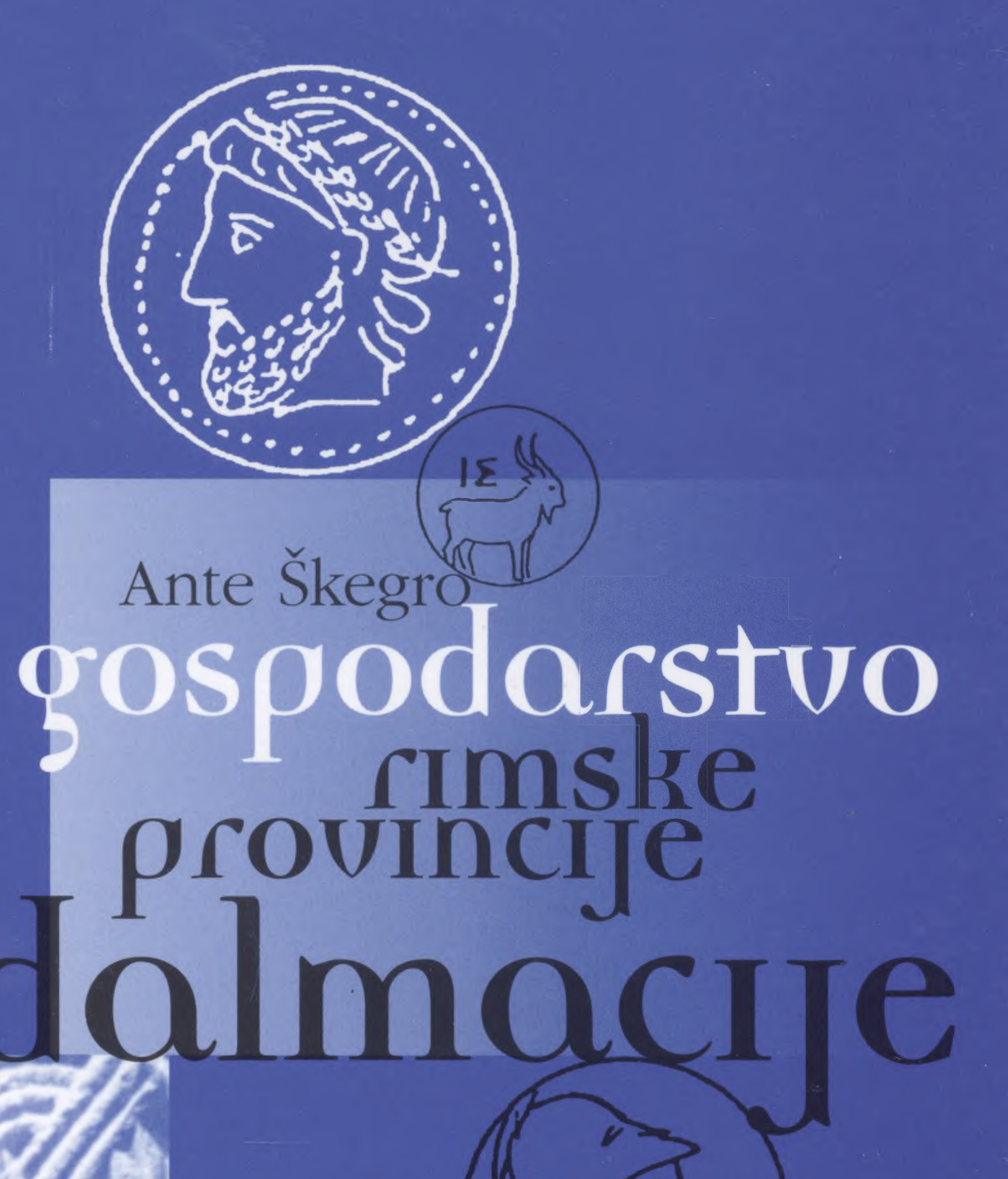


Ante Škegro

gospodarstvo rimske provincije dalmacije

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI - STUDIA CROATICA

BIBLIOTEKA »POVIJEST«
Sv. 2.

ZA IZDAVAČA:
dr. sc. Ivan Kordić

UREDNIK:
dr. sc. Mirko Valentić

RECENZENTI:
prof. dr. sc. Nenad Cambi
prof. dr. sc. Marin Zaninović

Ante Škegro

GOSPODARSTVO RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE



Zagreb, 1999.

SADRŽAJ

PREDGOVOR 9

UVOD 13

I. **RUDARSTVO** 17

Uvod 19

1. Pretpovijesno rudarstvo 23

1. 1. Bakar 23

1. 2. Zlato 24

1. 3. Željezo 24

1. 4. »Dvorske« radionice ilirskih prvaka 25

1. 5. Damastionski rudnici srebra 26

1. 5. 1. Rezultati istraživanja 30

1. 5. 2. Damastionski rudnici i ardijejski vladari 35

Zaključak 36

2. Eksploatacija zlata u Dalmaciji (*aurariae delmatarum*) 39

1. Svjedočanstva rimskih pisaca 40

2. Tragovi rudarskih aktivnosti 44

3. Rudarska središta 51

4. Dalmatinski rudnici zlata u kasnoj antici 52

Zaključak 55

3. Rudnici srebra (*argentariae*) 57

A. Eksploatacija srebra na području rimske Dalmacije (*argentariae Delmaticae*) 58

1. Izvori 58

2. *Argentaria* 60

3. Eksploatacija srebra na području gornjeg Podrinja 65

4. Eksploatacija srebra na jugoistoku Dalmacije 66

4. 1. Upravni aparat 69

B. Eksploatacija srebra na panonskim prostorima (*argentariae Pannonicae*) . 70

1. Upravni aparat 76

C. Objedinjeni panonsko-dalmatinski rudnici (*metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*) 76

1. Uprava objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika (*Procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) 77
D. OBJEDINJENI PANONSKO-DALMATINSKI RUDNICI SREBRA (*argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*) 80
1. Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*) 81
2. Upravitelji rudnika srebra (*Procuratores argentariarum*) 82
3. Doba vojničkih careva 83
4. Sitni zakupnici (*coloni*) 86
E. CURATOR ILLYRICI METALLARIUS 87
F. POSLJEDNJI CARSKI UPRAVITELJI (*procuratores argentariarum*). . . 88
G. EKSPLOATACIJA OLOVA (*plumbariae*) 90
1. Literarna svjedočanstva 91
Zaključak 93
4. Eksploatacija željeza (*ferrariae*) 99
1. Glavni rudnici željeza u Rimskom Carstvu 99
A. PANONSKO-DALMATINSKI RUDNICI ŽELJEZA (*metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*) 100
1. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza 102
2. Glavna rudišta željeza u rimskoj Panoniji 103
3. Komunikacije 104
4. Rudnici željeza na području Japre 105
4. 1. Rudnici i metalurški pogoni 106
4. 1. 1. Upravni aparat 108
4. 1. 2. Rudari i metalurzi 110
5. Eksploatacija željeza u sanskom području 111
5. 1. Rudnici i metalurški pogoni 112
5. 2. Rudarska uprava 113
6. Rudnici i metalurški pogoni na području Briševa 115
7. Rudnici i metalurški pogoni s područja Starog Majdana 116
7. 1. Rudari i metalurzi 117
8. Eksploatacija željeza na unskom području 119
B. EKSPLOATACIJA ŽELJEZA NA PODRUČJU DALMACIJE (*ferrariae Delmaticae*) 119
1. Janjsko-plivsko rudarsko područje 120
1. 1. Rudnici i metalurški pogoni 121
2. Eksploatacija željeza u srednjoj Bosni 123
2. 1. Eksploatacija željeza na području Uskoplja 123
2. 2. Eksploatacija željeza u lašvanskome području 125
2. 3. Eksploatacija željeza na području Lepenice i Fojnice 125
C. EKSPLOATACIJA ŽELJEZA U KASNOJ ANTICI 127
Zaključak 128

5. Shematski prikaz razvoja iliričkih rudnika 138

II. POLJODJELSTVO 139
1. Uvod 141
2. Uvoz vinâ 143
3. Vinogradarstvo 151
4. Uvoz maslinova ulja 174
4. 1. Maslinarstvo 179
5. Uzgoj žitarica 184
Zaključak 192

III. STOČARSTVO 197
1. Uvod 199
2. Otočno-primorski pojas 199
3. Stočarstvo velikih plemenskih saveza 201
4. Svinjogojstvo 205
5. Krupna stoka 205
6. Granični sporovi 206
Zaključak 207

IV. POMORSTVO 209
1. Moreplovstvo 211
2. Gusarstvo 224
3. Glavne luke i pristaništa 228
4. Ribarstvo 239
4. 1. Riblje prerađevine 242
Zaključak 242

V. OBRTI 247
1. Uvod 249
2. Umjetničke radionice 249
3. Keramičarske radionice 250
4. Opekarske radionice 253
4. 1. Vojničke radionice 253
4. 2. Privatne radionice 255
4. 3. Općinske radionice 259
5. Kamenolomi 259
5. 1. Klesarske radionice 263
6. Udruženja obrtnika 266
7. Vunarsko-suknarski i tekstilni obrt 268
Zaključak 270

VI. TRGOVINA 273
1. Trgovački putevi 275
2. Trgovci 278

3. Trgovačka roba 281
3. 1. Oružje i nakit 281
3. 2. Keramika 284
3. 2. 1. Helenska keramika 284
3. 2. 2. Italska keramika 286
3. 2. 3. Svjetiljke 288
4. Opeka 289
4. 1. Sjevernoitalska opeka 290
5. Japodski uvoz bronce 296
6. Kipovi i sarkofazi 297
7. Staklo 299
8. Izvoz 300
Zaključak 301

VII. ROBNO-NOVČANO GOSPODARSTVO 303
1. Grčki novci 6. i 5. st. pr. Kr. na području Dalmacije 305
2. Novčane aktivnosti grčkih kolonija na Jadranu 306
3. Novčane aktivnosti Ilira 312
4. Rimski novac 317
Zaključak 319

ZAKLJUČAK 321

DIE WIRTSCHAFT DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN
(Zusammenfassung) 329

KRATICE 347

IZVORI 353

LITERATURA 359

KAZALO OSOBNIH IMENA 407

KAZALO ZEMLJOPISNIH IMENA 424

PREDMETNO KAZALO 438

Predgovor

Djelo koje pisac predstavlja javnosti, zapravo je popravljena i nadopunjena doktorska disertacija koju je pod naslovom *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije u vrijeme principata* u veljači 1998. g. obranio na Filozofskom fakultetu u Zadru, pred povjerenstvom koje su sačinjavali redoviti profesor Filozofskog fakulteta u Zadru dr. Nenad Cambi, redoviti profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu dr. Marin Zaninović te izvanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zadru dr. Slobodan Čače.

Prilikom izbora teme doktorata autor se između ostalog rukovodio i planovima Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, čijim je bio djelatnikom od kraja 1986. do kraja 1992. godine. Sredinom 1992. autora su, poput brojnih drugih nedužnih građana Sarajeva, teško ranili pripadnici srpskih postrojbi koje su opsjedale ovaj grad. Kako bi preživio, autor je nakon liječenja i rehabilitacije bio prisiljen otići u progonstvo, iz kojega mu nije omogućen povrat. Usprkos tome kao i brojnim drugim ratnim i poratnim stradanjima, autor nije prekinuo djelatnost na započetom projektu.

Nakon završetka monumentalnog projekta *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, u Centru za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, trebala su uslijediti dva nova kapitalna projekta: *Grčka antika u Jugoslaviji* te *Rimska antika u Jugoslaviji.* U okviru ovih projekata autor se bavio gospodarskim temama. Ova knjiga također je i svojevrsna finalizacija tih napora.

Autor je gospodarstvo rimske provincije Dalmacije nastavio istraživati i nakon stradavanja i progonstva, ali i nakon raspada Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, koje je nastupilo tijekom prve polovice 1992. g. U to je vrijeme preminuo jedan od njegovih najistaknutijih članova i dugogodišnji ravnatelj (1964.–1989.) akademik Alojz Benac, zagovornik i podupiratelj i ovog projekta.

Nema sumnje da ovaj projekt, uobličen na način kakvoga ga čitatelj ima pred sobom, ne bi bilo moguće dovršiti da autoru nije bilo omogućeno istraživanje u Heidelbergu, u sklopu Seminara für Alte Geschichte, u Sveučilišnoj knjižnici u istom gradu te drugim institucijama SR Njemačke. Sto-

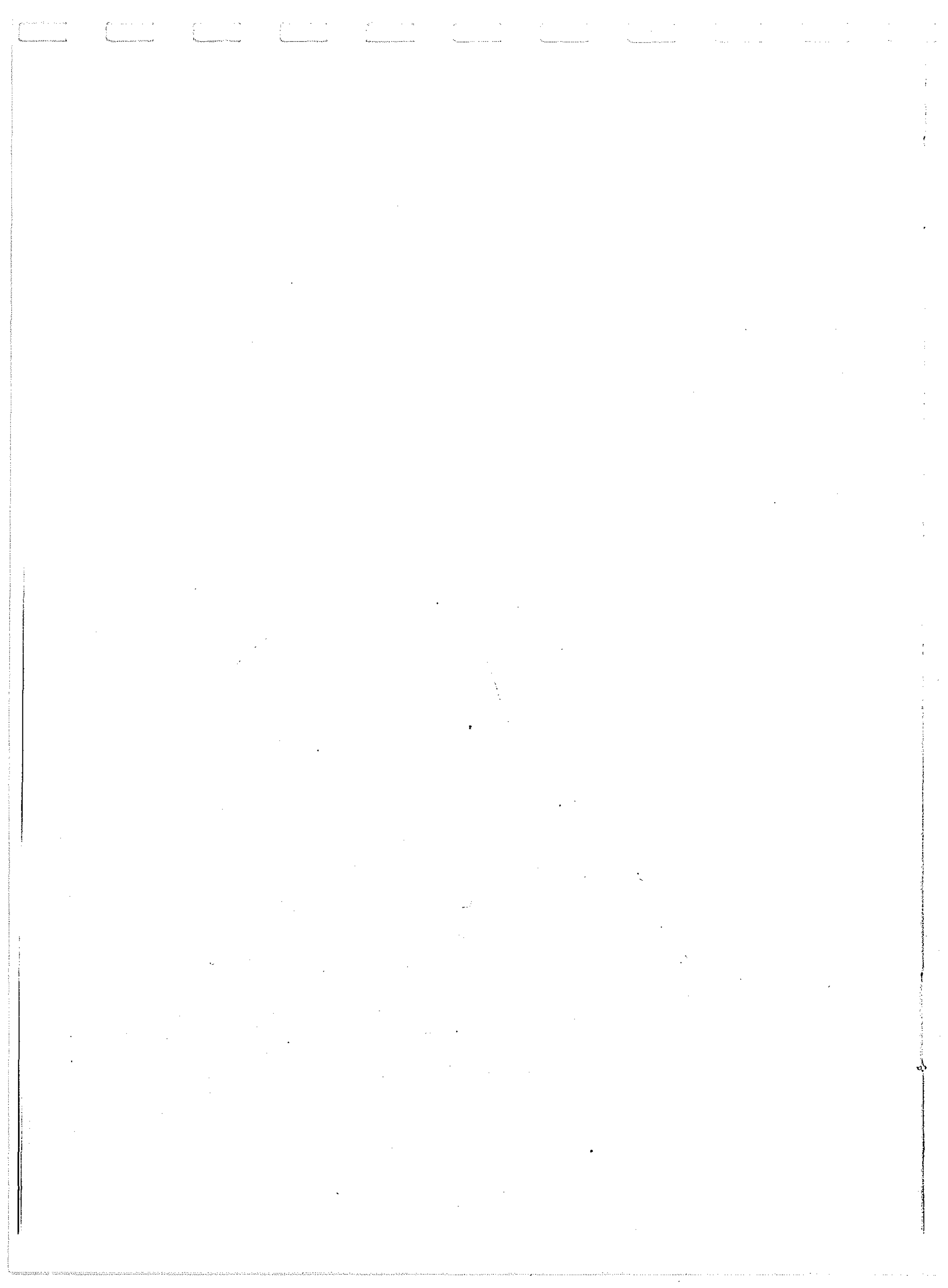
ga autor i na ovaj način zahvaljuje svim djelatnicima u SR Njemačkoj, koji su ga kroz to vrijeme nesebično pomagali i podržavali.

Ovog djela bez sumnje ne bi bilo da autora, nakon okončanja boravka u SR Njemačkoj, nisu poduprle institucije Republike Hrvatske, prvenstveno Hrvatski institut za povijest u Zagrebu koji je autora prihvatio kao svoga djelatnika omogućivši mu dodatna istraživanja u domovini te Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu bez kojih teško da bi ovo djelo bilo predstavljeno javnosti.

Na kraju, iako s projektom nemaju izravne veze, autor je više nego obvezan zahvaliti i nekolicini ljudi koji su, izlažući smrtnoj pogibelji vlastite živote, spasili njegov. Na prvom mjestu autor zahvaljuje dvojici nepoznatih mladića te g. Kenanu Lazoviću i isusovcu Tomislavu Slokaru iz Sarajeva koji su ga, teško ranjenoga, izvukli iz unakrsne vatre u kojoj se iznenada našao te ga uz nadljudske napore dopremili do bolnice. Nadalje, autor dužnu zahvalnost izražava i brojnim djelatnicima UMC »Koševo« u Sarajevu, osobito medicinskoj sestri franjevki Dinki Galić, kao i vodstvu i djelatnicima Vrhbosanske visoke teološke škole u Sarajevu koji su ga kroz nekoliko mjeseci ratne 1992. g. nesebično prihvatili i omogućili mu preživljavanje. Autor izražava zahvalu i brojnim znanim i neznanim dobrim ljudima Sarajeva, koji su ga na bilo koji način podržavali tijekom oporavka.

Ovaj projekt zasigurno ne bi bio okončan da autora u njegovoj izradi nisu podržavali i članovi njegove obitelji, osobito supruga koja je na sebe preuzela najveći dio obiteljskih i drugih obveza u vrijeme rada na ovom projektu.

Uspomeni moga oca Stanka
(1922.–1982.)



Uvod

Unatoč višestoljetnih napora znanstvenika na izučavanju različitih dijelova povijesti rimske provincije Dalmacije, antičko gospodarstvo kao takvo, ako se izuzmu parcijalne teme (željezarstvo, rudnici srebra, rudnici zlata na području srednje Bosne, rimski rudnički novac, komunikacije, *villae rusticae* i *villae suburbanae*, pomorski putni pravci, antički brodolomi i dr.) ili rimske teme s područja suvremenih geopolitičkih subjekata (srednja Bosna, Bosna i Hercegovina, Srbija i dr.) i nije sistematizirano. Autor se prihvatio izučavanja osnovnih grana rimskog gospodarstva s područja Dalmacije (rudarstvo, poljodjelstvo, stočarstvo, pomorstvo, robno-novčano gospodarstvo, trgovina, obrti) u predantičko i antičko doba, prateći njihove pojedine dijelove od samih početaka do kasne antike.

Pri izradi ovoga projekta autor je koristio široki spektar izvorâ koji se odnose na različite vidove gospodarskih djelatnosti s područjâ koja su bila uključena u rimsku provinciju Dalmaciju. Među najvažnijima su svakako bilješke grčkih i rimskih pisaca, podaci rimskih jurističkih djelâ, epigrafska i numizmatička građa, rezultati arheoloških iskopavanja predrimskih i rimskih (kopnenih i podmorskih) lokaliteta i dr.

Unatoč ogromnom napretku u rasvjetljavanju brojnih problema koji se odnose na predrimske populacije s prostorâ obuhvaćenih rimskom dalmatinskom provincijalnom granicom, ipak su i dalje otvorenim ostala broja pitanja glede razumijevanja temeljnih društvenih odnosa predantičkih populacija. Velika je raznolikost među ovim oblastima razlogom da se autor nije intenzivnije upuštao u istraživanje gospodarskih struktura društvenog života na području rimske Dalmacije.

* * *

Rimska provincija Dalmacija je, osim geostrateškog, imala veliki značaj i kao gospodarska karika u jedinstvenom lancu Rimskoga Carstva. Gospodarski su resursi bili važan razlog koji su Rimsku Državu motivirali na osva-

janje dalmatinskih prostora. Rimljani su, kao i Grci prije njih, ponajviše bili zainteresirani za plemenite metale zlato i srebro, a potom za željezo i olovo. O važnosti ovih metala za Rimsku Državu svjedoče kako rimski pisci, tako i rimski natpisi, numizmatička građa, jurističke odredbe, grčki alkemičari, antičke komunikacije, tragovi rudarskih i topioničarskih aktivnosti i dr.

Korištenje ruda na području rimske Dalmacije započelo je još u neolitiku, dok je intenzivnija eksploatacija plemenitih metala, bakra i proizvodnja bronce započela tijekom prve polovice 1. tisućljeća pr. Kr. Zenit je dosegla u vrijeme rimske vlasti, osobito tijekom 3. i 4. st. Rimljani su na području Dalmacije najduže eksploatirali srebro i željezo. U rudarstvu je bio angažiran veliki broj ljudi, nerijetko ratnih zarobljenika i osuđenika. Rudnike, metalurške pogone te transport polugotovih i gotovih proizvoda osiguravali su pripadnici različitih vojnih postrojbi. U metalurškom su procesu glavnu ulogu imali stručnjaci orijentalnog i italskog podrijetla. Lokalne su populacije, kako zbog rudarske vještine tako i zbog sigurnosti, uglavnom bile angažirane u procesu vađenja i transporta rude. Nerijetko su rudarstvu vična plemena preseljavana s jednog kraja provincije na drugi, odnosno u velike rudarske bazene drugih provincija, npr. u Daciju.

Rimljani su vodili precizan nadzor eksploatacije ruda pomoću brojnog činovničkog kadra sastavljenog od carskim krugovima odanih osoba, naročito pripadnika tzv. *familiae Caesaris* i pripadnika viteškog staleža. Osim u vrlo rijetkim prilikama, dalmatinski su rudnici uglavnom bili pod čvrstim državnom nadzorom. O njihovoj proizvodnji nerijetko je ovisio i sam carski položaj te sigurnost i obrana granica carstva, osobito u Podunavlju.

Za najveći dio populacija koje su naseljavale područja kasnije rimske Dalmacije prije rimske okupacije, glavna je gospodarska grana bilo i ostalo stočarstvo, u prvom redu kozarstvo i ovčarstvo. S prispjećem grčkih kolonista na otočno-obalnom dijelu Dalmacije, stočarstvo kao primarna gospodarska grana biva potiskivano poljodjelstvom, ponajviše uzgojem vinove loze i masline. U zaleđu istočnog Jadrana te u unutrašnjosti Dalmacije proizvođene su značajne količine žitarica (osobito zobi, prosa i ječma), iako uzgoj žitarica na području ove provincije nikada nije bio primaran.

Pomorstvo se na istočnom Jadranu, na kojeg se Dalmacija oslanja cijelim svojim zapadnim dijelom, kontinuirano razvijalo još od neolitika, kada nastaju i razvijaju se pristaništa i luke. Istočnim je Jadranom vodio važan plovni pravac kojim su plovile lađe sa središnjeg, istočnog te zapadnog Sredozemlja. Preko Jadrana su također vodila i dva važna plovna puta koji su spajali italski i ilirsko-panonski svijet. Jedan je polazio od Monte Gargana i vodio uz srednjodalmatinsko otočje ka središnjem dijelu Dalmacije i obrnuto. Drugi je polazio od područjâ uz rijeku Po, preko sjeverne Italije i Is-

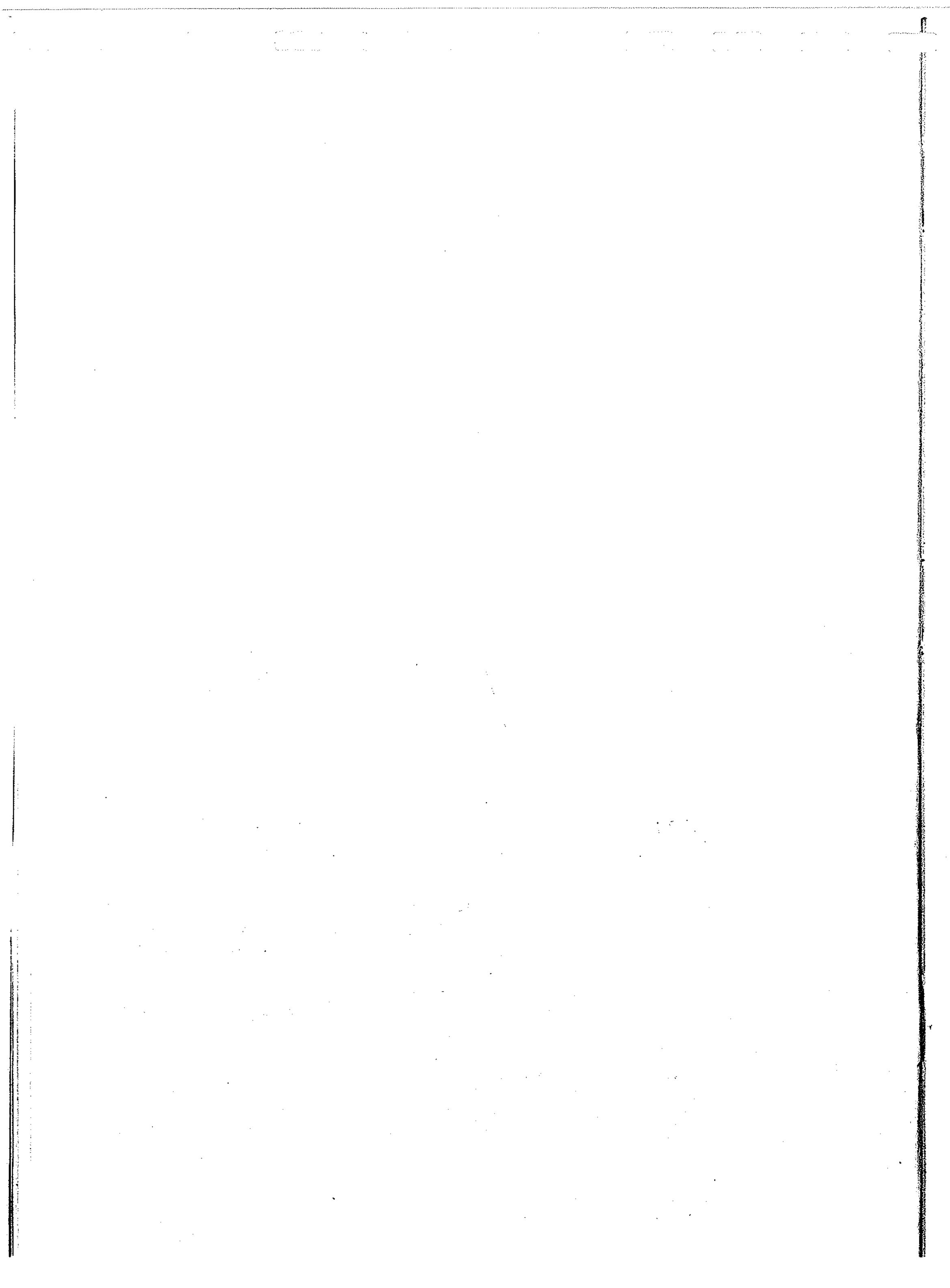
tre te vodio uz sjevernodalmatinsko otočje ka sjevernodalmatinskim prostorima i obrnuto. Uz ove su se plovne pravce razvijala i važna pristaništa i luke, u koje su lađe uplovljavale bilo kao u krajnja odredišta, ili prisiljene vremenskim nepogodama, odnosno potrebama mornara za pitkom vodom ili namirnicama. Neke od njih su se pretvorile i u važna trgovačka središta, osobito *Narona*. Tijekom rimske okupacije najvažnija je luka istočnog Jadrana bila *Salona* koja je, s obzirom da je postala i administrativno središte Dalmacije, pretekla *Naronu*. Veliki značaj su imale i luke Jadera, Ninije i Senije na obalnom dijelu, te isejska, faroska i osorska luka na otočnom dijelu Dalmacije.

Nadzor nad plovnim putevima jadranskoga akvatorija, velikim je plemenskim savezima bio značajan izvor prihoda tijekom više stoljeća stare ere. Stoga ne iznenađuje činjenica da se gotovo kod svih pomorskih populacija istočnoga Jadrana razvilo, i kroz duže vrijeme održalo, presretanje brodova i pustošenje obalnih prostora Epira, Helade i Italije, osobito od strane pomorskih plemenskih saveza kao što su bili Liburni i Ardijejci, a povremeno i Japoda te Histra. Gusarstvo su s jadranskih prostora definitivno eliminirali tek Rimljani, koji su i sami od njega dugo vremena trpjeli velike štete.

Trgovačka razmjena je bila glavni uzrok uspostave najranijih kontakata između helenskoga i italskog svijeta s jedne i populacija istočnog Jadrana i njegovoga bližeg i dubljeg zaleđa s druge strane. Dalmatinski prostori su također bili važno tržište svih vrsta obrtničkih proizvoda, osobito nakita i oružja te neiscrpno vrelo rudarsko-metalurških proizvoda, stoke, stočarskih proizvoda, drveta i dr. Trgovačka je razmjena, unatoč njenom intenzitetu kroz nekoliko posljednjih stoljeća stare ere, bila najintenzivnija tijekom rimske okupacije, osobito u vrijeme principata.

Lokalni obrti na području Dalmacije u pravom smislu riječi započinju svoj razvoj tek u vrijeme helenizma i antike. U lokalnoj su proizvodnji najvažniji bili obrada kamena, izrada opekarskih proizvoda te proizvodnja različitih vrsta keramičkih proizvoda.

I.
RUDARSTVO



UVOD

Područje koje je od 8/9. g. bilo u sastavu rimske provincije Dalmacije obiluje raznovrsnim rudnim blagom koje se s manjim ili većim prekidima u različitim oblicima eksploatira još od eneolitskog doba. Rudna su bogatstva, uz strateške razloge, rimskim osvajačima bila i jednim od glavnih razloga za stavljanje pod kontrolu dalmatinsko-panonskih prostora.[1] Rudna bogatstva bližeg i dubljeg istočnojadranskog zaleđa još od 7. i 6. stoljeća pr. Kr. privlače helenske, umbrijske i etruščanske trgovce koji su prvenstveno bili zainteresirani za zlato i srebro.

Na prostorima rimske Dalmacije zlato se pronalazi u čistom stanju kao i u spojevima s drugim metalima. Srebro, koje se uglavnom nalazi u kombinaciji sa cinkom, olovom, kvarcom i piritom, izvoženo je u značajnijim količinama još od kraja 5. stoljeća pr. Kr. Tijekom 4. stoljeća pr. Kr. na egejskim prostorima se pojavljuju veće količine srebrnih moneta i nakita, u čijoj proizvodnji je velikim dijelom sudjelovalo i dalmatinsko srebro. Na bogatstvu dalmatinskih rudnika plemenitih metala dobrim se dijelom zasnivala i moć balkanskih političkih organizacija, na čijem su čelu bili vladari *Bardylis*, *Monounios*, *Mytilos*, Gencije, *Ballaios* i dr. Nema sumnje da je srebro s dalmatinskih prostora upotrebljeno i za proizvodnju srebrnih moneta ilirsko-grčkih istočnojadranskih naseobina.

* * *

Nakon stavljanja pod kontrolu rudarskih područja u zapadnom dijelu Ilirika, Rimljani su započeli eksploatirati plemenite metale, u prvom redu zlato. U drugoj polovici 1. stoljeća poslije Kr. intenzivirana je i proizvodnja srebra i željeza. Tijekom kasnoga Carstva, za potrebe rimske vojske u Podunavlju te za graditeljske pothvate izvan Ilirika, u Dalmaciji su proizvođene velike količine olova.

Rimski rudnici i metalurški pogoni razasuti su po sjeverozapadnim, središnjim, istočnim i graničnim prostorima Dalmacije. Za neke se rudnike i

[1] Usp. G. NOVAK, *Hist. zbor. 1 (1948)* 131.

metalurške pogone gotovo nemoguće utvrditi da li su se nalazili na području Dalmacije ili susjednih provincija Panonije ili Gornje Mezije.

Do pred kraj 1. stoljeća poslije Kr., rudnici Dalmacije su bili sastavni dio jedinstvenoga iliričkog rudarstva.[2] Sudeći po emisijama rudničkog novca[3] u vrijeme Trajana (98.–117.) je otpočelo, a za Hadrijana (117.–138.) i Antonina Pija (138.–161.) nastavljeno, razdvajanje rudnika po provincijalnom principu.[4] I unutar pojedinih provincija bilo je rudnika s posebnim statusom kao npr. dalmatinski rudnici zlata (*aurariae Delmatarum*) te *metalli Ulpiani.*[5] Sudeći po numizmatičkoj građi, dalmatinski i panonski rudnici (*metalli Ulpiani Delmatici, metalli Ulpiani Pannonici*)[6] su u vrijeme cara Trajana ušli u sastav carskog fiska.

Prema rudničkom novcu može se zaključiti da su se u sastavu carskog fiska, u vrijeme Hadrijana, uz dardanske, dalmatinske i panonske rudnike, nalazili i norički rudnici[7] te jedan rudnički bazen u Gornjoj Meziji (*Aeliana Pincensia*).[8] Prema likovima božanstava sa serija dalmatinskog rudničkog novca proizilazi da je u vrijeme cara Hadrijana uprava rudnika srebra bila odvojena od rudnika željeza.[9] Na nekim primjercima rudničkog novca iz toga vremena nalazi se simbol srebra Dijana s jelenom,[10] koja je štovana na području domavijskog,[11] kosmajskog,[12] limskog[13] i rudničkog bazena (jugo-

---

[2] *CIL VI 1921;* T. NAGY, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 21 (1969) 407;* S. DUŠANIĆ, *Mineria y metalurgia II,* 154; A. ŠKEGRO, *Opusc. arch. 18 (1994)* 173–180.

[3] H. COHEN, Description, II, 1882, 120–121, 138–139, 180–183, 234, 962, 1264, 1514–1517; K. REGLING, *PRE 15/2 (1932)* 1322–1323; J. VAN HEESCH, Studie, 170–174.

[4] S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 58. Usp. također S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 535–554.

[5] *RIC III,* CIX; *BMC 234 ", 235 + #; RIC II 294* br. *708;* P. L. STRACK, Untersuchungen, br. 502, 504; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* br. 11–16.

[6] J. H. ECKHEL, Doctrina VI", 445; H. COHEN, Description II, 183; R. MOWAT, *Rev. num., ser. III, 12 (1894)* 383–384, br. 5, Pl. XI 7; I. KELLNER, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 195, sl. 126; isti, *WMBH 5 (1897)* 126, sl. 162, *RIC II 294, br. 705; BMC* str. 234; F. LENORMANT, La Monnaie, 240; *RIC III* p. 234+, 235*; tab. 45, 14. Usp. J. H. ECHEL, Doctrina VI. 446; H. COHEN, Description II", 180; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 412, Pl. XI br. 19; *BMC III 234 #.*

[7] *BMC III p. 533, br. 1850–52;* V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* 52.

[8] M. VASIĆ, *Starinar* 1894, 1–2, 43 i d.; *RIC II 474 br. 1012; BMC 533, br. 1853;* E. PEGAN, *Atti. Congr. intern. di num. Roma 11–16 settembre 1961, vol II,* Roma 1965, 439; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* 22, 23.

[9] Usp. R. MOWAT, *Rev. num. 1894,* 373–413.

[10] *RIC II 474 br. 1013; BMC 534 br. 1854 i d.;* V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* br. 20 i 21.

[11] *CIL III 12723.*

[12] *CIL III 14546.*

[13] *CIL III 8298.*

istok Dalmacije).[14] Na jednoj seriji Hadrijanova dalmatinskog rudničkog novca nalazi se simbol željeza Mars s prsnim oklopom,[15] što dalmatinske rudnike željeza povezuje s rimskom vojskom. U vrijeme Hadrijana na području Ilirika su i posljednji zakupnici rudnika plemenitih metala[16] zamijenjeni carskim upraviteljima.[17]

U vrijeme cara Antonina Pija se pojavljuje upravni aparat za dalmatinske i panonske rudnike srebra (*argentariae Delmaticarum,*[18] *argentariae Pannonicarum).*[19] Uprava dalmatinskih rudnika srebra nalazila se ili u *municipiumu Malvesatiumu* (Skelani na Drini) ili u *Sirmiumu.*[20] Tijekom markomanskih ratova, rudnike željeza u Noriku, Panoniji i Dalmaciji zakupljivao je jedan poduzetnik,[21] koji je imao zasebnog upravitelja za svaku provinciju.[22]

Između 161. i 169. g., upravu nad panonskim i dalmatinskim rudnicima objedinjuje jedan upravitelj visokog vojničkog ranga (*procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum)*[23] sa sjedištem u Domaviji.[24] U njegovoj su nadležnosti bili domavijski, polimski, kosmajski,[25] raški[26] i ibarski rudnici.[27] No, iz izvora nije jasno gdje je bilo njegovo sjedište.

---

[14] M. RIZNIĆ, *Starinar 5 (1885)* 35.

[15] *RIC II 474 br. 1014; BMC 534, br. 1856 tab. 98, 8;* V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* br. 18 i 19.

[16] *Jedan od posljednjih je bio Kvint Gnorije iz doline Ibra. Usp.* S. DUŠANIĆ, *Arh. vestn. 28 (1977)* 163–167; isti, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 50.

[17] S. DUŠANIĆ, *Arh. vestn. 28 (1977)* 166; isti, *Istor. glasik (1980) 1–2,* 22.

[18] S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 86–88.

[19] *AE 1915, 46; AE 1905, 152; AE 1958,* 158.

[20] Usp. *CIL III 12739 + 12740 = AE 1948,* 243 = *ILIug. 83.*I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 103; isti, Bosna i Hercegovina, 199.

[21] Usp. I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 107–108; isti, Bosna i Hercegovina, 276. Usp. R. EGGER, Führer, 50; G. WINKLER, Reichsbeamten, 166; H. VETTERS, *ANRW II 6,* 330. Usp. U. TÄCKHOLM, Studien, 109; J. BURIAN, *Ztschr. f. Geschichtwiss. 5 (1957)* 538–543; T. FRANK, Economic History, 444; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 52.

[22] Usp. CIL III 4809; P. ØRSTED, Economy, 221, 223 i d.

[23] CIL III 12721 = 8361; AE 1956, 123.

[24] *CIL III s. 2124;* V. PAVAN, Dalmazia, 94 i d.; E. PAŠALIĆ, Naselja, 1960, 115; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 154 i d.; J. J. WILKES, Dalmatia, 277 ff; H.-CHR. NOESKE, *BJb 177 (1977)* 278; P. ØRSTED, Economy, 329; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 64.

[25] *CIL III 14536;* F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 4 (1901) Bbl.* 153; N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 39 (1903)* 81, br. 71; U. TÄCKHOLM, Studien, 161; F. PAPAZOGLU, *Živa ant. 7 (1957) 1,* 122; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 88, bilj. 227; isti, *IMS I 103.*

[26] P. ØRSTED, Economy, 303; *ILIug. 1378.*

[27] F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 4 (1901) Bbl.* 153; *N.* VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 39 (1903)* 81–82; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beograd 1 (1956–57)* 99; H.-CH. NOESKE, *BJb 177 (1977)* 295, bilj. 126; P. ØRSTED, Economy, 302.

U vrijeme Komoda (180.–193.), panonski i dalmatinski rudnici srebra su činili zasebnu jedinicu na čelu s prokuratorom (*procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*) čije je sjedište bilo u Domaviji.[28] Domavija će ostati sjedištem uprave panonsko-dalmatinskih rudnika srebra sve do cara Aurelijana (270.–275.).

Početkom 3. st. neki rudnici željeza na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine (*ferrariae Pannonicae*)[29] su izdavani u zakup velikim poduzetnicima da bi tijekom prvog desetljeća 3. stoljeća bili stavljeni pod kontrolu carskog upravitelja (*procurator Augusti*).[30] Uprava dalmatinsko-panonskih rudnika željeza mijenjala je svoje sjedište u skladu sa sigurnosnim i političkim prilikama u Panoniji i srednjem Podunavlju.

Tijekom druge polovice 3. st. je objedinjena uprava za sve rudnike Ilirika. U vrijeme cara Klaudija II. Gotika (268.–270.)[31] ovi su rudnici bili u nadležnosti *curatora Illyrici metallariusa*.[32] Bilo je to vrijeme gotskih provala u srednje Podunavlje. Posljednji carski upravitelj iz Domavije (*procurator Augusti*) datira se u vrijeme cara Aurelijana.[33] U vrijeme prve tetrarhije, uprava rudnika srebra je ponovno razdvojena. Pojavljuju se rudarski upravitelji na području Rudnika[34] i Kosmaja.[35] Carskih upravitelja iz uprave rudnika nestaje početkom četvrtog stoljeća. Od druge polovice 4. st. iliričkim rudnicima (*metalla Illyrici*) rukovode osobe iz kurijalnih krugova.

---

[28] *CIL III 7127; CIL XIV 289 = CIL VI 31870.*

[29] *ILIug. 779;* M. BULAT, *Osj. zbor. 20 (1989)* 36–38.

[30] *ILIug. 766*; 157.

[31] *SHA 15, 2* i *4.*

[32] Usp. *SHA 15, 2.*

[33] *CIL III 12736.*

[34] *IMS I 20.*

[35] *IMS I 151.*

1. PRETPOVIJESNO RUDARSTVO

U predrimsko je doba na području Ilirika eksploatiran veliki broj ruda,[1] uglavnom bakar, srebro, zlato i željezo. Na području koje je od 8./9. g. obuhvaćala rimska provincija Dalmacija eksploatacija ruda je započela još tijekom kasnog eneolitika.[2] Tragovi eneolitskog rudarstva i talioničarstva posvjedočeni su na Gradini Zecovi kod Prijedora,[3] na Debelom Brdu u Sarajevu,[4] na Gradini Alihodže u dolini Bile (Lašva),[5] na području Gornje Tuzle[6] i dr.

U pretpovijesnom se rudarstvu razlikuju dvije faze rudarsko-metalurških aktivnosti. Prva je faza do invazije Kelta i početka grčke kolonizacije na istočnojadranske otoke i obalu. Druga je faza bila pod snažnim utjecajem Kelta, a dijelom i Grka do rimske okupacije. Tijekom prve je faze dominirala eksploatacija bakra od kojega je mješanjem s kalajem i kositrom dobivana bronca. O njoj svjedoče kameni maljevi, primitivne peći za taljenje te kalupi za lijevanje.[7] U drugoj fazi prevladavala je eksploatacija plemenitih metala i željeza.

1. 1. Bakar

Intenzivnija je eksploatacija bakra na području Dalmacije započela još u vrijeme kulture žarnih polja. Rudarska okna iz kojih je vađen ovaj metal su registrirana u Mračaju i Mačkarama kod Uskoplja (Gornji Vakuf) u Bosni. Datiraju najkasnije u vrijeme oko 1000. g. pr. Kr.,[8] kad je u približno isto vrijeme započela i izrada brončanog oružja i oruđa na Gradini Varvara

[1] O počecima rudarstva i metalurgije na području Ilirika: B. JOVANOVIĆ, Metallurgy, 69–79; isti, *Mineria y metalurgia I*, 13–19.

[2] Usp. A. DURMAN, *Opusc. arch. 8 (1983)* 66, 67.

[3] B. ČOVIĆ, *God. Cen. balk. isp. XIII/11 (1976)* 106 i d.

[4] B. ČOVIĆ, *God. Cen. balk. isp. XIII/11 (1976)* 107 i d.

[5] B. ČOVIĆ, *God. Cen. balk. isp. XIII/11 (1976)* 111.

[6] V. ĆURČIĆ, *Glas. Zem. muz. 20 (1908)* 77; B. ČOVIĆ, *God. Cen. balk. isp. XXII/20 (1984)* 118.

[7] Usp. A. STIPČEVIĆ, Iliri[3], 112–116.

[8] V. ĆURČIĆ, *Glas. Zem. muz. 20 (1908)* 86 i d.; isti, *Rudarsko-topioničarski vesnik 8 (1930)* 375; O. DAVIES, Mines, 187 i d; B. ČOVIĆ, Butmir, 195.

iznad izvora Rame u sjevernoj Hercegovini.[9] Bakar je u pretpovijesno doba eksploatiran i u Jarnovcu kod Priboja na Limu.[10]

1. 2. Zlato

Zlato je, s obzirom da se na dalmatinskim prostorima pronalazi i u čistom stanju, postalo predmetom interesa oko 2.000. g. pr. Kr.[11] Tijekom ranoga su bronačanog doba zlato na području Dalmacije prerađivali lokalni majstori, o čemu između ostalog svjedoče i ostave iz Privlake kod Nina[12] te iz Splita s poluobrađenim zlatnim komadima.[13] Na obradu zlata na unutrašnjim dalmatinskim prostorima ukazuje i ostava zlatnog nakita iz Zvornika u istočnoj Bosni iz vremena kulture žarnih polja.[14] O tradiciji obrade plemenitih metala na početku željeznoga doba na graničnim područjima istočne i jugoistočne Dalmacije upozoravaju i tzv. »dvorske« radionice ilirskih prvaka sa srednjeg Balkana s kraja 6. odnosno početka 5. st. pr. Kr. Eksploatacija zlata na područjima kasnije rimske provincije Dalmacije nije se prekidala ni tijekom posljednjih stoljeća stare ere, o čemu indirektno svjedoči i rimski govornik Flor.[15]

1. 3. Željezo

Željezo je na jugu i jugoistoku Europe značajnije ušlo u uporabu oko 1100. g. pr. Kr.[16] U to su vrijeme veliki interes za ovaj metal pokazivali Etruščani.[17] Na jugu Panonije i sjeverozapadu Dalmacije željezo su eksploatirali japodski, mezejski, dezidijatskih i dr. rudari i metalurzi. Najranije svjedočanstvo o obradi željezne rude na području Dalmacije je sa gradine Pod u Čipuljiću (Bugojno), a datira iz vremena oko 1000 g. pr. Kr.[18] Ipak, željezo u masovniju uporabu ulazi krajem 8. i tijekom 7. st. pr. Kr. Tada se na gradinskom naselju Pod pojavljuju prvi željezni predmeti.[19]

---

[9] V. ĆURČIĆ, *Glas. Zem. muz. 12 (1900)* 99–118; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 48–60; B. ČOVIĆ, Butmir, 196; isti, *Glas. Zem. muz. 32 (1977)* 5–175.

[10] Usp. O. DAVIES, *Glas. Zem. muz. 49 (1937)* 1–3.

[11] Usp. H. QUIRING, Geschichte, 106.

[12] Z. VINSKI, *Arh. rad. raspr. 1 (1959)* 209–213, sl. 1–14.

[13] Usp. I. MAROVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 125 i d.

[14] Usp. Z. VINSKI, *Arh. rad. raspr. 1 (1959)* 218–224, sl. 68–73.

[15] FLOR., *Epit. II, 25: quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videatur.*

[16] Usp. R. J. FORBES, Technology IX, 263–264; J. F. HEALY, Mining, 63.

[17] Usp. J. F. HEALY, Mining, 63.

[18] Usp. B. ČOVIĆ, Butmir, 195, 205.

[19] B. ČOVIĆ, Butmir, 196.

Japodski majstori s područja Staroga Mosta u dolini rijeke Une proizvode željezno oruđe i oružje tijekom 5. i 4. st. pr. Kr.[20] Osim željeza, na području unskoga bazena prije uspostave rimske vlasti eksploatira se i bakar, olovo te srebro.[21] Tijekom 5. i 4. st. jedna je metalurška radionica djelovala na području Sanskoga Mosta,[22] a druga na Vračar Gradu kod Briševa (kod Starog Majdana u dolini Sane).[23] U brončanodobnom naselju u Ripču kod Bihaća ruda se talila uz pomoć kovačkih mijehova od kojih su se sačuvale keramičke cijevi.[24] Jedna je metalurška radionica bila aktivna u latenskodobnom naselju u Čungaru kod Cazina.[25]

Preradom željeza su se bavili čak i Delmati, o čemu svjedoče troskovišta s njihovih gradina: Gradina na Libu,[26] Gradina u Vidošima, Velika Gradina kod Stipanića,[27] Velika Gradina iznad Donjih Rujana, Gradina iznad Vašarovina (Tomislavgrad), Gradina u Raičkama (Glamoč),[28] Vigništa iznad Eldovine u Livnu,[29] Negočine u Hercegovini,[30] Gradina iznad Gorice (Pit) kod Gruda[31] i dr.

Željezna troska s Gradine u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini te kalupi za lijevanje svjedoče kako su se preradom željeza tijekom posljednja tri stoljeća pr. Kr. bavili i Daorsi.[32]

1. 4. »Dvorske« radionice ilirskih prvaka

Na graničnim područjima jugoistoka i istoka Dalmacije, u grobovima ilirskih prvaka (Trebenište, Novi Pazar, Atenica i dr.), pojavljuju se zlatne maske, narukvice i sandale, masivni srebrni pojasevi, srebrne fibule i druge

---

[20] F. FIALA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 219 i d.; isti, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 281 i d.; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 122 i d.; M. MANDIĆ, *Glas. Zem. muz. 43 (1931)* 1–6.

[21] Usp. J. ALEXANDER, Jugoslavia, 112.

[22] F. FIALA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 219–272, 302; isti, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 301–307; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 62 i d., 122–128.

[23] M. RADIVOJAC, *Zbor. kraj. muz. 7 (1983)* 128.

[24] Usp. V. ĆURČIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 7, T. VI sl. 9; A. STIPČEVIĆ, *Diadora 2 (1960–61) 1962,* 156–158.

[25] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 73.

[26] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 3; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 135.

[27] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 135.

[28] A. BENAC, Naselja, 98, 141, 160.

[29] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 118.

[30] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 3.

[31] Usp. P. OREČ, *Glas. Zem. muz. 32 (1977)* 224.

[32] Usp. Z. MARIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm.* 6 (1979), 211–242; isti, *Hercegovina. 2 (10) 1996,* 19–20.

vrste nakita.[33] U razdoblju od oko 540. do 470. g. pr. Kr. na tom su prostoru djelovale tzv. »dvorske« radionice ilirskih prvaka u kojima je popravljan grčki nakit. Ti lokalni majstori su, osim popravka nakita stranoga porijekla, i sami izrađivali nakit od srebra i zlata.[34] Nerijetko se bogatstvo u plemenitim metalima plemenskih prvaka iz Trebeništa kod Ohrida dovodi i u svezu s damastionskim rudnicima srebra.[35] Najveći dio zlatnih ukrasa s odjeće, zlatni pojasevi, naušnice, zlatne i srebrne fibule iz kneževskih grobova iz Novog Pazara nastao je po svoj prilici na domaćem tlu, uz veću ili manju pomoć stranih majstora.[36] Ako je točno da je srebro od kojih je izrađivan ovaj nakit potjecalo iz damastionskih rudnika, onda se početak intenzivnije eksploatacije u njima može smjestiti u drugu polovicu 6. st. pr. Kr.

1. 5. Damastionski rudnici srebra

Od kraja 5. st.[37] odnosno od početka 4. st. pr. Kr.[38] pojavljuju se značajne količine srebrnih tetradrahmi, drahmi i tetrobola s legendom ΔΑΜΑΣΤΙΝΩΝ, bilo u ostavama bilo pojedinačno na širim balkanskim prostorima (na području Stoba, Skoplja, Kumanova i Kratova u Makedoniji, kod Vranja i u Kutini kod Leskovca, u južnoj Srbiji, u Janjevu, Prizrenu, Đakovici i Peći na

[33] Usp. B. D. FILOW - K. SCHKORPIL, Trebenište; M. GRBIĆ, *Glas. Skop. nauč. dr. 3 (1927)* 280–283; M. M. VASIĆ, *Srp. knj. glas. 25 (1928)* 221–231, 299–309; C. PRASCHNIKER, *Jh. Österr. Arch. Inst. 27 (1932)* 106–114; N. VULIĆ, *Glas. Skop. nauč. dr. 11 (1932)* 1–41; isti, *Österr. Jb 27 (1932)* 1–42; isti, *Jb. Deutschen arch. Inst. 47* (1933) *H. 3–4, Arch. Anz. 459–482;* isti, *Spom. Srp. kralj. akad. 76 (1933)* 3–31; isti, *Let. Mat. srp. 107 (1933) I,* 22–31; isti, *Österr. Jb 28 (1933)* 164–186; isti, *Rev. int. ét balk. 1 (1934)* 156–164; isti, *Rev. arch. VIe sér. 3 (1934) janvier-avril,* 26–38; isti, *Spom. Srp. kralj. akad. 77 (1934)* 85–104; V. ČAJKANOVIĆ, *Rev. int. ét. balk. 2 (1936), T. 13,* 137–148; J. KOROŠEC, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 91–101; LJ. POPOVIĆ, *Živa ant. 8 (1958) 1* 149–154; V. LAHTOV - J. KASTELIC, *Lychnid* 1 (1957) 5–58; A. CERMANOVIĆ, *Živa ant. 6 (1956) 2,* 307–313; LJ. B. POPOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 85–88; V. POPOVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 33–44; isti, *Starinar 15–16 (1964–65)* 15–30; DJ. STOJANOVIĆ-GABRIČEVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 89–92; V. LAHTOV, Problem; M. GARAŠANIN, *Art. Asiae 15 (1952)* 270–272 i pass.; Đ. MANO-ZISI - LJ. POPOVIĆ, Iliri i Grci, 32–36; isti, Novi Pazar; M. ĐUKNIĆ - B. JOVANOVIĆ, Atenica; L. OGNENOVA, *Atti del VII cong. int. arch. class., Vol. 8,* Roma 1961, 117–121 i pass.; M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Arch. Iug. 5 (1964)* 72–74; P. KUZMAN - M. STEFANČIĆ, Trebenište 1972, 72–74; LJ. POPOVIĆ, *KELTOI,* 29–30; V. P. VASILEV *Acta arch. Acad. Sc. Hung. 1983,* 179–185 i pass.; N. TASIĆ, *Skordisci,* 77–82.

[34] B. ČOVIĆ, Butmir, 317; R. VASIĆ, *Starinar 37 (1986)* 16, 20; isti, *Praist. jug. zem. 5 (1970)* 650.

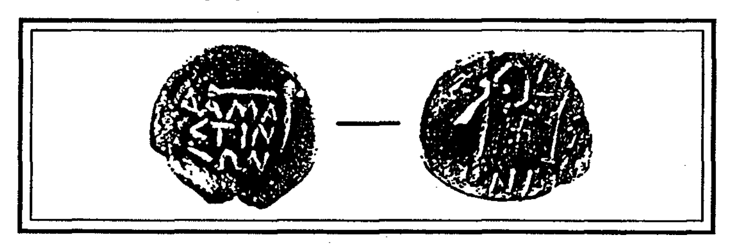
[35] N. G. L. HAMMOND, Macedonia I, 39, 71, 91.

[36] Usp. R. VASIĆ, *Praist. jug. zem. 5 (1987)* 647, 648.

[37] V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990.,* 27, početak damastionskog kovanja stavlja u 420. g. pr. Kr.

[38] N. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 189, stavljaju prvu fazu damastionskog kovanja u vrijeme od oko 395. do 380. g.

Kosovu, na bugarskom i rumunjskom prostoru, u Dodoni u Epiru, na otoku Krfu, na obali nasuprot Krfa, na području Skadra u sjevernoj Albaniji, u Risnu u Boki Kotorskoj, kod Sinja u Hrvatskoj, kod Bileće u istočnoj Hercegovini te kod Banjaluke u zapadnoj Bosni).[39] Da je srebro od kojega je iskovan ovaj novac potjecao iz damastionskih rudnika srebra svjedoče rudarski pijuk i natpis ΔΑΜΑ-ΣΤΙΝ-ΩΝ sa aversa te odljevci sirovoga srebra s istom legendom s reversa nekih primjeraka damastionskog novca (sl. 1). Natpisi na grčkome jeziku s damastionskog novca i njegova velika rasprostranjenost svjedoče o intenzivnoj gospodarskoj suradnji ilirskih rudara i topioničara s jedne i grčkih obrtnika s druge strane već od sredine 5. st. pr. Kr. Nema sumnje da je od presudnoga značaja za ovu suradnju bilo damastionsko srebro od kojega je kovan visoko kvalitetni novac.



Sl. 1: Damastionski novac

Tijekom 4. st. pr. Kr. na središnjem se Balkanu pojavljuju još neke serije srebrnog novca koje se dovode u svezu s damastionskim rudnicima i njegovim kovnicama.[40] Tako se u vremenu od oko 365. do 325. g. pojavljuje srebrni novac s natpisom ΔΑΠΑΡΡΙΑ te prikazima sirovih srebrnih odljevaka sličnih onima na damastionskom novcu.[41] Daparia (Δάπαρρια) se nalazila na području koje je kontrolirao dardanski kralj *Bardylis,* po svoj prilici negdje na Kosovu.[42] U razdoblju od oko 360. do 350. g. srebrni je novac kovala i Pelagia (Πελαγία), koja se locira na područje Tetova u sjeverozapadnoj Makedoniji, gdje su se također nalazili rudnici srebra.[43] Srebrni novac je od

[39] Usp. B. SARIA, *Starinar 3 (1924–25)* 97–99; J. PETROVIĆ, *Numizmaticar 2 (1925)* 33–37; D. i M. GARAŠANIN, Nalazišta, 177; E. PEGAN, *Argo 1 (1962)* 25–26; N. G. L. HAMMOND, Epirus, 717 i d.; I. MIRNIK, Hoards, 10; P. POPOVIĆ, Novac, 27 i karta 4; V. BITRAKOVA-GROZDANOVA, Spomenici, 85; V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990.*, 11.

[40] J. M. F. MAY, Damastion, 164 i d., 169 i d., 190 i d., 192, 193 i d., 197 i d.

[41] J. M. F. MAY, Damastion, T. IX 6; N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 126. Sačuvalo se 6 primjeraka daparijskog novca.

[42] Usp. N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 191, i bilj. 1.

[43] Usp. N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 191; V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 24, 29. Poznat je 31 primjerak pelagijskog novca.

oko 350. do 340. g. pr. Kr. kovala i plemenska zajednica *Tenestina* koja se također locira na područje Kosova.[44] U razdoblju od 325. do 320. g. srebrni je novac emitirala i Sarnoa (Σάρνοα).[45]

Tijekom 4. st. pr. Kr. srebrni novac kuje i nekoliko dinasta. U razdoblju od oko 365. do 360. g. srebrni novac je emitirao *Nikarh*, koji se smatra prvim argijskim vladarom.[46] Argijskim se vladarom smatra i *Simon*, koji je srebrni novac emitirao oko 335. g.[47] Iz 4. st. pr. Kr. su i tri srebrna novčića s legendom ΔΑΡΔΩ.[48] U približno isto vrijeme kad se ovi srebrni novci emitiraju, pojavljuje se u većim količinama i šarnirske srebrene fibule,[49] čija je proizvodnja također dosegla vrhunac tijekom 4. st. pr. Kr. Šarnirske su se fibule proizvodile i kasnije na području Soluna i središnje Grčke, kao i u radionicama središnjeg Balkana.[50]

U prvoj polovici 4. st. pr. Kr. na središnjem se Balkanu snaži utjecaj države dardanskog kralja *Bardylisa* (+ oko 358. g. pr. Kr.), koja je opasno ugrožavala Makedoniju.[51] U sastavu su se ove države nalazili i damastionski rudnici srebra,[52] pa je *Bardylis* mogao izvoziti značajne količine sirovog srebra u odljevcima.[53] Filip II. Makedonski (359.–336.), nakon što je 358. g. porazio ovoga vladara,[54] pod svoju je kontrolu stavio i područja na kojima

---

[44] Usp. N. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 670. Poznat je jedan primjerak tenestinskog novca.

[45] V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 24. Poznat je jedan primjerak ovoga novca.

[46] Usp. V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 25, 26. Sačuvao se jedan primjerak novca s ovom legendom.

[47] J. M. F. MAY, Damastion, 189. Sačuvan je jedan primjerak njegovog novca. Usp. V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 25, 27.

[48] Usp. N. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 670. Poznata su tri novčića s ovom legendom.

[49] Radi se o šarnirskoj ili o Blinkenbergovoj XII 16 d i 17 f fibuli (CHR. BLINKENBERG, Fibules, 229–230; Usp. i: M. HÖRNES, *Glas. Zem. muz. 13 (1901)* 527–536; V. ĆURČIĆ, *Jb. Altkde 2 (1908)* 3–14; F. MAIER, *Germania 1–2 (1956)* 70–72; A. BENAC - B. ČOVIĆ, Glasinac 2, 52–53; M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 11 (1960)* 29–31; P. LISIČAR, *Rad. Fil. fak. Zad. 2 (1960–61)* 25–36; I. MIKULČIĆ, Pelagonija, 42, 57–58; V. LAHTOV, Problem, 50–52; B. KITANOSKI, *Zbor. Arh. muz. Skop. 4–5 (1961–66)* 1–17; R. VASIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXIII/21 (1985)* 121–155.

[50] R. VASIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXIII/21 (1985)* 149, bilj. 69, 150–151.

[51] Usp. F. PAPAZOGLU, *Historia 14 (1965)* 150 i d.; ista, Plemena, 105 i d.; ista, Tribes, 136.

[52] N. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 666; N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 126.

[53] S. CASSON, Macedonia, 61, sl. 17; J. M. F. MAY, Damastion, 129 i d., pass. T. IX 6, X 2, XII 1–36; N. G. L. HAMMOND, Macedonia, 74, bilj. 1; J. F. HEALY, Mining, 158, sl. 45; R. PLANT, Types, 2739. N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 126.

[54] Usp. N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 213–221.

su se nalazili i damastionski rudnici[55] te također započinje kovati visoko kvalitetni srebrni novac. Unatoč tome, tijekom njegove vladavine nije prekidano kovanje damastionskog novca.[56] Srebrni novac emitira i korintska kolonija Dirahij (Δυρράχιον) pod vlašću ilirskog vladara *Monouniosa* u razdoblju od 350. do 335/330. g. pr. Kr.[57] U razdoblju od oko 325. do 37. pr. Kr.[58] nezavisni gradovi Apolonija (Ἀπολλωνία) i Dirahij kuju visokokvalitetni srebrni novac, koji u predrimsko doba na istočnojadranskim i jonskim prostorima predstavlja glavno platežno sredstvo.[59] Srebrni je novac ovih heleniziranih ilirskih gradova bio zamjena za rimski do Oktavijana Augusta.[60] Nema sumnje da su sve ove kovnice, kao i neke u samoj Grčkoj,[61] najvećim dijelom srebrom snabdijevali damastionski rudnici.

Grčki zemljopisac Strabon (63. pr. Kr. do 19. po Kr.) u dva navrata govori o damastionskim rudnicima srebra.[62] Dovodi ih u svezu s halkidičkim rudarima Mendeoncima *i Eginćanima, koji su tijekom peloponeskoga rata* (431.–404. pr. Kr.) pod pritiskom Atene bili prisiljeni napustiti domovinu i otići u Iliriju.[63] Presudni utjecaj tetradrahmi grčkih gradova s Halkidika na damastionski novac, kao da potvrđuje Strabonove navode o prispjeću Mendeonaca i Eginćana na ilirske prostore.[64] Srebrni damastionski novac se pojavljuje u vrijeme kad su izbjegli Mendeonci i Eginćani mogli dospjeti na prostore gdje su se nalazili damastionski rudnici. Upravo su im prostori koji su obilovali plemenitim metalima, prvenstveno srebrom, mogli pružiti priliku za preživljavanje angažiranjem u eksploataciji i obradi plemenitih me-

---

[55] Usp. N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 223–241.

[56] N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 663, 666, 668; N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II, 127.

[57] P. GARDNER, Catalogue, 80, 1, 2, 3, T. XV 10, 11; A. MAIER, *Num. Ztschr. N. F. 41 (1908)* 18–19; H. CEKA, Numismatique, 26, 40.

[58] H. CEKA, Numismatique, 97. Prema P. GARDNER, Catalogue, XL i A. MAIER, *Num. Ztschr. N. F. 41 (1908)* 12–30, vrijeme autonomnog kovanja je od 229. do 100. g. pr. Kr.

[59] C. PATSCH, Herzegowina, 83; M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 772. O rasprostranjenosti novca Apollonije i Dyrrhachiona: P. POPOVIĆ, Novac, 99 i d. te karta na str. 111.

[60] A. BURNETT – M. AMANDRY – P. P. RIPALLES, Coinage I, 6.

[61] C. M. KRAAY – V. M. EMELEUS, Composition, 9, 20.

[62] *STRAB. VII, 7, 8* p. 326: ἀναμέμικται δὲ τούτοις τὰ Ἰλλυρικὰ ἔθνε τὰ πρὸσ τῷ νοτίω μέρει τῆς ὀρεινῆς καὶ τὰ ὑπὲρ τοῦ Ἰονίου κίλπου· τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι τῶν Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλίονές τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι· πλησίον δέ που καὶ τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίω, περί ἅ Δυέσται συνεστήσαντο τὴν δυναστείαν καὶ Ἐγχελείοις οὓς καὶ Σεσαρεθίους καλοῦσι· πρὸς δὲ τούτοις Λυγκεσταί τε καὶ ἡ Δευρίοποσ καὶ ἡ τριπολῖτις Πελαγονία καὶ Ἐορδοὶ καὶ Ἐλίμεια καὶ Ἐράτυρα.

[63] Vatikanski Palimpsest 2306A; Palimpsest Vat. Gr. 2061A: [ἐκείνους ἐκβαλόντες· οἱ δὲ δὴ φυγά]δες μετὰ Μενδαίων Δαμάστιον ᾤκεσαν τῆς Ἰλλυρίδος περὶ τὰ ἀργυρεῖα, ὧν ἐμνήσθημεν ἐν τοῖς Ἰλλυρικοῖς.

[64] Usp. R. KATIČIĆ, Illyricum mythologicum, 262–263.

tala. S njihovim je dolaskom proizvodnja srebra intenzivirana. U skladu je s tim mogla otpočeti i proizvodnja kvalitetnog novca po uzoru na novac gradova iz kojih su potjecali.

Nad damastionskim rudnicima su, prema svjedočenju Strabona, gospodarila ilirska plemena Diesti i Enhelejci – koji se nazivaju i Sesaretima.[65] Naziv Sesareti za Enhelejce je zabilježio i Hekatej iz Mileta (oko 500. pr. Kr.).[66] S obzirom na Strabonovu sklonost kompilatorstvu,[67] opravdano se može pretpostaviti da je ovaj pisac podatke o damastionskim rudnicima preuzeo od Hekateja. Ukoliko je to tako onda bi se početak eksploatacije srebra u ovim rudnicima mogao staviti na sam početak 5. st. prije Kr. Helenski svijet, uključujući i Grke sa Halkidika, mogao je doznati za bogate rudnike srebra na prostorima njihovih sjeverozapadnih susjeda prvenstveno posredstvom korintskih trgovaca koji su tim prostranstvima krstarili od 5. st. prije Kr., tragajući za ljekovitim biljem, prvenstveno perunikom (*iris Illyrica*), koja se upotrebljavala u procesu proizvodnje mirisnih ulja[68] i vina.[69] Najtraženija je bila ona koja je rasla dublje u ilirskoj zemlji,[70] upravo tamo gdje su se i nalazili srebronosnim olovom bogati damastionski rudnici.

1. 5. 1. Rezultati istraživanja

Strabonovi proturječni navodi i pronalazak damastionskog novca na širokim balkanskim prostorima, rezultirali su također različitim mišljenjima o položaju damastionskih rudnika. Tako Th. Desdevises-du-Dezert gospodare damastionskih rudnika Dieste i Damastion (Δαμάστιον) smješta na rijeku *Apsus* (Semeni) u južnoj Albaniji.[71] F. Imhoof-Blumer Damastion je tražio na području Antigoneje na rijeci *Aous* (Vijosë) koja teče južnije od rijeke Semeni u južnoj Albaniji.[72] A. Philippson je Gjirokaster ('Αργυρόκαστρον) u južnoj Albaniji dovodio u svezu s djelatnostima vezanim uz proizvodnju i

[65] *STRAB. VII, 7, 8,* p. 326.

[66] FHG I, 67, 68; F Gr Hist I, 67, 68.

[67] Usp. W. ALY, Geographica, Bd. 4.

[68] PLIN., *nat. hist.* 3, 2: *Irinum Corinthi diu maxime placuit.* Usp. R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 184, bilj. 175.

[69] M. NIKOLANCI, *Neretva*, 155–160.

[70] PLIN., *nat. hist. 21, 40: laudatissima in Illyrico, et ibi quoque non in maritimis, sed in silvestribus Drinonis et Naronae;* THEOPHRAST. (372.–287. pr. Kr.): τῶν δὲ εὐωδῶν οὐδὲν ἐν ταύταις, πλὴν ἶρις ἐν τῇ 'Ιλλυρίδι καί περὶ τὸν 'Αδρίαν· ταύτῃ γὰρ χρηστὴ καὶ πολὺ διαφέρουσα τῶν ἄλλων· ἀλλ' ἐν τοῖς ἀλεινοῖφ καὶ τοῖς πρὸς μεσημβρίαν ὥσπερ ἀντικείμενα τὰ εὐώδη. ATHEN. (poč. 3. st.) svjedoči o uporabi *mirion irinon* tijekom 5. st. u Ateni.

[71] TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, Géographie, 232, 236, zemljov.

[72] F. IMHOOF-BLUMER, *Num. Ztschr. 1 (1873/74)* 99 i d.

obradu srebra.[73] Damastion je na područje južne Albanije pokušavao locirati i C. Patsch.[74] B. Horvat[75] i C. Sestieri smatrali su Damastion isključivo rudarskim područjem, koje Sestieri, povodeći se za toponimom Damesi, locira na jugoistočne obronke gorja Skindeli u Albaniji.[76] G. Brizzi uz Damastion povezuje rudnike zlata, koje locira u blizinu Memaliaja, sjeverno od Tepelena u južnoj Albaniji.[77] S otoka Krfa te kopna nasuprot njemu potječu četiri damastionska novčića,[78] na osnovi kojih se damastionske rudnike pokušava locirati i na to područje. Lociranju damastionskih rudnika na albanske prostore nasuprot otoku Krfu i samom Krfu ne ide u prilog činjenica pronalaska malog broja primjeraka damastionskog novca kao i geološka struktura ovoga područja koje ne obiluje plemenitim metalima.[79] Damastionski rudnici se, unatoč pronalasku jednoga primjerka damastionskog novca u Dodoni, kako zbog kolizije sa Strabonovim podacima tako i zbog potpunog pomanjkanja antičkih rudarskih aktivnosti, ne mogu tražiti ni u Epiru.[80]

Damastionski rudnici se traže i u graničnome gorju između Makedonije, Kosova i Albanije. C. J. Jireček je smatrao, povodeći se za Grisebachom,[81] da su se damastionski rudnici nalazili sjeverno od Debra, u podnožju Šar-planine.[82] W. Aly je, oslanjajući se na fragment Strabonova djela iz Vatikanske knjižnice, bio mišljenja da su se damastionski rudnici nalazili u korintskom interesnom području, u unutrašnjosti iza zamišljene linije na potezu Apolonija – Dirahij.[83] O. Davies damastionske rudnike locira na područje Debra u Makedoniji i zapadnije u gorje Tomori u Albaniji,[84] gdje ih traži i W. A. Heurtley.[85] Damastionske rudnike na područje Debra smješta i A. Mayer,[86] odnosno u unutrašnjost iza korintskih kolonija Apolo-

[73] A. PHILIPPSON, *PRE 4/2 (1901)* 2051 i d.. A. MAYER, Sprache I, 58, ime ovog mjesta izvodi iz imena plemena *Argirinoi.*

[74] C. PATSCH, Ilirët, Tiranë 1923, 55.

[75] B. HORVAT, *Numizmatika 2–4 (1934–1936),* 26–64.

[76] C. SESTIERI, *Rend. Lincei, Sc. Morali 1949, S. VIII, vol. 4, fasc. 11–12 (1949)* 570.

[77] G. BRIZZI, *TIR K 34,* 38 i d., (H IV, V).

[78] V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 11.

[79] Usp. Con. DOELTER, *Balkan und Naher Orient,* 188–189.

[80] R. J. FORBES, Technology VII, 139. Usp. i N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 190. J. B. SALMON, Corinth, 173, bilj. 11.

[81] A. GRISEBACH, Rumelien.

[82] C. J. JIREČEK, *Arch. epigr. Mitt. 10 (1886)* 205.

[83] W. ALY, Strabon, 9.

[84] O. DAVIES, Mines, 239 i d.

[85] W. A. HEURTLEY, Macedonia, 253.

[86] A. MAYER, *Numizmatika 2–4 (1934–1936)* 17 i d.

nije i Dirahija.[87] Prema J. M. F. Mayu, damastionski rudnici su se nalazili sjeverno od Lihnida (Λύχνιδος) i Linkestisa (Λύνκεστις), u divljoj i neprohodnoj zemlji koja je na zapadu graničila s Dasaretijom i Crnim Drimom, a na sjeveru i istoku s Dardancima i Peoncima.[88] P. Lisičar damastionske rudnike dovodi u svezu s rudarskim oknima u Stariskom Dolu i talionicama u Raleici i Prentovu Mostu kod Ohrida.[89] R. Katičić Damastion locira u okolicu Linkesta, Pelagonije i Deuriopa prema Daradniji, ne izvan područja jadranskih komunikacija i jadranskog sliva, odnosno na područje oko Ohridskog i Prespanskog jezera i porječje Crnog Drima.[90] Prema N. G. L. Hammondu radilo se o većem broju rudnika srebra, koji su kolektivno nazivani damastionskim, ali koji su se nalazili sjeveroistočno od Ohridskog jezera,[91] točnije na području oko Resena,[92] S. Casson damastionske rudnike traži u graničnome gorju između zapadne Makedonije i jugoistočne Ilirije, odnosno na području Bitole u Makedoniji.[93] Damastionske rudnike u zapadnoj Makedoniji u blizini Ohridskog jezera traži i P. Popović.[94] Obrađujući novac Skordiska ovaj je autor Damastion okvirno smjestio na područje Debra.[95] F. Papazoglu Damastion smješta na južne ilirske prostore,[96] dok J. Wilkes damastionske rudnike smješta na šire prostore sjeveroistočno od Ohrida (karta 1).[97]

Rezultati geoloških istraživanja područja u kojima se traže damastionski rudnici govore kako se plemeniti metali mogu očekivati oko Korče na jugoistoku Albanije te na prostoru između Prespanskog i Ohridskog jezera u Makedoniji.[98] Rudnike srebra na ohridskome području tijekom 17. st. spominje turski pisac Hadži-Kalfa,[99] a u 19. st. M. A. Boué.[100] A. Grisebach 1839. g. spominje rudnike srebra na području Debra.[101] M. Dimistas spominje neko rudarsko mjesto (μεταλλοῦχος τόπος) na sjeveroistoku ohrid-

[87] A. MAYER, Sprache I, 105 i d.

[88] J. M. F. MAY, Damastion, 28.

[89] P. LISIČAR, *Živa ant. 3 (1953)* 252.

[90] Usp. R. KATIČIĆ, Illyricum mythologicum, 263, 264, 301.

[91] N. G. L. HAMMOND, Epirus, 541; N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 189.

[92] N. G. L. HAMMOND, Epirus, 600; N. G. L. HAMMOND, Macedonia II, 70, 73, 75, 79, karta 9; isti, Collected Studies II, 127.

[93] S. CASSON, Macedonia, 60.

[94] Usp. P. POPOVIĆ, *Starinar 15–16 (1964–65)* 15.

[95] P. POPOVIĆ, Novac, 15, karta 1.

[96] F. PAPAZOGLU, *Historia XIV/2 (1965)* 150; ista, *God. Cent. balk. ispit. V/3 (1967)* 128.

[97] Usp. J. WILKES, The Illyrians, 128, 223, mapa 3.

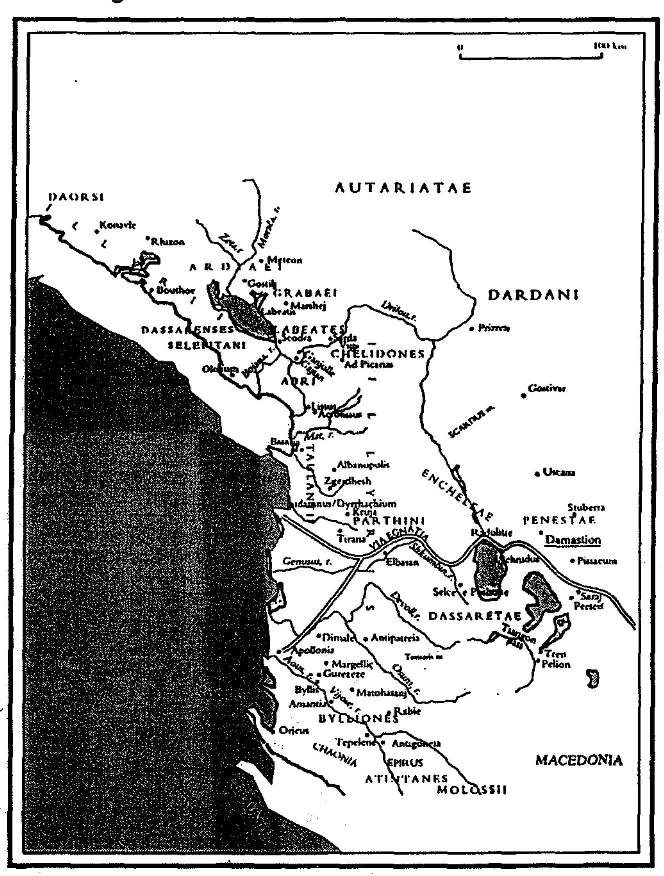
[98] O antičkom rudarstvu u Makedoniji: Con. DOELTER, *Balkan und Naher Orient*, 186–187, 188–189; A. KERAMIDČIEV, *Mac. act. arch. 3 (1977)* 103–115.

[99] Usp. O. DAVIES, Mines, 239.

[100] M. A. BOUÉ, La Turquie I, 379.

[101] A. GRISEBACH, Rumelien II, 282 f.

ske ravnice.[102] Tragovi eksploatacije metala su registrirani na području između Makedonije, Kosova i Albanije. Iz rudarskih je okana kod Starinskog Dola, 14 km od Ohrida, eksploatirano i pretapano srebronosno olovo što, između ostalog, potvrđuju i tri peći za taljenje, od kojih su dvije pronađene prazne dok je treća bila napunjena rudom i spremljena za potpalu.[103] Teškoću lociranja damstionskih rudnika na ovo područje predstavlja pomanjkanje damastionskog novca.[104]



Karta 1: Položaj Damastiona (prema J. J. Wilkesu)

[102] M. DIMISTAS, = H. GAEBLER, *Num. Ztschr. 37 (1928)*, 250 = J. M. F. MAY, Damastion, 29, bilj. 3.

[103] P. LISIČAR, *Živa ant. 3 (1953)* 251–252; N.G.L. HAMMOND, Epirus, 438–439; isti, Macedonia, 93.

[104] V. BITRAKOVA-GROZDANOVA, Spomenici, 157.

Damastionski rudnici se traže i na sjevernoalbanskim prostorima. W. M. Leake[105] i R. L. Beaumont Damastion i njegove rudnike nalaze na području Mirdita u sjevernoj Albaniji.[106] Prema jednom dokumentu iz Venecijanskog arhiva iz 1595. g. na području sjeverne Albanije srebro je doista eksploatirano, na području Fandi (Dukađin), Bulgari (Mirditë) te u planinama iznad Alešija ('Αλλεσσίος).[107] Na području sjeverne Albanije su pronađena tri primjerka damastionskog novca koji su se nalazili u numizmatičkoj zbirci isusovačkoga kolegija u Skadru.[108] Ove su prostore najvjerojatnije u antici nastanjivali ilirski Pirusti, koji su kao osobito vješti rudari početkom 2. st. dijelom preseljavani u novootvorene rudnike zlata u Daciji.[109] S obzirom da se rudarske aktivnosti sa sjevernoalbanskih prostora ne mogu direktno dovesti u svezu s ilirsko-grčkim rudarima i metalurzima, nije oportuno ni damastionske rudnike tražiti na ovim prostorima. Damastionski novac je ovdje mogao dospjeti na različite načine, uključujući i trgovačku razmjenu.

Damastionski rudnici se smještaju i dublje u unutrašnjost Balkana. Tako R. Mack Damastion traži na prostoru između Kumanova i Kratova.[110] Z. Mirdita damastionske rudnike smješta kod Kišnice i Bele Zemlje blizu Janjeva na Kosovu.[111] I N. Ceka je mišljenja da su se damastionski rudnici nalazili na području Dardanije.[112] Sličnog je mišljenja i P. Kos.[113] J. Jurukova Damastion dovodi u svezu s Peonijom i Pelagijom.[114] dok se E. Petrova, kad je u pitanju smještaj damastionskih rudnika, opredjeljuje za dardanske prostore sjeverozapadno od Peonije.[115] U. Pause-Dreyer smatra kako se

---

[105] W. M. LEAKE, Numismatica, 44, stavlja ih u Kroju.

[106] R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 182; J. B. SALMON, Corinth, 173 bilj. 11.

[107] Š. LJUBIĆ, *Rad JAZU, Sv. 34,* 100 i bilj.; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 42 i d.; Con. DOELTER, *Balkan und Naher Orient*, 188–189; R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 182, bilj. 166; O. DAVIES, Mines, 14, bilj. 9, karta VI, 106 i 107.

[108] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 12 (1900)* 543–545; Z. VALENTINI, Numizmatika Severiane. u: *Leka XI-4 (1939)* Skodër, p. 105; J. M. F. MAY, Damastion, 8.

[109] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 665–673; ST. MROZEK, *Apulum 7/1 (1968)* 312–313; H.-Chr. NOESKE, *BJb 177 (1977)* 342; *TC VIII*, *TC VI*. U *TC VI* spomenuti *Kavieretum* se nalazio također na području Pirusta u Dalmaciji. Usp. H.-Chr. NOESKE, *BJb 177 (1977)* 277.

[110] R. MACK, Grenzmarken, 161–164.

[111] Usp. Z. MIRDITA, u: Međunarodni kolokvij *Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24–26. oktobra 1974,* Posebna izdanja ANUBiH knj. XXIV, Cent. balk. ispit. knj. 6, Sarajevo 1975, 214–215; isti, *Iliria 4 (1976)* 431–432.

[112] N. CEKA, *Albanien*, 274.

[113] P. KOS, Leksikon 75.

[114] J. JURUKOVA, *Numizmatika I (VII) 1988,* 6–8.

[115] E. PETROVA, *Živa ant. Pos. izd. 9 (1991)* 188–193.

Damastion, kao središte rudarske oblasti, nalazio na sjeveroistoku Ilirije.[116] V. Sokolovska damastionske rudnike traži na području Kopaonika,[117] predlažući i razrješenje kratice rimskoga municipija *mun. DD* iz Sočanice na Kosovu, kao *mun(icipium) D(amastium) D(ardanorum?),*[118] dovodeći tako Damastion u svezu i s Rimljanima.[119] Ovu mogućnost nije otklonila ni F. Papazoglu.[120] Rimskom se naselju u Sočanici negira municipalni status i smatra ga se središtem carskih rudnika sočaničkog područja, čije ime nije sasvim jasno.[121] Damastionski novac ukrašavaju i rudarski pijuci,[122] koji svjedoče o intenzivnim rudarskim aktivnostima na području gdje je on kovan.

1. 5. 2. Damastionski rudnici i ardijejski vladari

Rimski povjesničar Tit Livije (59. prije Kr. – 17. poslije Kr.) zabilježio je kako je rimski konzul Lucije Anicije u riznici ilirskoga kralja Gencija (Γενθίος), nakon poraza Ardijejaca, zaplijenio 29 funti zlata, 19 funti srebra, 13.000 rimskih denara i 120.000 ilirskih srebrnjaka.[123] Nema sumnje da je veliki dio ovih kovina mogao potjecati iz tradicionalnog ardijejskog zanimanja – gusarstva,[124] odnosno nameta koje su ardijejskim vladarima bili obvezni plaćati različiti pojedinci, plemena i gradovi.[125] Livijev podatak o gotovo deset puta većim količinama ilirskoga novca (*illyrici argenti*), u odnosu na rimski denar, u riznici ovoga vladara upozorava na gospodarsku snagu ardijejske države te novčanu aktivnosti njihova vladara.[126] Livijevi *signare pecuniam,* odnosno *pecuniam signatam Illyriorum signo* (*Liv. XLIV, 27, 8–9*), mogli bi ukazivati na Gencijevo kovanje vlastitoga srebrnoga novca, kao i na prekivanje tuđeg.[127] U ostavama novca koje potječu s područja Skadra (Selci, Reuci i dr.) prisutan je i novac s legendama ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΓΕΝΘΙΟΥ i ΒΑΣΙ. ΓΕΝ. Većina je ovog novca kovana u skodranskoj i liso-

---

[116] U. PAUSE-DREYER, *Albanien,* 89.

[117] V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 22f, 23, 24.

[118] E. ČERŠKOV, Municipium D. D, 64, br. 11, T. XIV, br. 3; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 87, bilj. 219.

[119] V. SOKOLOVSKA, *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 23, 34.

[120] F. PAPAZOGLU, Plemena, 355, bilj. 97; ista, Tribes, 466, bilj. 97.

[121] S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 1,* 253.

[122] S. CASSON, Macedonia, sl. 17; J. M. F. MAY, Damastion, T. XI, 10–22, 23b–29.

[123] *LIV., perioch. XLV, 43, 8 ... auri pondo viginti et septem, argenti decem et novem pondo, denarium decem et tria milia et centum et viginti milia Illyrii argenti.*

[124] *POLYB., II, 8; LIV., perioch. XL, 42;* H. J. DELL, *Historia 16 (1967)* 344–358.

[125] *LIV., perioch. XLV,* 26, 11–14.

[126] Prema H. CEKI, Numismatique, 33, bile bi to drahme Apollonije i Dyrrhachiona.

[127] Usp. K. PINK, *Serta Hoffilleriana,* 535; Usp. P. POPOVIĆ, Novac, 94 bilj. 14.

skoj kovnici.[128] Gencijev nasljednik Balej (βασιλεὺς Βαλλαῖος) (167.–135.), koji se poistovjećuje s Livijevim *Belleusom,* a koji u ime Gencija pregovara s Rimljanima za opsade Skodre,[129] kovao je također srebrni novac u Rizonu (Ῥιζον) i Farosu (Φάρος)[130] i to nakon slamanja političke moći ardijejske države. U to vrijeme ozbiljniji gusarski pohodi više nisu bili mogući, pa se može pretpostaviti da je Balej do srebra dolazio na drugi način, bilo prekivanjem tuđeg novca, bilo eksploatacijom pojedinih srebronosnih rudnika. U prilog bi posljednjem govorile ostave s damastionskim srebrnim novcem iz ardijejske prijestolnice Rizona[131] i Lisosa (Λισσός).[132] Kovnice ovih gradova su se srebrom također mogle snabdijevati iz damastionskih rudnika.[133]

Zaključak

Kao što se iz prethodnoga vidi, plemeniti su se metali na području Ilirije eksploatirali od arhajskoga perioda. Najznačajniji među rudnicima plemenitih metala su bili upravo damastionski, za koje su veliki interes pokazivali i Heleni. Strabon ih smješta u zaleđe korintskih kolonija Apolonije i Dirahija te Keraunijskog gorja, gdje su obitavala ilirska plemena *Byllinoi, Taulanti, Parthini, Brygi,* te *Dyesti* i *Enhelejci* (*Sesareti*).[134] S obzirom da Strabon damastionske rudnike smješta u širi geopolitički prostor, za zaključiti je da se na osnovi njegovih podataka ne može točnije precizirati položaj Damastiona i rudnika srebra koji se dovode s njim u vezu. Nema sumnje da se radi o području između istočnih dijelova središnje Albanije i sjeverozapadne Makedonije te Dardanije, tj. o graničnim područjima kasnijih rimskih provincija Dalmacije, Dardanije i Makedonije. Smještanje damastionskih rudnika srebra na ove prostore dopuštaju i geološke analize terena, antička

---

[128] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri, 231.

[129] *Liv. XLV, 31;* H. CEKA, Numismatique, 163.

[130] P. NISETEO, *Gazz. Zara 1844, br. 74, 15. IX,* 431–432; 75; 17. IX, 437–439, *20. IX,* 441; Š. LJUBIĆ, *Ark. pov. jug. 2 (1852)* 183–184; A. J. EVANS, *Num. Chron. 20 (1880)* 296–300; P. GARDNER, Catalogue, 81, 1–11, T XIV 12, 13, 14; J. SCHLOSSER, Beschreibung, 66–67; W. KUBITSCHEK, *Bull. arch. st. dalm. 20 (1897)* 170; J. BRUNŠMID, Inschriften, 76–85; D. GAJ-POPOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 75–78; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 83–92; isti, *God. Cent. balk. isp. III/1 (1965)* 82–84; isti, *Hist. zbor. 19–20 (1966–67)* 295–310; isti, *Num. vij. 14 (1967)* 1–6; isti, *Vjes. Arh. muz. Zag. 6–7 (1972–73) 260–264;* Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 239–247; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz.L 6 (1979)* 185–195; I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. isp. 13 (1976)* 231–234; N. CEKA, Numismatique, 162–165.

[131] B. HORVAT, *Numizmatika 2–4 (1934–36)* 26–64; J. M. F. MAY, Damastion, 199–202.

[132] P. POPOVIĆ, Novac, 25, 26.

[133] N. G. L. HAMMOND – G. T. GRIFFITH, Macedonia II, 113.

[134] *STRAB. VII, 7, 8,* p. 326.

rudarska okna s pećima za taljenje srebronosnog olova kao i helenistička keramika. Stoga je najopravdanije damastionske rudnike tražiti upravo na području koji s juga ograničava Peonija, sa sjevera dardanski prostori, a sa zapada sjeveroistočno albansko gorje.

Početak eksploatacije srebra u damastionskim rudnicima je svakako stariji od 4. st. pr. Kr., dok se intenzivnija eksploatacija te kovanje novca s legendom ΔΑΜΑΣΤΙΝΩΝ bez sumnje treba datirati u 4. st. te dovesti u svezu s helenskim svijetom. Srebro je iz damastionskih rudnika eksploatirano tijekom 4. st. te u prvim desetljećima 3. st. pr. Kr.

Ne može se sa sigurnošću precizirati kada je prestala eksploatacija srebronosnog olova iz damastionskih rudnika.[135] Sigurno je da se eksploatacija u ovim rudnicima nije radikalno izmijenila ni s prestankom kovanja novca koji je nosio legendu ΔΑΜΑΣΤΙΝΩΝ. Ako su se damastionskim srebrom za kovanje svoga novca koristili i ilirski vladari Gencije i Balej, onda se eksploatacija srebra u damastionskim rudnicima treba pomaknuti do prve polovice 2. st. pr. Kr.

[135] Prema P. POPOVIĆU, Novac, 33, prestali su s radom krajem 4. i poč. 3. st. s nestankom Grka iz Damastiona.

2. EKSPLOATACIJA ZLATA U DALMACIJI (*AURARIAE DELMATARUM*)

Zlato se u antici dobivalo na više načina, primjerice ispiranjem aluvijalnih i diluvijalnih nanosa (*detritus*), površinskim ili plitkim kopanjem (*talutium*), iscrpljivanjem kvarcnih vena (*marmoris glareae inhaerens*), dubokim prokopima stijena (*canalicium*) te na druge načine.[1]

Rimljani su glavninu plemenitih metala, osobito zlata, priskrbljivali iz Hispanije;[2] u zemlji keltskih Tauriska u istočnim Alpama, gdje su bogate naslage zlata pronađene još tijekom druge polovice 2. st. pr. Kr.[3] te u Dalmaciji,[4] Noriku,[5] Daciji,[6] kao i u drugim provincijama.

U Dalmaciji se zlato pronalazi u više rudarskih područja. U unutarnjem dijelu ove provincije, tj. u središnjoj Bosni, ovaj se metal uglavnom pronalazi u čistom stanju, a manjim dijelom u kombinaciji sa srebrom te nekoliko

---

[1] Usp. *PLIN., Nat. hist. 33, 67–68*; D. G. BIRD, *Bonner Jb. 172 (1970)* 37, bilj. 8; J. F. HEALY, *Mineria y metalurgia II*, 9.

[2] Usp. *STRAB., III, 2, 8*; O. DAVIES, Mines, 99–103; J. F. HEALY, Mining, 48; J. M. BLÁZQUEZ, Fuentes literarias I; C. DOMERGUE – G. HÉRAIL, *Mélanges*, 9–29; C. DOMERGUE, *XII Cong. Nac. de Arqueol. Jaén*, 1971, 363–576; P. R. LEWIS – G. D. B. JONES, *Jour. Rom. St. 60 (1970)* 169–185; R. F. J. JONES – D. G. BIRD, *Jour. Rom. St. 62 (1972)* 59–74; G. HÉRAIL – L. C. PÉREZ GARCIA, *Mineria y metalurgia II*, 21–34; F. J. SÁNCES-PALENCIA, *Mineria y metalurgia II*, 35–53.

[3] *POLYB., 34.10.10–14; STRAB., 4.6.12:* Φησί Πολύβιος ἐφ' ἑαυτοῦ κατ' Ἀκυληίαν μάλιστα ἐν τοῖς Ταυρίσκοις τοῖς Νωρικοῖς εὑρεθῆναι χρύσειον οὕτως εὐφυὲς ὥστ' ἐπὶ δύο πόδας ἀποσύραντι τὴν ἐπιπολῆς γῆν εὐθὺς ὀρυκτὸν εὑρίσκεσθαι χρυσόν, τὸ δ' ὄρυγμα μὴ πλειόνων ὑπάρχειν ἢ πεντεκαίδεκα ποδῶν, εἶναι δὲ τοῦ χρυσοῦ τὸν μὲν αὐτόθεν καθαρόν, κυάμου μέγεθος ἢ θέρμου, τοῦ ὀγδόου μέρους μόνον ἀφεψηθέντος, τὸν δὲ δεῖσθαι μὲν χωνείας πλείονος, σφόδρα δὲ λυσιτελοῦς. συνεργασαμένων δὲ τοῖς βαρβάροις τῶν Ἰταλιωτῶν ἐν διμήνῳ παραχρῆμα τὸ χρυσίον εὐωνότερον γενέσθαι τῷ τρίτῳ μέρει καθ' ὅλην τὴν Ἰταλίαν, αἰσθομένους δὲ τοὺς Ταυρίσκους μονοπωλεῖν ἐκβαλόντας τοὺς συνεργαζομένους. Usp. J. ŠAŠEL, *Aquileia Nostra 45/46 (1974/1975)* 148–152; isti, Opera selecta, 538–540; E. EIBNER, *Vollendung*, 91–94; M. ŠAŠEL KOS, *Studia mythologica Slavica 1 (1998)* 169–182.

[4] A. ŠKEGRO, *Bosna franciscana 10 (1998)* 142–160.

[5] *PLIN., Nat. hist. III 131.*

[6] O. DAVIES, Mines, 198–206; J. F. HEALY, Mining, 49–52; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 271–416; ST. MROZEK, *ANRW II 6*, 95–109; V. WOLLMANN, *Mineria y metalurgia II*, 107–118.

sumpornih metala.[7] Zlato se može pronaći i na području nekadašnje rimske provincije Panonije. Tako gorskoga zlata ima u Ludvić Potoku u Samoborskoj Gori u sjeverozapadnoj Hrvatskoj te na Papuku, Krndiji i Psunju,[8] no nije sigurno da su Rimljani zlato na tim područjima i eksploatirali.[9] Eksploatacija zlata na području provincije Dalmacije se obavljala na sva tri navedena načina, o čemu, između ostalog, svjedoče rimski pisci, ogromne gomile prepranog materijala, rudarska okna i dr.

1. Svjedočanstva rimskih pisaca

O eksploataciji i preradi plemenitih metala na području Dalmacije prije uspostave rimske vlasti svjedoče »dvorske« radionice ilirskih prvaka sa srednjeg Balkana, čiji su majstori još krajem 6. i početkom 5. st. pr. Kr. postizali zavidno visoki stupanj u oblikovanju zlatnoga i srebrnog nakita, a naročito u njegovoj ornamentici. Ove su radionice vrhunac umjetničkog dostignuća dosegle izradom i ukrašavanjem srebrnih pojaseva tipa Mramorac. Izradu nakita od zlata i srebra ilirski su majstori nastavili i u narednim stoljećima,[10] pa i za rimske okupacije, o čemu, između ostalog, svjedoči i rimski govornik Flor[11] te srebrna fibula iz Salone s potpisom ilirskog zlatara (*Messor fecit*).[12]

Rimljani su zlato u Dalmaciji počeli eksploatirati odmah po slamanju ilirsko-panonskog ustanka 8./9. g. Rimski pisci govore o eksploataciji zlata početkom 1. stoljeća poslije Kr., u vrijeme vladavine cara Nerona (54.–68.), tijekom posljednjih desetljeća 1. st. te na prijelazu iz 1. u 2. st. O članovima upravnoga aparata, angažiranog u ovom poslu, govori jedan nadgrobni natpis iz Salone iz vremena cara Trajana (98.–117.).[13]

Prema rimskom piscu Eneji Floru (početak. 2. st. poslije Kr.), eksploatacija zlata u Dalmaciji je započela na inicijativu samog cara Augusta (31.

---

[7] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geog. Gesellschaft*, 220; F. KATZER, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. 20–21 (1912)* 11 i d.

[8] Usp. F. TUĆAN, Blago, 20, 21, 22–23. D. BOŠKOVIĆ, Dvor, 22–23; A. DURMAN, *Opusc. arch. 16 (1992)* 126.

[9] Usp. E. LASZOWSKI, I, 16, 29, 32; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 92.

[10] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arh. vest. 4 (1953)* 211–226; isti, *Peristil (1957)* 29–38; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 5–108; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 28 (1973)* 257–260; isti, *Glas. Zem. muz. 39 (1974) 1976*, 35–40; isti, *Glas. Zem. muz. 33 (1978)* 23–114; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 211–242; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 295–310.

[11] *FLOR., Epit. II, 25: quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videatur.*

[12] Usp. *CIL III 10195^2*.

[13] *CIL III 1997. = ILS 1603: D(is) m(anibus) / Thaumasto / Aug(usti) conmen/tariesi aurari/arum Delm(a)tarum / felicissimus dis/pesator titu/lum p(osuit).*

pr. Kr.–14. poslije Kr.),[14] dok je organizacija bila povjerena prvom namjesniku ove provincije Gaju Vibiju Postumu (*Caius Vibius Postumus*, 9.–12. g. poslije Kr.).[15] Prema Veleju Paterkulu[16] i Kasiju Dionu,[17] Gaj Vibije Postum je i sam sudjelovao u slamanju ilirsko-panonskog ustanka.[18] Eksploataciju zlata u Dalmaciji je započeo iscrpljivanjem zlatonosnih žila (*aurumque venis repurgare*), za što je Postum angažirao u trogodišnjem ratu iscrpljeno i poraženo domicilno pučanstvo. Florove navode potvrđuje više stotina rimskih rudarskih okana (*pingae*) pronađenih na planinama Vranici i Kobili u središnjoj Bosni.[19] I danas su tragovi rimskih rudarskih aktivnosti na ovim planinama, osobito na Vranici, impresivni. Kada se uzme u obzir da vremenske prilike boravak na ovim planinama omogućavaju isključivo od kasnog proljeća do rane jeseni, onda je jasno da je za ovaj posao morao biti angažiran izuzetno veliki broj ljudi, po svoj prilici u ratu pokorenih Delmata, Mezeja, Pirusta i drugih rudarstvu vičnih plemena, koja su zbog fanatičnog otpora rimskoj vojsci, osobito u posljednjoj fazi ovoga rata,[20] najvjerojatnije bili kolektivno osuđeni na najtežu kaznu koju je poznavala rimska država, tj. prisilni rad u rudnicima do smrti osuđenika (*ad metalla*).[21]

Rimski enciklopedist Plinije Stariji (23.–79.) zabilježio je da se u Dalmaciji, u vrijeme cara Nerona, u tijeku samo jednog »sretnog« dana, gotovo na površini zemlje (*in summa tellure*) znalo dobiti i do 50 funti zlata.[22] I iz ovog je Plinijeva podatka također jasno da je i za takvo »sakupljanje« zlata (po svoj prilici radilo se o prebiranju aluvijalnih i diluvijalnih nanosa), mo-

---

[14] *FLOR., Epit. II, 25: Sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare.*

[15] Usp. A. JAGENTEUFEL, Statthalter, 12; M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 796.

[16] *VEL. PATERC., Hist. Rom. II, CXVI, 1–2.*

[17] *CASS. DIO, LVI 15, 3.*

[18] Vibijem Postumom iz Florova navoda se smatra i prefekt u Dalmaciji stacionirane kohorte *III Alpinorum (CIL III p. 859 br. XVI)*, a kasnije prefekt Egipta (103.–107.) (*CIL III 38).* Usp.: O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten, 154, bilj. 2; R. SYME, *Historia 6 (1957)* 480–487; isti, *Roman Papers 1 (1979)* 353–360; M. M. ROXAN, Military Diplomas, s. 24, * 38; H. DEVIJVER, Prosopographia IV, Suppl. I, V 100.

[19] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geog. Gesellschaft. 13 (1870) 221*; H. B. v. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanst. Bd. 42 (1892) 1893,* 19, 24, 52; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 42; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 345, bilj. 11 i 12, 346.; I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11 (1966)* 191; isti, *Arh. rad. rasp. 8–9 (1982) 90, bilj. 3.*

[20] *VELL. II, 110, 115, 116;* E. KÖSTERMANN, *Hermes 81 (1953) 345* i d.; J. JOSIFOVIĆ, *Živa ant. (1956) 1,* 139 i d.; E. PAŠALIĆ, *God. Ist. društ. 8 (1956)* 245 i d.; J. J. WILKES, Dalmatia, 72–77; S. ANAMALI, *Iliria 17 (1987) 1,* 5 i d.; S. ISLAMI, Les Illyriens, 204; M. H. CRAWFORD, Coinage, 236.

[21] O ovoj kazni: S. MROZEK, *Eos 55 (1965) 2,* 341–346.

[22] *PLIN., Nat. hist. 33, 67: invenitur aliquando in summa tellure protinus rara felicitate, ut nuper in Delmatia principatu Neronis singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens.*

rao biti angažiran veliki broj ljudi. Nije isključeno da se i u ovom slučaju radilo o prisilnom radu, iako u pitanju nije moglo biti ljudstvo angažirano u vrijeme cara Augusta.

O bogatstvu Dalmacije zlatom svjedoči i uzgredna bilješka rimskog pjesnika Publija Papinija Stacija (oko 40.–94.), koji dalmatinske rudnike uspoređuje s hispanskim,[23] a u kojima je godišnja proizvodnja zlata iznosila i do 20.000 funti.[24] Stacijeva se usporedba odnosi na vrijeme cara Domicijana (81.–96.), točnije na razdoblje između druge polovice 92. i siječnja 93. g.[25] Na Domicijanovo se doba[26] odnosi i Stacijeva bilješka prema kojoj je dalmatinsko zlato korišteno za ukrašavanje različitih rimskih objekata, bez sumnje i carske palače (*domus aurea*).[27] Domicijan, unatoč svoje raskošnosti, ni na kraju svoje vladavine nije bio u teškoj financijskoj situaciji.[28] Vidi se to i iz činjenice da je njegov nasljednik car Nerva (96.–98.) mogao pretopiti više zlatnih i srebrnih Domicijanovih kipova.[29]

Zlato se na području Dalmacije eksploatiralo i krajem 1. st., o čemu govori pisac epigrama Marko Valerije Marcijal (40.–102.). On spominje nekog Macera koji iz Rima odlazi u Salonu, odnosno u zlatonosnu zemlju (*aurifera terra)* Dalmaciju.[30] Macer, o kojem Marcijal govori, mogao je biti carski legat provincije Dalmacije (*legatus Augusti pro praetore [---]cius Macer*),[31]

[23] *STAT., Silv. III, 3, 89 f.: quidquid ab auriferis eiectat Hiberia fossis, Dalmatico quod monte nitet, quod messibus Afris verritur....uni parent comissa ministro*; Usp. i C. DOMERGUE, Les mines, 76.

[24] *PLIN. Nat. hist. 33, 78: vicena milia pondo ad hunc modum annis singulis Asturiam atque Gallaeciam et Lusitaniam praestare quidam prodiderunt, ita ut plurimum Asturia gignat.* O aurarijama u Hispaniji: D. G. BIRD, *Bonner Jb. 172 (1972)* 36–64; C. DOMERGUE – G. HERAIL, *Et. geomorph. et arch.*, Touluse 1978; C. DOMERGUE, *Legio VII Gemina*, 253–286; isti, Mines iberique, 75–78; F.-J. SANCHEZ-PALENCIA, *Mineria y metalurgia II*, 35 i d., sl. 3.

[25] Stacije je svoju treću odu iz treće knjige *Silvâ*, gdje spominje dalmatinsko zlato, posvetio Klaudiju Etrusku, tješeći ga u povodu progonstva njegova oca iz Rima za vladavine cara Domicijana. Usp. P. R. C. WEAVER, *Familia Caesaris*, 284 i d.

[26] O *L. Arunciju Steli* kojem je ova oda bila posvećena: Th. MOMMSEN, Historische Schriften, 455 i d.; A. DEGRASSI, Fasti, 153.

[27] *STAT., Silv. I, 2, 153 f.: pendent innumeris fastigia nixa columnis, robora Dalmatico lucent satiata metallo.*

[28] O rimskom gospodarstvu za Domicijana: B. W. JONES, Domitian, 72–79.

[29] Usp. R. SYME, *Roman Papers 1 (1979)* 6.

[30] *MART., Epigr. X, 78, 1, 5: Ibis litoreas, Macer, Salonas, ibi rara fides amorque recti et quae, cum comitem trahit pudorem, semper pauperior redit potestas: felix auriferae colone terrae, rectorem vacuo sinu remittes optabisque moras, et exeuntem udo Dalmata gaudio sequeris.*

[31] O *[---]ciusu Maceru:* upor. *PIR² M*; L. FRIEDLAENDER, Darstellungen, 101; B. STECH, Senatores, 77 br. 90; 88 br. 1157; 98 br. 1428; M. FLUSS, *PWRE 14/1 (1928)* 135, n. 4.

koji je ovu dužnost obnašao između 92. i 100. g.[32] nakon Kaja Cilnija Prokula (*Caius Cilnius Proculus*),[33] a prije Kaja Minicija Fundana (*Caius Minicius Fundanus*).[34]

Eksploataciju zlata u Dalmaciji potvrđuje i jedan nadgrobni spomenik iz Salone iz vremena cara Trajana, na kojemu se spominju dalmatinski, točnije delmatski, rudnici zlata (*aurariae Delmatarum*) te dvojica carskih činovnika angažiranih u njima – komentarijenz (*conmentariesis*) i dispesator (*dispesator*). Obojica su bili bivši robovi, dok je comentarijenz potjecao iz reda carskih robova (*familia Caesaris*),[35] iz čega je jasno da su rudnici zlata u Dalmaciji u vrijeme ovog cara bili u nadležnosti carskog fiska. Komentarijenz Thaumast s nadgrobnog spomenika iz Salone se spominje i na jednome natpisu iz *Rignanuma* u Italiji, također kao Trajanov oslobođenik, ali s punom imenskom formulom (*tria nomina*) kao *Marcus Ulpius Thaumastus*. Iz njegova gentilicija *Marcus Ulpius* je jasno da je slobodu stekao upravo od cara Trajana, koji se zvao *Marcus Ulpius Traianus*, dok njegov *cognomen* (nadimak) *Thaumastus*, odaje roba porijeklom sa helenskih ili orijentalnih prostora. Sa spomenika iz *Rignanuma* je vidljivo da je Thaumast bio angažiran na poslovima vezanim uz carsku blagajnu (*a commentariis operum publicorum et rationis patrimoni*).[36] Thaumastov libertinski status stečen za cara Trajana, angažiranje na osjetljivim poslovima poput nadzora carske blagajne te u upravi najznačajnijih rudnika zlata Carstva nedvojben je dokaz da se radilo o osobi od posebnog povjerenja carskog dvora i samog cara. Uz komentarijenza Thaumasta, na eksploataciji zlata u Dalmaciji, bez sumnje je bio angažiran i bezimeni dispensator s njegova nadgrobnika iz Salone. I služba dispensatora je također bila vezana uz djelatnost pri carskoj blagajni, a dispensatori su istovremeno mogli biti upraviteljima i blagajni-

[32] A. JAGENTEUFEL, *Statthalter*, ga ne navodi. A. DEGRASSI, *Fasti*, 202, ga stavlja oko 98. g. R. SYME, Tacitus II, 647; isti, *Gnomon 31 (1959)* 515, J. J. WILKES, *Dalmatia*, 445, i B. E. THOMASSON (B. THOMAE), *Laterculi*, 92, Macerovu službu u Dalmaciji stavljaju oko 98. g. F. ZEVI, *Akten des VI. Int. Kong. Griech. Lat. Epig.*, 438, spominje trojicu legata u Dalmaciji između 92. i 100. g.: Kvinata Pomponija Rufa, Kaja Cilnija Prokula i Macera. Ime mu je nejasno (Q. *Baebius Macer*?, *--cius Macer*?). Usp. W. ECK, *Chiron 12 (1982)* 331, bilj. 199; isti, *PRE 14, Suppl. (1974)* 271 f; B. E. THOMASON, Legatus, 48.

[33] O Minuciju Fundanu: R. SYME, Tacitus II, 800–801.

[34] Usp. W. ECK, *PRE, Suppl. 14 (1974)* 282–283.

[35] *CIL III 1997 = ILS 1603.*

[36] *CIL XI 3860 = ILS 1603.* Usp. A. KOLB, Bauverwaltung, 134, 309. Usp. i H. SOLIN, Personennamen, 899: RIGNANUM (ITALIJA): *Iovi Op(timo) Max(imo) / M(arcus) Ulpius Aug(usti) lib(ertus) / Thaumastus, / a commentariis / operum publicorum / et rationis patrimoni / d(ono) d(edit).*

cima.[37] Thaumast je na poslove u upravi rudnika zlata u Dalmaciji mogao biti premješten iz Italije, kao i libertin Hermije, koji je iz Rima bio premješten u upravu rudnika zlata u Daciji.[38]

Nema pak osnove za dovođenje u svezu prvog prokuratora dacijskih rudnika zlata Hermije[39] s dalmatinskim rudnicima zlata, kako se to ponekad čini na osnovi imena njegove supruge (*Salonia Palestrice*).[40] Ime *Salonina* se ne može isključivo dovoditi u svezu s dalmatinskim provincijalnim središtem Salonom,[41] s obzirom da je vrlo često, kako na području Italije tako i samog grada Rima.[42] Kao *cognomen* se susreće i u Panoniji te Gornjoj Meziji.[43]

Rimski pisci, kao ni natpis iz Salone, ne preciziraju gdje su se dalmatinski rudnici zlata nalazili. Plinije Stariji općenito govori o Dalmaciji (*in Delmatia*), dok Stacije tek navodi dalmatinske planine (*Dalmatico monte, Dalmatae montes*).[44] Marcijal pak spominje salonitanske obale (*litoreas Salonas*). Thaumastov nadgrobnik iz Salone spominje delmatinske rudnike zlata (*aurariae Delmatarum*). *Delmatae* i *Delmatia* iz ovih navoda se općenito odnose na rimsku provinciju Dalmaciju i njeno pučanstvo, koje se tako naziva od vremena Flavijevaca (69.–96.).[45] Stacijev je podatak nešto određeniji, s obzirom da dalmatinske rudnike zlata s kraja 1. st. poslije Kr. smješta u dalmatinskome gorju (Dalmatici montes). S obzirom da ni Stacije ne precizira o kojem se gorju radilo, rimski se rudnici zlata trebaju tražiti identifikacijom rimskih rudarskih aktivnosti.

2. Tragovi rudarskih aktivnosti

Za rimskim se rudištima zlata na području nekadašnje provincije Dalmacije intenzivno traga još od druge polovice 19. st. Veliki broj znanstve-

[37] Usp. R. MATIJAŠIĆ, *Arh. rad. rasp. 12 (1996)* 177.

[38] H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 348.

[39] *CIL III 1312 = ILS 1593 = IDR III/3 366.*

[40] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899) 267;* isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 7 (1900) 73;* O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbemanten², 155, bilj. 1 i d.; C. DAICOVICIU, *Dacia* 2 *(1958)* 260.

[41] Usp. G. ALFÖLDY, Personennamen, 117, 286; isti, *Epigr. Stud. 5 (1968)* 99 i d.; R. SYME, *Roman Papers* 1 *(1979)* 26, 29.

[42] Usp. W. SCHULTZE, Eigennamen, 302, 224 i d.

[43] Usp. I. KAJANTO, Cognomina, 205.

[44] *STAT., Silv. IV, 7, 13 ff.: quando te dulci Latio remittent, Dalmatae montes, ubi Dite viso pallidus fossor redit enetoque concolor auro.*

[45] *CIL III 4013*; *CIL XI 571*; Th. MOMMSEN *CIL III 280*; H. DESSAU, *ILS 4005*; A. BETZ, Militärgeschichte, 5; J. ŠAŠEL, *Actes du IXᵉ cong. sur les Frontieres Romaines*, 198; isti, *Handbuch 1*, 573; isti, Opera selecta, 402.

nika smatra da se zlato u rimsko doba eksploatiralo u srednjobosanskom rudarskom bazenu, tj. na području Neretvice, Rame, Uskoplja, Lašve, Lepenice, Fojnice, Željeznice te u planinama koje ih okružuju.[46] Geološka istraživanja na tim područjima potvrđuju zalihe zlata, bakra, cinobera, žive i srebra.[47]

Istraživanja srednjobosanskih planina Vranice i Kobile te uskopaljskih naselja Mračaja i Maškare[48] rezultirala su pronalaskom većeg broja antičkih rudarskih okana te velikih prepranih gomila aluvijalnih i diluvijalnih nanosa uz gornje pritoke Vrbasa.[49] Preprane gomile, osim uz tok gornjeg Vrbasa i njegovih pritoka Bistrice i Krupe, pronalaze se i po padinama planina Vranice i Rosinja. Tako se na Crvenoj Zemlji na Vranici nalaze tri isprane gomile i danas velikih dimenzija (250×300×50/60 m; 180×20/50×16 m; 750×50×8 m), ostaci dvostrukog vodovodnog sustava s bazenom koji je služio za ispiranje, a koji se napajao u Suhodolpotoku.[50] Ovomu sličan sustav ispiranja zlata, Rimljani su prakticirali u Hispaniji u vrijeme Plinijeva službovanja u toj provinciji.[51] Jedna od najvećih prepranih gomila se nalazila na Uložnici. Dugačka je preko 1 km, široka 10 do 15 m, a visoka i do 10 m. Južno od nje

---

[46] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geog. Gesellhaft 13 (1870)* 219–228; O. BLAU, Reisen, 153; E. V. MOJSISOVIC - E. TIETZE - A. BITTNER, *Jb. geol. Reichsanst. Bd. 30 (1880)* 222; B. WALTER, Erzlagerstätten, 150; M. A. BOUÉ, Türkei I, Wien 1889., 240; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 41 i d.; isti, Trgovački drumovi, 69; H. B. v. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanst. Bd. 42 (1892)* 1–52; A. RÜCKER, Goldvorkommen, 19 i d.; A. HOFFER, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 411–423; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 890–898; O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 184; C. PATSCH, Herzegowina, 143 i d.; F. ŠIŠIĆ, Povijest, 143; F. KATZER, Geologija I, 118 i d.; V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 47 (1935)* 27 i d.; O. DAVIES, Mines, 186 i d.; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 108 i d.; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 47 i d.; isti, Naselja, 41, 91; J. J. WILKES, Dalmatia, 237; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)*, 203; isti, *Fojnica*, 22 i d.; I. BOJANOVSKI, Ceste, 176; isti, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 90–92; isti, *Arh. leks. I*, 150; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 165; isti, *ANRW II 6*, 66, 67, 83, 89; isti, *Ist. glas. (1980) 1–2*, 23; M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 796; J. F. HEALY, Mining, 49; isti, *Mineria y metalurgia*, 12; P. ANĐELIĆ, *Glas. Zem. muz. 38 (1983)*, 145 i d.; F. BELTRÁN LLORIS - F. MARCO SIMÓN, Atlas, karta 55; J. C. EDMONSON, *Jour. Rom. St. 79 (1989)* 92; J. ŠAŠEL, *Handbuch 1*, 576 i d.; isti, Opera selecta, 169.

[47] S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 66; O antičkoj metalurgiji: K. C. BAILLY, Pliny, Vol. 2; U. TÄCKHOLM, Studien, 23 i d.; R. J. FORBES, Technology VII, VIII, IX, J. RAMIN, La technique; J. F. HEALY, Mining, 30 i d., 35 i d.

[48] V. ĆURČIĆ, *Glas. Zem. muz. 20 (1908)* 86 i d.; E. PAŠALIĆ, Naselja, 41; R. J. FORBES, Technology VII, 152. Na tonu rude dobija se ovdje 3,6 gr zlata, 300 gr srebra i 1,2% žive, J. ŠAŠEL, *Handbuch I*, 576.

[49] O tehnici ispiranja zlata: R. J. FORBES, Technology, VIII, 151.

[50] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geogr. Gesellschaft 13 (1870) 221*; B. WALTER, Erzlagerstätten, 158; H. B. V. FOULLON, *Jb. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893*, 20–22; O. DAVIES, Mines, 18. bilj. 9; J. ŠAŠEL, *Handbuch* I, 577.

[51] Usp. *PLIN., nat. hist. XXXIII 75*; *XXXIII 67*; D. G. BIRD, *Bonner Jb. 172 (1972)* 48 i d.

se nalazi još nekoliko manjih prepranih gomila.[52] Na više mjesta Rosinja se nalaze tragovi prepranih gomila: Bijela Gomila,[53] Devetaci, Krstac, Nadkrstac, Crvena Zemlja i Zlatno Guvno.[54] Na Zlatnom su se Guvnu, uz 700 do 800 m dugu i 30 do 50 m široku gomilu, te veći broj manjih drugih prepranih gomila, također sačuvali i tragovi vodovodnog sustava dugog preko 9 km.[55] Više prepranih gomila se nalazi i uz rječicu Krupu, desnu pritoku Vrbasa u južnom dijelu Uskoplja (sl. 2).[56] Jedna je duga preko 2 km, a široka preko 1,75 km. Preprana gomila uz lijevu obalu ove rječice duga je više od 1.100, a široka preko 400 m. Na njoj se smjestilo cijelo selo Batuša, gdje su se sačuvali tragovi rimskoga vodovodnog sustava.[57] Više se prepranih gomila nalazi i uz rječicu Bistricu, gdje se na lokalitetu Pavline u selu Bistrici nalazilo jedno rimsko naselje.[58] Slične su preprane gomile registrirane i uz desnu obalu Vrbasa kod Uskoplja (Gornji Vakuf).[59] Tragovi ispiranja zlata su pronađeni i na području selâ Dobrošin i Ždrimci u južnom Uskoplju.[60]

Sustavno raspoređena rudarska okna, velike preprane gomile, tragovi vodovodnog sustava s Vranice, kojoj neki izvode ime iz latinskog pridjeva *auranus*,[61] što bi označavalo planinu bogatu zlatom, ostaci rimske keramike, opeka i novac, tragovi antičkih naselja i dr. na području južnog Uskoplja, nedvojbeno ovdašnje rudarske radove dovode u svezu s Rimljanima. Ogromne dimenzije te veliki broj prepranih aluvijalnih i diluvijalnih nanosa svjedoče kako je na poslovima eksploatacije zlatnih rudišta morao biti angažiran veliki broj ljudi u vrijeme kad Rimsko Carstvo nisu pogađali veliki potresi. S Rimljanima se na ovom području potraga za zlatom nije završila. Ispiranje zlata na području južnog Uskoplja se nastavilo i tijekom srednjega vijeka,[62]

---

[52] B. WALTER, Erzlagerstätten, 154–157; H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 22 i d.

[53] Na Bijeloj Gomili se nalaze velike preprane halde. Usp. H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 25.

[54] Usp. H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 18–20; F. KATZER, Eisenerzlagerstätten, 202; F. TUĆAN, Blago, 25.

[55] Usp. B. WALTER, Erzlagerstätten, 150.

[56] Usp. A. ŠKEGRO, Uskoplje, 32–34.

[57] Usp. H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 15.

[58] Usp. E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 347.

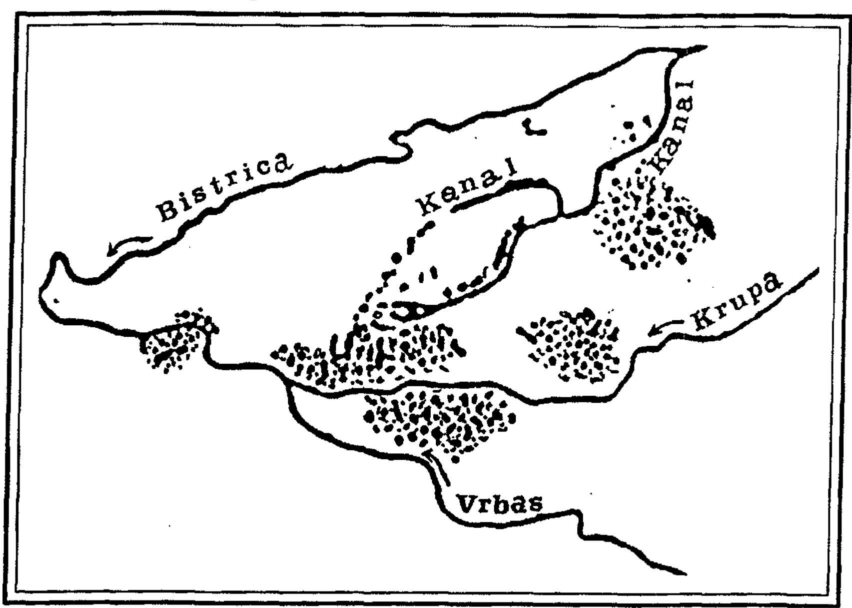
[59] H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 14 i d.

[60] Usp. H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893,* 13.

[61] Usp. Đ. MAZALIĆ, *Glas. Zem. muz. 6 (1961)* 149.

[62] D. M. NEGRUS VENETUS u 15. st. u svojim Geographiae, 90, je zabilježio: *Verbas auri ramenta volvens.* Usp. J. V. ASBOTH, Bosnien, 389; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 896, bilj. 10.

dok je zlato na planini Radovan ispirano i tijekom 17. st.,[63] a u selima Batuši i Bistrici sve do početka 19. st.[64]



Sl. 2: Rimska ispirališta zlata uz Gornji Vrbas i njegove pritoke

Zlato je u antici eksploatirano i u bazenima rijeka Lašve i Bile u srednjoj Bosni, o čemu svjedoče i velike preprane gomile u Varošluku kod Turbeta s obje strane Lašve. Oko dvadeset manjih gomila je registrirano s obje strane ove rijeke, na potezu od Turbeta do Travnika (sl. 3).[65] U Gornjim Slimenima kod Travnika se također nalazi jedno ispiralište te više rudarskih okana[66] uređenih po uzoru na rimski rudarski zakon *Lex metallis dicta*. Ispirališta se nalaze i kod Gačića južno od Viteza, u Biloj, kod Zabilja, Sadovače i Jardola te po brdima kod Dubravica i Šantića.[67] Manje gomile se na-

[63] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geogr. Gesellschaft 13 (1870)* 221; O. BLAU, Reisen, 153; F. JUKIĆ, Zemljopis, 27.

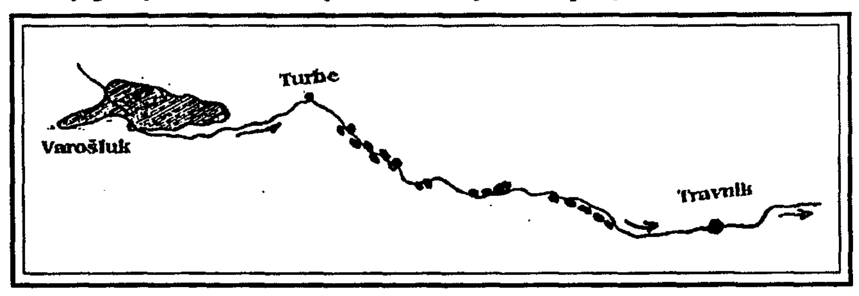
[64] B. WALTER, Erzlagerstätten, 92.

[65] A. CONRAD, *Mitth. geogr. Gesellschaft 13 (1870)* 221 i d.; B. WALTER, Erzlagerstätten, 92 i karta; H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893*, 39 i d., sl. 2; A. RÜCKER, Goldvorkommen, 36 i d.; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 892, 896; J. PETROVIĆ, *Napredak 1947*, 136; M. KREŠEVLJAKOVIĆ, Pucarevo, pass.

[66] A. RÜCKER, Goldvorkommen, 39 i d.; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 893.

[67] Usp. A. RÜCKER, Goldvorkommen, 47 i d.; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 894.

laze s obje strane potoka Banovac kod sela Pirića u dolini Lašve.[68] U Đelilovcu na Lašvi, gdje je pronađen jedan zlatnik cara Heraklija (610.–641.),[69] zlato se eksploatiralo iz škriljevačkih stijena.[70] Ovdje se obavljala i primarna prerada zlata, što potvrđuje nalaz jedne antičke posude pronađene u Divjacima kod Malog Mošunja (Vitez).[71] Ni na području Lašve eksploatacija zlata nije prestala s propašću Rimskoga Carstva, nego se nastavila i tijekom srednjega vijeka, kao i u vrijeme osmanlijske okupacije[72] sve do 19. st.[73]



Sl. 3: Ispirališta zlata u dolini Lašve

Najveći su ostaci ispiranja zlata registrirani na području Lepenice[74] i Fojnice,[75] gdje se zlato pronalazi u čistome stanju, kao i u spojevima s drugim rudama, poput magnetita, antimonita, arsena i dr. Na ovom prostoru jedna tona antimonita daje 5 do 13 grama zlata,[76] dok tona pirita iz Bakovića kod Fojnice sadrži 20 grama zlata.[77] U Trošniku i Bakovićima kod Foj-

[68] Usp. H. B. V. FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, Bd. 42 (1892) 1893*, 40 f, sl. 3; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 893.

[69] G. KRALJEVIĆ, *Zbor. Zavič. muz. Trav. 3 (1980)*, 85.

[70] A. RÜCKER, Goldvorkommen, 28 i d.

[71] A. RÜCKER, Goldvorkommen, 48 i d.; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 895; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 53. Zlato se uglavnom talilo u manjim posudama. Usp. U. TÄCKHOLM, Studien, 10.

[72] Usp. B. KURIPEŠIĆ, Itinerarium, 17; I. F. JUKIĆ, Zemljopis, 27; A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 897; F. SPAHO, *Glas. Zem. muz. 25 (1913)* 192 i d.; D. KOVAČEVIĆ, Trgovina, pass.; R. J. FORBES, Technology VII, 152.

[73] A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 897.

[74] K. MISILO, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 15–26; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 121–123; E. PAŠALIĆ, Naselja, 46; P. ANĐELIĆ, Lepenica, 151–172, 160; I. BOJANOVSKI, Ceste, 181.

[75] V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 47 (1935)* 32–33.

[76] Usp. H. QUIRING – G. BERG – F. FRIEDENSBURG, Gold, 46; H. QUIRING, Geschichte, 176.

[77] F. TUČAN, Blago, 26.

nice 1936./37. proizvedeno je 155 kg zlata.[78] Stoga nije iznenađenje da se na području Fojnice nalaze najveće preprane gomile iz rimskoga vremena (sl. 4).[79] Tako se jedna gomila u Gomionici kod Fojnice prostire se na više od 300 hektara te tako nadmašuje i gomile uz rječicu Krupu u južnom Uskoplju.[80] Velike se preprane gomile nalaze i uz potok Pavlovac, 2 km od njegova utoka u Fojnicu, gdje se još uvijek traga za zlatom.[81] Zlato se, kao primjesa arsena, pronalazi i na području Velikog Vranjka, Završća te na Kamenici.[82] No, nema izravnih potvrda da su Rimljani zlato ovdje zaista i eksploatirali. Na ovom su području u rimsko doba eksploatirani srebro i bakar.[83]

Zlato je eksploatirano i na području Gromiljaka, Homolja i u Kulijašu kod Kiseljaka. Na području Gromiljaka gomile iz kojih je vađeno zlato prostiru se na nekoliko tisuća hektara,[84] pa se u Gromiljak smješta i jedno rudarsko središte.[85] Veća se gomila nalazi nasuprot Starog Majdana u Ostružnici kod Kiseljaka.[86] Na području Višnjice u Lepenici, u središnjoj Bosni, nalazili su se značajniji rimski rudarsko-metalurški pogoni. S obzirom da do danas nisu sustavno istraživani,[87] ne može se točno odrediti vrijeme njihove aktivnosti. U njima je, bez sumnje, prerađivana i ruda s područja Borovice i Fojnice, u kojoj se također nalaze primjese zlata.[88] Epigrafski izvori iz Višnjice svjedoče o prisustvu članova nekoliko poduzetničkih italskih obitelji, poput *Baebia*, *Cornelia*, *Manlia*, *Pontia* i dr.,[89] u vrijeme ranog principata.

---

[78] H. QUIRING, Geschichte, 176.

[79] A. CONRAD, *Mitth. geogr. Gesellschaft 13 (1870)* 222 i d.; O. BLAU, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. (1870)* 137 i d.; isti, Reisen, 151 i d.; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 41 i d.; H. B. V FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, 13 (1892)*, 44 i d., sl. 4; A. RÜCKER, Goldvorkommen, 19 i d., 61 i d.; K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 514 i d.; isti, Herzegowina, 143 i d.; O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 154; V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 47 (1935)* 27 i d.; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)*, 53; isti, Naselja, 46 i d.; I. BOJANOVSKI, Ceste, 176; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)* 198 i d.; P. ANĐELIĆ, *Glas. Zem. muz. 38 (1983)* 145, i d.

[80] Usp. H. B. V FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, 13 (1892)*, 42 i d. i sl. 4, 44.

[81] F. KATZER, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. XLIX (1901)* 4–12.

[82] Usp. F. KATZER, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. 20–21 (1912)* 11 i d.

[83] F. KATZER, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. XLIX (1901)* 4–12.

[84] E. PAŠALIĆ, Naselja, 61, 63, 76; E. IMAMOVIĆ, *God. Društ. istorič. BiH 21–27 (1976)* 7–26; isti, *Glas. Zem. muz. 47 (1992–1995) 1976*, 83.

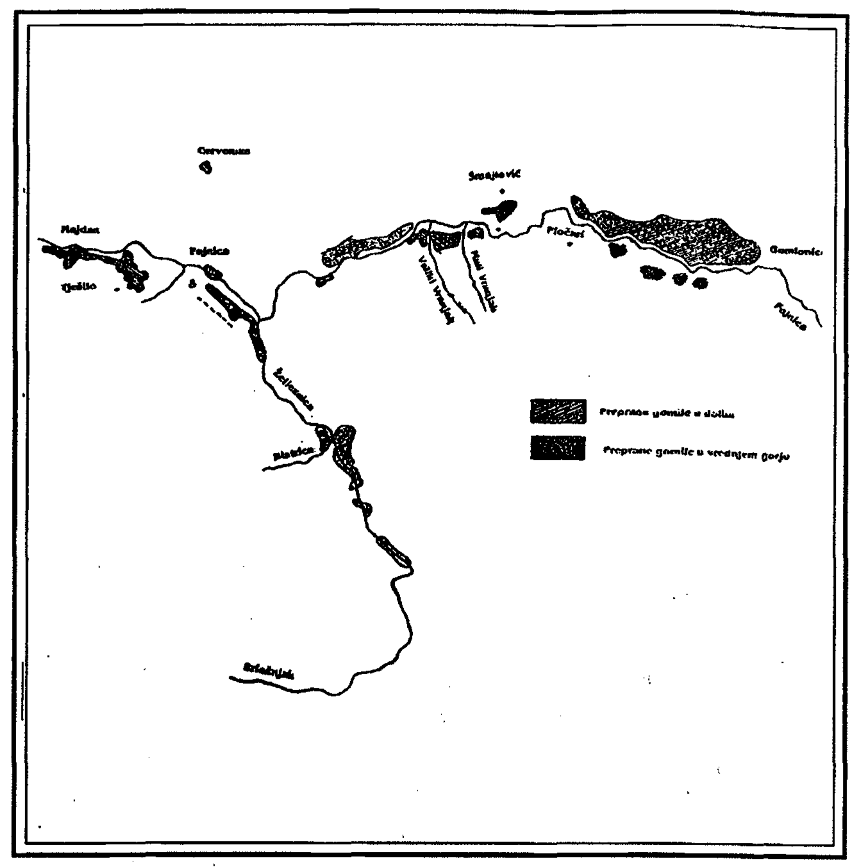
[85] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Glas. Zem. muz. 47 (1992–1995) 1976*, 83.

[86] Usp. H. B. V FOULLON, *Jb. geol. Reichsanstalt, 13 (1892)*, 42 i d. i sl. 4, 44.

[87] K. MISILO, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 15 i d.; M. MANDIĆ, *Glas. Zem. muz. 37 (1925)* 61 i d.; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 299; P. ANĐELIĆ, *Lepenica*, 151 i d.; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)* 193 i d.; isti, *Fojnica*, 10 i d.

[88] Usp. A. CONRAD, *Mitth. geogr. Gesellschaft*, 222.

[89] *CIL III 8379*; K. MISILO, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 18, 21; N. VULIĆ, *Spom. Srp. kralj. akad. 75 (1933)* 71, 70; *ILIug. 1599, 1598*; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 142, 156; A. ŠKEGRO, *Ztschr. Pap. Epigr. 101 (1994)* 296–297, Nr. 7.



Sl. 4: Preprane gomile iz doline Željeznice i Fojnice

Zlato se pronalazi i na području Kreševa u Gaca Potoku kod Crkvenjaka te na području Jezera kod Jajca.[90]

Iako je zlato u srednjobosanskom području eksploatirano i prije i poslije Rimljana,[91] većina prepranih gomila i rudarskih okana je iz vremena dobro organizirane rimske eksploatacije, što najbolje potvrđuje i rimski novac iz vremena kasne republike i principata, ulomci rimske keramike, tra-

[90] Usp. F. KATZER, *Österr. Ztschr. fur Berg- u. Hüttenw. 20–21 (1912)* 11 i d.
[91] Usp. Z. DEVETAK, *Hrvatska misao 5 (1997)* 150–153.

govi naselja,[92] utvrda, kontrolnih objekata[93] te rimske komunikacije[94] koje prolaze kroz ova rudišta. S obzirom na rudno bogatstvo ne iznenađuje činjenica da su Rimljani srednjobosanski rudarski bazen još 19./20. g. povezali magistralnom cestom s provincijalnim središtem Salonom. To je ona dobro poznata cesta koja je za odredište imala središte desitijatske zemlje, odnosno njihov centar *Hedum* koje se nalazilo u Brezi. Ovu je komunikaciju (*via a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium*) dao inače sagraditi jedan od najaktivnijih carskih legata Dalmacije Publije Kornelije Dolabela (*Publius Cornelius Dolabella*).[95]

3. Rudarska središta

Središte se uprave za rimske rudnike zlata redovito nalazilo u provincijalnim upravnim centrima, što je bio slučaj i sa Dalmacijom.[96] Kako je Rimska Država nad eksploatacijom plemenitih metala vodila izuzetnu kontrolu,[97] udaljenost područja u kojima je zlato eksploatirano te veliki broj prisilno angažirane radne snage, uvjetovali su i postojanje rudarskih centara na terenu u kojima se zlato prikupljalo i primarno prerađivalo. Jedno od takvih je npr. bilo *Vipasca* u Hispaniji te *Domavia* u Dalmaciji za srebro. Eksploatacijom rudnog bogatstva bazena Lepenice, Fojnice i Željeznice upravljalo se iz municipalnog naselja nepoznata imena koje se nalazilo u Višnjici kod Kiseljaka.[98] Ovo je mjesto u vrijeme principata imalo dobre veze s provincijalnim središtem Salonom.[99] U ovom je području registrirano i prisustvo robovskog rada[100] te kolona.[101] Eksploatacijom zlata na području Uskoplja i na planinama Vranici, Rosinju i Kobili rukovodilo se bez sumnje iz

[92] E. PAŠALIĆ, Naselja, 47; I. BOJANOVSKI, Ceste, 187; isti, Bosna i Hercegovina, pass.

[93] I. ČREMOŠNIK, *Arh. vest. 41 (1990)* 357 i d.

[94] Ph. BALLIF, Straßen, 26 i d.; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)*, 277 i d., skice 1–4; isti, Naselja, 40 i d.; I. BOJANOVSKI, Ceste, 170 i d. bilj. 44; isti, Bosna i Hercegovina, 162 i d.

[95] *CIL III 3201 = 3198 b = 10156 b*; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 276–287; G. ALFÖLDY, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 16 (1964)* 247–256; I. BOJANOVSKI, Ceste, 39.

[96] Usp. J. JUNG, Römer, 46; *CIL III* s. 305; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 42; O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 154; B. ZMAJIĆ, *Num. vij. 11 (1964)* 2; J. J. WILKES, Dalmatia, 272; M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 796; I. BOJANOVSKI, *Arh. leks. I*, 149; J. ŠAŠEL, *Handbuch 1*, 578.

[97] Usp. *PLIN., Nat. hist. 33, 78: extat lex censoria Victumularum aurifodinae in Vercellensi agro, quo cavebatur ne plus quinque milibus hominum in opere publicani haberent.* Usp. i *Lex metalli dicta, Lex metalli Vipascensis, TC IX, TC X i TC XI.*

[98] Usp. *---- / [---?duo vi]ri munici/[pi ---, d]efu(nct---) an(norum) XXXV, / [benemer]enti posuit.* A. ŠKEGRO, *Ztsch. Papyr. Epigr. 101 (1994)* 294–296, nr. 6, Abb. 2, T. XXIII, nr. 6; isti, *Bosna franciscana 7 (1997)* 152, sl. 5; isti, *Opusc. archaeol. 21 (1997)* 103, nr. 127.

[99] *ILIug. 95, 96.*

[100] *ILIug. 1595.*

[101] Usp. E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 198; *ILIug. 95, 96.*

naselja poznatog pod imenom *Ad Matricem*, ukoliko je točna njegova lokacija u podnožju Vranice u Uskoplju.[102] Neki i sam postanak ovog mjesta dovode u svezu s rimskim rudarskim aktivnostima.[103] Ime bi mu označavalo mjesto angažiranja kolona u rudarstvu *(matrix, -cis = popis kolona na domenu)*.[104] Na *Tabuli Peutingeriani*, na kojoj su zabilježene glavne rimske komunikacije, *Ad Matricem* se nalazi na magistralnoj cesti koja je vodila od Salone prema desitijatskom *Hedumu*,[105] na dionici od *Bistue vetus* ka *Bistue nova*.[106] Potvrđeno je da se u podnožje Vranice spuštalo više rimskih rudarskih puteva.[107] Također je na ovom terenu potvrđeno i prisustvo vrlo visoko rangiranih osoba. Tako je u Jagnjidu kod Pograđa, Uskoplje (Gornji Vakuf), pronađena pločica pečatnjaka od gorskog zlata s, najvjerojatnije, likom vojskovođe Germanika, posinka cara Augusta.[108] Ukoliko je to točno, onda je jasno da je za ovo područje bio osobito zainteresiran i sam carski dvor od samog početka njegove okupacije.[109] Izuzmu li se sondažna istraživanja J. Petrovića i I. Bojanovskog te nekolicina slučajnih nalaza, ne može se reći da je područje uz gornji Vrbas (Uskoplje) uopće arheološki istraživano. Stoga buduća istraživanja ovoga područja kriju bez sumnje velika i vrlo interesantna iznenađenja.

4. Dalmatinski rudnici zlata u kasnoj antici

O eksploataciji zlata na području Dalmacije poslije cara Trajana nema podataka. Trajan je 103. i 105. g. poduzeo dva ratna pohoda kako bi se dokopao blaga dacijskih vladara, odnosno rudnika zlata u Daciji.[110] Odmah nakon stavljanja Dacije pod svoju vlast Rimljani su započeli sustavnu eksploataciju zlata, pod vodstvom složenog upravnog aparata smještenog u *Sarmisegethusi*.[111] U Daciju je, u svrhu eksploatacije zlata, u nekoliko navrata i sa strane dovođena rudarstvu vična radna snaga iz drugih dijelova Rim-

[102] *Cosmographi, VI, 5.* K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 151; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1909)* 112 i d.; E. PAŠALIĆ, Naselja, 41; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)* 194, 196; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 68 i karta. L. BOSIO, Tabula Peutingeriana, 171, povodeći se za H. KIEPERTOM, *FOA XVII* i E. WEBEROM, Tabula Peutingeriana, 44, pretpostavlja da bi *Ad Matricem* bilo u Bugojnu.

[103] A. MAYER, Sprache, 222; isti, 115.

[104] S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 23, bilj. 100, 49.

[105] E. PAŠALIĆ, Naselja, karta 4. Usp. I. BOJANOVSKI, Ceste, 170–179.

[106] CASTORII, *Romanorum Cosmographi*, (ed. K. MILLER) Ravensburg 1886., VI 5.

[107] E. PAŠALIĆ, Naselja, karta 3; A. ŠKEGRO, Uskoplje, 32.

[108] K. HÖRMANN, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)*, 235 i d.; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 330, sl. 28.

[109] Germanik je umro 19. g. Usp. D. KIENAST, Kaisertabelle, 80.

[110] Usp. R. SYME, *Roman Papers* 1 (*1979*) 2.

[111] Usp. St. MROZEK, *ANRW II 6*, 97; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 276, 277, 296–315; A. OCETEA, Istorija, 76–77.

skoga Carstva, uključujući i Dalmaciju.[112] Tako su iz jugoistočne Dalmacije još za Trajana u rudnike zlata na području *Alburnus maiora* dovođeni Pirusti.[113] U drugoj polovici 2. st. tamo su bili angažirani i pripadnici dalmatinskog plemena Baridua[114] koji su imali svoje kaštele na području *Alburnus maiora.*[115] U dacijske su rudnike iz Dalmacije preseljavani i Sardeati,[116] a za Septimija Severa i Delmati.[117] Delmati se tijekom 1. i 2. st. susreću i u noričkim,[118] u gornjomezijskim[119] i dr. rudnicima. Kako su ilirsko-panonski rudari i njihova naselja na području dacijskih rudnika brojni,[120] a s obzirom da svjedočanstava o eksploataciji zlata nakon cara Trajana u Dalmaciji nema, može se zaključiti kako, preseljavanjem dalmatinsko-panonskih rudara u Daciju, aktivnosti na eksploataciji zlata u Dalmaciji od početka 2. st. slabe, odnosno, da tijekom 2. i u prvoj polovici 3. st. nisu imale onakav značaj kao tijekom 1. st. Otvaranjem dacijskih rudnika eksploatacija zlata u Dalmaciji se nije morala nužno prekinuti, no ona više nije imala organizacijski karakter kao za Augusta, Nerona, Domicijana odnosno Tra-

---

[112] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 19 (1995)* 111–115.

[113] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 665–673; St. MROZEK, *Apulum 7/1 (1968)* 312–313; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 342; *Tabulae ceratae* (dalje: *TC*) *VIII, TC VI.* U *TC VI* spomenuti *Kaviertum* se nalazio također na području Pirusta u Dalmaciji. Usp. H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 277.

[114] Putna stanica *Bariduum* nalazila se na cesti koja je vodila od *Salone* za *Servitium.* Usp. E. PAŠALIĆ, Naselja, 113; J. J. WILKES, Dalmatia, 184, 244.

[115] Usp. *IDR III/3,* 388; I. RUSSU, Illirii, 175.

[116] *CIL III 1266 = IDR III/3 418.*

[117] *CIL III* 1322; C. DAICOVICIU, *Apulum 4 (1961) 51 – 58;* D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Rad JAZU 20 (1981) 23* i bilj. 8; *CIL III 7845; CIL III 1262;* St. MROZEK, *ANRW II 6,* 98 i d.

[118] G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 8 (1969)* 15, br. 22; isti, Noricum, 230 i d.

[119] *ILJug. 25; IMS I 108; IMS I* 109; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 166; isti, *ANRW II 6,* 74, bilj. 137; isti, *Ist. glas. (1980) 1–2, 23* f, s bilj. 107 i d., 32 s bilj. 180; M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 95 i d.; V. BEŠEVLIEV, *De aedeficiis.* Po S. DUŠANIĆU, *Mineria y metalurgia II,* 148, bilj. 3 Prokopijev *k(astellum) Dalmatas* mogla bi biti Mala Kopašnica nedaleko Vlasinskih rudnika u dolini Južne Morave (TIR – K 34) VIII C.

[120] *CIL III 1304 = IDR III/3 320; AE 1911, 39; CIL III 7842 = 1333 = IDR III/3 334; CIL III 1265 = IDR III/3 415; CIL III 1272 = IDR III/3* 424; *CIL III 1334 = IDR III/3 371; CIL III 7830 = 1263 = IDR III/3* 413; *CIL III 1261 = IDR III/3* 396; *CIL III 7823 = IDR III/3 393; CIL III 7825 = IDR III/3* 393; *CIL III 7829 = IDR III/3* 410; *AE 1944,* 21 = *IDR III/3* 387; *CIL III 12564 = IDR III/3* 404; *AE 1960,* 235 = *IDR III/3* 403; *AE 1960,* 236 = *IDR III/3* 384; *AE 1965,* 42 = *IDR III/3* 386; *CIL III 1271 = IDR III/3* 422; *CIL III 7821 = IDR III/3* 383; *CIL III 7827 = IDR III/3 402; CIL III 1270 = IDR III/3 423; TC X = CIL III* s. 948 = *IDR I* 40; *TC VI = CIL III* s. 936 i d. = *IDR I* 36; *TC II = CIL III* s. 928 i d. = *IDR I* 32; *TC III = CIL III* s. 930 i d. = *IDR I* 33; *TC V = CIL III* s. 934 i d. = *IDR I* 35; *TC VIII = CIL III* s. 944 i d. = *IDR I* 38; *TC XIV = CIL III* s. 954 = *IDR I* 44; *TC XVII = CIL III* s. 954 = *IDR I* 47; *TC XX = CIL III* s. 956 = *IDR I* 50. Vjerojatno se u Dalmaciji trebaju tražiti i: *k(astellum) Ansum (CIL III 1271 = IDR III/3* 422; *Kaviertum (TC VI)* se dovodi u svezu s imenom *Cavii,* malim plemenom Pirusta (*PLIN., Nat. hist. 3, 22); Sclaietae* i *Marcinium (TC VI)* također se dovodi u svezu s Dalmacijom, iako ih se ne može preciznije smjestiti. Isto važi i za *Nocnetae* s iste voštane tablice, za *Tovertae (TC V),* i za *Geldonae (TC I).*

jana. Na nastavak eksploatacije zlata u Dalmaciji i nakon otvaranja dacijskih rudnika, svakako upozorava prisustvo Orijentalaca i Italika u srednjoj Bosni te rimski novac iz razdoblja od 1. do 4. st. Ipak, tijekom 2. i 3. st. na području gdje se tijekom 1. st. poslije Kr. primarno eksploatiralo zlato, u prvi je plan izbila proizvodnja željeza.[121] Izvjesne količine zlata u Dalmaciji su mogle biti proizvedene i u podrinjskim rudnicima srebra (*argentariae*), no o tome nema sigurnih dokaza.[122] O eksploataciji zlata na jugoistoku Dalmacije, u antici također nema podataka iako su i tamo posvjedočeni stari rudnici.[123]

Dalmatinski i mezijski rudnici plemenitih metala su na značaju dobili tek nakon rimskog napuštanja Dacije 271. g. te iscrpljivanja zlatnih rudišta u Hispaniji. Pomanjkanje plemenitih metala u kasnome Carstvu, Rimska je Država, između ostalog, nastojala nadoknaditi izdavanjem u zakup rudišta plemenitih metala, koja su potom proizvedene metale bile obvezne predavati državi.[124] Ispirači zlata su bili obvezni državi platiti osam skrupla godišnje takse i prodati joj zlato,[125] a država je pak nadoknadu isplaćivala u bronci.[126] U kovnici *Sirmiuma* pronađeno je petnaest zlatnih šipki, koje se datiraju u drugu polovicu 4. st.,[127] no da li se u ovom slučaju radilo o zlatu porijeklom iz Dalmacije nije jasno. Tijekom prve polovice 5. st. ubirale su se posebne daće (*praestatio auraria, aeraria* i *ferraria*) od rudonosnih posjeda.[128] Ova su se davanja mogla namiriti i u ovim metalima.[129] Nema razloga sumnjati da su carske rudarske odredbe za Ilirik iz 3., 4. i s početka 5. st. pogodile i dalmatinske rudare.[130]

---

[121] USKOPLJE (GORNJI VAKUF), *officina ferraria*: I. BOJANOVSKI, *Arh. preg. 5 (1963)* 122 i d.; Aurelije Tiron: J. PETROVIĆ, *Glas. Zem. muz. 15–16 (1960–61)* 231 i d., sl. 4; *ILIug. 627*; *sacerdos urbis Romae* iz Zenice: *CIL III 12767*; Č. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)*, 344, 6; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 277, tab. br. 2; žrtvenik Jupitru Fulminatoru: Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 343, br. 3, isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 276; rudarski kolon i žrtvenici Apolonu Tadenu: *CIL III 13858*; *Aquae S[---]*: D. SERGEJEVSKI, *Nov. Mus. Sar. 13 (1936)* 1; *AE 1937*, 248; G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 162, bilj. 47; I. BOJANOVSKI, Bosna i Hercegovina, 149; D. SERGEJEVSKI, *Spom. Srp. kralj. akad. 93 (1940)* 9; *ILIug. 1579*, tragovi željeznog rudarstva: V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 47 (1935)* 23 i d.; P. ANĐELIĆ, *Glas. Zem. muz. 38 (1983)* 145 i d.

[122] O. DAVIES, Mines, 190, 194; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 161; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 66. Usp. i G. ALFÖLDY, Dalmatien, 154.

[123] W. M. LEAKE, Numismatica, 44; Š. LJUBIĆ, *Rad JAZU Bd. 34,* 100 i bilj.; C. J. JIREČEK, Handelsstraßen, 42 i d.; R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 182, bilj. 166; R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 182; O. DAVIES, Mines, 14, bilj. 9, karta VI, 106 i 107; isti, *Rev. des étud. Balkan. 5–6 (1937–38)* 405, bilj. 3; J. B. SALMON, Corinth, 173 bilj. 11.

[124] *C Th 10, 19.3.4.12.*

[125] *C Th 10, 19.3.*

[126] Usp. A. H. M. JONES, Economy, 68.

[127] Usp. F. BARATTE, *Sirmium 8 (1978)* 99–111; P. KOS, Leksikon, 338–339, sl. 2.

[128] *C Th 11.20.6.*

[129] *C Th 11.21.3.*

[130] *C Th 32.5 = C Iust 11.7.4.*

Regentica Zapadnoga Carstva Gala Placidija (425.–450.) je 437. g. Dalmaciju ustupila Istočnome Rimskom Carstvu, koje je za cara Teodozija II. (408.–450.) hunskom vladaru Atili (434.–453.) isplaćivalo godišnji tribut od 700 libri zlata kako bi Huni ostali u Panoniji. Poslije poraza carskih trupa u Traciji 443. g., hunskom je vladaru odjednom moralo biti isplaćeno 6.000 libri zlata, a svake naredne godine po 2.100 libri.[131] U razdoblju od 422. do 474. g. Huni su ukupno primili 41.850 funti zlata, dok je Gotima u razdoblju od 450.–491. g. isplaćeno 13.261 libra zlata.[132] Nema sumnje da su u pribavljanju plemenitih metala potrebnih istočnorimskim carevima sudjelovala i dalmatinska rudišta. No, u kakvom i kojem obliku iz izvora nije jasno.

Proizvodnja zlata u dalmatinskim rudnicima je u vrijeme istočnogotske dominacije (490.–535.), sudeći po odluci istočnogotskog kralja Teodorika (474.–526.) da se ovaj metal pribavlja čak i otvaranjem rimskih grobova, najvjerojatnije prestala.

Pomanjkanje epigrafske građe vezane za dalmatinske rudnike zlata iz kojih je Rimska Država iscrpla velike količine ovoga plemenitog metala nije sasvim jasna. Mogla je biti uzrokovana i neistraženošću srednjobosanskoga rudarskog bazena gdje su se nalazili glavni dalmatinski rudnici zlata. Spomen dvojice rudarskih činovnika angažiranih na eksploataciji zlata u Dalmaciji, intenzivna eksploatacija zlata u ovoj provinciji, koja je trajala više od stotinu godina te velike količine proizvedenog zlata, iniciraju pretpostavku postojanja i drugih članova upravnog aparata za dalmatinske rudnike zlata, slično onima u dacijskim, odnosno hispanskim rudnicima. Za rimske je prilike nerazumljivo da bi upravni aparat za eksploataciju zlata u Dalmaciji bio uspostavljen tek pri kraju intenzivne eksploatacije za cara Trajana. Također je nemoguće da se cjelokupnim procesom proizvodnje zlata u unutrašnjosti Bosne rukovodilo samo uz pomoć dvojice činovnika i to iz udaljenog provincijalnog središta Salone. Komentarijenza rimskih rudnika zlata Thaumasta u Saloni smrt je mogla zadesiti i prilikom nekog njegova službenog boravaka odnosno nekog od transporta sirovog zlata iz unutrašnjosti.[133]

Zaključak

Rimski pisci i drugi antički izvori potvrđuju da su Rimljani zlato na području provincije Dalmacije, u današnjoj srednjoj Bosni, intenzivno eksploatirali više od jednog stojeća, čime su bogata nalazišta ovoga plemenitog me-

[131] Usp. A. H. M. JONES, Empire, 193; A. CAMERON, World, 31.

[132] Usp. J. ILUK, *Münster. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 4 (1985) 1,* 87–88.

[133] Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 22 bilj. 99; Služba conmentarienza je slabo poznata (A. V. PREMERSTEIN, *RE IV (1901)* 759 i d.; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 310; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 169, smatra da je *conmentariesis* bio podređen *dispesatoru*).

tala dobrim dijelom i iscrpili. Stoga ne iznenađuje činjenica da je sustavna eksploatacija zlata u ovoj provinciji osjetno smanjena tijekom prvih desetljeća 2. st. poslije Kr., nakon početka eksploatacije zlata u Daciji. Najveće količine zlata Rimljani su dobivali u unutrašnjosti Dalmacije, na području srednje Bosne. Sustavna eksploatacija zlata ovdje je započela odmah po slomu ilirsko-panonskog ustanka (6.–9. g.). U eksploataciju je prisilno bilo angažirano u ovom ustanku poraženo lokalno pučanstvo. Eksploatacija zlata je na početku bila povjerena provincijalnom namjesniku Gaju Vibiju Postumu.

Dalmacija je Rimskoj Državi dala velike količine zlata u vrijeme Augusta na početku nove ere, u doba Nerona te za Trajana. Ako je vjerovati Pliniju Starijem, Dalmacija je Rimljanima znala dati samo za jedan dan rada i do 50 libri (16,368 kg) zlata iskopanog gotovo na površini zemlje. O eksploataciji zlata u vrijeme cara Trajana svjedoči spomen članova uprave rudnika zlata u Dalmaciji. Da su Rimljani u potrazi za zlatom kroz duže vrijeme angažirali veliki broj ljudstva svjedoči ne samo Plinijev podatak o velikim količinama zlata proizvedenim tijekom jednog dana, nego i veliki broj antičkih rudarskih okana, ogromne gomile prepranog materijala na planini Vranici, uz rijeke Krupu, Bistricu i Vrbas na području Uskoplja, ostaci vodovodnog sustava za ispiranje s Vranice i dr. Neke preprane gomile uz tokove srednjobosanskih rijekâ Lašve, Željeznice i Fojnice dugačke su više kilometara. Dalmatinsko je zlato, nakon sakupljanja i primarne prerade u pojedinim rudarskim mjestima, preko provincijalnog središta Salone otpremano za Italiju i Rim. Da je u Rim stizalo u velikim količinama, naročito u Neronovo doba te krajem 1. i početkom 2. st. poslije Kr., osim Plinija Starijeg, svjedoče i navodi još nekolicine rimskih pisaca kojima preokupacija i nisu bile gospodarske teme. Zlato je na području provincije Dalmacije eksploatirano i nakon otvaranja eksploatacije u provinciji Daciji. Eksploatacija ove plemenite kovine intenzivirana je ponovno u Dalmaciji nakon evakuiranja Dacije 271. g., a nastavila se ponegdje sve do naših dana.

5. Uprava dalmatinskih rudnika zlata
(*aurariae Delmatarum*)

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
	Thaumastus, Aug(usti), conmentariesis aurariarum Delm(a)tarum	*Salona*	vrijeme cara Trajana
	[---][---], *dispesator*	*Salona*	vrijeme cara Trajana

3. RUDNICI SREBRA (*ARGENTARIAE*)

Rimljani su velike količine srebra dobivali iz rudnika koji su se nalazili na Sardiniji,[1] u Hispaniji,[2] u Galiji,[3] u Britaniji[4] te iz rudnika Ilirika. Ilirički rudnici su Rimskoj Državi davali velike količine srebra, osobito tijekom prva tri stoljeća Carstva. Na području Ilirika najviše su srebra dali rudnici koji su se nalazili oko Ulpijane u Dardaniji, oko Domavije (u središnjem Podrinju), rudnici s područja Kosmaja, rudnici koji su se nalazili na planini Rudnik na jugozapadu Srbije, rudnici na području Lima i Čehotine u Sandžaku.[5] U većini ovih područja srebro je eksploatirano znatno prije dolaska Rimljana. Eksploatacija srebra na dalmatinsko-panonskim prostorima intenzivirala se u razdoblju od početka 1. do kraja 4. st. U nekim je područjima eksploatacija srebra nastavljena i nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva 476. g.

Najveći dio dalmatinsko-panonskih područja na kojima je srebro eksploatirano bilo je pod nadzorom fiska, pa je u skladu s tim bila organizirana i eksploatacija, kojom su uglavnom rukovodili carski upravitelji (*procuratores, procuratores Augusti*), najčešće vitezovi. Niže službe su u rudarskoj upravi obavljale povjerljive osobe, najčešće iz reda carskih robova i oslobođenika, tj. pripadnici tzv. *familiae Caesaris*.

Tridesetih je godina 2. st. u rudnici srebra objedinjena uprava rudnika po provincijalnom principu. Tijekom markomanskih ratova Marko Aurelije (161.–180.) je reformirao upravu iliričkoga rudarstva, pa su svi dalmatin-

[1] Usp. J. F. HEALY, Mining, 61.

[2] Usp. T. A. RICHARD, *Jour. Rom. St. 18 (1928)* 133–136; O. DAVIES, Mines, 95–96, 98, 110; J. F. HEALY, Mining, 56; M. GRANT – R. KITZINGER, Civilization II, 757–758, 783; B. ROTHENBERG – F. GARCIA PALOMERO – H.-G. BACHMANN – J. W. GOETHE, *Mineria y metalurgia I*, 57–70.

[3] Usp. *PLIN., nat. hist., 24, 164 i d.;* O. DAVIES, Mines, 76–78, 80–82; J. F. HEALY, Mining, 56.

[4] O. DAVIES, Mines, 81, 147–148; I. A. RICHMOND, Britain, 149–151; P. SALWAY, Britain, 39, 632–635.

[5] Usp. S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 66–93; isti, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 24–46; isti, *Arh. vest. 28 (1977)* 163–179; isti, *Mineria y metalurgia II*, 148–156; isti, *Starinar 40/41 (1989–1990) 1991*, 217–224.

sko-panonski rudnici stavljeni pod nadzor jednoga carskog prukuratora (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*). Tijekom vladavine Markova sina i nasljednika Komoda (180.–192.), uprava dalmatinskih i panonskih rudnika srebra je odvojena od uprave rudnika željeza na čelu sa carskim prokuratorima (*procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*), dok su rudnici željeza, čini se, izdavani u zakup. God. 201./202. zakupljivao ih je, zajedno s rudnicima željeza nekih prekomorskih provincija, krupni poduzetnik Gaj Julije Agatop.[6] Od cara Septimija Severa (193.–211.) iz titula carskih prokuratora, za rudnike se srebra gubi provincijalna odrednica, pa se prokuratori tituliraju ili kao upravitelji rudnika srebra (*procuratores argentariarum*) ili se jednostavno nazivaju carskim upraviteljima (*procuratores Augusti*). Zasebnu su upravu rudnici srebra redovito imali do kraja 4. st. Izuzetak je bilo 5. i 6. desetljeće 3. st.

A. EKSPLOATACIJA SREBRA NA PODRUČJU RIMSKE DALMACIJE (*ARGENTARIAE DELMATICAE*)

1. Izvori

O eksploataciji srebra na dalmatinskim i panonskim prostorima svjedoče različiti antički izvori, od kojih su najznačajnije neke serije posebnih novčanih jedinica, tzv. *nummi metallorum*,[7] kovanih u vrijeme careva Trajana i Hadrijana te rimski natpisi. God. 102./103. je emitirana serija rudničkog novca s Trajanovim likom na aversu i legendom *[IMP] TRAIANO AVG GER DACICO P M TR P COS V P P* te Monetom (*Aequitas*) i legendom *METALLI VLPIANI DELM* na reversu (sl. 5, 1).[8] Desetak godina kasnije, točnije 111./112. g., emitirana je serija rudničkog novca s istim likovima te legendama *IMP CAES TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P* (na aversu) i *METALLI VLPIANI DELM* (na reversu). Poznata su tri primjerka Trajanova dalmatinskog rudničkog novca.[9] Rudnički je novac

---

[6] Usp. M. BULAT, *Osječki zbornik 20 (1989)* 36–38; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILIug. 779; AE 1973, 411;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 83, bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 189; M. BULAT, *Obav. Hrv. arh. dr. 15 (1984) 1,* 21; P. ØRSTED, Economy, 339–342.

[7] S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 69, bilj. 88; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. rasp. 8–9 (1982)* 97.

[8] *RIC III* p. 234+, 235*; tab. 45, 14.

[9] J. H. ECKHEL, Doctrina, 445; H. COHEN, II, *Trai.*, 183; R. MOWAT, *Rev. num., ser. III, 12 (1894)* 383–384, br. 5, Pl. XI 7; I. KELLNER, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 195, sl. 126; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 126, sl. 162, *RIC II 294, br. 705; BMC* str. 234; F. LENOR-

za dalmatinske rudnike srebra kovan u tri varijante i u vrijeme vladavine cara Hadrijana.[10] Prva je verzija na aversu imala okrunjenu glavu božice Dijane okrenutu na desnu, a na reversu jelena okrenuta na lijevu stranu. Oko jelena je legenda *METAL DELM* (sl. 5, 2). Druga varijanta na aversu ima glavu iste božice s kosom skupljenom u pundžu, dok joj je revers identičan prethodnoj varijanti (sl. 5, 3).[11] Poznato je šest primjeraka novčića sa Dijanom na aversu i legendom *METAL DELM* na reversu.[12] Jedan primjerak rudničkog novca iz Trajanova vremena potječe iz rimskog naselja *Aquae S[---]* čiji se ostaci nalaze na Ilidži kod Sarajeva.[13]

Ukoliko se prihvati tumačenje da su na rudničkom novcu zaista prikazana navedena božanstva, koja bi trebala simbolizirati srebro, onda se može zaključiti da je eksploatacija ovog metala pod državnim nadzorom na dalmatinskim prostorima započela na samom početku 2. st., u jeku Trajanovih priprema za invaziju Dacije. U vrijeme njegove vladavine intenzivirana je i eksploatacija zlata na dalmatinskim prostorima, o čemu, između ostalog, svjedoči i pojava dvojice nižih rudarskih činovnika, komentarijenza i dispenzatora.[14] Gdje se srebro na području Dalmacije u vrijeme Trajana eksploatiralo, nije jasno. Istraživanja pokazuju da je ovaj metal u antici kopan na sjeveroistočnim, jugoistočnim i središnjim prostorima ove provincije.

Antička rudarska okna, šljačišta, tragovi pogona i dr. razasuti su po središnjem i gornjem Podrinju u istočnoj Bosni, na Kosmaju i Rudniku u zapadnoj Srbiji te na području Čehotine i Lima u Sandžaku. Srebro je eksploatirano i uz potok Pavlovac, dva kilometra od njegova ušća u rijeku Fojnicu[15] te na području Kreševa,[16] no nema potvrda eksploatacije olova u

MANT, La monnaie, 240; S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 542; Prema R. A. G. CARSONU, Coins, 39, emitirani su prije 104. g. Prema R. MOWATU emitirani su između 104. i 111. g. O Trajanovoj titulaturi: P. KNEISSL, Siegstitulatur, 58–90.

[10] S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 542, 544.

[11] *RIC II 474 br. 1013; BMC 534 br. 1854* Ii d.; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* br. 20 i 21.

[12] R. MOWAT, *Rev. num., ser. III, 12 (1894)* 390, *br. 13 i 14, Pl. XI 12, 13, 14; RIC II 474, br. 1014; RIC III, p. 534, br. 1854, 1855, tab. 98, 7; BMC 534, br. 1856;* M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VI ser. – T. XIX (1977)* 58, br. 18–21; Dijanin lik na novcu je posebno protežirao Hadrijan, pa bi Dijana kao božica lova i jelen mogli predstavljati carsku lovačku *virtus*. Usp. J. MELVILLE JONES, Dictionary, 98. U vrijeme Hadrijana stavlja ih S. W. STEVENSON – C. ROACH SMITH – F. W. MADDEN, Dictionary, 555 i S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 542.

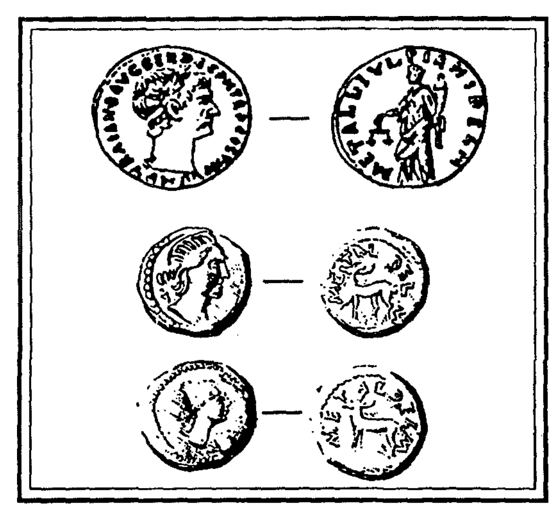
[13] I. KELLNER, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 195, sl. 126; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 126, sl. 162.

[14] Usp. *CIL III 1997 = CIL XI 3860 = ILS 1603;* S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 165; isti, *Ist. glas. (1980) 1–2,* 48; Usp. *CIL XI 3860 = ILS 1603,* A. KOLB, Bauverwaltung, 134, 309.

[15] F. KATZER, *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw. XLIX (1901)* 4–12.

[16] Usp. E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 54.

području istoimenog naselja Olova u srednjoj Bosni,[17] gdje se ovaj metal intenzivno eksploatirao tijekom srednjega vijeka kao i u vrijeme osmanlijske okupacije.[18]



Sl. 5: Dalmatinski rudnički novac

2. *Argentaria*

Na prostorima koji su bili uključeni u sastav rimske provincije Dalmacije srebro se uglavnom pronalazi zajedno s drugim metalima, poput cinka, olova i pirita,[19] čija se najbogatija nalazišta nalaze na planinama Kvarc, Staroglavica i Ludmer između Jadra i Drine u istočnoj Bosni[20] i gdje tona rude daje 8% cinka, 6% olova i preko 100 grama srebra.[21] Iz rudnika s prostora Kvarc-Lisac, Guber-Alzlići-Vitlovac, Fojhar-Kutlići-Čumavići, Orlovine kod Čičevca te s područja Babca, Mihaljevića, Lipenovića, Brane, Miloljevića kod Bratunca i Lonjina, iskopano je preko 800.000 tona rude i proizvedeno

[17] Usp. O. DAVIES, Mines, 189–191; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 139–146; D. KOVAČEVIĆ, Trgovina, 139 i d.

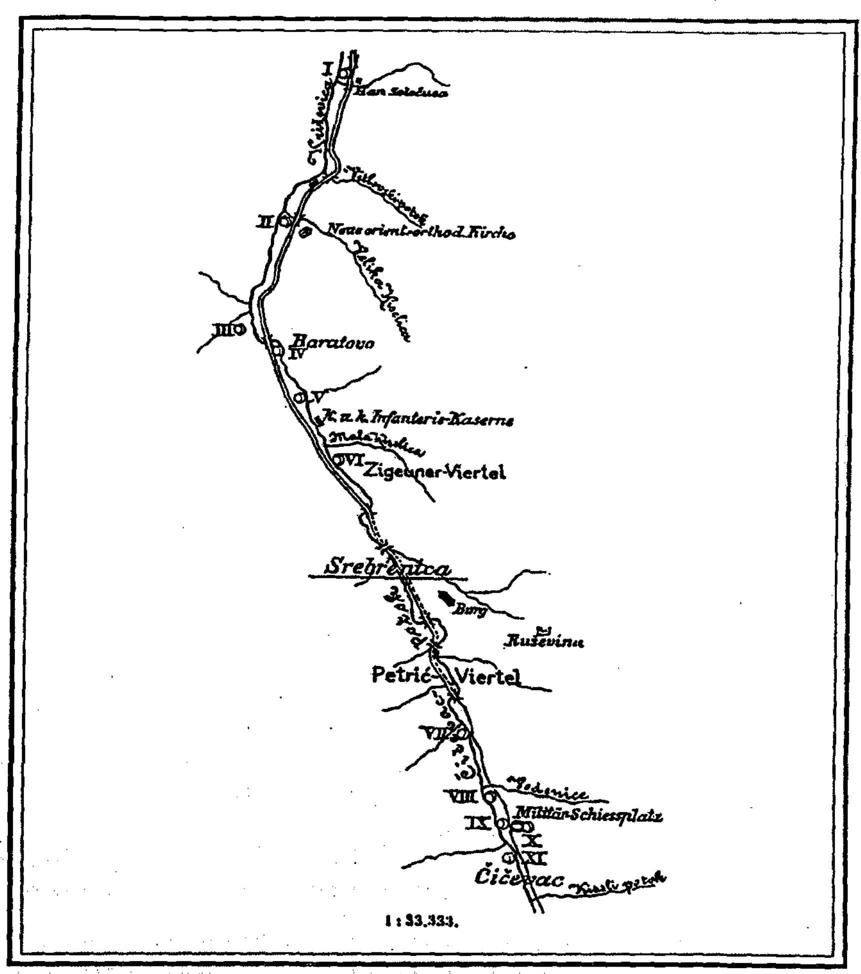
[18] Usp. O. DAVIES, Mines, 189–191; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 139–146; D. KOVAČEVIĆ, Trgovina, 139 i d.

[19] Usp. A. RÜCKER, Silberbergbau, pass.; F. KATZER, Geologija I, pass.; M. RAMOVIĆ, *Čanci i građa 4 (1960)* 34–36.

[20] Usp. A. RÜCKER, Silberbergbau; M. RAMOVIĆ, *Članci i građa, 4 (1960)* 34–36.

[21] Usp. M. RAMOVIĆ, *Članci i građa 4 (1960)* 36.

preko 120 tona srebra te oko 50.000 tona olova.[22] Kod Srebrenice u istočnoj Bosni, uz potok Čićevac, registrirano je više većih olovno-srebrnih šljačišta (sl. 6).[23] No, eksploatacija srebronosnog olova ni na ovom prostoru nije



Sl. 6: Olovno-srebrna šljačišta kod Srebrenice (prema C. Patschu)

[22] LJ. POGATSCHNIK, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 125–130; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 152–157; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1891)* 1–3, sl. 1; M. RAMOVIĆ, *Članci i građa 4 (1960)* 39; isti, Stari rudnici, 79 *i d.*; I. BOJANOVSKI, *Članci i građa, 6 (1965)* 106; isti, Bosna, 197.

[23] Usp. L. POGATSCHNIK, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 153, Fig. 1.

otpočela s Rimljanima. Prije rimske okupacije eksploatirali su ga lokalni ilirsko-panonski[24] i keltski rudari.[25] Šire područje Srebrenice po svoj prilici je u antici bilo uključeno u sastav tzv. *Argentaria*, koje su se u kasnoantičkim itinerarima nalazile na završetku magistralnih cesta koje su polazile iz dalmatinske Salone[26] i panonskog Sirmija.[27] U ovom su se području srebro i olovo nastavili eksploatirati vrlo intenzivno i nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva, osobito tijekom razvijenoga srednjeg vijeka, u čemu su prednjačili Dubrovčani i Sasi.[28] Na području srednjeg Podrinja, Rimljani su, prema dosadašnjim istraživanjima, s eksploatacijom srebra započeli tijekom druge polovice 1. st. Proizvodnja srebra je na ovom prostoru intenzivirana 70-tih godina istoga stoljeća, zbog osjetnijeg smanjenja priliva plemenitih metala s područja *Carthago Nova* u Hispaniji.[29] Iz istog vremena potječu i najstariji carski novci,[30] ali i rudarski ukopi na ovom području.[31] Ako je suditi prema rimskom novcu, rudnici srebra s područja između rijeka Jadra i Drine u istočnoj Bosni[32] do izbijanja građanskog rata 68./69. g. su bili u nadležnosti rimskog Senata,[33] da bi u sastav carskog fiska[34] ušli u vrijeme kratkotrajne Galbine vladavine (68.–69.), odnosno najkasnije na početku vladavine cara Vespazijana (69.–79.).[35] Da su bili od osobitog interesa za prvu flavijevsku dinastiju (69.–96.) vidi se i iz činjenice osjetnijeg povećanja rimskih građana u ovome području koji su građansko pravo stekli upravo od

---

[24] M. A. RAMOVIĆ, *Članci i građa 4 (1960)* 37; isti, Stari rudnici, 79–97.

[25] C. PATSCH, *PRE 18/1 (1903)* 124; K. PINK, Ostkelten, 127–128; E. PAŠALIĆ, Naselja, 93.

[26] *Tab. Peut. VII 1, 2*; K. MILLER, *Itineriaria Romana²*, 472.

[27] *Tab. Peut. VI 4, 5; TIR L 34*, 30; Usp. O. DAVIES, Mines, 193–194; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 163–170; E. PAŠALIĆ, Naselja, 73, 93; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 154–155.; J. J. WILKES, Dalmatia, 277–280; I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 14 (1982)* 137–153.

[28] J. JIREČEK, Handelstraßen, pass.; D. KOVAČEVIĆ, Trgovina,137 *i d.*

[29] J. M. BLÁZQUEZ, Historia, 33, 145; E. W. HALEY, Migration, 92.

[30] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 251; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 241.

[31] Usp. K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 22 (1910)* 192–193, sl. 33 i 34; D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 8, 12.

[32] Usp. L. POGATSCHNIG, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 125–130; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 152–157; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 1–19; isti, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 1–24; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 218–253; isti, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 1–47; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 202–242; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 139–142; 146–148; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 60–62, 70–71; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 99–106, 112–114; isti, Bosna, 193–203.

[33] Usp. V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 251.

[34] Usp. *ILJug. 1475.*

[35] Usp. I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 7 (1967)* 2, sl. 1; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 372, br. 113. O političkoj situaciji ovog vremena Usp. H. GRASSL, Vierkaiserjahr, pass.

careva ove dinastije.[36] U skladu s politikom ove dinastije bilo je i utemeljenje *municipiuma Malvesatium* (za Vespazijana),[37] u sastav čijeg agera su ušla gotovo sva područja na kojima su se nalazili rudnici srebra u sjeveroistočnoj Dalmaciji. Na ovom je području potvrđeno i prisustvo prokuratora za dalmatinske rudnike srebra *(procurator argentariarum Delmaticarum)* koji spada u vrijeme između 130. i 150. g.[38] te jednog vilika *(vilicus)* iz 3. st.[39]

Ako je suditi po numizmatičkim[40] i epigrafskim izvorima,[41] rudnici srebra s područja Domavije (Gradina u Sasama kod Srebrenice) najintenzivnije su eksploatirani tijekom druge polovice 2. i tijekom 3. st. Miljokazi sa ceste *Argentaria-Salona*[42] upozoravaju da se od pedesetih do osamdesetih godina 3. st. ovom prometnicom odvijao vrlo živi promet,[43] prvenstveno uzrokovan pritiskom germanskih Gota, Sarmata i Kvada na srednjopodunavske provincije.[44] Neke od ovih provala su bile direktno usmjerene ka rudnicima plemenitih metala. Tako su Goti, iskoristivši Valerijanov vojni pohod na Perzijance te Galijenov na Rajnu 254. g., opljačkali dardanske i domavijske rudnike.[45] Na opasnosti koje su prijetile graničnim dijelovima Panonije i Dalmacije (gdje su se i nalazili glavni rimski rudnici srebra) upo-

---

[36] I. BOJANOVSKI, Bosna, 183–184, 187.

[37] G. ALFÖLDY, *PRE Suppl. 11 (1968)* 1004–1009; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1968) 241–262;* isti, Bosna, 177.

[38] *CIL III 12739 = 12740 = AE 1948, 243.*

[39] KARAN kod Skelana: *CIL III 8350.*

[40] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 15; isti, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 23; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 225, 251; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 241; Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 241; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 106; isti, Bosna, 197.

[41] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 109–111, sl. 47; I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 14 (1982)* 142.

[42] Između Debelog Brda i Tisovca (Kuti) na Romaniji su miljokazi u čast: Filipa II (244.–249.) *CIL III 13306* i Volusijana (251.–253.) *CIL III 13307*; Iz Berkovine na Romaniji su miljokazi u čast Decija Trajana (249.–251.) *CIL III 13309, CIL III 13310*. Iz Han Pijeska su miljokazi u čast Hereniju Etrusku (251.) *CIL III 13312*, Aurelijanu (270.–275.) *CIL III 13314* i Klaudiju Tacitu (275.–276.) *CIL III 13313*. Iz Luke na Jadru je Volusijanov miljokaz: *CIL III 13316*. S Romanije su miljokazi u čast Probu (276.–282.): C. PATSCH kod Ph. BALLIFA, Straßen, br. 39, i Dioklecijanu (284.–305.): I. BOJANOVSKI, *God. Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 140.

[43] O ovoj komunikaciji: I. BOJANOVSKI, *God. Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 125–199.

[44] Usp. B. GEROV, *ANRW II 6*, 132–148.

[45] M. MIRKOVIĆ, *Limes. Akten des XI. int. Limesk., Székesfehérvár 30. 8.–6. 9. 1976)*, Budapest 1977, 249–258.

zoravaju i ostave iz Loznice,[46] Dvorske kod Krupnja[47] te iz Obudovca kod Bosanskog Šamca.[48]

Nema sumnje da se eksploatacija ruda na području između Jadra i Drine u istočnoj Bosni nastavila u vrijeme i nakon propasti Zapadnog Rimskoga Carstva, na što bi upućivala i činjenica izgradnje ranokršćanske bazilike u Staroglavcima kod Srebrenice.[49] Proizvodnja srebra i olova na ovim je područjima nadživjela propast Zapadnoga Rimskog Carstva. Nastavila se i tijekom 7. st.,[50] a na širem području donjeg Podrinja srebronosno je olovo eksploatirano kroz cijeli srednji vijek.[51]

Ako je suditi prema grobnim prilozima iz rimskih nekropola oko Srebrenice, u rudarskim su poslovima tijekom 1. i 2. st. uglavnom bili angažirani lokalni ilirsko-panonski i keltski rudari,[52] dok su u upravno-tehnološkim procesima, kao uostalom i u većini drugih rimskih rudnika Ilirika, bili angažirani stručnjaci sa strane. To se vidi i iz činjenice da se broj stranaca iz uglednih italskih obitelji (*Barbii, Caminii, Catilii, Papinii, Salvii, Tessii*)[53] u upravnom središtu panonsko-dalmatinskih argentarija – Domaviji stalno povećavao. Osim Italika, u rudarskom središtu Domaviji su posvjedočeni i Grci[54] i Orijentalci.[55] U ovom se naselju, uz latinski, također govorilo i grčkim jezikom.[56] U ovom se području, u skladu sa sigurnosnim prilikama, povećavalo i prisustvo vojničkog elementa.[57]

---

[46] Ostava iz Loznice imala je sličan karakter kao i ostava iz Dvorske. R. MARIĆ, *Saop. Zav. zašt. spom. Beog. 1 (1956)* br. 12, str. 180.

[47] Ostava iz Dvorske sadržavala je preko 485 rimskih srebrnjaka i nakita iz vremena od Septimija Severa do Galijena (253.–268.). Usp. R. MARIĆ, *Saop. Zav. zaštit. spom. Beog. 1 (1956)* br. 11, str. 180; M. MIRKOVIĆ, *Limes. Akten des XI. int. Limesk.*, 250–252.

[48] Ostava iz Obudovca sadržavala je preko 805 primjeraka rimskog novca od Gordijana III. (238.–244.) do Postuma (260.–267.) Usp. J. PETROVIĆ, *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 181–196.

[49] I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 14 (1982)* 146–149.

[50] Usp. I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 14 (1982)* 149.

[51] Usp. M. DINIĆ, Rudarstvo I, 46–47, 71–73, 108; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 148–149, 303.

[52] Usp. M. BAUM – D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 4 (1960)* 21; D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 12.

[53] G. ALFÖLDY, Dalmatien, 155.

[54] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. (1914)* 187; D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 10, T. VI 4.

[55] *CIL III 12722, CIL III 8362, CIL III 12743, CIL III 8297*; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 15–16 (1960–61)* 203 i d.; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 187–189; E. PAŠALIĆ, *Kult. ist. Bos. Herc.*[2], 200; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 101, bilj. 30.

[56] Usp. C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 238; isti, *Glas. Zem. muz. 12 (1900)* 177–182; isti, *Glas. Zem. muz. 22 (1910)* 192–195; isti, Herzegowina, 87; M. PAVAN, Dalmazia, 95; D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 10–11.

[57] Usp. M. BAUM – D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 4 (1960)* 29.

3. Eksploatacija srebra na području gornjeg Podrinja

Gornje Podrinje je u antici bilo u sastavu velikog carskog posjeda,[58] čije su granice, ako je suditi po žrtvenicima *Terminusu* i *Terminusu-Liberu*, na sjeverozapadu dosezale do Ustikoline kod Foče[59] i do Goražda u istočnoj Bosni.[60] Sigurnost njegovih sjevernih dijelova je osiguravala vojnička postrojba s područja Sopotnice kod Goražda.[61]

Arheološki i toponomastički izvori upozoravaju na postojanje rimskih rudnika i u slivu rijeke Kolumne, oko Ustikoline i oko Foče u istočnoj Bosni.[62] Na području Foče su, uz ostale rude, eksploatirani također bakar i zlato. Tragovi rimskih rudnika, topionica i šljačišta registrirani su u Potpeći (Robovići) kod Foče.[63] Čini se da se eksploatacija ruda na ovom području intenzivirala u vrijeme Trajana,[64] a nastavila se, sudeći po jednoj ostavi sesteraca iz Ustikoline, i u vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera (161.–169.).[65] Nema sumnje da su rudari i na ovom području potjecali iz redova lokalnog pučanstva dok je rukovodni i tehnološki kadar i ovdje potjecao sa strane. Na prisustvo stranaca ovdje upozoravaju spomenici Jupitru u Miljevini kod Foče[66] te žrtvenik s grčkim natpisom na Crkvini u Kalači kod Goražda.[67] Grci su u rudarskim područjima Dalmacije uglavnom bili angažirani u upravi i poduzetništvu te kao tehničko osoblje.

Osim rudarstva, na području gornjeg Podrinja je bilo razvijeno i poljodjelstvo u obliku manjih ili većih gospodarstava s *vilama rusticama*. Jedno veće gospodarstvo se nalazilo u Dvilinu na desnoj obali Drine.[68]

---

[58] Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 23, 24.

[59] *AE 1939*, 301; *ILJug. 1572, 1573*; Žrtvenici istog božanstva štitili su i granice noričkih rudnika. Usp. *NOREIA*, (Friesach): *CIL III 5036*; P. ØRSTED, Economy, 221.

[60] *CIL III 8371.*

[61] *CIL III 8370 = 13856*; O vojsci na carskim posjedima: U. TÄCKHOLM, Studien, 138–140; J. BURIAN, *Ztschr. f. Geschichtwiss. 5 (1957) 543–544;* H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 313; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 41 (1990)* 585–596.

[62] C. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 23 (1910)* 203 i d.; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 162–165; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. XXV/23 (1987)* 97–103; isti, Bosna, 210.

[63] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954) 63;* I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. XXV/23 (1987)* 101.

[64] Usp. C. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 86; *CIL III 8371 = 12752;* K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 54; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 244.

[65] D. SERGEJEVSKI, *Südostdeutsche Forsch. 8 (1943)* 176.

[66] *ILJug. 85.*

[67] Z. KAJMAKOVIĆ, *Naše star. 14–15 (1981)* 148, sl. 14, 152, sl. 18.

[68] I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp.* XXV/23 (1987) 122.

Intenziviranje rudarstva u dolini Čehotine se odrazilo i na povećanje pučanstva, o čemu svjedoče, kako nekropole *municipiuma S[---]* (u Kominima kod Pljevalja)[91] tako gospodarski uspon ovog naselja,[92] koje je municipalni rang postiglo u vrijeme Marka Aurelija.[93] Vjerojatno je to bila posljedica intenziviranja rudarskih aktivnosti u vrijeme ratovanja ovog cara s Markomanima i Kvadima u Podunavlju. O živim gospodarskim aktivnostima na ovom području tijekom prve polovice 3. st. svjedoče natpis cara Makrinu (217.–218.) iz 217. g.[94] te miljokaz u čast Maksimina Tračanina (235.–238.) iz oko 236. g.[95]

Osim rudarstva, na ovom je području bilo snažno razvijeno i stočarstvo,[96] osobito konjogojstvo.[97] Konji su, bez sumnje, bili angažirani kako u transportu rude od rudarskih okana do talionica, tako i u prijevozu poluproizvoda i gotovih proizvoda prema krajnjim odredištima.

23; Delmati su preseljavani i u rudnike Dacije: *CIL III* 1322 = ILS 7153 = *AE 1968, 448;* C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 264–266; C. DAICOVICIU, *Apulum 4 (1961) 51 – 58;* D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Rad JAZU 20 (1981) 23* i bilj. 8; *CIL III 7845; CIL III 1262;* St. MROZEK, *ANRW II 6,* 98 *i d.*; Susreću se i u noričkim rudnicima tijekom 1. i 2. st. (G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 8 (1969) 15, br. 22; isti,* Noricum, 230 *i d.*), kao i u gornjomezijskim (dardanskim): *ILIug. 25; IMS I 108;* N. VULIĆ, *Arch. Anz.* 1913, 344, sl. 2 = *IMS I* str. 108–109; M. MIRKOVIĆ, *Živa ant. 15 (1965)* 391 i d., br. 10; ista, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 104–105; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 165–167; isti, *ANRW II 6,* 74, bilj. 137; isti, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 23 i d., s bilj. 107 i d. i 32 s bilj. *180;* M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 95 *i d.*; V. BEŠEVLIEV, Kastellnamen. Po S. DUŠANIĆU, *Mineria y metalurgia II,* 148, bilj. 3 Prokopijev *k(astellum) Dalmatas* je Mala Kopašnica kod Vlasinskih rudnika u dolini Južne Morave (TIR – K 34) VIII c.

[91] A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ, *Arch. preg. 6 (1964)* 105, 151; isti, *Arch. preg. 7 (1965)* 144–145, 195; isti, *Arch. preg. 8 (1966)* 115–116, 213; isti, *Arch. preg. 9 (1967)* 113–115, 213; isti, *Arch. preg. 14 (1972)* 91.93; isti, *Arch. preg. 15 (1973)* 71–72; isti, *Arch. preg. 16 (1974)* 89–90; isti, *Arch. preg. 17 (1975)* 104–105; A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – Č. MARKOVIĆ, Necropoles; isti, *Materijali 4, Herceg-Novi 1966, (1977)* 77.

[92] U Komine kod Pljevalja J. J. WILKES, *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 13 (1965)* 111–125, locira *municipium Splonum,* a G. ALFÖLDY, *PRE Suppl. 11 (1968)* 1009–1016, *municipium Siculotarum.*

[93] Usp. K. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 115–121; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 153; M. GARAŠANIN, *Crna Gora I,* 223; A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Starinar 18 (1967)* 201–205; ista, *Starinar 19 (1968)* 105; M. MIRKOVIĆ, *God. XIV/12 (1975)* 106; I. BOJANOVSKI, Bosna, 177, bilj. 2.

[94] *CIL III 8307.*

[95] D. SERGEJEVSKI, *Spom. srp. kralj. akad. 93 (1940)* 154, sl. 24, 25.

[96] M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 105, bilj. 42; ista, *Živa ant. 21 (1971)* 269–270; ista, *Zbor. viz. inst. 18 (1978)* 1–8.

[97] Usp. *stabulae* s natpisa u Izbičnu kod Prijepolja: N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 71 (1931)* 332; isti, *Spom. Srp. akad. 98 (1941–48)* 330; M. MIRKOVIĆ, *Zbor. viz. inst. 18 (1978)* 2, 4; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 23, bilj. 106. Usp. i R. NOLL, Altertums, 17, br. 28.

4. 1. Upravni aparat

Predstavnici upravnog aparata za rudnike srebra su registrirani na tri mjesta na jugoistoku Dalmacije. Do objedinjavanja uprave nad svim dalmatinskim rudnicima srebra u vrijeme Marka Aurelija, upravni aparat za rudnike srebra na jugoistoku Dalmacije se nalazio u rimskom naselju koje se nalazilo na mjestu Kolovrata kod Prijepolja u dolini Lima. Ovdje je registriran jedan viši rudarski činovnik – *argenti actor.*[98] Ovi su činovnici (*actores*) kao i prokuratori (*procuratores*), bili na čelu velikih gospodarskih jedinica, osobito u vrijeme kasne antike.[99] Nema sumnje da je on bio angažiran u rudarskoj upravi na ovom području. Uz njega ovdje su registrirani i niži upravni činovnici: bilježnici – arhivari (*tabularii argentariarum*) i njihovi pomoćnici (*adiutores tabularii*). Svi su oni bili vrlo povjerljive osobe, s obzirom da su bili pripadnici tzv. *familiae Caesaris.*[100] Među njima je bilo i žena.[101] Prisustvo carskih oslobođenika i robova u ovom rudarskom području upozorava na carsko vlasništvo nad ovim rudnicima, odnosno njihovu pripadnost carskom fisku. U rimskom naselju u Kolovratu kod Prijepolja registriran je i jedan vilik.[102] Službenici ovog ranga obavljali su niz poslova. Bivali su upraviteljima cijelih gospodarstava, ali su bili djelatni i u državnoj službi.[103] U rudarskim su područjima najčešće rukovodili metalurškim pogonima.[104] U manje značajnim područjima su rukovodili cjelokupnim rudarsko-metalurškim procesom.[105] U Polimlju je registrirano i prisustvo jednog rimskog viteza (Tita Aurelija Saturnina) iz vremena Antonina Pija i Marka Aurelija. Ovaj vitez je podigao žrtvenik božici Dijani[106] koja se i sama smatra božanstvom srebra.[107] Boravak ovako visokog rimskog dostojanstvenika u jednom rudarskom području također je mogao biti povezan s rudarskim aktivnostima.

---

[98] Prijepolje: *ILIug.* 1685.

[99] M. SANADER, *Opusc. arch. 19 (1995) 101.*

[100] M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk isp. XIV/12 (1975)* 106, br. 1, 7, T. I 1, T. IV 7.

[101] Ivanja kod Prijepolja: Usp. *CIL III* 8350; N. VULIĆ, *Spom. Srp. akad. 98 (1941–48)*, 243–244.

[102] Kolovrat (PRIJEPOLJE): *ILIug. 1690;* M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 105, bilj. 42.

[103] Usp. M. SANADER, *Opusc. arch. 19 (1995)* 97–109.

[104] S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 165; isti, *ANRW II 6,* 87 i d., 92.

[105] H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 307, bilj. 204.

[106] Čadinje kod Prijepolja: *CIL III 8298.*

[107] Usp. S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 543, 545, 551; isti, *ANRW II 6,* 61; St. MROZEK, *Eos 70 (1982)* 147; P. KOS, Leksikon, 311.

4. Eksploatacija srebra na jugoistoku Dalmacije

Na jugoistoku Dalmacije su u predrimsko doba obitavali Pirusti,[69] čiji su majstori tijekom 2. st. pr. Kr. bili sposobni popravljati uvezeni grčki te samostalno izrađivati zlatni i srebrni nakit.[70] Da se radilo o sposobnoj rudarskoj populaciji govori i činjenica da je veliki broj Pirusta početkom 2. st., nakon Trajanova osvajanja Dakije, bio preseljen u ovu provinciju radi eksploatacije tamošnjih rudnika zlata.[71] U Daciji su Pirusti formirali vlastita naselja u obliku kaštela[72] i prenijeli kult svojega lokalnog božanstva *Silvana*.[73]

Na jugoistoku Dalmacije Rimljani su rudna bogatstva intenzivno eksploatirali u području Čehotine i Lima, koje su međusobno, kao i s rudarskim središtem Domavijom, cestovno dobro povezali.[74] Područje oko Pljevalja u području Čehotine je osobito bogato olovom, cinkom, bakrom i srebrom.[75] Ako je suditi po velikoj koncentraciji ilirskih tumula na ovom prostoru, onda se može pretpostaviti da je eksploatacija ruda ovdje započela znatno prije rimske okupacije. Započeli su je Iliri, dok je u vrijeme Rimljana eksploatacija bila samo intenzivirana.[76] Antička rudarska okna razasuta su duž cijelog toka Čehotine do njenog ušća u Drinu.[77] Najviše rudnika se nalazi na području Pljevaljskog polja (Zabrđe, Podrogatac, Ljuć, Vrbica, Kruševo, Kakmuze, Hoćevine, Majkovac, Mataruge, Maoča). Na području Šuplje Stijene kod Pljevalja pronađeni su i antički rudarski hodnici, šljačišta, odljevci te tragovi rimskih puteva.[78]

Rimljani su neke rudnike od lokalnih rudara naslijedili i u Polimlju. Među njima su i rudnici na području Čadinja kod Prijepolja, koje su najprije eksploatirali Pirusti. I njihov kaštel na Gradini u Čadinju je izravni

[69] Usp. R. KATIČIĆ, *Živa ant. 12 (1962)* 110; G. ALFÖLDY, *Klio 41 (1963)* 194; isti, Bevölkerung, 56–57; isti, *PRE Suppl. 11 (1968)* 1009; A. BENAC, *Praist. jug. zem. 5 (1987)* I. BOJANOVSKI, Bosna, 204.

[70] Usp. Č. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 31 (1909)* 425–441; M. ZOTOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXV/23 (1987)* 56.

[71] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 9 (1897) 665–673;* H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 342; *TC VIII, TC VI*; M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 19 (199)* 111–115.

[72] *KAVIERTUM* iz *TC VI*; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 277.

[73] É. CONDURACHI u: F. DUNAND – P. LÉVÊQUE, Les syncrétismes, 189; St. MROZEK, *Eos 70 (1982)* 143.

[74] M. ZOTOVIĆ, *Užički zbor. 2 (1973)* 24, 29.

[75] M. ZOTOVIĆ, *Užički zbor. 2 (1973)* 24.

[76] J. KNEŽEVIĆ, *Mostovi*, 77, 78; isti, Pljevlja, 25, 77–83.

[77] J. KNEŽEVIĆ, *Mostovi 15 (1983)* 77–84; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. XXV/23 (1987)* 97–103.

[78] J. KNEŽEVIĆ, *Mostovi*, 77–84.

prethodnik rimskog naselja iz Kolovrata kod Prijepolja.[79] Na području Čadinja je, na prostoru od nekoliko kilometara, registriran veći broj antičkih rudarskih okana, rudarski alat, olovna šljačišta te ostaci veće peći za taljenje rude.[80] Ovdje je, također, registrirano i prisustvo članova *familiae Caesaris* iz reda carskih oslobođenika,[81] koji su bili redovita pojava u rudnicima ove vrste. Prisustvo osoba vrlo bliskih carskom dvoru upozorava na činjenicu da je ovo rudarsko područje bilo u sastavu carskog fiska. Glavni rimski metalurški pogoni u dolini Lima nalazili su se u Čadinju kod Prijepolja.[82] Rudarske aktivnosti u dolini Lima, osobito na području Čadinja, snažno su utjecale i na urbanizaciju ovog područja, osobito na razvoj rimskog naselja u blizini Kolovrata kod Prijepolja, čiji je snažniji uspon otpočeo u vrijeme Hadrijana, odnosno od sredine 2. st. poslije Kr.[83]

Kad je započela eksploatacija srebronosnog olova i drugih ruda na jugoistoku Dalmacije nije sasvim jasno. Ako je suditi po prisustvu viteza Marka Ulpija Gemelijana u ovom rudarskom području,[84] onda bi to bilo u vrijeme cara Trajana. Sudeći po osobama s carskim gentilicijima,[85] pripadnicima vojnih jedinica[86] te velikom broju italskih doseljenika (*Aemilii, Baberii, Caesii, Egnatii, Gavienii, Paconii, Pletorii, Statii*[87]), proizvodnja je intenzivirana tijekom 2. i 3. st. U proizvodnom su procesu značajnu ulogu imali uglavnom Orijentalci i Grci, čije je prisustvo posvjedočeno kultovima Serapisa, Izide[88] i Mitre.[89] I ovdje su rudari uglavnom regrutirani iz redova lokalnog pučanstva, a u vrijeme Trajana ovdje su preseljeni i Delmati s područja Krke i Cetine.[90]

---

[79] I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk isp.* XXV/23 (1987) 110.

[80] M. ZOTOVIĆ, *Užički zbor. 2 (1973)* 21.

[81] Ivanja kod Prijepolja: *CIL III* 8350.

[82] I. BOJANOVSKI, Bosna, 213, bilj. 67.

[83] M. ZOTOVIĆ, *Užički zbor. 2 (1973)* 20, 23.

[84] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 52 (1940)* 20–22, br. 4, sl. 4; N. VULIĆ, *Spom. srp. akad. 98 (1941–48)* br. 287; *ILIug.* 73.

[85] *CIL III* 8320; *CIL III* 8317; *CIL III* 8326, *CIL III* 14606; *CIL III* 14605; N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 71 (1931)* 284, 285, 287, 331; isti, *Spom. srp. akad. 98 (1941–48)* 336; A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Hommages à Maracel Renard 3 (1969), Coll. Latomus* 1969., 118, 119; M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 98, br. 4 i 99 br. 5.

[86] Usp. Prijepolje: N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 71 (1931)* 334; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp.* XXV/23 (1987) 114, T. II 1; Seljani kod Prijepolja: *CIL III 13848;* Pljevalja: *CIL III 12715* + p. 2255; LJ. ZOTOVIĆ, Mitraizam, 41, br. 54; *ILIug. 1701*; A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Starinar 18 (1967)* 204, br. 5, T. II 5.

[87] Usp. G. ALFÖLDY, Dalmatien, 153; M. PAVAN, Dalmatia, 202–205.

[88] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 52 (1940)* 20–22, br. 4, sl. 4; N. VULIĆ, *Spom. srp. akad. 98 (1941–48)* br. 287; *ILIug. 73.*

[89] Usp. *CIL III 12715.*

[90] R. KATIČIĆ, *Živa ant. 12 (1963)* 255 i d.; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 57 i d.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 1,* 171–172; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,*

U Polimlju su posvjedočeni još neki drugi predstavnici upravnog aparata, no nije jasno kakvu su službu obavljali. Tako je u Bijelom Polju, u vrijeme cara Hadrijana, *boravio procurator* Sekst Elije Domicijan,[108] a u Zatonu kod Bijelog Polja jedan *actor.*[109] I jedan i drugi su mogli obavljati odgovorne službe bilo u rudarstvu bilo u poljodjelstvu, koje je i samo bilo podređeno rudarskim aktivnostima ovog dijela Dalmacije.

Jedan upravitelj (*procurator*) je registriran i u Pljevljima u dolini Čehotine. Kako se ni za njega ne precizira na kojoj je službi bio, opravdano je pretpostaviti, s obzirom da se radi o rudarskom području, da je bio angažiran u rudarstvu.[110]

Na jugoistoku Dalmacije su se nalazila dva rudarska područja koji su carskoj kasi davali značajne količine srebra. Eksploatacija je bila povjerena odanim službenicima među kojima je bilo i onih vrlo visokog ranga (*procuratores, argenti actores*), kao i oslobođenika i robova. Upravno je središte za ovdašnje rudnike prije objedinjavanja uprave svih dalmatinskih rudnika srebra, bilo u rimskom naselju u Kolovratu kod Prijepolja u dolini Lima, gdje su posvjedočeni činovnici nižeg ranga (*tabularius argentariarum, adiutor tabularii, vilici*).

Rudarskim je područjem na jugoistoku Dalmacije kroz dolinu Čehotine bila izgrađena cesta koja je povezivala *Epidaurum* na istočnoj jadranskoj obali s rudama bogatom Dardanijom (sl. 7). Gradnja ove komunikacije je započela još u vrijeme provincijalnog namjesnika Publija Kornelija Dolabelle (14.–20.).[111] Južno od Foče na Drini ova se komunikacija spajala s cestom koja je *Sirmium,* preko Domavije i *municipiuma Malvesiatiuma* (Skelani), također povezivala s Epidaurom.

B. EKSPLOATACIJA SREBRA NA PANONSKIM PROSTORIMA (*ARGENTARIAE PANNONICAE*)

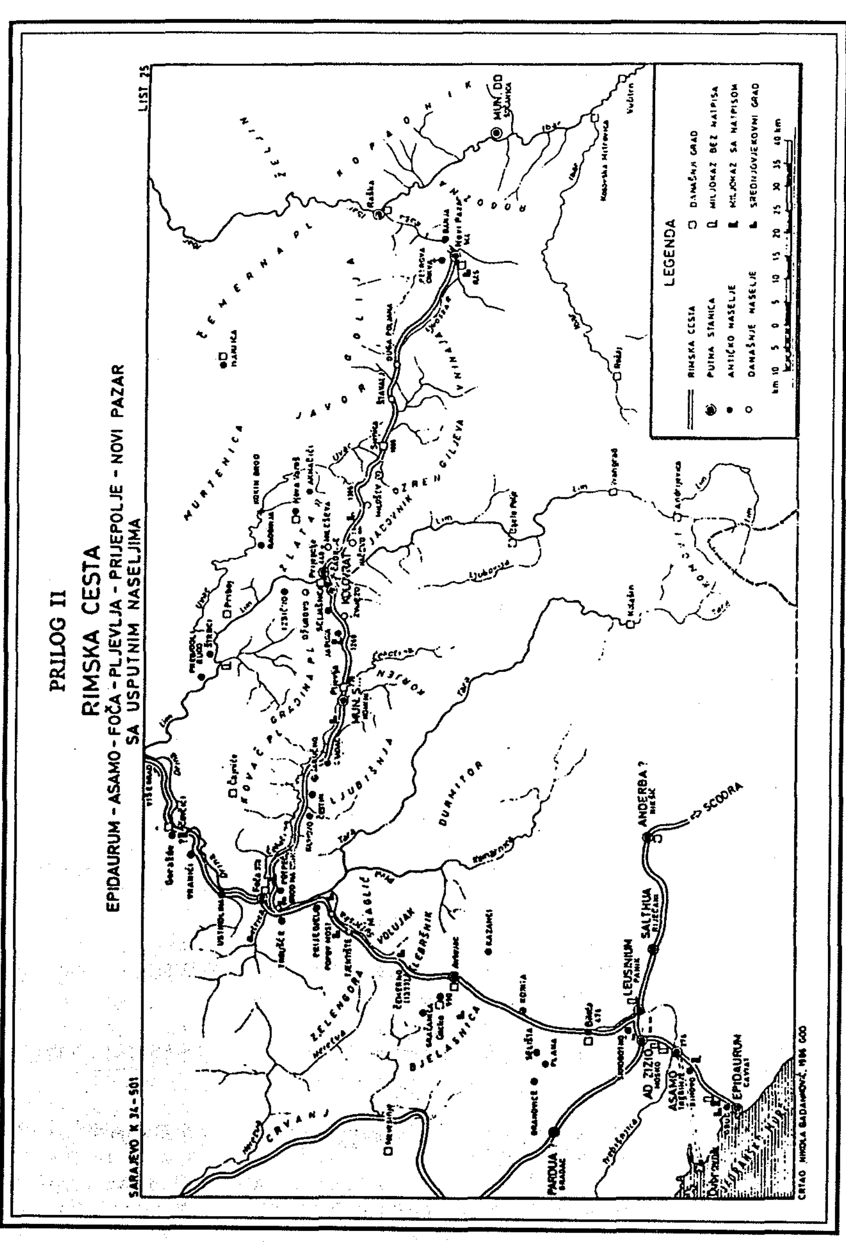
O rudnicima srebra na području Panonije svjedoči rimska numizmatika i natpisi. Spominju ih, bilo kao posebne jedinice, bilo u zajedništvu s dalmatinskim rudnicima. Panonski rudnici srebra se u izvorima gotovo redovito stavljaju ispred dalmatinskih rudnika.

[108] N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 71 (1931)* 13; *ILIug. 1817.*

[109] *ILIug.* 622.

[110] Pljevlja: *CIL III 6340.*

[111] Usp. I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. 25 (1987)* 63–174.



Sl. 7: Cestovna mreža na jugoistoku Dalmacije i gornjem Podrinju (prema I. Bojanovskom)

Unatoč epigrafskim i numizmatičkih potvrdama[112] nerijetko se i samo postojanje ovih rudnika (osobito kod istraživača rimske Panonije) dovodi u pitanje.[113]

Nema sumnje da provincijalno atribuiranje panonskih rudnika srebra (kao uostalom i rudnika željeza) ovisi o povlačenju granične crte između Panonije,[114] Gornje Mezije[115] i Dalmacije. Njihovo se postojanje, s obzirom na numizmatička i epigrafska svjedočanstva, ne bi smjelo dovoditi u pitanje, tim više što se na području Panonije pronalaze i zlato i srebro, a registrirani su i antički rudnici željeza.[116] Većina znanstvenika rudnike oko Krupnja,[117] Zajače,[118] Valjeva,[119] Loznice,[120] iz doline Kolubare,[121] sa Avale[122] i s Kosmaja u zapadnoj Srbiji[123] smješta na područje Panonije.

Na rudnike Panonije, s kojima su dalmatinski rudnici i prostorno i administrativno bili povezani, odnose se tri serije od pet primjeraka panonskoga rudničkog novca, od čega tri primjerka potječu s Kosmaja.[124] Serija s legendom *IMP CAES TRAIAN AVG GER DAC P M TR P COS VI P P — METALLI VLPIANI PANN* emitirana je 111./112. g.[125] Druga serija rudničkog novca koja se odnosi na Panoniju, ima na aversu lik *Sola* (Trajana),

[112] J. H. ECKHEL, Doctrina VI. 446; H. COHEN, Description II, 180; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 384, br. 6; BMC 535, br. 1860; H. COHEN, Description II", 181; A. V. SALLET, Beschreibung I, 36; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 404, br. 12; V. M. SIMIĆ - M. R. VASIĆ, *Rev. num. VI ser. - t. XIX (1977)* 56, br. 1–3; A. ŠKEGRO, *Opusc. arch. 18 (1994)* 175–176, T. 2, br. 19, 24.

[113] Usp. A. MÓCSY, *PRE 9 Suppl. (1962)* 592, 674; A. DÓBO, Verwaltung, 177. Usp. i J. FITZ, Roman Pannonia, 325.

[114] Na osnovi natpisa *CIL III 12723* I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 9 (1972)* 37–52, granicu između Panonije i Dalmacije povlači kroz Domaviju. Usp. i S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 21–22.

[115] Usp. J. ŠAŠEL, *Živa ant. 3 (1953)* 262–267; isti, *Opera selecta,* 555–558; T. NAGY, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 21 (1969)* 407.

[116] M. BULAT, *Osj. zbor. 20 (1989)* 36–38.

[117] J. ŠAŠEL, *Handbuch 1,* 577.

[118] S. DUŠANIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog.* 8 (1975) 136; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 90; isti, Bosna, 200.

[119] *IMS I* str. 160.

[120] Usp. F. KANITZ, Studien, 135; isti, Serbien I, 135, M. i D. GARAŠANIN, Nalazišta, 145; *TIR L 34,* 74.

[121] *IMS I* str. 160.

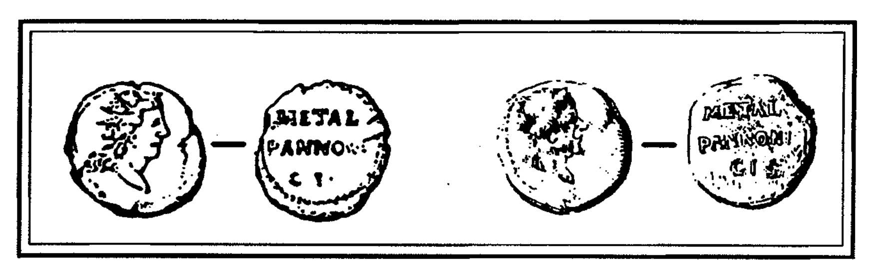
[122] O. DAVIES, Mines, 215–216; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 181–190; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 165; isti, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 36.

[123] Usp. F. PAPAZOGLU, *Živa ant. 7 (1957) 1,* 122; I. BOJANOVSKI, Bosna, 187, bilj. 59.

[124] R. MARIĆ, *Starinar n. s. 5–6 (1954–55)* 350; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* 1–3.

[125] J. H. ECKHEL, Doctrina VI. 446; H. COHEN, Description II", 180; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 412, Pl. XI br. 19; *BMC III* 234 #.

a na reversu natpis *METAL PANNONICIS* (sl. 8).[126] Treća serija panonskog rudničkog novca, s likom Dijane okrenute udesno na aversu, potpuno je identičnog reversa prethodnoj seriji (sl. 9).[127] Ove su serije kovane između 136. i 137. g.



Sl. 8. i 9: Rudnički novac s legendom metal(lis) Pannonicis

Eksploatacija rude na području Krupnja u zapadnoj Srbiji se, prema jednom natpisu iz Kržave,[128] odvijala do kraja 3., odnosno do prve polovice 4. st. Avalski rudnici se intenzivno eksploatiraju tijekom 2. i 3. stoljeća. Od sredine 2. stoljeća bili su povezani sa Sirmijem. Tako je dekurion Sirmija veteran Tit Aurelije Atik, u vrijeme Marka Aurelija, u avalskome rudničkom bazenu posvetio žrtvenik Jupitru, Majci Zemlji (*Terra mater*), *Liberu* i *Liberi.*[129] Iz ovoga je slučaja vidljivo da je u rimskim rudnicima, uz tipično rudarsko božanstvo *Terru mater,*[130] štovan i Dionis, odnosno njegov korelat *Liber.*[131]

Kosmajski rudnici se lociraju u Dalmaciju,[132] Panoniju[133] ili u Gornju Meziju.[134] Rudnički novac iz Guberevca i Baba na Kosmaju,[135] žigovi s olov-

---

[126] H. COHEN, Description II¨, 181; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 384, br. 6, 404, br. 12; *BMC III* 234 §; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* 56, br. 1–3, br. 18–21; S. W. STEVENSON – C. ROACH SMITH – F. W. MADDEN, Dictionary, 555.

[127] *BMC III 535, br. 1860*; V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* 1–3.

[128] *ILIug. 619.*

[129] *IMS I 16.*

[130] Usp. M. SANADER, *Opusc. Arch. 20 (1996)* 119–130

[131] Usp. S. LAUFER, Bergwerkssklaven II, 178 i d.; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 58–59; isti, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 13, bilj. 28, 24, bilj. 110; isti, *Živa ant. 32 (1982)* 211, bilj. 2.

[132] Usp. F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 3 (1900) Bbl. 155;* B. M. ROSTOWZEW, Studien, 408. U. TÄCKHOLM, Studien, 161, bilj. 5.

[133] F. PAPAZOGLU, *Živa ant. 7 (1957) 1,* 122; M. MIRKOVIĆ, *Živa ant. 19 (1969)* 257, bilj. 94; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 27 i bilj. 48; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 93, bilj. 12; isti, Bosna, 187, bilj. 59. J. J. WILKES, Dalmatia, 79, bilj. 7, 118.

[134] H. KIEPERT, *CIL III (Fasc. IV-V, tab. IV, VI),* A. V. DOMASZEWSKI, *Arch. epigr. Mitt. 13 (1890)* 133, 154 i karta, te M. FLUSS, *PRE 15/2 (1932)* 251–252; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956–57)* 103; A. MÓCSY, *God. Cent. balk. isp. V/3 (1967)* 160; isti, Gesellschaft, 15–16; isti, Pannonia, 63, 133, 188, 195, 213, 216, 224; S. DUŠANIĆ, *Arch. Iug. 8*

nih odljevaka iz Baba na Kosmaju,[136] podudarnost topionice iz Guberevca na Kosmaju s topionicama u Domaviji[137] te pojava arkarija fiska *(arcarius fisci)* u Ježevici kod Užičke Požege[138] upozoravaju na povezanost ovog rudničkog bazena s dalmatinskim i panonskim rudnicima. Tome u prilog ide i izgradnja rimskog cestovnog sustava koji je preko Požege, Visibabe u zapadnoj Srbiji i Skelana u istočnoj Bosni[139] ove rudnike povezivao s Domavijom.[140] Na širem području istočno od Kosmaja nije bilo rimskih rudnika.[141] I srebro proizvođeno u Gornjoj Meziji u Italiju se transportiralo preko Dalmacije.[142] Sve ovo upućuje na zaključak kako je ovo bogato rudarsko područje bilo sastavni dio dalmatinsko-panonskih argentarija.

U kosmajskom rudničkom bazenu je registrirano preko 5.000 antičkih rudarskih okana,[143] više talionica[144] te olovnih odljevaka (*massae plumbae*) težine oko 4 metričke tone.[145] Ukoliko se uz kosmajske rudnike može povezati rudnički novac s legendama *metalli Ulpiani*[146] i *metal(lis) Ulpianis*[147] (sl. 10), onda je izvjesno da je intenzivna proizvodnja na Kosmaju započela najkasnije u vrijeme cara Trajana te da su kosmajski rudnici bili u sastavu carskog fiska. Legenda *SC* s nekih primjeraka ovog novca[148] upozorava na

---

(1967–1970) 70–71, bilj. 83; isti, *IMS I, 95 i d.*, *IMS I 162*; isti, *ANRW II 6*, 55, 89 karta 3; isti, *Arh. vest. 28 (1977)* 169, 171; isti, *Mineria y metalurgia II*, 150, karta 3; M. ZANINOVIĆ, *Pulpudeva 4 (1983)* 88–94.

[135] Usp. R. MARIĆ, *Starinar 3–4 (1953–54)* 41–41; isti, *Starinar 5–6 (1954–55)* 350; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956–57)* 101; S. DUŠANIĆ, *IMS I* str. 98; V. M. SIMIĆ - M. R. VASIĆ, *Rev. num. VI ser. - T. XIX (1977)* 56.

[136] *IMS I 162.*

[137] Usp. V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893) 223 sl. 8, 228, sl. 12*; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956–57)* 109–115, sl. 2 i 3.

[138] *ILJug. 1475.*

[139] Usp. A. MÓCSY, Pannonia, 207.

[140] Usp. F. KANITZ, Römische Studien, i karta; M. ZOTOVIĆ, *Užički zbor. 2 (1973)* 29; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 6 (1968)* 250 f; isti, *God. Cent. balk. isp.* XXV/23 (1987) 133.

[141] V. M. SIMIĆ-M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe série-tome 19 (1977)* 52.

[142] M. MIRKOVIĆ, *Živa ant. 31 (1971)* 269.

[143] U. TÄCKHOLM, Studien, 166; S. DUŠANIĆ, *IMS I* str. 111; isti, *Istor. glasnik (1980) 1–2*, 36, bilj. 226.

[144] *CIL III 6331;* U. TÄCKHOLM, Studien, 168–170; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956/57)* 109–117; *IMS I, 160–165*; S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990)* 1991, 221–223.

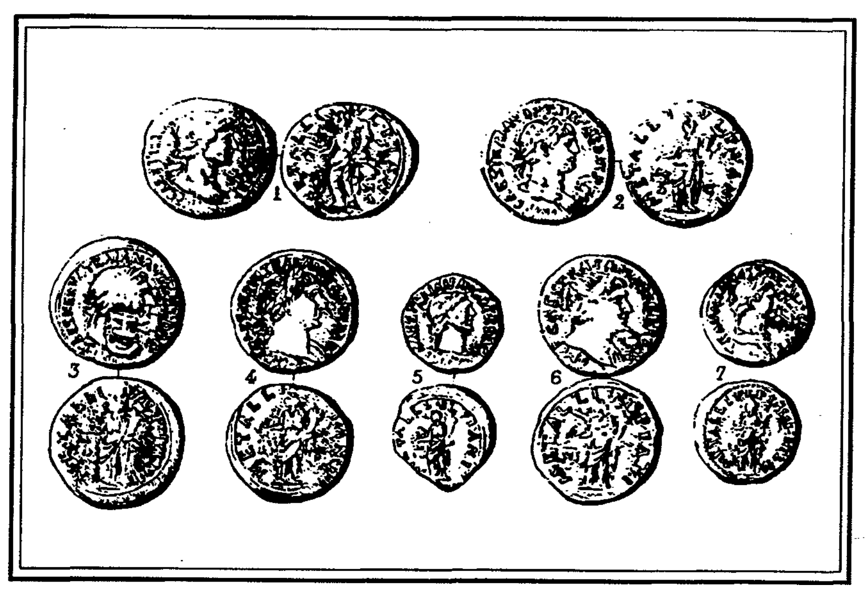
[145] *IMS I* str. 111–112, br. 160–165; S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990)* 1991, 219–221; J. KOLENDO, *Archeologia 37 (1986–1987)* 87–98; M. R. WERNER, *Stud. Militärgr. Roms III*, 561.

[146] S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2*, 13, 39.

[147] *BMC III p. 235 #* bilj.

[148] *RIC* III, CIX; R. MOWAT, *Rev. num. 12 (1894)* 392 i d.; V. M. SIMIĆ – M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe série-tome 19 (1977)* 52.

činjenicu da su ovi rudnici 116./117. g. bili i u nadležnosti Senata.[149] U kosmajskom rudničkom bazenu Rimljani su srebro i olovo eksploatirali neprekidno od 1. do 4. st.[150] U kasnom Carstvu kosmajski su rudnici bili povezani s *municipiumom Aureus Mons.*[151]



Sl. 10: Rudnički novac s legendom metalli Ulpiani

Srebrom, olovom, bakrom i zlatom bogato rudničko područje[152] je također sporno. Stavlja se i u Dalmaciju[153] i u Panoniju.[154] Eksploatacija na području Rudnika je također mogla započeti u vrijeme cara Trajana. Najintenzivnija eksploatacija srebra u ovome rudarskom području je bila u vrijeme vladavine careva Severâ te u drugoj polovici 3. st.

---

[149] Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 39.

[150] Usp. M. i D. GARAŠANIN, Arheološka nalazišta, 151–154; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 36–37.

[151] A. MÓCSY, Pannonia, 44.

[152] V. SIMIĆ, Rudarstvo, 195–205.

[153] F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 3 (1900) Bbl.* 166; U. TÄCKHOLM, 161.

[154] A. DOMASZEWSKI, *CIL III 1445;* isti, *Arch. epigr. Mitt. 13 (1890)* 129–154; J. J. WILKES, Dalmatia, 79, br. 7; A. MÓCSY, Gesellschaft, 45.

1. Upravni aparat

Prije reforme uprave iliričkog rudarstva, provedene za Marka Aurelija, rudnicima srebra na području Kosmaja je rukovodio carski upravitelj (*procurator Augusti*) iz reda oslobođenika.[155] Time bi pripadnost ovog rudarskog područja carskom fisku, osim u rudničkom novcu s legendom *metalli Ulpiani* i *metal(lis) Ulpianis*, dobio dodatnu potvrdu.

Pri kraju prve polovice 2. st. pojavljuju se carski upravitelji i za panonske rudnike srebra (*argentariae Pannonicae*). Za razliku od upravitelja rudarskih područja u Polimlju i na Kosmaju, ovi su upravitelji redom bili iz reda vitezova. Poznata su trojica upravitelja panonskih rudnika srebra. Lucije Krepej Paul[156] i Marko Antonije Fabijan[157] su bili seksagenariji, dok je centenarij bio *Lucius Sept[---] Petronianus.*[158] Oni su panonskim rudnicima rukovodili svakako prije objedinjavanja uprave s dalmatinskim rudnicima srebra početkom vladavine cara Marka Aurelija.

C. OBJEDINJENI PANONSKO-DALMATINSKI RUDNICI (*METALLA PANNONICORUM ET DALMATICORUM*)

Carstvo se na početku vladavine cara Marka Aurelija našlo u ozbiljnoj financijskoj krizi zbog izbijanja rata s Partima (162.–163.) i iscrpljivanja nekih rudnika plemenitih metala u Hispaniji.[159] Za potrebe novačenja novih jedinica[160] za rat protiv Markomana, Sarmata, Vandala, Kvada i sarmatskih Jaziga,[161] car filozof je, da bi izbjegao nametanje novih poreza, 169. g. na dražbu u Rimu dao carsko blago, pa čak i svilenu i pozlaćenu odjeću svoje supruge.[162] Osim toga, posegnuo je i za devalvacijom denara na manje od 77% srebra.[163]

---

[155] Usp. *CIL III 14536*; *IMS I 103.*

[156] *AE 1915,* 46.

[157] *IMS II 69.*

[158] *AE 1958,* 158.

[159] Usp. G. D. B. JONES, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 159–161; E. W. HALEY, Migration, 91; Ch. HOWGEGO, *Jour. Rom. St. 82 (1992)* 7.

[160] *SHA I, 21, 6–8*; Usp. i A. BIRLEY, Marcus Aurelius, 159–183.

[161] O ovim ratovima: W. ZWICKER, Studien I; G. ALFÖLDY, Noricum, 142–158; M. GHERARDINI, Studien, 27–124; H. W. BÖHME, *Jb. Röm.-Germ. Zentmus. 22 (1975)* 153–217; A. MÓCSY, Pannonia, 183–196; G. LANGMANN, Markomannenkriege; V. ROSENBERGER, *Bella et expeditiones*, 101–109; A. BIRLEY, Marcus Aurelius², 249–255; M. ŠAŠEL-KOS, Podoba, 218–255.

[162] *SHA I, 17, 4–5; 21, 9–10;* Usp. i A. BIRLEY, Marcus Aurelius², 160.

[163] T. FRANK, Survey V, 92; R. A. G. CARSON, Coins, 49.

U svrhu saniranja financija car je, između ostalog, ukinuo i zakupništvo iliričke carine.[164] U sklopu ovih mjera je vjerojatno bila sprovedena i reforma uprave iliričkog rudarstva.[165] Između 161. i 169. g. objedinjena je uprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika na čelu s upraviteljem (*procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*[166]) ranga centenarija[167] ili ducenarija.[168] Ovi su upravitelji bili po položaju iznad upravitelja rudnika zlata u Daciji, koji su bili u rangu seksagenarija.[169] U nemirno vrijeme vladavine cara filozofa i njegova sina Komoda, sigurnost eksploatacije metala na sjeveroistoku Dalmacije od 169. g. su osiguravale novounovačene *cohors I milliaria Delmatarum* i *cohors II milliaria Delmatarum.*[170] Eksploataciju srebra u kosmajskom i rudničkom bazenu je osiguravala *cohors equitata II Aurelia nova,* u koju su bili unovačeni dalmatinski i dardanski razbojnici (*latrones Dalmatiae atquae Dardaniae*).[171] Unutarnju sigurnost rudnika, sprječavanje krijumčarenja te prohodnost komunikacija,[172] osiguravali su konzularni beneficijari iz postaja u Skelanima,[173] Domaviji[174] i *municipiumu S[---].*[175] Iz svega je ovog jasno da su panonsko-dalmatinski rudnici, osobito rudnici srebra, u vrijeme vladavine cara Marka Aurelija i njegova sina Komoda bili od osobitog značaja za Carstvo, poglavito za uspješno vođenje ratova protiv germanskih napadača na srednjem Dunavu.

1. Uprava objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika (*Procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*)

Iz vremena objedinjenih panonsko-dalmatinskih rudnika poznata su dvojica upravitelja kojima, po svoj prilici, treba pribrojiti još dvojicu. Nji-

---

[164] P. ØRSTED, Economy, 308.

[165] H.-G. PFLAUM, *RE 23 (1957)* 1257; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 103–104; isti, Bosna, 196.

[166] A. GARZETTI, From Tiberius, 515; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 103–104; isti, *Arh. leks. I,* 107; isti, Bosna, 198; J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 216; P. ØRSTED, Economy, 301.

[167] Usp. P. ØRSTED, Economy, 302, bilj. 552.

[168] Usp. *CIL III 12721 = 8361.*

[169] H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 297, 300.

[170] Usp. Čačak: *CIL III 8335 = 6230.*

[171] Usp. A. MÓCSY, Pannonia, 225; S. DUŠANIĆ, *Akten des XI. int. Limesk., Székesfehérvár 30.8.–6.9. 1976),* Budapest 1977., 237–246; isti, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 37; isti, *God. Cent. balk isp. XXIX/27 (1991)* 49.

[172] Usp. H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 312.

[173] E. SCHALLMAYER, Corpus, 456, 458, 457, 455, 472, 474, 475.

[174] E. SCHALLMAYER, Corpus, 470.

[175] E. SCHALLMAYER, Corpus, 451, 452, 460.

hovo je sjedište bilo u Domaviji.[176] U njihovoj su nadležnosti, osim rudnika srebra oko Domavije, bili i kosmajski,[177] rudnički,[178] polimski, rudnici u bazenu Čehotine te ibarski rudnici.[179] Osim rudnika srebra oni su, s obzirom na nepostojanje posebnih upravitelja za rudnike željeza u ovo vrijeme, bez sumnje, imali ingerencije i nad panonsko-dalmatinskim rudnicima željeza, koji su također bili vrlo važni za snabdijevanje vojske željezom na podunavskom ratištu.

Od oko 161./162. g. upravitelj panonsko-dalmatinskih rudnika je bio vitez centenarij Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan,[180] koji je i sam prethodno obavljao odgovorne vojničke dužnosti.[181] Za Lucija Domicija Erosa je izvjesno da je tijekom obnašanja ove službe boravio u središtu u Domaviji.[182] Uzme li se u obzir visoki platni razred (*ducenarius*), bliskost s upraviteljem Erosom i boravak u Domaviji, opravdano je upraviteljem panonsko-dalmatinskih rudnika smatrati i viteza Marka Aurelija Rustika.[183] Nizu upravitelja objedinjene uprave panonsko-dalmatinskih rudnika mogao bi se pribrojiti i bezimeni visoki rimski dostojanstvenik iz Kamena kod Glamoča u zapadnoj Bosni.[184] U prilog ovomu, osim njegova visokog društvenog položaja, govori i odrednica *metallorum* koju su nosili upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan i Lucije Domicije Eros. Osim navedene dvojice te upravitelja rudnika s titulom *comes* iz kasnog Carstva,[185] odrednicu *metallorum* u titulama ne nosi niti jedan drugi upravitelj rudnika.

---

[176] Usp. *CIL III s. 2124;* V. PAVAN, Dalmazia, 94 i d.; E. PAŠALIĆ, Naselja, 1960, 115; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 154 i d.; J. J. WILKES, Dalmatia, 277 i d.; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 278; P. ØRSTED, Economy, 329; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 64.

[177] Usp. *CIL III 14536;* F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 4 (1901) Bbl.* 153; N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 39 (1903)* 81, br. 71; U. TÄCKHOLM, Studien, 161; F. PAPAZOGLU, *Živa ant. 7 (1957) 1,* 122; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 88, bilj. 227; isti, *IMS I 103.*

[178] P. ØRSTED, Economy, 303; *ILIug. 1378.*

[179] Usp. F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, *Jh. Österr. Arch. Inst. 4 (1901) Bbl.* 153; N. VULIĆ – F. LADEK – A. V. PREMERSTEIN, *Spom. srp. kralj. akad. 39 (1903)* 81–82; M. VELIČKOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956–57)* 99; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 295, bilj. 126; P. ØRSTED, Economy, 302.

[180] *AE 1956,* 123

[181] H. G. PFLAUM, *Libyca 3 (1955)* 124 *i d.*; *AE 1956,* 123; isti, Les Carrières, 146 bis; A. DÓBO, Verwaltung, 280.

[182] *CIL III 12721 = 8361.*

[183] *CIL III 8361.*

[184] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 39 (1927)* 260, br. 9; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 164, br. 84; *ILIug. 1655.*

[185] *Not. dign. XII = C Th X 19, 3 = C Ius XI 7, 1,* od 10. listopada 365. g.; *C Th 1. 32. 5 = C Ius 11, 7, 4,* od 29. srpnja 386. g.

Uz prokuratore je u upravi panonsko-dalmatinskih rudnika, s obzirom na složenost posla kojeg su obavljali te veliki broj rudnika koje su imali u svojoj nadležnosti, moralo biti angažirano i brojno drugo osoblje. Prvenstveno, kad se u vidu imaju rudnici srebra s jugoistoka Dalmacije, u čijoj su upravi prije reforme Marka Aurelija potvrđeni i niži činovnici. I dacijski upravitelji rudnika zlata, iako nižeg ranga od panonsko-dalmatinskih upravitelja, također su raspolagali brojnim činovničkim kadrom.[186] U Domaviji nema podataka o prokuratoru potčinjenim upravnim osobljem, osim ako se ono ne krije među poklonicima Kapitolske trijade i Jupitra (Jupiter – Junona – Minerva,[187] Jupiter i Junona,[188] Jupiter Kapitolijski,[189] Jupiter,[190] Jupiter Kohortalijski,[191] Jupiter i Mars,[192] Jupiter Magalus,[193] Jupiter i Genije mjesta[194]) odnosno štovateljima drugih rimskih i orjentalnih božanstava (Mars,[195] Dijana,[196] Venera,[197] Mitra,[198] Eskulap i Higieja,[199] Sabazije,[200] Silvan,[201] Silvan i Liber Pater).[202] S područja Domavije gotovo da i nema ilirskih kultnih spomenika, a i ilirski onomastikon je gotovo zanemarljiv. Ovo upućuje na zaključak da lokalno pučanstvo i nije imalo udjela u upravi panonsko-dalmatinskih rudnika, iako je od samog početka bilo angažirano u procesu kopanja rude i proizvodnji metala.

---

[186] Usp. H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 296–312. Usp. i U. TÄCKHOLM, Studien, 104–105; J. M. BLÁZQUEZ MARTINEZ, *Mineria y metalurgia II*, 124, 127.

[187] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 123; Liješće (Skelani): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 123; E. SCHALLMAYER, Corpus, 457, sl. 457.

[188] *Domavia*: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 122.

[189] Sikirići (*Domavia*): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 104.

[190] *Domavia*: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 102; Sase: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 103; SKELANI: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112; Crkvica (Skelani): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 113.

[191] Divić (Zvornik): D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 53 (1941)* 3–4; N. VULIĆ, *Spom. srp. akad. 98 (1941–48)* 49, br. 102.

[192] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 125; Liješće (Skelani): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 125, 126.

[193] *Domavia*: I. BOJANOVSKI, *Čanci i građa 6 (1965)* 103–104.

[194] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 129.

[195] Liješće (Skelani): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 138.

[196] *Domavia*: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 162, br. 163.

[197] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 225, 252.

[198] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 242; Dardagana (Zvornik): M. KOSORIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 49–51, sl. 1.

[199] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 203.

[200] Sase: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 214.

[201] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 23; Sikirići (*Domavia*): E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 24.

[202] Skelani: E. IMAMOVIĆ, Spomenici, br. 156.

Od upravnih zgrada u Domaviji je poznata *curia* u kojoj su se nalazilI carski kipovi i počasni natpisi[203] te *tribunal.*[204] Uz njih su važnu ulogu također imali i javni trg *(macellum)*[205] te kupatilo (*balneum*).[206] Nije bez razloga da su u ovom rudarskom središtu, sa 45 prostorija, terme predstavljale najveći objekt.[207] Ova činjenica upućuje na zaključak o velikom broju angažiranog ljudstva koje se koristilo termama. Uz terme su odmah bile topionice[208] u kojima je proizvođeno srebro i olovo.[209] U njima su, također, proizvođeni i finalni proizvodi među kojima i olovni brončani kipovi,[210] sarkofazi[211] i dr.). Rimski utezi iz Domavije[212] svjedoče da se s metalom pažljivo postupalo.

D. OBJEDINJENI PANONSKO-DALMATINSKI RUDNICI SREBRA (*ARGENTARIAE PANNONIARUM ET DALMATIARUM*)

Carstvo u vrijeme preuzimanja vlasti od strane Markova sina Komoda, S obzirom teške ratove koje je vodio njegov otac, nije bilo u stabilnoj financijskoj situaciji. I ovaj je car 185. i 186. g. morao voditi ratove sa Sarmatima, a 188. i 189. g. s Markomanima i Kvadima. Tijekom njegove se vladavine financijska situacija Carstva dodatno pogoršala. Državni su se rashodi stalno povećavali. Samo na plaće različitih prokuratora trošeno je preko 3.201.500 denara. Komod je, uz već postojeće, postavio deset novih prokuratora.[213] Stoga ne iznenađuje činjenica da se iznova posegnulo za devalvacijom denara na ispod 3 gr. Težine, u čemu je oko 85% bilo srebra.[214] Krajem Ko-

[203] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 218 ff; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 202 i d.; J. J. WILKES, Dalmatia, 372.

[204] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892) 5 i d.*; C. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 127.

[205] *CIL III 8363 = 12733 = ILS 5587.*

[206] *CIL III 12734; CIL III 12736*; *CIL III 12735.*

[207] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 6–39; E. PAŠALIĆ, *Kult. ist. Bos. Herc.*, 230–236.

[208] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 9; E. PAŠALIĆ, Sabrano djelo, 192.

[209] F. BULIĆ, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 387–390; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 9, sl. 9; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 225, sl. 9.

[210] W. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 8; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 239, sl. 38–40; 240, sl. 45.

[211] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 22 (1910)* 192–195; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 147–151; M. BAUM – M. SREJOVIĆ, *Clanci i građa 3 (1959)* 25, bilj. 5; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. XIX/17 (1981)* 150; isti, *Članci i građa 14 (1982)* 145.

[212] Usp. V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 20, sl. 32; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 248, sl. 63.

[213] Usp. H. G. PFLAUM, Les Procurateurs, 76 *i d.*

[214] R. A. G. CARSON, Coins, 53.

modove vlade financijska se situacija dodatno pogoršala,[215] pa je denar između 190. i 192. g. morao biti dodatno devalviran na ispod 67 % srebra.[216] Priliv srebra je krajem 2. st. dodatno komplicirao smanjivanje broja rudara, o čemu govori i rimski pravnik Ulpijan.[217]

U kontekstu ovih prilika razumljiv je bio povećani interes Rimske Države za dacijske, panonske i dalmatinske rudnike koji su u to vrijeme bili glavni izvori plemenitih metala. U kontekstu tih prilika vjerojatno su poduzimane i neke reforme. Komodovom reformom iliričkog rudarstva uprava panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*) je odvojena od uprave rudnika željeza (*ferrariae*). Rudnicima srebra su i dalje rukovodili prokuratori iz Domavije, dok su rudnici željeza najvjerojatnije dani u zakup. God. 201. zakupljivao ih je krupni poduzetnik Kaj Julije Agatop.[218] Tijekom prvog desetljeća 3. st., moguće 202. g., i panonsko-dalmatinski rudnici željeza su ponovno stavljeni pod upravu carskog prokuratora (*procurator Augusti*) sa sjedištem u zapadnobosanskom rudarskom području.

1. Upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra *(Procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum)*

Tit Klaudije Ksenofon je bio upravitelj panonsko-dalmatinskih rudnika srebra (*procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*) u drugom dijelu Komodove vladavine.[219] Pripadao je najvišem sloju rimskog društva. Prije postavljanja na ovu dužnost, upravljao je carskim posjedima u Africi, bio je upravitelj provincije Azije, subprefekt za snabdijevanje Rima žitom te upravitelj Donje Mezije i triju Dacija. Bio je osoba od osobite careve naklonosti i njegova velikog povjerenja. Nije isključeno da je na položaju ravnatelja panonsko-dalmatinskih rudnika srebra bio i u vrijeme proglašenja carem Septimija Severa u Panoniji.[220] Nema sumnje da mu je osnovna zadaća bila osiguranje što većih količina plemenitih metala za carsku kasu.

[215] M. GHERARDINI, Studien, 286–288.

[216] T. FRANK, Survey V, 92.

[217] *Dig. XLVIII 19, 8, 4: metalla autem multa numero sunt et quaedam quidem provinciae habent, quaedam non habent: sed quae non habent, in eas provincias mittunt, quae metalla habent.*

[218] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILIug. 779; AE 1973, 411.*

[219] *CIL III 7127; ILS 1421*, Usp. br. 222; H. G. PFLAUM, Carrières, 222; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 104; Usp. i A. KOLB, Bauverwaltung, 34; J. FITZ, *Klio 54 (1972) 222–223.*

[220] J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 223.

Početkom Komodove vlade, upraviteljem istih rudnika mogao je biti Sekst Baj Pudens,[221] čija je prokuratela, s obzirom na oštećenost njegova natpisa, upitna.[222] On je također pripadao gornjem sloju rimskog društva je, prije dolaska na mjesto prokuratora panonsko-dalmatinskih rudnika srebra, bio upraviteljem nekoliko provincija (Belgike, dviju Germanija i jedne od Panonija).

2. Upravitelji rudnika srebra
(Procuratores argentariarum)

Nakon Komodova smaknuća o carskom su tronu uglavnom odlučivali zlato i srebro, kojima se kupovala naklonost pretorijanaca i osiguravala vjernost legija. Stoga je razumljivo da se Septimije Sever, koji je u vrijeme proglašenja carem službovao u Panoniji, najprije pobrinuo za stjecanje kontrole nad najbližim rudnicima plemenitih metala – panonsko-dalmatinskim rudnicima.[223] Prvog upravitelja rudnika srebra iz vremena Septimija Severa susrećemo na području Rudnika. Bio je to Kasije Ligurin čijom je zaslugom, ali i nastojanjem rudarskih kolona Publija Fundana Eutycheta i Publija Elija Mucijana, tijekom prva dva mjeseca vlade Septimija Severa, bio obnovljen veliki hram rudarskog božanstva Majke Zemlje (*Terra Mater*) na Rudniku.[224] Znakovito je da se Ligurinova uprava nad rudnicima srebra ne navodi s provincijalnim odrednicama. On je naznačen samo kao carski upravitelj (*procurator Augusti*). Ovo može značiti ili da novi car još uvijek nije nadzirao sve panonsko-dalmatinske rudnike srebra ili oni nisu imali objedinjenu upravu. Pojava carskog upravitelja za rudnike srebra na području Rudnika ukazuje na važnost ovog rudarskog bazena za vladu Septimija Severa. U vrijeme ovog cara upravo su s područja Rudnika u Rim izvožene i velike količine olova. Nema sumnje da su tom prilikom u ovom rudarskom području proizvođene i značajne količine srebra za kojeg su Rimljani prvenstveno bili zainteresirani.[225] Da je Carstvo i u vrijeme Septimija Severa bilo u ozbiljnoj financijskoj krizi, vidi se i iz činjenice da je denar između 193. i 196. g. ponovno devalviran. Postotak srebra u denaru je tada smanjen

[221] *CIL XIV 289 = CIL VI 31870*; H. G. PFLAUM, Les Carrières, 173, 214, bis, 424. Prema G. WINKLERU, Reichsbeamten, 59–61, službovao je za Antonina Pija i Marka Aurelija.

[222] Usp. H. G. PFLAUM, Carrières, str. 424; J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 216; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 86, bilj. 216.

[223] O situaciji u Panoniji u ovo vrijeme: M. ŠAŠEL-KOS, Podoba, 260–263, 361–371.

[224] Jezero (Rudnik): *CIL III 6313 = CIL III 8333*; *IMS I 168*. Po S. DUŠANIĆU, *ANRW II 6*, 86, bilj. 216, je Kasije Ligurin bio upravitelj *metalla* na području Rudnika.

[225] Usp. *CIL XV 7915;* S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 167–172.

na 62%,[226] a potom na samo 58%.[227] I carev posjet dardanskim rudnicima srebra[228] te sjedištu uprave panonsko-dalmatinskih rudnika srebra 202. g. Domaviji,[229] mogao je biti uzrokovan zauzimanjem ovog cara za povećanjem priliva srebra u carsku kasu. Tom prigodom su najvjerojatnije i panonsko-dalmatinski rudnici željeza ponovno stavljeni pod upravu carskih upravitelja. Panonsko-dalmatinski rudnici srebra igrali su ključnu ulogu u obrani srednje podunavske granice od početka 3. st. Ovi su rudnici imali i odlučujuću ulogu u uspinjanju pojedinih pretendenata na carsko prijestolje tijekom 3. st.

Krajem vlade Septimija Severa, carski se upravitelj rudnika Kaj Julije Silvan Melanion[230] nalazio u Domaviji. Njegova karijera je bila isključivo vezana za rudarske provincije. Službovao je u Galiji. Između 198. i 209. odnosno 212. g., bio je upravitelj *Hispaniae Citerioris*, odakle je i došao u Domaviju.[231] Na ovoj je službi ostao do kraja Karakaline vlade. Nema potrebe isticati da je i njegova zadaća bila osiguranje što većeg priliva srebra u carsku kasu, s obzirom da je i ovaj car posegnuo za monetarnom reformom započevši 215. g. s kovanjem srebrnjaka *antonijana* vrijednosti dvaju denara. No, da je i on bio u financijskoj krizi vidljivo je iz činjenice kako je vrijednost *antonijana* zapravo bila samo 1,5 denarija.

Od Septimija Severa do početka 4. st. carski prokuratori rudnika više ne nose provincijalne odrednice. Nazivaju se jednostavno carskim upraviteljima (*procuratores Augusti*), odnosno upraviteljima rudnika srebra (*procuratores aregentariarum*).

3. Doba vojničkih careva

Panonsko-dalmatinski rudnici srebra su bili od osobitog značaja i za prevratničkog cara Makrina, koji je u Domaviju postavio sebi odanog upravitelja Valerija Supera,[232] koji se početkom 218. g. zalagao da domavijska

[226] T. FRANK, History, 92; R. A. G. CARSON, Coins, 61.

[227] R. A. G. CARSON, Coins, 64.

[228] S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 172, bilj. 106; isti, *ANRW II 6*, 74, bilj. 133. O trasi Severovog putovanja: J. FITZ, *Acta arch. Hung. 11 (1959)* 237–263.

[229] Usp.: *CIL III 14219, 16*; C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 151; *CIL III 12726*; C. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 127–128; I. BOJANOVSKI, *Članci i grada 9 (1972)* 38–43; isti, Bosna, 196.

[230] *CIL III 12732.*

[231] C. DOMERGUE, *Legio VII*, 270; D. NONY, *Archivo espanol de arqueologia, 43 (1970)* 195–198; J. M. BLÁZQUES MARTINEZ, *Mineria y metalurgia II*, 123. A. TRANOY, La Galice Romaine, 183–185.

[232] C. PATSCH, *PRE 18/1 (1903)* 1295; St. MROZEK, *Zeszyty naukowe*, 47; J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 216; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 86 bilj. 216; J. M. BLÁZQUEZ, *Mineria y metalurtia II*, 124).

općinska zajednica obnovi požarom postradalu tržnicu.[233] Makrinovi se ljudi pojavljuju i u rudarskom području Čehotine,[234] gdje se također proizvodilo srebro. Ova činjenica također upozorava i na financijsku krizu u kojoj se nalazio ovaj car. Upravitelj Valerije Super je na položaju domavijskog upravitelja bio i u vrijeme Elagabala (218.–222.), angažiravši se 220. g.[235] na poboljšanju vodoopskrbe domavijskih termi.[236] Iz ovog se može zaključiti da je kapacitet domavijskih termi, vjerojatno zbog povećanja broja rudara, postao premalen. Bilo je to nestabilno vrijeme tzv. vojničkih careva čija je vladavina isključivo ovisila od priliva plemenitih metala. Oni su se trudili do njih doći na sve načine. Nema sumnje da su i svi napori Valerija Supera bili u tom kontekstu. U vrijeme njegova službovanja rudnici oko Domavije su se našli u svojevrsnoj integraciji s ovom općinskom zajednicom.[237]

U vrijeme vladavine Aleksandra Severa (222.–235.) pojavljuju se novi carski upravitelji u Domaviji, koja je također stekla rang municipija.[238] Vjerojatno potaknuto time, a zauzimanjem carskog upravitelja Julija Tacitijana, domavijsko municipalno vijeće je 229. g. postavilo počasne spomenike caru Aleksandru Severu[239] i njegovoj majci Juliji Mameji.[240] U vrijeme ovog cara u Domaviji je službu upravitelja obavljao i Marko Arije [--]nian koji je podigao žrtvenik Jupitru i Junoni u ovome mjestu.[241] U vrijeme ovog cara, neki Marko Arije i Kaj Ketronije su u kosmajskom rudničkom bazenu obnašali dužnost konzularnog komentarienza (*commentariensis consularis*), odnosno prokuratorova rizničara (*commentariensisa procuratoris*).[242] Kako se u ovom slučaju radi o rudarskom području bogatom srebronosnim olovom, za pretpostaviti je da su ova dvojica bila angažirana u rudarskoj administraciji. Ovome u prilog govori i činjenica da su upravo njihovim pe-

---

[233] Domavia: *CIL III 12733 = 12734 = 8363.* Zvornik: *CIL III 8363;* J. BRUNŠMID, *VHAD* 8 (1886) 7.

[234] *CIL III 8307.*

[235] U. SCHILLINGER-HÄFELE, Datierung, 127.

[236] *CIL III 12734.*

[237] G. ALFÖLDY, Dalmatien, 162, bilj. 41. smatra da bi se oznaka *r. p. Dom.* mogla odnositi na municipij. Upor i I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 103; isti, Bosna, 196–197.

[238] Domavija je do tada bila *vicus* malvezijatskog municipija: *CIL III 8292*; C. PATSCH, *PRE 5 (1909)* 1294; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 142; I. BOJANOVSKI, Bosna, 202 *i d.*

[239] *CIL III 8359.*

[240] *CIL III 8360.*

[241] Domavia: *CIL III 12725 = CIL III 14219*; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 4; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 220, sl. 3; C. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 91; isti, *Strena Bulićiana,* 230, bilj. 2.

[242] Usp. M. J. VERMASEREN, *Corpus Mithr. II, 2236 = IMS I 104, 111;* S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 169.

čatima obilježavani i veliki olovni slitci proizvedeni na kosmajskom području i plasirani u Rim.[243] Jedan teški olovni odljevak je krajem 19. st. izvađen iz rijeke Tibera.[244] Ukoliko se u slučaju Marka Arija s Kosmaja i Marka Arija iz Domavije zaista radi o jednoj osobi, onda bi njegovo angažiranje u Domaviji bilo napredovanje iz službe rizničara (*commentariensa*) u kosmajskom području na položaj carskog upravitelja za rudnike srebra sa sjedištem u Domaviji. Iz kosmajskog područja su, iz vremena Aleksandra Severa, poznati i tehnički rudarski djelatnici (*probatori*).[245] Marko Aurelije [--]nian je na položaju prokuratora u Domaviji mogao naslijediti Julija Tacitijana.

Ilirički su rudnici imali veliki značaj i tijekom borbi rimske vojske 236. g. sa Sarmatima na srednjem Dunavu.[246] U to su vrijeme bile vrlo aktivne i kovnice u Sisciji koje su proizvodile oružje za rimsku vojsku. Tijekom ovog rata, odlučni car Maksimin Tračanin je cijelo vrijeme boravio u Sirmiju nadzirući operacije svoje vojske.[247] Sudeći prema rimskome novcu, u to je vrijeme bio snažno intenziviran i promet između *Argentaria* i *Sirmiuma*.[248]

I u vrijeme cara Gordijana III. (238.–244.) rudarsko je središte Domavija dobilo za upravitelja čovjeka od carskog povjerenja. Radi se o osobi nepoznata imena (*[---][---]tus*). Ovaj prokurator je u Domaviji 238. g. dao podići žrtvenik Jupitru i Geniju, mjesta za carevo zdravlje.[249] U rudarskom središtu Domaviji spomenike Jupitru su najčešće podizali konzularni beneficijari, što upozorava na mogućnost da je i ovaj carski prokurator mogao biti ili vojnik ili vrlo blizak vojsci. Mogao je biti i sam beneficijar. Prokuratori iz beneficijarskih i vojničkih redova[250] se susreću u Donjoj Meziji,[251] Daciji[252] i Hispaniji.[253] U vrijeme cara Gordijana III. se nakon stotinu godina ponovno pojavljuje i zasebni upravitelj rudnika u ibarskom rudničkom ba-

---

[243] S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 167 i d.

[244] *CIL XV 7915;* S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 28 (1977)* 167–172.

[245] Usp. *IMS I, 160, 161, 163, 164, 165.*

[246] Usp. A. MÓCSY, Pannonia, 202.

[247] *HERODIAN*, VII. 2. 9; *SHA, Maximinus Thrax 13. 3.*

[248] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 241.

[249] *CIL III 12724.*

[250] J. F. HEALY, Mining, 135.

[251] *Arrubium* (MACIN): *CIL III 6218* = *IMS V 253* = E. SCHALLMAYER, Corpus, 640 (2. st.).

[252] *Ampelum* (ZLATNA): *CIL III 7833 = 1289; IDR III/3*, 300, sl. 224; *CIL III 1295 = IDR III/3*, 310, sl. 231.

[253] *Villalis*, sjeverozapadna Španjolska *(Hispania citerior)*. Usp. C. DOMERGUE, Les mines, 294, 301, tab. XIX na str. 349.

zenu,[254] što može upozoravati na činjenicu intenzivnije eksploatacije ruda i snažnije kontrole proizvodnje srebra. U pojavi upravitelja dardanskih rudnika (*procurator metallorum Dardanicorum*),[255] treba se vidjeti i osamostaljivanje njihove uprave u odnosu na domavijskog prokuratora.

Iz Domavije su sa fragmentarnih natpisa poznata još trojica upravitelja koji bi se, S obzirom da se drugi ne spominju, mogli smjestiti u vrijeme između vladavine careva Gordijana III. i Klaudija II. Gotika (268.–270.).[256]

4. Sitni zakupnici (*coloni*)

Slobodni rudarski djelatnici *coloni* u rudarskim područjima Ilirika se počinju pojavljivati u posljednjim godinama Hadrijanove vladavine,[257] odnosno u prvoj polovici 2. st.[258] Uglavnom se radilo o ljudima orijentalnog porijekla.[259] Na području Dalmacije u značajnijem se broju javljaju od prve polovice 3. st. Osim pojedinaca,[260] pojavljuju se i udruženja kolona (*collegia, collegae, ordo colonorum*). Udruženja kolona (*collegia*) u dalmatinskim rudnicima željeza podižu žrtvenike za zdravlje rudarskih vilika,[261] a u rudnicima srebra (*ordo colonorum*) u čast careva. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je *ordo colonorum* bio viši stupanj organizacije kolona u odnosu na *collegia*. Članovi *ordo colonorum* su bili oslobađani municipalnih davanja (*munera*)[262] i bili su u tijesnoj vezi s prokuratorima. U Sočanici, u dolini Ibra, pojavljuju se zajedno s prokuratorom na spomeniku podignutom u čast cara Gordijana III.[263] Pojavljivanje kolonatskih udruženja u panonsko-dalmatinskim ferarijama upozorava na činjenicu njihove ovisnosti, odnosno podložnosti vilicima.

Na području panonsko-dalmatinskih rudnika srebra nema sigurnih potvrda kolonatskih udruženja. Njihova je pojava na području Domavije dosta upitna. Čini se da su bliže činjeničnom stanju mišljenja koja spomenike u

[254] *ILIug. 503.*

[255] *ILIug. 503.*

[256] *CIL III 12737; CIL III 12738; CIL III 13269.*

[257] *AE 1972, 500 = ILIug. 501.*

[258] Usp. *CIL III 13858;* S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 24, bilj. 116; I. BOJANOVSKI, Bosna, 149.

[259] Usp. S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971)* 253; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 198.

[260] Usp. *ILIug. 95, 96.*

[261] Usp. *ILIug. 775, 776, 777.*

[262] *DIG.*, 50, 6, 6 § 11: *coloni quoque Caesaris a muneribus liberantur, ut idoniores praediis fiscalibus habeantur.*

[263] Usp. M. ČERŠKOV, Municipium DD, br. 11; S. DUŠANIĆ, *Živa ant. (1971)* 248 i d., 260 i d.; isti, *ANRW II 6,* 87, bilj. 219; *ILIug. 503.*

čast Trebonijana Gala (251.–253.)[264] i sina mu Volusijana (251.–253.) dovode u svezu s podizanjem Domavije u rang rudarske kolonije,[265] nego u svezu s kolonatskim udruženjem (*ordo colonorum*).[266]

Porast značaja kolonata u rudničkim je područjima povezan s općom krizom rudarstva i pomanjkanjem broja rudara, što se nastojalo riješiti angažiranjem slobodnog rada te davanjem u zakup pojedinih rudnika. Bilo je to vrijeme krize koja je osobito teško bila pogodila rudnike zapadnih provincija, naročito Hispanije[267] i Afrike.[268] U tim su provincijama rudnici plemenitih metala uvelike bili iscrpljeni.[269] To se odrazilo na povećanje proizvodnje na području Ilirika, gdje su rudarske obveze prebacivane i na općinske zajednice i njihove predstavnike.[270] Među rudarskim zakupnicima susreću se i gradski dužnosnici, koji su bili obvezni financirati i javne gradnje u rudarskim područjima te sudjelovati u rudarskoj upravi.[271] Od tada se rudarska područja počinju usitnjavati, a u nekima u potpunosti nestaje carskih upravitelja i drugih činovnika.[272] Od tada manje rudnike tijekom kasne jeseni i zime krupni zemljoposjednici eksploatiraju posredstvom vlastitih robova i kolona.[273]

E. *CURATOR ILLYRICI METALLARIUS*

Panonsko-dalmatinski rudnici srebra od 248. do 262. g. snabdijevaju kovnicu novca u Viminaciju,[274] a od 262. g. i siscijansku kovnicu. Upravo je od proizvodnje ovih kovnica uveliko ovisila obrana granice u Podunavlju,[275] osobito 268. g. kada su područje Panonije jako ugrožavali Germani. Ovo se vidi i iz činjenice da su u vrijeme cara Klaudija II. Gotika, vjerojatno 268. g., u Sisciji uz već postojeće dvije bile otvorene još dvije kovnice novca (*offici-*

---

[264] *CIL III 12728,* A. R. BIRLEY, *Ztschr. Pap. Epigr. 43 (1981)* 21–22.

[265] K. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 128, 129; isti, *Glas. Zem. muz. 26 (1914)* 182, sl. 65; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 105.

[266] *CIL III 12728; CIL III 12729*; A. R. BIRLEY, *Ztschr. Pap. Epigr. 43 (1981)* 21–22.

[267] Usp. O. DAVIES, 147; C. DOMERGUE, Les mines, 217.

[268] Usp. J. C. EDMONDSON, *Jour. Rom. St. 79 (1989)* 85.

[269] Usp. *CYPR., Ad Demetr. 3, 2–5: minus de ecfossis et fatigatis montibus eruuntur marmorum crustae, minus argenti et auri opes suggerunt exhausta iam metalla et pauperes vene breviantur in dies singulos.* O krizi Rimskog Carstva u vrijeme sv. Ciprijana: G. ALFÖLDY, *Hermes 99 (1971)* 429–502; isti, Krise, 295–318.

[270] Usp.: S. DUŠANIĆ, *Zbor. Fil. fak. Beog. XII–1 (1974)* 101–104; isti, *ANRW II 6,* 90.

[271] *C Th I 32, 5 = C Ius XI 7, 4.* Usp. S. DUŠANIĆ, *Mineria y metalurgia II,* 149.

[272] Usp. J. C. EDMONSON, *Jour. Rom. St. 79 (1989)* 84–102.

[273] J. C. EDMONSON, *Jour. Rom. St. 79 (1989)* 98.

[274] R. A. G. CARSON, Coins, 262.

[275] Usp. A. MÓCSY, Pannonia, 208; R. A. G. CARSON, Coins, 262–263.

nae) koje su radile za rimsku vojsku.[276] Za Aurelijana (270.–275.) su otvorene još dvije kovnice. Car Prob je 281. g. broj kovnica smanjio na tri. Takva je situacija ostala do 308. g. kad je u Sisciji ponovno šest kovnica. Prije 313. g., u Sisciji je pet kovnica, a od 351. g. su četiri. Nakon 378. g. u Sisciji su samo dvije kovnice novca. Novac se u Sisciji neprekidno kovao oko 125 godina. Uz bakreni (*antoninianus*), ovdje je kovan zlatni (*aureus*) i srebreni novac (*argenteus*). Kovanje novca u Sisciji je prestalo za cara Teodozija Velikog (378.–395.) zbog opasnosti od barbarskih provala.[277]

U ovo je vrijeme iliričko rudarstvo ponovno reorganizirano. Bilo je to teško vrijeme za Rimsku Državu, osobito za područje Panonije, koje osim stalnih barbarskih pustošenja, pritišće unutarnja nestabilnost oličena u brojnim pretendentima na carsko prijestolje. Samo ih je u vrijeme cara Galijena (253.–268.) bilo četrnaest.[278]

Osobito je teško bilo vrijeme od 258. do 260. g. kada se nakon provale barbara u Podunavlju pojavljuju uzurpatori *Ingenuus,* zapovjednik vojske Ilirika, i Regalijan. Protiv *Ingenuusa*, koji se bio učvrstio u *Mursi*, Galijen je bio prisiljen poslati legije iz gotovo cijeloga Carstva. U pokolju koji je uslijedio nakon *Ingenuusova* poraza (*clades Mursina*) teško je opustošena *Mursa* i njena okolica.[279] Pokolj je uslijedio i nakon sloma novog uzurpatora Regalijana.[280] Nakon toga je uslijedila provala barbara preko Dunava, nakon čega se, prema nekim svjedočanstvima, godinama na donjopanonskim prostorima jedva moglo susresti živog čovjeka.[281] Razumljivo je da su tom prilikom bili ugroženi i panonsko-dalmatinski rudnici srebra.

U vrijeme cara Klaudija II. Gotika rudnicima na području Ilirika je upravljao jedan rudarski upravitelj (*curator Illyrici metallarius*).[282] U njegovoj su nadležnosti, osim rudnika srebra, bili i rudnici željeza.[283]

F. POSLJEDNJI CARSKI UPRAVITELJI (*PROCURATORES ARGENTARIARUM*)

Posljednji datirani upravitelj iz rudarskog središta Domavije bio je Aurelije Verekund, koji je službovao u vrijeme cara Aurelijana. Za njega se

---

[276] H. MATTINGLY, Roman Coins, 118; V. NENADIĆ, *Prilozi Inst. pov. znan. 3/4 (1986/87)* 93; M. HOTI, *Opusc. arch. 16 (1992)* 147.

[277] M. BUZOV, *Pril. Inst. arh. Zag. 11–12 (1994–1995) 1997,* 63–64.

[278] S. DUŠANIĆ, *Mineria y metalurgia II 154,* bilj. 89.

[279] Usp. D. PINTEROVIĆ, *Osj. zbor. 11 (1967)* 40.

[280] M. BULAT, *Osj. zbor.* 21 (1991) 48.

[281] Usp. A. MÓCSY, Pannonia, 566–569.

[282] *SHA 15, 2 i 4.*

[283] Usp. *SHA* 15, 2

izričito kaže da je bio upravitelj rudnika srebra (*procurator argentariarum*). Da je rudarstvo u vrijeme njegove uprave na području Domavije bilo intenzivirano, vidi se i iz činjenice da su i zapuštene domavijske terme bile dovedene u prethodno stanje (*ad pristinam faciem*). Nema sumnje da se radilo o upravitelju koji je imao iste nadležnosti kao i raniji domavijski upravitelji, iako je vrijeme njegove uprave bilo sasvim drugačije. Tri godine prije njegove pojave u Domaviji, Rimljani su pod pritiskom barbara napustili Daciju,[284] čime su definitivno bili izgubljeni i najznačajniji rimski izvori zlata. U isto je vrijeme i hispansko rudarstvo pogodila kriza, a odanost panonskih, mezijskih i drugih legija kupovala se isključivo plemenitim metalima. Rješenje je bilo u snažnijem aktiviranju panonsko-dalmatinskih i gornjomezijskih rudnika. Tada i siscijanska kovnica novca uz prethodne četiri, dobiva još dvije kovnice.[285] Inače, u vrijeme vladavine cara Aurelijana bilo je aktivno jedanaest kovnica novca, od kojih je samo siscijska emitirala devet, a serdička pet novčanih serija.[286] Stoga ne iznenađuje činjenica da je rudnicima Ilirika u ovo vrijeme posvećivana osobita pažnja. U eksploataciju ruda bile su uključene i općinske zajednice. Tako su *duoviri*, *edili* i kvestori *Singidunuma* 272. g. sudjelovali u podizanju žrtvenika božanstvima Orkiji i Vulkanu, zaštitnicima rudara i talioničara na području Avale.[287] Povećane obveze po svemu sudeći nisu bile neispunjive za iliričke rudnike, koji su uz kovnice, plemenitim metalima snabdijevali i radionice srebrnog posuđa (*officinae vascularii*).[288] U kontekstu ovakve političko-gospodarske situacije razumljiva je bila Verekundova obnova domavijih termi 274. g.[289] Intenziviranje proizvodnje metala je zahtijevalo veliki broj radnika, a time i osposobljenje vjerojatno domavijskih termi.

Nakon Aurelija Verekunda u Domaviji se više ne pojavljuju carski upravitelji, iako je njihova služba sigurno preživjela kraj 3. odnosno početak 4. st. Trinaest godina poslije pojave Verekunda u Domaviji, rudarski se upravitelj susreće u avalskom rudarskom području. Singidunumska općinska zajednica je 287. g. posredstvom svojih *duovira*, zalaganjem visokog uglednika Simplicija, podigla žrtvenik Orciji za zdravlje careva Maksimijana (285.–305.) i Dioklecijana (284.–305.)[290] Simplicije sa Avale je bio vitez (*vir egregius*) iz staleža iz kojeg je potjecala većina domavijskih upravitelja. Stoga se može zaključiti da se i u njegovu slučaju radilo o rudarskom upravitelju.

---

[284] *SHA Aurelianus 39, 7; EUTROP., IX,* 15.

[285] H. MATTINGLY, Roman Coins, 1960, 118; V. NENADIĆ, *Prilozi Inst. pov. znan. 3/4 (1986/87)* 93.

[286] R. GÖBL, Münzprägung, 50–60.

[287] *IMS I, 46.* Vulkan je korelat Sedatu. Usp. E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 102–105.

[288] Usp. *IMS I 172, 173, 174;* S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990)* 1991, 221–223.

[289] *CIL III 12736.*

[290] *IMS I 20.*

Posljednji je rudarski prokurator posvjedočen u stojničkom kastrumu u kosmajskim argentarijama krajem 3. ili početkom 4. st. Službu carskog upravitelja je za rudnike srebra tada obavljao nepoznati upravitelj vrlo visokog ranga (*vir perfectissimus*).[291] Njegova staleška oznaka *vir egregius,* koju je nosila većina domavijskih upravitelja, gubi se tijekom prve polovice 4. st.,[292] pa je najvjerojatnije zamijenjena u skladu s vremenom novom titulom. Pojava upravitelja na Kosmaju je mogla biti uzrokovana kako tehničkim tako i sigurnosnim razlozima. Rudnici oko Domavije u ovo su vrijeme već mogli biti iscrpljeni, dok je proizvodnja srebra u kosmajskim rudnicima intenzivirana. Ovo je osobito bilo važno u vrijeme Dioklecijanovih ratovanja sa Sarmatima i stabilizacije situacije u Panoniji 294. g. Pojava upravitelja rudnika srebra u stojničkom kastrumu na Kosmaju, osim sigurnosnih razloga, mogla je biti uzrokovana i reformama koje su u Panonijama provođene najvjerojatnije u vremenu od 293. do 296. g.[293] Geostrateški položaj Domavije nije više ulijevao sigurnost niti rudarskoj upravi, niti metalurzima, ali ni samim rudarima. Niti rentabilnost rudarskog regiona oko Domavije nije se mogao više mjeriti s kosmajskim, koji je tada postajao središnje mjesto za proizvodnju srebra na području Ilirika. Stojnički kastrum, u koji se smjestila uprava za rudnike srebra, predstavljao je snažnu utvrdu koja nije bila predaleko od Sirmiuma, središta *Pannoniae Secunde* i prijestolnice cezara Galerija (305.–311.).

G. EKSPLOATACIJA OLOVA (*PLUMBARIAE*)

Proces proizvodnje srebra u antici su pratile i velike količine proizvedenog olova, koje se uveliko koristilo u građevinarstvu, brodogradnji i dr. Tijekom ranog Carstva, olovo je uvelike korišteno prilikom gradnje monumentalnijih zgrada (osobito krovova) za vodoopskrbne sustave,[294] za oplatu brodova,[295] u kućanstvu,[296] u proizvodnji utega,[297] za lijevanje kipova i dr. Ne male količine olova korištene su i u naoružanju rimskih legija. Od olova je

[291] *IMS I,* 151; S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990)* 1991, 217–219.

[292] Usp. O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 453–455.

[293] Usp. W. ENSSLIN, The Reforms of Diocletian, CAH XII, 1956, 390–393; A. MÓCSY, RE, Supplementband IX, coll., 588, 611.

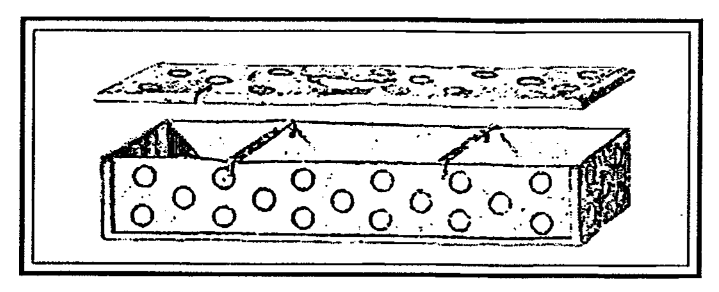
[294] *CIL III 3217,1,2,3; CIL III s. 1039, Ad n. 3217,1,2; CIL III 10191,1; 10196,2,3; 14336,9*

[295] Z. BRUSIĆ, *Pom. zbor. 8 (1970)* 564; M. JURIŠIĆ, *Karaka. Revija za pomorstvo 1–2 (1980)* 36–38; isti, *Obav. Hrv. arh. dr.27 (1995)* 1, 30.

[296] E. RÖMER-MARTIJNSE, Instrumenta, 46–48.

[297] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. Muz. 4 (1892)* 20, sl. 32; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 248, sl. 63; C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 177–241. 239–240, sl. 120, 121; E. ČERŠKOV, *Municipium DD,* 32, t. XVIII 4–6.

izrađivan ne mali broj urni za pepeo i sanduka,[298] koji su između ostaloga proizvođeni i u Domaviji (sl. 11).[299]



Sl. 11: Olovni sanduk iz Gradine kod Srebrenice

Sustavna eksploatacija olova na iliričkim prostorima i njegov transport u Italiju, sudeći po jednom odljevku iz lastovskog akvatorija, otpočela je još tijekom druge polovice 1. st. pr. Kr.[300] Za olovo su u to vrijeme bili zainteresirani poznati poduzetnici *Papii.*[301]

Najveće količine olova proizvođene su u rudničkim, domavijskim te u kosmajskim rudnicima (sl. 12). U vrijeme Aleksandra Severa olovo je iz kosmajskih rudnika u obliku velikih odljevaka otpremano u Rim,[302] a u drugoj polovici 3. st. pojavljuju se i posebne radionice za preradu olova *(officina plumbaria)*.[303] U vrijeme Valentinijana I. (364.–375.) i Valensa (364.–378.), olovne livnice s područja Kosmaja isporučuju značajne količine olova legijama na Dunavu.[304]

1. Literarna svjedočanstva

Tijekom kasne antike cijenjeno je bilo dalmatinsko (μόλιβδος δελματήσιος) crno olovo (*plumbum nigrum*), čiju kvalitetu hvali i jedan anonimni

[298] N. VULIĆ, *Spom. Srp. akad. 98 (1941–1948)* br. 224; E. ČERŠKOV, *Municipium DD*, 56.

[299] C. PATSCH, *Glas. Zem. Muz. 22 (1910)* 192–195; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 147–151; M. BAUM – D. SREJOVIĆ 1959: 25, b. 5; I. BOJANOVSKI, 1981: 150; 1982 b: 145.

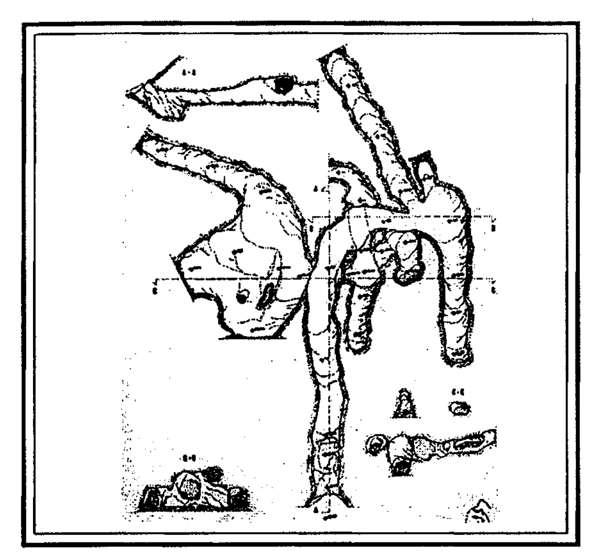
[300] Jedan olovni odljevak sa žigom *M(arci) Oct(avii) M(arci) L(iberti) Papii* pronađen je 1995. g. u akvatoriju otoka Lastova. Usp. M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996)* 1, 33.

[301] *CIL III 14625.*

[302] *CIL XV 7915;* S. DUŠANIĆ, *Arh. vestn. 28 (1977)* 167–172.

[303] S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990) 1991*, 219–221.

[304] *IMS I s.* 111–112, b. 160–165; J. KOLENDO, *Archeologia. Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk 37 (1986) 1987*, 87–98; S. DUŠANIĆ, *Starinar 40/41 (1989–1990) 1991*, 219–221.



Sl. 12: Ostaci rudarskih okana na Kosmaju

pisac,[305] prema kojem: »*morsko olovo je oporo i prljavo te mu se prilikom uporabe, da ne bi pucalo, dodaje pedeset libri olova iz Sabye (?) te jedna libra bijelog cinka. Olovo iz Sabye (?) i Dalmacije je čisto i mekano, pa mu je, ako ga se obrađuje bez drugih primjesa, potrebno na svakih deset libri dodati i jednu libru cinka*«.[306]

Iz prethodnog nije jasno s kojih prostora Dalmacije potječe olovo o kojem anonimni pisac govori. Nije jasno ni područje koje se spominje prije Dalmacije (μόλιβδος σαβυήσιος, σαβιήσιος). M. Berthelot, priređivač zbirke o grčkim alkemičarima, iznio je mogućnost da bi se u ovom slučaju moglo raditi o olovu iz Sabaine odnosno Sabine,[307] no u svezu s ovim pojmom ne može se, osim u Armeniji, dovesti niti jedno antičko mjesto.[308] No

[305] M. BERTHELOT, Chemie, 8, b. 1.

[306] M. BERTHELOT, Alchimistes, V, 17, 1, 377: Μόλιβδος θαλάσσης σκληρός ἐστιν καὶ ῥυπαρὸς, καὶ προσλαμβάνει εἰς τὴν σύγκρασιν, ἵνα μὴ ῥήγνυται, μολίβδου σαβυησίου λίτρας ν', καὶ κασσιτέρου ἄσπρου λίτραν α', καὶ ποιεῖ ἀπουσίαν εἰς τὰς ν' λίτρας λίτραν μίαν. Σαβυήσιος μόλιβδος καὶ δελματήσιος καθαρός ἐστιν, καὶ ἁπαλὸς, καὶ χωνευόμενος, καὶ μηδὲν λαμβάνων, ποιεῖ ἀπουσίαν εἰς λίτρας δέκα λίτραν μίαν, καὶ κασσιτέρου ὅσον ἀπαιτεῖ. Σαρδιανὸς μόλιβδος ἁπαλόσ ἐστιν, καὶ ἔγχαλκος, καὶ ῥήγνυται εἰς τήν ἀπόχυσιν τῶν χαλκῶν ἤτοι κατασκευὴν, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἔγχαλκον, καὶ ἐν ἡμέρᾳ α' χώνευε.

[307] M. BERTHELOT, Alchimistes, 189, b. 3.

[308] O. DAVIES, Mines, 189, bilV. 3.

nije izvjesno da je u antici u Armeniji olovo zaista i eksploatirano.[309] O. Davies termin σαβυήσιος (σαβιήσιος) povezuje s rudnicima olova oko rijeke Save, odnosno s područjem oko Srebrenice,[310] dok ga S. Dušanić izjednačuje s pojmom *plumbum Saviense,* odnosno *plumbum Pannonicum,*[311] što bi moglo biti i najbliže činjeničnom stanju, s obzirom da se olovo na tom prostoru stoljećima eksploatiralo. Značajne primjese srebra davale su mu bijelu boju, što ga je po kasnoantičkom alkemičaru i činilo čišćim. U *Pohvali Stilihonu* rimski pjesnik Klaudije Klaudijan (+ oko 400.) izričito kaže: *Pannonius potorque Saui.*[312] U prilog povezivanju termina σαβυήσιος (σαβιήσιος) sa širim savskim područjem upozorava i činjenica da se termin σαβυήσιος (σαβιήσιος) neposredno navodi prije termina δελματήσιος. Stoga se Klaudijanovi navodi po svoj prilici trebaju dovesti u svezu s panonsko-dalmatinskim rudnicima srebra, kojima je, od cara Komoda do kraja 4. odnosno početka 5. st., upravljao *procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum, procurator argentariarum* odnosno *procurator Augusti.*

Potražnja dalmatinskog olova u kasnoj antici upozorava na činjenicu da se eksploatacija ruda u glavnim rudnicima Dalmacije nastavila i nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva. Kvaliteta panonsko-dalmatinskih metalâ nadilazila je metale drugih provincija, a novopridošlim barbarima, kao i preživjelom romanskom svijetu, u prijelaznim je vremenima bila isplativa. Tada je tehnika izdvajanja mnogo vrijednijih metala zlata i srebra bila poznata tek manjem krugu stručnjaka i nije imala onaj značaj kao u vrijeme razvijenog i kasnog Rimskog Carstva.

Zaključak

Rimljani su sustavnu eksploataciju srebra na panonsko-dalmatinskim prostorima započeli tijekom 1. st. poslije Kr., najvjerojatnije tijekom njegove druge polovice. Najveće su količine srebra proizvedene na sjeveroistočnim i istočnim graničnim područjima Dalmacije (oko Srebrenice, na Kosmaju, na Rudniku) te na jugoistoku Dalmacije (u Polimlju i dolini Čehotine). Eksploatacija srebronosnog olova u većini ovih područja gotovo da se i nije prekidala do početka 5. st., a ponegdje je nadživjela i propast Zapadnoga Rimskog Carstva te se nastavila i tijekom srednjeg vijeka, a ponegdje i kroz vrijeme osmanlijske okupacije (npr. oko Srebrenice u istočnoj

[309] J. F. HEALY, Mining, 61–62.

[310] O. DAVIES,Mines, 189.

[311] S. DUŠANIĆ, *ANRW II (6)*, str. 66, br. 69; isti, *Istor. glasnik (1980) 1–2*, 1980: 21, bilj. 87.

[312] CLAUD., Carm. II 192.

Bosni). Proizvodnja srebra je, kao uostalom i proizvodnja zlata, na području Dalmacije bila u isključivoj nadležnosti rimske države. Stoga je kontrola nad dalmatinskim rudnicima plemenitih metala, ali i željeza, bila čvrsto u rukama države. Pretendentima na carsko prijestolje kontrola nad rudnicima plemenitih metala gotovo je redovito priskrbljivala odanost vojske te osiguravala carsku stolicu. Stoga ne iznenađuje činjenica da je uprava nad proizvodnjom plemenitih metala u Dalmaciji, kao i u drugim provincijama Carstva, bila isključivo povjeravana osobama bliskim carskim krugovima. Najčešće su to bili pripadnici carskih robova i oslobođenika (*familia Caesaris*), ili povjerljive osobe iz viteškog reda. I sam proces proizvodnje metalâ u rudarskim regionima osiguravale su posebne vojničke postrojbe koje su uglavnom bile pod nadzorom provincijalnih upravitelja ili drugih vladaru odanih osoba. Od kraja 1. odnosno od početka 2. st. poslije Kr. panonsko-dalmatinskim rudnicima srebra upravljao je jedan djelatnik (*procurator*) iz rudarskog naselja Domavije, koja se i sama nalazila na graničnom području Dalmacije i Panonije. Eksploatacija srebronosnog olova te proizvodnja srebra redovito je povjeravana visokorangiranim dužnosnicima najčešće vitezovima (*ducenarii*). Tako su upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra bili znatno višeg platnog razreda nego upravitelji dacijskih rudnika zlata iz čega se može zaključiti da su ovi rudnici Rimskoj Državi osiguravali velike količine srebra. Da su osobe koje su rukovodile eksploatacijom srebronosnog olova iz Domavije bile od izuzetnog carskog povjerenja svjedoči i činjenica da je njihovom zaslugom u ovom rudarskom naselju podignuto najviše spomenika u čast samih careva i osoba iz carskih krugova. Epigrafski spomenici govore da su ovi visoki državni dužnosnici, osim u Domaviji, povremeno boravili i u drugim rudarskim područjima, primjerice na Kosmaju i Rudniku u zapadnoj Srbiji. Da je u procesu proizvodnje srebra također bio angažiran znatan broj ljudi, između ostalog potvrđuje i veliki broj rudarskih okana koji se pronalaze ponajviše na Kosmaju i Rudniku kao i srebronosna šljačišta na području Srebrenice. Proizvodnja srebra, osobito na jugoistočnim dijelovima Dalmacije, započela je još krajem 5. st. pr. Kr., s dolaskom helenskih rudara na bogata rudišta srebra oko *Damastiona*. Na sjeveroistoku Dalmacije i jugu Panonije Rimljani su eksploataciju srebra baštinili od peregrinskih i keltskih rudara i metalurga, koje su nerijetko, u zavisnosti od potreba, preseljavali iz područja u područje, ali i u rudonosne regije drugih provincija, osobito Dacije i Norika.

H. RUDARSKA ADMINISTRACIJA
Dalmatinski rudnici srebra (*Argentariae Delmaticae*)

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
[---] [---], [proc(urator)] arg(entariarum) Delmaticarum		*Domavia*	između 130. i 150.
Mercurius, argenti actor	– *Secundus, Aug(usti) lib(ertus), a(diutor) t(abularii)* – *Narensis, ser(v)us, a(diutor) t(abularii)* – *Vurus, vilicus*	Prijepolje Kolovrat kod Prijepolja	prije reforme Marka Aurelija
[---] [---], actor		Zaton kod Bijelog Polja	prije reforme Marka Aurelija
Sextus Aelius Domitianus, p(rocurator?)		Bijelo Polje	vrijeme Hadrijana ili Antonina Pija
[---] [---], p[roc(urator)] Aug(ustorum duorum)		Pljevlja	vrijeme Marka Aurelija i Lucija Vera
	Publius Aelius Menander, Aug(usti) lib(ertus) (centurio) officinar(um)	Rudnica (Rudnik)	

1. Panonski rudnici srebra *(Argentariae Pannonicae)*

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Tyrannus, Aug(usti) lib(ertus) proc(urator)		Guberevac (Kosmaj)	vrijeme Trajana ili Hadrijana
Lucius Crepeius Paulus, proc(urator) Aug(usti) argenta[riarum P]annonicaru[m]		*Attaleia, Pamphylia*	između 130. i 150.
Marcus Antonius Fabianus, proc(urator) argentaariar(um) Pannonicar(um)		*Viminacium*	vrijeme Antonina Pija
Lucius Sept[---] Petro [nianus], proc(urator) argentar(iarum) Pannonicar(um)		*Cesarea, Mauretania*	

2. Panonsko-dalmatinski rudnici
(*Metalla Pannonicorum et Dalmaticorum*)

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Tiberius Claudius Proculus Cornelianus, proc(urator) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum		*Lambaesis*	između 161. i 169.
Lucius Domitius Eros, procurator metallorum [P]ann[o]n(icorum) [et] Delm[a]t(icorum)		*Domavia*	prije 201. g.
Marcus Aurelius Rusticus, proc(urator) metallor(um) Pannonicorum et Delmaticorum		*Domavia*	prije 201. g.
[---] [---], pro[c(urator) me]talloru[m prov(inciarum) Pan(noniae) et Dalm(atiae)]		Kamen kod Glamoča	prije 201.

3. Panonsko-dalmatinski rudnici srebra
(*Argentariae Pannoniarum et Dalmatiarum*)

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Titus Claudius Xenophontus, proc(urator) argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum		*Ephesus*	vrijeme Komoda
Sextus Baius Pudens, proc(urator) [argentariarum] Pann[oniaraum et Dalmatiarum]		*Roma*	između 117. i 193.

Prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Cassius Ligurinus, proc(urator) Aug(usti)		Jezero (Rudnik)	između 09. 04. 193. i 09. 06. 193.
Caius Iulius Silvanus Melanio, proc(urator) Aug(usti)		*Domavia*	poslije 209.
Valerius Super, v(ir) e(gregius), proc(urator) arg(entariarum)		*Domavia*, Zvornik	između 218. i 220.
Iulius Tacitianus, v(ir) e(gregius), proc(urator) Aug(usti) n(ostri)		*Domavia*	vrijeme Aleksandra Severa
Marcus Arrius [?Iu]nianus, proc(urator) Aug(usti)		*Domavia*	vrijeme Aleksandra Severa
[---] [---] tus, v(ir) e(gregius), proc(urator) argentariarum		*Domavia*	vrijeme Gordijana III.
[---] [---], [pr]oc(urator) ar[gentariar]um		*Domavia*	između 244. i 268.
[---] [---], v(ir) e(gregius), [proc(urator) A]ug(usti) n(ostri)		*Domavia*	između 244. i 268.
[---] [---], pro[c(urator) A]ug(usti)			između 244. i 268.
curator Illyrici met[all]arius			vrijeme Klaudija II. Gotika
Aurelius Verecundus, v(ir) e(gregius), proc(urator) argentariarum		*Domavia*	274. g.
Simplicius, v(ir) e(gregius)		Žrnov (Avala)	287. g.
[---] [---], vir perfectiss(imus) procurator Aug(usti)		Stojnički kastrum	prijelaz iz 3. u 4. st.

4. EKSPLOATACIJA ŽELJEZA (*FERRARIAE*)

1. Glavni rudnici željeza u Rimskom Carstvu

U predrimsko doba osobiti interes za željezo pokazivali su Etruščani,[1] koji su se ovim metalom ponajviše snabdijevali iz rudnika koji su se nalazili na istočnom dijelu otoka Elbe. Iz tih je rudnika, koji su intenzivno eksploatirani do u kasnu antiku,[2] iskopano preko 2.000.000 tona željezne rude.[3] Najpoznatiji italski centar za proizvodnju željeza do ranog Carstva bila je *Populonia,* koja je željeznu rudu također uvozila sa Elbe.[4]

Među najvažnije rimske rudnike željeza ubrajali su se panonsko-dalmatinski rudnici s područja sjeverozapadne i srednje Bosne. Glavnina njihove produkcije bila je namijenjena velikim panonskim proizvodnim centrima te rimskoj vojsci u Podunavlju. U Italiju su Rimljani najveće količine željeza uvozili iz Norika,[5] u čemu su uglavnom posredovali akvilejski trgovci[6] koji su ovaj metal uglavnom nabavljali u Magdalensbergu na području Austrije.[7]

Značajne su količine željeza Rimljani dobivali i iz hispanskih rudnika. Hispansko željezo, koje je po kvaliteti slično onome s Elbe, također je u velikim količinama izvoženo u Italiju.[8] Glavni rudnici željeza u Hispaniji su se nalazili na području između rijeka Duoro, Ebro i Guadiana u srednjoj Hispaniji,[9] u Kataloniji te u Kantabriji (Asturija).[10] Željezo se u antičko doba

[1] J. F. HEALY, Mining, 63.

[2] *PLIN., Nat. hist. 3, 81; 34, 142*; J. F. HEALY, Mining, 63.

[3] O. DAVIES, Mines, 68; J. F. HEALY, Mining, 63.

[4] *STRAB., V, 2, 6.*

[5] R. J. FORBES, Studies, IX, 184, 203; G. ALFÖLDY, *Bonner Jb. 70 (1970)* 167–170; isti, Noricum, pass.; J. F. HEALY, Mining, 64; G. WINKLER, *ANRW II (6)* 215.

[6] A. CALDERINI, Aquileia, 309–310; S. PANCIERA, Aquileia, 27–33; R. CHEVALLIER, Aquilée, 67–68; G. ALFÖLDY, *Bonner Jb. 170 (1970)* 168.

[7] R. EGGER, Magdalensberg.

[8] J. F. HEALY, Mining, 63.

[9] O. DAVIES, Mines, 106–108; J. F. HEALY, Mining, 63.

[10] *LIV., Ab Urbe condita,* 34, 21; *PLIN., Nat. hist. 34, 148.*

eksploatiralo i oko *Ampuse* u istočnim Pirinejima,[11] a najznačajniji je hispanski metalurški centar bio grad *Bilbilis*.[12]

U antici je željezo kopano i u srednjoj Akvitaniji,[13] u centralnoj Galiji[14] te na području *Lugdunuma,* gdje su posvjedočeni i članovi rudarske uprave, primjerice *tabularius rationis ferrariarum*, *tabularius ferrariarum*, *procurator ferrariarum*, *procurator ferrariarum Gallicarum*[15] i dr. Rimskih rudnika željeza je bilo i u području rijeke Loare južno od Nanta[16] te u Narbonskoj Galiji.[17]

Do 5. st. poslije Kr. eksploatirani su rudnici željeza i na otoku Sardiniji, no sardinsko željezo je po kvaliteti znatno zaostajalo za željezom s otoka Elbe.[18]

Tijekom prve polovice 1. te u 2. i 3. st. željezo je intenzivno eksploatirano i u južnoj Britaniji na području Forest of Dean.[19] Glavni britanski centar za proizvodnju željeza bio je pak *Ariconium.*[20]

U istočnom dijelu Carstva najznačajniji su se rimski rudnici željeza nalazili na području Male Azije, primjerice u Andeiri,[21] u Magneziji,[22] u Kariji,[23] u Bitiniji u Nikomediji,[24] u Kapadociji,[25] u Frigiji[26] i dr. U vrijeme rimske vladavine željezo je kopano i na Sinaju[27] te u Africi na području oko Meroe.[28]

A. PANONSKO-DALMATINSKI RUDNICI ŽELJEZA (*METALLA PANNONICORUM ET DALMATICORUM*)

Glavni panonsko-dalmatinski rudnici željeza i topionice (*officinae ferrariae*) nalazili su se u jugozapadnom dijelu Panonije te u sjeverozapadnom i središnjem dijelu Dalmacije, tj. na području sjeverozapadne Bosne, na Ba-

---

[11] O. DAVIES, Mines, 77.

[12] *MARC*., 4, 55, 11; 12, 18, 9; *PLIN*., *Nat. hist*., *34, 14* i *144;* J. F. HEALY, Mining, 63.

[13] *STRAB*., 4, 2, 2.

[14] O. DAVIES, Mines, 86.

[15] *CIL XIII 1808, 1825; CIL VI 31863*; *CIL X 7583, 7584*; *CIL XIII 1797.*

[16] *CAES*., *Bell. Gall. 7, 22.*

[17] *CIL XII 4398.*

[18] *DIO CASS*., 42, 56, 3; *RUTILIUS NAMATIANUS*, 1, 354; O. DAVIES, Mines, 71.

[19] P. SALWAY, Britain, 637–641.

[20] R. G. COLLINGWOOD – J. N. L. MYRES, Britain, 233–234.

[21] *STRAB*., *13, 1, 56.*

[22] *PLIN*., *Nat. hist. 36, 128.*

[23] R. J. FORBES, Technology IX, 183.

[24] R. J. FORBES, Technology IX, 182.

[25] *STRAB*., *13, 4, 17.*

[26] R. J. FORBES, Technology IX, 183.

[27] R. J. FORBES, Technology IX, 181–182.

[28] *STRAB*. *17, 2, 2.*

novini u Hrvatskoj te u srednjoj Bosni. Glavni metalurški centar je kroz cijelo vrijeme bila panonska *Siscia*.[29] Da je to tako svjedoči činjenica kako se jedino u njoj nalazila stanica za prikupljanje poreza od željeza *(statio vectigalis ferrariarum)*, na čelu s predstojnikom (*praepositus*) u rangu carskog upravitelja (*procurator Augusti*). Osim njega, u ovoj su stanici bili angažirani i niži činovnici, među kojima primjerice i rizničar (*arcarius*).[30] S obzirom na ukupnu političku situaciju u Panoniji i ulogu koju je u njoj imala *Siscia* te proizvodnju željeza, djelatnost ove porezne stanice treba se datirati u teško vrijeme 3. st. kada je od panonsko-dalmatinskih rudnika[31] i siscijanskih metalurga i kovača te kovnica novca, uvelike ovisila obrana granice Carstva u Podunavlju.[32]

Rimski rudnici željeza (*metalla, ferrariae*) u provincijama Panoniji i Dalmaciji nerijetko su bili objedinjeni pod zajedničkom upravom. Ponekad su ovi rudnici izdavani i u zakup krupnim poduzetnicima. Prije izbijanja markomanskih ratova, zajedno s noričkim rudnicima željeza, zakupljivao ih je Kvint Septuej Klemens (*Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariarum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum*),[33] a krajem 2. te na samom početku 3. st. zakupljivao ih je, zajedno sa željeznim rudnicima nekih prekomorskih provincija, Kaj Julije Agatop (*Caius Iulius Agathopus, conductor ferrariarum Pannoniarum itemque provinciarum transmarinarum*).[34] U vrijeme zakupništva Kvinta Septueja Klemensa rudnici željeza u svakoj od tri provincije bili su pod nadzorom prokuratorâ. U Noriku je prokuratorom bio Tiberije Klaudije Heraklej (*Tiberius Claudius Heraclaeus*), u Panoniji Gnej Oktavije Sekund (*Cnaeius Octavius Secundus*), a u Dalmaciji Kvint Septuej Valens (*Quintus Septueius Valens*).[35] Panonski i dalmatinski rudnici se rjeđe

---

[29] R. KOŠČEVIĆ, *Prilozi Instit. arheol. Zagreb 11–12 (1994–1995) 1997.*, 41–62.

[30] Usp. *CIL III 3953;* O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 153; *ILS 3049;* M. PAVAN, Pannonia Superior, 457, bilj. 5; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 85, bilj. 207; A. DÓBO, Verwaltung, 283.

[31] M. ROSTOVTZEFF, Gesellschaft, 196; E. PAŠALIĆ, *Arh. rad. raspr. 3 (1963)* 167–176.

[32] O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten, 153; *ILS 3049;* M. PAVAN, Pannonia Superior, 457, bilj. 5; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 85, bilj. 207; A. DÓBO, Verwaltung, 283,

[33] Usp. O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 152 bilj. 3; U. TÄCKHOLM, Studien, 108–109; M. PAVAN, Pannonia Superior, 457, bilj. 6; A. MÓCSY, *RE Suppl. IX (1962)* 594; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 93; H. VETTERS, *ANRW II 6*, 330; A. DÓBO, Verwaltung, 180, br. 284; J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 214; S. DUŠANIĆ *ANRW II 6*, 82 bilj. 199; isti, *Ist. glasnik 1–2 (1980)* 46; A. DÓBO, Verwaltung, 284; P. ØRSTED, Economy, 221, 223 i d.

[34] Usp. M. BULAT, *Osječki zbornik 20 (1989)* 36–38; *ILIug. 779.*; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILIug. 779; AE 1973, 411;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 83, bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 189; M. BULAT, *Obav. Hrv. arh. dr. 15 (1984) 1*, 21; P. ØRSTED, Economy, 339–342; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILIug. 779; AE 1973, 411.*

[35] Bilj. 33.

spominju kao samostalne jedinice (*ferrariae Pannoniarum,*[36] *metalli Delmatici,*[37] *ferrariae venae Dalmatiae,*[38] *ferraria ad provinciam Dalmatiam*).[39] Panonsko-dalmatinski rudnici željeza, kao što je već rečeno, bili su od presudne važnosti za obranu rimskog *limesa* u srednjem Podunavlju, osobito od 3. st. na dalje. O upućenosti rimske vojske na dalmatinske rudnike željeza svjedoče i neke emisije posebnog tzv. rudničkog novca (*nummi metallorum*) sa ratničkom kacigom na glavi boga *Marsa* na aversu te prsnim oklopom i legendom *metal(li) Delm(atici)* na reversu (sl. 13).[40]



Sl. 13: Rudnički novac s legendom metal(li) Delm(atici)

1. Uprava panonsko-dalmatinskih rudnika željeza

Prilikom reorganizacije cjelokupnog rudarstva Ilirika za Marka Aurelija, panonsko-dalmatinski rudnici željeza su s ostalim rudnicima ovog područja, stavljeni pod državni nadzor na čelu sa carskim upraviteljima (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*), koji su svoje sjedište imali u rudarskom naselju Domaviji (Gradina u Sasama kod Srebrenice u istočnoj Bosni).[41] Za vladavine rastrošnoga cara Komoda, panonsko-dalmatinski rudnici srebra su dobili vlastitog prokuratora (*procurator argentarirum Pannoniarum et Dalmatiarum*) čije je sjedište i dalje ostala *Domavia.* Od tada pa sve do kasne antike, ovi će visoki dužnosnici (*procuratores Augusti*) u svojoj nadležnosti imati cjelokupnu proizvodnju srebra i olova u Panoniji i

[36] M. BULAT, *Osječki zbornik 20 (1989)* 36–38.

[37] F. LENORMANT, La monnaie, 243.

[38] *CASSIOD., XXV.*

[39] *CASSIOD., XXVI.*

[40] A. ŠKEGRO, *Opusc. archaeol. 18 (1994)* 173–180.

[41] H. G. PFLAUM, *Libyca 3 (1955)* 124 i d.; *AE 1956,* 123; *CIL III 12721 = 8361.*

Dalmaciji. Panonsko-dalmatinski rudnici željeza u Komodovo vrijeme najvjerojatnije su izdavani u zakup. U vrijeme ovog cara ili za prvih godina vladavine Septimija Severa razdvojena je i uprava panonskih i dalmatinskih rudnika željeza. Vidi se to iz činjenice da 201. g. panonske, ali ne i dalmatinske, rudnike željeza zakupljuje Gaj Julije Agatop.[42] Pojava zakupništva u jednom od najvažnijih rudarskih područja nakon sklapanja mira s Markomanima i Kvadima, bez sumnje je uzrokovana pomanjkanjem rudara, o čemu na kraju 2. st. svjedoči i rimski pravnik Ulpijan (*Ulpianus*).[43] Osim stradanja u ratnim okršajima u navedenim i drugim ratovima, veliki dio pučanstva Podunavlja i susjednih provincija destkovale su i druge pošasti, osobito kuga. Između 210. i 209. g. panonski rudnici željeza na sjeverozapadu Bosne ponovno su stavljeni pod državnu kontrolu na čelu sa carskim upraviteljima (*procuratores Augusti*). Do ove je promjene najvjerojatnije došlo 202. g., kada se car Septimije Sever preko Ilirika vraćao s višegodišnjeg pohoda na Istok.[44] Tom je prilikom osobno, uz inspekciju vojnih garnizona u Podunavlju, posjetio i glavne iliričke rudnike,[45] među kojima su bez sumnje bili i rudnici željeza na sjeverozapadu Bosne.[46] Boravak Rimljana u Podunavlju je bez njih bio gotovo nezamisliv. U njihovoj su upravi, osim prokuratorâ, bili angažirani i niži činovnici, poput dispensatorâ (*dispensatores*) i vilikâ (*vilici*).

2. Glavna rudišta željeza u rimskoj Panoniji

Najveće su zalihe željezne rude, području rimske Panonije, nalaze u širim područjima bazena Japre, Sane i Une (oko Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta i Ljubije) u sjeverozapadnoj Bosni. U troski s područja Bosanskog Novog i nakon pretapanja je ostalo od 37,40% do 56,10% željeza. Slično je i s troskom koja se pronalazi na području Ljubije. Na području Starog Majdana i Stare Rijeke u sanskome području ruda sadrži između 54,27% i 66,70% željeza.[47] Osim u sjeverozapadnoj Bosni željezne rude ima i na Petrovoj Gori, Zrinskoj Gori i Tregovskoj Gori[48] te na Banovini u središnjoj Hrvatskoj, no nije potvrđeno da je eksploatirana u rimsko doba.

Za razliku od rudnika srednje Bosne, rudnici i metalurški pogoni s područja Sane, Japre i Une te Zrinske Gore su bili uključeni u veliki carski

[42] Bilj. 34.

[43] *Dig., XLVIII 19, 8, 4.*

[44] J. FITZ, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 11 (1959)* 237–263.

[45] I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 9 (1972)* 37–52.

[46] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 97–99; I. BOJANOVSKI, *Članci i građa 9 (1972)* 42.

[47] F. TUĆAN, Blago, 74, 75.

[48] Usp. D. BOŠKOVIĆ, Dvor, 21–27; A. DURMAN, *Opusc. archaeol. 16 (1992)* 127.

posjed (*domen*),[49] čije su se granice protezale južno od Siscije na sjeveru do Laktaša na jugoistoku. Unutar ovog velikog područja nema tragova municipalizacije niti kolonijalne organizacije, dok se na rubnim dijelovima, primjerice jugozapadno od Siska te u Laktašima kod Banjaluke, pojavljuju postaje s imenom koje asocira na granicu (*Ad Fines*).[50] U slučaju ovih postaja nije se radilo o obilježavanju granice između Panonije i Dalmacije, nego o omeđivanju carskog posjeda, slično kao u Gornjem Podrinju,[51] koje je također bilo u sastavu velikoga carskog posjeda na istoku i jugoistoku Dalmacije. Zapadne su mu granice obilježavali žrtvenici u čast boga Termina (*Terminus*) i Termina-Libera (*Terminus-Liber*) iz Ustikoline kod Foče[52] te kod Goražda.[53] Osim željeza, unutar granica ovog velikog posjeda eksploatirani su i drugi metali, poput olova, bakra i dr. Kako je na području ovog domena u rudarsko-metalurškim i drugim aktivnostima kroz nekoliko stoljeća kontinuirano bio angažiran veliki broj ljudi i stoke, razumljivo je da su i poljodjelstvo i stočarstvo bili dobro razvijeni. Na to upozoravaju činovnici za komoru (*exfrumentarius*),[54] žrtvenici božice poljodjelstva *Cerere*,[55] poljodjelski upravitelj, također s titulom vilika (*vilicus*),[56] veliko upravno središte u Suvaji kod Bosanske Dubice na Uni[57] i dr. Naime, veliki carski posjedi, a pogotovo važnija rudarska područja, nerijetko su bile zatvorene gospodarske cjeline koje su uključivale i vlastite pravne i tržišne norme. Velikim su rudarskim područjima prvenstveno bili namijenjeni tzv. rudarski novci (*nummi metallorum*).

3. Komunikacije

Kroz rudarsko područje sjeverozapadne Bosne tijekom prve polovice 1. st. poslije Kr. izgrađena je magistralna cesta koja ga je povezivala sa *Sa-*

---

[49] Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 19–20.

[50] SISAK: *Itin. Ant. 259, 274; Tab. Peut; Geogr. Rav. 220, 14; CIL III 946;* H. KIEPERT, FOA, *XXIII Bb. s. 11; CIL III p. 2709;* C. PATSCH, *PRE 6 (1909)* 2325; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 65. LAKTAŠI: *Tab. Peut.; Geogr. Rav. 217, 16; CIL III* p. 422; H. KIEPERT, *FOA XVII; CIL III Suppl. Tab. VI;* C. PATSCH, *PRE 6 (1909)* 2325.

[51] S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 23, 24.

[52] *AE 1939*, 301; *ILIug. 1572, 1573*; Žrtvenici istog božanstva nalazili su se i na granicama noričkih rudnika. Usp. *NOREIA*, (Friesach): *CIL III 5036*; P. ØRSTED, Economy, 221.

[53] *CIL III 8371.*

[54] JOSIPDOL: *CIL III 10057 = CIL III 3020;* E. SCHALLMAYER, Corpus, 354, br. 445; *CIL III 3020.*

[55] SISCIA: *CIL III 3942; AIJ 527;* E. SCHALLMAYER, Corpus, 252, 308; *SISCIA*: *CIL III 10842; AIJ 537;* E. SCHALLMAYER, Corpus, 254, br. 309.

[56] ŽBANO (Sisak): *CIL III 13480 = AIJ 541.*

[57] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1. (1983)* 221–226.

lonom na Jadranu i *Siscijom* u Panoniji.[58] Ovi su prostori i međusobno bili dobro cestovno povezani.[59] Izvoz ruda i sirovog željeza je s ovog područja olakšavala i plovnost njegovih rijeka u antici (Une, Sane,[60] Japre, Kupe).[61] Glavnina je izvoza bila usmjerena ka velikim panonskim centrima poput *Siscie, Sirmiuma, Singidunuma, Viminaciuma, Murse* i dr. Glavnina se transporta odvijala Savom,[62] u čemu je, bez sumnje, udio imala i vojna flotila stacionirana u Sisciji (*classis Flavia Pannonica*),[63] ali i krupna brodarska udruženja (*collegium naviculariorum*).[64] Roba je do Save dopremana u manjim plovilima i u konvojima, a potom se pretovarala u velika plovila, o čemu svjedoče i nalazi više stotina željeznih odljevaka težine oko 4,5 kg s obiju strana rijeke Save (Suvaja kod Bosanske Dubice,[65] Hrvatska Dubica).[66] Rimljani su sirovo željezo, osim u manjim, transportirali i u krupnim odljevcima, težim i od 100 kg.[67]

4. Rudnici željeza na području Japre

Japransko rudarsko područje je zauzimalo središnje mjesto među panonskim rudnicima željeza. U ovom je području eksploatacija željeza ponegdje bila moguća i površinski.[68] Na području Japre pretopljeno je više od 1.000.000 tona željezne rude. Nakon obrade, u rimskoj je troski ostalo i do 50% željeza. U japranskome području, osim željeza, eksploatirani su i olovo, a u manjoj mjeri i bakar.[69] Rimski novac, keramika te drugi nalazi, prvenstveno natpisi, svjedoče o kontinuiranim rudarsko-metalurškim aktivnostima u japranskome području od posljednjih desetljeća 1. st. do početka 5. st.[70] Vrhunac su dosegle od kraja 2. st. do početka 4. st.[71]

---

[58] Ph. BALLIF, Straßen, 52–53; E. PAŠALIĆ, *Archaeol. Iugosl. 3 (1959)* 61–73; I. BOJANOVSKI, Ceste, 203–219; isti, *God. Cent. balk. isp., XXII/20 (1984)* 233–237; R. SYME, *Roman Papers 6 (1991)* 100–101.

[59] A. DURMAN, *Opusc. archeol. 16 (1992)* 127.

[60] E. PAŠALIĆ, Naselja, 15–16.

[61] *STRAB., VII, 5, 5.*

[62] C. PATSCH, *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905)* 139–141; E. PAŠALIĆ, Naselja, 15–16, 107–108; isti, Sabrano djelo, 292, 349–351; I. BOJANOVSKI, *Odjek 34 (1981) 15–31. listopada,* 8 i 22; isti, *God. Cent. balk. isp. XXII/20 (1984)* 166.

[63] S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1982)* 15–16, bilj. 45, 46.

[64] *CIL III 10771.*

[65] A. DURMAN, *Opusc. archeol. 16 (1992)* 127.

[66] M. MUTAVDIĆ, Vjes. Hrv. arh. druš. 4 (1899) 225–228; R. KOŠČEVIĆ – R. MAKJANIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 10 (1986)* 119, 122.

[67] Usp. J. BRUNŠMID, Cibale, 137, sl. 60.

[68] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 591.

[69] V. SIMIĆ, Rudarstvo, 136, 139; E. PAŠALIĆ, Naselja, 93.

[70] Đ. BASLER, Arhitektura, 13.

[71] E. PAŠALIĆ, *Stud. Militärgr.*, 128.

4. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Glavnina se rimskih rudnika nalazila duž 18 km donjeg toka rijeke Japre, dok su veći metalurški pogoni bili smješteni na potezu od Maslovara do Blagaja na ušću Japre u Sanu (sl. 14).[72] Početak intenzivnije eksploatacije željeza u ovom području, sudeći po serijama osobitih novčanih serija tzv. anonimnih kvadransa iz najnižih slojeva rimske troske s Majdaništa kod Blagaja na Japri,[73] započeo je još za cara Vespazijana.[74] Na sličan zaključak upućuje i radioaktivna analiza drvenog ugljena iz metalurških pogona na Majdaništu.[75]

Osim većih metalurških pogona te krupnih troskovišta, u japranskom se području nailazi i na tragove manjih topioničarskih peći (*fornaces*) u kojima je ruda pretapana u blizini okana (*putei*) iz kojih je vađena. Tako se jedno rimsko troskovište, uz koje su registrirani ostaci topionica i rimski nadgrobni spomenici, nalazilo u Ćelama u središnjem dijelu japranskog područja.[76] U središnjem dijelu japranskog područja, u Gornjim Agićima, nalazio se hram nepoznatog božanstva kojeg je 15. srpnja 241. g. obnavljao bogati oslobođenik Filocir (*Philocirus*).[77] Kako se radilo o Orijentalcu aktivnom u bogatom rudarskom području, nije neopravdano pretpostaviti da se u njegovu slučaju radilo o rudarskom poduzetniku.

U Rakanima, na samom zapadnom dijelu japranskog područja troska je pronađena u sedam rimskih objekata,[78] a iz Rakanskih Barica potječe nadgrobnik dvojice Heliodora (*Heliodorus*) – oca i sina.[79] Otac Heliodor bi mogao biti ista osoba koja je 228. g. obavljala službu upravitelja metalurških pogona (*vilicus officinarum ferrariarum*) u Ljubiji.[80]

I rimsko je naselje u Malim Rujiškama u zapadnom dijelu japranskog područja nastalo u svezi s rudarskim aktivnostima.[81]

---

[72] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 58–59; Đ. BASLER – E. PAŠALIĆ, *Arheol. pregl. 4 (1962)* 217–221, isti, *Arheol. pregl. 6 (1964)* 96–97; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 121–171, T. I–XX.

[73] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 261–271; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/1976) 1977,* Tab. XVIII; S. DUŠANIĆ, *Živa ant. 21 (1971) 2,* 550; isti, *ANRW II 6,* 60; isti, *Numizmatičar 1 (1978)* 23; isti, *Istor. glasn. 1–2 (1980)* 15, bilj. 45.

[74] I. BOJANOVSKI, Bosna, 276.

[75] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 162.

[76] *ILIug. 1480, 1481.*

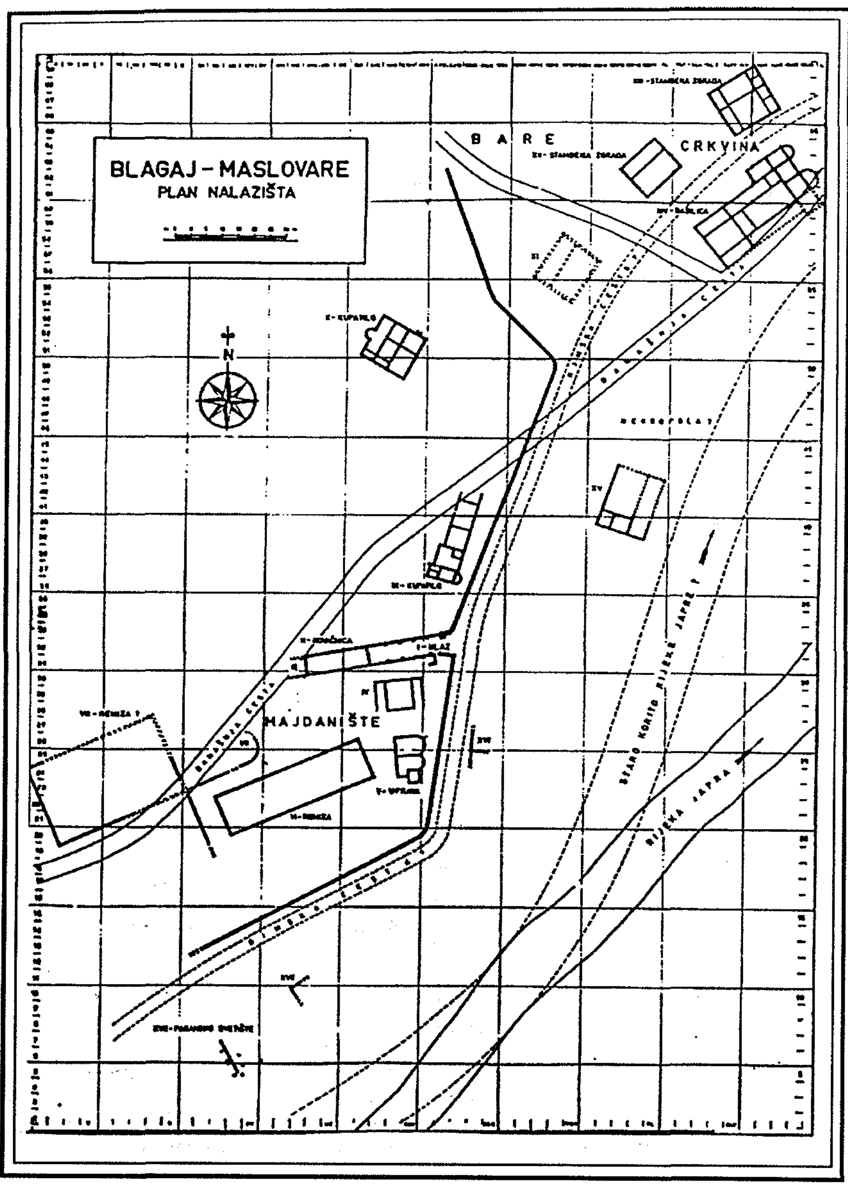
[77] Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 96–97; K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 10 (1898)* 498, sl. 4. i 5.

[78] Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 96.

[79] *CIL III 8376a = 13242.*

[80] *ILIug. 158.*

[81] V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 99.



Sl. 14: Metalurško-prerađivački centar na Majdaništu kod Blagaja na Japri (prema Đ. Basleru)

Najstariji metalurški objekti na Crkvini kod Blagaja, gdje je potvrđen jedini carski prokurator iz japranskog područja s nižim činovnikom (*dispensator*), podignuti su tijekom 1. st. i u prvoj polovici 2. st.[82] Vjerojatno u svezi s povećanjem opsega proizvodnje i destabilizacijom političkih prilika u Panoniji tijekom 3. st., na Majdaništu kod Blagaja se grade novi rudarski objekti koji se učvršćuju zidom.[83] Pri gradnji je korištena i opeka iz siscijskih ciglana.[84] Podizanje zaštitnih zidova oko jednog metalurškog pogona upozorava kako na teška vremena u kojima su radili tako i na veliku potražnju za željezom. Na nesigurnost koja je japranskome području prijetila tijekom druge polovice 3. st. upozorava i ostava rimskog novca iz oko 275. g.[85] Bilo je to vrijeme vojničkih careva i dubokih prodora barbarskih naroda preko podunavskog *limesa*. Nema sumnje da su u tim okolnostima stradavali i rudnici na sjeverozapadu Bosne, od kojih je najviše ovisilo snabdijevanje siscijanskih pogona za proizvodnju oružja i dr.[86]

4. 1. 1. Upravni aparat

Prije pojave carskog prokuratora na Crkvini kod Blagaja blizu ušća Japre u Sanu, članove rudarske uprave treba tražiti među rimskim građanima koji se u ovom području pojavljuju još od prve polovice 2. st. poslije Kr.[87] Jedan je od njih svakako bila i osoba kojoj je pripadao zlatni prsten iz rudarske zgrade na Crkvini (Majdanište) s likom rimskog cara te legendom *Cesati Flavia*.[88] Sredinom 2. st. japransko se područje, kao i druga rudarska područja sjeverozapadne Bosne, našlo u zakupu Kvinta Septueja Klemensa.[89] Reformom Marka Aurelija i ovo je područje stavljeno pod upravu carskih prokuratora sviju rudnika Panonije i Dalmacije (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) sa sjedištem u Domaviji. Iz vremena prije zakupništva panonskih rudnika željeza od strane Kaja Julija Agatopa 201. g., poznata su trojica carskih prokuratora za panonsko-dalmatinske rudnike, od kojih su dvojica potvrđeni u samoj Domaviji. Od oko 161./162. g. službu

---

[82] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 163.

[83] Đ. BASLER – E. PAŠALIĆ, *Arheol. pregl. 4 (1964)* 217; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 163–164.

[84] *Viest. Hrv. Ark. dr. 6 (1884)* 125; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 150, 152, T. XVII 3.

[85] V. MIKOLJI, Željezo, 23; I. BOJANOVSKI, *Arheol. rad. raspr. 8–9 (1982)* 107, bilj. 49.

[86] Usp. M. HOTI, *Opusc. archeol. 16 (1992)* 147; R. KOŠČEVIĆ, *Prilozi Instit. arheol. Zagreb 11–12 (1994–1995) 1997.*, 41–62; R. KOŠČEVIĆ – R. MAKJANIĆ, Siscia, 1–25.

[87] *ILIug. 1479A.*

[88] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 156, T. XI 1.

[89] Bilj. 35.

carskog prokuratora obnašao je vitez Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, koji je prije toga obnašao visoke vojničke službe,[90] pa je njegovo vojničko iskustvo u vrijeme markomanskih ratova bilo više nego dragocjeno za organizaciju proizvodnje vrlo traženih srebra, željeza i drugih metala. Lucije Domicije Eros je potvrđen u samoj Domaviji.[91] Uzme li se u obzir njegov visoki platni razred (*ducenarius*), bliskost s Lucijem Domicijem Erosom (na čijem se spomeniku i pojavljuje) te boravak u rudarskom središtu Domaviji, nije neopravdano prokuratorom panonsko-dalmatinskih rudnika smatrati i viteza Marka Aurelija Rustika.[92] Nizu prokuratora objedinjene uprave panonsko-dalmatinskih rudnika svakako se treba pribrojiti i visokog bezimenog dužnosnika s teško oštećenog natpisa iz Kamena kod Glamoča u zapadnoj Bosni.[93] Na takav zaključak upućuju njegov visoki društveni položaj te odrednica *metallorum* koju su imali i prokuratori Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, Lucije Domicije Eros, a vjerojatno i Marko Aurelije Rustik. Osim navedene trojice te upravitelja rudnika iz vremena kasnog carstva (*comes*),[94] ovu odrednicu nije nosio nijedan carski upravitelj.

U vremenu između dolaska Septimija Severa na prijestolje 197. g. i 201. g., panonski rudnici željeza, a samim time i oni iz japranskoga područja, dani su u zakup krupnom poduzetniku Kaju Juliju Agatopu,[95] s kime se u službi vilika u Ljubiji, u sanskome području, pojavljuje Orijentalac Kalimorf (*Callimorphus*).[96] Nije jasno da li je Agatopovo sjedište bilo u *Mursi*, gdje je boravio rizničar (*arcarius*) Gamik (*Gamicus*), koji za Agatopovo zdravlje u tom mjestu podiže žrtvenik Jupitru, ili je to bila Ljubija, gdje vilik Kalimorf 201. g. za njegovo zdravlje podiže žrtvenik Majci Zemlji (*Terra*

---

[90] Usp. H. G. PFLAUM, *Libyca 3 (1955)* 124 i d.; *AE 1956*, 123; H. G. PFLAUM, Les carrières, 146 bis; A. DÓBO, Verwaltung, 280; J. FITZ, *Klio 54 (1972)* 215; J. M. BLÁZQUEZU MARTINEZU, *Mineria y metalurgia II*, 124.

[91] Usp. *CIL III 12721 = 8361*; J. v. ASBÓTH, Bosnien, 389–390; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 16, sl. 21; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 222, sl. 7, 245, sl. 52; K. PATSCH, *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 92; *ILS 1443*; A. DÓBO, Verwaltung, 282; H. G. PFLAUM, Les Carrieres, str. 1063; S. MROZEK, *Historia 4 (1968)* 47; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 86, bilj. 216; isti, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 44, bilj. 291; J. M. BLÁZQUEZ MARTINEZ, *Mineria y metalurgia II*, 124.

[92] Bilj. 90.

[93] S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 85, br. 210: J. J. WILKES, *Adriatica*, 551, br. 47; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 39 (1927)* 260, br. 9; G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 164, br. 84; *ILIug. 1655*.

[94] *Not. dign. XII = C Th X 19, 3 = C Ius XI 7, 1*, od 10. listopada 365. g.; *C Th 1. 32. 5 = C Ius 11, 7, 4*, od 29. srpnja 386. g.

[95] Bilj. 34.

[96] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963) 88 br. 1, sl. 1; ILIug. 779; AE 1973, 411;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 83, bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 189; M. BULAT, *Obav. Hrv. arh. dr. XV/1 (1984)* 21; P. ØRSTED, Economy, 339–342.

mater).[97] Kako se i nakon Agatopova zakupništva Ljubija pojavljuje kao sjedište šestorice carskih prokuratora (*procuratores Augusti*) za rudnike željeza, opravdano je pretpostaviti da se ipak radi o tome mjestu.

U vremenu između 201. i 209. g. panonski su rudnici željeza stavljeni pod državni nadzor, kako se to vidi po pojavi carskog upravitelja[98] i nižeg činovnika – dispensatora (*dispensator*) iz kruga carskih robova (*familia Caesaris*) na Crkvini kod Blagaja u Japri.[99] U Ljubiji je službu vilika u vrijeme zakupništva Kaja Julija Agathopa,[100] te službu dispensatora na Crkvini kod Blagaja, obavljala osoba sa imenom *Callimorphus*.[101] Ista se osoba najvjerojatnije pojavljuje i na jednom jako oštećenom natpisu sa Crkvine kod Blagaja.[102]

4. 1. 2. Rudari i metalurzi

O rudarima i metalurzima angažiranim u japranskome području nema puno podataka. Nema sumnje da je i ovdje najveći dio rudara regrutiran od lokalnog mezejskog, rudarstvu više nego vičnog, pučanstva.[103] Među rudarima i metalurzima bez sumnje je bilo i stranaca, među koje je pripadao i bivši rob Filocir (*Philocirus*) iz Gornjih Agića. Stranci, najčešće orijentalnog porijekla, od kuda je bio i spominjani Kalimorf, uglavnom su bili angažirani u rudarskoj upravi ili u metalurškim aktivnostima.[104] Neki su se bavili i sitnim poduzetništvom. Da ih je bio značajan broj vidi se i po tome što u japranskom području dominiraju orijentalni kultovi. Osim glavnog rimskog božanstva Jupitra (*Iuppiter*),[105] ovdje su štovani Mitra (*Mithras*), Jupiter Dolihen (*Iuppiter Dolichenus*) i Kastor (*Castor*),[106] Prijap (*Priappus*) i Afro-

---

[97] Bilj. 34.

[98] Usp. Đ. BASLER, *Arh. pregl. 6 (1964)* 96; isti, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977, T XVII 4*, 5; E. PAŠALIĆ, *Stud. Militärgr. Roms I (1967)* 129; *ILIug. 766.*

[99] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 157, T. XVII 2, 5; *ILIug. 765, 768.*

[100] Bilj. 42.

[101] Usp. Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 157, T. XVII 2; *ILIug. 765.*

[102] Usp. Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30–31 (1975–1976) 1977., T. XVII* 5; *ILIug. 768;* A. ŠKEGRO, *Opusc. archaeol. 21 (1997)* 101, nr. 110.

[103] Usp. F. FIALA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 219–272, 302; isti, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 301–307; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 62 i d., 122–128; M. RADIVOJAC, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983)* 128.

[104] *CIL III 8376a = 13242; CIL III 14972;* Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 146; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz.* 20 (1965) 7–15 = *ILIug. 764* = V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 19–28 = J. MEDINI, *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 53–90 = I. BOJANOVSKI, Bosna, 274.

[105] *ILIug. 1479.*

[106] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 7–15; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 19–28; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 156.

dita.[107] Neka od ovih božanstava nastavljena su ovdje biti štovana i nakon što je kršćanstvo postalo državnom vjerom Rimskog Carstva. Tako je u blizini rudarskih pogona na Majdaništu kod Blagaja postojala ranokršćanska bazilika[108] i jedno pogansko svetište.[109] Poklonici Jupitra Dolinena ovdje su početkom 3. st. imali i vlastitog svećenika.[110] Porijeklo ovog božanstva je maloazijska Komagena i sjeverozapadna Sirija.[111] To su, također, područja gdje se intenzivno eksploatiralo željezo (*ubi ferrum exoritur, nascitur*).[112] Kult ovog božanstva se na Zapadu uvelike proširio nakon povratka cara Septimija Severa s Istoka 202. g.[113]

5. Eksploatacija željeza u sanskom području

Željezo se u antici uveliko eksploatiralo i u širem sanskom području. Ovaj je metal ovdje kopan stoljećima prije Rimljana. S rimskom su okupacijom rudarsko-metalurške aktivnosti intenzivirane, osobito od 2. st. poslije Kr. Eksploatacija željeza je ovdje vrhunac dosegla tijekom 3. te u prvoj polovici 4. st. U ovom je području pretopljeno više od 600.000 tona željezne rude.[114] Sigurnost eksploatacije pružale su posade brojnih utvrda od kojih su najznačajnije one u Sastavcima, na Klisini, na Zecovima, na Ovan-gradu[115] i dr.

Kroz sansko je područje još u vrijeme Augustova upravitelja provincije Dalmacije Publija Kornelija Dolabele (14.–20. g.)[116] bila izgrađena magistralna cesta koja ga je povezivala sa *Salonom* i Siscijom.[117] Jednom je cestom bio povezan i s unskim rudarskim područjem (sl. 15).[118]

---

107 Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977*, 156, T. 8, br. 1–2.

108 Đ. BASLER, Arhitektura, 67–69.

109 Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977.*, 157.

110 D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 7–15; *AE 1968, 415;* V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 20 (1970)* 23; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1975)* 57 i d.; J. MEDINI, *God. Cent. balk. isp. 18 (1984)* 55; *ILIug. 764;* M. HÖRING – E. SCHWERTHEIM, Corpus, br. 125, T. XXVIII.

111 M. P. SPEIDEL, *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main. 16. Dezember 1983 bis. 11. März 1984.*, 138–144.

112 *CIL III 11927, CIL VI 30947, CIL XIII 7342b.*

113 J. FITZ, *Acta arch. acad. scient. Hung. 11 (1959)* 258–259.

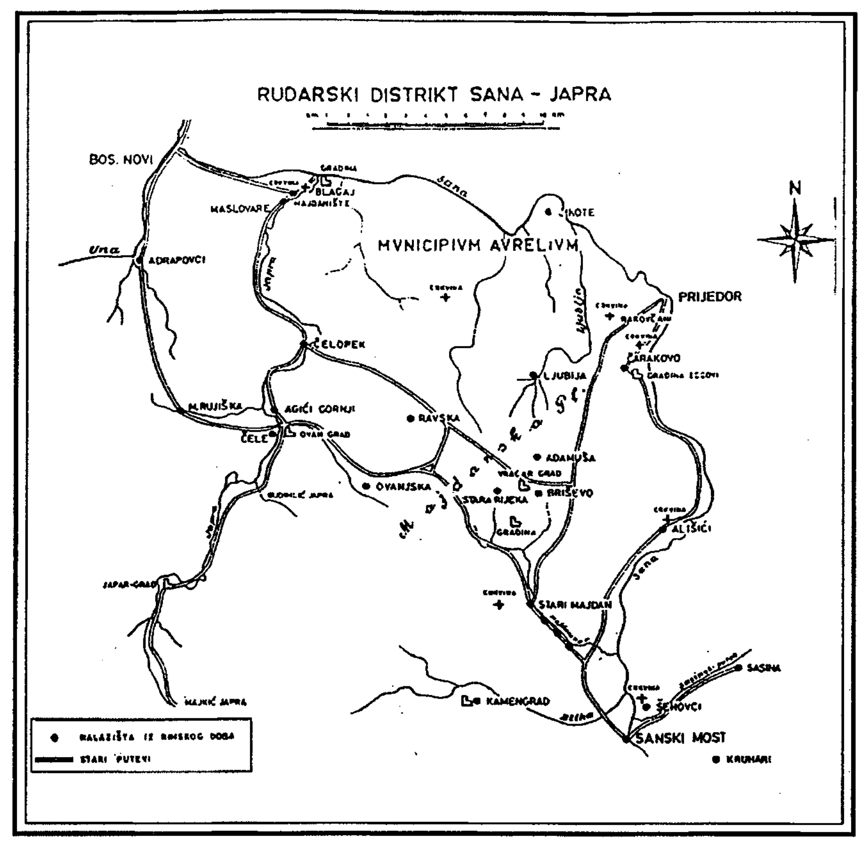
114 E. PAŠALIĆ, Naselja, 93; V. MIKOLJI, Željezo, 10 i d.; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 26/27 (1972–73)* 268; I. BOJANOVSKI, Bosna, 279, bilj. 2.

115 I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vest. 41 (1990)* 357–364.

116 O Dolabeli: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik (Wien, 17. bis 22. September 1962),* Wien 1964., 338–347.

117 Ph. BALLIF, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 403; E. PAŠALIĆ, Naselja, 16; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Akte des IV. Internat. Kongr. für griech. und latein. Epigr.*, Wien, 17. bis 22. September 1962, Wien 1964., 338–347; I. BOJANOVSKI, Ceste, 218.

118 Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 97; V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 100.



Sl. 15: Rimski cestovni sustav u zapadnobosanskim ferarijama (prema Đ. Basleru)

5. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Glavni rudnici željeza i metalurški pogoni u sanskome su se području nalazili na području Ljubije i Starog Majdana kod Sanskog Mosta, gdje je pretopljeno više od 250.000 tona željezne rude.[119] Na području Ljubije željezna je ruda kopana i iz većih okana (*ferrifodinae*), od kojih su neka bila duga i po više stotina metara. U jednom prokopu dužem od 300 m, uz antičku keramiku i rudarski alat, pronađen je i kostur rimskog rudara te osta-

[119] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1.*, 120, bilj. 2; isti, Bosna, 279.

va novca (težine preko 4 kg) iz vremena od cara Galijena do cara Proba (276.–282.).[120]

5. 2. *Rudarska uprava*

Carski prokuratori panonsko-dalmatinskih rudnika željeza tijekom prvog desetljeća 3. st., prije 209. g., svoje su sjedište sa Crkvine u Blagaju na Japri prenijeli u Ljubiju, u gornjem toku istoimene rijeke. Ljubija će sjedištem carskih prokuratora panonskih rudnika željeza ostati do njihova prelaska na područje Briševa u srcu Majdanske planine. Nema sumnje da su na ovu promjenu utjecali kako sigurnosni razlozi tako i potrebe čvršćeg nadzora nad proizvodnjom sirovog željeza.

Prvi carski prokurator je u Ljubiji datiran 209. godine. Bio je to Verekund (*Verecundus, procurator Augustorum*) koji je, zajedno s vilikom Kalimorfom, za zdravlje cara Septimija Severa, njegovih sinova Karakale i Gete te careve supruge Julije Domne podigao žrtvenik u čast Majke Zemlje (*Terra mater*).[121] Nema sumnje da su dispensator Kalimorf sa Crkvine u Blagaju na Japri i vilik Kalimorf iz Ljubije bili jedna te ista osoba. Na ovakav zaključak upućuje jedinstvenost rudarskog područja u kojemu se Kalimorf pojavljuje na tri natpisa te vremenski okvir kraći od jednog desetljeća tijekom kojeg on službuje, službe koje je obnašao, njegov robovski status i dr. Očito je da se radilo o povjerljivoj osobi, koju je prokurator Verekund naslijedio od prokuratora sa Crkvine u Blagaju na Japri. Iza 209. g. nema više spomena osobe s imenom *Callimorphus* u rudarskom području sjeverozapadne Bosne. No, u *Mursi* se pojavljuje augustal (*augustalis coloniae*)[122] vrlo zvučnoga imena Publije Elije Kalimorf (*Publius Aelius Callimorphus*). Njegova imenska formula, nastala po imenu cara Hadrijana,[123] potvrda je njegova bivšeg robovskog statusa. Stoga nije presmiono ustvrditi da se i u ovom slučaju radi o istoj osobi koja je prije stjecanja slobode službovala u rudarskom području sjeverozapadne Bosne na Crkvini u Blagaju na Japri te u Ljubiji. Osoba koja je Kalimorfu dodijelila slobodu svakako je potjecala iz visokih krugova. Kalimorf je još jedan primjer kako se sa samog dna društvene ljestvice, za relativno kratko vrijeme, moglo dospjeti do vrlo uglednog člana rimskog društva.

---

[120] Bilj. 119; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 87.

[121] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 110 i d., br. 2, T. II 1; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 89, br. 2; *AE 1958, 63; ILIug. 157;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 83 bilj. 202; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 186.

[122] Usp. D. PINTEROVIĆ, Mursa, 76.

[123] *Publius Aelius Hadrianus* se zvao rimski car Hadrijan (117.–138).

U vrijeme cara Karakale u Ljubiji se pojavljuje prokurator Julije (ili Julijan), koji je posredovanjem dvojice vilikâ, Januarija i *[Bas---]*, podigao žrtvenik Majci Zemlji za carevo zdravlje u Ljubiji.[124] Vilik Januarije se, osim u Ljubiji, pojavljuje i na žrtveniku Nemese Pije (*Nemesa Pia*) te kao član jednog udruženja u Starom Majdanu.[125] U Starom Majdanu se udruženje (*collegius*) pojavljuje i na žrtveniku boga Sedata.[126] Pojava udruženja na području Starog Majdana, kojih su članovima bili i *vilici* koji su službovali uz carske prokuratore, ukazuje na činjenicu da je tamošnja eksploatacija željeza za Karakale bila povjeravana i sitnim zakupnicima. Pojavljivanje vilikâ, koji su ujedno bili i članovi udruženjâ sitnih rudarskih poduzetnika, upozorava na činjenicu da je i rudarsko područje oko Starog Majdana, gdje je proizvođeno i sirovo željezo (odljevci teški oko 6 kg),[127] bilo pod nadležnošću prokuratora iz Ljubije.

U vrijeme cara Aleksandra Severa na žrtvenicima Majke Zemlje u Ljubiji se pojavljuju trojica prokuratora s trojicom vilika. Dvojica vilika su bila angažirana u metalurškim radionicama (*officinae ferrariae*). Carski prokurator Prim (*Primus*) te vilik Marko (*Marcus*), inače carski rob (*Augusti nostri servus*), 223. g. su za carevo i zdravlje njegove supruge podigli žrtvenik Majci Zemlji.[128] Na položaje u Ljubiji najverojatnije su dospjeli s usponom na prijestolje Aleksandra Severa.

U Ljubiji se 228. g., na žrtveniku Majke Zemlje, kojeg za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje podiže vilik Heliodor (*Heliodorus, vilicus officinarum ferrariarum*), pojavljuje prokurator Marko Julije Macer (*Marcus Iulius Macer*).[129] Heliodor s ovog žrtvenika po svoj je prilici

---

[124] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 89 i d., 95 br. 3, sl. 2; *ILIug. 778; AE 1973, 412;* E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 190. S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 83, bilj. 202; Prema D. SERGEJEVSKOM, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 95, 99; E. PAŠALIĆU, *Stud. Militärgr., 129;* Po S. DUŠANIĆU, *ANRW II 6,* 83, bilj. 202; isti, *Istor. glasn. 1–2 (1980)* 19–20 u ovom bi se slučaju radilo o ravnatelja dvaju rudarskih područja.

[125] Usp. I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11 (1967)* 192; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 167; isti, *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 23; *ILIug. 775;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 85, bilj. 209.

[126] Usp. V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 166, br. 2; isti, *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 23–28; I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11 (1967)* 191–192; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 85, bilj. 209; *ILIug. 776;* I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11 (1967)* 191; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 165, br. 1; *ILIug. 777;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 85, bilj. 209: *colleg(ium)!*

[127] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1.,* 120.

[128] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 90, 95, br. 4, sl. 3; *ILIug. 780; AE 1973, 413;* S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 83, bilj. 202.

[129] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 111 i d., br. 3, T. II, 2; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 90, br. 5; *AE 1958, 64; ILIug. 158;* I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* Tab. 6; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 84, bilj. 202.

identičan Heliodoru, ocu istoimenog osamnaestogodišnjaka s nadgrobnika iz Rakanskih Barica kod Bosanskog Novog.[130]

Na žrtveniku Majke Zemlje, podignutom 229. g. za zdravlje Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje, od strane nepoznatog vilika (*vilicus officinarum ferrariarum*), pojavljuje se prokurator Nikomah (*Nicomachus*).[131] Fragmentirani natpis, također sa žrtvenika Majke Zemlje iz Ljubije, spominje još jednog carskog prokuratora,[132] kojeg zasigurno treba datirati u vrijeme prije 248./249. g., kad se carski prokuratori pojavljuju na području Briševa u srcu Majdanske planine.

6. Rudnici i metalurški pogoni na području Briševa

Eksploatacija željezne rude i proizvodnja sirovog željeza u području Briševa je započela krajem 2. st. poslije Kr.,[133] a vrhunac je dosegla tijekom 3. st. Kao i na području Ljubije, i ovdje su procesom proizvodnje rukovodili carski prokurator i vilik. Prokuratori se u Briševu, u srcu Majdanske planine, pojavljuju nakon nestanka prokuratora u Ljubiji. S obzirom da se prokuratori ne pojavljuju na drugom mjestu, opravdano je zaključiti da su imali iste nadležnosti kao i prokuratori iz Ljubije.[134] Uz prokuratore se u Briševu, kao i u Ljubiji, pojavljuju vilici koji pod svojim nadzorom imaju metalurške pogone (*vilicus ferrariarum, vilicus officinarum ferrariarum*). Na prijenos svoga središta i u ovom su slučaju mogli utjecati kako sigurnosni razlozi tako i potreba za nadzorom. Da su rudnici i metalurški pogoni na sjeverozapadu Bosne bili ugroženi, osim brojnih rimskih utvrda u samom rudarskom području,[135] svjedoče i ostave rimskog novca.[136]

Vilik Jukund je u Briševu pod nadzorom (*sub cura*) prokuratora Kositijana Firmija (*Cossitianus Firmus*) 247. ili 248. g. podigao žrtvenik Jupitru

---

[130] Usp. Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 96; D. R., *Arch. epigr. Mitt. 13 (1890)* 210; *CIL III 8376a = 13242.*

[131] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz.* 18 *(1963)*, 90 i d., br. 6, sl. 4; *ILIug. 781; AE 1973, 414*; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6, 84, bilj. 202.*

[132] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 112, br. 4; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 92, br. 9; *ILIug. 159*; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 84, bilj. 202.

[133] I. BOJANOVSKI, *Naše star. 11 (1966)* 191–192.

[134] O. DAVIES, Mines, 184; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 57; isti, Naselja, 92, 93.

[135] V. PAŠKVALIN, *Materijali XXII (1986)* 155–156; I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vestn. 41 (1990) 357–364.*

[136] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 87; V. MIKOLJI, Željezo, 23, i I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 107, bilj. 49.

Liberu i Majci Zemlji, za zdravlje cara Filipa Arapina (244.–249.), njegova istoimenog sina (244.–249.) te carice Otacilije Severe (244.–248.).[137]

Na podsticaj nepoznatog carskog prokuratora, u Briševu je u vrijeme vladavine cara Galijena žrtvenik Majci Zemlji podigao vilik Merkurije (*Mercurius*).[138] Veliki dio vladavine cara Galijena je u Panoniji obilježen ratovima s germanskim Kvadima, Jazigima i Gotima te krvavim obračunima s uzurpatorima. Najteže je bilo u vrijeme između 258. i 260. g., kada su se nakon barbarske provale u Podunavlju pojavili uzurpatori Ingenij (*Ingenuus*) – zapovjednik vojske Ilirika i Regalijan (*Regalianus*). Protiv Ingenija, koji se bio učvrstio u *Mursi*, car Galijen je bio prisiljen dovesti legije gotovo iz cijelog Carstva, a u pokolju nastalom nakon Ingenijeva poraza teško je stradala *Mursa* i njena okolica (*clades Mursina*).[139] Pokolj se ponovio i nakon Regalijanova poraza.[140] Nema sumnje da su se u ovim sukobima borbe vodile i za rudarska područja, od kojih su uvelike i ovisili njihovi ishodi. Zbog navedenih obračuna i barbarskih provala na donjopanonskim je prostorima zavladala pustoš.[141] Negdje u to teško vrijeme započela je i aktivnost sisačke kovnice novca, čija je cjelokupna proizvodnja bila namijenjena vojsci, a 262. g. reorganizirana je i uprava same Panonije.[142] Sve to govori o teškoćama kroz koje su panonska područja prolazila. U kontekstu nesigurnih političkih prilika u Podunavlju tijekom zadnjih desetljeća 3. st., jasnija je i pojava metalurških pogona koji su izrađivali finalne proizvode i izvan velikih centara Siscije, Murse, Sirmija, Viminacija i dr.

7. Rudnici i metalurški pogoni s područja Starog Majdana

U metalurškim pogonima Starog Majdana pretopljeno je više od 250.000 m^3 rude, a samo troskovište, koje se prostire na više od šest hektara, sadrži i do 50% željeza.[143] Rimljani su željezo u ovom području započeli eksploatirati dvadesetih godina 3. st. Numizmatički izvori svjedoče da su metalurški pogoni iz Starog Majdana bili vrlo aktivni u vremenu od cara

---

[137] Usp. *CIL III 13240;* D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 141 i d., br. 7, sl. 2; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 91, br. 7; *ILJug. 161*; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 84, bilj. 202.

[138] Usp. *CIL III 13239;* D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 112–114, br. 6, sl. 1; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 92, br. 8; *ILJug. 162*; O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten², 153, bilj. 1; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 84, 202; H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb., 308;* U. TÄCKHOLM, Studien, 105, bilj. 34.

[139] D. PINTEROVIĆ, *Osječ. zbor. 11 (1967)* 40.

[140] M. BULAT, *Osječ. zbor.* 21 *(1991)* 48.

[141] Usp. A. MÓCSY, *PRE, Suppl. IX.* 515–776, 566–569.

[142] Bilj. 140, str. 566, 693.

[143] I. BOJANOVSKI, *Zbornik I,* 120.

Proba do Valentinijana I. i Valensa.[144] U njima je proizvođeno sirovo željezo i gotovi proizvodi.[145]

Jedan metalurški pogon iz Starog Majdana (16,5 × 10,5 m), s kanalom dužim od 2 km, učvršćivan je sredinom 3. st. kamenim zidom. U proizvdonji željeza ovdje su uvelike korišteni kovački mijehovi s ispušnim keramičkim cijevima (*formae*). I uz ovaj su metalurški pogon podizani žrtvenici, no nisu se na svima očuvali natpisi. Upotreba kovačkih mijehova nije rimska tečevina, oni su na ovim prostorima upotrebljavani stoljećima prije.[146]

Jedno se rimsko rudarsko naselje s topionicom nalazilo u Šehovcima kod Sanskog Mosta. Sudeći prema rimskom novcu i rudarskom alatu, proizvodnja željeza je u ovom pogonu bila najintenzivnija tijekom prve polovice 4. st.[147] Željezna ruda je pribavljana s područja Sasina, Kruhara, Škrljevite te Tomašice.[148]

Tragovi rimskih rudnika s manjim topionicama pronalaze se i u Donjoj Sanici, Kijevu, Sasini, Vrcar-Gradu kod Briševa,[149] Staroj Rijeci, oko Prijedora[150] i dr.[151]

Ostaci rimskih troskovišta na Troski i Banjevinama u Omarskoj kod Prijedora, u Samovitoj kod Prijedora, u Petrovu Gaju kod Kozarca i dr.; također upozoravaju na eksploataciju željeza na ovom području.[152]

7. 1. Rudari i metalurzi

Nema sumnje da je glavnina rudara i u sanskome području regrutirana od lokalnog mezejskog pučanstva. Među metalurzima i poduzetnicima krajem 2. i u prvoj polovici 3. st. preovladavali su stranci, koji se organiziraju u udruženja. U vrijeme cara Karakale, metalurškim pogonima na području Starog Majdana rukovodi vilik (*vilicus officinarum ferrarium*), dok u rudarstvu značajnu ulogu imaju spomenuta udruženja (*collegia*). Radilo se bez sumnje o udruženjima sitnih poduzetnika, koji su pravo na organiziranje

[144] I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 121; isti, Bosna, 280.

[145] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 120–121.

[146] V. ĆURČIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 7, T. VI sl. 9; A. STIPČEVIĆ, *Diadora 2 (1960–61) 1962,* 156–158.

[147] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 436–438; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 203 i d.; K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 138; E. PAŠALIĆ, Naselja, 92.

[148] L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983)* 73.

[149] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 110–114; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 57; isti, Naselja, 92, 93.

[150] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 127 i d.

[151] I. BOJANOVSKI, Bosna, 279.

[152] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 128.

(societates) stekli još za cara Trajana.[153] *Vilici* su i sami bili čvrsto vezani za kolegije, što se vidi iz činjenice da vilik Januarij (*Ianuarius*) u čast kolegija, kojeg je i sam bio član, podiže žrtvenik Nemezi Piji.[154] Taj vilik, zajedno s vilikom *Bas[---]*, na poticaj prokuratora Julija podiže žrtvenik Majci Zemlji u Ljubiji.[155] Taurobolijski kult upozorava na prisustvo Orjentalaca i u ovom području.[156] U Starom Majdanu su žrtvenike bogu Sedatu, za zdravlje vilika Aurelija (*Aurelius*), podigli članovi jednog udruženja,[157] odnosno Aurelijevi *collegae* u udruženju.[158] Kult panonskog božanstva Sedata ukazuje na panonsko porijeklo članova ovog udruženja,[159] što znači da među poduzetnicima nisu samo bili stranci. Inače ovo božanstvo pokušava se poistovjetiti i sa Vulkanom.[160]

Među poduzetnike u sanskom području bez sumnje se može ubrojiti i Marko Aurelije Suro (*Marcus Aurelius Surus*), isluženi pripadnik Desete rimske legije (*legio X gemina*), koji se u Cikotama kod Prijedora, zajedno s petoricom oslobođenika, pojavljuje na nadgrobniku njegove supruge.[161] Među oslobođenicima s ovog spomenika bilo je Italika i Tračana,[162] a nije isključeno da je i sam *Surus* bio stranac, iako se također moglo raditi i o domorocu koji se nakon otpusta iz vojske mogao vratiti u rodni kraj.[163] Veteran Suro i oslobođenici iz Cikota međusobno su bili jako povezani. Kako se radi o šarolikom društvu u rudarskom području, nije neopravdano pretpostaviti da se i u ovom slučaju radilo o udruženju (*collegium*)[164] ili osobama koje su radile za veterana Sura. Suro je otpustom iz aktivne vojničke službe, vjerojatno s novčanom naknadom (*missio nummaria*), kao rimski građanin mogao zakonito poslovati, s obzirom da je stekao i *ius commercii*. Bio je, također, jedini sposoban zakupljivati rudarska okna (*occupator*),[165] s

---

[153] *Lex metallis dicta 13* i d.

[154] *ILIug. 775.*

[155] *ILIug. 778 = AE 1973, 412.*

[156] A. BENAC, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 115–130; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. L. 2 (1972)* 167–184; J. MEDINI, *Arhaeol. Iugosl. 20/21 (1980/81)* 86–102; I. BOJANOVSKI, Bosna, 273, bilj. 40.

[157] *ILIug. 776.*

[158] *ILIug. 777.*

[159] V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 165–168; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 91, bilj. 252; isti, *Istor. glasn. 1–2 (1980)* 20, bilj. 82; I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1, 126*; isti, Bosna, 329.

[160] Usp. M. SANADER, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 257–268.

[161] *AE 1958, 66 = ILIug. 163* = E. SCHALLMAYER, Corpus, br. 459.

[162] D. DETSCHEW, Sprachreste, 189–190.

[163] G. ALFÖLDY, Personennamen, 303; isti, Heeresgeschichte, 286, bilj. 49.

[164] *Lex metallis dicta 13* i d.

[165] P. ØRSTED, Economy, 207, 242.

obzirom da se za svako okno moralo unaprijed platiti 4.000 sestercija[166] što nikako nije bio malen iznos. Petorici oslobođenika s nadgrobnika u Cikotama udruživanje s isluženim rimskim vojnikom znatno je olakšavalo poslovanje u jednom od najvažnijih rimskih rudarskih područja.

8. Eksploatacija željeza na unskom području

Željezo se u antici eksploatiralo i na unskom području, o čemu, između ostalog, svjedoče tragovi rudnika, troskovišta i metalurških pogona. Ovo je rudarsko područje sa sanskim i japranskim rudarskim područjem bilo dobro cestovno povezano.[167] I u ovom su području rude, među kojima i željezo, eksploatirane stoljećima prije Rimljana.[168]

Tragovi su rimske talionice, iz vremena od 3. do 6. st., registrirani i unutar gospodarskih objekata u Suvaji kod Bosanske Dubice.[169] O eksploataciji željeza na širem bihaćkom području svjedoče veće količine rimske troske s Hudurina u Golubiću.[170] Željezna se ruda eksploatirala i na području Bosanske Kostajnice, o čemu, između ostalog, svjedoči i jedno antičko troskovište iz Briševaca u Mrkodolu kod ušća Strigove u Unu, u kojemu se također još uvijek nalazi i do 50% željeza.[171] Tragovi jednog antičkog metalurškog pogona registrirani su i na Gornjoj Strigovi u Rosuljama.[172]

Veće rimsko troskovište nalazi se na Gradini u Jasenju u dolini Mlječanice, uz rudarski put koji je spajao doline Sane i Une.[173]

B. EKSPLOATACIJA ŽELJEZA NA PODRUČJU DALMACIJE (*FERRARIAE DELMATICAE*)

Izvorna građa, osobito epigrafskog karaktera, s područja koja su sigurno bila unutar granica rimske provincije Dalmacije, pruža skromne podatke

[166] *Lex metallis dicta 1. 2.*

[167] V. SKARIĆ, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 99 i d.; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. XXII/20 (1984)* 231–233; isti, Bosna, 277.

[168] F. FIALA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 219 i d.; isti, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 281 i d.; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 122 i d.; V. ĆURČIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 7, T. VI sl. 9; M. MANDIĆ, *Glas. Zem. muz. 43 (1931)* 1–6; J. ALEXANDER, Jugoslavia, 112; A. STIPČEVIĆ, *Diadora 2 (1960–61) 1962,* 156–158.

[169] I. BOJANOVSKI, *Odjek* (Sarajevo) *34/10 od 15. do 31. 05. 1981, 8, 22;* isti, *Zbornik 1,* 128.

[170] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 5 (1893)* 49–57; 577–578.

[171] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 127.

[172] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 127.

[173] I. BOJANOVSKI, *Zbornik 1,* 127.

o eksploataciji željeza i uvjetima pod kojima se ona odvijala. Ipak je indikativan pronalazak jednog novčića iz serije tzv. rudarskog novca (*nummi metallorum*) s legendom *metalli Ulpiani Delm(atici)* u rimskom naselju na Ilidži.[174] Iz ovoga je vidljivo kako je srednjobosansko područje sigurno pripadalo provinciji Dalmaciji. Željezna rudišta s područja Mrkonjić-Grada, Jajca, Travnika, Busovače, Fojnice[175] i Vareša,[176] s obzirom na pripadnost istom mikropodručju, također su pripadala ovoj provinciji. U njenim su granicama bila i rudišta željeza u Polimlju (područje Čadinja kod Prijepolja u Sandžaku),[177] u dolini Bistrice, oko Nove Varoši i Sjenice te na području Jadovika u jugozapadnoj Srbiji i dr.

1. Janjsko-plivsko rudarsko područje

Janjsko-plivsko područje je još tijekom prve polovice 1. st. poslije Kr. bilo povezano magistralnom cestom *Salona-Servitium* s jadranskom obalom i Panonijom. Kroz ovo je područje prolazila i magistralna cesta *Salviae – Sarnadae – Leusaba – Servitium,*[178] dok je jedan rudarski put ovo područje povezivao sa sanskim područjem (sl. 16).[179] Središte ovog područja je najvjerojatnije bio *municipium Splonum,*[180] koji se kao i putna stanica *Baloie,* smješta u Šipovo.[181] Ovo je naselje, ako je suditi po numizmatičkim izvorima, vrhunac doseglo tijekom 3. i 4. st.,[182] kada je i eksploatacija ruda u ovom području bila najintenzivnija. I u ovom području se pojavljuju Orijentalci, o kojima svjedoči strani metroački kult.[183] Da se radilo o važnom području za državu, potvrđuje i prisustvo jedne vojničke jedinice u njegovu središtu u Šipovu.[184]

---

[174] I. KELLNER, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 195, sl. 126; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 126.

[175] F. TUĆAN, Blago, 66.

[176] F. TUĆAN, Blago, 80–86.

[177] M. ZOTOVIĆ, *Užički zbornik 2 (1973)* 37.

[178] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 5 (1893)* 21; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 222–225; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 266–270; E. PAŠALIĆ, Naselja, 21–23; I. BOJANOVSKI, Ceste, 93–97; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983)* 80–81.

[179] E. PAŠALIĆ, *Naše star. 3 (1956)* 77–78.

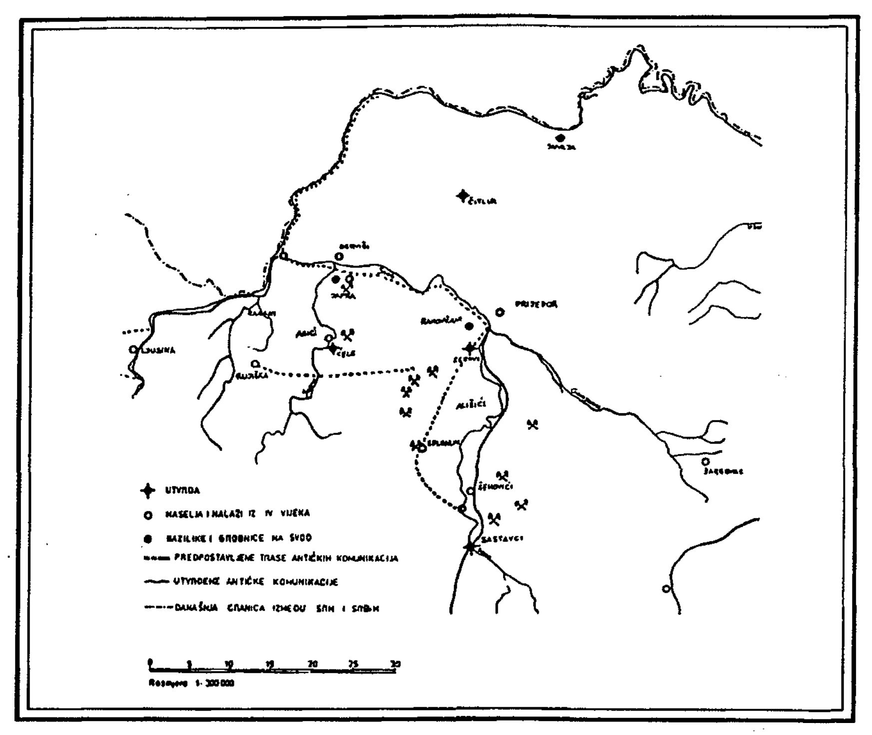
[180] G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung. 10 (1962)* 3–12; isti, Dalmatien, 158.

[181] I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 347–372.

[182] I. BOJANOVSKI, Ceste, 385; isti, Bosna, 289.

[183] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 42 (1930)* 157–158, T. IV 1 i 2.

[184] I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 347–350; isti, Bosna, 289, bilj. 15.



Sl. 16: Rimski komunikacijski sustav u janjsko-plivskom području

Rudarsko područje Janja i Plive bogati su rudama željeza, olova i bakra.[185] I ovdje je eksploatacija ruda počela znatno prije rimske okupacije, o čemu, između ostalog, svjedoče i tragovi pretpovijesne topionice s Gradine u Majdanu.[186] S Rimljanima je potraga za rudama i ovdje samo intenzivirana. Osim željeza, ovdje su eksploatirani olovo i bakar.[187]

1. 1. Rudnici i metalurški pogoni

Najznačajniji rimski rudnici željeza nalazili su se na području Majdana i Sinjakova u dolini Jošanice u plivskome području, a glavni metalurški po-

---

[185] B. WALTER, Erzlagerstätten, 25, 28–44; F. KACER, Geologija, 308–318, 443–514; F. TUĆAN, Slike, 66–79; D. TIBOLD, *Rudarsko-topioničarski vesnik 38 (1938)* 2, 11; V. SIMIĆ, Rudarstvo, 133, 139.

[186] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 180–183; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 3 (1895)* 248–255; E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 55, 56.

[187] V. SIMIĆ, Rudarstvo, 133.

goni u Majdanu, gdje se, uz sirovo željezo, pronalazi antički i rudarski alat[188] i dr. Rimska se troska, izmješana s keramikom i ciglom, u Sinjakovu rasprostire na preko dva hektara.[189]

Rimljani su željezo eksploatirali i na području Mrkonjić Grada, što potvrđuje troska koja se pronalazi po Mrkonjić Gradu,[190] Bjelajcu[191] i dr. Jedno veće rimsko troskovište se nalazi i u Bešnjevu, a jedno manje u Trnovu.[192]

Na području Janja glavni je metalurški pogon djelovao u rimskom naselju koje se nalazilo na Gromilama u Šipovu.[193] Kako se i ovdje pronalazi rimski novac iz vremena cara Vespazijana,[194] za zaključiti je da je eksploatacija ruda ovdje započela tijekom posljednjih desetljeća 1. st. poslije Kr., u isto vrijeme kada i na području Domavije u istočnoj Bosni. Bilo je to najvjerojatnije vrijeme građanskog rata (68./69.) nakon ubojstva cara Nerona, odnosno u vrijeme uspinjanja na prijestolje cara Vespanzijana. Prvi solidnije građeni antički objekti ovog naselja nastali su krajem 1. odnosno početkom 2. st. Ako je suditi prema brončanom spomeniku provincijalnog namjesnika Kaja Minucija Fundana (*Caius Minucius Fundanus*)[195] iz rimskog naselja sa Gromila u Šipovu,[196] onda bi se moglo zaključiti da je rudarstvo na ovom području intenzivirano u vrijeme cara Trajana. U svezu s rimskim naseljem s Gromila u Šipovu dovodi se i jedan poduzetnik iz dacijskog rudarskog središta *Ampeluma.*[197] Sirovo željezo je, osim u rimskom naselju na Gromilama u Šipovu, također proizvođeno u Duljcima, Čifluku,[198] Bahićima i dr.[199]

Vjerojatno su rudnim bogatstvom privučeni u ovo područje dospjeli i Italik *Gracilis*[200] te Grk Telesfor (*Telesphorus*).[201]

---

[188] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 56, sl. 1; isti, Naselja, 92.

[189] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 231–235; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983)* 80.

[190] E. PAŠALIĆ, Naselja, 92; I. BOJANOVSKI, Ceste, 105; isti, Bosna, 298; L. ŽERAVICA, *Zbor. Kraj. muz. 7 (1983)* 80.

[191] Ph. BALLIF, Straßen, 21; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 359.

[192] I. BOJANOVSKI, Bosna, 292, bilj. 32.

[193] G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung. 10 (1962)* 9; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 358.

[194] I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 358, bilj. 46.

[195] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 38 (1926)* 155, sl. 1; G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung. 10 (1962)* 11; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 354, 355, bilj. 27, T. VI; isti, Bosna, 289–290.

[196] R. SYME, *Gnomon 31 (1959)* 515–516; isti, Tacitus II. 647; B. E. THOMASSON, Laterculi, 92.

[197] *CIL III 1322;* G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Sc. Hung. 10 (1962)* 4.

[198] I. BOJANOVSKI, Bosna, 291, bilj. 31.

[199] I. BOJANOVSKI, Ceste, 395.

[200] *ILIug. 1625.*

[201] *ILIug. 1624.*

Jedan se metalurški pogon (*officina ferraria*) nalazio i na Gromilama u Metalci (Crveno Polje) kod Jajca, za koje je rudača dopremana iz rudnikâ oko Majdana i Sinjakova.[202] Željezna je ruda u antici pretapana i u pogonu na Kovačnicama u Klimentima kod Jajca, gdje se pronalazi rimski građevni materijal, temelji većih zgrada, troska i dr.[203]

2. Eksploatacija željeza u srednjoj Bosni

Središnje područje Dalmacije je u vrijeme namjesnikovanja Publija Kornelija Dolabele bilo magistralnom cestom povezano sa Salonom (*a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium*).[204] U ovom su se području nalazila dva značajna rimska naselja. U zapadnom djelu je to bio *municipium Bistuensium* koji je municipalni status stekao za Vespazijana,[205] a u istočnom municipij nepoznata imena koji se nalazio ili u Višnjici kod Kiseljaka[206] ili na području Kreševa.[207] Na ovom se prostoru, osim zlata, intenzivno eksploatiralo i željezo. Eksploatacija je, sudeći po prisustvu većeg broja Flavijevaca, mogla započeti krajem 1. i u prvoj polovici 2. st.[208]

2. 1. Eksploatacija željeza na području Uskoplja

Područje uz gornji Vrbas se od ranoga srednjeg vijeka naziva Uskoplje.[209] Desidijati, koji su ga nastavali u predrimsko i rimsko doba, željezom su se uvelike koristili još od 6. i 5. st. pr. Kr.[210] Numizmatički izvori s ovog područja svjedoče o njegovim vezama s grčko-rimskim svijetom još od sredine 2. st. pr. Kr.,[211] a carski novci s područja Uskoplja pojavljuju se u isto

---

202 I. BOJANOVSKI, Bosna, 294.

203 I. BOJANOVSKI, Bosna, 294, bilj. 50.

204 *CIL III 3201 = 10159;* I. BOJANOVSKI, Ceste, 182–186, T. 1 i 2.

205 K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 156; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 44 (1932)* 37; E. PAŠALIĆ, Naselja, 40; M. PAVAN, Dalmazia, 58; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 156; J. J. WILKES, Dalmatia, 274; I. BOJANOVSKI, Bosna, 167, 187.

206 D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 120–123; K. MISILO, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 15–24; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 392; P. ANĐELIĆ, *Lepenica. Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Nauč. društ. Bos. Herc., Pos. izd. III,* Sarajevo 1963, 160; isti, *Glas. Zem. muz.* 38 (1983) 145–152; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)* 193–204; I. BOJANOVSKI, Ceste, 181; A. ŠKEGRO, *Ztschr. Pap. Epigr. 101 (1994)* 294–296, Nr. 6.

207 A. ŠKEGRO, *Ztsch. Papyr. Epigr. 101 (1994)* 294–296, nr. 6, Abb. 2, T. XXIII, nr. 6; isti, *Bosna franciscana 7 (1997)* 152, sl. 5; isti, *Opusc. archaeol. 21 (1997)* 103, nr. 127.

208 I. BOJANOVSKI, Bosna, 161.

209 A. ŠKEGRO, Uskoplje, 11–12.

210 B. ČOVIĆ, *La Venetia*, 494–495.

211 Usp. C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 239.

vrijeme kada i na području rudarskog središta Domavije u istočnoj Bosni,[212] što bi moglo značiti da se i eksploatacija ruda u ova dva područja intenzivirala u isto vrijeme, tj. za prve flavijevske dinastije (69.–96.). Prije Rimljana, za rude ovog kraja, najkasnije od 6. st. pr. Kr., interesirao se italski umbro-etrurski svijet[213]. Stoga ne iznenađuje činjenica da je ovo područje na samom početku Carstva bilo uključno u rimski rudarski sustav te magistralnom cestom (*via a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium*) bilo povezano sa Salonom.[214]

Najveće naslage željezne rudače na području Uskoplja nalaze se u njegovu južnom dijelu, na planinama Radovanu i Vranici, a u sjevernom dijelu na Komaru, gdje su ostaci troske registrirani kod Barica, Slatine i Korenića kod Donjeg Vakufa. Značajne zalihe željezne rude nalaze se i u središnjem dijelu Uskoplja oko Bugojna. Tako su slojevi željezne rudače kod Nikolina Potoka debeli između 10 cm i 3 m.[215]

Da je željezna ruda na području Uskoplja intenzivno eksploatirana u antičko doba vidi se i iz činjenice da se troska pronalazi u gotovo svakom rimskom naselju na području Uskoplja.[216]

U Milićima na Vrsama kod Uskoplja (Gornji Vakuf), u podnožju planine Vranice, pronađeni su i ostaci rimskih metalurških pogona (*officinae ferrariae*), koji su također radili u blizini rudarskih okana.[217]

Tragovi većeg broja rudarskih jama, kao i troske, pronalaze se na Rudnicama (Tribljevine) na planini Kobili kod Gornjeg Vakufa.[218] Pronalazak troske u blizini rudarskih okana svjedoči da se i ovdje sirovo željezo proizvodilo u blizini rudarskih okana u manjim pećima (*fornaces*).

S Uskopljem je povezano područje Rame, za koje je grčko-rimski svijet znatno prije rimske okupacije pokazivao interes. Tako se drahme grčkog polisa Dirahija (Drač u sjevernoj Albaniji) pronalaze u Prozoru (Rami).[219] Na Gradcu iznad Ljubinca kod Prozora pronađene su drahme grčkog polisa Apolonije i Dirahija te rimski republikanski novac.[220] Rimski republikanski

---

[212] Usp. C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 239; G. KRALJEVIĆ, *Arheol. vestn. 23 (1972)* 67–68; I. BOJANOVSKI, *Arheol. pregl. 5 (1963)* 122–125; isti, Ceste, 145.

[213] B. ČOVIĆ, Butmir, 206; isti, *Archaeol. Iug. 5 (1964)* 25–32; isti, *La Venetia*, 487–497; R. ŠALABALIĆ, *Archaeol. Iug. 8 (1967)* 35–45.

[214] Ph. BALLIF, Straßen, 26–27, sl. 16; E. PAŠALIĆ, Naselja, karta III i IV; I. BOJANOVSKI, Bosna, 162, bilj. 44; isti, *Arheol. leks. I*, 152.

[215] F. TUĆAN, Blago, 79.

[216] A. ŠKEGRO, Uskoplje, 35–40.

[217] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 345–348; I. BOJANOVSKI, *Arheol. pregl. 5 (1963)* 122–125.

[218] E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 346; I. BOJANOVSKI, Bosna, 160, bilj. 32.

[219] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 213, 216.

[220] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 113–114.

novac pronađen je i u Gornjoj Rami.[221] Područje Rame poznato je kao pretpovijesno metalurško središte gdje se proizvodilo oružje i oruđe.[222]

2. 2. *Eksploatacija željeza u lašvanskome području*

Grčko-rimski svijet je i za lašvansko područje pokazivao interes znatno prije rimske okupacije, o čemu i ovdje svjedoče drahme Aplonije i Dirahija iz Putičeva, Guče Gore te Cuklje kod Travnika.[223]

Osim zlata, u području Lašve u vrijeme principata je eksploatirano i željezo, što potvrđuju i tragovi brojnih rudnika te željezna troska.[224] Tragovi rimskih topionica su registrirani u Mošunju, Putičevu, Docu, Travniku, Karahodžama te u Rankovićima kod Travnika.[225] Ima ih i na području Novog Travnika.[226] U lašvansko su se područje, vjerojatno rudnim bogatstvima privučeni, naselili brojni stranci (*Pompei,*[227] *Plotii(?),*[228] *Valentini*[229] i dr.).

Na intenziviranje rudarstva u lašvansko-zeničkome području u vrijeme Vespazijana mogao bi ukazivati i kult *Rome,* posvjedočen na području Zenice.[230] Personificirana *Roma* se na prijelazu iz 1. u 2. st. nalazila i na rudničkom novcu.

2. 3. *Eksploatacija željeza na području Lepenice i Fojnice*

Rimljani su na području Lepenice uglavnom eksploatirali zlato i željezo, a potom i bakar (Toplice kod Fojnice),[231] arsen[232] i živu (Vranci kod

[221] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 11.

[222] V. ĆURČIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 48–60; B. ČOVIĆ, Od Butmira, 196.

[223] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 113, 117; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899) 212;* isti, *Glas. Zem. muz. 14 (1902)* 401–402; Pitner, *Glas. Zem. muz. 16 (1904)* 241.

[224] A. HOFFER, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 45; M. KREŠEVLJAKOVIĆ, Pucarevo, pass.

[225] E. PAŠALIĆ, Naselja, 25, 43.

[226] M. KREŠEVLJAKOVIĆ, Pucarevo, pass.

[227] MALI MOŠUNJ (Travnik): *CIL III 8380.*

[228] MALI MOŠUNJ: *Glas. Zem. muz. (1893)* 703, br. 7.

[229] PUTIČEVO (Travnik): *CIL III 8384 (2766).*

[230] *CIL III 12767;* E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 426, br. 194. Formula *sacerdos Romae et Augusti* karakteristična je za vrijeme vladavine cara Vespazijana. Usp. D. FISHWICK, *ANRW II (16) 2,* 1225. Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasn. 1–2 (1980)* 13, bilj. 26.

[231] E. PAŠALIĆ, Naselja, 126.

[232] Usp. F. KATZER, *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw. 20–21(1912)* 11; E. IMAMOVIĆ, *Naše star. 13 (1972)* 202.

Kreševa).[233] Eksploatacija željeza na području Lepenice i Fojnice intenzivirana je tijekom 2. st. O proizvodnji sirovog željeza svjedoči troska kod Tješilskih Staja blizu Fojnice (na nadmorskoj visini od 1400 m),[234] na području Kiseljaka, u Višnjici te na području Kreševa.[235] U Ravancima i u Šćitovu željezo je eksploatirano i površinski.[236] Prisustvo rimskih građana od prve polovice 2. st. (*Ulpii*)[237] te kult orijentalne božice Izide (Orjentalci)[238] upozoravaju na činjenicu da su se i na ovom prostoru odvijale značajne aktivnosti koje su ih privukle u velikom broju. Kako se radi o rudarskom području, opravdano je pretpostaviti da je riječ o poduzetnicima u rudarsko-metalurškim aktivnostima, kojima se rukovodilo iz rimskog municipija koji se nalazio u Višnjici ili Kreševu. Rudna bogatstva ovog kraja su, bez sumnje, bila glavna motivacija prispjeću brojnih stranaca, među kojima su bili i pripadnici krupnih rimskih poduzetnika kakvi su bili *Manlii,*[239] *Pontii,*[240] *Cornelii,*[241] *Baebii* i dr. Nema sumnje da je i pojava kolonata na ovom području,[242] kao uostalom i robovskog rada,[243] bila vezana uz rudarske aktivnosti, pogotovo kad se ima u vidu maloazijsko porijeklo pojedinih kolona.[244]

Od sredine 3. st. i ovo je rudarsko područje bilo ugrožavano, na što uostalom upozoravaju i ostave rimskog antoninijana iz Fojnice iz vremana od cara Gordijana III. do Galijena[245] i iz Podastinja kod Kiseljaka iz vremena od Septimija Severa do Valerijana II. (253.–260.).[246]

---

[233] E. PAŠALIĆ, Naselja, 134.

[234] F. KATZER, *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw. XLIX (1901)* 9–10.

[235] E. PAŠALIĆ, Naselja, 70, 75, 132.

[236] P. ANĐELIĆ, *Glas. Zem. muz. 38 (1983)* 145–146.

[237] ILIDŽA: *Glas. Zem. muz. 34 (1979)* 127–131; OSIJEK KOD ILIDŽE: *Glas. Zem. muz. (1890)* 95–96 = *CIL III 12755;* SARAJEVO: D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 52 (1940)* 18–19.

[238] W. DREXLER, Beiträge, 50; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 438, br. 212.

[239] *CIL III 8379;* G. ALFÖLDY, *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 9 (1961)* 129.

[240] *ILIug. 1599.*

[241] A. ŠKEGRO, *Ztschr. Pap. Epigr. 101 (1994)* 296–297, br. 7.

[242] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 122, br. 11; *AE 1958, 68*; *ILIug. 96;* D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 120 i d. br. 10, T I 2; *AE 1958, 67*; *ILIug. 95.* O razvoju rimskog kolonata: Kl.-P. JOHNE, Gesellschaft, 64–101.

[243] *ILIug. 1595.*

[244] Usp. K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 342; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 249; *CIL III 13858*; D. SERGEJEVSKI, *Nov. Mus. Sar. 13 (1936)* 1–3; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 162, bilj. 47 i 53; J. J. WILKES, Dalmatia, 257–276; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 198; I. BOJANOVSKI, Bosna, 149; isti, *Arh. leks. I, 150.*

[245] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 173; E. PAŠALIĆ, Naselja, 46.

[246] E. PAŠALIĆ, Naselja, 46.

C. EKSPLOATACIJA ŽELJEZA U KASNOJ ANTICI

Eksploatacija željeza se na panonskim i dalmatinskim prostorima nije prekidala tri stoljeća, a vrhunac je dosegla tijekom 2. i 3. st. U kasnoj antici eksploatacija se osiguravala iz utvrđenja građenih uz same glavne rudnike i metalurške pogone, prvenstveno u području sjeverozapadne i srednje Bosne.[247] Željezo se na području Dalmacije eksploatiralo i tijekom prve polovice 4. st., o čemu izričito svjedoči anonimni zemljopisac koji spominje izvoz čak triju vrsta željeza (*ferrum, tres species*) iz ove provincije.[248] Krajem 4. st. eksploataciju metala na području cijelog Ilirika ugrozile su barbarske provale, o kojima potresno svjedoči i veliki crkveni pisac i djelatnik Euzebije Jeronim (348.–420.).[249] U to se konfuzno vrijeme eksploatacija ruda u većem broju dalmatinskih rudnika prekida, što jasno potvrđuje sv. Jeronim, koji i sam potječe iz graničnih područja Dalmacije i Panonije, gdje su se nalazili glavni rimski rudnici željeza i srebra.[250] Nesigurnost koju su barbarske provale izazvale rezultirale su, između ostalog, povlačenjem glavnine radionica oružja i oruđa na kraju 4. te početkom 5. st. u sigurnija naselja, o čemu svjedoče i *Notitia Dignitatum* i sama nastala između 395. i 420. g.[251] Sirmijske i salonitanske radionice su, bez sumnje, željezom i dalje snabdijevane iz rudnika sjeverozapadne Bosne.

Najteža je kriza dalmatinske rudnike željeza i metalurške pogone pogodila u vremenu od 5. do početka 6. st. U većini je dalmatinskih rudnika željeza na izmaku antike proizvodnja gotovo u potpunosti prestala. Na ovo, između ostalog, upozoravaju i nastojanja ostrogotskog kralja Teodorika Velikog (474.–526.) da posredstvom komesa Simeona 510./511. g. obnovi nji-

---

[247] Usp. I. ČREMOŠNIK, *Arheol. vestn. 41 (1990)* 357–364.

[248] *Expositio totius mundi et gentium: Post hanc paulo superius Dalmatia est: quae in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque Dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species, cum sint utilia, habundas emittit.*

[249] *HIERON., LX. Ad Heliodorum, 16, 17–30: viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Iualias cotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Thessaliam, Dardaniam, Daciam, Epiros, Dalmatiam cunctasque Pannonias Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Huni, Vandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt. Quod matronae quod virgines Dei et ingenua nobiliaque corpora his beluis fuere ludibro! capti episcopi, interfecti presbyteri et diversorurum officia clericorum, subuersae ecclesiae, ad altaria Christi stabulati equi, martyrum effossae reliquiae: »ubique luctus, ubique gemitus et plurima mortis imago«. Romanus orbis ruit et tamen ceruix nostra erecta non flectitur.*

[250] HIERON., *Vir. ill.: natus oppido Stridonis, quod a Gothis eversum Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit.* O položaju Stridona: G. GRÜTZMACHER, Hieronymus, 103–113; S. REBENICH, Hieronymus, 21–31; M. SUIĆ, *Rad JAZU 426 (1986)* 213–278.

[251] *Notitia Dignitatum* IX 16–22: *fabricae in Illyrico: Sirmiensis scutorum, scordiscorum, et armorum, Acincensis scutaria, Cornutensis scutaria, Lauriacensis scutaria, Salonitana armorum.*

hov rad.[252] Proizvodnja željeza u panonsko-dalmatinskim rudnicima se pokušavala obnoviti i u vrijeme bizantskog cara Justinijana (525.–565.),[253] kao i za cara Foke (602.–610.).[254]

Zaključak

O panonsko-dalmatinskim rudnicima željeza, čiju srž čine rudnici na sjeverozapadu i u središnjem dijelu Bosne, neposredno je kroz nekoliko stoljeća ovisila obrana Carstva u središnjem Podunavlju. Eksploatacija željeza na ovim prostorima nije počela s Rimljanima nego se samo intenzivirala. Vrhunac je dosegla u vremenu od druge polovice 2. do prve polovice 4. st.

Tijekom prve polovice 2. st. poslije Kr. panonsko-dalmatinski rudnici željeza su davani u zakup. Tijekom rata s Markomanima, Kvadima i Gotima, Marko Aurelije je dao reformirati upravu rudnika Ilirika, kojom prilikom je objedinjena uprava svih panonsko-dalmatinskih rudnika i stavljena pod upravu carskih prokuratora (*procuratores metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) sa sjedištem u Domaviji. Važnost službe koju su obavljali potvrđuje i činjenica da su bili u višem platnom razredu od carskih prokuratora rudnika zlata u Daciji.

U vrijeme cara Komoda je odvojena uprava panonsko-dalmatinskih rudnika srebra od rudnika željeza. Od tada pa do početka 4. st. panonsko-dalmatinski rudnici srebra imaju posebnu upravu na čelu sa carskim prokuratorima (*procuratores Augusti*) koji rezidiraju u Domaviji. Vjerojatno od prvih godina vladavine cara Septimija Severa pa do prvih godina 3. st. panonski su rudnici željeza bili u zakupu krupnog poduzetnika Gaja Julija Agatopa, koji je zakupljivao i rudnike željeza nekih prekomorskih provincija. Čini se da su i za Agatopova zakupništva panonski rudnici željeza bili pod nadzorom države, s obzirom da se Agatopov vilik Kalimorf koju godinu kasnije pojavljuje kao kućni rob (*Augusti nostri verna*) cara Septimija Severa. Što se desilo s dalmatinskim rudnicima željeza nakon Komoda nije jasno, iako se eksploatacija željeza nastavila i u narednom vremenu. Potvrđuje to i anonimni zemljopisac iz sredine 4. st. Kako se na područjima gdje

---

[252] *CASSIOD., Epistola XXV: Praeterea ferrarias venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis iubemus inquirere, ubi rigorem ferri parturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiem transferatur. Hinc, auxiliante Deo, defensio patriae venit; hinc agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur...*

Epistola XXVI: Simeonem itaque virum clarissimum, cuius fidem olim nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ortinationem siliquatici, nec non ferrariarum, ad provinciam Dalmatiam nostra ortinatione direximus.

[253] Đ. BASLER, Arhitektura, 19.

[254] V. MIKOLJI, Željezo, 27–28.

se eksploatiralo željezo, a koji su se sigurno nalazili na području provincije Dalmacije, ne pojavljuju niti carski prokuratori niti vilici bliski carskom dvoru opravdano je zaključiti da su izdavani u zakup. Na isti zaključak upućuje i pojava predstavnika krupnih italskih poduzetnika u rudarskome području srednje Bosne, kao i kolonata.

Panonski su rudnici željeza tijekom prvog desetljeća 3. st. stavljeni pod državni nadzor, na čelu sa carskim prokuratorima (*procuratores Augusti*) koji su rezidirali u rudarskom području na sjeverozapadu Bosne, na Crkvini u Blagaju na Japri, u Ljubiji te u Briševu u širem sanskom području. Prvi poznati carski prokurator za panonske rudnike željeza, čije se službovanje treba datirati između 201. i 209. g., potvrđen je na Crkvini u Blagaju blizu ušća rijeke Japre u Sanu. God. 209. carski se prokurator pojavljuje u Ljubiji u srcu rudarskog područja sjeverozapadne Bosne. Osim njega, iz Ljubije su potvrđena još petorica carskih prokuratora. Posljednji sigurno datirani je iz 229. g. Sredinom 3. st., točnije 247./248. g., carski prokuratori pojavljuju se u Briševu kod Starog Majdana u Majdanskoj planini, gdje je potvrđen još jedan carski prokurator koji je tu službovao između 253. i 268. g.

Osim carskih prokuratora, u eksploataciji panonskih rudnika željeza na sjeverozapadu Bosne bili su angažirani i niži činovnici, primjerice dispensatori (*dispensatores*) i vilici (*vilici*). Prokuratori su uglavnom potjecali iz viteškog staleža, dok su niži službenici uglavnom bili ili robovi ili bivši robovi koji su nerijetko bili vlasništvo samih rimskih careva. Ovi niži službenici zapravo su nadzirali proizvodnju sirovog željeza, za što je carska vlast uvijek bila više nego zainteresirana, pogotovo u vrijeme velikih ratnih okršaja. Da je to tako vidi se i iz činjenice da se oni redovito pojavljuju na žrtvenicima podizanim za zdravlje careva i njihovih rođaka zajedno s prokuratorima. Glavnina je rudara potjecala od lokalnog rudarstvu vičnog pučanstva, koje je metale na ovim prostorima eksploatiralo stoljećima prije pojave Rimljana, iako je među njima bilo i stranaca, najviše Orijentalaca. Na području zapadnobosanskog rudarskog područja susreću se i udruženja sitnih rudarskih poduzetnika (*collegia, societates*).

Na panonsko-dalmatinskim prostorima do željeza se u antičko doba dolazilo znatno lakše u odnosu na zlato i srebro. Do željeza se na nekim prostorima sjeverozapadne Bosne i danas dolazi gotovo na samoj površini zemlje. Rudarska okna, podzemni prokopi i ogromna šljačišta željezne troske iz antičkog doba upozoravaju da je i u procesu proizvodnje željeza bio angažiran ogroman broj ljudi tijekom dužeg vremenskog razdoblja.

Sirovo se željezo zapadnobosanskim rijekama i magistralnim cestama uglavnom slijevalo prema velikim panonskim centrima, primjerice u *Sisciu, Sirmium, Singidunum, Viminacium, Mursu* i dr. odakle je u obliku finalnih proizvoda stizalo u različite krajeve Carstva, a ponajviše u Podunavlje. U transportu su sudjelovale vojničke flote iz Siscije i brodarska udruženja sa Save.

D. RUDARSKA UPRAVA

Koduktori/prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
Q(uintus) Septueius Clemens, con(ductor) fer(rariarum) N(oricarum), P(annonicarum), D(almaticarum)	*C(aius) Octav(ius) Sedundus, pro(curator) fer(rariarum) P(anonicarum)* *Q(uitus)Septueius Valens, pro(curator) fer(rariarum) D(almaticarum)*	*Virunum*	prije reforme Marka Aurelija
Ti(berius) Cl(audius) Proculus Cornelianus, proc(urator) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum		*Lambaesis*	između 161. i 169.
L(ucius) Domitius [E]ros, procurator metallorum [P]ann[o]n(icorum) [et] Delm[a]t(icorum)		*Domavia*	prije 201.
M(arcus) Aur(elius) Rusticus, proc(urator) metallor(um) Pannonicorum et Delmaticorum		*Domavia*	prije 201.
[---] [---] [---], pro[c(urator) me]tallorum prov(inciarum) Pan(noniae) et Dalm(atiae)		Kamen kod Glamoča	prije 201.
C(aius) Iul(ius) Agathopus, con(ductor) ferrar(iarum)	*Callimorphus, vil(icus)*	Ljubija, Osijek	21. 04. 201.
[---] [?I]uli[---] [---], proc(urator) Aug(usti)	*Callimorphus, disp(esator)*	Crkvina kod Blagaja na Japri	između 201. i 209.
[T(itus?) Fl(avius?)] Verecundus, proc(urator) Augg(ustorum duorum)	*Callimorphu(s), vil(icus)*	Ljubija	21. 04. 209. g.

Koduktori/prokuratori:	Niži činovnici:	Mjesto:	Vrijeme:
[---] [---] Iul(ianus?) [---], [p]roc(urator)	*Ianu[ari]us, vil(icus) Bas[---], vil(icus), Aurelius, vil(icus)*	Ljubija	između 211. i 217.
[---] Primus [---]rcus, proc(urator)	*[?Ma]rcus, vil(icus)*	Ljubija	21. 04. 223.
M(arcus) Iul(ius) Macer, v(ir) e(gregius) pro[c(urator) Aug(usti)]	*Heliodorus, [vi]l(icus) [o]ff(iciarum) fer(rariarum)*	Ljubija	21. 04. 228.
[---] [---] Nic[o]machus, proc(urator) Aug(usti)	*[---]s, vil(icus) of(ficiarum) f(errariarum)*	Ljubija	21. 04. 229.
[---] [---] [---], proc(urator)		Ljubija	prije 247./248.
Cossit(i)anus Fir[m]us, v(ir) e(gregius), pr(ocurator) Augg(ustorum) nn(ostrorum)	*[I]ucundus, vil(icus) fer[r]ar(iarum)*	Briševo kod Starog Majdana	247./248.
[---] [---] [---], [p]ro[c(urator)]	*Merc[ur]ius, vil(icus) off(iciaru) [fe]rr(ariarum)*	Briševo kod Starog Majdana	između 253. i 268.

E. ILIRIČKI RUDNICI (*METALLA ILLYRICI*)

Posebna faza u proizvodnji metala, kako plemenitih tako i olova i željeza, na području Ilirika je nastupila u prvoj polovici 4. st., kada iz uprave rudnika nestaje carskih prokuratora. S njihovim se odlaskom proizvodnja metala, iako je bila kontinuirano ugrožavana, nije u potpunosti prekidala. Od eksploatacije iliričkih rudnika neposredno je ovisila i sigurnost velikog dijela Zapadnoga Rimskog Carstva, osobito u ratovima rimskog vojskovođe Stilihona (384.–408.) sa Zapadnim Gotima.[1] Zapušteni rudnici i porušeni pogoni iznova su obnavljani i otvarani. U prvoj polovici 4. st., osim željeza, proizvodili su se i plemeniti metali. Tijekom ovog vremena rudnici se, čak i

[1] *CLAUD., Carmina: Bellum Geticum: at nunc Illyrici postquam mihi tradita iura meque suum fecere ducem, tot tela, tot enses, tot galeas multo Thracum sudore paraui inque meos usus uectigal uertere ferri oppida legitimo iussu Romana coegi. sic me fata fouent: ipsi, quos omnibus annis uastabam, seruire dati; nocitura gementes arma dabant flammisque diu mollitus et arte in sua damna chalybs fabro lugente rubebat.*

oni plemenitih metala, često izdaju u zakup.[2] U 1. polovici 4. st. pojavljuju se i privatne radionice u kojima se, između ostalog, proizvodi i luksuzno srebrno posuđe.[3] U nekoj od ovih radionica je 318. g. bilo izrađeno i srebreno posuđe prilikom proslave Licinijevih decenalija.[4]

Od 2. polovice 4. st. prerada metala se pomjera u veće utvrđene centre, koji postaju glavnim opskrbnim središtima dok i njih nije razrušila barbarska ruka. U drugoj polovici 4. st. proizvodnja metala se na području Ilirika nastojala staviti pod državni nadzor. Radilo se o teškim vremenima pustošenja Carstva od strane Zapadnih Gota. S tim je u svezi bila i pojava *comesa metallorum per Illyricum*, koji se 365. g. spominje u uredbi Valentinijana I. i Valensa.[5] Ovaj je dužnosnik u svojoj nadležnosti imao proizvodnju metala na području cjelog Ilirika.[6] Nema sumnje da je i njemu tada primarni interes bila proizvodnja metala za obranu državnih granica, osobito u Podunavlju. Tim je reskriptom bilo dopušteno slobodno lokalno rudarenje, uz uvjet plaćanja državnih taksi te ustupanja prvootkupa metala državi. Ovo dolazi do izražaja i u Valensovim odredbama iz 370. ili 373. g.[7]

Posljednje antičko svjedočanstvo o rudnicima Ilirika je Honorijev (395.–423.) Milanski edikt iz 29. srpnja 386. g., koji se odnosi na upravitelje rudnika (*procuratores metallorum*) iz kurijalnih redova, čije su se nadležnosti odnosile na rudnike Ilirika istočno od Drine.[8] Nakon konačne podjele Carstva 395. g., podrinjske su se argentarije našle u graničnom području, što je također utjecalo na stagnaciju proizvodnje metala u njima. Eksploatacija metala u rudnicima Ilirika je bila osobito ugrožena nakon konačnog pada *limesa* na Dunavu 397. g.

Tijekom prve polovice 5. st. Rimska Država je ubirala posebne poreze (*praestatio auraria, aeraria* i *ferraria*) od posjeda na kojima su se mogli dobivati metali.[9] Ove su takse posjednici mogli podmiriti kako u novcu tako i u samim metalima.[10] Proizvodnja u rudnicima Dalmacije je u 1. polovici 5. st. bila ugožena nestabilnim političkim prilikama i stalnim barbarskim pustoše-

[2] Upor. *C Th 10; 19. 3. 4. 12.*

[3] Upor. *CIL III 6331.*

[4] A. MÓCSY, Pannonia, 277, 300 i Pl. 35 b.

[5] *Not. dign. XII = C Th X 19, 3 = C Ius XI 7, 1.*

[6] U. TÄCHOLM, Studien 146 i d.; usp. i *ILB I 15.*

[7] *C Th 10. 19. 7.*

[8] *C Th 1. 32. 5 = C Ius 11, 7, 4: intra Macedoniam, Daciam Mediterraneam, Moesiam seu Dardaniam.*

[9] Upor. *C Th 11. 20. 6.* O rimskom gospodarstvu na kraju antike: A. CAMERON, World, 81–89.

[10] Upor. *C Th 11. 21. 3.*

njima. Dalmaciju su 401. g. poharali Zapadni Goti, da bi se iz nje 408. g. preselili u Italiju. Ovu je provinciju 437. g. regentica Gala Placidija (425.–450.) ustupila istočnorimskom caru Teodoziju II. (408.–450.). Poslije naseljavanja Huna na područje Panonije 427. i 433. g.[11] sjeverni su dijelovi Dalmacije, u kojima su se nalazili najvažniji rudnici srebra i željeza, dodatno bili ugroženi. Ustupanjem i preostalog dijela Panonije Hunima 448. g. i na području Dalmacije je preovladao hunski utjecaj. Tada se u ovoj provinciji gospodarem pojavljuje Atili bliski Rimljanin Orest. Nakon Atiline smrti 454. g. panonska i sjeverodalmatinska područja su ušla u sastav države Istočnih Gota.[12] Dalmacija se osamostalila s vlastitim vladarom Marcelinom (454.–468.). Nakon njegova ubojstva 468. g., u Dalmaciji je zavladao Julije Nepot, sin Nepotijana i Marcelinove sestre, koji je 474. g. prisilio cara Glicerija (473.–474.) na abdikaciju.[13] Istočni Goti su 490. g. ovladali Panonijom i Dalmacijom i na ovim područjima organizirali svoju državu. Tek s uspostavom gotske vlasti pokušana je revitalizacija proizvodnje metala u nekim dalmatinskim rudnicima, o čemu je pisao Kasiodor.[14] Eksploatacija rudnika u Dalmaciji i proizvodnja metala nikada više nije dosegla opseg koji je imala tijekom razvijene i kasne antike, osobito se to odnosi na proizvodnju srebra.

6. ZAKLJUČAK

Eksploatacija ruda i proizvodnja metala na područjima koji su od 8./9. g. bili u sastavu rimskih provincija Dalmacije i Panonije, višetisućljetni je proces koji se, manje-više, kontinuirano odvijao od bakrenog doba do danas. Na području ovih provincija u antici su eksploatirani brojni metali, ponajviše bakar, zlato, srebro, olovo, željezo, arsen i dr. Rudno je bogatstvo bilo jednim od glavnih povoda koji su motivirali Rimljane za osvajanje prostora između Jadrana i Dunava.

Antički narativni izvori svjedoče da su Rimljani prvenstveno bili zainteresirani za plemenite metale, čiji se početak eksploatacije datira na sam početak drugog tisućljeća pr. Kr. (oko 2.000. g. pr. Kr.). Intenziviranje proizvodnje plemenitih metala, prvenstveno srebra, započelo je tijekom druge polovice 6. st. pr. Kr.

Rimljani su s eksploatacijom zlata u Dalmaciji započeli odmah po slamanju ilirsko-panonskog ustanka 8./9. g. Organizacija je u početku bila povjerena provincijalnom namjesniku uz aktivnu podršku vojnih i drugih postroj-

---

[11] Upor. L. VÁRADY, Pannonia, 259–262, 278–280, i pass.; Roman Pannonia, 397–400.

[12] Roman Pannonia, 400–404.

[13] Upor. J. P. C. KENT, Julius Nepos, 146–150.

[14] Upor. CASSIOD., *Epist. XXV.*

bi, dok je radnu snagu cijelo vrijeme eksploatacije sačinjavalo lokalno pučanstvo. Najviše zlata je u antici proizvedeno na srednjobosanskim planinama Vranici i Kobili te u bazenima gornjeg Vrbasa, Lašve, Lepenice, Fojnice i Željeznice u srednjoj Bosni. Osim rudarskih okana i kanala za vodu kojima je zlato ispirano iz aluvijalnih i diluvijalnih nanosa, u bazenima ovih rijeka je registriran veliki broj prepranih gomila od kojih su neke duge i široke i po više kilometara. Grandioznost nekih od ovih gomila kao da direktno potvrđuje navode Plinija Starijeg o proizvodnji i do 50 funti zlata tijekom samo jednog »sretnog« dana na samoj površini zemlje u Neronovo doba. Usputne bilješke nekolicine rimskih pisaca i jedan natpis iz Salone svjedoče o intenzivnoj eksploataciji zlata u Dalmaciji u vrijeme Oktavijana Augusta, Nerona te na prijelazu iz 1. u 2. st. U Trajanovo vrijeme postojala je i zasebna uprava za dalmatinske rudnike zlata (*aurariae Delmatarum*). U eksploataciji zlata u Dalmaciji nastupila je promjena s osvajanjem zlatom bogate Dacije tijekom prvog desetljeća 2. st. Kako su u eksploataciju zlata u Daciji gotovo od samog početka u značajnom broju bili angažirani i rudari iz Dalmacije (Pirusti, Sardeati, Delmati, Mezeji i dr.), proizvodnja zlata u Dalmaciji se morala značajno smanjiti. Nije imala onaj obim kao u vrijeme Oktavijana Augusta, Nerona te na početku Trajanove vladavine. Rudnici zlata na iliričkim prostorima iznova su dobili na značaju nakon rimske evakuacije Dacije 271. g. i po iscrpljivanju rudnika plemenitih metala na području Hispanije. Unatoč tome, dalmatinski rudnici zlata nisu mogli nadomjestiti izgubljene dacijske i iscrpljene hispanske rudnike. I političke su okolnosti u kojima je zlato eksploatirano tijekom razvijene i kasne antike bile drugačije u odnosu na prvo stoljeće njihove eksploatacije. U kasnoj antici eksploatacija ruda, uključujući i plemenite metale, nerijetko je prepuštana udruženjima sitnijih poduzetnika i privatnim osobama. Država si je, u tim okolnostima, pridržala pravo prvootkupa proizvedenih metala.

Glavna ležišta srebronosnog olova nalaze se u srednjem i gornjem Podrinju te u graničnim područjima kasnijih rimskih provincija Dalmacije, Dardanije i Makedonije. Počeci eksploatacije srebra na ovim su područjima vezani uz djelovanje tzv. dvorskih radionica ilirskih prvaka na srednjem Balkanu, u kojima se od druge polovice 6. st. pr. Kr. izrađuje i popravlja s helenskih i drugih sredozemnih prostora uvezeni zlatni i srebreni nakit. Proizvodnja srebra na graničnim prostorima Dalmacije, Dardanije i Makedonije, gdje se trebaju locirati i bogati rudnici srebra koji se povezuju s Damastionom (Δαμάστιον), osjetno se povećala od kraja 5. odnosno početka 4. st. pr. Kr. Srebro je iz damastionskih rudnika tijekom narednih stoljeća intenzivno izvažano u obliku odljevaka (*massae argentariae*) ili kao visokokvalitetni novac i nakit, uglavnom na helenska, makedonska, ilirska i druga sredozemna područja.

Važni rimski rudnici srebra u Iliriku nalazili su se oko Ulpijane u Dardaniji, na području Rudnika u južnoj Srbiji, na Kosmaju u sjeverozapadnoj Srbiji, na širem području oko Domavije u istočnoj Bosni, u gornjem Podrinju te u bazenima Lima i Čehotine u Sandžaku na jugoistoku Dalmacije.

Rudnici srebra iz srednjega i gornjeg Podrinja te iz bazenâ Čehotine i Lima u Sandžaku nalazili su se na području provincije Dalmacije, dok je za ostale teško precizirati kojoj su provinciji pripadali. No, to i nije od osobite važnosti, s obzirom da eksploatacija ruda najčešće i nije bila uvjetovana provincijalnim granicama. Većina rudarskih područja Ilirika je bila pod nadležnošću carskog fiska. Unutar njih vrijedili su osobiti političko-pravni odnosi regulirani od najviših carskih vlasti.

Do reformi, koje je u vremenu između 161. i 169. g. sproveo car Marko Aurelije, eksploatacija srebra uglavnom je bila organizirana po provincijalnom principu, na čelu sa carskim upraviteljima (*procuratores*), manje iz reda carskih oslobođenika, a više iz viteškog staleža.

Marko Aurelije je u jeku Markomanskih ratova upravu svih rudnika Panonije i Dalmacije povjerio visokorangiranom carskom prokuratoru (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) sa sjedištem u Domaviji. Od njegova sina i nasljednika Komoda, panonsko-dalmatinski rudnici srebra povjereni su na upravu carskom upravitelju (*procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*), također sa sjedištem u Domaviji. Zbog teških unutarnjih političkih prilika koje su Carstvo iscrpile osobito tijekom vladavine cara Galijena, kad se za prijestolje borilo čak četrnaest pretendenata i kad su pritisci barbara na podunavski *limes* bivali sve žešći, car Klaudije II. Gotik je ponovno objedinio upravu svih rudnika Ilirika na čelu sa *curatorom Illyrici metallariusom*. Nema sumnje da je osnovna zadaća ovog činovnika bilo osiguranje što većeg priliva plemenitih metala za proizvodnju kvalitetnog novca kojim se osiguravala vjernost legija te željeza i olova kojima se branio *limes* na Dunavu. U vrijeme vladavine Klaudija II. Gotika u Sisciji su, uz već postojeće dvije, bile otvorene još dvije kovnice novca koje su radile isključivo za rimsku vojsku.

Rudnicima srebra na području Panonije i Dalmacije od Septimija Severa do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva rukovodili su carski upravitelji uglavnom iz Domavije, gdje ih je registrirano čak dvanaest. Prokurator s početka vladavine Septimija Severa registriran je u Jezeru na Rudniku u zapadnoj Srbiji. Posljednji iz niza carskih rudarskih prokuratora, koji se datira na prijelaz iz 3. u 4. st., imao je svoje sjedište, vjerojatno iz sigurnosnih razloga, u Kastrumu kod Stojnika na Kosmaju u zapadnoj Srbiji. Sama pak Domavija svoj razvoj od rudarskog *vicusa* do kolonije duguje upravo činjenici da je u njoj boravila većina carskih prokuratora od sredine 2. do prijelaza iz 3. u 4. st. (*procuratores argentiarum, procuratores Augusti*).

Eksploatacija srebra se na području Dalmacije odvijala od prvog stoljeća do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, a u nekim se područjima nastavila tijekom srednjeg vijeka i osmanlijske okupacije. Središnje rudarsko područje za eksploataciju srebronosnog olova u Dalmaciji svakako je bila *Argentaria*, koja se treba locirati na područje između Jadra i Drine u istočnoj Bosni. To je područje cestovno bilo dobro povezano sa dalmatinskim provincijalnim središtem Salonom i panonskim Sirmijem. U području *Argentariae* nalazilo se i sjedište carskih prokuratora za rudnike srebra – Domavija.

Bogati rudnici srebra nalazili su se također i na jugoistoku Dalmacije u bazenima Lima i Čehotine. Njihovom su eksploatacijom, do reforme Marka Aurelija, također rukovodili carski prokuratori potvrđeni u Bijelom Polju i Pljevljima u Sandžaku. Osim prokuratora u ovom je području zabilježena i nazočnost nižih rudarskih činovnika (*argenti actor, adiutores tabularii, vilici*) iz reda carskih oslobođenika i robova. Sjedište rudarske uprave za ovo područje je najvjerojatnije bilo u rimskom naselju u Kolovratu kod Prijepolja u dolini Lima. Rudnici sa jugoistoka Dalmacije nalazili su se u sastavu velikog carskog posjeda (*domen*) koji je obuhvaćao velika prostranstva od Drine na sjeverozapadu do Dardanije na jugoistoku.

Dalmatinski i panonski rudnici su do Trajana i Hadrijana bili samostalne jedinice, na što upozoravaju i serije tzv. rudničkog novca s legendama *metalli Ulpiani Delm(atici), metal(li) Delm(atici), matalli Ulpiani Pann(onici), metal(lis) Pannonicis.* Na čelu su im bili carski prokuratori (*procurator argentariarum Delmaticarum, procurator argentariarum Pannonicarum*). Gdje su se točno pojedini od ovih rudnika nalazili nije u potpunosti jasno.

Rudnici oko Krupnja, Zajače, Valjeva, Loznice, iz bazena Kolubare, s Kosmaja u zapadnoj Srbiji te rudnici sa Avale kod Beograda trebaju se pribrojiti panonskim rudnicima (*matalli Pannonici*). Eksploatacija srebra u ovim je područjima dosegla vrhunac tijekom 2., 3. i u prvoj polovici 4. st. Panonski rudnici su prije reforme Marka Aurelija bili zasebno organizirani na čelu sa carskim upraviteljima iz viteškog staleža (*procuratores Augusti argentariarum Pannonicarum*). Sva su trojica ovih prokuratora registrirana izvan Domavije.

Najviše srebra u rimsko doba izvezeno je u Rim i u Italiju, kamo su također odlazile i velike količine olova korištenog u vrlo širokom spektru obrta, graditeljstva, brodogradnje, naoružanju i dr. Olovo iz Dalmacije se u velikim odljevcima (*massae plumbariae*) preko Jadrana u Italiju transportira još od kraja stare ere, a bilo je osobito na cijeni tijekom kasne antike. Njegove kvalitete ističu i anonimni pisci.

Na području Dalmacije najbogatije su naslage željezne rude, koje su za predantički i grčko-rimski način eksploatacije praktički bile neiscrpne. Željezo je predantičkim i antičkim rudarima u Dalmaciji bilo lako dostupno, ponegdje i za površinsku eksploataciju, pa ne iznenađuje činjenica da su

metalurzi pretopili više milijuna kubnih metara željezne rude diljem ove provincije. Od dalmatinskih rudnika željeza uvelike je ovisila stabilnost Rimskog Carstva, a osobito obrana *limesa* u Podunavlju.

Glavni rimski rudnici željeza nalazili su se u graničnom području Dalmacije i Panonije (u bazenima Japre, Sane i Une na sjeverozapadu Bosne), u središnjem dijelu Dalmacije (u bazenima Željeznice, Fojnice, Lašve, Janja, Plive, gornjeg Vrbasa, u planinama Radovan, Vranica i Komar te oko Vareša) te na jugoistoku Dalmacije (oko Čadinja kod Prijepolja u Polimlju). Rudnici željeza iz sjeverozapadne Bosne bili su u sastavu velikog carskog posjeda (*domen*) unutar kojeg je bilo vrlo razvijeno i poljodjelstvo. Glavna željezarska središta bili su *Siscia*, *Mursa* i *Sirmium*, kamo su se rijekama slivale ogromne količine sirovog željeza primarno prerađivanog u manjim pogonima *(officinae ferrariae)* u samim rudarskim regionima ili u blizini samih rudarskih okana u manjim ili većim pećima (*fornaces*).

Panonsko-dalmatinske rudnike željeza, s rudnicima željeza u Noriku, krajem prve polovice 2. st. zakupljivao je veliki poduzetnik Kvint Septuej Klemens (*conductor ferrariarum Noricarum, Pannonicarum, Dalmaticarum*). Od Markomanskih ratova do Komoda svi panonsko-dalmatinski rudnici su bili pod upravom jednog prokuratora (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum)* sa sjedištem u Domaviji. Panonski rudnici željeza, koji se trebaju locirati na područje sjeverozapadne Bosne i Zrinske Gore, su nakratko od Komoda do početka 3. st. davani u zakup krupnim poduzetnicima kakav je npr. bio Gaj Julije Agatop koji je na prijelazu iz 2. u 3. st. zakupljivao panonske i neke prekomorske rudnike željeza.

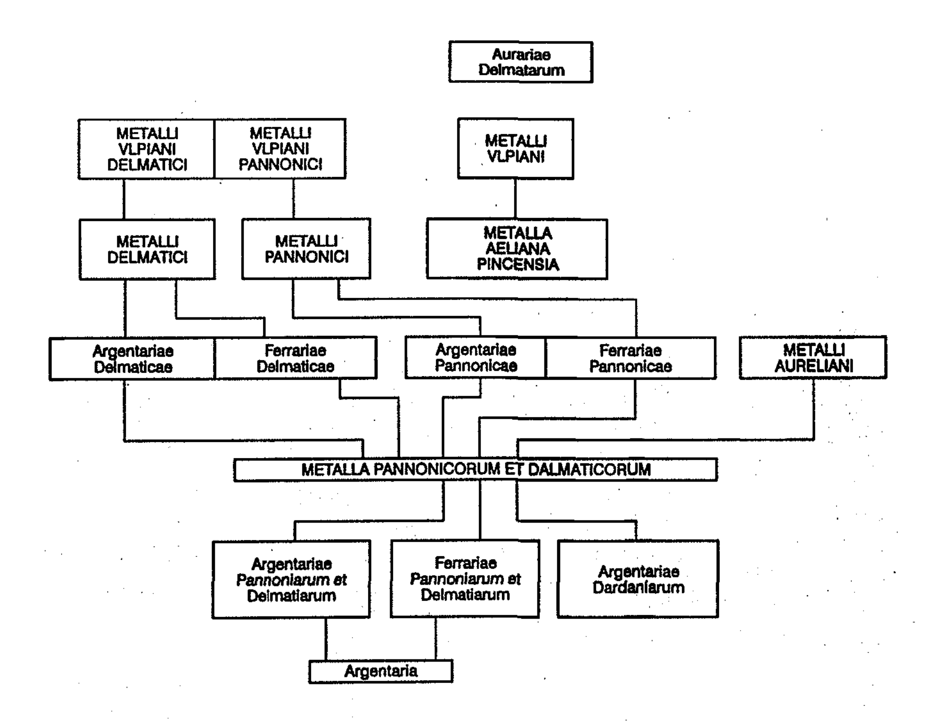
Tijekom prvog desetljeća 3. st. panonsko-dalmatinski rudnici željeza našli su se ponovno u nadležnosti carskog fiska. Na čelu njihove uprave bio je carski upravitelj (*procurator Augusti*) s nižim činovnicima (*dispensatores, vilici*). Sjedište uprave za panonsko-dalmatinske rudnike željeza najprije je bilo na Crkvini kod Blagaja na Japri odakle je najvjerojatnije tijekom prvog desetljeća 3. st. preseljeno na područje Ljubije. Krajem prve polovice 3. st. uprava rudnika željeza se preselila u Briševo u sanskome području. Svi carski upravitelji za rudnike željeza (*procuratores Augusti*), osim onoga s vrlo oštećenog spomenika sa Crkvine kod Blagaja na Japri, javljaju se na žrtvenicima *Terrae matris*, podizanim upravo od strane prokuratora i vilika za zdravlje članova carskih obitelji. U razdoblju od 209. do 247./248. g. registrirano je šest carskih upravitelja u Ljubiji. U razdoblju između 247./248. i 268. g. u Briševu kod Starog Majdana registrirana su dva carska prokuratora. Sa Crkvine kod Blagaja na Japri registriran je prokurator i on se treba datirati u vrijeme prije pojave carskih upravitelja u Ljubiji.

U Starom Majdanu kod Ljubije, na žrtvenicima podignutim u čast panonskog božanstva Sedata za zdravlje vilikâ, javljaju se udruženja (*collegius, collegae*) sitnih rudarskih zakupnika. *Vilici* sa žrtvenikâ *Terrae Matris* iz Lju-

bije i Briševa kod Starog Majdana su bili na čelu metalurških pogona (*villici officinarum ferrariarum, vilici ferrariarum*), dok su vilici sa *Sedatovih* žrtvenika rukovodili eksploatacijom željeza. Stoga je razumljivo da su sitni zakupnici rudarskih okana podizali žrtvenike za njihovo zdravlje. Sitni rudarski zakupnici (*coloni*) registrirani su i iz srednjobosanskog rudarskog područja. Poput krupnih zakupnika i ovi su sitni zakupnici bili stranog podrijetla. Među njima je bilo i isluženih rimskih vojnika. Rudari i metalurzi su uglavnom potjecali od lokalnog stoljećima rudarstvu vičnog pučanstva.

Prema svjedočenju anonimnog pisca tijekom 4. st. iz Dalmacije su izvožene tri vrste željeza. U teška vremena haranja Ilirikom Zapadnih Gota, proizvodnja željeza je tijekom druge polovice 4. st. ponovno stavljena pod državni nadzor, na čelu sa *comesom metallorum per Illyricum* (365. g.). Ozbiljnija kriza u proizvodnji željeza nastupila je krajem 5. i u 6. st. kada, zbog stalnih barbarskih provala, u potpunosti prestaje.

5. SHEMATSKI PRIKAZ RAZVOJA ILIRIČKIH RUDNIKA



II.
POLJODJELSTVO

1. UVOD

Do pojave Grka na otočno-obalnom je dijelu istočnog Jadrana poljodjelstvo, s obzirom na skučenost obradivih površina, uglavnom bilo usputno zanimanje domicilnom pučanstvu. Na otočnom dijelu istočnog Jadrana najveću obradivu površinu predstavlja polje između Starigrada i Jelse na otoku Hvaru, gdje se smjestilo i helenističko poljoprivredno naselje Pharos (Φάρος). Za intenzivno poljodjelstvo obalnoga dijela istočnog Jadrana najpogodnije je bilo područje uz donji tok i deltu rijeke Neretve te Ravni Kotari. Osobita plodnost ovih površina već je najranijim grčkim pomorcima zapela za oči. Kada Pseudo-Skilak govori o grčkom emporiju Naroni od mora udaljenom 80 stadija, spominje i veliko jezero s otokom od 120 stadija, za kojeg konstatira da je vrlo pogodan za poljodjelstvo.[1] Jezero i otok kojeg Pseudo-Skilak spominje, prema najnovijim se istraživanjima povezuje upravo uz donji tok i deltu rijeke Neretve,[2] pa bi ovi navodi bili izravna potvrda razvijenosti poljodjelstva i na dijelu istočnojadranske obale još sredinom 1. tisućljeća pr. Kr.

Liburni koji su u vremenu od 11. do 5. st. pr. Kr. dominirali na istočnojadranskim prostorima,[3] uglavnom su živjeli od pomorske trgovine, ribarstva i stočarstva, a manje od poljodjelstva. Kad bi im se ukazala prilika, presretali su brodove koji su prevozili različitu robu, a nerijetko i poljodjelske proizvode.

Od 4. st. pr. Kr., južne su dijelove istočnojadranske obale i zaleđa nadzirali ilirski Adrijejci koji su, kao i Liburni, uglavnom bili orijentirani na život od mora. Ardijejcima je, kao i Liburnima, geostrateški položaj dopuštao nadzor plovidbe koji je još od neolitika vodio uz istočnu jadransku obalu, a time i presretanje brodova s luksuznom robom i prehrambenim proizvodima koji su plovili njihovim vodama.

---

[1] *PSEUDO-SKYLAX, Peripl. 24*: Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ'. ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργο σφόδρα; Usp. M. SUIĆ, *Rad JAZU 306 (1955)* 128–185.

[2] Usp. N. CAMBI, Narona, 39–56.

[3] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 313; isti, Od Helena, 292, 320; M. SUIĆ, Zadar I, 88–90.

Poljodjelstvo je na otočnom, a potom i obalnom dijelu rimske Dalmacije, primarnom gospodarskom granom postalo s prispjećem grčkih kolonista, koji na srednjodalmatinskim otocima podižu svoja gospodarstva prvenstveno uzgajajući vinovu lozu i maslinu koje su, sudeći prema Katonu (234.–149.) i Varonu (116.–227.), tijekom grčko-rimske antike bile izvorom velikih prihoda.[4] Prispjeli Heleni stečene otočne obradive površine međusobno vrlo pažljivo dijele, čemu su uostalom najbolji svjedoci tzv. lumbardska psefizma[5] te tragovi limitacije ponegdje sačuvani do danas. Lumbardska psefizma svjedoči da se obradiva zemlja dijelila na jednake dijelove. Grci su se principom jednakosti (ὅμοῖα) rukovodili kad je u pitanju bila podjela zemlje i na otoku Hvaru.[6] Bez sumnje su i prvi oružani sukobi Helena s tih otoka s domorodačkim ilirskim pučanstvom bili uzrokovani sporovima oko plodnih otočnih obradivih površina. Grčke naseobine sa srednjodalmatinskih otoka svoje najranije novčane jedinice također ukrašavaju poljodjelskim proizvodima (grozd) te posudama za vino (kantaros).

U dubljem zaleđu istočnoga Jadrana, kao i u unutrašnjosti Dalmacije, bilo je dovoljno obradivih površina, no klimatski uvjeti nisu dopuštali intenzivniji razvoj poljodjelstva, pa su peregrinske populacije uglavnom bile okrenute ka stočarstvu kao svojoj primarnoj gospodarskoj grani. Od poljodjelskih je kultura ilirsko-panonsko pučanstvo uzgajalo tek nekoliko vrsta žitarica. Što se tiče Japoda, čija je zemlja prednjačila u škrtosti, u pitanju je uglavnom bio uzgoj prosa i pira kao osnovnim prehrambenim kulturama.[7] U unutrašnjosti Dalmacije u prehranu su bez sumnje bili uključeni i samoniklo povrće i voće. Pišući o nekom sukobu Delmata s Rimljanima, Posidonije (oko 135.–50. pr. Kr.) je primjerice spomenuo okruglu divlju repu i mrkvu.[8]

I u vrijeme rimske vlasti u zaleđu istočnoga Jadrana, kao i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, stočarstvo je bilo i ostalo primarnom gospodarskom granom domicilnog pučanstva. Najveći dio stranaca u unutrašnjosti Dalmacije uglavnom se bavio trgovinom, obrtništvom, rudarstvom i metalurgijom, a manje poljodjelstvom. Stranci su svoja gospodarstva uglavnom podizali na obalnom dijelu Dalmacije te bližem zaleđu istočnoga Jadrana. Na tim je gospodarstvima uglavnom prevladavao uzgoj mediteranskih kultura – vinove loze i masline. U unutrašnjosti Dalmacije intenzivnim poljo-

[4] Usp. M. SANADER, *Histria Antiqua 1 (1995)* 169–173.

[5] J. BRUNŠMID, Natpisi i novac, 14–26.

[6] M. ZANINOVIĆ, *Arch. Iug. 20–21 (1980–81)* 91–95; isti, Pharos, 115–117.

[7] *STRAB., VII, 5. 4:...* λυπρὰ δὲ τὰ χωρία, καὶ ξεια καὶ κέγχρῳ τὰ πολλὰ τρεφομένων; *5, 10; DIO CASS., XLIX, 36, 2;* J. J WILKES, Dalmatia, 180.

[8] *ATHEN. 9,8, p. 369 CD*: Ποσειδώνιος δ' ὁ ἀπὸ τῆς Στοᾶς ἐν τῆι ἑβδόμει καὶ εἰκοστῆι τῶν ἑἱστοριῶν περὶ τὴν <Δ>αλματίαν φεσὶ γίγνεσθαι γογγυλίδας ἀκηπεύτους καὶ ἀγρίους σταφυλίνους. Usp. S. ČAČE, Dalmatica Straboniana, 118.

djelstvom su se bavili tek poneki isluženi rimski vojnici, koji su kao naknadu za dugogodišnju vojničku službu dobivali plodne čestice zemlje (*honesta missio agraria*) u blizini većih rimskih naselja ili vojničkih logora te vrlo rijetki stranci. U ovom se slučaju radilo o plodnijim obradivim površinama, kao što je npr. bilo Ljubuško polje (*Pagus scunasticus*) gdje su se kolonizirali isluženi rimski vojnici na početku Tiberijeve vladavine, ili plodno Sarajevsko polje gdje su kolonizirani rimski veterani u drugoj polovici 2. st.[9]

2. Uvoz vinâ

Vino je na dalmatinsko područje, kao uvozni proizvod, počelo stizati znatno prije početka sustavnog uzgoja vinove loze. Uglavnom se radilo o vinima s helenskih prostora te vinima s područja južne Italije. Opravdano je pretpostaviti, s obzirom na prisustvo većih količina luksuzne keramike, da je intenzivniji uvoz vinâ na dalmatinske prostore započeo još u vrijeme liburnske dominacije na Jadranu, s obzirom da su Liburni bili veliki ljubitelji ovog napitka te da su do 8. st. pr. Kr. imali direktne kontakte s helenskim svijetom.

Nakon sloma liburnske jadranske talasokracije, glavni su posrednici u plasmanu helenskih vina na istočnojadranske prostore zasigurno bili Korkira (Κόρκυρα) s Krfa, a od 627. pr. Kr. i korintsko-korkirska kolonija Epidamnos (Ἐπίδαμνος = Δυρράχιον) te od oko 600. g. pr. Kr. i Apolonija (Ἀπολλωνία).[10] Naime, korkirske amfore iz sredine 7. st. pr. Kr. pronalaze se čak na Gradini (Mačkova Peć) u Raptima kod Trebinja u istočnoj Hercegovini.[11] Od 6. odnosno 4. st. pr. Kr. grčke kolonije na istočnom Jadranu: Korkira (Κέρκυρα ἡ μέλαινα), Issa (Ἴσσα) i Faros (Φάρος) te isejski emporioni na obali: Tragurij (Τραγούριον) i Epetij (Ἐπέτιον) plasiraju i svoja vina na istočnojadranskoj obali i zaleđu.

Iliri su svoje opojne napitke uglavnom proizvodili od žitarica.[12] Iako je veliki dio ilirskoga pučanstva bio ljubitelj vina, vinogradarstvo kod Ilira go-

---

[9] *CIL III 2766a = 8324; 8375.*

[10] C. PRACHNIKER – A. SCHOBER, Forschungen, 32–45; 69–75; C. PRACHNIKER, *Jh. Österr. Arch. Inst. 21/22 (1922/24) Bb.* 203–223; isti, *Jh. Österr. Arch. Inst. 23 (1926) Bb.* 231–239; W. D. BLAWATSKIJ – S. ISLAMI, *Sov. Arh. 1 (1959) 4,* 166–201; J. BOARDMAN, Kolonien, 266–267.

[11] M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 43–44 (1992–1993) 1994,* 129–133.

[12] HIERON. *comm. in Isaiam, VII, 19, (292)*: *sabaium, quod genus est potionis ex frugibus aquaque confectum et vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis gentili barbaroque sermone appellatur sabaium. AMM. MARC., 26, 8, 2* (za god. 265): (*Valens*) *oppugnationi Calcehdonis magnis viribus insistebat: cuius e muris probra in eum iaciebantur et iniuriose compellabatur ut sabaiarius, est autem sabaia ex ordeo vel frumento in liquorem conversis paupertinus in Illyrico potus.* O opojnim pićima kod Ilira usp. M. D. GRMEK, *Farmaceutski glasnik 6 (1950)* 33–38.

tovo nigdje nije bilo primarna gospodarska grana. No vino je, sudeći po amforama i drugoj luksuznoj keramici za vino, bilo vrlo traženo, kako na priobalnim istočnojadranskim prostorima tako i u dubljem zaleđu istočnog Jadrana. Prema svjedočenjima antičkih pisaca naročiti ljubitelji pića bili su ilirski Ardijejci, kako muškarci tako i žene.[13] Pijančevanju su osobito bili skloni ardijejski prvaci, primjerice kralj Agron koji je 230. g. pr. Kr., slaveći pobjedu nad Etolcima, i umro od prekomjernog konzumiranja vina.[14] Ni ardijejski kralj Gencije nije mogao odoljeti vinu, pa ga je pio danju i noću.[15] Sklonost opijanju Ardijejci su ponekad znali platiti vrlo skupo, primjerice 359./58. pr. Kr. u sukobu s Keltima koji su im upravo radi prežderavanja i opijanja nanijeli teški poraz.[16] Ardijejci su tada živjeli na primorskom dijelu južne Dalmacije te u zaleđu istočnoga Jadrana. Na tim prostorima i nisu postojali osobiti uvjeti za intenzivnije bavljenje poljodjelstvom, naročito ne za uzgoj značajnijih količina žitarica od kojih se proizvodio i opojni napitak *sabaia (sabbaium)*. S druge strane Ardijejcima, kao susjedima Helena, i nije bio veći problem doći do vina bilo trgovinom bilo pljačkom. U vrijeme kraljice Teute (230.–228.) Ardijejci su se sa svojim brodovljem zalijetali i do Elide i Mesenije na Peloponezu.[17] Pod njihovim su nadzorom znali biti Epir i Korkira,[18] gdje su također rasli brojni vinogradi. Osim Ardijejaca, opijanju su, u dubljem zaleđu istočnog Jadrana, bili skloni i ilirski Autarijati.[19] Autarijati su mogli sami proizvoditi opojna pića ali su, s obzirom na svoj geostrateški položaj, bili u mogućnosti bez većih teškoća doći do vina.

Do rimske okupacije, najveće količine vinâ na istočnojadranske prostore i u unutrašnjost Dalmacije uglavnom su plasirane preko Narone (Νάρωνα). Prema svjedočenju Pseudo-Skilaka, do ovog uporišta na rijeci Naron (Νάρων), od ušća udaljenog 80 stadija (oko 15 km), uplovljavale su trijere i teretne lađe s različitom robom.[20] Najranija posredna svjedočanstva o trgo-

---

13 *ATHENAIOS, Deipnosophistae II*, c. 443.

14 *ATHENAIOS, Deipnosophistae II*, c. 439; *POLYB., II, 4, 6.*

15 *POLYB., XXIX 5, 7; ATHENAEUS X, 440; LIV., XIV, 30;* M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 388.

16 Usp. *Theopompus apud Athenaeum, X, 445*; F Gr Hist II, 4, 544. F. Papazoglu ovaj podatak povezuje uz Autarijate. Usp. F. PAPAZOGLU, *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1992–1997)* 97–104

17 *PAUS., Mes. IV, 35, 6–7.*

18 *POLYB., II 8, 4–5; II 5, 1–3; II 8–11;* G. ZIPPEL, Herrschaft, 51; H. A. ORMEROD, Piracy, 172–173.

19 Usp. *POLYAENI Strateg. VII* 42.

20 *PSEUDO-SKYLAX, Peripl. 24:* ὁ δὲ εἴσπλους ὁ εἰς τὸν Νάρωνα ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καί τριήρης, καί πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π'.; 24; P. LISIČAR, Korkira, 73.

vini na istočnojadranskim prostorima su iz 8. i 7. st. pr. Kr., a povezuju se upravo s Naronom. Grčki logograf Teopomp (2. pol. 4. st. pr. Kr.) je zabilježio kako je u Naronu dopremana keramika s grčkih otokâ Tasosa (Θάσος) i Hiosa (Χίος),[21] a prema Pseudo-Aristotelu u Naronu je, osim s Tasosa i Hiosa, dospijevala i roba s Lezbosa (Λέσβος) te iz Korkire.[22] Svi su ovi otoci bili poznati po proizvodnji kvalitetnih vina,[23] pa se može zaključiti kako su hioška, tasoška i lezboška keramika te korkirske amfore, u Naronu dospijevale uglavnom kao vinska ambalaža. Navodi grčkih pisaca o trgovačkoj razmjeni Narone s navedenim helenskim otocima nisu ozbiljnije mogla potvrditi arheološka iskopavanja u samoj Naroni.[24] Ipak, izvjesne potvrde vezama Tasosa s naronitanskim područjem daje tasoški novac s poluotoka Pelješca.[25] Ulomci amfora sa otoka Tasosa pronalaze se u Boki Kotorskoj.[26] Osim vinâ s ovih otoka na istočnojadranske prostore, sudeći po amforama, dospijevala su i vina sa otoka Rodosa.[27]

Sudeći po ulomcima protokorintske keramike iz središnjeg daorskog naselja s Gradine u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini, grčka je roba na istočnojadransko područje i u bliže zaleđe istočnoga Jadrana intenzivno dopremana tijekom klasičnog doba.[28] Kako se radi o ulomcima amfora i pitosa uglavnom iz 6. i 5. st. pr. Kr., opravdano je pretpostaviti kako se i u ovom slučaju uglavnom radilo o dopremi grčkih vina koja su stizala preko Narone.[29] Ulomci amfora, oinohoa i druge grčke keramike s Gradine u Ošanićima svjedoče da se uvoz vina nastavio i tijekom narednih stoljeća.[30] S obzirom na dominaciju ulomaka grčko-italskih amfora[31] proizlazi da je najveći dio vinâ stizao s prostora Velike Grčke (*Magna Graecia*) i južne Italije. U isto je vrijeme ovdje dospio i kult vinskog boga Dionisa.[32] Helen-

---

[21] *STRAB., VII, 5, 9* pogl. 317: ...ἀπὸ τοῦ εὑρίσκεσθαι κέραμόν τε Χῖον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι; C. PATSCH, Herzegowina, 119–121; M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. ispit. XIII/11 (1976)* 266–268; isti, Od Helena, 119.

[22] *PSEUDO-ARISTOTEL, De mirabilibus auscultationibus*, pogl. 104.

[23] Usp. Fr. SALVIAT, *Bull. de corresp. hellén. Suppl. XIII (1986)* 145–195; V. R. GRACE, Amphoras, pass.; M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 119. O grčkim vinima usp. i A. CHANIOTIS, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 7 (1988) 1*, 62–89.

[24] Usp. N. CAMBI, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* 133; isti, Narona 44.

[25] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 117.

[26] M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 28–29 (1977–78) 1979*, 54.

[27] Usp. M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 28–29 (1977–78) 1979*, 53–54; Z. BRUSIĆ, *Ot. ljet. 3 (1980)* 162; A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 155.

[28] Usp. Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[29] Usp. Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[30] Usp. Z. MARIĆ, *Hercegovina. 1 (9) 1995*, 51, 55.

[31] Usp. B. MARIJAN, *Slovo gorčina 1990*, 30; Z. MARIĆ, *Hercegovina. 1 (9) 1995*, 55; isti, *Hercegovina. 2 (10) 1996*, 25–26.

[32] Usp. Z. MARIĆ, *Hercegovina 2 (10) 1996*, 26.

izirani Daorsi su grčku robu, uključujući i vino, na svojim brodicama kojima su plovili donjom Neretvom[33] iz Narone plasirali dalje u unutrašnjost.[34] Isto tako je moglo biti s robama iz unutrašnjosti koje su bile zanimljive helenskome svijetu.[35]

U razdoblju od kraja 4. do kraja 2. st. pr. Kr. na istočnom jadranskom području preovladava uvoz južnoitalskih vina, o čemu, između ostalog, svjedoče i grčko-italske amfore iz akvatorija otokâ Lastova, Visa i Hvara, s područja između Šibenika i Splita, iz Boke Kotorske i dr.[36] Od 3. st. pr. Kr. u jadransku su se trgovinu intenzivno uključili i italski trgovci, zbog kojih je 229. g. pr. Kr. i izbio prvi rat Rimljana s Ilirskom državom.[37] Od 2. st. pr. Kr. Narona je postala prvim stjecištem grčkih i rimskih trgovaca, osobito onih iz redova oslobođenika,[38] koji su u ovome mjestu organizirali i vlastita strukovna udruženja.[39] Da je Narona tijekom posljednjih stoljeća stare i na početku nove ere bila glavno tržište vinima, svjedoče odlagališta amfora oko naronitanskog foruma, od kojih je jedno bilo dimenzija 21 x 12 m (sl. 17).[40] Osim amfora, u Naroni su registrirani i veliki krateri (dolije) zapremine i do 400 litara.[41] Ako je suditi po žigovima sa amfora i njihovih poklopaca (sl. 18) (*Alexander, Apollonius, Archelaus, Avid(ius), M(arcus) Aur(elius) A[---], Cerdoni(s), Dion C[---], Hilarionis,* Μέvανδρος, *Nicep(horus), P[--]A[--]T[--], Philoda(mus), Rufius Avid[---]ono, Sabdus, L(ucius) Salvius,*[42] *Sexstus, Varius Pacc[i----], [---]aneptes,* APHM, i dr.),[43] u Naroni od kraja stare ere prevladavaju italska vina. U prilog Narone kao snažnog vinskog središta svjedoči i kult vinskog boga Libera[44] kojemu je u čast u ovome mjestu sredinom 1. st.

---

[33] M. KOZLIČIĆ, *Glas. Zem. muz. 35–36 (1980–81)* 163–188.

[34] Usp. M. SUIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 275; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Hercegovina 1 (1981)* 11–26.

[35] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 194.

[36] Usp. B. KIRIGIN, *Arh. Vest. 45 (1994)* 15–24; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 86.

[37] Usp. *POLYB. II, 8; DIO CASS. fr. 49;* G. ZIPPEL, Herschaft, 47 i d.; C. PATSCH, Herzegowina, 84.

[38] Usp. J. MEDINI, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* 195–206.

[39] *CIL III 1770, 1775, 1791, 1792, 1793, 1798, 8440.*

[40] C. PATSCH, Manja istraživanja, 14–18.

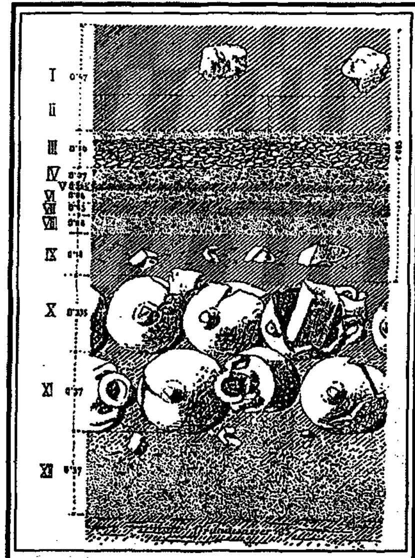
[41] Usp. C. PATSCH, Narona, 115–116, sl. 5; isti, Herzegowina, 70–71, sl. 21, 91.

[42] Usp. C. PATSCH, Narona, 116, sl. 66, 65; M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 49 (1926–27)* 134.

[43] Μέvανδρος i *Rufio* s Male Gradine kod Čapljine (C. PATSCH *Glas. Zem. muz. 26 (1914)* 152, 203; P. ŠARJANOVIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 534, sl. 42, 43; *Avidius?* sa Grohota kod Čapljine usp. C. PATASCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 375; isti, *Glas. Zem. muz. 26 (1914)* 152, 203); usp. C. PATSCH, Herzegowina, 121–122; M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 49 (1926–27)* 134–137; J. J. WILKES, Dalmatia, 502–503.

[44] *CIL III 1789, 1790, 8484, 8485, 2289.*

pr. Kr. bilo izgrađeno i svetište.[45] Da se kult ovog božanstva u Naroni snažno ukorijenio svjedoči i činjenica obnavljanja i proširivanja ovog hrama tijekom 2. st. poslije Kr.[46] U drugoj polovici 1. st. pr. Kr. među vodećim vinarskim poduzetnicima na naronitanskom području bili su italski Papiji (*Papii*),[47] koji su i sami proizvodili značajne količine vinâ, a vjerojatno i maslinovog ulja na vlastitom gospodarstvu koje se nalazilo u Tasovčićima kod Čapljine (*Ad Turres*).[48] I Papiji su svoja vina plasirali preko Narone, o čemu svjedoče amfore s njihovim žigovima (*Phil f(ecit)*).[49] Osim Narone, amfore sa žigovima Papija (*Kani, Kani Abing, Kani Phil f(ecit)*) pronalaze se i na brodu potonulom kod Stanića-Čelina blizu Omiša[50] te na istočnim sredozemnim područjima.[51]



Sl. 17: Odlagalište amfora u Naroni (prema C. Patschu)

Sl. 18: Nekoliko poklopaca amfora iz Narone (prema C. Patschu)

[45] Usp. *CIL III* 1784; E. MARIN, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* 208.

[46] Usp. *CIL III* 1786; A. BRUHL, Liber Pater, 221.

[47] *CIL III 6361, = ILS 7169; CIL 14625.*

[48] I. BOJANOVSKI, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* 183.

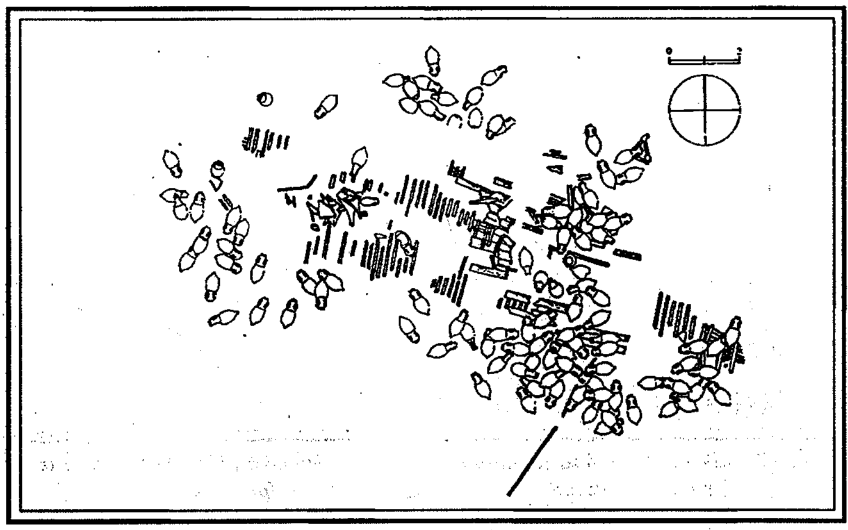
[49] Usp. N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 58 sl. 4.

[50] Usp. R. MATEJČIĆ, *Pomor. zbor. 14 (1976)* 349, sl. A-D; N. CAMBI, *Actes*, 315–318, sl. 13–16; isti, Narona, 45 sl. 2; isti, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 55–58 sl. 1, 2, 3. N.

[51] Usp. N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 34, bilj. 70.

Kognomen *Kanius*, koji se susreće na amforama Papija, nosio je i Marko Papije, koji je upravo u Tasovčićima kod Čapljine, zajedno sa svojim bratom Gajem Papijem Celsom, podigao spomenik u čast Oktavijanove pobjede nad Sekstom Pompejem 36. g. pr. Kr. na Siciliji.[52] Papiji su bili poslovno prisutni i na jugu Dalmacije u Dirahiju.[53] Presudno su utjecali i na prihvaćanje južnoitalskih amfora tipa *Lamboglia 2* na istočnim jadranskim prostorima,[54] u kojima je uglavnom transportirano vino.[55] Ako je suditi po pečatu *M(arci) Oct(avii) M(arci) L(iberti) Papi[i]* s olovnog ingota pronađenog u vodama otoka Lastova,[56] Papiji su bili angažirani i u rudarstvu. Njihovo je olovo bez sumnje također potjecalo iz dalmatinskog područja, vjerojatno iz dalmatinskih *Argentaria*.

Potvrdu plasmana italskih vinâ na istočnojadranske prostore krajem 2. i početkom 1. st. pr. Kr. daje i potopljeni brod iz uvale Stori Stoni kod otočića Sv. Klement ispred Hvara s više od 200 amfora (sl. 19.), od kojih su neke sa žigovima (*Am, Aolipor, Cia,* Ἕλκιος, *En, F. Sen, Mi, N*).[57]



Sl. 19: Ostaci potopljenog rimskog trgovačkog broda sa teretom iz uvale Stari Stoni (Pakleni otoci kod Hvara) (prema M. Orliću – M. Jurišiću)

[52] *CIL III III 14265.*

[53] Usp. C. PRASCHNIKER – A. SCHOBER, 40–41, sl. 48.

[54] Usp. N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 59.

[55] Usp. A. STARAC, *Diadora 16–17 (1995)* 135–162.

[56] Usp. M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1,* 33.

[57] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 1987.,* 89–90.

Helenskim, a osobito južnoitalskim vinima, trgovalo se i na južnodalmatinskim prostorima, o čemu, osim velikih količina raznolikog keramičkog materijala, svjedoče i potopljeni brodovi sa amforama. Jedan brod s tovarom grčko-italskih amfora registriran je kod Risna u Boki Kotorskoj.[58] Velike količine grčko-italskih amfora pronalaze se i u Lisosu (Λίσσος, Λί(σ)σης).[59] U ovom je mjestu potvrđen i jedan pomorski trgovac (Βυσάντιος ναύκλερος).[60]

Istočnojadranskim akvatorijem u razdoblju od 1. st. pr. Kr. do 1. st. poslije Kr., plovili su brodovi prevozeći vino i u velikim keramičkim sudovima (dolije) zapremine od 1.500 do 2.000 litara, koje se nakon ukrcanja na brod više nisu s njega vadile. Antički brodolomi sa ulomcima ove vrste ambalaže registrirani su kod Male Palagruže, kod Rogoznice, kod Volma kod Rakovice (Pula)[61] na zadarskom području, u Bribiru te u Mulinama na otoku Ugljanu,[62] dok je jedan antički brod sa desetak cijelih dolija ovih dimenzija registriran u blizini Cavtata.[63] Ova se vrsta ambalaže uglavnom dovodi u svezu sa srednjoitalskom obitelji *Piranus* iz Minturne. Okvirno se datira u vrijeme od 1. st. prije Kr. do 1. st. poslije Kr.[64]

Trgovina vinom i maslinovim uljem na istočnom Jadranu intenzivirala se tijekom 1. st. poslije Kr.[65] kad su dopremana i hispanska vina, krajem 1. i početkom 2. st. te tijekom 3. i 4. st.[66] Krajem 1. st. pr. Kr. i tijekom 1. st. poslije Kr. u trgovinu se snažnije uključuju i trgovci iz Salone,[67] s Hvara,[68] iz Boke Kotorske i dr. Transjadranska trgovina, uključujući i vinâ, od kraja 1. te tijekom prve polovice 2. st. poslije Kr. u svojim rukama uglavnom imala velika pomorska udruženja (*naviculari maris Hadriatici,*[69] *corpora naviculariorum maris Hadriatici),* čija sjedišta se smještaju u rimsku luku Ostiju[70] odnosno na

[58] D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja, 344.

[59] Usp. S. ANAMALI, *Albanien*, 99–10.

[60] *CIG 9436.*

[61] M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 87; isti, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 153, sl. 10.

[62] Usp. M. SUIĆ, Zadar, 292.

[63] Usp. I. KUSTURA – M. ORLIĆ, *Večernji list* od 28. 02. 1997., str. 18; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 87; isti, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 152–153.

[64] M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 87; isti, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 146.

[65] Usp. Z. BRUSIĆ, *Balcanoslavica 5 (1976)* 32; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 143–158.

[66] O plovnim pravcima usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias 4–5 (1993–94)* 13–32.

[67] Usp. M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 1932, 56; *AE 1933*, 74; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 166 i d; 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 22–27; *ILIug. 2203.*

[68] M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 27.

[69] *CIL XIV 409 = ILS 6146; AE 1959, 149 = AE 1987, 191* (Ostia).

[70] *CIL VI 9682 = ILS 7277; AE 1987, 192; AE 1988, 178* (Ostia).

sjevernojadranske prostore.[71] Nekom od ovih udruženja najvjerojatnije je pripadao i veliki brod potopljen kod otoka Ilovika s amforama tipa *Dressel 2–4,* u kojima je uglavnom prevoženo kampansko vino.[72] Među amforama s ovog broda bile su i one sa žigovima *Octavi* i *Vibius.*[73] Nekom od krupnih pomorskih udruženja pripadao je i brod s teretom amfora iz 2. st. poslije Kr., potopljen kod rta Plavac na otoku Zlarinu blizu Šibenika.[74] Na ovakvu pretpostavku upućuju ne samo dimenzije broda nego i sličnost amfora sa amforama iz Neptunovih termi u Ostiji.[75]

Glavna je transjadranska trgovačka ruta, ako je suditi po potopljenim brodovima, vodila uz Monte Gargano, potom uz Palagružu gdje su registrirana četiri antička brodoloma (sl. 20),[76] uz otok Svetac,[77] uz obale Visa,[78] Lastova[79] (sl. 21, i sl. 22) i Hvara,[80] a odatle kroz Splitska vrata[81] prema *Naroni, Saloni, Iaderu, Aenoni, Senii* i sjevernojadranskim područjima. Ovom pomorskom rutom plovilo se kroz cijelo prapovijesno doba još od neolitika,[82] da bi se nastavilo i tijekom antike ali i u srednjem vijeku te narednim stoljećima. Uzrok ovomu je mogućnost zaklona za nevremena te pogodnost pribave namirnica i vode.

---

[71] L. DE SALVO, Corpora, 433.

[72] Usp. M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 153–159; R. MATEJČIĆ, – M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 164–165; M. ORLIĆ, Antički brod, pass; D. RATHBONE, Italian wines, 81.

[73] Usp.N. CAMBI, *Actes,* 325–326, sl. 25–26.

[74] Usp. Z. BRUSIĆ, *Arh. preg. 16 (1974)* 103–104, T. XLVII, 2; V. R. GRACE, Amphoras, 23, sl. 57; S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias 4–5 (1993–94)* 18; A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 155.

[75] Usp. M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 155.

[76] Usp. M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1988) 3,* 42–43; M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 1987,* 199–200, 201; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 143–146, sl. 2.

[77] Usp. M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1,* 33; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 146, sl. 4.

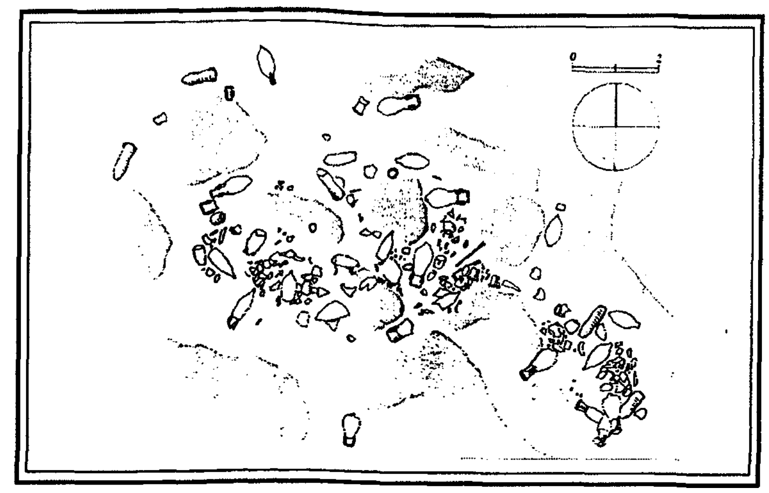
[78] Usp. G. PROTIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984) 3,* 45.

[79] Usp. I. RADIĆ, *Arh. preg. 29 (1988)* 120–121; ista, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1988) 3,* 44–45; ista, *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 1,* 29; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 3,* 57; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 26 (1994) 1,* 41; M. ORLIĆ, *Večernji list* od 29. IX. 1996, 12–13; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 86, 89.

[80] Usp. M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1,* 33.

[81] Usp. M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1,* 33.

[82] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 16 (1993)* 183.



Sl. 20: Ostaci antičkog brodoloma iz 1.–2. st. kod Palagruže (prema M. Orliću – M. Jurišiću)

3. Vinogradarstvo

Nije sasvim jasno kako je i kada pitoma vinova loza (*vitis vinifera*) dospjela na dalmatinske prostore. Izvjesno je da je porijeklo ove poljodjelske kulture Trakija, u kojoj se ona uzgaja još od sredine četvrtog tisućljeća pr. Kr.[83] Iz Trakije se vinova loza postupno širila na mediteransko područje, ponajviše zaslugom Egeokrećana i Mikenjana. U prispijeću ove kulture na istočnojadransko područje mogle su posredovati Sicilija i Italija kamo je vinova loza dospjela ranije. Intenzivniji početak uzgoja ove mediteranske kulture sa svrhom proizvodnje kvalitetnih vinâ uglavnom je vezan uz helenske naseljenike na srednjojadranskim otocima i središnjem dijelu istočne jadranske obale. Na italskim prostorima vinova loza se uzgaja od 18. st. pr. Kr.[84], pa se stoga Italija i naziva *Zemljom vina* (Οἴνοτρια).[85] Na Kreti se vinova loza intenzivno uzgajala od 14. i 13. st. pr. Kr.,[86] dok se u kasnomikensko doba uvelike uzgajala i na području Beocije.[87] Stanovnici brončanodob-

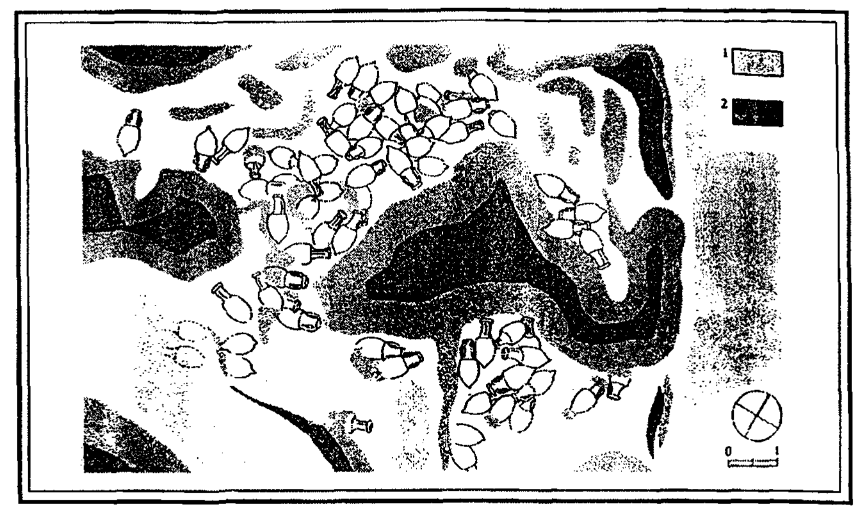
[83] Usp. Neolithic Greece, 162; M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIII/11 (1976)* 271; isti, Od Helena, 386.

[84] M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 386.

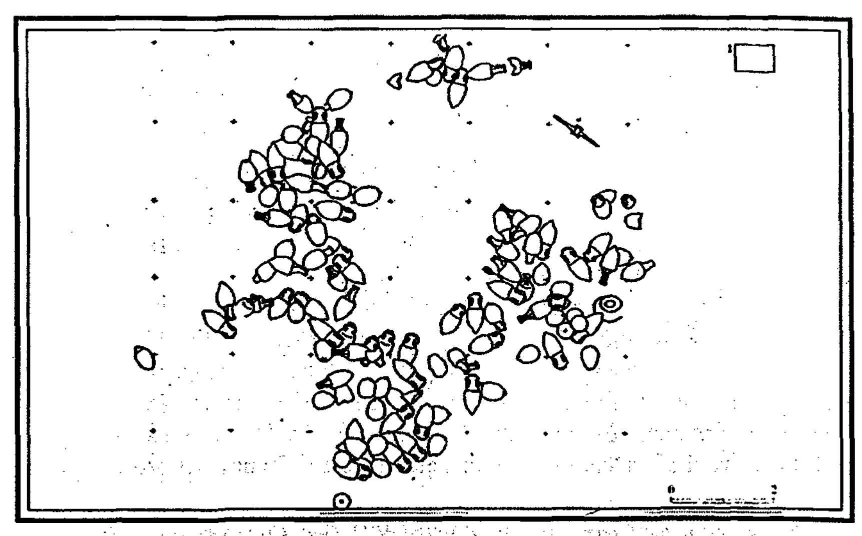
[85] Οἴνοτρια: usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 386–387.

[86] Usp. S. Z. B. M. VENTRIS – J. CHADWICK, Documents², 35, 128, 130–131, 308, 412; A. CHANIOTIS, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 7 (1988) 1*, 65.

[87] Usp. A. HERMANN, *PWRE 17 (1937) 2*, 1655.



Sl. 21: Ostaci antičkog brodoloma iz 2.–1. st. kod Lastova (prema M. Orliću – M. Jurišiću)



Sl. 22: Ostaci antičkog brodoloma iz 2. st. pr. Kr. kod o. Sapluna (Lastovo) (prema M. Orliću)

nih naselja u Donjoj Dolini kod Bosanske Gradiške u sjevernoj Bosni te u Ripču kod Bihaća poznavali su vinovu lozu još krajem 2. i početkom 1. ti-

sučljeća pr. Krista.[88] Kako su ove brončanodobne populacije živjele duboko u zaleđu istočnoga Jadrana, gdje klimatski uvjeti nisu izrazito pogodni za uzgoj mediteranskih kultura u koje spada i vinova loza, opravdano je pretpostaviti da je vinova loza na otočno-obalni pojas Dalmacije dospjela znatno prije nego u unutrašnjost na područje Donje Doline i Ripča u sjevernoj i sjeverozapadnoj Bosni. Unatoč nesumnjivoj potvrdi poznavanja vinove loze od brončanodobnih populacija Donje Doline i Ripča, nije izvjesno da su stanovnici ovih sojeničarskih naselja ovu kulturu intenzivno uzgajali, a pogotovo ne u svrhu proizvodnje vina. Nema sumnje da su, s obzirom na višestoljetne intenzivne gospodarske i političke veze s Helenima i južnoitalskim prostorima, vinovu lozu poznavali i Iliri.[89] No, nema neoborivih dokaza da su ovu kulturu Iliri intenzivnije uzgajali (sa svrhom proizvodnje vinâ) prije dolaska helenskih kolonista na srednjojadranske prostore tijekom 6. odnosno 4. st. pr. Kr. Sudeći po keramičkom materijalu i drugim arheološkim nalazima, vinogradarstvo je na srednjodalmatinskom otočju prevladalo tek tijekom 3. i 2. st. pr. Kr.[90] Sa srednjodalmatinskih otokâ kultivirana se vinova loza, opet posredstvom helenskog svijeta, proširila i na obalni dio središnje Dalmacije (oko Epetija (Ἐπέτιον), Tragurija (Τραγούριον), Resnika (Kaštel Novi), Salone i dr.),[91] a potom diljem istočnojadranske obale i otoka. Strabon je zabilježio da su vinova loza i maslina rasle po svim jadranskim otocima i istočnoj jadranskoj obali,[92] dok su u dubljem zaleđu Jadrana i u unutrašnjosti bile prava rijetkost.[93]

Na sjeverna jadranska područja vinova je loza također mogla dospjeti posredstvom Helena, koji su u potrazi za kositrom ovamo pristizali još od brončanog doba.[94] Upravo se uz trgovinu kositrom dovodi u svezu i utemeljenje najranijeg urbanog naselja na mjestu suvremenog Osora na Cresu.[95] Na sjevernojadranskom području završavala se i kopnena trasa jantarskog

[88] Usp. G. BECK-MANAGETTA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 46; K. MALY, *Glas. Zem. muz. 16 (1904)* 487–491; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 165; A. BENAC, *Glas. Zem. muz. 6 (1951)* 275.

[89] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 385–393, 342.

[90] Usp. G. NOVAK, *Hist. zbor. 1 (1948)* 144–145; J. J. WILKES, Dalmatia, 7, 180; M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIII/11 (1976)* 265; isti, *ANRW II 6,* 771.

[91] O ovim naseljima:. G. NOVAK, *Rad JAZU 322 (1961)* 203; isti, Split I, 13–18; Z. BRUSIĆ, *Arh. preg. 1988,* 117–119; B. KIRIGIN, *Obav. Hrv. arh. dr. 21 (1989) 1,* 24–26 B. KIRIGIN, *Australian Congress,* 311–314; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Adrias 2 (1988)* 5–19; B. KIRIGIN, *Obav. Hrv. arh. dr., 21 (1989) 1,* 24–27; M. SUIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 269–282.

[92] *STRAB., VII, 5, 8.*

[93] *STRAB., VII, 5, 10; DIO CASS., XLIX,* 36, 2; J. J. WILKES, Dalmatia, 180; M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 391.

[94] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Jadranski zbornik 8 (1973)* 353–358.

[95] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Jadranski zbornik 8 (1973)* 356.

puta koja je započinjala na Baltiku.[96] Po kositru su sjeverojadranski otoci, uz koje se povezuje i mit o Argonautima,[97] prozvani *Elektridima*.[98]

Istarski je priobalni prostor bio pod mikenskim utjecajem još od 13. st. pr. Kr.,[99] pa je vinova loza na istarsko i sjevernojadransko područje mogla dospjeti i posredstvom Mikenjana. U vrijeme ranoga principata, istarska su vina spadala među najbolja vina tadašnjeg svijeta.[100]

Dalmatinska vina nisu uvijek niti kvantitetom niti kvalitetom mogla zadovoljiti lokalnu potražnju, pa su kao uostalom i maslinovo ulje, gotovo tijekom cijelog trajanja antike dopremana s različitih sredozemnih prostora. O ovomu najbolje svjedoči više od 400 potopljenih brodova s teretima raznolikih helenskih, sicilskih, južnoitalskih, istarskih, hispanskih, sjevernoafričkih i drugih amfora diljem istočnojadranskog akvatorija.

Tijekom 1. st. poslije Kr. vinogradarstvo je u velikom broju rimskih provincija bilo u snažnom usponu. Provincijalna vina su sve više dopremana i u carsku prijestolnicu Rim, čime su direktno bili ugroženi italski vinogradari,[101] pa je car Domicijan, kako bi ih zaštitio, ograničio podizanje novih vinograda u provincijama.[102] Nema sumnje da su takve mjere pogađale i Dalmaciju. Unatoč carskim mjerama provincijalna su vina i dalje snažno konkurirala italskim, pa je tek car Prob bio u stanju radikalnije izmijeniti Domicijanovo ograničenje.[103]

Na području rimske Dalmacije u vinogradarstvu su prednjačili srednjodalmatinski otoci Hvar, Vis, Korčula, Mljet, poluotok Pelješac, salonitansko područje, Ravni Kotari te zadarsko otočje. Na to ukazuju tragovi antičkih gospodarstava s *villama rusticama*[104] u kojima su pronađeni ostaci tijesaka (*torculum*)[105] i kamenih bazena za proizvodnju vina (*cellae vinariae*) te amfore i kult vinskog boga Libera.[106]

---

[96] O tzv. jantarskom putu: B. TERŽAN, *Arh. vest. 35 (1984)* 110–118.

[97] E. IMAMOVIĆ, *Otočki ljetopis 2 (1975)* 213.

[98] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Otočki ljetopis 3 (1980)* 130.

[99] Usp. J. MLADIN, Spomenici, pass.

[100] Usp. *PLIN., nat. hist. III 127; XIV 60.*

[101] O italskim vinima: A. TCHERNIA, Le vin, pass.

[102] *SUET., VIII, 7*; Usp. M. ROSTOVTZEFF, Studien, 323; isti, History I², 202.

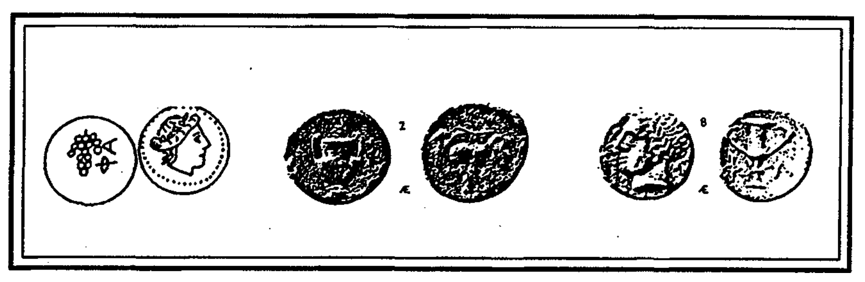
[103] Usp. *SHA, Prob. 18, 8: Gallis omnibus et Hispanis ac Britannis hic permisit, ut vites haberent vinumque conficerent; EUTROP., IX 17, 2: Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem vineis conservit et provincialibus colendos dedit; AURELIUS VICTOR, De Caesaribus, 37: Probus in Illyrico factum... Galliam Pannoniasque et Moesorum colles vinetis replevit.*

[104] O *villama* na dalmatinskim otocima: M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 787–790.

[105] *Torculum* (*torcular*) kao oznaka za vinski tijesak: K. D. WHITE, Equipment, 113, 230.

[106] Usp. E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 29; B. GABRIČEVIĆ, Studije, 131–136; D. SREJOVIĆ – A. CERMANOVIĆ, Rečnik, 118; M. ZANINOVIĆ, *Pos. izd. ANUBiH knj. LXVII, Cent. balk. isp. knj. 11*, 246; B. OLUJIĆ, *Latina et graeca 35 (1990)* 3–30.

U vinogradarstvu je tijekom cijelog trajanja grčko-rimske antike prvo mjesto zauzimao otok Hvar, na kojemu se, uostalom, i nalazi najveća obradiva površina otočnog dijela Dalmacije a koju su grčki kolonisti međusobno podijelili po strogo određenim principima.[107] Čini se da je zbog istih obradivih površina došlo do sukoba i sa lokalnim ilirskim pučanstvom, na što bi ukazivao jedan natpis s odlukama vijeća Pharosa o slanju poslanstva u Delfe.[108] Na raspodjelu obradivih površina u istom polju upozorava i jedan međaš iz Starigrada.[109] Intenzivni uzgoj vinove loze na ovom otoku, ako je suditi po amforama grčko-italskog tipa te korintskim *B* amforama[110] otpočela je još tijekom 4. st. pr. Kr. U to je vrijeme faroskom vinu bilo osigurano šire sredozemno tržište koje je bilo pod vlašću i utjecajem sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (404.–367.) a potom njegova sina i nasljednika Dionizija Mlađeg (367.–357.).[111] Uzgoj vinove loze i proizvodnja vina na ovom se otoku nastavila i tijekom 3. i 2. st. pr. Kr., o čemu svjedoče nalazi keramike i novčane jedinice Farosa s likom boga Dionisa, kantarosom i grozdom[112] (sl. 23), ali i vrlo živi kult boga Dionisa s ovog otoka.[113] Da su i u vrijeme rimske vlasti na Hvaru rasli vinogradi *(vineae)* i da su proizvođena visoko kvalitetna vina, svjedoče ostaci tijesaka iz *villa rustica* te amfore i njihovi ulomci razasuti diljem ovog otoka, kult boga Libera,[114] potopljeni brodovi s



Sl. 23: Novci Farosa s kantarosom, grozdom i Dionisom

[107] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arch. Iug. 20–21 (1980–81)* 91–95; isti, *Prilozi povijesti otoka Hvara 7 (1983)* 3–10; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 77 (1984)* 93–101; isti, Od Helena, 28–34.

[108] Usp. J. BRUNŠMID, Natpisi i novac, 29–32, br. 4.

[109] J. BRUNŠMID, Natpisi i novac, 32, br. 5: ῞Ορος Μάθιος Πυθέω.

[110] Usp. J. JELIČIĆ-RADONIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 153, 154, bilj. 9.

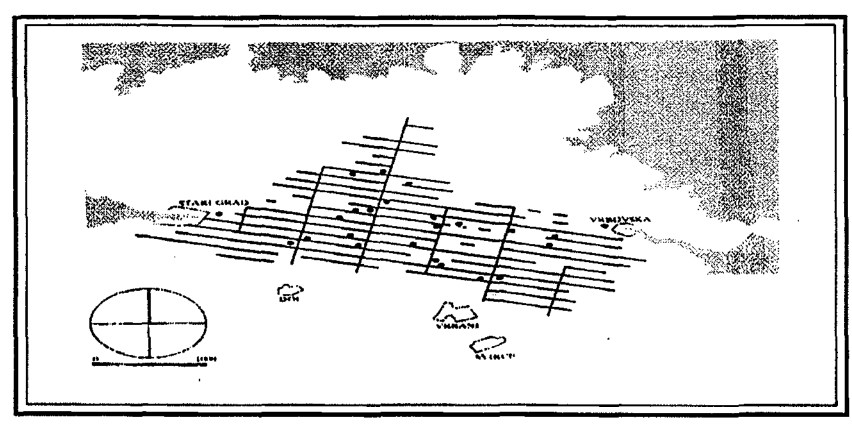
[111] M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 325.

[112] Usp. J. BRUNŠMID, Inschriften, 47, br. 25, 26; M. ZANINOVIĆ, Liber, 248.

[113] Usp. M. ZANINOVIĆ, u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije – Istorija i savremenost.* Zbornik radova Matice srpske, Novi sad 1989, 133–147; Od Helena, 117–127.

[114] M. ZANINOVIĆ, *Opusc. Arch. 6 (1956)* 15–24.

tovarima amfora uz njegove obale[115] i dr. U trgovinu vinom bili su uključeni i hvarski brodari.[116]



Sl. 24: Tragovi limitacije Starigradskog polja – Hvar (prema M. Zaninoviću)

Glavnina rimskih vinograda je na Hvaru rasla između Staroga Grada i Jelse, u plodnome polju (10 × 4 km) čija je parcelacija obavljena još u doba osnivanja grčke kolonije Faros na ovome otoku (sl. 24).[117] Među vodeća rimska gospodarstva na Hvaru svakako se mogu ubrojiti gospodarstvo kod Kutca zapadno od Jelse[118] te gospodarstvo iz Njiva blizu grada Hvara. Oba su imala po dva tijeska.[119] Nema sumnje da su i na gospodarstvima oko Dola, između Starog Grada i Jelse, u Vrbanju i polju ispod njega te u Sviču, Starču i na Butu[120] rasli vinogradi. Uzgoj vinove loze u Dolu potvrđuje reljef Silvana s grozdom u ruci.[121] Gospodarstvom i luksuznom *villom rusticom*, u Vrbanju kod Jelse, upravljao je vilik.[122] Jedna *villa urbana* nalazila se

[115] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. pregl. 1987,* 89–90.

[116] Usp. M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 27.

[117] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arch. Iug. 20–21 (1981)* 91–95; isti, u: *Prilozi povijesti otoka Hvara 7 (1983)* 3–10; isti, Od Helena, 28–33.

[118] Us. *ILIug. 2935*; B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Pharos, 41.

[119] Usp. B. VRANKOVIĆ, *Bull. dal. 19 (1896)* 19; M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 363; M. NIKOLANCI, *Zapisi o zavičaju 4 (1973)* 93–96. N. PETRIĆ, *Prilozi pov. umjet. u Dalm. 20 (1975)* 15–16.

[120] M. ZANINOVIĆ, *Od Helena,* 168.

[121] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 15–16, 37; M. ZANINOVIĆ, *Od Helena,* 125.

[122] Usp. *ILIug. 2935.*

u Starome Gradu.[123] U Starigradskom polju, na cesti koja je vodila prema Vrboskoj, nalazilo se također jedno antičko gospodarstvo s *villom rusticom.*[124] Jedno rimsko imanje s *villom rusticom,* u čijim ruševinama su pronađeni i ostaci tijeska i kamenog bazena, i pristaništem nalazilo se u uvali Sv. Luke istočno od Jelse.[125] Jedno gospodarsvo s *villom rusticom* i gatom te velikim bazenom za ribu nalazilo se i na istočnoj strani uvale Carkvica istočno od Jelse.[126] I unutar *villae rusticae* u Stagnjici (Vrboska) kod Jelse pronađen je antički tijesak.[127] U ruševinama *villae rusticae* u Zavali kod Jelse pronađen je reljef boginje Libere, koji također upozorava na uzgoj vinove loze i proizvodnju vina.[128] Ostaci jednog tijeska pronađeni su i u ostacima *villae rusticae* na Stagnjici u polju sjeverozapadno od Vrboske. Na uzgoj vinove loze upozorava i reljef Liberove družice Libere iz ostataka *villae rusticae* iz Zavale na južnoj obali Hvara prema Šćedru.[129] Ostaci jednog tijeska pronađeni su i u ruševinama *villae rusticae* na Grahovišću kod Poljica istočno od Jelse.[130] Nekoliko antičkih gospodarstava nalazilo se i u Hvarskome polju. I na istočnom dijelu otoka Hvara nalazila su se antička gospodarstva. Ostaci jednog takovog, s *villom rusticom,* nalaze se u uvali Mlaska kod Sućurja.[131] Da je na njemu tijekom 1. st. pr. Kr. uzgajana vinova loza svjedoče i amfore s potopljenog broda iz samog Sućurja.[132]

Intenzivniji uzgoj vinove loze je tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. i na Visu povezan s grčkim kolonistima. Grci su i na ovome otoku nakon uspostave svoje vlasti isparcelirali glavninu obradivih površina (sl. 25). Isejsci su tada vino pili iz luksuznog posuđa uvoženog iz *Picenuma* u Italiji.[133] Intenzivni uzgoj vinove loze na ovome se otoku nastavio i u narednim stoljećima, o čemu, između ostalog, svjedoče i neke emisije isejskog novca s grozdom, kantarosom i amforama.[134] Da su Isejci svoja vina plasirali i na istočnoja-

---

[123] Usp. J. JELIČIĆ-RADONIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 149–161.

[124] I. LOKOŠEK, *Arh. preg. 26 (1985) 1986*, 117; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 17 (1985) 2*, 24–26.

[125] Usp. V. GAMULIN, *Bull. dalm. 30 (1907)* 146.

[126] M. ZANINOVIĆ, *Histria Antiqua 1 (1995)* 92–93.

[127] M. NIKOLANCI, *Zapisi o zavičaju 4 (1973)* 93–96.

[128] M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 6 (1966)* 18–20, tab. IV; isti, Od Helena, 340–341; M. NIKOLANCI, *Zapisi o zavičaju 4 (1973)* 93–96.

[129] M. ZANIOVIĆ, *Opusc. Arch. 6 (1966)* 18–19, tab. IV; isti, Od Helena, 142–143; M. NIKOLANCI, *Zapisi o zavičaju 4 (1973)* 93–96.

[130] M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 24.

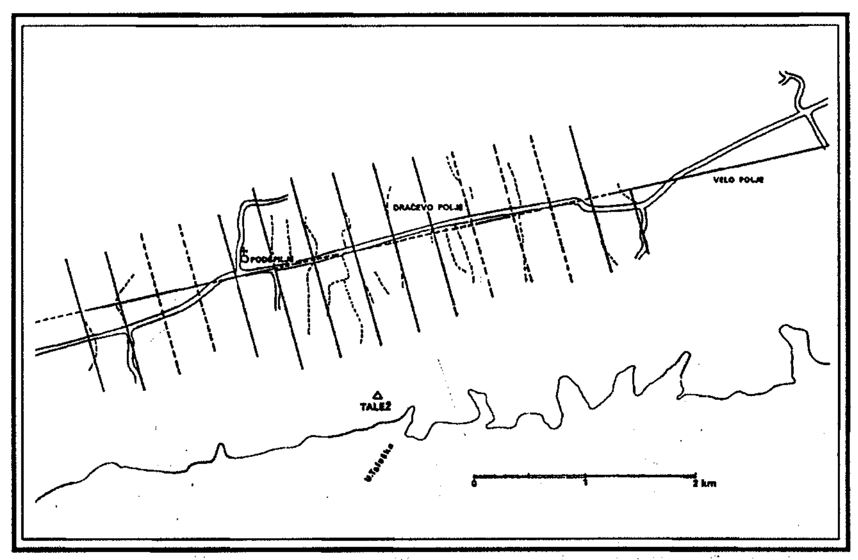
[131] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 25.

[132] A. FORTIS, Viaggio, 123, 180; isti, Putovanje, 223; N. CAMBI, *Pomorska biblioteka, sv. 22, Izdanje Mornaričkog glasnika*, Beograd 1969, 227–228, sl. 5.

[133] Usp. B. KIRIGIN, *Prijateljev zbornik I*, 79–98.

[134] Usp. J. BRUNŠMID, 67, br. 31, 32, 33; P. LISIČAR, Korkira, 40.

dransko područje svjedoči, između ostalog, i luksuzna vinska keramika pronađena u Resniku kod Kaštel Novog.[135] Prema svjedočenju Agatarhida s Knida, isejsko je vino tijekom 2. st. pr. Kr. ubrajano među vodeća tadašnja vina.[136] Da je trgovina isejskim vinima u posljednjim stoljećima stare ere cvala, svjedoči i tovar od 600 do 800 amfora s potopljenog broda iz uvale Vela Svitnja kod Visa. Na amforama s ovog broda nalaze se i one sa žigovima: *Atto, Har[---], Labeo, L. Pot, M. Pot, Menop(olis), Pilipi, Rv-X?, Sonic, Sonu.*[137] Vlasnik broda koji je prevozio ovaj tovar najvjerojatnije je bio Gaj Julije Cis (ili Cisaik), čije se ime nalazi na olovnom sidru pronađenom uz ovaj brod.[138]



Sl. 25: Tragovi limitacije Dračeva polja na Visu (prema M. Zaninoviću)

O intenzivnom uzgoju vinove loze i proizvodnje vina na Visu u antičko doba upozoravaju i velike količine amfora i drugog keramičkog posuđa ra-

---

[135] Usp. Z. BRUSIĆ, Resnik, 47–50.

[136] Usp. *AGATHARCH., fr. 13 (Athenaei Naucratitae Deipnosophistrum Libri XV, I, 52*; Fragmenta historicorum Graecorum III, 194*)*: ἐν δὲ Ἴσσῃ τῇ κατὰ τὸν Ἀδρίαν νήσῳ Ἀγαθαρχίδης φησὶν οἶνον γίνεσθαι ὃν πᾶσι συγκρινόμενον καλλίω εὑρίσκεσθαι. G. NOVAK, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 58, bilj. 116. isti, Vis 1, 61; M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. Balk. isp. XIII11 (1976)* 266.

[137] Usp. N. CAMBI, *Arh. pregl. 14 (1972)* 80–82; isti, *Actes,* 311–313, sl. 6–9, 315. D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 53;

[138] *C(ai) Iul(ii) Cis(si?)* vel *Cis(iaci?)* Usp. I. RADIĆ, *Diadora 12 (1990)* 65–78.

zasutog po cijelom otoku te u njegovu akvatoriju.[139] Tijekom 1. st. pr. Kr. u proizvodnji su vina prednjačili isejski *Pontii*, kojima je mogao pripadati i brod s tovarom od preko 600 amfora, potonuo između 100. i 80. g. pr. Kr. kod Vele Svitnje blizu Viške Luke. Među amforama na ovom brodu bile su i one sa žigovima *Atto, Har, Labeo, Menop, Pilipi, Sonic* te *M(arcus) Po(n)t(ius) i L(ucius) Po(n)t(ius)*.[140] Vina viških Pontija stizala su i na istočnojadranska područja o čemu, između ostalog, svjedoči i žig *C(ai) Pont(i) Philarri CV* s poklopca jedne amfore iz luke *Iadera*.[141] Da su viški Pontiji bili istaknuti trgovci svjedoči i žrtvenik kojeg su podigli u čast boga trgovine Merkura.[142]

Vinogradarstvo je u helensitičko doba, kako pokazuju gotovo sva arheološka istraživanja, bilo glavna gospodarska grana Visa. Na to ukazuju ne samo amfore razasute diljem otoka (osobito na istočnome obronku Gradine) i potonuli brodovi s tovarima amfora iz viškoga akvatorija, prikazi grožđa, kantarosa i amfora s nekoliko serija novca grčke kolonije *Isse* (Ἴσσα), nego i kult boga Dionisa.[143] Sve ovo još jedanput upozorava na činjenicu o eksportnoj isejskoj proizvodnji vina.[144]

Da je na Visu poljodjelstvo bilo vrlo razvijeno, svjedoče tragovi helenističke limitacije Dračeva polja[145] i tragovi antičkih gospodarstava na ovome otoku. Jedno helenističko gospodarstvo nalazilo se u Zlopolju na mjestu odvajanja ceste za Napoje.[146] Stotinjak metara zapadnije nalaze se tragovi jedne *villae rusticae*. Na Visu su svoje vinograde imali i krupni rimski posjednici kakav je bio i Kaj Valije Fest, koji je za ranog principata dao zasaditi vinograd u Zlopolju,[147] a koje je vjerojatno bilo u cijelosti njegovo vlasništvo. Tragovi antičkih gospodarstava pronalaze se i u Velom Polju, Smokovu Polju, Zlopolju, Borovu Polju, Pliskom Polju i Vinopolju.

---

[139] Usp. G. NOVAK, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 58, bilj. 116; D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 53; N. CAMBI, *Actes*, 311–313, sl. 6–9, 315; I. RADIĆ, *Diadora 12 (1990)* 65–78; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 26 (1994) 1*, 41; B. KIRIGIN, Issa, 84, 151, 152; isti, *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1991)* 71.

[140] Usp. B. KIRIGIN, Issa, 152.

[141] Usp. N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 59–64, sl. 6, 7, 8, 10, 11.

[142] *CIL III 3076*; N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 61, sl. 9; M. NIKOLANCI, *Diadora 9 (1980)* 222–223, br. 12: *Pontius Cn(aei) f(ilius) / Mercurio / dedit.* / [Λ]εύκιος / [Π]όντιος / [Γν]αίου υἱὸς / [Ἑ]ρμᾶι δῶρο[ν].

[143] Usp. B. KIRIGIN, *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1991)* 73.

[144] Usp. B. KIRIGIN, Issa, 83.

[145] M. ZANINOVIĆ, *Opusc. Archaeol. 21 (1997)* 77–84.

[146] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 16 (1993)* 182.

[147] Usp. *CIL III 6423: Iovi Optimo Maximo sacrum. Caius Valius Festus conditor vineae huius loci qui nunc Valianus a Festo dicitur, aeternumque tenet per saecula nomen. Voto suscepto aram adampliavit et tauro immolando dedicavit.*

I na Korčuli je početak intenzivnog uzgoja vinove loze povezan s helenskim naseljenicima, koji su na ovaj otok dospjeli s maloazijskog Knidosa (Κνίδος) pod zaštitom Korkire tijekom ranog 6. st. pr. Kr.[148] Dolaskom Grka na ovaj otok uzgoj vinove loze i masline stalno napreduje. Vinogradi su na Korčuli rasli i u vrijeme rimske vlasti, o čemu svjedoče tragovi antičkih gospodarstava s tijescima (*villa rustica* na Majsanu,[149] torkular s Primirja kod Bradata u Veloj Luci)[150] žrtvenici bogu Liberu iz Korčule[151] te žrtvenik *Liberu torc(u)lensisu* iz Žrnova[152] i dr. Tijekom 1. st. pr. Kr. antička gospodarstva s *villama rusticama*, u kojima se pronalaze velike količine ulomaka amfora, nalazila su se i u Lumbardi,[153] u Žrnovoj Banji,[154] u Blatu[155] na otočiću Gubeši kod Vele Luke, na Guduliji kod Potrine i na Poplatu.[156] Brodovi koji su prevozili vino u amforama pristajali su u uvali kod Potirne gdje se nalazila jedna rimska *villa rustica*[157] i gdje su uz tegule pronađeni i pitosi od kojih jedan sa oznakom *[----]iusio.*[158] Uz Korčulu su plovili i pristajali antički brodovi o čemu svjedoče brojne amfore i olovna sidra iz Pelješkog[159] i Korčulanskog kanala.[160]

Iako je otok Brač u antici bio poznatiji kao stočarski otok i otok na kojemu se proizvodio kvalitetan kamen, na njemu su također rasli vinogradi i maslinici, o kojima svjedoče tragovi gospodarstava s gospodarskim objektima (*villae rusticae*) unutar kojih se pronalaze ostaci tijesaka te ulomci amfora. O vinogradarsvu i vinarstvu na ovome otoku također svjedoči i kult vinskog boga Libera. Jedno antičko gospodarstvo s *villom rusticom* nalazilo se iznad Rata u Bolu,[161] dok su tragovi rimskih gospodarskih objekata registrirani i u Povljanama na Žalu.[162] O uzgoju vinove loze u plodnom polju

---

148 Usp. P. LISIČAR, Korkira, pass.; J. BOARDMAN, Kolonien, 267; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ. *Diadora 9 (1980)* 229–250.

149 Usp. D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 165.

150 Usp. F. OREB, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 125, bilj. 6.

151 *CIL III 3098.*

152 *CIL III 3065 = 10082 = ILIug. 2925.*

153 F. RADIĆ, *Starinar 4 (1887)* 10–24; D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 157–158; M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 16 (1993)* 183; isti, *Histria Antiqua 1 (1995)* 91–92.

154 Usp. D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 160.

155 D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 162; F. OREB, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 14–15 (1988–1989)* 203–211.

156 Usp. F. OREB, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 126, bilj. 8, 130, bilj. 15.

157 D. RADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 21 (1989) 3,* 45–46.

158 Usp. D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 162.

159 Usp. J. GJIVOJE, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 148–156.

160 Usp. I. RADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 1,* 30; M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1,* 33.

161 Usp. D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 75.

162 Usp. I. OSTOJIĆ, Povlja, 29.

iznad Škripa svjedoče žrtvenici bogu Liberu od kojih je jedan sa atributom *torc(u)lensis.*[163] Proizvodnju vina u Bunjama kod Novog Sela na sjeverozapadnom dijelu Brača potvrđuju ostaci torkulara i ulomci amfora u ostacima antičkog gospodarskog objekta.[164] Uz sjeverozapadni dio Brača, kroz Splitska vrata, odvijala se glavnina transjadranskog prometa,[165] koji je djelomice zahvaćao i ovaj otok. Uz obale Brača također su pristajali brodovi natovareni amforama[166] (uvala Viča na zapadu Brača, u Splitskoj,[167] istočno od Rata na Bolu[168] i dr.).

Vinogradarstvo je bilo važna gospodarska grana i otoka Mljeta. Ovaj je otok bio važna postaja za brodove koji su plovili istočnojadranskim akvatorijem, o čemu svjedoče potopljeni brodovi iz mljetskog akvatorija (Okulje, rt Stoba, Pomena, uvala Sobri).[169] Središnje pristanišno mjesto na ovome je otoku bila luka Polače na zapadnom dijelu Mljeta, gdje se pronalaze amfore rodoskog prototipa, grčko-italske te kampanske amfore iz vremena od 1. st. pr. Kr. do 1. st. poslije Kr.[170] U ovu su luku uplovljavali brodovi natjerani neverama, ali i radi uzimanja pitke vode i namirnica. Da se radilo o vrlo važnoj pomorskoj postaji svjedoče velike količine različitih amfora i druge keramike[171] te olovna sidra uz otočić Ovrt ispred Polača.[172] Ostaci potopljenih brodova i olovna sidra iz podmorja oko otoka Glavata svjedoče kako su brodovi pristajali i uz sjeverozapadne obale Mljeta.[173] U snabdijevanju brodova značajnu su ulogu imala otočna gospodarstva, osobito u razvijenoj i kasnoj antici. Na Mljetu su, u kasnoj antici, na gospodarstvu Kaja Balbinijana u Polačama proizvođene značajne količine vina, na što upozorava i hram vinskog boga *Libera Patera*. Tijekom 3. st. ovim je gospodarstvom ravnao vilik *Magnus*. On je, pri rekonstrukciji, Liberovu hramu dao nadograditi trijem.[174] Prema Mljetu su tijekom 1. i 2. st. plovili i brodovi zapadnomediteranskog porijekla prevozeći, uz prehrambene proizvode, i ra-

---

[163] *CIL III 3093 = 10100, 3094 = 10101.*

[164] Usp. D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 75, sl. na str. 73.

[165] Usp. M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1*, 33.

[166] Usp. B. KRIRIGIN, *Obav. Hrv. arh. dr. 15 (1983) 3*, 27.

[167] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Adrias 1 (1988)* 16.

[168] Usp. F. ŠANJEK, Spomenica, 82.

[169] Usp. A. KISIĆ, *Anali Histor. odjela Centra za znanst. rad JAZU u Dubrovniku 24–25 (1987)* 7–32.

[170] A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 155.

[171] B. GUSIĆ – C. FISKOVIĆ, Mljet; I. DABELIĆ, Mljet, 44; M. ZANINOVIĆ, *Arh. vest. 41 (1990)* 730.

[172] A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 155.

[173] M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 29 (1988)* 135–136; A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 155.

[174] Usp. K. PRIJATELJ, *Arhitektura 25–27 (1949) 3*, 89–93; M. ZANINOVIĆ, *Arh. vestn. 41 (1990)* 725–732, sl. 3; isti, Od Helena, 345–351.

znoliku keramiku, konzervirano voće, grumenje plavog i zelenog stakla, poluproizvode olovne rude i dr.).[175]

U antici su vinova loza i maslina intenzivno uzgajane i na poluotoku Pelješcu, o čemu, osim tragova antičkih gospodarstava s ostacima *villa rustica*, svjedoče ostaci tijesaka, kamenice te nalazi amfora. Nema sumnje da su ove mediteranske kulture i na Pelješac dospjele posredovanjem Helena iz Narone, s Korčule i Hvara. Pelješac je u antičko doba bio u sastavu naronitanskog agera.[176] Najviše antičkih gospodarstava se nalazilo uz Pelješki kanal na potezu od Orebića do Vignja te uz sjevernu obalu zapadnog dijela poluotoka.[177] Za poljodjelstvo Pelješca najvažnije je bilo Stonsko polje, čija je limitacija (sl. 26) obavljena oko 14. g. poslije Kr.[178] Rimska gospodarstva s *villama rusticama* nalazila su se nad plažom Trstenice u Orebićima, u samim Orebićima, kraj Divovića Vlake zapadno od Orebića[179] te u zavali Granica u Vignju.[180] Kod Vignja je registriran potopljeni antički brod koji je prevozio posuđe.[181] Značajnije rimsko gospodarstvo sa većom *villom rusticom* nalazilo se kraj Žala kod Trpnja.[182] Na području Janjine gospodarstva su imali naronitanski općinski dužnosnici – *quatuorviri*. Naronitanci su jedno imanje s *villom rusticom* imali i u Ratu u Sreseru kod Janjine. Uz ovo su gospodarstvo u antici pristajale i lađe.[183] Vinova loza je, bez sumnje, uzgajana i na području Stona i Stonskog Polja, na što bi ukazivao i jedan lozom ukrašeni kasnoantički reljef iz ovog mjesta[184] te nalazi amfora.[185]

Nema sumnje da je vino i maslinovo ulje u antici proizvođeno i na epidaurskom ageru i na gravitirajućim mu otocima. Vjerojatno su i ovamo vinova loza i maslina dospjele s helenskih prostora, najvjerojatnije posredovanjem ilirskih Plereja i Enhelejaca.[186] Vino i maslinovo ulje su tijekom 1. st. poslije Kr. proizvođeni i na gospodarstvu koje se nalazilo na Sustjepanu

---

[175] Usp. M. JURŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1988) 1,* 26–28; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1988) 3,* 41–42.

[176] Dvojica naronitanskih *quatuorvira* ovdje su imali svoje posjede. Usp. C. FISKOVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm., 55 (1953)* 234; isti, *Pelj. zbor.,* 60.

[177] C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 53.

[178] M. ZANINOVIĆ, *Adriatica praehistorica et antiqua*, 500.

[179] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 54.

[180] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 55, 58.

[181] Ž. RAPANIĆ, *Arh. pregl. 14 (1972)* 79–80.

[182] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 59.

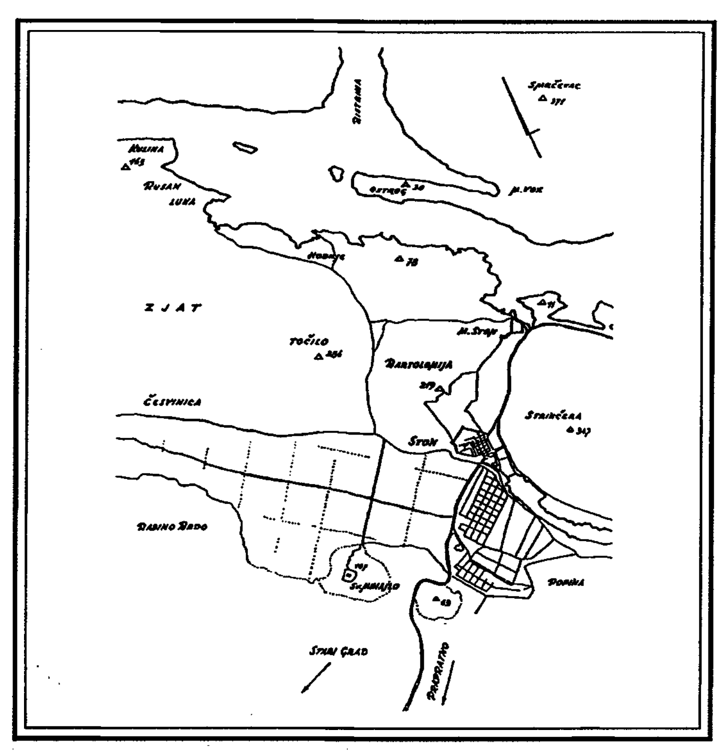
[183] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 60.

[184] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.,* 71.

[185] M. ZANINOVIĆ, *Adriatica praehistorica et antiqua*, 490, bilj. 6, 495.

[186] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 89.

kod Cavtata, o čemu svjedoče brojni ulomci amfora i njihovih poklopaca iz *villae suburbane* koja je imala i vlastito pristanište.[187] Ulomci amfora i njihovih poklopaca pronađeni su i u ostacima *villae rusticae* na Metalu u Gornjem Molunatu kod Cavtata.[188]



Sl. 26: Limitacija Stonskog polja (prema M. Zaninoviću)

Živi istočnojadranski promet vinom i maslinovim uljem nije zaobilazio ni pristanište rimskog *Epidaura*,[189] o čemu, između ostalog, svjedoče grčko-italske i ranobizantske amfore iz cavtatske luke[190] Ulomci amfora, od kojih su neke i sa žigovima (*Dard, VI[----], [----]Illil. F Q, Q. Vinct, Gen. Tivi, CDT. R., L. Opitr, L.L.R, QC.R, M In., Iarpo, Du, Ei[----], Lei, K[----]*),[191]

[187] M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 94; isti, Od Helena, 165, 166; isti, *Histria Antiqua 1 (1995)* 90.

[188] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 96.

[189] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 92.

[190] Usp. O. PRELAS, *Slobodna Dalmacija od 18. 12. 1996*, 10.

[191] Usp. V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Arh. preg. 13 (1971)* 45–49.

registrirani su i na Goričini, između Srebrenog i Kupara kod Cavtata. Među ovima su sigurno italski žigovi *Dard*[192] i *Gen. Tivi.*[193]

U razdoblju od 1. st. poslije Kr. do propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, u dolini gornje Trebišnjice egzistiralo je veliko antičko gospodarstvo (*fundus*), uz koje je prolazila rimska cesta koja je povezivala Naronu sa Skodrom.[194] I na ovom je gospodarstvu najvjerojatnije uzgajana vinova loza, na što bi mogli upozoravati ulomci amfora iz ruševina *villae urbanae* na Paniku kod Trebinja iz vremena od 1. do 4. st.[195] ostaci torkulara iz Bihova kod Trebinja.[196]

Vinogradi su u antici rasli i na Koločepu, o čemu svjedoče značajne količine ulomaka amfora iz podruma (*cella vinaria, cella olearia*) *villae rusticae* u Donjim Čelama.[197] Tijekom 2. i 3. st. vinogradi i maslinici su rasli i na Lopudu.[198] Vinogradi su rasli i na otoku Šipanu, o čemu, između ostalog, svjedoče brojni ulomci amfora iz *villae rusticae* na Fratiji u Luci.[199]

Da je vino tijekom posljednjih stoljeća stare ere dospijevalo i na područje Boke Kotorske svjedoče, između ostalog, velike količine amfora. U Brćelama u Boki Kotorskoj je najvjerojatnije registrirano jedno odlagalište ove glinene ambalaže.[200] Amfore se pronalaze i u Žanjicama, Solilima, ušću Nove Rijeke, Svetom Luki, Gomilici i dr. Na području Boke Kotorske pronalaze se i ulomci amfora porijeklom s Tasosa, Rodosa i Kosa.[201]

Vinogradi su u antici rasli i na širem naronitanskom području. Tragovi su rimskih vinograda registrirani i na području delte Neretve, gdje su se nalazila brojna rimska gospodarstava s gospodarskim objektima (*villae rusticae*).[202] Amfore i njihovi ulomci pronalaze se i na području Hutova Blata

---

[192] Prema M. H. CALLENDER, Stamps, 119, br. 514, radi se o južnoitalskom žigu.

[193] Moglo bi se raditi o žigu *Genetiv* poznatom iz Rima (*CIL XV 2900*; M. H. CALLENDER, Stamps, 96, br. 297).

[194] *L. Funisulanus Vet/onianus leg(atus) pr(o) praet(ore) / pontem et terminos re/novari ius(s)it, per / [5]T. Cas(s)ium Frontonem / o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis) in / fundo Vesiio (!). C.S.C.D.L.V.* Usp. D. SERGEJEVSKI, *Arch. Iug. 5 (1964) 93–95;* isti, *Glas. Zem. muz. 17 (1962)* 81, nr. 17; I. BOJANOVSKI, *God. Cent. balk. isp. 10 (1973)* 178; isti, *Tribunia 3 (1977)* 91; J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* 266, nr. 21.

[195] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 29 (1974)* 107–108; M. POPOVIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* T. III, 1, 2.

[196] Usp. Đ. ODAVIĆ, *Tribunia 1 (1969)* 65; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 29 (1974)* 289–293.

[197] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 97.

[198] Usp. I. ŠARIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 113.

[199] M. ZANINOVIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 97.

[200] Istorija Crne Gore, 162.

[201] M. PAROVIČ-PEŠIKAN, *Starinar 28–29 (1977–78) 1979,* 53–54.

[202] Usp. N. CAMBI, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* 44–45; isti, Neretva, 45.

kod Čapljine (na Desilu i Ogradi (Sjekosi) u Bajovcima, na Klepačkoj Gradini u Klepcima te na Crkvini kod vrela Londža u Deranima) kao i u Kominama kod Čapljine.[203]

Da je vinova loza, a bez sumnje i maslina, rasla i oko utvrđenoga rimskog kompleksa na Mogorjelu kod Čapljine, svjedoče ostaci tijesaka i spremišta s velikim pitosima u samome ovom utvrđenju.[204] Ostaci tijeska s velikim količinama keramike pronađeni su i u ruševinama *ville suburbanae* koja se nalazila u Višićima kod Čapljine.[205] Na jednom keramičkom ulomku s kraja 1., odnosno početka 2. st., iz ove je vile urezan grafit *Ol[---] ben(e)f(iciarii) Erb(oni) [centurionis?]* a na drugom *Aem(ilius) Licin(ius),*[206] čime bi se i ovaj kompleks mogao dovesti u svezu s pripadnicima rimske vojske.

Na području rimske Dalmacije vino su proizvodili aktivni vojnici na svojim gospodarstvima uz vojničke objekte i veterani, koji su prilikom otpusta iz aktivne vojne službe nerijetko dobivali čestice vrlo plodne zemlje (*honesta missio agraria*). Tijekom prve polovice 4. st. isluženi rimski vojnici dobivali su zemlju na području naronitanskog agera (u blizini Ljubuškog) (*Pagus scunasticus*).[207] Na vinogradarstvo na ovom području upozorava i u nekoliko navrata obnavljani hram vinskog boga Libera, koji se nalazio u blizini samog vojničkog logora na Humcu kod Ljubuškog.[208]

Vinogradi, a vjerojatno i maslinici, u antici su rasli i na području Brotnja u zapadnoj Hercegovini, na što bi, između ostalog, upozoravali i ostaci torkulara iz Čerina kod Čitluka (sl. 27)[209] te velike količine ulomaka amfora iz rimskog utvrđenja na Gradini u Biogracima kod Širokog Brijega.[210]

Vinova loza i maslina su na salonitansko područje dospjele posredstvom isejskih uporišta na obali: Tragurija (Τραγούριον) i Epetija (Ἔπετιον) te uporišta koje se nalazilo u Resniku kod Kaštel Novog.[211] U Epetiju i Traguriju je štovan i vinski bog Liber – Bakho.[212] Potonuli antički brod kod

---

203 V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Hercegovina 1 (1981)* 11–26.

204 Usp. M. ABRAMIĆ, Recherches à Salone I, sl. 96, Tab. VII 5; I. BOJANOVSKI, *Naše starine 12 (1969)* 27–54; E. DYGGVE – H. VETTERS, Mogorjelo, 12, 43.

205 Usp. I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 152.

206 I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 199, T. IV, 8, 10.

207 *CIL III 8487, 8488 = 8364; ILIug., 670, 1916, 1920, 1921; ILIug. 113, 114*; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Naše star. 14–15 (1981)* 263–264, 273.

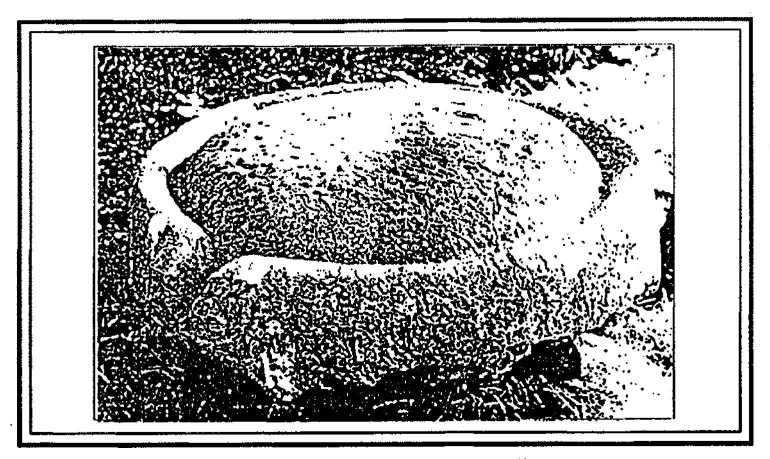
208 *CIL III 1789, 1790 = 8363, 8484, 8485; ILS 3381.*

209 Usp. M. HÖRNES, *Arch. epigr. Mitt. 4 (1880)* 36; C. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 4 16 (1904)* 45–49; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 289 i d; V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 121, 123; M. VEGO, Historija Broćna, 21; isti, Historija Brotnja, 27–28; I. BOJANOVSKI, *Naše star. 12 (1969)* 27; Š. MUSA – K. ŠEGO, Zri znak.

210 Usp. I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 42/43 (1987/1988)* 100–105, 113, sl. 1–3.

211 Usp. Z. BRUSIĆ, Resnik, 47–50.

212 *CIL III 8518*. Usp. M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 53–54.



Sl. 27: Ostaci rimskog torkulara iz Čerina kod Čitluka u Hercegovini

otoka Čiova je sredinom 1. st. pr. Kr. nosio teret od oko 92 amfore, među kojima su bile i one sa žigom *Nic.*[213] Kult boga Libera je registriran i na području Omiša.[214] Najznačajnije vinsko središte obalnog dijela Dalmacije u rimsko je doba svakako bila Salona, u kojoj je potvrđena nazočnost vinskih trgovaca.[215] Na području Salone pronađene su značajne količine amfora, koje su tijekom 4., 5. i 6. st. korištene za drenažu, ali i kao građevinski odnosno izolacijski materijal.[216] U Saloni su štovana vinska božanstva Bakho[217] i Liber.[218] Jedan od atributa personificirane Salone u kasnoantičko doba bila je bačva (sl. 28).[219] U bačvama se, kao uostalom i u mješinama i amforama, transportiralo vino još od biblijskih vremena. U trgovinu vinom u Saloni su, bez sumnje, bili uključeni i članovi jadranskih brodarskih i mornarskih udruženja *(collegium Serapis, collegium Isidis)*, koji su održavali intenzivne veze između srednje Dalmacije i Italije.[220]

213 Usp. N. CAMBI, *Actes*, 315, sl. 11.

214 B. GABRIČEVIĆ, Studije, Tab. VIII b.

215 *CIL III 2131;* M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29) 1932*, 60, T. VI, L; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 28–29. Usp. i T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1*, 91.

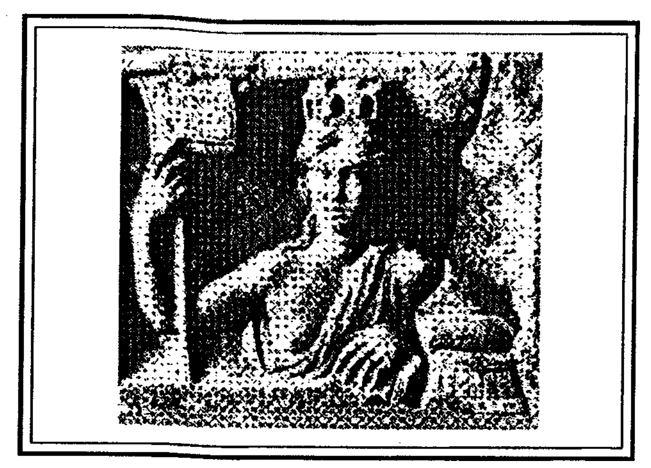
216 N. CAMBI, *VAHD 63–64 (1961–1962)* 145 i d; isti, Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6–8. XII 1976: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980., 73–75. T. I, 1 i 2, T. II 3; T. III 6; T. V, sl. 8; T. IV 7.

217 B. GABRIČEVIĆ, Studije, 151–159.

218 *CIL III 8518, 8673a, 8674, 14241, 14672,1, 14673.*

219 Usp. M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 52 (1935–1949)* 279–289.

220 *CIL IX 3337, 3338.*



Sl. 28: Personificirana Salona (Tyche Salonitana) lijevom rukom naslonjena na bačvu

Na širem salonitanskom području u rimsko su doba rasli brojni vinogradi i maslinici, na što upozoravaju ostaci više tijesaka iz same Salone i njene okoline. Jedan tijesak je prije gradnje ranokršćanske bazilike na Manastirinama, bio u sklopu *villae rusticae*.

Nakon izgradnje cemeterijalne bazilike na mjestu tog gospodarskog objekta, tijesak je nastavio raditi za potrebe bazilike.[221] I kasnoantička bazilika u Kapljuču u Saloni također je imala vlastiti tijesak (sl. 29).[222] Jednim tijeskom raspolagala je i biskupska palača u Saloni.[223] Najkompleksniji antički tijesak registriran je u Kaštel Sućurcu u blizini crkve sv. Kuzme i Damjana.[224]

Vinova loza, a vjerojatno i maslina, uzgajana je u vrijeme razvijenoga Carstva i na šibenskom području. Jedno antičko gospodarstvo s *villom rusticom* i termama nalazilo se na Ivinju, u dnu zaljeva Makirina blizu Pirovca, između Šibenika i Biograda. Pri njegovoj gradnji upotrebljene su i krovne opeke sa žigom *Pansiana,* koje upozoravaju da je ovo gospodarstvo nastalo na samom početku principata. Ovo je gospodarstvo raspolagalo plodnom

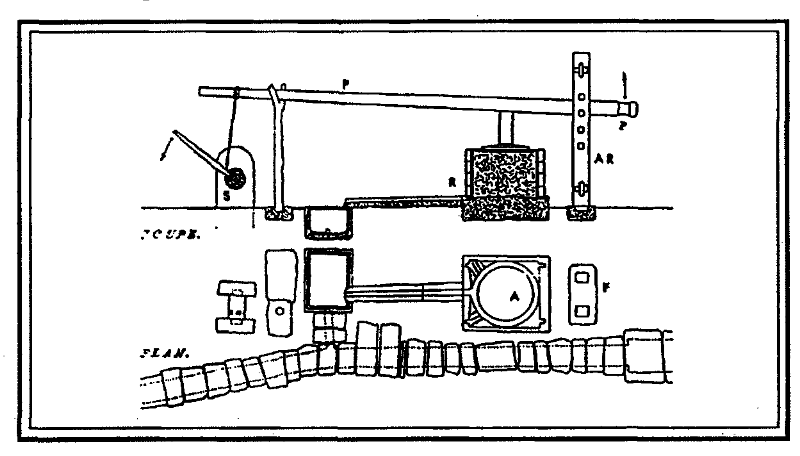
[221] Usp. M. ABRAMIĆ, Forschungen in Salona II, 9 i d.; Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 209.

[222] E. DYGGVE, Recherches ŕ Salone I, 103 i d.; Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 209.

[223] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953),* bilj. 7.

[224] Usp. LJ. KARAMAN, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, 205 i d.; Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* bilj. 7.

zemljom i izvorom žive vode. Blizina mora osiguravala mu je i ulov ribe te uzgoj školjaka i proizvodnju soli, pa je ono zadovoljavalo sve svoje potrebe za preživljavanjem. Na uzgoj vinove loze, a vjerojatno i masline, na ovom gospodarstvu upozoravaju ostaci tijeska i ulomci amfora iz gospodarskih objekata ovog imanja (*villa rustica*). Život se na ovom gospodarstvu kontinuirano nastavio i tijekom kasne antike, ali i u ranom srednjem vijeku, o čemu, između ostalog, svjedoče i ostaci velike trobrodne bazilike iz 6. st.[225]



Sl. 29: Rekonstrukcija tijeska u Kapljuču u Saloni (prema J. Brondstedu)

Brojni vinogradi su, bez sumnje, u vrijeme rimske antike, a vjerojatno i ranije, rasli i na najvećem kompleksu obradive zemlje uz istočnu jadransku obalu – u Ravnim Kotarima, o čemu, između ostalog, svjedoče tragovi brojnih rimskih gospodarstva s ostacima *villâ rusticâ* sa šireg zadarskog područja (Diklo,[226] Puntamica,[227] Dračevac,[228] uz rt Vitrenjak,[229] na raskrižju Benkovačke i Murvičke ceste[230] i dr.). Na trgovinu robom (vinom ili maslinovim uljem), koja se uskladištavala i transportirala u amforama, mogla bi upozoravati i jedna jantarna reljefna figurica s prikazom lađe sa amforama iz *Aenonae* (sl. 30).[231] Na vinogradarstvo na ovom području upozorava i kult Libera i Libere koji su, u zajednici s Izidom i Serapisom, štovani na području

225 Usp. J. GRUBAČ, *Slobodna Dalmacija*, od 14. svibnja 1997, 42.

226 I. FADIĆ, *Arh. preg. 26 (1985) 1986*, 90–91.

227 Usp. M. SUIĆ – I. PETRICIOLI, *Starohrv. pros. III Ser., 4, 1955*, 10 i d.

228 M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 28 (1987)* 100.

229 M. SUIĆ, *Zb. Inst. hist. n. Zadar, 2 (1956–57)* 18.

230 M. SUIĆ, *Zbor. Inst. hist. Zad., 2 (1956–57)* 18.

231 M. SUIĆ, Nin, 86–87, sl. 22.

Iadera u vrijeme Hadrijana.[232] Posredstvom *Iadera* i *Aenone,* na područje Ravnih Kotara, dopremane su velike količine keramike, uključujući i luksuzne reljefno ukrašene kratere, poluloptaste čaše za vino i dr.[233] U *Aenoni* je također štovan i zaštitnik mornara i brodara Neptun u zajednici sa Izidom.[234]



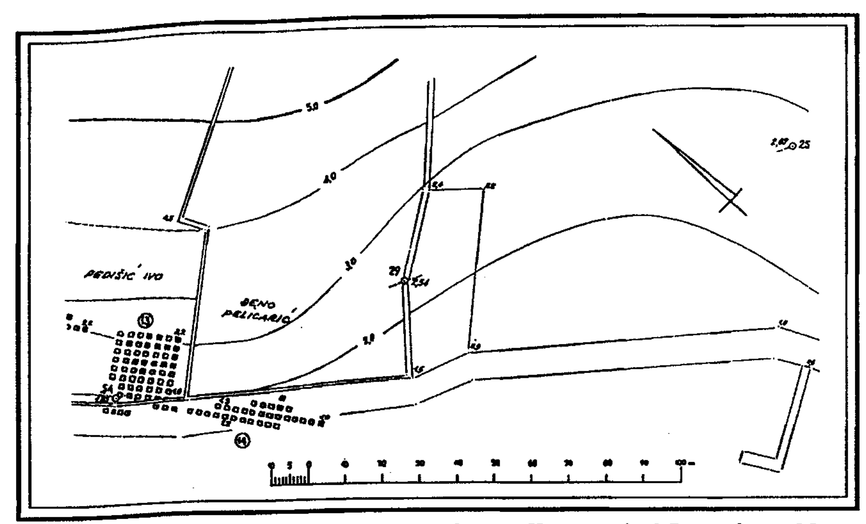
Sl. 30: Jantarska figurica brodice s veslačem i amforama iz Aenone

U razdoblju od 1. do 3. st. poslije Kr. vinova loza i maslina su uzgajane na antičkom gospodarstvu koje se nalazilo na Veleševu kod Benkovca. Ovo gospodarstvo se prostiralo na gotovo dva hekatara. Da su vino i maslinovo ulje na ovome imanju zaista proizvođeni, upozoravaju dvije kamenice i ostaci pitosa.[235]

Vinova loza i maslina intenzivno su uzgajane od početka 1. st. poslije Kr. i na rimskome gospodarstvu na Kumenatu južno od Biograda na Moru. Ovo je gospodarstvo bilo podignuto na krševitom terenu pa je vinova loza zasađivana u četvrtaste rupe usječene u kamen (sl. 31). Registrirano ih je oko deset tisuća. Koliko je ovo gospodarstvo bilo napredno vidi se i iz činjenice da je, osim *ville rusticae* i drugih popratnih objekata, imalo dva pristaništa, od kojih se veće nalazilo na samom Kumentu a manje na otoku Oštarije.[236]

---

232 *CIL III 2903;* M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 339.
233 Usp. Z. BRUSIĆ, *Kašt. zbor. 4 (1994)* 23.
234 Usp. *CIL III 2970;* M. SUIĆ, Zadar, 87.
235 Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 17 (1985) 1,* 21–23.
236 Usp. B. ILAKOVAC, *Diadora 14 (1992)* 279–290.



Sl. 31: Rimske kvadratične rupe za vinovu lozu iz Kumenta kod Biograda na Moru (prema B. Ilakovcu)

Antička gospodarstava nalazila su se i na otočnom dijelu iaderskog agera, ponajviše na Ugljanu (Muline, rt Supetar, u Batalaži, u Preku i dr.),[237] ali i na Pagu (Časka), Pašmanu (uz Zadarski kanal) i dr.[238]

Vinova loza i maslina su uzgajane i na sjevernodalmatinskim otocima Cresu, Lošinju, Susku, Iloviku, Velom i Malom Srakanu, o čemu, između ostalog, svjedoči veliki broj amfora iz akvatorija ovog otočja.[239] Uz ove otoke tijekom posljednjih stoljeća stare i u prvom stoljeću nove ere plovili su antički brodovi natovareni amforama. Najčešće su to bile amfore apulskog tipa. Pronalaze se oko Premude, Škarde, na Istu, na Molatu, kod Privlake u Malom Lošinju, u uvali Čikat, na Unijama i dr.[240] Amfore se pronalaze i u vodama Krka.[241] Jedan antički brod s tovarom grčko-italskih amfora iz razdoblja između 140. i 80. g. pr. Kr. potopljen je kod rta Pernat na Cresu.[242] Uz otok Ilovik, jugoistočno od Lošinja, potopljen je antički brod iz 2. ili 3. st. poslije Kr. s tovarom od više stotina amfora u kojima je najvjerojatnije

237 Usp. A. R. FILIPI, *Diadora 2 (1962)* 303–310; M. SUIĆ, Zadar, 175.

238 Usp. M. SUIĆ, Zadar, 261.

239 Usp. E. IMAMOVIĆ, *Ot. ljet. 3 (1980)* 142, 143.

240 Usp. Z. BRUSIĆ, *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 65–69.

241 Usp. R. MATEJČIĆ, *Arh. pregl. 10 (1968)* 122–124.

242 R. MATEJČIĆ, *Pom. zbor. 14 (1976)* 345–362; D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja, 343–348; R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 161–171.

prevoženo vino.[243] Uz južni dio otoka Silbe pronađene su male rodoske amfore u kojima je od 2. st. poslije Kr. prevoženo vino.[244] Trgovina vinom i maslinovim uljem na sjeveroistočnim jadranskim područjima bila je živa i u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku, na što upozoravaju amfore s broda potopljenog kod Premude.[245] Na sjevernojadranskom otočju svoja su gospodarstva imali brojni rimski građani. Najveći ih se broj nalazio u Nerezima kod Osora na Cresu, na području Sv. Jakova, Čunskog, na južnom dijelu Cresa te na južnom dijelu otoka Lošinja.[246] Na Osoru je registriran i kult boga Libera.[247]

Antička *Senia* nije raspolagala značajnijim površinama na kojima su mogle biti uzgajane vinova loza i maslina. Uzgoju ovih kultura na ovome području nisu pogodovali ni klimatski uvjeti. Ipak, *Senia* nije oskudijevala vinom ni maslinovim uljem, zahvaljujući činjenici da je bila glavno pomorsko središte sjeverne Dalmacije preko kojeg se odvijao gotovo sav transport prema unutrašnjosti japodske zemlje (Lika), u Panoniju, Norik i druge sjeverne provincije. U Seniji se, također, pronalaze amfore od kojih su neke iz 3. i 2. st. pr. Kr.,[248] ali i iz kasnijih razdoblja.[249] Neke amfore su služile i kao posude za pepeo spaljenih pokojnika.[250] U Seniji je također štovano i vinsko božanstvo Dionis – Liber,[251] a u vrijeme Hadrijana ovdje je postojao i hram *Libera Patera.*[252] Kult ovog božanstva u Seniji svjedoči ne toliko o uzgoju vinove loze na ovom području koliko upozorava na vrlo živi promet vinom kroz ovo mjesto.[253] Na područje *Senije* dospijevali su kartaški i grčki trgovci još u 3. i 2. st. pr. Kr., o čemu svjedoče novci Kartage iz 3. st. pr. Kr., novci grčkih gradova Apolonije i Dirahija te Panorma (Πάνορμος) sa Sicilije[254] i dr. Ipak, na području Senije su najbrojniji rimski novci[255] koji također upo-

[243] Usp. D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja, 151–152; M. ORLIĆ, Antički brod, 1–44.

[244] Usp. Z. BRUSIĆ, *Ot. ljet. 3 (1980)* 162.

[245] Usp. Z. BRUSIĆ, *Ot. ljet. 3 (1980)* 162.

[246] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Ot. ljet. 2 (1975)* 215 i d.

[247] *CIL III 10133.*

[248] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 18 (1986) 1*, 43.

[249] Usp. A. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 2 (1966)* 405, 408.

[250] Usp. K. PATSCH, Lika, 91–92.

[251] Usp. A. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 5 (1973)* 462–463.

[252] *ILIug. 247*; B. GABRIČEVIĆ, *Arch. Iug. 2 (1956)* 53–56; M. ZANINOVIĆ, *Senj. zbor. 9 (1981–1982)* 45; M. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 23 (1996)* 29–32.

[253] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 339.

[254] Usp. K. PATSCH, Lika, 102–103; Z. DUKAT – A. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 6 (1975)* 170–171.

[255] Z. DUKAT – A. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 6 (1975)* 171–192; Z. DUKAT – I. MIRNIK – J. NERALIĆ, *Senjski zbornik 10–11 (1983–1984)* 41–58.

zoravaju na intenzivnu trgovačku razmjenu s grčkorimskim svijetom. Veliki broj Grka i drugih koji su se služili grčkim jezikom (npr. Židova)[256] u Seniji je bilo i u prvim stoljećima Carstva, o čemu svjedoče nadgorobni spomenici ispisani grčkim alfabetom.[257]

Osim na obalnom području, vino je dospijevalo i u zaleđe istočnog Jadrana te u unutrašnjost Dalmacije. O ovome svjedoče brojni ulomci grčkorimske keramike, osobito amfora te kult vinskog boga Libera. Vinovu su lozu u unutrašnjosti uglavnom uzgajali isluženi i aktivni rimski vojnici i poneki stranac. Uzgoj vinove loze u unutrašnjosti Dalmacije nije imao ni približno onaj značaj kao na otočno-obalnom području. Grčko-rimska keramika je posvjedočena u svim urbanim naseljima Dalmacije u unutrašnjosti, dok se kult boga Libera susreće u urbanim središtima s većim brojem grčko-rimskog i orijentalnog pučanstva. Kult Libera je potvrđen u koloniji isluženih rimskih vojnika *Aequumu* (Čitluk kod Sinja).[258] Hram ovog božanstva je tijekom prve polovice 2. st. poslije Kr. bio sagrađen i u Vašarovinama kod Livna.[259] U ovome se mjestu tijekom druge polovice 2. i u prvoj polovici 3. st. susreću cipusi i urne ukrašene *aediculom,* amforom te delfinima na rubovima[260] koji su gotovo redovitova pratnja boga Dionisa.[261]

Kult Libera potvrđen je i na području *Delminiuma,* odakle potječe jedan ulomak s glavom ovog božanstva[262] te lik Silvana (Pana) s grozdom.[263] Sličan prikaz Silvana nalazi se i na reljefu iz Volara kod Šipova.[264] Liber je, u zajedništvu s Dijanom i Armatom, tijekom 1. i 2. st. poslije Kr. svoj hram imao u *Delminiumu.*[265] Na području *Delminiuma* se također pronalaze nadgrobni spomenici sa *aediculuom,* amforom i delfinima.[266]

---

[256] Αυρελιυς Διονυσιυς Ιυδ(α)ευς Τιβε[ρ]ιενσις αν(νορυμ) XXXXX φιλιορυν τριυν πατερ. Usp. *CIL III 10055;* K. PATSCH, Lika, 92–93, sl. 44.

[257] Δ(ις) Μ(ανιβους). 'Μα(ρκος) Κλαυδιος 'Μαρκειανος 'Μα(ρκου) Κλαυδειου Στραύ τονεικου' υἱος Νεικομηδευς 'ζησας ετη ις (= 16) ενθαΐδε 'κειμαι. Usp. K. PATSCH, Lika, 93, sl. 45.

[258] *CIL III 2730, 9752.*

[259] Usp. Usp. K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. (1894)* 349; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 40–41 (1985–1986)* 61–65, sl. 1; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 40–41 (1985–1986)* 66–67; B. MARIJAN, Livanjski kraj, 37.

[260] Usp. K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 175, sl. 24, 25, 26; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 90, 92, 94; V. PAŠKVALIN, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1*, 169, 170, T. III, 7, 8, T. IV. sl 11.

[261] Usp. Usp. D. SREJOVIĆ – A. CERMANOVIĆ, Rečnik, 117.

[262] Usp. V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 40–41 (1985–1986)* 67.

[263] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 160–161, sl. 8.

[264] V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 40–41 (1985–1986)* 71–77.

[265] Usp. K. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 232–233.

[266] K. PATSCH *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 235–236; V. PAŠKVALIN, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc.*, 168, T. I, 1.

Štovanje Libera posvjedočeno je na području Glamoča,[267] Bihaća (Brekavica,[268] Pritoka)[269] i Ljubije (Briševo).[270]

Kult boga Liber je registriran i dublje u unutrašnjosti Dalmacije, npr. u Zenici[271] i dr. U Starom Brodu na Drini pronađen je reljef s prikazom metamorfoze Ampela, što je dio mita o nastajanju vinove loze.[272] U Starom Brodu se vrlo često susreću Dionisovi atributi, grozdovi i geniji s grozdovima. Dionisova religija je na nadgrobnim spomenicima potvrđena i u drugim naseljima na Drini,[273] Skelani,[274] Ustikolina[275] i Rogatica,[276] Požega kod Čačka.[277] Nevjerojatno je da se na ovim prostorima uzgajala vinova loza. Vino je ovamo dospijevalo na različite načine u različitim prigodama.

---

[267] Usp. E. IMAMOVIĆ, Kultovi, 396, br. 152.; V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 40–41 (1985–1986)* 65–68, sl. 2.

[268] Usp. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 19 (1907)* 469 sl. 97.

[269] D. SERGEJEVSKI, *Spom. Srp. kralj. akad. 77 (1934)* 5–6, br. 2.

[270] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 114–116, Tab. II, sl. 3.

[271] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 44 (1932)* 38, tab. 18, sl. 2, 3

[272] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 46 (1934)* 21, sl. 8.

[273] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 46 (1934)* 30–31.

[274] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 19 (1907)* 438, sl. 14.

[275] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 5, sl. 1.

[276] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 12.

[277] *CIL III 8338, 12717, 12718.*

4. Uvoz maslinova ulja

Sudeći po navodima Strabona maslina se, s vinovom lozom, do Augustova doba proširila po cijeloj dalmatinskoj obali i otocima.[1] Uzgoj masline, proizvodnja i trgovina maslinovim uljem, uz vinogradarstvo i vinarstvo, na otočno-obalnom dijelu Dalmacije je činilo temeljnu granu grčko-rimskog poljodjelstva. Maslina je najviše uzgajana na srednjodalmatinskom otočju, na salonitanskom području, na širem području *Iadera* te na poluotoku Pelješcu. Dodatni poticaj razvoju maslinarstva u Dalmaciji bila je dopuštenja za proizvodnju maslinova ulja, dodijeljena Španjolskoj, Africi i ovoj provinciji u vrijeme careva Domicijana i Trajana.[2]

Značajne količine amfora za ulje (*amphorae oleariae)* iz Istre, Italije, sjeverne Afrike, Hispanije i drugih sredozmnih područja, koje se pronalaze diljem Dalmacije, upozoravaju na činjenicu kako dalmatinsko ulje ipak nije najčešće ni kvalitetom ni kvantitetom moglo konkurirati uvoznim uljima.[3] Stoga ne iznenađuje činjenica da se maslinovo ulje u Dalmaciju gotovo kontinuirano uvozilo tijekom cijelog trajanja antike.

Uz dalmatinsku su obalu plovili različiti grčki, italski, betički, sjevernoafrički i drugi brodovi koji su, između ostalog, prevozili i maslinovo ulje namjenjeno kako samoj Dalmaciji tako i rimskim provincijama u njenom zaleđu. Veliki broj ovih brodova je prvotno imao za odredišta dalmatinske luke, odakle je maslinovo ulje plasirano u primorska dalmatinska naselja i ona u unutrašnjosti ali i prema panonskom kao i drugim tržištima.

Najviše je maslinovog ulja na dalmatinsko područje uvoženo tijekom posljednja dva stoljeća stare i u prvoj polovici 1. st. nove ere.[4] Potom je nastupio prekid da bi uvoz ponovno značajnije oživio tijekom 4. i 5. st., uglavnom s istarskih prostora.[5] O ovome svjedoče istarske amfore (*amphorae oleariae*), koje se u velikim količinama pronalaze na dalmatinskom kopnu i podmorju ove provincije.[6] O trgovini istarskim maslinovim uljem tijekom posljednja dva stoljeća pr. Kr. te na početku novog tisućljeća, odnosno u 3. i 4. st., svjedoče potopljeni antički brodovi sa amforama kod rta Dubno kod Baške na otoku Krku[7] te kod otoka Raba. Među amforama ovog posljed-

---

[1] *SRAB., VII, 5, 10.*

[2] Usp. M. ROSTOVTZEFF, History I, 202.

[3] N. CAMBI, *Arh. vest. 26 (1975)* 120, 122, 123, bilj. 31.

[4] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias. 4–5 (1993–94)* 18.

[5] Usp. A. DEGRASSI, L'esportazione, 104–116.

[6] O istarskim amforama: A. STARAC, *Diadora 16–17 (1995)* 142–162; ista, *Izdanja Hrv. arh. dr. 18 (1997)* 143–161.

[7] Usp. R. MATEJČIĆ, *Mornarički glasnik* 1969, 236.

njeg broda nalazile su se i one sa žigovima *Tutu* i *Vi[ni?]*.[8] Istarsko je maslinovo ulje, ako je suditi po amforama, do vladavine Flavijevaca izvoženo i u sam grad Rim.[9] O trgovini istarskim maslinovim uljem i na južnoitalskom području, između ostalog, svjedoči i ulomak amfore s južnoitalskim žigom *Menol* iz antičkog *trapetuma* na Krku.[10] Tijekom 1. st. pr. Kr. u blizini otoka Unije zapadno od Lošinja potopljen je brod s amforama tipa *Lamboglia 2.*[11] Amfore ovog tipa pronalaze se i u akvatoriju otoka Krka, oko rta Dubna (gdje je na jednom grlu amfore utisnut žig *One(simi)*), u Omišaljskom zaljevu, u Cesarici, u Baškoj luci u Podvelebitskom kanalu[12] i dr. Istarske amfore iz razdoblja od 1. st. pr. Kr. i 1. st. poslije Kr. pronalaze se i u luci Polače na otoku Mljetu.[13] O uvozu istarskih ulja na dalmatinsko područje tijekom 4. i 5. st. također svjedoče istarske amfore iz pristaništa u Moluntu kod Cavtata.[14]

Potopljeni trgovački brod (*navis oneraria*), nosivosti ispod 100 tona iz uvale Stari Stoni na Paklenim otocima kod Hvara (sl. 32), prevozio je u razdoblju od kraja 2. do prve polovice 1. st. pr. Kr. južnoitalsko ulje. Među amforama koje su se nalazile na ovome brodu neke su bile i sa žigovima (*Aolipor, Cia, Elkios, Ven, [-]kio(?),[-]n, Sen[-], Am[-]* i *Mi*).[15] Tijekom 2. st. poslije Kr. italska su ulja stizala i duboko u unutrašnjost Dalmacije, o čemu, između ostalog, svjedoče i amfore iz rimskog naselja *Aquae S[---]* na Ilidži kod Sarajeva. Među amforama pronađenim u ruševinama ovoga rimskog banjskog naselja bila je i jedna s italskim žigom *Cossii* (sl. 33).[16]

Prve količine maslinovih ulja sa plantaža iz sjeverne Afrike na dalmatinske prostore najvjerojatnije su dospjele još početkom 1. st. pr. Kr., kad su sjevernoafrička ulja intenzivno dopremana na sjeverne italske prostore posredstvom Akvileje.[17] Najveće količine afričkih ulja, sudeći po amforama, u Dalmaciju su dopremljene krajem 1. te na početku 2. st., a potom tijekom 3., 4. i 5. st. U Špinutu kod Splita uz betičke (španjolske), nalazile su se i

---

[8] Usp. V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Diadora 8 (1975)* 89–102; ista, *Diadora 5 (1970)* 161–168.

[9] Usp. F. ZEVI, Amfore, 22, 31; A. STARAC, *Izdanja Hrv. arh. dr. 18 (1997)* 150.

[10] Usp. V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Arh. preg. 11 (1969)* 204–206; M. H. CALLENDER, Stamps, 113, 114.

[11] Usp. R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 163.

[12] Usp. Usp. R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 163.

[13] A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 154.

[14] A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 154.

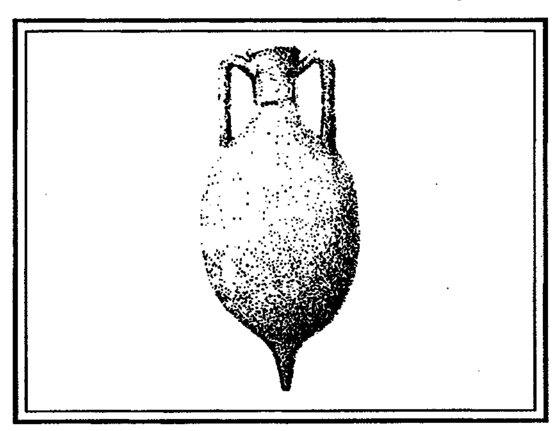
[15] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 18 (1986) 3*, 49–51; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3*, 39–40; isti, *Arh. pregl. 1987*, 89–90; M. JURIŠIĆ, *Karaka 1–2 (1980)* 36–38.

[16] Usp. E. PAŠALIĆ, *Kult. ist. BiH*, 279, 280 sl. 79.

[17] Usp. *Dig. XVIII 2, 62.*

amfore iz sjeverne Afrike.[18] Sjevernoafričke amfore iz 3., 4. i 5. st. su pronađene u Sućidaru i Dobrom kod Splita, u Splitu,[19] na potonulim brodovima kod Pelješca,[20] u uvali Duboka na otoku Hvaru[21] te kod Petrova Boka blizu grada Hvara.[22]

Od kraja 2. st. do propasti antike, na područje Dalmacije su najviše uvožena uljâ proizvođena na velikim latifundijama sjeverne Afrike, koje su se protezale na prostoru od Volubilisa, preko Tangera do *Hadrumentuma* i *Leptisa*. Na tom se području pronalaze brojne antičke uljare iz razdoblja od 1. do 4. st.[23] Ulja proizvedena na plantažama sjeverne Afrike najviše su izvožena tijekom 3. st. Izvoz ovih ulja je vrhunac dosegnuo u razdoblju između 250. i 280. g.[24] kada su velike količine dopremane i na područje Dalmacije.[25] O ovome svjedoče amfore s potopljenih brodova iz akvatorija otokâ Oliba, Morovnika, Silbe, Žirja, uz rt Santić na jugoistočnoj strani Paga, s broda iz lučice Povila kod Novog Vinodolskog, sa broda potopljenog uz Dingački Školj te broda iz uvale Žuljana uz južnu obalu Pelješca i dr. Na području Dalmacije je registriran još 31 lokalitet sa afričkim amforama za ulje.[26]



Sl. 32: Amfora iz rimskog naselja Aquae S[---] na Ilidži kod Sarajeva (prema E. Pašaliću)

[18] N. CAMBI, *Actes*, 327; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 155.
[19] N. CAMBI, *Actes*, 328–330, sl. 29–31.
[20] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 1987*, 199.
[21] M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 81–82.
[22] M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 82–83.
[23] Usp. A. KISIĆ, *Anali 24–25 (1987)* 16–17.
[24] Usp. A. KISIĆ, *Anali 24–25 (1987)* 19.
[25] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias. 4–5 (1993–94)* 18.
[26] Usp. Z. BRUSIĆ, *Ot. zbor. 3 (1980)* 162; A. KISIĆ, *Anali 24–25 (1987)* 19, bilj. 22.

Značajne količine afričkih uljâ prolazile su tijekom 2. i 3. st. i kroz antičku luku u Polačama na otoku Mljetu.[27] U luci Polače pristajali su i u narednim stoljećima veliki brodovi koji su prevozili ulje. Jedan brod s teretom od preko 1000 amfora u kojima je prevoženo ulje iz *Hadrumentuma* i *Leptisa* u Tunisu, potopljen je ovdje u razdoblju između 260. i 370. g.[28] Na jednoj od amfora s ovog broda utisnut je žig s inicijalima *Pgt.*[29] Veći brod, također s tovarom od preko 1000 amfora s uljem i maslinama *Hadrumentuma* i *Leptis Minora,* okončao je svoju plovidbu krajem 3. ili početkom 4. st. u zaljevu Sobra na Mljetu.[30] Jedan brod sa sjevernoafričkim amforama *oleariama* potopljen je u razdoblju od 3. do 4. st. nedaleko od Vrboske na Hvaru. Na grlu jedne amfore nalazi se grafit *Abdeunor.*[31] Iste su amfore pronađene i kod Krapnja kod Šibenika.[32] U ostacima rimskih *villâ rusticâ* na Zastražišću i na Grahovišću u Poljičkom polju na Hvaru također su registrirane afričke amfore za ulje iz razdoblja od 5. do 6. st.[33] Veliki broj pojedinačnih sjevernoafričkih amfora iz 4. st. pronađen je uz otoke Silbu, Olib, Žirje, u šibenskom kanalu, na otoku Tijat kod Šibenika, oko Mljeta, u Makarskoj, na Čiovu, Premudi i dr.[34] Sjevernoafrička ulja su, sudeći po amforama iz priobalnih voda otoka Unije i u Osorskom zaljevu, tijekom 4. st. dospijevala i na sjevernodalmatinske prostore.[35]

Na područje Dalmacije stizalo je hispansko ulje s područja Azailije još tijekom 2. st. pr. Kr., kako se to vidi po amforama iz Perna kod Sućurja na Hvaru.[36] Doprema hispanskih ulja u Dalmaciju prevladava od posljednjih desetljeća 1. i u prvoj polovici 2. st., uglavnom zbog opadanja proizvodnje i kvalitete istarskog ulja.[37] Radilo se o visokokvalitetnim uljima[38] s područja *Baetisa* (Gaudalquivir),[39] koja su u velikim količinama izvožena i

---

[27] Usp. Z. BRUSIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 141.

[28] Usp. A. KISIĆ, *Anali 24–25 (1987)* 7–32.

[29] Usp. A. KISIĆ, *Anali 24–25 (1987)* 14.

[30] Usp. F. ZEVI – A. TCHERNIA, *Antiquites Africanes 3 (1969)* 184–187; Z. BRUSIĆ, *Balcanoslavica 5 (1976)* 32; A. KISIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* 154; S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias. 4–5 (1993–94)* 32.

[31] Usp. M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 27 (1995)* 1, 29–31; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996)* 32.

[32] Usp. B. ČEČUK – A. DORN, *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 4.

[33] Usp. J. W. HAYES – T. KAISER – B. KIRIGIN – N. VUJNOVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1,* 70.

[34] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias. 4–5 (1993–94)* 32.

[35] Usp. R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7 (1982)* 166; S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias 4–5 (1993–94)* 18.

[36] Usp. N. CAMBI, Jadran, 228, sl. 5.

[37] Usp. N. CAMBI, *Arh. vesn. 26 (1975)* 122.

[38] Usp. *PLIN., nat. hist. XV 8.*

[39] Usp. N. CAMBI, *Arh. vesn. 26 (1975)* 115–121.

u Italiju,[40] na alpske[41] i panonske prostore.[42] Glavni posrednici u plasmanu hispanskih ulja bila su spominjana velika brodarska i pomorska udruženja (*corpora naviculariorum maris Hadriatici* i *navicularii maris Hadriatici*).[43] Najveće količine betičkih ulja u Dalmaciju su uvožene preko Salone.[44] U salonitanskom zaljevu u Špinutu, u nasipu, nalazile su se betičke amfore tipa *Dresser 20* iz oko 3. st. poslije Krista sa žigovima *(Figlina) Saxo Ferr(eo)* ili *Ferr(i), F(iglina) S(axo) F(erreo) A QVA, (Figlinae) Scorobr(ens)es, Oc(tavi) Pa(terni), Speratus, A[i] FF* i *L(uci) P(?) M(?) S(ervus)* te grafit *Secum.*[45] Uvoz hispanskog ulja, ribljih prerađevina, vina i konzerviranog voća krajem 1. i početkom 2. st., potvrđen je i tovarima s potonulih brodova kod otoka Palagruže i Mljeta.[46] Betičko je ulje stizalo i na sjeverna područja Dalmacije, kako se vidi po tovaru potonulog broda između Žuta i Dugog otoka.[47]

Iako je i Dalmacija, zajedno s Hispanijom i Afrikom, dobila slobodu proizvodnje maslinova ulja od cara Trajana,[48] dalmatinska ulja nisu ni kvalitetom niti kvantitetom mogla konkurirati sjevernoafričkim, hispanskim i istarskim uljima. Stoga se maslinovo ulje na područje Dalmacije uglavnom uvozi. Potvrda ovomu je tovar potonula broda s betičkim amforama kod Stipanske uz otok Šoltu. Među amforama su bile i one sa žigovima *L P. M. S.*[49] Tijekom 3. st. betičko je ulje uvoženo i na područje Istre[50] i na područje Panonije.[51] Betičke amfore sa žigovima *L(uci) Iuni Melissi* i *L(ucius) F(abrius) C(rescens) Cuc(um) F(iglina)* su pronađene i u *Cibalama*, a *S(axo) Fe(rr)* u *Sirmiumu.*[52] Osim ulja, u Dalmaciju je stizala i iberska keramika te luksuzni arhitektonski dijelovi.[53]

---

[40] Usp. T. FRANK, History, 309; J. REMESAL-RODRIGUEZ, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. II (1983) 2,* 91–111.

[41] Usp. A. TSCHERNIA, Amphorae, 429.

[42] Usp. T. BEZECKY, Instrumenta, 27–30.

[43] *CIL VI 9682 = ILS 7277; CIL XIV 409 = ILS 6146*; *AE 1959, 149 = AE 1987, 191*; *AE 1987, 192*; *AE 1988, 178*; B. SIRKS, Food, 81–82.

[44] Usp. D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 25.

[45] Usp. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 25; N. CAMBI, *Arh. vesn. 26 (1975)* 118, sl. 6–11; isti, *Produccion*, 369–381; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 155.

[46] Usp. M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 1987,* 201, 199.

[47] Usp. N. CAMBI, *Produccion*, 382.

[48] Usp. M. ROSTOVTZEFF, History I, 202.

[49] Usp. N. CAMBI, *Produccion*, 381.

[50] Usp. N. CAMBI, *Produccion*, 388–389; isti, *Actes, 326.*

[51] Usp. D. GABLER – M. H. KELEMEN, *Communicat. Arch. Hung. 5 (1985)* 69 i d.

[52] N. CAMBI, *Arh. vest. 26 (1975)* 120, sl. 12, 13; isti, *Produccion*, 386–387, sl. 25, 26. O betičkim amforama: G. CHIC GARCIA, Epigrafia.

[53] N. CAMBI, *Arh. vest. 26 (1975)* 121.

U razdoblju od 4. do 6. st., sudeći po amforama iz Novog Vinodolskog, Premude, Rogoznice, Žrnova kod Splita i šibenskog kanala, na područje Dalmacije dospijevala je u amforama i roba sa Ponta (Tomi).[54]

4. 1. Maslinarstvo

Iako je maslina, kao i vinova loza, na dalmatinska područja uglavnom dospjela posredstvom Helena, njen je intenzivni uzgoj na području ove provincije započeo, i vrhunac dosegao u vrijeme rimske antike. Maslina se uzgajala na gotovo svim značajnijim rimskim gospodarstvima otočnog i priobalnog dijela Dalmacije. I u uzgoju ove mediteranske kulture prednjačili su srednjodalmatinski otoci, područje Ravnih Kotara s *Iaderom* i gravitirajućim mu otocima, poluotok Pelješac, salonitansko područje i dr. U unutrašnjost ove provincije maslina se uglavnom proširila uz donji tok rijeke Neretve (oko Čapljine i na području Brotnja).

Sudeći po tijescima i kamenicama te drugim arheološkim nalazima, maslina je najintenzivnije uzgajana tijekom ranog principata na otocima Visu[55] i Hvaru. Mlin za masline sa spremištem (*cella olearia*) i velikim pitosima iz prve polovice 1. st. poslije Kr. pronađen je u ostacima *villae rusticae* u uvali Carkvica kod Jelse na Hvaru.[56] Krajem 1. i tijekom 2. st. najveće su količine maslinovog ulja proizvođene na gospodarstvu koje se nalazilo na Kupinoviku kraj Dola na Hvaru. Masline su ovdje prerađivala čak dva tijeska pronađena u ostacima *villae rusticae*[57] (sl. 33). O uzgoju maslina i proizvodnji maslinova ulja na korčulanskom području, između ostalog, svjedoči i nalaz jedne uljare na otoku Majsanu kod Korčule.[58]

Primarne su poljodjelske grane Ravnih Kotara gotovo tijekom cijelog trajanja rimske antike bile vinogradarstvo i maslinarstvo, pa ne iznenađuje da je još u vrijeme ranog principata *Iader* mogao funkcionirati kao tržište maslinova ulja.[59] Liburnsko ulje (*oleum Liburnicum*), proizvedeno bez sumnje na ravnokotarskom području i na zadarskom otočju, odlikovalo se po-

---

[54] S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias 4–5 (1993–94)* 35–37.

[55] Usp. B. GABRIČEVIĆ, Viški spomenici, 55; *ILIug. 926.*

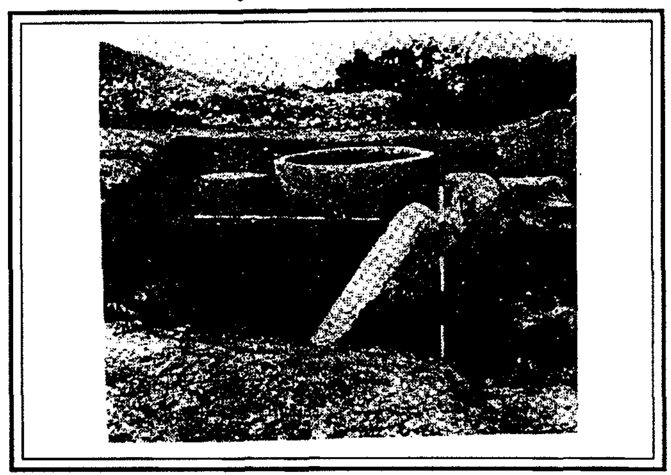
[56] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 363; isti, Od Helena, 24, 163–165.

[57] Usp M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 141, Tab. I 1; isti, Od Helena, 93–101; 168–172; isti, *Histria Antiqua 1 (1995)* 93.

[58] Usp. I. BOJANOVSKI *Naše star. 12 (1969)* 31, bilj. 25; D. FISKOVIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 165.

[59] Usp.: *CIL III 2936: M. Cornelius Hiero / v(ivus) f(ecit) sibi et / Corneliae Heroidi / uxori carissimae et / M. Cornelio Carpo neg(otiatori) oleario / et M. Cornelio Carpo / iuris studioso et / libertis libertabusq(uae).*

sebnim okusom.[60] Tijekom 4. i 5. st. maslinovo ulje s područja *Iadera* i gravitirajućih mu otoka izvoženo je i na italsko područje.[61]



Sl. 33: Ostaci prese sa masline na Kupinoviku (Dol) na Hvaru (prema M. Zaninoviću)

O uzgoju maslina na ravnokotarskom području svjedoče ostaci tijesaka i kamenica te amforâ za ulje. Tako se u ostacima *vilae rusticae* iz Dračevca kod Zadra, koja se datira u razdoblje od 1. do 4. st., pronalaze amfore za vino i maslinovo ulje.[62] Maslinovo ulje je proizvođeno i na rimskom gospodarstvu koje se nalazilo na Kumentu kod Biograda.[63] U razdoblju od 1. do 3. st. maslinovo je ulje proizvođeno i na antičkom gospodarstvu na Veleševu kod Benkovca, o čemu, između ostalog, svjedoče ostaci dvaju rimskih kamenica te jedan veći pitos.[64] Masline su uzgajane i na velikom rimskom gospodarstvu na otoku Ugljanu (*praedium Gellianum*), o čemu svjedoče ostaci maslinovih plodova i bazeni za njihovu obradu i čuvanje, ostaci mlina i tijeska za masline (*torcular*) te prostorije za čuvanje ulja sa amforama i pitosima iz *villae rusticae* u Mulinama (sl. 34).[65]

---

[60] *APICIUS, I, 5; PALLAD, XII, 18; TEOPOMP, IX, 27; GALEN, XII, p. 513; PAUSAN., X, 32, 19*; I. BOJANOVSKI, Naše *star. 12 (1969)*29.

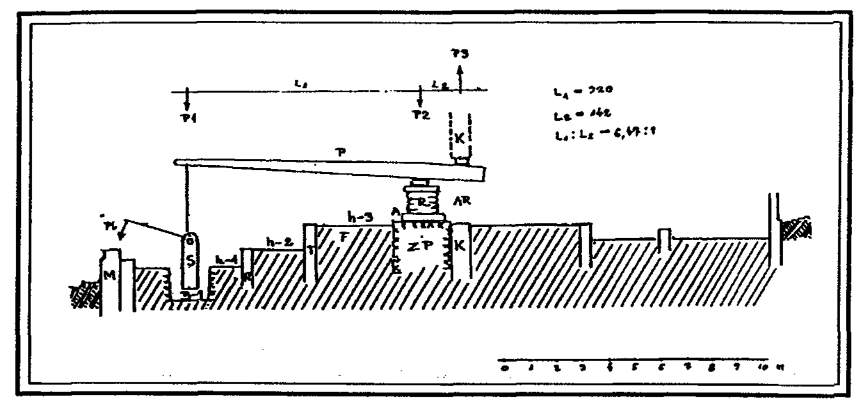
[61] Usp. R. CESSI, Storia di Venezia, 339 i d.

[62] M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 28 (1987)* 100.

[63] Usp. M. SUIĆ, Zadar, 261, bilj. 361; B. ILAKOVAC, *Diadora 14 (1992)* 279–290.

[64] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 17 (1985) 1*, 22–23.

[65] Usp. M. SUIĆ, *Ljetopis JAZU 64 (1957) 1960*, 235, T. VIII, IX; isti, Zadarsko otočje, 55, T. II a i b; isti, Zadar, 261, 282; M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. rasp. 4–5 (1967)* 367; B. ILAKOVAC, *Rad Zavoda HAZU u Zadru 40 (1998)* 1–26.



Sl. 34: Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline iz Mulina na Ugljanu (prema B. Ilakovcu)

Sudeći prema nalazu turnjačnice u ostacima rimskog naselja iz Bilica kod Šibenika, za pretpostaviti je da se, uz vinovu lozu, na području Šibenika uzgajala i maslina.[66]

O uzgoju maslina na Pelješcu svjedoče ostaci turnjačnica i kamenica s plodovima maslina iz više rimskih gospodarskih objekata. Tako su ostaci rimskih turnjačnica pronađeni u ruševinama *villâ rusticâ* kod Gospe od Karmela blizu Orebića, na Zamošću kraj Kučišta, na Pokućju kod Sresera i dr. Ostaci dviju kružnih kamenica od rimskih tijesaka za masline pronađeni su i na središnjem dijelu Pelješca.[67]

U kasnoantičko doba naveće količine maslinova ulja proizvođene su na salonitanskom području, o čemu, između ostalog, svjedoči i pet kasnoantičkih tijesaka iz Salone i Kaštela koje su mogle poslužiti za tiještenje grožđa i maslina.[68] Jedan tijesak se nalazio na samom forumu kasnoantičke Salone.[69] I kompleks kasnoantičke biskupske palače u Saloni kod Pet Mostova raspolagao je postrojenjima za tiještenje vina i maslinova ulja.[70] U kasnoantičko doba salonitanska je crkva ('εκκλεσία καθολική) bila istaknuti veleposjednik, čija su imanja davala značajne količine vina i maslinova ulja.[71] Vlastitim tijescima su raspolagale i cemeterijalne bazilike u Kapljuču i na

---

[66] Usp. I. BOJANOVSKI *Naše star. 12 (1969)* 31, bilj. 25.

[67] Usp. C. FISKOVIĆ, *Pelj. zbor.*, 54, 55, 60.

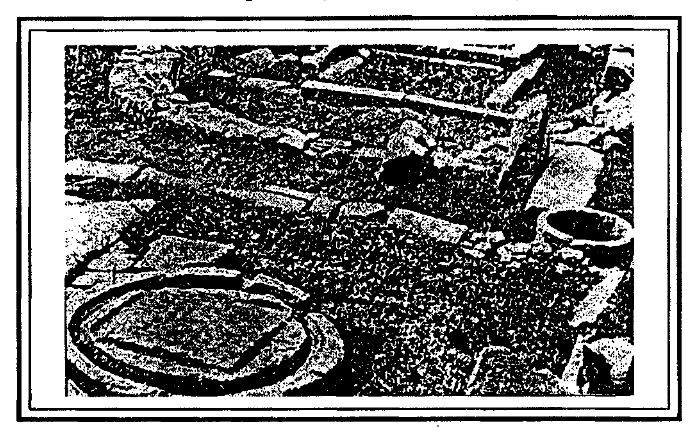
[68] Usp. I. BOJANOVSKI, Naše *star. 12 (1969)* 27.

[69] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 4 (1953)* 205–212.

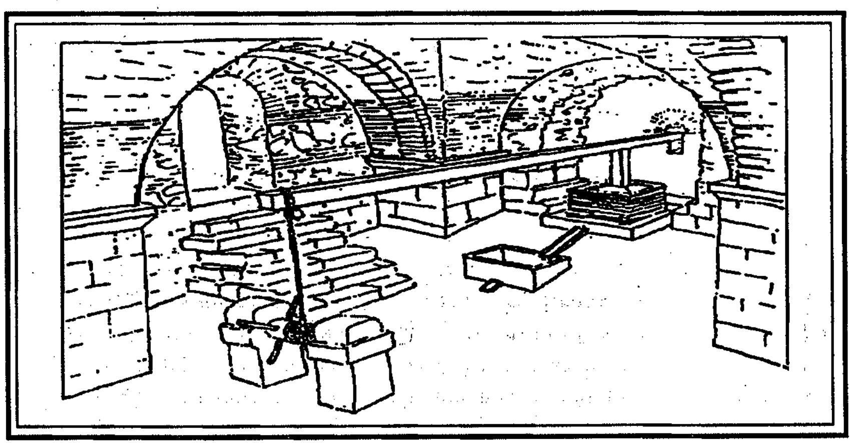
[70] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 4 (1953)* 208, bilj. 7.

[71] Usp. E. DYGGVE, Povijest, 37–38, T. II, 22, 24.

Manastirinama (sl. 35).[72] Da su masline i vinova loza uzgajane u značajnim količinama i na području Kaštela, između ostalog, svjedoče i ostaci tijesaka iz Doca u Kaštel Gomilici[73] te iz Mira u Klobučcu.[74] Proizvodnja maslinova ulja na širem salonitanskom području nastavila se i tijekom ranoga srednjeg



Sl. 35: Ostaci tijeska uz baziliku u Saloni



Sl. 36: Rekonstrukcija tijeska iz podruma Dioklecijanove palače u Splitu (prema J. Marasoviću)

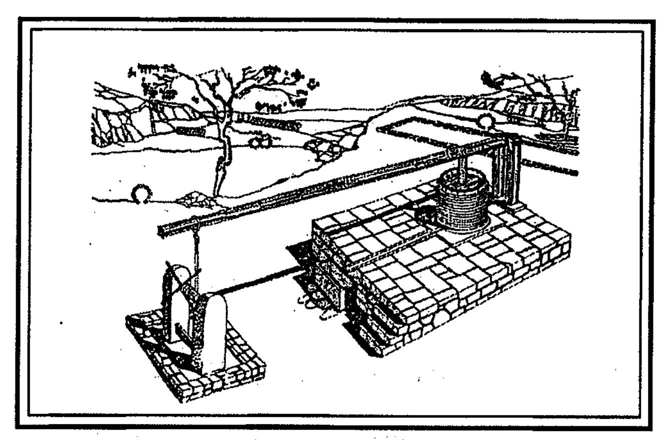
[72] Rechérches à Salone I, 103 i d.; E. DYGGVE, Forschungen in Salona II, 9 i d.

[73] LJ. KARAMAN, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, 205.

[74] P. ERGOVAC, *Vjes. Hrv. arh. dr. 2 (1896)* 143; L. JELIĆ, *Vjes. Hrv. arh. dr. 2 (1897)* 146–147; isti, *Vjes. Hrv. arh. dr. 3 (1898)* 220–229.

vijeka, o čemu svjedoči nalaz antičkog tijeska u podrumima Dioklecijanove palače u Splitu (sl. 36),[75] intervencija ostrogotskog vladara Teodorika 507. g. u svezi duga za ulje salonitanskog biskupa Januarija[76] te ostaci maslina iz ruševina benediktinskih samostanâ u Rižinicama i na Crkvinama s ostacima tijeska istog tipa kao što su bili oni pri episkopalnom centru u Saloni.[77]

U zaleđu istočnoga Jadrana maslina je intenzivnije uzgajana na širem području donjeg toka Neretve i njenih pritoka Trebižata i Bregave. Nema sumnje da su glavni uzgajivači masline i na ovom području bili stranci, prvenstveno veterani i aktivni vojnici iz logora na Mogorjelu kod Čapljine te kolonizirani stranci. Unutar utvrđenja na Mogorjelu pronađeni su ostaci dvaju tijesaka (*torcularia*) (sl. 37) te prostori za uskladištavanje (*cella olearia*) s velikim pitosima.[78] U ovome se utvrđenju do 400. g. proizvodilo i do 4.000 litara ulja.[79] Masline su uzgajane i na privatnome gospodarstvu, čije je središte bila *villa suburbana* u Višićima kod Čapljine, gdje su također pronađeni ostaci jednog tijeska za masline.[80]



Sl. 37: Rekonstrukcija rimskog torkulara iz Mogorjela (prema I. Bojanovskom)

[75] T. MARASOVIĆ, *Rdovi Sveučilišta u Splitu sv. 1 (III)* 1984; B. GABRIČEVIĆ-T. MARASOVIĆ, Vodič, 2.

[76] *CASS., Mon. Germ. Hist. Auct. Antiq. XII, 83.*

[77] Usp. E. DYGGVE, Povijest, 56–57, T. III, 20.

[78] I. BOJANOVSKI, *Naše star. 12 (1969) 27–53.*

[79] Usp. I. BOJANOVSKI, *Naše star. 12 (1969)* 48.

[80] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 168, T. I, sl. 4; I. BOJANOVSKI, *Naše star. 12 (1969)* 37, sl. 9.

5. Uzgoj žitarica

Uzgoj većih količina žitarica u predantičko i antičko doba prevladavao je isključivo u zaleđu te u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. U primorskom dijelu ove provincije žitarice su u značajnijim količinama uzgajane na području Ravnih Kotara, u donjem toku i delti rijeke Neretve, a moguće i na otoku Hvaru. Nema sumnje da su žitarice uzgajane i na drugim istočnojadranskim područjima. Tako su tragovi uzgoja žitarica registrirani na sjevernodalmatinskim otocima Lošinju i Uniji.[1] U uzgoju žitarica uglavnom su prednjačile domorodačke populacije, koje ih koriste ne samo u ishrani nego i u proizvodnji opojnih napitaka.[2] U proizvodnju su se žitarica na svojim gospodarstvima uključili i isluženi rimski vojnici koji su kao nadoknadu za svoju višegodišnju službu u rimskim postrojbama nerijetko dobivali zemlju (*honesta missio agraria*) na dalmatinskom području. Žitarice su na području Dalmacije uzgajali i aktivni rimski vojnici, prvenstveno za vlastite potrebe te za prehranu stoke angažirane pri vojnim postrojbama. Isluženi su rimski vojnici svoja gospodarstva (*sessio*) sa stambenim i gospodarskim objektima (*villae rusticae*) najčešće podizali u blizini vojničkih logora, prvenstveno se baveći, gdje god su to klimatske prilike dopuštale, uzgojem mediteranskih kultura, osobito vinove loze i maslina.[3] Žitarice su uglavnom proizvodili na gospodarstvima u unutrašnjosti provincije Dalmacije, primjerice na plodnome Sarajevskom polju.

O poljodjelstvu na dalmatinskom području govore i neki antički pisci. Njihova se svjedočanstva uglavnom odnose na otočno-obalni pojas te bliže zaleđe obalnog dijela Dalmacije. Hekatej iz Mileta (oko 500. pr. Kr.) bilježi, a Stjepan Bizantinac (6. st. poslije Kr.) prenosi, da je zemlja Liburna veoma plodna.[4] Kako su Liburni u vrijeme Hekateja dominirali na otočno-obalnom dijelu Dalmacije sjeverno od rijeke Krke, Hekatejeva se vijest o plodnosti njihove zemlje uglavnom može odnositi na Ravne Kotare, i danas najveću obradivu površinu na obalnom dijelu istočnog Jadrana,[5] gdje se pšenica uzgajala još od starijeg neolitika.[6] Liburni su u Ravnim Kotarima uzgajali značajne količine žitarica kojima Grci nikada nisu raspolagali u dovoljnim količinama i koje su bili prisiljeni stalno dobavljati sa strane. Grčkim

[1] Usp. E. IMAMOVIĆ, *Ot. ljet. 3 (1980)* 142.
[2] D. M. GRMEK, *Farm. glas. 6 (1950)* 33–38.
[3] Usp. I. BOJANOVSKI, Bigeste, 65; J. J. WILKES, Dalmatia, 150.
[4] *STEPH. BYZ.*, Λιβυρνοί, 415.
[5] O granicama Liburnije: M. SUIĆ, *Rad. Inst. JAZU Zad. 2 (1955)* 273–296.
[6] Usp. J. CHAPMAN, C. SCHWARTZ, J. TURNER, R. S. SHIEL, *Vjes. arh. hist. dalm. 83 (1990)* 45–46.

moreplovcima i trgovcima koji su plovili uz istočnu jadransku obalu, pa tako i uz obale Liburnije, plodnost Ravnih Kotara nije mogla ostati nezamijećena. Da su Ravni Kotari i u vrijeme rimske okupacije bili od osobite važnosti za poljodjelstvo, svjedoče između ostalog i brojni zemljišni sporovi u kojima su bili prisiljeni arbitrirati visoki rimski dužnosnici. Tako od dvadeset sedam graničnih natpisa iz Dalmacije[7] na područje Ravnih Kotara ih se odnosi deset.[8]

Osim općinskih zajednica, oko zemlje su se sporile i privatne osobe. Tako su se negdje na priobalnom dijelu Dalmacije oko granica svojih posjeda sporili isluženi centurion osme kohorte dobrovoljaca *Seius Severinus* i neki *Baebidius Titianus.*[9]

Osim Hekateja, plodnost zemlje na istočnoj jadranskoj obali zamjećivali su i drugi antički pisci, primjerice Pseudo-Skilak,[10] Teopomp,[11] Pseudo-Aristotel,[12] Pseudo-Skimno,[13] Strabon i dr. S obzirom na spominjanje Narone, bilješke se ovih pisaca, izuzev Strabonovih, bez sumnje odnose na dolinu donje Neretve te više nego plodnu deltu ove rijeke. Grci su plodnost zemlje na ušću najveće istočnojadranske rijeke i uz njen donji tok morali uočiti, s obzirom da su grčki brodovi plovili uz Neretvu 80 stadija do emporija Narone. Pseudo-Skilak govori o rijeci *Naron* i velikom jezeru na kojemu se nalazi i otok od 120 stadija. Ovaj pisac za taj otok izričito navodi da je vrlo pogodan za poljodjelstvo. Da je područje uz donju Neretvu te delta uz njeno ušće u more bila vrlo kultivirana i u rimsko doba svjedoče tragovi brojnih antičkih gospodarstava sa *villama rusticama.*[14] Brojna rimska gospodarstva sa stambeno-gospodarskim objektima nalazila su se i u okolici same Narone.[15] Među vodeća je svakako spadalo gospodarstvo krupnih italskih poduzetnika Papija s područja Tasovčića.

---

[7] Upor. J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* 258–274; E. IMAMOVIĆ, *Pril. Inst. istor. Sar. 16 (1980)* 27–60.

[8] J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* br. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 25.

[9] J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* br. 27.

[10] *PSEUDO-SKYLAX*, *Peripl.*, 24; P. LISIČAR, Korkira, 73.

[11] *STRAB., VII 317.*

[12] *PSEUDO-ARIST.*, *mir. ausc.*, 128.

[13] ANONYMOY [ΣΚΥΜΝΟΥ ΗΙΟΥ], Περιήγησις 375–379. Usp. M. KRIŽMAN, Svjedočanstva, 78–79: Τὸν κόλπον ἱστοροῦσι τὸν ʼΑδριατικόν τῶν βαρβάρων πλῆθός τι περιοικεῖν κύκλῳ ἑκατὸν σχεδὸν μυριάσι πεντήκοντά τε χώραν ἀρίστην νεμομένων καὶ καρπίμεν· διδυμητοκεῖν γάρ φασι καὶ τὰ θρέμματα· *(Oko zaljeva je, vele, Jadranskoga barbarsko mnoštvo neko nastanjeno sve uokolo, do milijun njih i petsto tisuća, zemlju ponajbolju posjeduju i plodovitu; jer blizni se ondje, vele, i domaća živina).*

[14] Usp. N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 5 (1980)* 44–45; isti, Narona, 44.

[15] Usp. E. MARIN, Ave Narona, 111, 171.

O plodnosti zemlje na istočnojadranskoj obali pisao je i Strabon. Kako su njegova zapažanja više bila okrenuta uzgoju mediteranskih kultura masline i vinove loze,[16] ne može se sa sigurnošću odrediti na koje dijelove Dalmacije se njegova zapažanja odnose. No, nema sumnje da je i Strabonu bila poznata plodnost doline donje Neretve i njene delte te Ravnih Kotara te obradivih površina uz obalu i na otocima istočnog Jadrana. Strabon jasno razlikuje otočno-obalni pojas, na kojemu, prema njemu, prevladava uzgoj vinove loze i masline, od unutrašnjih prostora Dalmacije gdje se uglavnom uzgajaju žitarice.[17] Strabon jasno naglašava škrtost zemlje japodskog etničkog teritorija gdje je pučanstvo uglavnom preživljavalo sijući ječam i proso[18] te uzgajajući stoku. Čini se da je u antici među najškrtija područja Dalmacije ipak spadao delmatski etnički teritorij, o čemu svjedoči i sam Strabon[19] kao i Stjepan Bizantinac.[20] Stoga ne iznenađuje činjenica da su Delmati svoju zemlju iznova dijelili svake sedme godine.[21] Da su Delmati zaista oskudijevali u žitaricama svjedoči i činjenica da su svojim pokorenim susjedima neposredno prije prvog rimsko-delmatskog rata (156./155. g. pr. Kr.) nametali i danak u žitu.[22] Žito je na delmatskom etničkom teritoriju ipak uzgajano, o čemu svjedoče i ručni mlinovi koji su gotovo redoviti inventar svih delmatskih gradina (sl. 38), a neke delmatske zajednice su raspolagale i s vodenicama.[23] Na uzgoj žitarica na delmatskom području upozorava i žrtvenik Silvanu iz Glamoča s atributom *Messor.*[24] Da se u ovom slučaju radi o božanstvu sjetve, upozorava žrtvenik s *pedumom* i srpom podignut također u čast Silvana u Privlaci kod Nina.[25] U vrijeme rimske vlasti manja gospodarstva s *villama rusticama* podizana su i na delmatskom etničkom području.[26] Delmati nisu mogli proizvesti potrebne količine žitarica, pa su, kao i Japodi, bili okrenuti uzgoju stoke. U dubljem zaleđu istočnoga Jadrana i u unutrašnjosti Dalmacije poljodjelstvo je, sudeći prema bilješkama antičkih pisaca i rimskim natpisima, kod lokalnog pučanstva imalo drugorazredni

---

[16] *STRAB., VII 5, 10.*

[17] *STRAB., VII 5, 4; 5, 10;* J. J WILKES, Dalmatia, 180.

[18] *STRAB., VII 5,* 4; M. ZANINOVIĆ, *God. Cen. balk. isp. XIII/11 (1976)* 270; M. KOZLIČIĆ, Geografija, 237.

[19] *STRAB. VII, 315.*

[20] *STEPH. BYZ.,* Δάλμιον, *216–217.*

[21] *STRAB., VII 5, 5 (317):* ἴδιον δὲ τῶν Δαλματέων τὸ διὰ ὀκταετηρίδος χώρας ἀναδασμὸν ποιεῖσθαι.

[22] *STRAB., VII 5, 5 (315):* ὁ δὲ φόρος ἦν θρέματα καὶ σῖτος; *POLYB., XXXII, 18, 5;* Usp. J. J. WILKES, Dalmatia, 181–182; P. POPOVIĆ, Novac, 123; S. ČAČE, *Diadora 16–17 (1995)* 126.

[23] *CIL III* 14962^2; M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 10 (1985)* 72.

[24] Usp. C. PATSCH, *Glas. zem. muz. 11 (1899)* 120–121, sl. 38.

[25] Usp. *CIL III* 14322^2.

[26] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Kult ist. Bos. Herc.*, 84.

značaj u odnosu na stočarstvo. U poljodjelstvu je, u unutrašnjosti Dalmacije, prevladavao uglavnom uzgoj ječma, prosa i pšenice. Ove poljodjelske kulture su na plodnim poljima središnje Dalmacije uzgajane još od vremena *Butmirske kulture* (3500.–2500. g. pr. Kr.). Njihovi se karbonizirani ostaci pronalaze u neolitičkim naseljima u Butmiru kod Sarajeva[27] te u Nebu kod Travnika. Poljodjelstvom su se bavili i stanovnici pećine Hrustovače kod Sanskog Mosta te pučanstvo ripačkih sojenica kod Bihaća. U Hrustovači su, uz karbonizirano žito, pronađeni i žrvnjevi a u Ripču karbnonizirana pšenica te neke druge žitarice, mahune, sjemenke voća, grožđa i dr.[28] Panonsko pučanstvo, koje je nastavalo i sjeverne dijelove Dalmacije, i u vrijeme namjesnikovanja Diona Kasija (224.–226.) živi dosta teško. Niti zemlja niti podneblje nisu im bili naklonjeni. Nisu proizvodili maslinovo ulje niti vina (osim u neznatnim količinama i to slabe kvalitete). Veći dio godine klima ovom pučanstvu nije bila naklonjena, pa su preživljavali pripravljajući hranu i piće od zobi i prosa.[29]



Sl. 38: Ostaci mlinskog kamenja iz jedne nastambe sa Gradine u Danilu kod Šibenika (po M. Zaninoviću)

---

[27] V. RADIMSKY – M. HOERNES – F. FIALA, Butmir.

[28] Usp. A. BENAC, *Glas. Zem. muz. 6 (1951)* 271–279; isti, Nebo, 1952.

[29] *DIO CASS., XLIX, 36, 2:* οἱ δὲ δὴ Παννίνιοι νέμονται μέν πρὸς τῇ Δελματία, παρ' αὐτὸν τὸν Ἴστρον, ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας τῆς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, κακοβιώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες (οὔτε γὰρ τῆς οὔτε ἀέρων εὖ ἥκουσιν· οὐκ ἔλαιον, οὐκ οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τούτου κακίστου, γεωργοῦσιν, ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτω τὸ πλεῖστον διαιτώμενοι,...; Usp. i *STRAB., VII 5, 10;* J. J WILKES, Dalmatia, 180; M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 391.

Euzebije Jeronim (340.–420.) svjedoči da peregrinsko pučanstvo Dalmacije i Panonije od žita proizvodi opojni napitak *sabaium* odnosno *sabbaium.*[30] Prema svjedočenju Amijana Marcelina (oko 330.–400.) ovim su se napitkom, koji se spravljao od ječma i žita, uglavnom koristili niži slojevi ilirsko-panonskog pučanstva,[31] iako mu ponekad nisu odolijevali ni najviši slojevi rimskog društva uključujući i rimske careve. Među rimskim vladarima ovo je piće najviše cijenio car Valens, koji je prilikom opsade Kalcedona pogrdno nazivan *sabaiariusom.*[32] Iz svjedočenja nekolicine rimskih pisaca proizilazi kako su žitarice uglavnom uzgajane u dubljem zaleđu istočnog Jadrana, prvenstveno na panonskom području, ali i na područjima Dalmacije koji su gravitirali prema panonskoj ravnici. Uzgojem ovih kultura u rimsko doba, ali i ranije, bavilo se uglavnom domicilno pučantvo, koje ih je koristilo za hranu i za proizvodnju opojnih napitaka.

Panonsko-ilirski je svijet žitarice mijenjao za grčko-rimsku i drugu robu u primorskim mjestima istočnoga Jadrana. Na sjevernom dijelu Dalmacije glavno je mjesto izvoza i uvoza bila *Senia,* u kojoj se, između ostalog, u amforama i drugim glinenim sudovima pronalaze i karbonizirane žitarice iz rimskoga vremena.[33] Na srednjodalmatinskoj obali velike su količine žitarica izvožene preko *Narone.* I u izvozu žitarica iz unutrašnjosti dalmatinskog područja do 1. st. pr. Kr., glavni su posrednici bili Daorsi, u čijem se utvrđenom naselju na Gradini u Ošanićima pronalaze ulomci velikih pitosa, koji su bez sumnje služili i za pohranu žita.[34] Daorsi na svom etničkom prostoru nisu raspolagali većim obradivim površinama, ali nisu imali većih problema u opskrbi žitom. Stoga ne iznenađuje činjenica da su Delmati od Daorsa tijekom 2. st. pr. Kr. zahtijevali plaćanje danka, osim u stoci i u žitu.[35]

U naprednom su poljodjelstvu na području Dalmacije prednjačili veliki zemljišni posjedi, u prvom redu carski (*fundusi, praedia*), na kojima su, iako im poljodjelstvo najčešće i nije bilo primarni interes, proizvođene značajne količine žitarica potrebnih za prehranu radne snage angažirane u drugim granama gospodarstva i vojske te tovarnih životinja. Dijelove su Dalmacije zahvaćala dva velika carska posjeda. Jedno je obuhvaćalo područje željeznih rudnika na jugozapadu Panonije i sjeverozapadu Dalmacije (područje od Zrinske Gore preko bazenâ Une, Sane, Japre pa sve do Laktaša kod Banje

---

[30] *HIERON., comm in Isaiam, VII 19 (292).*

[31] *AMMIAN. MARCEL. XXVI 8, 2.*

[32] *AMM. MARC., XXVI 8, 2* (za god. 265.). Usp. A. MAYER, Die Sprache, *sabaium*; M. ZANINOVIĆ, Od Helena 392.

[33] Usp. A. GLAVIČIĆ, *Senj. zbor. 3 (1967–68) 35.*

[34] Usp. B. MARIJAN, *Sl. gor–.*, 29–32.

[35] *POLYB., XXXII, 18, 5; STRAB., VII 5, 5 (315).*

Luke).[36] Na području koji je bio u sastavu ovog velikog carskog posjeda nema sigurnih tragova municipalne niti kolonijalne organizacije. Granice ovoga posjeda se prepoznaju u stanicama *Ad Fines,* jugozapadno od Siska te u Laktašima kod Banjaluke.[37] O aktivnostima u poljodjelstvu na području ovog velikog posjeda svjedoče i eksfrumentariji,[38] žrtvenici podignuti u čast zaštitnice žita koje raste Cereri,[39] vilik iz Žbana kod Siska,[40] kao uostalom i sami veliki gospodarski objekti iz Suvaje kod Bosanske Dubice na Uni koji bi mogli biti sjedištem ovoga velikog zemljišnog kompleksa.[41]

I veliki je dio istočne Dalmacije također bio u sastavu velikoga carskog posjeda[42], o čijim granicama također svjedoče žrtvenici Terminu i Terminu-Liberu iz Ustikoline kod Foče[43] te kod Goražda.[44] Unutar granica ovog posjeda bila je smještena i jedna vojnička jedinica.[45] Nema sumnje da su i na ovom posjedu, barem za prehranu velikog broja u rudarstvu angažirane radne snage i životinja, proizvođene značajne količine žitarica.

Žitarice su proizvođene i za potrebe velikoga kasnoantičkog kompleksa na Mogorjelu kod Čapljine (*Ad Turres*), koji se, tijekom 1. st. poslije Kr., najvjerojatnije i počeo razvijati na temeljima jedne *villae rusticae.*[46] Plodno područje šireg područja Narone bilo je stalni mamac za islužene rimske vojnike, ali i za druge koloniste. Osim mediteranskih kultura vinove loze i masline na gospodarstvima koja su podizana diljem naronitanskog agera bez sumnje su proizvođene i značajne količine žitarica.

Jedno veće antičko gospodarstvo (*fundus*) s *villom urbanom* nalazilo se i na području Višića kod Čapljine. Najstariji objekti ovog gospodarstva po-

---

[36] Upor. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 19–20.

[37] Sisak: *Itin. Ant. 259, 274; Tab. Peut; Geogr. Rav. 220, 14; CIL III 946;* H. KIEPERT, *FOA XXIII Bb. s. 11; CIL III p. 2709;* C. PATSCH, *PRE 6 (1909)* 2325; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6,* 65. Laktaši: *Tab. Peut.; Geogr. Rav. 217, 16; CIL III* p. 422; H. KIEPERT, *FOA XVII; CIL III Suppl. Tab. VI;* C. PATSCH, *PRE 6 (1909)* 2325.

[38] Josipdol: *CIL III 10057 = CIL III 3020;* E. SCHALLMAYER, Corpus, 354, br. 445; Munjave (Josipdol): *CIL III 3020.*

[39] *Siscia: CIL III 3942; AIJ 527;* E. SCHALLMAYER, Corpus, 252, 308; *Siscia: CIL III 10842; AIJ 537;* E. SCHALLMAYER, 254, br. 309.

[40] Žbano (Sisak): *CIL III 13480 = AIJ 541.*

[41] I. BOJANOVSKI, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1 (1983)* 221–226.

[42] Usp. S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 23, 24.

[43] *AE 1939*, 301; *ILIug. 1572, 1573.*

[44] *CIL III 8371.*

[45] *CIL III 8370 = 13856*; O vojsci na carskim posjedima: U. TÄCKHOLM, Studien, 138–140; J. BURIAN, *Ztschr. f. Geschichtwiss. 5 (1957) 543–544;* H.-Chr. NOESKE, *Bonner Jb. 177 (1977)* 313; S. DUŠANIĆ, *Arh. vest. 41 (1990)* 585–596.

[46] Usp. E. DYGGVE – H. VETTERS, Mogorjelo, pass; I. BOJANOVSKI, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 2 (1972) Heft a Arch.,* 185–214; M. ZANINOVIĆ, The Economy, 791.

tječu s kraja 1. st. Kao i kasnoantički kompleks na Mogorjelu postradalo je, zajedno sa svim objektima, krajem 4. st.[47] Nema sumnje da su i za potrebe ovoga gospodarstva, tijekom višestoljetnog trajanja, uz vino i maslinovo ulje, proizvođene značajne količine žitarica.

Jedno veće antičko gospodarstvo *(fundus)* nalazilo se i u zaleđu rimskog *Epidauruma*[48] na cesti *Narona-Scodra.*[49] Njegovi se najstariji objekti datiraju u 1. st. poslije Kr., a neki su, doduše u drugačijoj formi, nadživjeli i propast Zapadnoga Rimskog Carstva.[50] Upravno se središte ovoga posjeda najvjerojatnije nalazilo u *villi urbani* na Paniku kod Trebinja. Uz objekte ove *villae urbanae* ovo je gospodarstvo raspolagalo s još nekoliko stambeno-gospodarskih objekata (*villae rusticae*).[51] Ovo je gospodarstvo, bez sumnje, proizvodilo značajne količine žitarica prvenstveno na plodnom Popovom polju.

Tragovi antičkih gospodarstava s gospodarskim objektima registrirani su i na poljima uz pritoke Neretve Trebižat i Bregavu. Jedno gospodarstvo s *villom rusticom* u razdoblju od 1. do 4. st., egzistiralo je u Dračevici kod Ljubuškog, gdje su pronađeni i ostaci brojnih poljodjelskih oruđa.[52] Nekoliko *villa rustica* nalazilo se u blizini vojničkog logora *Bigeste*. Jedna se nalazila u mjestu Grab (Gorica) na Humcu kod Ljubuškog.[53] Ostaci jedne *ville rustice* nalaze se na području Filovače ispod ceste Ljubuški – Čapljina u Predgrađu. Pripadala je braći Luciju i Gaju Domiciju Akvilima, porijeklom iz Milijade u Maloj Aziji, veteranima sedme legije, čiji je epitaf uklesan u živu stijenu iznad same vile. Druga se nalazila na samom ulazu u grad Ljubuški u Babanovcu.[54] Slična gospodarstva, nastala tijekom 1. st. poslije Kr. i s najvećim cvatom tijekom 2. st., nalazila su se u Kutcima i u Hrušljanima kod Ljubuškog.[55]

Manja rimska gospodarstva nalazila su se, u razdoblju od 1. do 4. st., i na arealu rimskoga *Diluntuma* u dolini Bregave.[56]

---

[47] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 147–260.

[48] *ILIug. 647, 648.*

[49] I. BOJANOVSKI, Bosna, 84, 86.

[50] M. POPOVIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73), 1973,* 347–363.

[51] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 29 (1974)* 41–164; I. BOJANOVSKI, Bosna, 81, 84–85.

[52] F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 163–172.

[53] Usp. I. BOJANOVSKI, u: *100 godina Muzeja na Humcu,* 85.

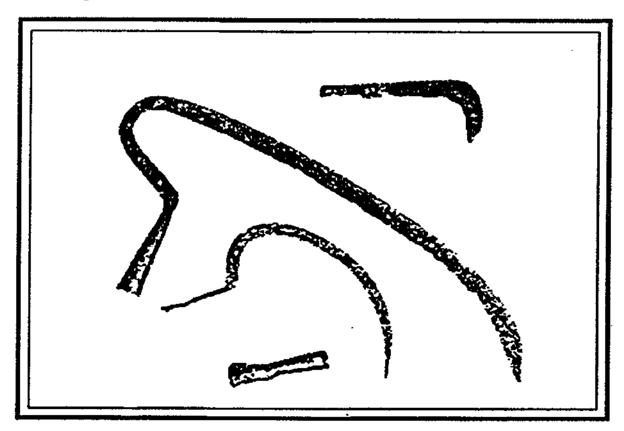
[54] *L. Domitius L. f(ilius) Ann. Aquila vet(eranus) leg(ionis) VII domo Mylidae stip(endiorum) XXXIII vi(vus) fec(i) sib(i) et C(aio) Domitio [L. f(ilio)] A[nn.? A]qui[l]ino mil(es) [le]g(ionis) VII stip(endiorum) XX h(onesta) [m(issione) m(isso)---].* Usp. *CIL III 8487*; M. HÖRNES, *AEM 4 (1880)* 38; I. BOJANOVSKI, u: *100 godina Muzeja na Humcu,* 90.

[55] Usp. J. J WILKES, Dalmatia, 398; M. ZANINOVIĆ, The Economy, 791–792.

[56] Usp. F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 284 i d.; F. FIALA – C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 3 (1894)* 272 i d.

Ostaci rimskih gospodarstava s *villama rusticama* registrirani su i na plodnom polju uz gornji tok rijeke Neretve na području Konjica.[57]

Nekoliko rimskih gospodarstava podigli su doseljenici i isluženi rimski vojnici[58] i na na plodnom Sarajevskom polju, oko termalnog naselja *Aquae S[---].*[59] Tu su se uglavnom bavili uzgojem različitih poljodjeljskih kultura, o čemu između ostalog svjedoče i poljodjelske alatke sa Stupa u Sarajevu (sl. 39). Na ovom su polju svoja gospodarstva najvjerojatnije imali i pripadnici senatorske obitelji *Catia.*[60]



Sl. 39: Rimski poljodjelski alat iz villae rusticae (Stup u Sarajevu)

Tragovi rimskih gospodarstava zabilježeni su i na Travničkom polju kod Rankovića.[61]

Središtem jednog većeg gospodarstva iz 3. i 4. st. bila je *villa rustica* iz Podmočila u Tišini kod Zenice. Nema sumnje da je na ovom gospodarstvu prevladavao uzgoj žitarica, o čemu svjedoče i ostaci jednog žrvnja.[62]

Tijekom 3. i 4. st. rimski su se veterani naseljavali i uz rimski *castrum* kod Doboja.[63] Ovdje je nekolicina manjih poljodjelskih imanja s *villama rus-*

[57] Usp. I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 107, 132; ista, *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 134–162.

[58] Usp. *CIL III 8374, 8375.*

[59] Usp. E. PAŠALIĆ, *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 113–135.

[60] *ILIug. 90.*

[61] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 122–132.

[62] Usp. D. TRAJKOVIĆ, *Arh. pregl. 13 (1971)* 70–72, Tab. XLVI 1-5.

[63] W. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herc. 1 (1893)* 264, sl. 6; I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 39 (1984)* 23–84; G. KRALJEVIĆ, *Glas. Zem. muz. 39 (1984)* 85–87.

ticama sačinjavao jedan *vicus*. Neke su od ovih *villa rustica* bile dosta luksuzne.[64]

Jedno manje rimsko gospodarstvo, sudeći po ostacima ratarskog oruđa, nalazilo se i na Sinjakovu kod Majdana (Mrkonjić-Grad).[65]

Veterani *legio XI Claudiae piae fidelis* su se tijekom 1. st. naseljavali na plodnome Bihaćkom polju. I oni su podizali svoja gospodarstva,[66] gdje su bez sumnje proizvodili žitarice. Tragovi jednog antičkog gospodarstva registrirani su i u Založju kod Bihaća.[67]

Tragovi jednog gospodarstva s *villom rusticom* registrirani su i u Ljusini (Otoka) kod Bosanske Krupe.[68]

Na području Višegrada u istočnoj Bosni jedno gospodarastvo s dvije *villae rusticae* postojalo je tijekom 2., 3. i 4. st., koje je najvjerojatnije bilo u posjedu Orijentalaca ili Grka.[69]

Zaključak

Vinova je loza na istočnojadransko područje dospjela tijekom drugog tisućljeća pr. Kr. Ovu poljodjelsku kulturu već krajem 2., odnosno početkom 1. tisućljeća pr. Kr. poznaju brončanodobne populacije sojeničarskih naselja Donje Doline kod Bosanske Gradiške u sjevernoj Bosni i Ripča kod Bihaća u sjeverozapadnoj Bosni. No, nije izvjesno da li se u ovom slučaju radilo o kultiviranoj (*vitis vinifera*) ili samonikloj vinovoj lozi.

Iako su, bez sumnje, neke ilirsko-panonske populacije dobro poznavale vinovu lozu, njen intenzivniji uzgoj u svrhu proizvodnje kvalitetnih vinâ, na istočnojadranskim je prostorima započeo učvršćivanjem helenskih kolonista najprije na srednjodalmatinskim otocima, a potom i na srednjodalmatinskoj obali. Posredstvom helenskog svijeta vinova se loza potom proširila diljem srednjodalmatinskoga obalnog pojasa i otoka. Augustov suvremenik Strabon je zabilježio kako je ova mediteranska kultura, kao i maslina, rasla po svim jadranskim otocima i istočnojadranskoj obali.

Unatoč tome što ilirsko-panonski svijet nije intenzivnije uzgajao vinovu lozu ni maslinu, kvalitetna helenska, a potom i italska vina, kao produkt trgovačke razmjene, na istočnodalmatinske prostore gotovo kontinuirano

---

[64] Usp. V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 190–192.

[65] Usp. V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 3 (1895)* 254.

[66] *CIL III 979, 9710, 10036, 10036a = 13272.*

[67] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 13 (1958)* 121–123.

[68] Upor. I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 137–147.

[69] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 49–50.

pristižu od 8. st. pr. Kr. Najprije ih dopremaju liburnski trgovci i pomorci, a potom korintski i drugi helenski trgovci. Najveće količine helenskih vinâ na dalmatinsko područje dospjevaju posredstvom trgovačkog svijeta korintske kolonije Korkire. Korkirske amfore se već sredinom 7. st. pr. Kr. pojavljuju na području Trebinja u unutrašnjosti istočne Hercegovine. Od kraja 7., odnosno početka 6. st., u ovu se vrstu profitabilne trgovine snažno uključuju i korintsko-korkirska kolonija Epidamnos a potom i Apolonija. Najveći su ljubitelji vinâ svakako bile južnoilirske populacije, osobito Ardijejci, koje su se s njima, posredstvom helenskoga svijeta, najranije i upoznale. Ilirsko-panonske su populacije u dubljem zaleđu istočnog Jadrana proizvodile i vlastite opojne napitke, prvenstveno od žitarica (*sabbaium*).

Od 8. st. pr. Kr. do 1. st. poslije Kr. glavno je tržište vinima na dalmatinskom području bila Narona – inače središnje mjesto trgovačke razmjene grčko-italskog s ilirsko-panonskim svijetom na istočnom jadranskom području. Glavni posrednici u plasmanu vinâ i druge helenske robe u zaleđe istočnog Jadrana i unutrašnjost Dalmacije bili su vrlo rano helenizirani ilirski Daorsi, što pokazuju i istraživanja njihova glavnog uporišta na Gradini u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini, kao i druga njihova naselja.

S učvršćivanjem helenskih kolonista na srednjodalmatinskim otocima i istočnoj jadranskoj obali i vinova loza se na tim prostorima snažno ukorijenila te postala vodećom poljodjelskom kulturom. Kao i maslina, najprije se udomačila na Korčuli, Visu i Hvaru, a potom se proširila na gotovo sve srednjodalmatinske otoke te poluotok Pelješac. Kroz cijelo trajanje grčko-rimske antike u uzgoju vinove loze i proizvodnji kvalitetnih vina prednjačili su otoci Hvar i Vis.

U vrijeme rimske vlasti vinova je loza uzgajana na gotovo svim gospodarstvima podizanim po dalmatinskim otocima i obali. Velike količine vina, osim na srednjodalmatinskim otocima, davala su rimska gospodarstva salonitanskog agera, te ona s ravnokotarskih i donjoneretvanskih područja. Neka su od njih proizvodila velike količine vinâ, primjerice gospodarstvo italskih poduzetnika Papija iz Tasovčića kod Čapljine. Glavno je tržište vinima u Dalmaciji, od druge polovice 1. st. pr. Kr., bilo provincijalno središte Salona. Uz Salonu vina su u unutrašnjost ove provincije te na panonske prostore plasirana u značajnim količinama i preko *Iadera,* a osobito preko Senije. Na krajnjem su jugu glavna mjesta plasmana vinâ bili *Doclea* i *Lissos*.

Dalmatinski su prostori također bili vrlo interesantno tržište i za plasman maslinova ulja s različitih sredozemnih prostora. Glavni potrošači maslinovog ulja, kao uostalom i vina, bili su stanovnici urbanih središta koji su ga koristili za prehranu i kao osnovno gorivo za svjetiljke. U Dalmaciju je najprije stizalo ulje s helenskih prostora, koje je, kao i vino, mjenjano za različite metale, stoku, neke prehrambene ilirsko-panonske artikle i dr.

Tovari potonulih brodova ukazuju da su istočnojadranskim vodama brodovi natovareni amforama za maslinovo ulje vrlo intenzivno plovili tijekom posljednja dva stoljeća stare ere i na samom početku nove ere, te tijekom 4. i 5. st. Radilo se o uvozu maslinovog ulja s grčkih, italskih, betičkih (hispanskih), sjevernoafričkih i istarskih prostora.

Početkom 1. st. pr. Kr. afrička se ulja intenzivno dopremaju na akvilejsko tržište. Najveći dio afričkih ulja je na dalmatinske prostore dopreman krajem 1. i početkom 2. st. te tijekom 3. i 4. st. Glavni uzrok uvozu je bilo smanjenje izvoza istarskoga maslinovog ulja. Uvoz maslinova ulja s područja sjeverne Afrike dosegao je vrhunac između 250. i 280. g. O intenzitetu trgovine afričkim uljem svjedoči i preko četrdesetak potopljenih antičkih brodova diljem istočnojadranskog akvatorija sa sjevernoafričkim amforama.

Maslina se intenzivno uzgaja na području Dalmacije tek od uključivanja dalmatinskih područja u okvire rimske države. Ova je kultura rasla na gotovo svim značajnijim rimskim gospodarstvima, kako otočnim tako i priobalnim, posebice na Visu, Hvaru i Pelješcu, a potom i na ravnokotarskom području, zadarskom otočju, a osobito na salonitanskom području gdje su se uzgojem masline i proizvodnjom ulja bavile i pojedine ranokršćanske crkvene općine. Na salonitanskom je području proizvodnja maslinovog ulja nadživjela i sam propast Zapadnoga Rimskog Carstva. Liburnsko se ulje odlikovalo osobitim okusom, pa je tijekom 4. i 5. st. izvoženo i u Italiju, a *Iader* je, uz Salonu, bio glavnim tržištem maslinovog ulja u Dalmaciji. Maslina se, kao i vinova loza, dolinom donje Neretve i njenih pritoka proširila i u dublje zaleđe istočnog Jadrana.

Iako su vinova loza i maslina još od kraja stare ere rasle na gotovo cijelom otočno-obalnom području Dalmacije, a u ovoj provinciji proizvođena i vrlo kvalitetna vina te ne osobito kvalitetna ulja, uvoz maslinovog ulja i vinâ u Dalmaciju se, počevši od posljednjih stoljeća stare ere, nastavio gotovo tijekom cijelog trajanja antike. Uzrok ovomu vjerojatno treba tražiti u stalnom širenju tržišta i u nedovoljnim količinama odnosno slabijoj kvaliteti dalmatinskih vinâ i maslinovog ulja.

Proizvodnju žitarica na području Dalmacije spominju tek uzgredna svjedočanstva nekolicine antičkih pisaca, dok drugi pisani izvori koji bi se odnosili na poljodjelstvo gotovo da i ne postoje. Skromna svjedočanstva antičkih pisaca koji se odnose na poljodjelstvo dalmatinskih prostora uglavnom se odnose na prostore uz obalu te njeno bliže zaleđe. O uzgoju žitarica u unutrašnjosti i istočnim dijelovima Dalmacije svjedoče tek njihovi rijetki pougljeni ostaci iz različitih vremenskih razdoblja, ostaci žrvnjeva i rijetkih poljodjelskih oruđa iz gospodarskih objekata (*villae rusticae*) većih antičkih gospodarstava. O prometu žitaricama svedoče ulomci velikih keramičkih sudova sa Gradine u Ošanićima kod Stoca te zdjele sa žitom iz antičke Senije.

Uzgoj žitarica na otočno-obalnom dijelu Dalmacije, izuzev Ravnih Kotara, doline donje Neretve te delte ove rijeke i nekih istočnojadranskih otoka s većim obradivim površinama, bio je od sporednog značaja u odnosu na uzgoj mediteranskih kultura. U zaleđu istočnog Jadrana te u unutrašnjosti Dalmacije uzgoj žitarica je prevladavao na većim imperijalnim gospodarstvima, na gospodarstvima stranaca te na gospodarstvima uz značajnije vojničke objekte. No, žitarice su u unutrašnjosti proizvođene i na manjim gospodarstvima isluženih rimskih vojnika i drugih kolonista. Žitarice su u značajnim količinama uzgajane u Dalmaciji i u vrijeme ostrogotske dominacije, odakle su, zajedno sa stokom, izvožene i na područje gornje Italije.[70]

[70] Upor. C. PATSCH, Herzegowina, 140.

III.
STOČARSTVO

1. UVOD

Kod većine peregrinskog pučanstva rimske Dalmacije prije grčko-rimske antike, ali i tijekom rimske vladavine, osnovna je gospodarska grana bilo stočarstvo. Preživljavanje od ove grane privrjeđivanja bilo je uvjetovano kako klimatskim tako i geostrateškim položajem pojedinih etničkih zajednica i područja koje su nastavale. Uzgoj poljodjelskih kultura u značajnijim količinama, izuzev na nekim izdvojenim područjima uz jadransku obalu i na nekim otocima te u unutrašnjosti Dalmacije, i nije bio ozbiljnije moguć.

Dalmatinski su prostori i prije pojave grčkih kolonista na srednjodalmatinskim otocima i obali bili veliki izvoznik stoke i stočarskih proizvoda, za koje su grčki trgovci pokazivali kontinuirani interes. Na prostorima koji su bili u intenzivnijem kontaktu s Helenima, s obzirom na reljef i klimatske uvjete, prevladavao je uzgoj stoke sitnog zuba, uglavnom kozâ i ovaca, o čemu, između ostalog, posredno svjedoči i nekolicina grčkih pisaca. Tako o plodnosti ovaca na istočnoj jadranskoj obali svjedoče Hekatej,[1] Pseudo-Aristotel[2] i Pseudo-Skymno.[3] Njihove su usputne bilješke, bez sumnje, nastale prema vijestima što su ih prenosili grčki moreplovci i trgovci, koji su stoljećima plovili uz istočnu jadaransku obalu.

2. Otočno-primorski pojas

Nakon utemeljenja i učvršćivanja grčkih naseobina na srednjodalmatinskim otocima i na obali, stočarstvo sitnog zuba je postalo važna gospodarska grana i kod grčkih naseljenika. Koliko je uzgoj kozâ značio Grcima koloniziranim na istočnom Jadranu, svjedoči i činjenica da se ova životinja našla i na nekim novčanim emisijama *Isse* (Ἴσσα) (sl. 40), Farosa (Φάροςα)[4] te tzv. ΔΙΜ serijama iz 4. i 3. st. pr. Kr.[5]

---

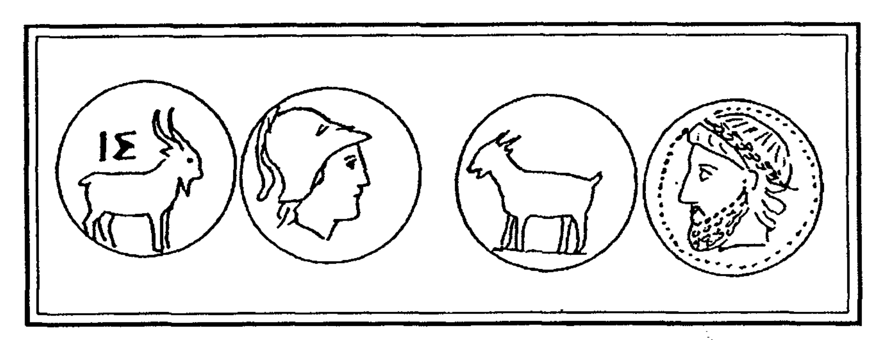
[1] Usp. *STRAB. VII 317;* STEPH. BYZ., 'Αδρία; *Mir. Ausc. 128.*

[2] *PSEUDO-ARIST. Mir. ausc. 128.*

[3] ΑΝΟΝΥΜΟΥ Σ[ΚΥΜΝΟΥ ΗΙΟΥ], Περιήγησις 369.

[4] Usp. J. BRUNŠMID, Inschriften, 41 i d., 62 i d.; P. LISIČAR, Korkira, 40–41.

[5] J. BRUNŠMID, Inschriften, 52 i d.; G. NOVAK, *Bulićev zbornik*, 656, 657, 658; P. LISIČAR, Korkira, 26–28; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Actes II. Congrès internat. de numismat., Paris 6–11 juillet 1953*, Paris 1957., 83–87; isti, *Iliri*, 235.



Sl. 40: Koza na novcima Isse i Farosa

Uz vinogradarstvo i maslinarstvo, kozogojstvo je na srednjodalmatinskim otocima i u vrijeme rimske okupacije kao i drugim primorskim dijelovima Dalmacije bilo važna gospodarska grana. Po uzgoju koza u vrijeme ranoga Carstva se, prema svjedočenju Plinija Starijeg, osobito isticao otok Brač (*capris laudata Brattia*).[6] Osim navedene Plinijeve usputne bilješke, o intenzivnom stočarstvu na ovom otoku svjedoče i reljefi boga neobrađene zemlje i međa koje dijele polja od šuma *Silvana*[7] iz Bunja i *Pana* iz Nerežiškog polja te pojila kod Gornjeg Humca (Lokve i Trolokve), u Vrnicama i Glogovici kod Selca, zapadno od Pražnica (Lokve), na putu od Nerežišća u Murvicu (Gnjilac), u Žurnom, Kostrinama kod Nerežišća i dr.[8] Osim uzgoja stoke otok Brač je u antičko doba bio poznat i po bogatstvu divljači, kojoj, prema Stjepanu Bizantincu, duguje i ime. Iliri su Brač nazivali jelenjim otokom (*Brettia*), što na grčkom znači *Elaphousa*.[9] Otok Brač je još u epipaleolitiku i mezolitiku bio bogat raznolikom divljači, o čemu svjedoče i nalazi kostiju jelena (*Cervus elaphus*), divljeg magarca (*Asinus asinus*), divljeg goveda (*Bos primigenius*), divljeg konja (*Equus silvestris*), srne (*Capreolus capreolus*), divlje svinje (*Sus scrofa*), koze (*Caprinae*), divokoze (*Rupicapra rupicapra*), divojarca (*Capra ibex*), zeca (*Lepus sp.*), lisice (*Vulpes vulpes*), psa (*Canis sp.*), jazavca (*Meles meles*), ježa (*Erinaceus europaeus*), divlje mačke (*Felis silvestris*) i dr. iz špilje Kopačina kod Donjeg Humca. Među njima najbrojniji je bio jelen. Lov je, sudeći po steli Lucija Itacija Macelina, bio razvijen i na otoku Hvaru.[10]

[6] Usp. *PLIN. nat. hist. III 152.*

[7] Usp. D. SREJOVIĆ – A. CERMANOVIĆ, Rečnik, 383.

[8] Usp. D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 82, 83, 79.

[9] Usp. A. MAYER, Die Sprache I, sv. *Brattia*; M. ZANINOVIĆ, *Izdanja HAD-a 16 (1993)* 188.

[10] B. ČEČUK, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 22, 26, bilj. 16; *CIL III 3088, 3089.*

Stočarstvo, osobito kozogojstvo, obilježilo je i šire područje Salone, o čemu, između ostalog, svjedoči i toponim Kozje brdo (*Tragurion* – Kozjak),[11] ali i granični sporovi registrirani na području Trogirske Zagore.[12]

3. Stočarstvo velikih plemenskih saveza

Stočarstvo (kozogojstvo i ovčarstvo) je tijekom cijelog trajanja antike prevladavalo u gospodarstvu peregrinskog pučanstva, osobito otočnog i obalnog dijela Dalmacije te u bližem zaleđu obalnog pojasa, što potvrđuju antički pisci, epigrafski spomenici i drugi arheološki nalazi.

U ovčarstvu su prednjačila područja u zaleđu istočnog Jadrana, osobito ona koja su bila pod kontrolom delmatskog i liburnskog plemenskog saveza. Grčki pisac Eustatije iz 12. st., parafrazirajući geografski spjev Dionizija Periegeta (s početka 2. st. poslije Kr.), za Delmate kaže da čine prerazdiobu zemlje svakih osam godina prema nekom zakonu,[13] iz čega se može zaključiti da su se Delmati bavili uzgojem ovaca.[14] Središnji dio delmatskog etničkog teritorija, gdje se nalazilo i središnje njihovo naselje (Δέλμιον δὲ μεγάλε πόλις), nakon sukoba s rimskim legijama 156./155. g. pr. Kr. je pretvoren u pašnjak za sitnu stoku.[15] Strabonova bilješka o podjeli zemlje kod Delmata svake osme godine, uglavnom se dovodi u svezu s pašnjacima,[16] iako temeljitija analiza Strabonova teksta daje naslutiti i drugačiji zaključak.[17] Delmati su se nastavili baviti uzgojem stoke sitnog zuba i nakon poraza pretrpljenog od Rimljana. O ovome, između ostalog, svjedoče brojni prikazi boga *Silvana* na delmatskom etničkom teritoriju (sl. 41)[18] i osobiti delmatski

---

[11] Usp. A. MAYER, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 110–114.

[12] Usp. I. BABIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 57–70.

[13] G. MÜLLER, Geographi Graeci minores II (1882) 235; usp. S. ČAČE, *Diadora 16–17 (1995)* 120–124: Φασὶ δέ τοὺς Δαλματεῖς δι' ὀκταετερίδος ποιεῖσθαι τῆς χώρας ἀναδασμὸν κατά τινα ἀνάγραφην,...

[14] Usp. *STRAB. VII, 315;* A. MEYER, Wörterbuch, 36–37; H. KRAHE, Sprache I, 47, 103; A. MAYER, Sprache II, 36; M. ZANINOVIĆ, *Congress*, 299; R. KATIČIĆ, Languages, 173; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri, 692. O ilirskom jeziku Usp. E. C. POLOMÉ, *CAH III/1 (1982)², 866–888.*

[15] *STRAB., VII 5, 5:* Δάλμιον δὲ μεγάλη πόλις, ἧς ἐπώνυμον τὸ ἔθνος, μικρὰν δ' ἐποίησε Νασικᾶς καὶ τό πεδίον μελόβοτον διά πλεονεχξίαν τῶν ἀνθρώπων. Usp. S. ČAČE, *Diadora 16–17 (1995)* 105–106; O delmatskom gospodarstvu: M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. V/3 (1967)* 92–93.

[16] Usp. G. AFLÖLDY, Bevölkerung, 166; M. SUIĆ, *Pos. izd. Cent. balk. isp. 5/2 (1967)* 103–104; J. J. WILKES, Dalmatia, 185; isti, The Illyrians, 237.

[17] Usp. S. ČAČE, *Diadora 16–17 (1995)* 123, 125.

[18] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 5–40; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 314–320, 8–16 i 18; A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ. *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 121–141; V. GOTOVAC, *Zbor. Fil. fak. Zad. 17 (1990/91) 1992,* 51–64.



Sl. 41: Reljef Silvana sa kozom iz Tomislavgrada

sir (*caseus delmaticus*) koji je naširoko bio poznat u rimskoj državi.[19] O intenzivnom ovčarstvu na delmatskim prostorima u antičko doba zorno svjedoče i brojna ovčija zvona te tragovi tkalačkih stanova za preradu vune. Tako je u ruševinama jednog antičkog objekta u Proboju kod Ljubuškog pronađeno sedam zvona.[20] Utezi sa tkalačkih stanova pronalaze se na brojnim antičkim gradinskim naseljima, ali ih je najviše u ruševinama delmatskih naselja.[21] Delmati se nisu ustručavali proces prerade vune stavljati ni na svoje nadgrobne spomenike u vrijeme razvijenog Carstva (sl. 42).[22] Razvijeno je delmatsko ovčarstvo i tijekom kasne antike (4. i 5. st.) omogućilo djelovanje radionica za preradu i bojenje vune i sukna u Saloni.[23] Stočarstvo je na delmatskom etničkom području bilo razvijeno i tijekom kasne antike, pa ne iznenađuje činjenica da su Delmati i tada proizvodili velike količine sira.[24]

---

[19] Usp. M. ZANINOVIĆ, Livanjski kralj, 46.

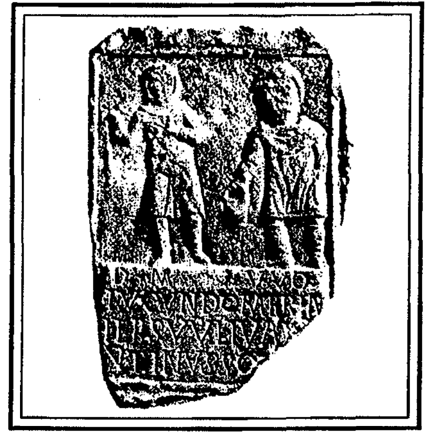
[20] Usp. C. PATSCH, Herzegowina, 140.

[21] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 299.

[22] Vašarovine (Livno). Usp. C. *Patsch, Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 255 = *CIL III 9858.*

[23] *NOT. DIGN. OCC. XI 46: procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae Secundae translati Salonis; 48: procurator gynaecii Savensis, Dalmatiae Aspalato; 66: procurator bafii Salonitani, Dalmatiae;* G. NOVAK, Povijest Splita I, 36–37.

[24] Usp. *Expositio totius mundi et gentium* 53, 5: *Caseum itaque Dalmatenum...*; C. PATSCH, Herzegowina, 136–137; J. ŠAŠEL, *Handbuch*, 574–576.



Sl. 42: Reljef iz Priluke kod Livna s prikazom predilje vune (lijevo)



Sl. 43: Žrtvenik Tita Loancija Rufa iz Bihaća

Ovčarstvo je također predstavljalo važnu gospodarsku gospodarsku granu i kod liburnskog plemenskog saveza, pa su vuneni proizvodi Liburna bili poznati i Grcima. Tako je i grčki tragičar Eshil (525./4.–456./5.) našao za shodno spomenuti liburnski vuneni ogrtač (Λιβυρνικὴ μανδύη εόδος σθτος).[25] Liburnsko vuneno pokrivalo (*cuculli Liburnici*) bilo je poznato i rimskom piscu Marcijalu,[26] a liburnsku vunenu odjeću (μάνδυη) spominje i Stjepan Bizantinac.[27] Liburnske stočare spominje rimski pisac Marko Terencije Varon (116.–27. pr. Kr.) (*Varr. Rust. II 196–10*). Kvalitetom liburnske i histarske vune nije pak bio zadovoljan ni Plinije Stariji, po čijem je mišljenju ova vuna više nalikovala kostrijeti nego vuni, pa nije bila pogodna za izradu odjeće.[28] I kod Liburna je, kao i kod Delmata, šumsko-stočarsko božanstvo Silvan bilo osobito štovano.[29]

Da je stočarstvo bilo vrlo razvijeno kod delmatskog i liburnoskog plemenskog saveza svjedoči i činjenica da su delmatsko-liburnski pašnjaci u vrijeme rimske okupacije bili vrlo često predmetom sporenja, pri čemu su, na području oko rijeke Krke, arbitrirali i rimski dužnosnici.[30]

---

[25] *AESCH.* ap. *STEPH. BYZ. Sv. Liburno....* Usp. P. LISIČAR, Korkira, 60, 115.

[26] MART. *XI 98, 10.*

[27] STEPH. BYZ., λιβυρνοί, *415, 10.*

[28] *PLIN., nat. hist. VIII 191: Histriae Liburniaeque pilo propior quam lanae pexis aliena vestibus.*

[29] Usp. Z. RAKNIĆ, *Diadora 3 (1965)* 85–90.

[30] J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* str. 263–264, br. 12, 13.

Sporovi oko pašnjaka ali i pristupa vodi često su bili vođeni i među liburnskim plemenskim zajednicama na području Velebita gdje je uglavnom bilo moguće uzgajati stoku sitnog zuba. Oko pristupa pojilištima i pašnjacima sporile su se primjerice ortoplinske i parentinske zajednice.[31] Ortoplini su se oko granica sporili i s Begima, u čemu je morao arbitrirati i sam upravitelj rimske Dalmacije Publije Kornelije Dolabella.[32]

Stočarstvo sitnog i krupnog zuba bilo je dominantno i kod japodskog plemenskog saveza. Ako je suditi po žrtveniku japodskog *princepsa* Tita Loancija Rufa iz Bihaća, na kojem su prikazana tri jarca (sl. 43)[33] te po rogovima žrtvovanih jaraca iz svetišta Bidna-Neptuna s izvora Privilice kod Bihaća (sl. 44), kozarstvo je kod Japoda prednjačilo.



Sl. 44: Rogovi i kosti žrtvovanih jaraca iz svetišta Bidna-Neptuna s izvora Privilice kod Bihaća

Osim uzgojem koza i ovaca Japodi su se još od željeznoga doba intenzivno bavili i svinjogojstvom.[34]

Uzgojem stoke sitnog zuba u vrijeme rimske vlasti bavili su se i drugi ilirski plemenski savezi i zajednice, primjerice Dokleati (*Docleatae*). Ovo se vidi i iz činjenice da je tijekom ranog principata sir s područja Dokleje bio na vrlo visokoj cijeni čak i u samom Rimu.[35]

[31] *CIL III 15053;* J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* str. 258–259 br. 2: *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Pare/ntinos, aditus ad aquamvivam Ortoplinis pa(s)us / D (=quingentos) latus (=primum?).*

[32] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 3 (1968)* 63–73; M. ZANINOVIĆ, *Senj. zbor. 8 (1980)* 193.

[33] Usp. *CIL III 14328*; E. IMAMOVIĆ, Spomenici, 344, 60.

[34] Usp. B. ČOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXVIII/26 (1990)* 73.

[35] Usp. PLIN., *nat. hist. XI 240.*

Da je stočarstvo, osobito ono sitnoga zuba, na dalmatinskim područjima i u vrijeme kasne antike bilo na vrlo visokom stupnju razvoja, vidi se i iz činjenice da je Dalmacija u to vrijeme bila poznata po izvozu velikih količina sira.[36]

U unutrašnjosti Dalmacije stočarstvom su se bavile i plemenske zajednice Ardijejaca i Autarijata, koji su se još tijekom 5. st. pr. Kr. sukobljavali oko slanih izvora iz kojih su pribavljali sol za svoju stoku.[37] Sol je za stočarstvo bio egzistencijalni proizvod bez kojeg se ne može. Unutrašnjost se Dalmacije, gdje je stočarstvo i bilo najviše razvijeno, solju snabdijevalo eksploatacijom slanih izvora i uvozom morske soli.[38] U posljednjim stoljećima stare ere po trgovini solju osobito su se isticali Dardanci, cijenu koje je, prema Titu Liviju 167. g. pr. Kr., bio prisiljen određivati i rimski konzul Emilije Paul.[39]

4. Svinjogojstvo

Osim koza i ovaca te krupne, prvenstveno tovarne stoke, na području gotovo cijelog Ilirika početkom principata uzgajane su i svinje.[40] Uzgoj svinja na dalmatinskim prostorima započeo je još u kasno brončano doba krajem 2. i početkom 1. tisućljeća pr. Kr. U to vrijeme uzgoj ovaca i koza čini gotovo polovicu ukupnog broja uzgajane stoke. Odmah iza ovih dviju životinja bila je svinja, dok je uzgoj goveda bio tek na trećem mjestu.[41]

5. Krupna stoka

Krupna stoka, osobito konji, uglavnom je uzgajana od populacija koje su gravitirale sjevernojadranskom području, prvenstveno Veneti, Histri[42] i Japodi. Strabon ističe da je sklonost Veneta za uzgoj rasnih konja bila općepoznata te da je od tamo čak i Dionizije Sirakuški uvozio najbolje konje za svoju ergelu.[43]

Uzgojem krupne stoke (konja, mazgi, volova i dr.) bavili su se i pripadnici rimske vojske, o čemu također svjedoče terminacijski natpisi koji su

---

[36] Usp. *Expositio totius mundi et gentium* 53, 5: *Caseum itaque Dalmatenum...*; C. PATSCH, Herzegowina, 136–137; J. ŠAŠEL, *Handbuch*, 574–576.

[37] Usp. PSEUDO-ARISTOT. *de mirab. auscult., 138;* STRAB., *VII, 5, 11.*

[38] O soli u antici: M. ZANINOVIĆ, *Zbor. rad. posv. akad. Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991., 255–264; isti, Od Helena, 394–402.

[39] Usp. *LIV., XLV, 28.*

[40] *PLIN., nat. hist. XI 255: Sues in Illyrico quibusdam locis solidas habent ungulas.*

[41] Usp. B. ČOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXVIII/26 (1990)* 73.

[42] *STRAB., IV, 6, 10; 5, 1, 6.*

[43] *STRAB., V, 1, 4.*

označavali granice vojničkih pašnjaka. Tako je *legio XI Claudia pia tidelis* svoje pašnjake imala na Kninskome polju. Uz pašnjake (*prata*) XI. Klaudijeve legije u vrijeme Trajana, u Uzdolju kod Knina se nalazila hrastova šuma nekog Flavija Marcijana.[44] Granice legijskoga pašnjaka je određivao i međašni natpis u Kosovu kod Knina.[45] Posjedi rimske vojske (*prata legionis*) nalazili su se i oko Roškog slapa i Mratova.[46]

Krupna je stoka[47] (konji, mazge, volovi), u značajnom broju bila angažirana u rudarskim i metalurškim poslovima, u prvom redu za prijenos rude i metalnih prerađevina.[48] Nerijetko je uzgajana i na području većih rudarskih područja, kao npr. na jugoistoku Dalmacije gdje su se nalazili bogati rudnici srebra. Konji su na području Dalmacije uzgajani i u kasnoj antici.[49]

6. Granični sporovi

Zabilježeni granični sporovi oko pašnjaka također upozoravaju na razvijeno stočarstvo i na unutrašnjim prostorima Dalmacije, kako na hercegovačkim tako i na bosanskim prostorima. Tako jedan natpis sa Sarića Greda (Zmajevac) kod Gacka uređuje upravo granice oko pašnjaka (*silvae et compascua*) između dviju još uvijek neidentificiranih etničkih zajednica.[50] Uzgoj stoke sitnog zuba, u prvom redu koza i ovaca, na području istočne Hercegovine je bila glavna gospodarska grana tijekom brončanog i željeznog doba.[51] Sličan je natpis iz Vaganja kod Jajca, iz sredine 1. st. poslije Kr., određivao granice između plemenskih zajednica Sapuata i Lamatina.[52] Da su se i ovim natpisom uređivali sporovi oko pašnjaka vidi se i iz činjenice da nije bio postavljen u ravničarskom nego u planinsko-brdskom području.

---

[44] J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* str. 264, br. 14.

[45] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 10 (1985)* 63–67.

[46] *CIL III 2817, 9885, 2818, 6418=9896.*

[47] M. MIRKOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 105, bilj. 42; ista, *Živa ant. 21 (1971)* 269–270; ista, *Zbor. viz. inst. 18 (1978)* 1–8.

[48] Usp. *stabulae* s natpisa u Izbičnu kod Prijepolja: N. VULIĆ, *Spom. srp. kralj. akad. 71 (1931)* 332; isti, *Spom. Srp. akad. 98 (1941–48)* 330; M. MIRKOVIĆ, *Zbor. viz. inst. 18 (1978)* 2, 4; S. DUŠANIĆ, *Istor. glasnik (1980) 1–2,* 23, bilj. 106. Usp. i R. NOLL, Altertums, 17, br. 28.

[49] VEGETIUS, *Dig. artis mulomed. lib. 3, 6, 3;* FESTUS, *Hippius,* 90, 10.

[50] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Spom. Srp. kralj. akad.* 88 (1938) 20; E. IMAMOVIĆ, *Pril. Inst. istor. Sar. 16 (1980)* 33.

[51] Usp. B. MARIJAN, Željezno doba, 129.

[52] Usp. J. J. WILKES, *Arh. vest. 25 (1974)* 264, br. 23.

Zaključak

Peregrinsko pučanstvo Dalmacije u prvom je redu bilo okrenuto uzgoju različite stoke. Stočarstvom se je na otočno-obalnom dijelu od 4. st. pr. Kr. intenzivno bavilo i grčko pučanstvo. Na otočno-obalnom dijelu Dalmacije prevladavao je uzgoj stoke sitnog zuba, prvenstveno koza i ovaca. U uzgoju stoke sitnog zuba, sudeći prema svjedočanstvima antičkih pisaca, numizmatičkim i epigrafskim izvorima te arheološkim nalazima, prednjačili su veliki plemenski savezi Delmata, Liburna, Japoda i Ardijejaca, a u unutrašnjosti Autarijata. U uzgoju krupne stoke na području Dalmacije u rimsko su doba prednjačili rimski vojnici (osobito u uzgoju konja) te velika rudarska područja, kojima su konji, mule, magarci i volovi služili za transport rude i metalnih prerađevina. Dalmacija je i nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, u vrijeme ostrogotske dominacije, bila značajni izvoznik stoke i žitarica, osobito na područje sjeverne Italije.[53]

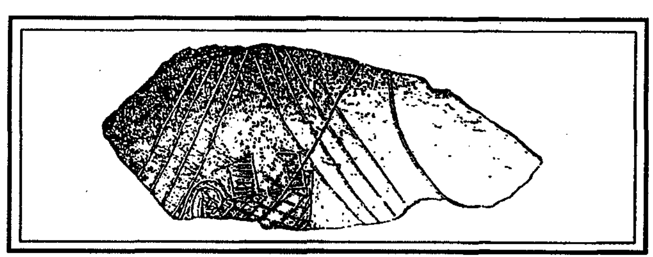
[53] Usp. C. PATSCH, Herzegowina, 140.

IV.
POMORSTVO

1. MOREPLOVSTVO

S obzirom da su područja koja od 8./9. g. poslije Kr. obrazuju rimsku provinciju Dalmaciju svojim geostrateškim položajem upućeni na Jadransko i Sredozemno more, i populacije koje su ih nastanjivale također su živjele s morem i od njega. Istočni je Jadran, koji sa sjeverozapada ka jugoistoku oplakuje dalmatinske prostore, predstavljao u prvom redu izvrsnu komunikaciju za lokalno otočno-obalno pučanstvo kao i za populacije središnjeg dijela Sredozemlja. Stoga ne iznenađuje činjenica da se lađa na istočnom Jadranu počela upotrebljavati još u razdoblju od 10.000. do 9.000. g. pr. Kr.[1]

Ukoliko se prihvati tumačenje ulomaka keramike iz Grapčeve špilje na otoku Hvaru kao prikazu lađe a ne slona[2] (sl. 45), onda bi najstariji prikaz jednog plovila s kasnijih dalmatinskih prostora potjecao iz razdoblja od oko 2.500. do 2.400. g. pr. Kr.[3] Pronalazač ovog ulomka G. Novak na njemu vidi prikaz egeokretskog broda, kakvi su Sredozemljem uvelike plovili tijekom 3. tisućljeća pr. Kr.[4]



Sl. 45: Ulomak keramike iz Grapčeve špilje na otoku Hvaru (prema G. Novaku)

Populacije koje su obitavale na području kasnije rimske provincije Dalmacije morem su, kako je i iz prethodnog vidljivo, intenzivno kontaktirale s

[1] Usp. Š. BATOVIĆ, *Diadora 6 (1973)*, 56.

[2] Usp. M. KOZLIČIĆ, Brod, 9, bilj. 6; S. GLUŠČEVIĆ, *Kaštelanski zbornik 4 (1994)* 27.

[3] Usp. G. NOVAK, *Jugoslavenski mornar VII/9 (1951)* 201–205; isti, Prethistorijski Hvar, 40–41, 148, 208; T. CXXXVI B3, CXCIV; M. ZANINOVIĆ, Lađa, 155–161; M. KOZLIČIĆ, Brod, 9–10.

[4] G. NOVAK, Jadransko more, 10.

drugim etničkim zajednicama još od neolitika. U neolitsko doba intenzivno se trgovalo s obje strane Jadrana. U to se vrijeme također ustalio i tzv. transjadranski plovidbeni pravac, koji je na istočnoj jadranskoj obali počinjao od Danila, a potom se nastavljao pravcem – Splitska vrata – Hvar – Lastovo – Vis – Svetac – Palagruža – Monte Gargano (sl. 46).[5] Tijekom



Sl. 46: Plovni pravac Jadranom u neolitiku s neolitskim nalazištima (prema Z. Brusiću)

[5] Usp. Z. BRUSIĆ, *Pom. zbor. 8 (1970)* 560, tab. I; M. ZANINOVIĆ, *Izdanja HAD-a 16 (1993)* 183.

neolitika na srednjodalmatinske je otočne i obalne prostore u značajnim količinama s Lipara i područja oko Monte Gargana u Italiji stizao apsidijan.[6] Transjadranska trgovačka razmjena dobara još se više intenzivirala tijekom brončanog doba[7] kad se ustaljuju još neki plovni praci na istočnom Jadranu. U to vrijeme Jadranom uvelike plove helenske trgovačke lađe, koje kreću od Korkire, preko Otranta prema južnoitalskoj obali, uz obale južne Italije, a potom uz obale Beneventa i Monte Gargana.

Tamo je započinjao transjadranski plovidbeni pravac prema otocima Palagruži, Visu, Hvaru i Splitskim vratima, odakle se prema sjeverozapadu plovilo kanalima hrvatskih otoka prvenstveno prema Adriji (Ἀδρία) i Spini (Σπίνα) te dolini rijeke Po gdje su se u velikim količinama sve do kasnorepublikanskog doba s baltičkih prostora slivale velike količine jantara.[8] Do jantara su helenski trgovci na ovome području uglavnom dolazili ponudom vlastitih obrtničkih proizvoda[9] prvenstveno nakita, oružja, keramike, a potom i vinâ i maslinovog ulja. Trgovci jantarom[10] koji su plovili ovim pomorskim pravcem sa svojim su lađama bilo iz trgovačkih bilo iz opskrbno-sigurnosnih razloga vrlo često uplovljavali i u dalmatinska pristaništa[11] (Trogirski otočić,[12] Resnik kod Kaštel Novog,[13] Rogoznica, Hvar[14] i dr.). Keramičke proizvode i jantar ostavljali su i na liburnskim područjima.[15]

Trgovina je prema unutarnjim dalmatinskim područjima od neolitskog doba uglavnom pulsirala uz rijeke Skhumbi, Bojanu – Zetu i Neretvu,[16] trasom kojom će u rimsko doba biti sagrađena *Via Egnatia*[17] te jugoistočnim dijelom Albanije preko Ohrida i dolinom Drima. Drim je, prema Strabonu, bio plovan od ušća gotovo do same Dardanije.[18]

---

[6] Usp. B. ČEČUK, Adriatika, pass.; A. FABER, *Diadora*, 293.

[7] Usp. R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 53–71.

[8] Usp. E. DE SACKEN, *Arch. epigr. Mitt. 3 (1897)* 150.

[9] Usp. *PLIN. nat. hist. XXXVII 3, 43;* E. STURMS, *Commentationes Balticae 1 (1954)* 167–205; J. BOARDMAN, Kolonien, 277–278; J. WIELOWIEJSKI, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 3 (1984) 2,* 69–87.

[10] Usp. R. KATIČIĆ, *God. Cent. balk. isp. VII/2 (1970)* 103–104; L. BRACCESI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 127–132. O trgovini jantarom i njegovoj disperziji: E. STURMS, *Commentationes Balticae 1 (1954)* 167–205; J. JENSEN, *Acta Archaeologica 36 (1959)* 43–86; J. WIELOWIEJSKI, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 3 (1984) 2,* 69–87.

[11] Usp. G. NOVAK, Hvar, 27; B. TERŽAN, *Arh. vest. 35 (1984)* 110–118.

[12] Usp. N. PETRIĆ, *Diadora 14 (1992)* 23–38.

[13] Usp. B. KIRIGIN, *Obav. Hrv. arh. dr.* 21 (1989) 24–27.

[14] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996) 313.*

[15] Usp. S. BATOVIĆ, Nin, 24; I. FADIĆ, *Izdanja HAD-a 19(1998)* 159–167.

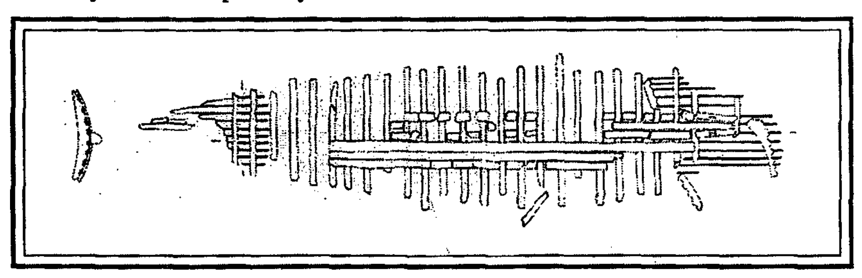
[16] A. BENAC, Neretva, 15 i d.; M. KOZLIČIĆ, Geografija, pass.

[17] O ovoj komunikaciji: N. CEKA – L. PAPAJANI, *Monumentet 1 (1971) 43–59;* isti, *Studia Albanica 1 (1972)* 85–106; N. G. L. HAMMOND, *Jour. Rom. St. 64 (1974)* 185–194; L. GOUNAROPOULOU – M. B. HATZOPOULOS, Voie Egnatienne; R. SYME, *Roman Papers 6 (1991)* 99–10; R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 65.

[18] Usp. *STRAB. VII 5, 7;* F. PAPAZOGLU, Plemena, 148.

Važan je trgovački pravac polazio od antičke Korkyre uz obalu prema Apoloniji i Dirahiju, a odatle prema unutrašnjosti Ilirika.[19] U zaleđu gornjeg Jadrana završavala se trgovačka komunikacija koja je od Crnoga mora išla niz Dunav, Savu i Ljubljanicu prema sjevernom Jadranu i kvarnerskom otočju. O ovim najstarijim trgovačkim kontaktima svjedoči i legenda o Argonautima.[20]

U razdoblju od 11. do 8. st. pr. Kr. Jadranom i Jonskim morem su dominirali liburnski pomorci.[21] Liburne je, prema svjedočenju Strabona, s Korkyre (Krfa) 734. g. potisnuo korintski bakhijad Hersikrates.[22] Potisnuti s Jonskoga mora a potom i sa južnog Jadrana, Liburni su i tijekom narednih stoljeća uglavnom bili gospodari većeg dijela jadranskog akvatorija, što se vidi i iz činjenice da se na njihovim područjima pronalazi keramika sa širih sredozemnih prostora.[23] Sa svojim manjim, vješto građenim brodovima (sl. 47), Liburni se nisu ustručavali sukobiti i sa znatno većim grčkim brodovljem u vrijeme helenske ekspanzije na jonskim, sicilijanskim, južnoitalskim i istočnojadranskim područjima.



Sl. 47: Ostaci jednog liburnskog broda

Tijekom 8. st. i 7. st. pr. Kr. u Jadran su uplovljavali i korintski pomorci, o čemu, između ostalog, svjedoče i ulomci geometrijskih protokorintskih i kasnogeometrijskih keramičkih posuda iz 2. pol. 8. st. pr. Kr. koje se pronalaze u daorskom središnjem naselju na Gradini u Ošanićima kod Stoca.[24] Nema sumnje da je ova keramika na područje Daorsa dospjela posredstvom naronitanskog trgovačkom emporija.

[19] R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 65.

[20] Usp. *APPOL. RHOD. Argon.*, IV 505 i d.; R. KATIČIĆ, *God. Cent. balk. isp. VII/5 (1970)* 81, 85; M. SUIĆ, Zad. I, 91.

[21] O liburnskim brodovima usp. Z. BRUSIĆ – M. DOMJAN, Liburnian boats, pass.

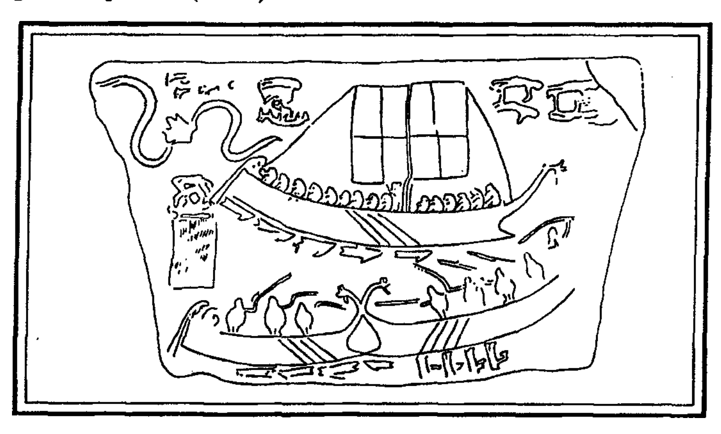
[22] *STRAB. VI, 269.*

[23] Usp. M. SUIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953) 1956*, 71–97; isti, *Zadar I*, 102; N. PETRIĆ, *Diadora 9 (1980) 197–204*; Š. BATOVIĆ, Nin, Tab. 12–14; isti, Ceramica; M. L. NAVA, *Australian Congress*, 569–571.

[24] Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

Tijekom 7. st. pr. Kr., uz korintske, u jadranske su vode uplovljavali i korkirski pomorci. Upravo su posredstvom korintsko-korkirskih pomoraca i grčke crnofiguralne vaze i vaze s geometrijskim ukrasima na područje Nina mogle dospijevati tijekom 7. i 6. st. pr. Kr.[25]

Tijekom 7. st. pr. Kr. pomorstvo je bilo snažno razvijeno, a nerijetko je dolazilo do nesporazuma pa i do pravih pomorskih okršaja, o čemu uostalom svjedoči i motiv s jedne stele iz Novillare u Picenumu u Italiji, na kojoj se dva manja istočnojadranska broda suprostavljaju znatno većem, vjerojatno grčkom plovilu (sl. 48).



Sl. 48: Prikaz pomorske bitke sa stele iz Novillare u Picenumu (prema M. Kozličiću)

Tijekom 7. st. pr. Kr. u Jadran su, prema svjedočenju Herodota (oko 485.–425. pr. Kr.), uplovljavali i maloazijski Fokejci sa svojim pentakontaeterama, prvenstveno radi potrage za kositrom,[26] koji se, prema svjedočenju istog pisca, pronalazio na *Elektridima* (Krku, Cresu i Lošinju).[27] Iako je Herodotovo dovođenje kositra u svezu sa sjevernojadranskim otocima bez osnove, s obzirom da na jadranskim otocima nije bilo ruda, ono ponovno naglašava pomorske veze istočnoga i sjevernog Jadrana s helenskim i italskim svijetom.

---

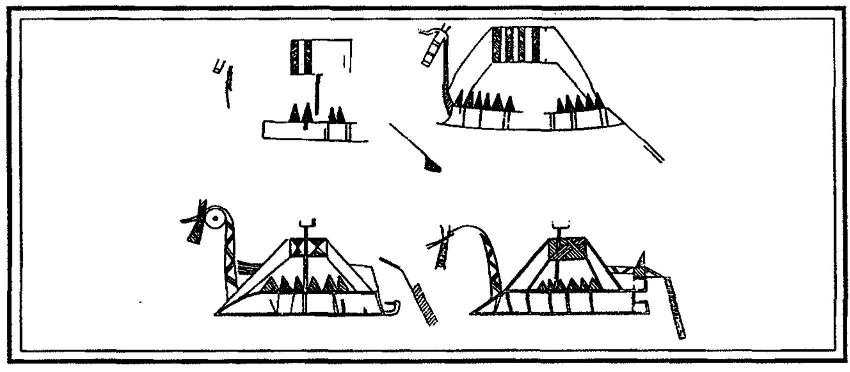
[25] Usp. M. SUIĆ, Zad., 62.

[26] *HEROD. I, 163:* Οἳ δὲ Φωκαιἑες οὗτοι ναυτιλίησι μακρῇσι πρῶτοι Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, καὶ τόν τε Ἀδρίεν καὶ Τυρσηνίην ... οὗτοί εἰσι καταδἑξαντε..ς.; Usp. M. SUIĆ, Zadar, 117.

[27] ΑΝΟΝΥΜΟΥ [ΣΚΥΜΝΟΥ ΗΙΟΥ], Περιήγησις *392–394*; *HEROD.. III, 115; PSEUDO-ARIST., mir. ausc., 81; APOLL. RHOD.* IV, 505–506; *STRAB., V 1, 2; PLIN., nat. hist., III 152, XXXVII 32; POMP. MELA*, II 114; R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 171; E. IMAMOVIĆ, *Rad. Fil. fak. Sar. 9–10 (1976–1980)* 211–233; M. KOZLIČIĆ, Geografija, 151.

Veze helenskoga svijeta s istočnojadranskim populacijama potvrđuje grčka keramika iz 8. i 7. st. pr. Kr. iz ilirskog naselja iz Radovina kod Zadra[28] te crnofiguralna i južnoitalska keramika 7. i 6. st. pr. Kr. iz Osora, sa Cresa i Krka.[29]

Značenje pomorstva tijekom 8. i 7. st. pr. Kr., potvrđuju i geometrijski prikazi velikih brodova s potkoljenica (knemida) iz jednog tumula u Ilijaku na Glasincu u istočnoj Bosni, također iz 8. i 7. st. pr. Kr.[30] Ovaj, iako više stilizirani geometrijski nego realistički prikaz lađa s glasinačkih knemida, zapravo je prvi sigurni prikaz lađa s dalmatinskog područja. Na njima su pretpoznatljivi mornari veslači te jarbol s jedrima i krmeno veslo koje je služilo kao kormilo (sl. 49).



Sl. 49: Prikaz velikih brodova s potkoljenica (knemida) iz Ilijaka na Glasincu

Oružani sukobi radi preuzimanja kontrole nad jadranskim područjima, prvenstveno istočnojadranskog akvatorija, nastavili su se i tijekom narednih stoljeća. Tako su se, sudeći prema prikazu pomorske bitke na fragmentiranoj brončanoj posudi (*situla*) iz 5. st. pr. Kr., iz središnjeg japodskog naselja *Nesactiuma* (Vizače kod Pule) na sjevernim jadranskim područjima s Helenima sukobljavali i Japodi,[31] koji su nešto ranije bili preuzeli istaknutiju ulogu u trgovini jantarom. Prema Hekatejevoj *Europi* (514.–510. pr. Kr.),[32] u ilirsku su *Japygiju* na istočnome Jaranu[33] u svojim trgovačkim pohodima

[28] Usp. S. BATOVIĆ, *Diadora 4 (1968)* 61.

[29] Usp. P. LISIČAR, *Arh. Iug. 14 (1973)* 3; A. FABER, *Diadora 9 (1980)* 296, sl. 11, 5; 12, 1, 6, 7.

[30] Usp. A. BENAC – B. ČOVIĆ, Glasinac 2, tab. XVI; B. ČOVIĆ, Butmir, 225–236, 275–276, sl. 154.

[31] O najstarijim sukobima na Jaranu: G. NOVAK, Jadransko more, pass.

[32] Usp. F. JACOBY, *F Gr hist. 1.*

[33] Frag. 86, 97.

dospijevali jonski trgovci. Da li su se sa njima bili prisiljeni sukobljavati i japodski pomorci, ostaje nepoznato.

Od 6. st. na istočnom se Jadranu pojavljuju i atenski moreplovci, čiju prisutnost na ovim područjima potvrđuje i raznovrsna trgovačka roba proizvedena u samoj Ateni.[34] Atenski su moreplovci i trgovci Jadranom dominirali tijekom narednog 5. st. pr. Kr. U to vrijeme atenski poslovni ljudi na vlastitim i unajmljenim brodovima plasiraju značajne količine robâ na područje istočnog Jadrana. Tako plovidbu Atenjana Jadranom direktno potvrđuje i sam atenski govornik Lizija (oko 450.–380.), koji konstatira kako je neki njegov suvremenik, na Jadran iz Atene, samo jednim brodom otpremio robu vrijednu dva talenta.[35]

Pomorstvo je diljem Sredozemlja, uključujući i jadranske prostore, tijekom 4. st. pr. Kr. znatno napredovalo. Vidi se to i iz činjenice stvaranja osobitog priručnika o plovidbi po Sredozemlju, od strane anonimnog autora poznatog pod imenom Pseudo-Skilak (*Pseudo-Skylax).* Ovaj se opis plovidbe Sredozemljem *Peripl* (Περίπλους), nastao u razdoblju od 370. do 360. g., kojim su bili obuhvaćeni i istarski te istočnojadranski prostori,[36] temelji upravo na svjedočenjima helenskih pomoraca.

Ovo je djelo grčkim moreplovcima i trgovcima davalo osnovne informacije, prvenstveno o obalnom i otočnom pojasu te naseljima i populacijama koje su ih nastavale.

Pseudo-Skilakov *Periplus* izričito svjedoči da su u Jadransko more te u rijeku Naron, uplovljavale i grčke trireme.[37]

Četvrto je stoljeće za moreplovstvo na području istočnog Jadrana bilo presudno, s obzirom da se tada na srednjodalmatinske otoke počinju intenzivnije naseljavati Grci. Od druge polovice 4. st. pr. Kr. grčki su se trgovci počeli zadržavati i u Naroni.[38]

Iako su pomorci i trgovci korintskih kolonija Dirahija i Apolonije prirodno bili okrenuti svome ilirskom zaleđu, tijekom 4. st. pr. Kr. su se vrlo uspješno uključili i u pomorsku trgovinu na istočnojadranskim području.[39]

Druga polovica 3. st. je obilježena dominacijom ilirskih pomoraca na južnim i istočnim dijelovima Jadranskog i u vodama Jonskog mora. U to vrijeme snažno jača utjecaj rimskih pomoraca prvenstveno zahvaljujući ak-

[34] *Glas. Zem. muz. 11 (1899)* 279; S. BATOVIĆ, *Rad. Inst. JAZU Zad. 15 (1968)* 177–179, T. III, 1.

[35] *LYS. Kata Diogeitonos 32, 25:* καὶ 'αποπὲμπσας 'ειφ τὼν ἶΑδρίαν 'ολκὰδα δυοῖν ταλάντοιν...

[36] M. SUIĆ, *Rad JAZU 306 (1955)* 128–185.

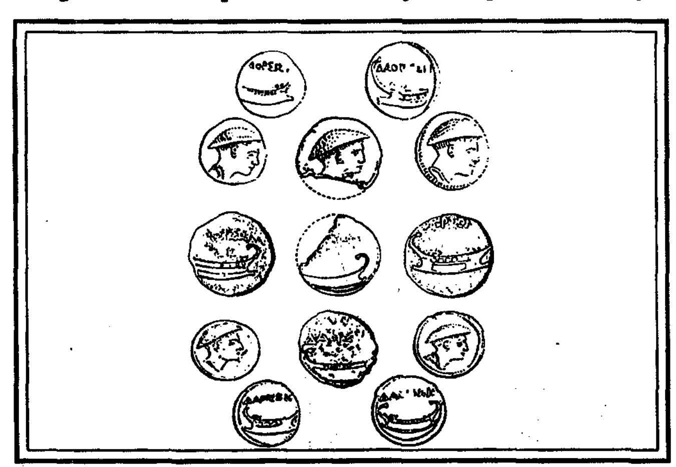
[37] *PSEUDO-SKYLAX, Peripl.,* 24; P. LISIČAR, Korkira, 73.

[38] C. PATSCH, Narona, 110; B. GABRIČEVIĆ, Neretva, 164.

[39] Usp. A. MANO, *Iliria 4 (1976)* 309 i d.

tivnoj podršci svoje države. Unatoč tome Iliri su sa svojim manjim brodovima nadzirali istočni Jadran, ne prezajući ni od sukoba s većim helenskim i rimskim brodovima. Sudeći prema svjedočenju grčkog povjesničara Polibija (oko 200.–120. pr. Kr.), ilirski su pomorci u pomorskim sukobima s Grcima, zahvaljujući upravo svojim manjim lađama, bili više nego vješti.[40]

Nakon vojničkog sloma Ardijejaca u sukobu s Rimljanima, tijekom prvog (229.–228. g.) i drugog ilirsko-rimskog rata (219.–218. g.), na području istočnog Jadrana u razmjenu helensko-rimskih za ilirsko-panonske proizvode aktivno se uključuju, uglavnom kao posrednici na središnjem dijelu istočnog Jadrana, poduzetnici iz daorskog plemenskog saveza. Daorsi su sa svojim brodicama, koje se nalaze i na njihovu novcu iz 2. st. pr. Kr.[41] (sl. 50), preuzimali grčku i rimsku robu u Naroni i na drugim mjestima istočnog Jadrana te je potom plasirali u unutrašnjost.[42] Narona je, zahvaljujući između ostalog i Daorsima, postala važno mjesto trgovačke razmjene.[43]



Sl. 50: Novčići Daorsa s prikazima brodova (prema M. Kozličiću)

Nakon sloma političke i pomorske moći ilirskih Ardijejaca u sukobima s Rimljanima 229./228. i 219./218. g., pomorstvo kod istočnojadranskih populacija, uključujući i južne dijelove istočnog Jadrana, nije bilo definitivno eliminirano. Nema sumnje da ono više nikada nije steklo onakav značaj kao

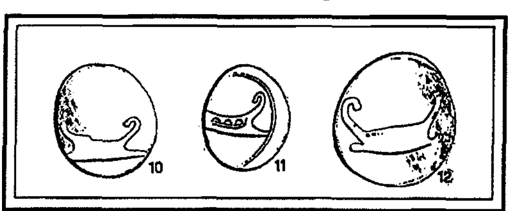
40 *POLYB. II*, 10.

41 M. KOZLIČIĆ, *Glas. Zem. muz. 35–36 (1980–81)* 163–188.

42 Usp. M. SUIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 275; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Hercegovina 1 (1981)* 11–26.

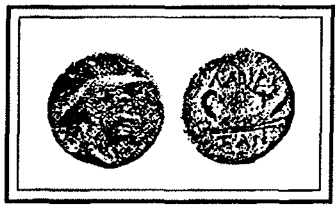
43 Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 194.

što ga je imalo prije sudbonosnih ratnih okršaja Ardijejaca s Rimljanima. Opći je oporavak među Ardijejcima nastupio u vrijeme uspona Gencija na vladarski tron (181.–168.). U to je vrijeme i ilirsko pomorstvo, osobito ardijejsko, doživjelo novi zamah. Vidi se to i iz činjenice da se lađe južnoilirskih plemenskih saveza javljaju i na plemenskom novcu. Tako se na jednom novčiću iz lisoske kovnice na aversu, između legende [B]ΑΣΙΛ[ΕΩΣ] – [ΓΕ]ΝΘΙ[ΟΥ] javlja i dobro poznata ilirska lađa (sl. 51).





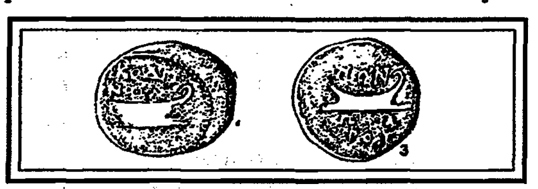
Sl. 51: Gencijev novčić s prikazom lađe



Sl. 52: Novčić Labeata s prikazom lađe

Da je pomorstvo na južnojadranskim prostorima među ilirskim zajednicama tijekom prve polovice 2. st. pr. Kr. zaista bilo vrlo važno, upozorava i činjenica pojavljivanja domaćih lađâ i na aversima novca Labeata koji žive na područjima oko Skadarskog jezera. Na aversu triju novčićâ pronađenih na lokalitetu Çinamak u Kukësu u sjeveroistočnoj Albaniji, ispod legende ΛΑΒΙΑ-ΤΑΝ (sl. 52) nalazi se ilirska ratna lađa slična onoj s novca kralja Gencija, a na četvrtom je ispod legende ΛΑΒΙ-ΑΤΑΝ isti prikaz.[44]

Slična se ilirska lađa nalazi i na novcu koje je, nakon poraza Gencija i definitivnog sloma Ilirske države 168. g. pr. Kr., emitirao ilirski grad Skodra (Σκόδρα). Na aversu je, ispod legende ΣΚΟΔΡΙ-ΝΟΝ, prikazana ilirska ratna lađa slična prikazima lađa na labeatskom i novacu kralja Gencija (sl. 53).



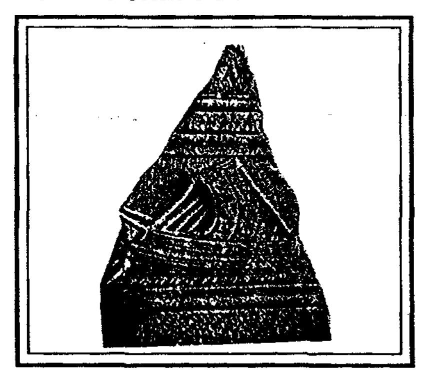
Sl. 53: Novčić Skodre s prikazom lađe

Da je pomorstvo na Jadranu, osobito njegovu istočnom dijelu, tijekom posljednjih nekoliko stoljeća stare ere, bilo doista snažno razvijeno, uz no-

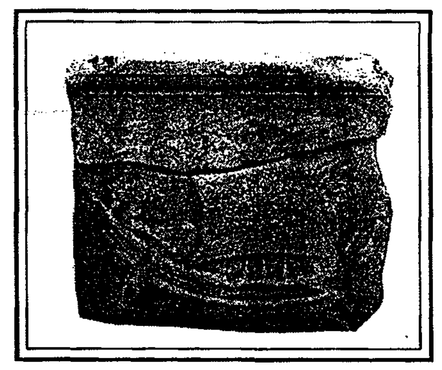
[44] Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri, 310, Tab. XXVII, br. 1–2.

vac južnoilirskih etničkih zajednica i Daorsa, potvrđuju i brojni potopljeni brodovi za teret (*naves onerariae*).

Plovidba Jadranom je bila osobito frekventna tijekom prve polovice 1. st. poslije Kr.,[45] krajem 1. i početkom 2. st., a potom tijekom 3. i 4. st.[46] Od kraja 1. st. pr. Kr., a osobito tijekom 1. st. poslije Kr., u pomorsku su se trgovinu, prvenstveno na istočnim jadranskim prostorima, uključili i lokalni brodari, prvenstveno oni iz Salone (sl. 54),[47] s Hvara (sl. 55),[48] *Aenonae*, Boke Kotorske i dr.



Sl. 54: Ulomak nadgrobnika iz Salone s prikazom trgovačkog broda iz 1. st. poslije Kr.



Sl. 55: Ulomak reljefa rimskog trgovačkog broda iz Starog Grada na Hvaru iz 1.–2. st. poslije Kr. (ugrađen u crkvu Sv. Stjepana)

Naročito je zanimljiv slučaj poduzetnika Kaja Utija iz Salone, koji je, sa svojim bratom, spadao u krupnije pomorce. On se ni u smrti nije mogao rastati od mora i brodovlja pa je, istaknuvši svoje poduzetničke uspjehe na kopnu i moru, na nadgrobni spomenik dao uklesati prikaz, bez sumnje, vlastitog trgovačkog broda (sl. 56).[49]

Od kraja 1. st. i tijekom prve polovice 2. st. poslije Kr. na Jadranu se pojavljuju vrlo krupne pomorske korporacije primjerice *naviculari maris Ha-*

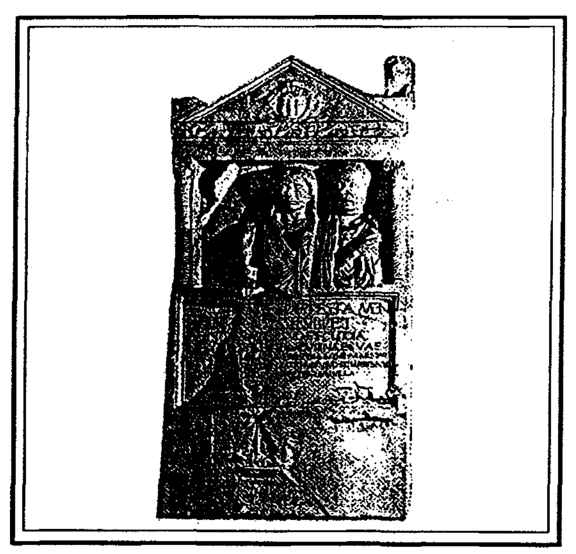
[45] Usp. Z. BRUSIĆ, *Balcanoslavica 5 (1976)* 32.

[46] O plovnim rutama usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Adrias 4–5 (1993–94)* 13–32.

[47] *CIL III 3337;* M. ABRAMIĆ, Forschungen III, 151; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 1932, 56; *AE 1933*, 74; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 166 i d; 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 22–27; *ILJug. 2203*.

[48] M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 27.

[49] *ILJug. 2203;* D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, 165: *C. Utius sp(uri) f(ilius) testament(o) / fieri iussit sibi et / P. Utio fratri suo et Clodia(e) / Faustae concubinae suae. / Multa peragratus ego terraque marique / debitum redidi in patria nunc situs hic iaceo / stat lapis et nomen vestigia nulla.*



Sl. 56: Nadgrobnik pomorca Kaja Utija iz Salone s prikazom trgovačkog broda iz 1. st. pr. Kr.

driatici[50] te *corpora naviculariorum maris Hadriatici*, čije se središte uglavnom stavlja u rimsku luku Ostiju,[51] a ponekad i na područje gornjeg Jadrana.[52]

Nema potrebe isticati da je pomorstvo na Jadranu u ovo vrijeme sasvim drugog karaktera u odnosu na pomorstvo peregrinskih Liburna, Ardijejaca te drugih ilirskih etničkih zajednica iz predrimskog doba. U ovo se vrijeme i pomorstvo razvija u okviru rimske države čijim je interesima uglavnom i bilo podređeno. Sigurnost koju je na Sredozemlju pružala rimska država bila je temeljnim preduvjetom nastanka i opstanka prvenstveno krupnih pomorskih subjekata, unutar kojih su, osim rijetkih izuzetaka, i na jadranskim prostorima uglavnom dominirali Italici i Grci.

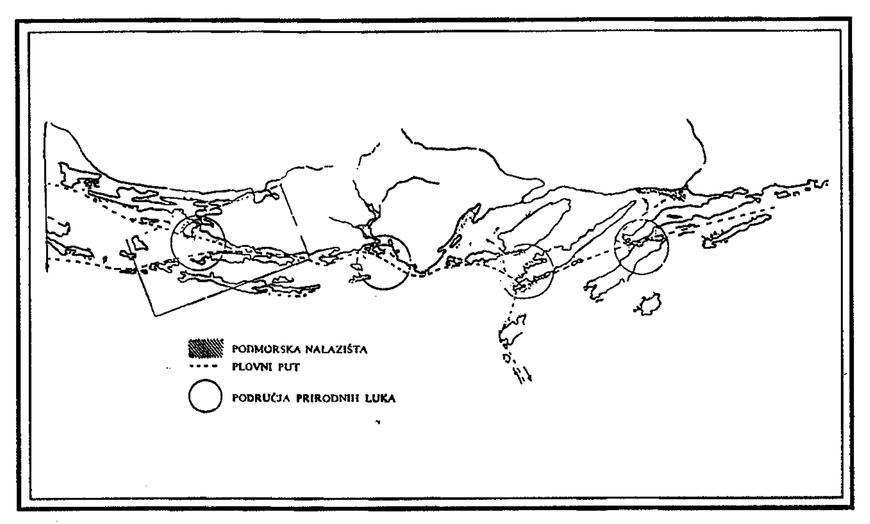
Glavni se plovni pravac na Jadranu, sudeći prema brodolomima antičkih brodova, nije ni u vrijeme rimske dominacije bitnije promijenio u odnosu na pretpovijesni plovidbeni pravac. I dalje se plovilo uz istočnu jadransku obalu od jugoistoka ka sjeverozapadu, između Elafita i kopna te kroz Korčulansko-pelješki kanal. Na zapadnom su dijelu Pelješca neke lađe plovile Neretvanskim kanalom prema Naroni, odnosno kroz Brački kanal.

---

50 *CIL XIV 409 = ILS 6146; AE 1959, 149 = AE 1987, 191* (Ostia).

51 *CIL VI 9682 = ILS 7277; AE 1987, 192; AE 1988, 178* (Ostia).

52 L. DE SALVO, Corpora, 433.



Sl. 57: Plovni pravac Jadranom u antičko doba (prema Z. Brusiću)

Drugi je plovni pravac vodio uz zapadnu obalu Hvara do Paklenih otoka, kod kojih se jedan pomorski put odvajao prema Splitskim vratima sa Salonom kao odredištem, odnosno prema Bračkom kanalu i dalje prema jugoistoku.

Glavni transjadranski plovni pravac je i u doba rimske antike ostao nepromijenjen. Preko Splitskih vrata i dalje se plovilo uz sjevernu obalu Hvara i Paklene otoke prema Visu. Od Visa se dalje plovilo prema Palagruži, a odatle prema Pianozi i Tremitima te prema italskom Monte Garganu i dalje prema jugoistoku Italije, odnosno prema Siciliji ili Otrantu (sl. 57).

Treća plovni pravac je od Paklenih otoka vodio uz zapadne obale Šolte i Drvenika prema šibenskome arhipelagu. Potom se plovilo Zadarskim kanalom te zapadnom stranom Paga ka sjeverozapadu, Istri i sjevernoj Italiji.

Dio se brodova iz Zadarskog kanala usmjeravao prema Olibu, Silbi i Lošinju, odnosno prema zapadnim obalama Cresa i dalje prema Istri i sjevernoj Italiji. Dio ih je nastavljao ploviti Velebitskim kanalom, osobito oni koji su kao krajnje odredište imali Seniju i druga podvelebitska pristaništa.

U odnosu na pretpovijesni, još od neolitika trasirani plovni pravac, značajnija se promjena osjetila u uplovljavanja velikog broja lađa u Manijski zaljev, s obzirom da je od Cezarova doba kao središnja luka istočnog Jadrana izbila Salona, koja je do kraja stare ere u potpunosti potisla u drugi plan i samu Naronu. Salona je, osim političkog, vojnog i upravnog središta, tijekom cijelog trajanja rimske antike, a dugo vremena i nakon propasti Za-

padnoga Rimskog Carstva, bila glavnim gospodarskim središtem istočnoga Jadrana i njegova zaleđa.

Plovidba na vesla te uprezanje snage vjetra u jedra diktirala je plovne pravce ne samo na Jadranu nego i na cijelome Sredozemlju. Plovidba uz obalu istočnog Jadrana i uz srednjodalmatinsko otočje (prema Italiji) bila je, ne samo tijekom pretpovijesti i grčko-rimske antike, nego i u narednim stoljećima, najsigurnija i gotovo jedina moguća.[53]

Nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva, nije nestalo i moreplovstva na jadranskim područjima. U prijelomnom vremenu seobe naroda pomorstvo je uglavnom stagniralo. Kako pokazuju hidroarheološka istraživanja, nema više većih pomorskih pothvata. Brodari su više bili usmjereni na održavanje međusobnih kontakata između utvrđenih istočnojadranskih gradova te veza s otočjem, od kojih je često ovisilo i samo preživljavanje.

Pomorstvo je iznova dobilo na zamahu u vrijeme ostrogotske dominacije u Dalmaciji (488.–535. g.). Tako je bizantski pisac Prokopije zabilježio kako je pučanstvo Venecije, Histrije i Liburnije živjelo od pomorstva.[54] Tada je pomorska trgovina, i popratne gospodarske djelatnosti vezane uz more, bila u nadležnosti posebnih dužnosnika (*tribuni maritimorum*).[55] Pravi je oporavak pomorstva na istočnim jadranskim područjima nastupio tek uključivanjem dalmatinskih područja u okvire Bizanta, što pokazuju i hidroarheološka istraživanja.

[53] Usp. Z. BRUSIĆ, *Pom. zbor. 8 (1970)* 559–565, Tab. II.
[54] PROKOP., *Bell. Goth. I, 15.*
[55] CASSIOD., *Variae XII, 24.*

2. GUSARSTVO

Gusarstvo je na Sredozemlju i Jadranskome moru kao njegovu sastavnome dijelu od pojave prvih plovila predstavljalo neku vrstu zanimanja koje je nerijetko bilo značajnim izvorom prihoda domicilnom pučanstvu. Lađe koje su plovile ovim morima presretane su zbog različitih tereta koje su prevozile, osobito zbog dragocjenosti, ljudstva koje se na njima nalazilo, ali i radi prehrambenih proizvoda. Gusarstvom su se bavile gotovo sve etničke zajednice i plemenski savezi koji su kontrolirali pojedine dijelove obale i otoka uz koje se odvijao pomorski promet. U predpovijesno, protopovijesno i antičko doba, trgovci su se nerijetko i sami pretvarali u gusare, o čemu svjedoče i Homerovi epovi.

Gusarstvom su se od 5. st. pr. Kr. na Tirenskome, Jonskom i Jadranskom moru bavili etrurski, italski, sardinski i grčki gusari te gusari sa Sicilije i iz južne Italije. U vrijeme Dionizija Starijeg Sirakuškog (405.–367. pr. Kr.), gusarstvo je na ovome dijelu Sredozemlja bilo privremeno potisnuto u drugi plan, ali se po njegovu silasku s povijesne scene ponovno obnovilo.[1] Tako su tijekom druge polovice 4. te u prvoj polovici 3. st. pr. Kr. ovim morima vladali etrurski gusari.[2]

Gusarstvom su se na Jadranu povremeno bavili svi istaknutiji plemenski savezi i etničke zajednice s istočne obale koji su posjedovali brodovlje. Prvenstveno su to bili Liburni, Histri, Ardijejci, Plereji i drugi. Na njihovu su udaru bile trgovačke lađe i veliki rimski teretni brodovi koji su prevozili žitarice, ali i obalni predjeli Epira, sjeverne i zapadne Grčke, Peloponeza, kikladski otoci, južnoitalska područja, sjevernoitalske kolonije i dr. Iliri su nerijetko ugrožavali i helenske kolonije na istočnome Jadranu. Tako se primjerice *Faros* našao pod udarom Jadasina kao i nekih drugih Ilira, što je zabilježeno i na kamenim natpisima.[3]

---

[1] Usp. L. CASSON, Seefahrer, 320.

[2] Usp. I. DEGMEDŽIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 1 (1958)* 61–73; W. KROLL, *RE IIA/1, 1038–1040;* H. A. ORMEROD, Piracy, 127–130, 138, 156–160; H. J. DELL, *Historia 16 (1967)* 357.

[3] Φάριοι ἀπὸ 'Ιαδασίνων καί τῶν συμμάχων τὰ ὅπλα .. σ. J. BRUNŠMID, Natpisi i novac, 28–29, br. 3; Σῆς ἀρετῆς πόλις ἥδε ποθὴν ἔχει, / ὅς ποτε πλεύσας ἀνδρῶν 'Ιλλυριῶν / [νηί] ἐπιβὰς ἔθανες, παῖδα λιπὼν σ[οῦ / φίλον (vel ἡδὺν)] Χάρμον ἐν ὀρφανίᾳ Καλλία, / [ἡμῖν (δ)ἀρ]ετὴν οὐκ ὀλίγην ἔλιπες. M. NIKOLANCI, *Diadora 9 (1980)* 214–219.

Gusarstvu je na istočnome Jadranu pogodovala i činjenica da je njime plovila većina brodova čija su odredišta bile sjevernojadranske, histarske i sjevernoitalske luke i pristaništa. Gusarskim je prepadima na ruku išla i razvedenost istočne jadranske obale, brojna skrivena otočna pristaništa, ali i pristaništa na obali, plovnost donjih tokova gotovo svih rijeka koje se ulijevaju u Jadran i dr. Zahvaljujući tome, istočnojadranski su se gusari sa svojim malim brodovima (λέμβοι) mogli vrlo brzo sakriti ili iznenada ugroziti veća plovila.

Histri su na svoje gusarske pohode uglavnom polazili iz zaljeva i donjeg toka rijeke Raše te alvonskog pristaništa u Rapcu.[4] Glavno je gusarsko uporište Liburna bio naselje (πόλις)[5] na čijim su temeljima Rimljani, nakon pacifikacije, utemeljili sjeverno dalmatinsko sudsko-upravno i gospodarsko središte *Scardonu.*[6]

Tit Livije (59. pr. Kr.–17. poslije Kr.) je zabilježio da su se krajem 4. st. pr. Kr. gusarstvom naročito isticali Histri i Liburni (»*latrociniis maritimis infames*«).[7] Stoga je konzul Marko Emilije 302. g. pokrenuo čišćenja Jadrana od gusara kako bi se osigurala nesmetana plovidba.[8] I spartanski je vojskovođa Kleonim, koji se nakon poraza od Marka Emilija kod Turija sa svojim brodovljem našao usred Jadrana, s jedne strane strahovao od *importuosa litora Italiae*, a s druge su mu prijetili *Illyrii Liburnique et Histri gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames.* Gusarstvo se na jadranskim područjima osobito razmahalo tijekom druge polovice 3. st. pr. Kr., naročito među Ardijejcima i Histrima. Upravo je i povod ratnim sukobima između Rimljana i Histra 221. g. bilo ugrožavanje brodovlja koje je prevozilo žito u Italiju,[9] vjerojatno tijekom rimsko-galskog rata u sjevernoj Italiji (225.–222. pr. Kr.).

Ardijejci su na piratske pohode uglavnom polazili iz Rhizonskog zaljeva.[10] Usponu njihova gusarenja, koje je uglavnom bilo usmjereno prema južnojadranskim, jonskim i egejskm prostorima te srednjojadranskim grčkim kolonijama, pogodovalo je i opadanje te propast mološkog kraljestva u Epiru 234./233. g.[11] Ardijejci se nisu ustručavali ni pustošiti italska područ-

---

[4] Usp. *ARTEMID. Eph.; PLIN. nat. hist. III, 139;* G. ALFÖLDY, Dalmatien, 72; A. ŠONJE, Putevi, 72.

[5] STRAB. *VII, 5, 4.*

[6] Usp. G. ALFÖLDY, Dalmatien, 86; M. ZANINOVIĆ, *Opus. arch. 16 (1992)* 103–115.

[7] *LIV. X, 2, 4: Illyrii, Liburnique, et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrociniis maritimis infames.*

[8] *LIV. X, 2*; M. SUIĆ, Zadar, 137.

[9] *LIV. III, 7.*

[10] *POLYB. II, 11, 15.*

[11] Usp. H. J. DELL, *Historia 16 (1967)* 357.

ja.[12] U vrijeme vladavine njihova kralja Agrona (240.–231.), Ardijejci su raspolagali flotom od preko 220 brodova (λέμβοι).[13] To im je omogućilo da gotovo u potpunosti nadziru pomorsku trgovinu na južnome i srednjem Jadranu te na Jonskome moru.[14] Prije Agronove smrti Ardijejci su ovladali dijelovima Epira, Epidamnosom i Farosom na otoku Hvaru, a ugrožavali su i *Issu* na Visu. U vrijeme vladavine Agronove udovice i nasljednice Teute (230.–228.) Ardijejcima je gusarstvo gotovo postalo državno zanimanje.[15] U to su vrijeme Ardijejci gotovo bili uspostavili sizerenstvo nad Epirom, osvojili su Korkiru, pustošili su kopnena područja Elide i Mesenije,[16] a nisu prezali ni od otimanja ljudi.[17] Na udaru ardijejskih gusara, prema svjedočenju Polibija našli su se i italski trgovci, kako na moru tako i u epirskome glavnom gradu Fojniki.[18] Upravo je to bio izravni povod Rimljanima da se prvi puta obračunaju s ilirskom državom u kojoj su dominirali Ardijejci.[19] Prema svjedočenju rimskog pjesnika Flora, u vrijeme Teutine vladavine gusarstvo je oživjelo i među Liburnima.[20] Mirom što su ga Rimljani sklopili sa Ardijejcima 228. g., gusarstvo je na središnjem i južnom Jadranu te Jonskom moru na kraće vrijeme bilo eliminirano, s obzirom da je ardijejski plemenski savez ostao bez južnoga dijela države, ali i bez većine brodova. Ovim je mirom Ardijejskim pomorcima bilo zabranjeno ploviti južnije od *Lissosa* s više od dva nenaoružana broda. Rimljani su time stekli kontrolu nad najvažnijim lukama Jonskog mora Apolonijom, Dirahijem i Korkyrom,[21] čime su stekli kontrolu nad glavnim plovnim pravcem kojim se plovilo iz istočnoga Sredozemlja prema Italiji i Jadranu.

U vrijeme ratnih sukoba Rimljana s Keltima u sjevernoj je Italiji i Padskoj dolini 225.–222. g. pr. Kr. ponovo oživjelo ardijejsko gusarstvo, ovoga puta pod vodstvom Demetrija Hvarskog.[22] Ardijejci su ponovno ugrožavali

---

[12] Usp. *PLIN. nat. hist. III 143: populatores quondam Italiae Vardaei.*

[13] Usp. L. CASSON, Seefahrer, 321.

[14] Usp. N. G. L. HAMMOND, Epirus, 591.

[15] *POLYB. II, 4, 8–9; 8, 7.*

[16] *POLYB. II 8, 4–5; II 5, 1–3; II 8–11;* G. ZIPPEL, Herrschaft, 51; H. A. ORMEROD, Piracy, 172–173.

[17] Usp. *PAUS. Mes. IV 35, 6–7.*

[18] *POLYB. II 8, 3; DIO CASS. fr. 49.*

[19] Usp. *POLYB. II* 2–12; *APP. Ill., VII, 17–18, 22. DIO CASS. XII fr. 49; ZON. VIII 19; FLOR.* I 21 (II 5); *OROS.*, IV 13, 2; *EUTROP. III 4;* A. BAUER, *AEM 18 (1893)* 135–136; N. VULIĆ, *Bull. de l'Acad. des lettres, No. 1 Beog.* 231–237; K.-E. PETZOLD, *Historia 20 (1971)* 199–223; G. NOVAK, Vis, 15–42; B. GABRIČEVIĆ, *Rad. Fil. fak. 12 (1974)* 5–25; R. M. ERRINGTON, *CAH VIII (1989)²* 86–90; P. CABANES, Les Illyriens, 260–265.

[20] *FLOR., II 5: Illyrii seu Liburni... Hi regnante Teutana muliere, populationibus non contenti, licentiae scelus addiderunt.*

[21] *POLYB. II, 12, 3;* APP., *Ill. 7*; *DIO CASS., XII*, 49; *ZONARAS, VIII 19;* G. ZIPPEL, Herschaft, 46; P. CABANES, Les Illyriens, 276–277.

[22] Usp. *APP., Ill. VIII 23;* M. KRIŽMAN, Svjedočanstva, 99–101; M. ŠAŠEL KOS, Podoba, 55–75.

ne samo pomorsku trgovinu na Jadranu i Jonskome moru, nego i sam Epir pa čak i sjeverozapadne dijelove Peloponeza. Ardijejski su se gusari dodatno bili ohrabrili u vrijeme ratnih sukoba Rimske države s histarskim plemenskim savezom. Pod Demetrijevim i Skerdilaidinim vodstvom, Ardijejci su 220. g. pr. Kr. sa 90 lembi bili u pohodu na područje Akarnanije, Etolije, Mesenije, a stigli su i do Kiklada.[23] Ni s porazom Demetrija Hvarskog, ardijejsko gusarstvo nije bilo u cijelosti potisnuto s Jadrana. Novi je poticaj dobilo u vrijeme vladavine ardijejskog kralja Gencija. Livije je zabilježio kako su se čak i južnoitalski gradovi Tarent i Brundizij, 181. g. pr. Kr. žalili rimskome Senatu da ih ugrožavaju Iliri, a da je Gencije kao taoce na Korkiri držao rimske građane za koje je tražio otkup. Svi brodovi koji su 180. g. pr. Kr. pustošili obale Jadrana potjecali su upravo iz Gencijeva kraljevstva.[24] Stoga ne iznenađuje činjenica da je rimski konzul Lucije Anicije 168. g. pr. Kr. u Gencijevoj blagajni mogao zaplijeniti značajne količine plemenitih metala,[25] koji su velikim dijelom pribavljeni i gusarstvom.[26]

Ardijejsko je gusarstvo u cijelosti okončano 135. g. pr. Kr. na vrlo drastičan način. Rimski konzul Servije Fulvije Flak, koji je ardijejski plemenski savez zajedno s Plerejima, raselio u unutrašnjost dalje od rijeke Neretve i Jadranskog mora.[27] Na novonaseljenim su područjima Ardijejci i Plereji radi neiskustva u obradi neplodne zemlje gotovo nestali s političke pozornice.[28]

Ipak, gusarstvo se na jadranskim područjima i dalje održavalo, a osobito među Ardijejcima koji su bili »najbolji na moru«.[29] S njim se, prema pisanju Apijana, 35. g. pr. Kr. morao obračunavati i sam Oktavijan, koji je dao poubijati gotovo svo starije pučanstvo otokâ *Corcyrae Nigrae* i *Melitae* (Korčule i Mljeta), dok je mlađe dao rasprodati u roblje.[30] U vrijeme Oktavijanovih ratnih operacija u Iliriku 35.–33. g. pr. Kr. iznova bila oživjela i liburnsko gusarstvo, što je bio i direktni povod Oktavijanovom pomorskom zapovjedniku Marku Vipsaniju Agripi da liburnske gusare progoni sve do Kvarnera *(sinus Flanaticus)* i da im zaplijeni lađe.[31]

---

[23] *POLYB. II, 16, 6–11; III 16, 18–19; CASS. DIO, XII fr. 53;* ZON., *VIII 20, 11–13; APP., Ill. 8, 23–24.*

[24] *LIV. Ab urbe cond., XL 42.*

[25] *LIV., perioch. XLV, 43.*

[26] *POLYB. II, 8; LIV., perioch. XL, 42;* H. J. DELL, *Historia 16 (1967)* 344–358.

[27] *LIV., Epit. LVI; APP., Ill. 10;* G. ZIPPEL, Herrschaft, 96, 132–133, 188.

[28] STRAB. *VII, 5, 6;* G. ZIPPEL, Herschaft, 133.

[29] APPIAN., *Illyr. 10.*

[30] *APP. Ill.* 16; C. PATSCH, Herzegowina, 56.

[31] Usp. *APP. Ill. XVI:* Λιβυρνῶν δὲ τὰς ναῦς ἀγείλετο, ὅτι καὶ οἵδε ἐλῄστευον; M. SUIĆ, Zadar, 138; M. ZANINOVIĆ, *Diadora 12 (1990)* 62.

3. GLAVNE LUKE I PRISTANIŠTA

Istočnojadranski plovni pravac intenziviran je početkom helenske kolonizacije na sicilijanska i južnoitalska područja sredinom 8. st. pr. Kr. Robna razmjena između grčkih polisa Helade, Sicilije i južne Italije s pučanstvom istočnoga Jadrana zahtijevala je i stalnija mjesta trgovanja koja su se uglavnom nalazila na križanjima glavnih kopnenih puteva i pomorskih plovnih pravaca do kojih su mogle doplovljavati lađe. Glavni komunikacijski pravci iz unutrašnjosti Balkana prema Jadranu su još od neolitika vodili rijekama Drimom, Bojanom i Neretvom. Stoga ne iznenađuje činjenica da su i glavna mjesta trgovačke razmjene između helenskog i ilirsko-panonskog svijeta iz unutrašnjosti Balkana nastala upravo na ušćima ili samim donjim tokovima ovih rijeka. Iz ovih mjesta su (ἐμπόριον) helenski obrtnički proizvodi te vino i maslinovo ulje rijekama otpremani u unutrašnjost Balkana.[1] S dubljih balkanskih područja plasirano je uglavnom ljekovito bilje, metali, stoka, stočarski proizvodi, drvo i druge robe u kojima su Grci oskudjevali.

U razdoblju od 8. do 1. st. pr. Kr., glavno je mjesto trgovačke razmjene na istočnome Jadranu bila, kako ju je u 4. st. pr. Kr. nazvao Teopomp, emporion Narona (Νάρωνά),[2] smještena 80 stadija (oko 15 km) uzvodno od ušća rijeke Neretve. Do Narone su doplovljavali helenski i rimski brodovi, uključujući i trijere i trgovačke lađe.[3] Trijere su inače bile glavni grčki ratni brodovi. Dužina im je bila 37, širina 5,50, gaz 1,80, a visina boka nad morem 2,55 m. Pokretalo ih je 170 veslača koji su se u datom trenutku pretvarali u borce (sl. 55).[4]

Glavno tržište istočnoga Jadrana tijekom posljednjeg tisućljeća stare ere, a osobito tijekom helenističkog doba i u posljednjim godinama Republike,[5] bila je Narona, koja se nalazila na kraju putnog pravca koji je dolinom

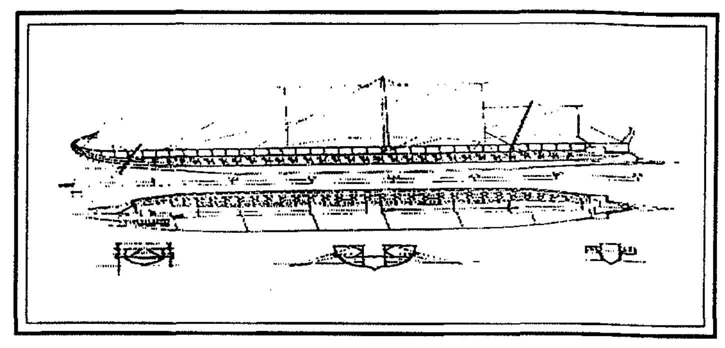
[1] Z. BRUSIĆ, *Pom. zbor. 8 (1970)* 556.

[2] Teopomp kod *STRAB. VI, 317.*

[3] *PSEUDO-SKYLAX, Peripl. 24:* 'Από δὲ Νέστων ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός· ὁ δὲ εἴσπλους ὁ εἰς τὸν Νάρωνά ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτόν καί τριήρης, καί πλοῖα εἰς τό ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπό θαλάσσης στάδια π'.

[4] Usp. J. S. MORRISON – J. F. COATES, Triere, 81.

[5] O čemu, između ostalog, svjedoče i brojni antički literarni izvori. Usp. N. CAMBI – U. PASINI, Antička Narona, 279–293.



Sl. 58: Trijera (prema Johnu F. Coatesu)

Neretve još od neolitika spajao unutrašnjost Balkana s Jadranskim i Sredozemnim morem.[6] Na širem području Narone, prema svjedočenju Strabona, križali su se interesi ilirskih plemenskih saveza Daorsa, Ardijejaca i Plereja.[7] Ako je suditi po arheološkim nalazima sa Gradine u Ošanićima kod Stoca – središnjem naselju Daorsa, od Narone su tijekom posljednja tri stoljeća pr. Kr., bez sumnje, najviše koristi imali Daorsi, koji tijekom helenističkoga doba u pomorstvu središnjeg dijela istočnog Jadrana i donje Neretve igraju značajnu ulogu. Daorsi su plovili Neretvom do Tasovčića kod Čapljine, gdje su također imali jedno pristanište, a izlaz na more su imali i na području Neuma.[8]

Narona, kao mjesto višestoljetne razmjene robâ, postojala je najkasnije od kraja 4. st. pr. Kr.,[9] iako arheološki nalazi sa središnjeg daorskog naselja na Gradini u Ošanićima upozoravaju na znatno ranije vrijeme utemeljenja nekog mjesta trgovačke razmjene s Helenima u blizini ovoga naselja.[10] To je najvjerojatnije bila sama Narona.

O grčkom trgovačkom svijetu u Naroni govore grčki pisci te arheološki nalazi. Tako logograf Teopomp (2. pol. 4. st. pr. Kr.) svjedoči da je u Naronu dopremana keramika sa grčkih otokâ Tasosa i Hiosa,[11] a po Pseudo-Aristotelu i roba s Lezbosa, Hiosa i Tasosa te korkirejske amfore.[12] Iako na-

[6] Usp. A. BENAC, Neretva, 15–23.

[7] *STRAB. VII, 5, 15*: εἶθ' ὁ Νάρων ποταμὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν Δαόριζοι καὶ Αρδιαῖο καὶ Πληραῖοι,...

[8] Usp. Z. MARIĆ, Daorsi i Narona, 59.

[9] Usp. N. CAMBI, Narona, 41–43.

[10] Usp. Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[11] *STRAB., VII, 5, 9* pogl. 317: ...ἀπὸ τοῦ εὑρίσκεσθαι κέραμόν τε Χῖον καὶ Θάσιον ἐν τῶ Νάρωνι; C. PATSCH, Herzegowina, 119–121; M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. ispit. XIII/11 (1976)* 266–268; isti, Od Helena, 119.

[12] *PSEUDO-ARISTOTEL, De mirabilibus auscultationibus*, pogl. 104.

vodi ovih pisaca nisu potvrđeni materijalnim dokazima iz same Narone,[13] ipak su veze Narone s Tasosom djelomično potvrđene pronalaskom tasoškog novca u samoj Naroni i na Pelješcu.[14]

Sudeći po ulomcima amfora i pitosa sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, na područje su Narone tijekom 6. i 5. st. pr. Kr. brodovima dopremane značajne količine grčke robe, prvenstveno keramike i vinâ.[15] Ulomci amfora, oinohoa i druge grčke keramike sa Gradine u Ošanićima upozoravaju na činjenicu da se situacija nije znatnije promijenila ni tijekom posljednja tri stoljeća pr. Kr.[16]

Poslije prvog su se punskog rata (264.–241. pr. Kr.) u trgovinu na istočnim jadranskim područjima uključili i italski trgovci zbog kojih je 229./228. g. pr. Kr. i izbio prvi rimsko-ilirski rat.[17] Da su trgovci sa italskih (osobito južnoitalskih) područja dospijevali u Naronu, svjedoče i kalabrijske amfore.[18] Narona je, ako je suditi po žigovima na amforama i njihovim poklopcima, od posljednjih stoljeća stare ere bila središnje mjesto dopreme italskih vina na istočnu jadransku obalu.[19]

Od 2. st. pr. Kr. Narona je postala pravo stjecište grčkih i rimskih trgovaca, prvenstveno oslobođenika.[20] U drugoj polovici 1. st. pr. Kr., među vodećim su poduzetnicima u Naroni bili italski Papiji,[21] koji su odigrali presudnu ulogu u prihvaćanju južnoitalske amfore za vino (tzv. tip *Lamboglia 2*) na istočnojadranskim područjima.[22] Da su Papiji bili i pomorski poduzetnici koji su, bez sumnje, vlastitim brodovima plovili u Naronu, svjedoči njihovo prisustvo u blizini isejske luke[23] potopljeni brod sa njihovom robom kod Stanića-Čelina (Omiš),[24] jedna olovna poluga s njihovim žigom iz akvatorija Lastova[25] te amfore s njihovim žigovima diljem Sredozemlja.[26]

---

[13] Usp. N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 5 (1980)* 133; isti, Narona 44.

[14] Usp. M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 117.

[15] Usp. Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[16] Usp. Z. MARIĆ, *Hercegovina. 1 (9) 1995*, 51, 55.

[17] Usp. *POLYB. II, 8; DIO CASS. fr. 49;* G. ZIPPEL, Herschaft, 47 i d.; C. PATSCH, Herzegowina, 84.

[18] Usp. C. PATSCH, Narona, 116, sl. 66, 65.

[19] Usp. C. PATASCH, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 375; isti, *Glas. Zem. muz. 26 (1914)* 152, 203; isti, Herzegowina, 121–122; P. ŠARJANOVIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 534, sl. 42, 43; J. J. WILKES, Dalmatia, 502–503.

[20] Usp. J. MEDINI, *Izdanja HAD-a 5 (1980)* 195–206.

[21] *CIL III 6361, = ILS 7169; CIL 14625.*

[22] Usp. N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 59; A. STARAC, *Diadora 16–17 (1995)* 135–162.

[23] Usp. N. CAMBI, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)*, 60–62.

[24] Usp. R. MATEJČIĆ, *Pomor. zbor. 14 (1976)* 349, sl. A-D; CAMBI, *Actes*, 315–318, sl. 13–16; isti, Narona, 45 sl. 2; isti, *Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991)* 55–58 sl. 1, 2, 3. N.

[25] Usp. M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1*, 33.

[26] Usp. N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 34, bilj. 70.

Da je Narona bila mjesto intenzivne razmjene grčkih za ilirsku robu te robâ za novac upozoravaju i grčki novci, koji se uglavnom pronalaze na lokalitetu Orepak uz potok Norin,[27] gdje se najvjerojatnije nalazila naronitanska luka i lučki pristanišni objekti.[28]

Glavna luka središnjega dijela Jadrana od 4. st. pr. Kr. do propasti grčko-rimskog svijeta bila je luka *Isse* na otoku Visu. Ova je luka bila nezaobilazna za brodovlje koje je plovilo transjadranskim plovnim pravcem, osobito za nevremena. Smještena u dubokom zaljevu Visa, zaklonjena poluotokom Prirovom, s izvorima pitke vode, bila je glavno utočište brodovima i mornarima koji su iz Korčulanskog kanala i preko Splitskih vrata plovili prema Italiji i u suprotnom smjeru. Da je bila prava tranzitna luka na transjadranskome plovnom pravcu svjedoči veliki broj potopljenih antičkih trgovačkih brodova (*naves oneraria*) u akvatoriju otoka Visa,[29] antička sidara,[30] nadgrobnik nepoznatog brodovlasnika iz Bizanta iz antičkog doba s prikazom kormila[31] i dr.

Osim što je bila glavna luka na transjadranskom plovnom pravcu, luka *Isse* je bila i važna trgovačka luka za srednjodalmatinsko otočje te glavna ratna luka srednjega Jadrana. U ovoj je luci bilo smješteno i isejsko ratno brodovlje, a u nju su često uplovljavale kako prijateljske tako i neprijateljske ratne lađe. Najranije svjedočanstvo o postojanju isejske luke je počasni spomenik Isejcu Kaliji, koji se negdje na Jadranu sukobio s ilirskim brodovljem, a koji su mu u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. podigli isejski sugrađani.[32]

Nema sumnje da je isejska luka imala presudnu ulogu u vrijeme sukoba Ilira i grčkih naseljenika iz *Pharosa* s otoka Hvara 384./383. g. pr. Kr., kojom prilikom su Isejci, uz pomoć sirakuške flote, izvojevali pobjedu nad 10.000 Ilira i njihovim brodovljem.[33] Isejska su luka i njena mornarica igrali važnu ulogu i u vrijeme drugog i trećeg rimsko-makedonskog rata te u ratu Rimljana sa sirijskim kraljem Antiohom III. (223.–187.). Kako je zabilježio

---

[27] Usp. C. PATSCH, Narona, 96.

[28] Usp. N. CAMBI, Narona, 44.

[29] Usp. D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 53; N. CAMBI, *Actes,* 311–313, sl. 6–9, 315; G. PROTIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984) 3,* 45; I. RADIĆ, *Diadora 12 (1990)* 65–78; M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 26 (1994) 1,* 41; B. KIRIGIN, Issa, 18–19, 84, 151, 152.

[30] Usp. I. RADIĆ, *Diadora 12 (1990)* 65–78.

[31] M. NIKOLANCI, *Diadora 9 (1980)* 221: [----]ος Βυζά'/ντιος / ναύκλε/ρος ἐτω/ν [----].

[32] [Σ]ῆς ἀρετῆς πόλις ἥδε ποθὴν ἔχει, [ὅ]ς ποτ'ἔπλευσας. / 'ανδρῶν Ἰλλυριῶν εἴτ ἐπιβὰς ἔθανες / παῖδα λιπὼν σ[μικρὸν] Χάρμον ἐν ὀρφανία. / Καλλία, [τὴν ἀρ]ετὴν οὐκ ὀλίγην ἔλιπες. Usp. M. NIKOLANCI, *Diadora 9 (1980)* 214–219; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri, 103–109; B. KIRIGIN, Issa, 90–92.

[33] Φάριοι ἀπὸ 'Ιαδ/ασινῶν καὶ τῶν συμμάχων τὰ ὅπλα [---]. Usp. J. BRUNŠMID, Inschriften, 16, br. 3; S. ČAČE, *Rad. Fil. fak. Zad. 33 (20) (1993/94)* 46; također i *DIOD. SIKUL. Bibl. hist. XV,* 14.

Tit Livije (59. pr. Kr. – 17. poslije Kr.), *Issa* je 201. g. pr. Kr. sa svojih 20 brodova (λέμβοί) sudjelovala u pomorskim okršajima kod Eubeje, Skirosa i Ikosa na strani Rimljana protiv makedonskog kralja Filipa V. (221.–179.). Isti je pisac također zabilježio da je 198. g. pr. Kr. u blokadi Peloponeza, između ostalog, sudjelovalo i 30 isejskih brodova. Isejska je ratna mornarica ratovala na strani Rimljana i protiv sirijskoga kralja Antioha III. u bitci kod Patere na jugozapadu Male Azije. Livije, također, bilježi da je 10 isejskih ratnih brodova 171. g. pr. Kr. sudjelovalo na strani Rimljana i u ratu s makedonskim kraljem Perzejem (179.–168.).[34] Ako je suditi po jednom fragmentiranom natpisu pronađenome u blizini glavnih salonitanskih vrata (*Porta Caesarea*), isejska je luka i njena mornarica, zajedno sa Tragurijem i Epetijem, bila vrlo važne, osobito na plovnom pravcu između Visa i Manijskog zaljeva (Μάνιος κόλπος), naročito krajem prve polovice 1. st. pr. Kr.[35] Sve ovo upozorava na činjenicu da se radilo ne samo o glavnoj luci na središnjem dijelu Jadrana, nego i o mjestu u kojem je i brodogradnja bila vrlo razvijena. Inače uz trogirski otočić lađe su pristajale od eneolitskih vremena pa sve do rimske antike.[36]

U doba grčko-rimske antike, veliki je značaj, prvenstveno za otok Hvar, imala i faroska luka smještena u dubokoj uvali otoka Hvara kod Starigrada. Kao luku izrijekom ju spominje Polibije u kontekstu osvajanja prijestolnice Demetrija Hvarskog od strane rimskog konzula Lucija Emilija Paula tijekom drugog rimsko-ilirskog rata 219. g. pr. Kr.[37] Ova je luka, kao uostalom i duboka uvala u kojoj se ona nalazila, bila važna za brodove koji su plovili istočnojadranskim plovnim pravcem kroz Hvarski kanal. U vrijeme principata, iz ove su luke isplovljavali i domaći brodari.[38] Preko ove se luke odvijao glavni izvoz i uvoz roba za otok Hvar.

Na transjadranskoj pomorskom plovnom pravcu veliki je značaj imala luka koja se nalazila na mjestu luke grada Hvara. U nju su uplovljavali brodovi natjerani neveremenom ili u potrazi za namirnicama i pitkom vodom. No, antički su brodovi nerijetko, ne uspijevši doseći sigurnost ove luke, doživljavali brodolome u njenoj blizini.[39]

---

[34] *LIV., Ab Urbe cond. XXXI*, c. 45, Usp. B. KIRIGIN, Issa, 48.

[35] ...ἐν 'Ακοληία ἐπὶ Γαίου 'Ιουλί[ου] Καί[σαρος] αὐτοκράτορος, Γαίος Γαουένι[ος Γαίου? υἰ]ος Φαβία, λόγους ἐποιήσα[το περὶ τῆς τε] ἐλευ[θε]ρίας τῶν 'Ισσαίω[ν καὶ τῆς φιλίας] τ[ῶν Ρωμαί]ων καὶ 'Ισσαί[ων....]. Usp. G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 122, bilj. 28.

[36] N. PETRIĆ, *Diadora 14 (1992)* 23–38.

[37] *POLYB., III*, 19, 3. Usp. M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 56–59 (1954–57)* 52–59; M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 9 (1984)* 35–46.

[38] M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 27.

[39] Usp. M. JURIŠIĆ, *Karaka 1–2 (1980)* 36–38; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 27 (1995)* 1, 29–31; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996)* 32; M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 18 (1986) 3*, 49–51; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3*, 39–40; isti, *Arh. pregl. 1987*, 89–90; M. ORLIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996) 1*, 33.

Na kopnenom dijelu središnje Dalmacije od helenističkog se doba glavno pristanište nalazilo u Resniku kod Solina. Ovo je pristanište 1,5 km bilo udaljeno od jednog od najvećih naselja protohistorijskog doba u središnjoj Dalmaciji, koje se nalazilo na Gradini u Velikom Biaću. Preko ovog su pristaništa na dalmatinsko područje plasirane velike količine grčke robe, osobito keramike i vinâ. Podvodna istraživanja provedena u ovome pristaništu, svjedoče da je helenska, a osobito isejska, roba odavde plasirana još od 4. st. pr. Kr.[40] Da se radilo o izuzetno pogodnom geostrateškom mjestu govori i činjenica da su u njegovoj blizini, u vrijeme cara Klaudija (41.–54.) naseljeni rimski veterani te da je ovdje izraslo rimsko naselje *Siculi.*[41]

Za plasman isejske robe na obalna područja Dalmacije važna su bila i pristaništa dvaju isejskih emporiona u Manijskom zaljevu, Tragurija i Epetija, koje po prvi puta spominje Polibije.[42] I Tragurij i Epetij su bili manja naselja. Tragurij se nalazio na otočiću između kopna i otoka Čiova na kraju zapadnog dijela Salonitanskog zaljeva,[43] a Epetion na kamenitom poluotočiću s istočne strane Žrnovničkog zaljeva, 5 km jugoistočno od Salone,[44] koja se od druge polovice 1. st. pr. Kr. i sama pojavljuje kao delmatsko naselje i pristanište.[45] No, da su vlastito brodovlje posjedovali isejski kolonisti iz Tragurija i Epetija svjedoči već spominjani fragmentirani natpis iz okolice *Porta Cesarea* u Saloni, koji u doba Cezara izrijekom spominje njihovo pravo plovidbe po Manijskome zaljevu.[46] Preko pristaništâ Tragurija i Epetija, Isejci su na kopneni dio središnje Dalmacije dopremali svoja vinâ, maslinovo ulje, manufakturne proizvode (reljefnu i bojanu keramiku, amfore i dr.), a uvozili poljodjelske i stočarske proizvode.[47]

Od druge polovice 1. st. pr. Kr., na istočnome Jadranu počinje rasti značaj Salone, koju, kao delmatsko naselje i pristanište (ἡ τῶν Δαλματέων παραλία καί τὸ ἐπίνειον αὐῶ Σάλών), prvi puta spominje tek Strabon (oko 63. pr. Kr. – 19. poslije Kr.), naglašavajući upravo njen lučki značaj.[48] Nema sumnje da je izrastanju Salone u glavno rimsko lučko središte Dalmacije pridonijela i činjenica da su upravo preko nje Delmati na tržište pla-

---

[40] Usp. BRUSIĆ, *Arh. preg. 29 (1988)* 117–119; B. KIRIGIN, Issa, 17.

[41] Usp. *PLIN.*, nat. hist. III, 141; Z. BRUSIĆ, *Arh. preg. 1988*, 117–119; isti, Resnik, 47–50.

[42] *POLYB. XXXII*, 99.

[43] Usp. B. KIRIGIN, Issa, 65.

[44] Usp. B. KIRIGIN, Issa, 66.

[45] *STRAB., VII, 5, 5*; usp. i M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 13.

[46] ...ἐν 'Ακοληία ἐπὶ Γαίου 'Ιουλί[ου] Καί[σαρο]ς αὐτοκράτορος, Γαίος Γαουένι[ος Γαίου? υἱ]ος Φαβία, λόγους ἐποιήσα[το περὶ τῆς τε] ἐλευ[[θε]ρίας τῶν 'Ισσαίω[ν καὶ τῆς φιλίας] τ[ῶν Ρωμαί]ων καὶ 'Ισσαί[ων....]. Usp. G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 122, bilj. 28.

[47] Usp. Z. BRUSIĆ, *Arh. preg. 1988*, 117–119; isti, Resnik, 48, 50.

[48] *STRAB., VII, 5, 5*; usp. i M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 13.

sirali viškove svojih stočarskih proizvoda, te da je upravo Salona postala upravnim središtem rimske provincije Dalmacije.

Salona je počela izbijati u prvi plan nakon rimsko-delmatskog rata iz 156./155. g. pr. Kr., koji je započeo konzul Gaj Marcije Figul,[49] a nastavio njegov nasljednik konzul Publije Kornelije Scipion Nazika. Nazika je 155. g. pr. Kr. središnje delmatsko naselje *Dalmion* (Δάλμιον) spalio, a polje na kojemu se ono nalazilo pretvorio u pašnjak,[50] da bi potom proslavio trijumf nad Delmatima.[51] Delmati se od tada dijelom pomjeraju prema moru, pa Salona, umjesto uništenog *Dalmiona*, postaje središnje delmatsko naselje, kao i glavno mjesto komunikacije Delmata s grčko-rimskim svijetom. Salona se, inače, prvi puta spominje 119. g. pr. Kr. u kontekstu Apijanova opisa pohoda konzulâ Lucija Cecilija Metela i Kornelija Kote na Japode i Segestiku.[52]

Salonu je od Delmata, nakon dvogodišnjeg delmatsko-rimskog rata[53] koji je započeo 78. g. pr. Kr., preoteo rimski prokonzul Gaj Koskonije.[54] Od tada je Salona uglavnom pod kontrolom Rimljana, pa se u nju intenzivno naseljavaju Italici, uz već nastanjene Grke i Delmate.

Bedemima utvrđena Salona je, već u vrijeme građanskog rata između Cezara i Pompeja 49. god. pr. Kr., imala izgrađenu luku s lučkim objektima, pa je u nju moglo uploviti Pompejevo brodovlje pod zapovjedništvom Marka Oktavija.[55]

Salonitanska je luka i u vrijeme Oktavijanova ratovanja u Iliriku od 35. do 33. g. pr. Kr., bila pomorskim uporištem njegova zeta i admirala Agripe, koji je operirao Jadranom. Nakon toga u je Saloni bio stacioniran i stalni odred rimske ratne mornarice iz Mizenuma i Ravene. U njemu je služio i veliki broj Delmata i drugih Ilira.[56]

Salonitanska se luka sa svojim pristanišnim objektima nalazila na području Jankovače južno od rimskog teatra, na mjestu gdje se danas nalaze

---

[49] Usp. *POLYB.*, *Hist.* 32, 9 i 13.

[50] *STRAB. VII, 5, 5:* Δάλμιον δὲ μεγάλε πόλις, ἧς ἐπώνυμον τὸ ἔθνος, μικρὰν δ' ἐποίησε Νασικὰς καὶ τὸ πεδίον μελόβοτον διὰ πλεονεξίαν τῶν ἀνθρώπων.

[51] *CIL I, p. 459 = I², p. 176: P. Cornelius P. f. Cn. Scipio Nasica cos. II de Delmateis.*

[52] *APP., Ill., 11:* Χρόνω δ'ὕστερον Καικίλιος Μέτελος ὑπατεύων οὐδὲν ἀδικοῦσι τοῖς Δαλμάταις ἐψηφίσατο πολεμεῖν ἐπυθυμία θριάμβου: καὶ δεχομένον αὐτὸυ ἐκείνων ὡς φίλον διεχείμαζε παρ'αὐτοῖς ἐν Σαλώνη πόλει: καὶ ἐς 'Ρώμην επανῆλθε καὶ ἐθρίαμβευσε.

[53] O rimsko-delmatskim odnosima usp. M. ZANINOVIĆ, *God. Cent. balk. isp. IV/2 (1966)* 27–33.

[54] *EUTROP., a. u. c. VI, 1, 4: ad Illyricum missus est C. Cosconius pro consule multam partem Dalmatiae subegit, Salonas cepit et composito bello Romam post biennium rediit...*

[55] *CAES., Bell. civ. III, 9, 1: Discessu Liburnorum ex Illyrico M. Octavius cum iis quas habebat navibus Salonas pervenit.* Usp. M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 14.

[56] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 15.

spremišta za naftu i željeznički uređaji. Tu su pronađeni antički lučki bedem te željezna karika za vezivanje brodova. Rimski lučki objekti, koji su zbog močvarnog terena stajali na drvenim stupovima pobodenim u blatnjavu obalu, nalazili su se i južno od ušća rijeke Jadro. Iako iz izvora nije potvrđeno, salonitanska je luka, s obzirom na svoj značaj, kao trgovačka i ratna luke kroz cijelo vrijeme trajanja antike vjerojatno imala i uređaje za osiguranje noćnog uplovaljavanja. No, sa tom se službom ne može dovesti u svezu *praefectura phariaca Salonitana* iz Salone,[57] koja se odnosila na upravno-organizacijski karakter farskog naselja u rimsko doba.[58] Inače, stilizirana salonitanska luka je prema nekima prikazana pri vrhu Trajanovog stupa, kojega je on dao sagraditi nakon svoga drugog pohoda na Daciju 104./105. g.[59]

Od Salone je, prema italskom *Aternumu* (Pescara), postojala trajektna veza koja je najkraćim pravcem spajala dvije jadranske obale. Potvrđuje ju natpis brodara iz Pescare, koji je bio član izijačkog kolegija iz Salone.[60]

Kroz salonitansku je luku na područje Dalmacije dopremana različita roba, prvenstveno vinâ,[61] maslinovo ulje,[62] građevinski materijal – osobito krovni crijep i opeka, raznovrsna keramika i dr. Krajem 1. st. pr. Kr. i tijekom 1. st. poslije Kr., u pomorsku su se trgovinu na istočnom Jadranu uključili i brodari iz Salone.[63]

Na južnom je dijelu istočnoga Jadrana glavna luka za opskrbu i sklanjanje brodova tijekom antike, ali i ranije, bila luka u Polačama na sjevernom dijelu otoka Mljeta.[64] O važnosti luke u Polačama svjedoče nalazi velikih količina keramičkog i drugog materijala[65] te potopljeni antički brodovi iz mljetskog akvatorija[66] antička olovna sidra,[67] i dr. Prema Mljetu su plovili i brodovi koji su tijekom 1. i 2. st. dopremali različitu robu zapadnomediteranskoga po-

---

[57] Usp. najnovije M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 15.

[58] *CIL III 14712, 14713;* Usp. G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 107, i bilj. 96 na str. 125.

[59] Usp. C. CICHORIUS, Traianssäule III, Berlin 1900, 55; M. ZANINOVIĆ, *Karaka. 1–2 (1980)* 14, 15; M. SUIĆ, Zadar, 221.

[60] *CIL IX 3337*, a možda i 3338.

[61] *CIL III 2131;* M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29) 1932*, 60, T. VI, L; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 28–29. Usp. i T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1,* 91.

[62] Usp. D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 25; N. CAMBI, *Arh. vesn. 26 (1975)* 118, sl. 6–11; isti, *Producion,* 369–381.

[63] Usp. M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 1932, 56; *AE 1933*, 74; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 166 i d; 173 i d.; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 22–27; *ILIug. 2203.*

[64] Z. BRUSIĆ, Antička luka u Polačama, 139–151.

[65] Usp. A. KISIĆ, *Izdanja HAD-a 12 (1988)* 155; B. GUSIĆ – C. FISKOVIĆ, Mljet; I. DABELIĆ, Mljet, 44; M. ZANINOVIĆ, *Arh. vest. 41 (1990)* 730.

[66] Usp. A. KISIĆ, *Anali Histor. odjela Centra za znanst. rad JAZU u Dubrovniku 24–25 (1987)* 7–32.

[67] A. KISIĆ, *Izdanja HAD-a 12 (1988)* 155.

rijekla.[68] Antička je luka u Polačama imala presudnu ulogu za opskrbu pitkom vodom i prehrambenim proizvodima brodova na južnojadranskim područjima.

Na istočnojadranskome plovidbenome pravcu pomorci su se često koristili i pristaništem Epidaura te uvalom Molunata. Da su u njih uplovljavali antički brodovi svjedoče amfore i druga antička keramika iz cavtatske luke te potopljeni brodovi u njihovoj blizini.[69]

Na najjužnijem dijelu Dalmacije glavno je mjesto trgovačke razmjene helensko-rimskoga i ilirskog svijeta bio *Lissos* (Λίσσος) utemeljen oko 400. g. pr. Kr.[70] Iako se nalazio oko 7 km od ušća Drima (Δρίλων) u more, njegov je položaj na završetku važnoga pravca koji je dolinom ove rijeke spajao unutrašnjost Balkana s istočnim Jadranom,[71] osiguravala veliki priliv različitih robâ, osobito vinâ, u zaleđe istočnoga Jadrana.[72] U Lisos su dospijevali i mornari s istoka, kao što je bio slučaj i s nekim pomorskim poduzetnikom iz Bizanta (Βυσάντιος ναύκλερος).[73]

U sjevernom dijelu Dalmacije glavna je prometna i odredišna luka bila *Iader*, koja je nastala uz helenističko uporište. Iako su je zaobilazili glavni rimski kopneni pravci, u ovoj se luci obavljao pretovar velikih količina roba plasiranih kako na liburnsko područje tako i u unutrašnjost Dalmacije. O velikom prometu kroz ovu luku, između ostalog, svjedoče tragovi antičkih brodoloma u njenoj blizini[74] te ostaci velikih lučkih skladišta (*horrea*) koji su se nalazili na području stare jezgre Zadra. Sudeći po jednom natpisu iz tog grada, skladišta su jaderske luke bila višekatna. Oslanjala su se na lukove i potpornjake, a bila su ukrašena kipovima i likovima tritona Velika lučka skladišta (*harrea*) imala je i luka *Scardone*.[75] Luka Jadera je u antici održavala intenzivne trgovačke veze sa sjevernom Italijom, osobito Akvilejom, ali i sa drugim zapadnim dijelovima carstva. *Iader* je također imao i trajektnu vezu sa suprotnom italskom obalom preko Ankone.[76]

Iaderu susjedna je bila luka *Aenone*, koja je prvenstveno bila matična luka liburnskim teretnim i ratnim brodovima u predrimsko doba.[77] U vri-

[68] Usp. M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1988) 1*, 26–28; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1988) 3*, 41–42.

[69] Usp. A. KISIĆ, *Izdanja HAD-a 12 (1988)* 154; I. KUSTURA – M. ORLIĆ, *Večernji list* od 28. 02. 1997., str. 18.

[70] Usp. G. NOVAK, *Serta Hoffilleriana*, 112–128; F. PRENDI, *Iliria 16 (1986) 1*, 57–66.

[71] Usp. S. ČAČE, *Rad. Fil. fak. Zad. 20 (1993/1994)* 44.

[72] Usp. S. ANAMALI, *Albanien*, 99–10.

[73] *CIG 9436.*

[74] M. SUIĆ, Zadar, 176.

[75] *CIL III 2922: Melia Anniana, in memor(iam) Q(uinti) Laepici Q(uinti) f(ilii) Serg(ia tribu) Bassi, mariti sui, emporium sterni et arcum fieri et statuas superponi test(amento) iuss(it), ex DC, d(educta) XX p(opulo) R(omano)*. Usp. i M. SUIĆ, Zadar, 200; I. PEDIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 131–142.

[76] Usp. O. CUNTZ, Itin. Romana I, 78; M. SUIĆ, Zadar, 221.

[77] Usp. Z. BRUSIĆ – M. DOMJAN, Liburnian boats, 67–85.

jeme rimske dominacije preko ove su luke na područje Liburnije i Dalmacije dopremane velike količine roba. Luka *Aenone* se nalazila u Zatonu kraj Nina.[78] Da se radilo o luci u koju su često uplovljavali antički brodovi svjedoči lukobran dužine od preko 200 m pronađen na rtu Kremenjača između Zatona i Privlake kod Nina te velike količine kamenog balasta iz razdoblja od 1. do 3. st., koji je služio pri prijevozu nedovoljno teških teretâ, potopljena plovila u luci i dr. Dodatni je motiv za uplovljavanje u ovu luku bilo i nekoliko izvora pitke vode iz njene blizine.[79]

Na otočnom je dijelu sjeverne Dalmacije glavno tranzitno, a često i odredišno pomorsko središte bio Osor na Cresu sa svojim lukama.[80] Ovo je pomorsko mjesto bilo snažno uključeno u transjadransku razmjenu robâ, osobito keramike i opsidijana još od neolitskog doba. Osorska je luka bila smještena na Lošinjskom kanalu, na glavnom sjevernom transjadranskom plovnom pravcu kojim se plovilo još od neolitika, kako prema Istri tako i prema krajnjem sjeveru Italije i Padskoj nizini, a u antičko doba prema važnom gospodarskom središtu sjeverne Italije – Akvileji.

Značaj osorskih pristaništa je snažnije rastao od arhajskog i klasičnog doba (7.–5. st. pr. Kr.), kada se na otocima Cresu i Krku zamjećuje uvoz grčke crnofiguralne i južnoitalske keramike. Dodatni su motiv za uplovljavanje u osorska pristaništa bili obilni izvori pitke vode u njihovoj neposrednoj blizini te mogućnost usidrenja i manevriranja u njima po svakom vremenu. Da se zbilja radilo o vrlo važnom pomorskom odredištu svjedoči i dvanaest antičkih kamenih naveza za vezivanje većih brodova iz uvale Bijar u Osoru (sl. 59). Da su ovi navezi bili u dugotrajnoj uporabi, vjerojatno još u predantičko doba, svjedoči njihova brojnost i dimenzije te velika udubljenja nastala trenjem brodskih konopaca. Ova, izvorno liburnska pomorska luka, u rimsko je doba prerasla u snažno trgovačko središte i mornaričku vojnu bazu u kojoj je vjerojatno bio stacioniran i dio rimske flote.[81]

Na obalnom je dijelu sjeverne Dalmacije glavno lučko središte koje je služilo za uvoz i izvoz roba na sjeverna dalmatinska područja i u Panoniju bila *Senia*. O važnosti antičke luke u Senju ne samo da svjedoči ispostava carinskog ureda koja se ovdje nalazila tijekom 2. st. poslije Kr.,[82] nego i veliki broj poduzetnika ovdje pristiglih tijekom 1. i 2. st. poslije Kr. iz različitih krajeva Carstva, ponajviše iz Italije i Orjenta.[83]

---

[78] S. GLUŠČEVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984)* 17–18.

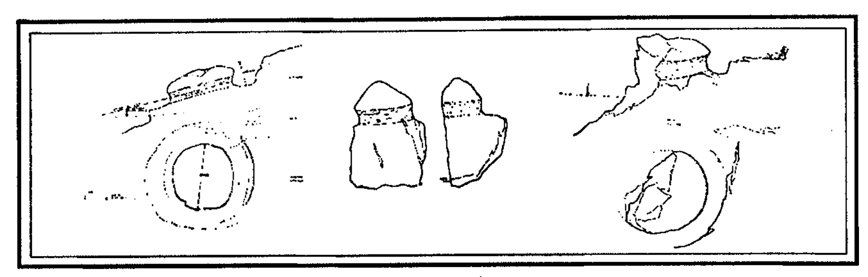
[79] Usp. Z. BRUSIĆ, *Diadora 4 (1968)* 203–209; isti, *Arh. preg. 28 (1987)* 121–122; B. ILAKOVAC, *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997,* 83–100.

[80] Usp. A. FABER, *Diadora 9 (1980)* 289–316.

[81] Usp. G. ALFÖLDY, Bevölkerung, 90, bilj. 36.

[82] Usp. *CIL III 13283*; M. GLAVIČIĆ, *Rad. Fil. fak. Zad. 33 (20) 1993/94,* 67–69.

[83] Usp. M. GLAVIČIĆ, *Rad. Fil. fak. Zad. 33 (20) 1993/94,* 64, 71, 78, 79.



Sl. 59: Ostaci naveza osorske luke (prema A. Faber)

Izvjesni je značaj za sjevernodalmatinska područja imala i antička luka Karlobaga, preko koje se odvijao veliki dio izvoza i uvoza na japodska područja, ponajviše u Liku. Preko ove je luke dopreman i građevinski materijal, prvenstveno opeka iz različitih sjevernoitalskih i drugih radionica, o čemu svjedoče brojni žigovi.[84] O dopremi vinâ svjedoče velike količine ulomaka amfora na južnoj strani Vidovgrada te na morskoj obali.[85]

Osim velikih luka na dalmatinskom području je postojao i veći broj manjih luka i pristaništa u koje su brodovi uplovljavali zbog snabdijevanja namirnicama i zbog vremenskih nepogoda. Na obalnom je dijelu Liburnije bila važna luka *Scardone.* Na području sjevernodalmatinskih otoka (*Apsirtida*) vrlo važna je bila luka (λιμήν) *Flanone.* Na području Liburnije važna je bila i luka Kolent (*Colentum*) na Murteru koja je imala i pristanišne zgrade te veći broj podvelebitskih malih luka i pristaništa koje su se nalazile na završetcima prekovelebitskih puteva (Lopsica, Ortopla, Vegij, Argirunt, Ausij, Korinij, Budim),[86] potom luka kod Ploča (Planko) južno od Rogoznice,[87] luka na otočiću Frmiću (od koje su također registrirani ostaci većeg pristaništa i obilje grube rimske keramike) koja je služila za dočekivanje odgovarajuće morske struje za plovidbu Pašmanskim kanalom[88] i dr. Veća su pristaništa bila i u Sv. Filipu i Jakovu te u Bošanima. Uglavnom su služila kao tranzitni emporiji za naselja u zaleđu.[89]

Pristaništa su imala i gotovo sva značajnija antička gospodarstva po otocima i na obali, preko kojih su tržištu nuđeni viškovi proizvoda i dopremane neophodne robe.

[84] Usp. K. PATSCH, Lika, 99: *C. Caesaris Pansiana, Pansiana, M. Albius Rufus, Appianus, [Au]fidiana, [C]assius[---], A. Clodius Ambrosius, Epidiana, C. Iulius Africanus, L. Minicius Pudens, Modestius A[---], L. Statius Iustus, C. Titius Hermeros, GPB.*

[85] Usp. K. PATSCH, Lika, 100.

[86] Usp. S. ČAČE, *Radovi. Zavod za pov. znan. HAZU u Zadru 35 (1993)* 19.

[87] Usp. S. ČAČE, *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) 1995/96, 1997,* 21–44.

[88] Usp. D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja, 186–187; Z. BRUSIĆ, *Diadora 13 (1991)* 225–240.

[89] Usp. Z. BRUSIĆ, *Diadora 13 (1991)* 229.

4. RIBARSTVO

Iako su izvori koji se odnose na ribarstvo na području rimske provincije Dalmacije skromni, arheološki i hidroarheološki nalazi svjedoče kako je i ova gospodarska grana bila vrlo važna za preživljavanje prvenstveno otočno-obalnog pučanstva još još od mezolitika odnosno neolitika.[1] Nalazi ribljih kostiju i morskih školjki (*Helix*) u pećini Kopačina kod Donjeg Humca na otoku Braču svjedoče da su epipaleolitski i mezolitski lovci lovili ribu i vadili morske školjke.[2] I nalazi iz neolitskih naselja Danilo-Bitinja kod Šibenika, Smilčića kod Zadra, Markove i Grapčeve špilje na Hvaru također svjedoče kako su u ishrani i neolitskog čovjeka u značajnom obimu bili uključeni različiti morski školjkaši.[3] Osim u ishrani, pojedini su školjkaši bili korišteni i kao najstarije sredstvo trgovačke razmjene. Tako su ljušture nekih morskih školjaka, primjerice *Spondylusa gaederopusa*, u neolitsko doba služile kao predmet trgovačke razmjene, dosežući čak do neolitskih naselja srednje Bosne, Slavonije i šireg Podunavlja.[4]

Prikupljanje školjkaša na istočnojadranskim se područjima nastavilo i u razdoblju grčko-rimske antike, o čemu uostalom svjedoče i veliki pitosi iz antičke *Isse*. Ovi su veliki sudovi udaljeni od mora desetak metara i u obalu ugrađeni, sudeći prema velikim količinama ljuštura školjkaša kamenica, služili kao kratkotrajno pohranjivanje živih školjki namijenjenih uglavnom lokalnoj maloprodaji.[5]

Nema sumnje da je, osim skupljanja školjkaša, i ribarstvo bilo od osobitog značaja za preživljavanje otočno-obalnog pučanstva. No, izvori o pretpovijesnom, ali i antičkom ribarstvu na dalmatinskim područjima su poprilično skromni. Uglavnom se radi o rijetkim nalazima ribarskog pribora (udica) s liburnskih područja[6] te otoka Hvara (sl. 60).[7]

---

[1] O povijesti ribarstva usp. Š. ŽUPANOVIĆ, Hrvati i more I, Zagreb 1995.

[2] B. ČEČUK, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 18, 25, 26.

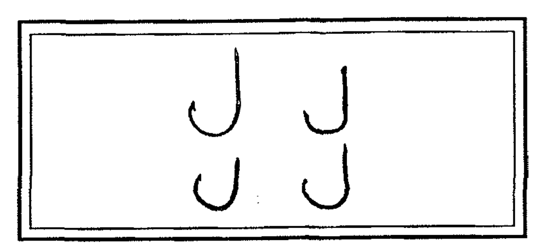
[3] Usp. J. KOROŠEC, *Ljetopis JAZU 60 (1955)*; isti, Danilo, pass.; Š. BATOVIĆ, *Ljetopis JAZU 63 (1959)*; isti, *Diadora 1 (1960)*; isti, *Diadora 2 (1962)*; B. ČEČUK, *Pom. zbor. 6 (1968)* 383–415.

[4] Usp. Š. BATOVIĆ, *Praist. jugosl. zem. 2 (1979)* 539; A. STIPČEVIĆ, *Naše more 5 (1958)* 176–178; isti, *Rad. Inst. JAZU Zad. 9 (1962)* 373–378; B. ČEČUK, *Pom. zbor. 6 (1968)* 383–415.

[5] Usp. M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 18 (1997)* 166.

[6] Š. BATOVIĆ, *Diadora 7 (1974)* 218, T. 24/34, T. 36/4, 5.

[7] N. PETRIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. (1979)* 71; isti, *Rad. Fil. fak. Zad. 36 (23) 1997, 1998*, 28.



Sl. 60: Željeznodobne udice s otoka Hvara (prema N. Petriću)

Ako je suditi po nekim novčanim jedinicama grčkih kolonija na srednjodalmatinskim područjima, ribarstvo je s prispjećem grčkih kolonista dobilo na intenzitetu. Ovome u prilog ide i činjenica da su se helenski kolonisti naselili na prostorima izrazito bogatim ribljim fondom.

Daljnji je poticaj razvoju ribarstva, osobito pomorskog, nastupio u rimsko doba, o čemu svjedoče rimski pisci i nalazi ribarskog alata, tragovi bazena za čuvanje žive ribe i njen uzgoj, posude za čuvanje i transport ribe i dr.

Rimski je enciklopedist Plinije Stariji zabilježio da su u vrijeme ranog principata iz Dalmacije izvoženi riba i riblje prerađevine.[8] U antičko su doba u ribarstvu prednjačile liburnske populacije, naročito one s područja *Iadera*[9] i *Argyruntuma.*[10] O razvijenosti ribarstva na širem području *Iadera*, svjedoče brojni nalazi raznovrsnog ribarskog alata (brončane udice, željezne osti, olovni utezi za mreže i dr.) iz antičke zbirke Arheološkog muzeja u Zadru.[11] Na širem je području *Iadera* bilo razvijeno i ekstenzivno ribarstvo. Neka su antička otočno-obalna gospodarstva na pogodnim lokacijama imala posebne objekte za uzgoj i čuvanje ribe (*vivarii*) namijenjene izvozu.[12] Jedno od najpoznatijih antičkih uzgajališta riba se nalazilo na Brijunima u uvali Verige.[13] Jedno se uzgajalište, veličine 18×11 m, najvjerojatnije nalazilo na Maloj Proversi gdje se spaja Dugi otok i otočić Katina, a bilo je u sastavu antičkog gospodarsva koje je uključivalo i *villu rusticu.* Položaj ovog gospodarstva i ribnjaka je bio gotovo idealan. Podmorska istraživanja na ribnjaku nisu provedena, a njegovi su ostaci sredinom osamdesetih godina uništeni pročišćavanjem kanala Male Proverse.[14] U ovom se objektu najvjerojatnije

---

[8] *PLIN. nat. hist. IX 173.*

[9] M. SUIĆ, Zadar, 262.

[10] M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 59, sl. 21.

[11] M. SUIĆ, Zadar, 175.

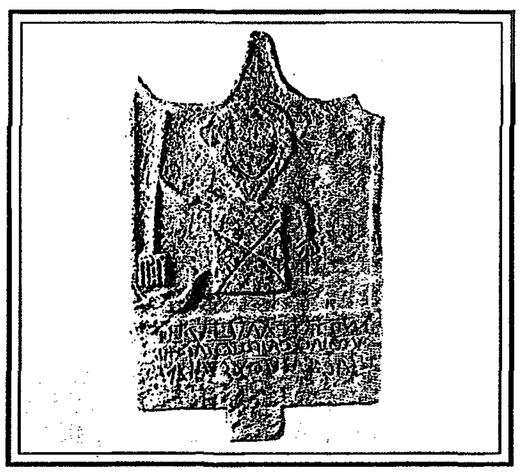
[12] M. SUIĆ, Zadar, 55.

[13] Usp. M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 18 (1997)* 163–168.

[14] M. SUIĆ, *Vjes. arh. hist. Dalm. 54 (1952)* 174; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 18 (1997)* 167, bilj. 12.

čuvala ulovljena živa riba (*vivarium piscium*).[15] Na otoku Vela Svršata, između Kornata i otoka Žuta, nalazio se bazen za ribu veličine 18×19 m. Njegovi se temeljni zidovi nalaze na dubini od 8 m ispod mora. Veličina i položaj ovog objekta u Kornatima, nedaleko jedne *villae rusticae* bez sumnje ga dovode u svezu sa ribarstvom.[16] Sličan ribarski objekt, veličine 24×26 m, nalazio na otoku Svršati u Kornatima. Izgrađen je od kamena i malternog veziva, sa zidovima koji leže na dubini od 8 m.[17] Veliki je bazen za čuvanje i uzgoj ribe imala i rimska *villa rustica* koja se nalazila na istočnoj strani uvale Carkvica, istočno od Jelse na otoku Hvaru.[18]

Nema sumnje da se ribarstvo na otočno-obalnim dijelovima provincije Dalmacije kontinuirano razvijalo tijekom cijele antike. Sudeći prema izvorima i arheološkim nalazaima, ribarstvo je rijetko bilo primarno zanimanje pojedinaca tamošnjim pojedincima i etničkim skupinama. Nema sumnje da je u antici na dalmatinskim područjima bilo i profesionalnih ribara, koji nisu bili isključivo lokalnog podrijetla. Ovomu u prilog svjedoči pojava izvjesnog Svetonija Ioina s Bola na Braču. Ovaj kasnoantički ribar, najvjerojatnije porijeklom iz Dirahija, prikazan je kako sa ostima probada ribu (sl. 61).[19]



Sl. 61: Nadgrobnik Svetonija Ioina iz 4. st.

---

[15] Usp. M. SUIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 54 (1952)* 174, 176, 186, T. I; isti, *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 59.

[16] Usp. Z. BRUSIĆ, *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 68.

[17] Usp. D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 50.

[18] M. ZANINOVIĆ, *Histria Antiqua 1 (1995)* 92–93.

[19] *CIL III 6427: [----] titulum positum / est Svetonio Ioino domo Durc[---] / ann(orum) LX ovi(t) m(ense) / Ia(nuario) III (tertio).* Usp. i *Antički portret u Jugoslaviji, Beograd 1987,* 227, 207; N. CAMBI, *Adrias 2 (1988)* 32.

Nema sumnje da je na dalmatinskim područjima, osim pomorskog, bilo razvijeno i riječno ribarstvo, pogotovo na većim rijekama bogatih ribom. Među dalmatinskim se rijekama po bogatstvu ribom osobito isticala rijeka Neretva, o čemu uostalom svjedoči i rimski pisac Marko Porcije Katon (234.–149. pr. Kr.).[20] Neretva je u antici po pitanju ribarstva među istočnojadranskim rijekama najvjerojatnije izbila u prvi plan kao rijeka bogata jeguljom.

4. 1. Riblje prerađevine

U antici se na istočnome Jadranu trgovalo i živom ribom te ribljim prerađevinama. O ovome svjedoče tovari potopljenih antičkih brodova, koji su od ribljih prerađevina u amforama i drugoj ambalaži prvenstveno prevozili *garum*, *liquamen*, *muriu*, *halex* i dr.[21] Na visokoj je cijeni bio dalmatinski *garum* koji se spravljao od iznutrica i ostalih dijelova ribe.[22] Područje istočnog Jadrana je postalo zanimljivim za trgovinu ribljim prerađevinama još od 1. st. pr. Kr. Osim domaćih proizvoda, na dalmatinsko su tržište dopremane riblje prerađevine i iz drugih dijelova Sredozemlja, o čemu svjedoči i tovar jednog potopljenog broda nedaleko otočića Galijule kod Palagruže te Paklenih otoka (Paržanj) sa hispanskim amforama tipa *Dressel 8, 10* i *38* u kojima je spremljen i prevožen *garum* i *murija.*[23] Hispanski je *garum* dospijevao i na sjeverojadranska područja. Tako su uz južni rt otoka Oliba pronađeni ostaci hispanskih amfora u kojima je prevožen *garum.*[24] Morski su proizvodi uveliko prerađivani i na području Istre.[25]

Zaključak

Rimska provincija Dalmacija se cijelim svojim zapadnim dijelom »naslanja« na Jadransko more. Zahvaljujući upravo tome te činjenici da su ovu rimsku provinciju visoke dinarske Alpe pravcem jugoistok-sjeverozapad razdvajale na primorski i kontinentalni dio, bio je određen i način života populacija koje su dalmatinska područja nastanjivale od najstarijih vremena. Otočne, kao i većim dijelom primorske populacije, su bile orjentirane na život uz more i od mora. U skladu s tim je i razumljivo da moreplovstvo i pomorska trgovina na istočnome Jadranu započinje još u neolitsko doba.

---

[20] *MARCUS PORCIUS CATO, re rust. V, 9, p. 25*: *Fluvium Naronem magnum pulchrum pisculentum.*

[21] Usp. ASPICIJE, O kuvanju, 19.

[22] Usp. *PLIN., Nat. hist. XXXI*, 94.

[23] Teret ovog broda činile su i rimske amfore tipa *Dressel 2–4*, od kojih jedna i sa žigom *H(I)SPA*, te južnoitalska keramika (*mortaria*) i *lasanua*. Usp. M. ORLIĆ, *Obavijesti (1988)* 3, 42–44; M. JURIŠIĆ, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 143–147.

[24] Usp. Z. BRUSIĆ, *Otočki zbornik 3 (1980)* 162.

[25] Usp. S. PANCIERA, Aquileia, 16, pass; J. ŠAŠEL, Handbuch 1, 575.

Duž istočne jadranske obale i otočnim kanalima ustalile su se još od prapovijesnog doba redoviti pomorski pravci kojima su plovili različiti sredozemni moreplovci, uključujući Egeokrećane i Mikenjane. Oni su uglavnom bili zainteresirani za različite robe koje su se sa panonsko-podunavskih, srednjoeuropskih, baltičkih i drugih područja slijevali na sjeverni Jadran. Uz srednjodalmatinsko je otočje vodio i glavni transjadranski pomorski pravac kojim se još od paleolitika plovilo od Apulije i Monte Gargana uz Tremite, Palagružu, Lastovo, Vis, Hvar, Brač (Splitska vrata) prema istočnoj jadranskoj obali, o čemu svjedoče i brojni potopljeni antički brodovi.

U pomorsku su se trgovinu na Jadranu od kraja drugog tisućljeća aktivno uključili i lokalni istočnojadranski plemenski savezi, primjerice Liburni i Histri, a potom Ardijejci, Plereji, Labeati, Daorsi i dr. Nadzor nad istočnojadranskim akvatorijem je donosio i značajan izvor prihoda, ali je također bio i stalnim ishodištem manjih ili većih pomorskih okršaja posvjedočenih između ostalog na različitim spomenicima i u svjedočanstvima antičkih pisaca.

Od kraja drugog do sredine prvog tisućljeća pr. Kr., istočni su jadranski prostori uglavnom bili pod nadzorom liburnskih pomoraca koji su svojim malim plovilima (λέμβοι) u razdoblju od 11. do 8. st. pr. Kr. gotovo u potpunosti nadzirali Jadransko i Jonsko more. Od 6. st. pr. Kr. na Jadranu u prvi plan počinju sve više izbijati helenski pomorci i trgovci, koji su svojim većim i bolje opremljenim brodovima, lakše izlazili na kraj s istočnojadranskim pomorcima. Istočnojadranskim su populacijama ovi pomorci nudili raznovrsnu robu, prvenstveno obrtničku te velike količine kvalitetnih vinâ, maslinovo ulje i dr. Zahvaljujući upravo tome helenski su se pomorci na istočnome Jadanu uspjeli održati kroz grčko-rimsku antiku. U skladu s tim okolnostima razumljiva je bila i pojava pomorskih priručnika koji su helenskim moreplovcima olakšavali plovidbu Sredozemljem. U njih je, kao što se vidi iz Pseudo-Skilakova *Peripla,* bila uključena i istočnojadranska obala, otočna područja, istočnojadranke etničke zajednice, naselja i dr.

Posljednja su tri stoljeća stare ere obilježena razvojem pomorstva na južnojadanskim područjima, osobito među Ardijejcima, Plerejima, Labeatima i dr. U tom su razdoblju uglavnom dominirali ardijejski pomorci koji su se nerijetko iz pomoraca pretvarali u gusare, što ih je dovodilo u žestoke sukobe s grčko-rimskim svijetom. Ardijejska sklonost gusarenju diljem Jadrana, Jonskog i Egejskog mora bila je i glavnim razlogom sukoba s Rimskom državom te konačnom propašću Ilirske (Ardijejske) države krajem prve polovice 2. st. pr. Kr.

Za razliku od helenskih i italskih pomoraca koji se služe uglavnom većim plovilima, istočnojadranski su se pomorci uglavnom služili manjim

plovilima, što im je omogućavalo iznenadni napad te brzi uzmak. Ukoliko je suditi po nalazima liburnskih brodova, istočnojadranski su se pomorci koristili i specifičnom tehnikom u brodogradnji (tzv. »šivanje«). Grčki su pak pomorci, kad su se otiskivali na duža pomorska putovanja, uglavnom gradili veća plovila, osobito ako se radilo o trgovačkim brodovima. U njihovoj su izgradnji kombinirali više vrsta drveta. Primjerice, rebra brodova su nerijetko gradili od smreke, spojne klinove od masline, a dijelove oblice od brijesta.

Gusarstvo je kod većih plemenskih saveza na istočnim jadranskim područjima bilo dodatni izvor prihoda. Vrhunac je, osobito kod Liburna, Histra i Ardijejaca, doseglo tijekom 4. i 3. st. pr. Kr. te u razdoblju između Cezarova ubojstva i pobjede Oktavijana nad Sekstom Pompejem (između 44. i 36. g. pr. Kr.). Gusarstvo je na Jadranu nerijetko poprimalo i takve razmjere da je znalo ozbiljno ugroziti plovidbu ne samo trgovačkih nego i vojnih brodova. Najčešće je to bilo u vrijeme ozbiljnijih ratnih okršaja Rimske države na italskim i sredozemnim područjima, posebice za punskih ratova te ratnih okršaja s Galima. Unatoč tome, gusarstvo nikad nije preraslo u osnovno zanimanje niti jednog istočnojadranskog plemenskog saveza ili etničke zajednice. Radi eliminiranja, odnosno svođenja na najmanju moguću mjeru ove pomorske opasnosti, Rimljani su tijekom posljednjih stoljeća stare ere povremeno poduzimali vrlo odlučne akcije u kojima je znalo stradati i cjelokupno pučanstvo pojedinih područja, primjerice potpuno stradanje pučanstva otokâ *Corcyrae Nigrae* i *Melitae* (Korčule i Mljeta) 35. g. pr. Kr.

Razvoju pomorstva na dalmatinskim je područjima pogodovala i razdvojenost istočnojadranske obale te brojnost otoka koji su nudili sigurniju plovidbu i omogućavali relativno lako snabdjevanje pomoraca živežnim namirnicama, pitkom vodom i dr.

Kroz cijelo posljednje tisućljeće stare ere, najvažnija je luka istočnog Jadrana bila Narona, preko koje se odvijao najveći dio razmjene dobarâ ilirsko-panonskog sa sredozemnim svijetom. Velika je prednost Narone bila u tome što se nalazila na raskrižju puteva koji su Neretvom povezivali balkanske s jadranskim područjima te mogućnost uplovljavanja i velikih brodova. Tek od druge polovice 1. st. pr. Kr. u prvi plan počinje izbijati Salona, prvenstveno zahvaljujući činjenici da je postala upravnim i sudbenim središtem novoutemeljene rimske provincije Ilirika, a od 8./9. g. poslije Kr. Dalmacije. Pristaništa isejskih emporija Epetiona, Traguriona te onoga iz Resnika u Kaštelima imala su isključivo lokalni karakter. Preko njih se tijekom posljednih stoljeća stare ere odvijao uglavnom plasman isejskih proizvoda na istočnu jadransku obalu. Na krajnjem je jugu Dalmacije od četvrtog stoljeća stare ere *Lissos* bio najvažnija luka. Razvoju *Lissosa* je također pogo-

dovala lokacija na važnoj komunikaciji koja je dolinom Drima od prapovijesnog doba povezivala središnji Balkan s Jadranom i Sredozemljem. Sjevernije od *Lissosa* od osobitog je značaja bila antička luka u Polačama, koja je prvenstveno imala ulogu snabdijevanja moreplovaca živežnim namirnicama i pitkom vodom. Na području Ravnih Kotara u rimsko je doba središnja luka bila luka *Iadera,* a potom i *Aenone*. Najveći dio uvoza i izvoza na sjeverna područja Dalmacije te dalje prema unutrašnjosti, odvijao se od posljednjih stoljeća pr. Kr. preko Senije. Za transjadranski plovni pravac je središnji značaj imala luka *Isse*. Na sjevernom je dijelu Jadrana sličnu ulogu imalo pretpovijesno pristanište i antička luka u Osoru, o čijoj važnosti svjedoče i ostaci pretpovijesnih i antičkih naveza. Pretpovijesni i antički moreplovci su, bilo da su bili natjerani vremenskim neprilikama, oskudicom u hrani ili pitkoj vodi, osim u navedene uplovljavali u brojne luke i pristaništa diljem istočnojadranske obale i otočja. Brojna su antička gospodarstva na obali i otočju također imala vlastita pristaništa. Neka su ih od njih imala i po nekoliko. Bila su uglavnom u službi dotičnog gospodarstva za plasman viška vlastitih proizvoda.

Ribarstvo je u pretpovijesno i antičko doba također bilo važna gospodarska grana. Nema sumnje da su se njime uglavnom bavile populacije koje su obitavale u otočno-obalnim dijelovima Dalmacije. Na ovo ih je prisiljavao vlastiti geo-strateški položaj te ogromno bogatstvo riba i školjkaša. Ribarstvo je na otočno-obalnom dijelu, uz poljodjelstvo i stočarstvo, bez sumnje bilo osnovna proizvodna grana. Ribarstvo je također bilo razvijeno i na dalmatinskim rijekama, osobito na donjoj Neretvi u kojoj je bilo mnogo jegulje.

V.
OBRTI

1. UVOD

Pojedini obrti na području rimske provincije Dalmacije su baštinjeni još iz prapovijesnog i helenističkog doba, dok su neki izrazito rimske provenijencije. Među posljednje spadaju pojedini građevinski obrti: proizvodnja opeke, izrada mozaika, proizvodnja vapna i dr. Najdužu je tradiciju imalo lončarstvo te lijevanje i obrada metalâ, a potom klesarstvo i kamenorezarstvo, koji su bili izvorom unosnih prihoda. Najveći je dio obrtnika djelovao u urbanim naseljima ili u njihovoj blizini. Tijekom kasne antike pojedini se uglavnom manje kvalitetni majstori i radionice susreću i u ruralnim naseljima u unutrašnjosti Dalmacije. No, ti se majstori ne zadržavaju duže vrijeme na istome mjestu s obzirom da je potražnja za njihovim proizvodima u unutrašnjosti bila slabija u odnosu na urbana središta u primorskom dijelu Dalmacije.

2. Umjetničke radionice

Počeci obrade zlata na području rimske provincije Dalmacije datiraju još u rano brončano doba, čemu su potvrda ostave iz Privlake kod Nina[1] te ostava iz Splita s poluobrađenim zlatnim komadima koji su djelo lokalnih majstora.[2] Da se zlato u pretpovijesno doba obrađivalo i u unutrašnjosti Dalmacije svjedoči i ostava zlatnog nakita iz vremena kulture žarnih polja iz Zvornika u istočnoj Bosni.[3]

Plemenite metale, osobito srebro, domaći su majstori intenzivno obrađivali tijekom starijeg željeznog doba, o čemu između ostalog svjedoče i tzv. »dvorske« radionice ilirskih prvaka s područja zapadne Srbije. U ovim je radionicama u razdoblju od oko 540. do 470. g. pr. Kr. izrađivan srebrni i zlatni nakit, a popravljani su i pojedini primjerci nakita uvezenog s helenskih i drugih sredozemnih područja.[4]

---

[1] Z. VINSKI, *Arh. rad. raspr. 1 (1959)* 209–213, sl. 1–14.

[2] Usp. I. MAROVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 125 i d.

[3] Usp. Z. VINSKI, *Arh. rad. raspr. 1 (1959)* 218–224, sl. 68–73.

[4] B. ČOVIĆ, Butmir, 317; R. VASIĆ, *Starinar 37 (1986)* 16, 20; isti, *Praist. jug. zem. 5 (1970)* 650.

S izradom nakita od zlata i srebra lokalni su majstori nastavili i u narednim stoljećima, osobito na obalnome dijelu Dalmacije.[5] Tako na području Liburnije i Histrije tijekom 3. i 2. st. pr. Kr., preovladava tzv. »srebreni standard«, tj. izrada vodećih nakitnih predmeta od srebra koje izrađuju upravo domaći majstori.[6] O domaćim majstorima koji izrađuju nakit od plemenitih metala u predrimsko doba i na početku rimske vlasti svjedoči i rimski govornik Flor,[7] kao i srebrena fibula iz Salone s potpisom ilirskog majstora koji ju je izradio (*Messor fecit*).[8]

Tijekom posljednja tri stoljeća stare ere u obradi plemenitih metala, osobito u izradi srebrnog, brončanog, zlatnog te nakita od jantara, ali i drugih umjetničkih predmeta, prednjačili su majstori i radionice iz središnjeg daorskog naselja s Gradine u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini.[9]

3. Keramičarske radionice

Proizvodnja keramike na području rimske provincije Dalmacije, osobito onoj za svakodnevnu uporabu, ima dugu tradiciju. Keramika se i na ovim područjima intenzivno proizvodi još od neolitika. Ova je djelatnost preživjela kroz cijelo pretpovijesno doba kao i u vrijeme grčko-rimske antike. Postojanje lokalnih radionica koje izrađuju keramiku potvrđuju istraživanja gotovo svih pretpovijesnih lokaliteta na dalmatinskim područjima. Luksuzna se keramika najčešće uvozila sa grčko-italskih, galskih, hispanskih i drugih područja. Uvoz luksuzne keramike dodatno je intenziviran tijekom ranog principata, o čemu svjedoče nalazi pojedinačnih primjeraka keramike i potopljeni antički brodovi natovareni isključivo keramičkim proizvodima. Tako se na brodu potopljenome kod rta Izmetišće na Paklenim otocima blizu Hvara nalazilo više od 10.000 primjeraka maloazijsko-grčke keramike,[10] dok je brod potopljen kod Vignja u Pelješkom kanalu prevozio više od 40.000 komada keramike.[11]

---

[5] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arh. vest. 4 (1953)* 211–226; isti, *Peristil (1957)* 29–38; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 5–108; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 28 (1973)* 257–260; isti, *Glas. Zem. muz. 39 (1974) 1976*, 35–40; isti, *Glas. Zem. muz. 33 (1978)* 23–114; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 211–242; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 295–310.

[6] Usp. Š. BATOVIĆ, *Diadora 7 (1974)* 159–245.

[7] *FLOR., epit. II, 25: quod alioquin gens omnium cupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videatur.*

[8] Usp. *CIL III 10195*^{2}.

[9] Usp. Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 33 (1978) 1979*, 23–65; isti, *Hercegovina. 1 (9) 1995*, 59–62; isti, *Hercegovina. 2 (10) 1996*, 19–23.

[10] Usp. B. ILAKOVAC, *Diadora 4 (1968)* 183–202 M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3*, 39–40; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3*, 39–40; B. ILAKOVAC, *Diadora 4 (1968)* 183–202; M. JURIŠIĆ – I. RADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1989) 1*, 34–35.

[11] Usp. Ž. RAPANIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 141–147.

Počeci lokalne proizvodnje kvalitetnije keramike na dalmatinskim područjima vezani uz majstore helenskih istočnojadranskih kolonija, točnije uz isejske majstore koji su u svojim keramičarskim radionicama (ἐργαστήριον) od 3. st. pr. Kr., između otalog, proizvodili i vrlo luksuznu keramiku. Da se u *Issi* zaista proizvodilo i vrlo luksuzno posuđe, ponajprije pitosi, krateri, amfore i druge posude za vino, svjedoče i nalazi pojedinih luksuznih primjeraka s otoka Visa iz istočnojadranskih područja, kao keramičarske peći s Martvila u Visu. Jedna je od ovih triju peći bila veličine 6–7 m. Treća se peć za proizvodnju većih količina keramike, hodnika visokog 1,5 m, nalazila u uvali Stonca na Visu.[12] Najviše je proizvoda koje su izradili isejski keramičari plasirano na istočnojadranska područja, prvenstveno na središnji obalni dio istočnoga Jadrana.

Isejski su majstori luksuznu keramiku proizvodili i u isejskim kolonijama na srednjodalmatinskoj obali, na što upozoravaju nalazi pojedinih primjeraka keramike i matrice za oblikovanje, ponajprije iz isejskog pristaništa u Resniku u Kaštelima.[13]

Keramika se u rimsko doba proizvodila i u unutrašnjosti Dalmacije, osobito u blizini većih naselja do kojih je doprema sa strane bila znatno otežana ili pak nije bila isplativa. Tako se keramika proizvodila i na području Sarajevskog polja. Barem jedna keamičarska radionica je djelovala unutar banjskog naselja *Res publica Aquae S[---]* na Ilidži kod Sarajeva.[14] Veće su količine keramike s ostacima peći pronađene kod *Higijenskog zavoda* u središtu Sarajeva.[15] Keramika s Debelog Brda u Sarajevu svjedoči o djelovanju jedne keramičarske radionice i u tome naselju. Minuskulni kurzivni natpis *Ego iustus olarius et manus meas rugetus et fetetus* s jednog predmeta s Debelog Brda[16] svjedoči da se keramika ovdje proizvodila tijekom 4. st., ali i kasnije.[17] Ostaci keramičarske peći registrirani su i ispod temelja rimskih termi na Ograji u Putovićima kod Zenice. Pripadala je autohtonom pučanstvu koje je proizvodilo keramiku prije podizanja samih termi.[18]

Različiti su keramičarski proizvodi kroz kraće ili duže vrijeme proizvođeni i na istočnim dalmatinskim područjima. I oni su uglavnom bili namijenjeni lokalnom tržištu i nisu se, osim rijetkih primjeraka, odlikovali osobi-

---

[12] Usp. B. KIRIGIN, Issa, 62, 84, 123.

[13] Usp. Z. BRUSIĆ, Resnik, 49; isti, *Arh. preg. 1988*, 117–119.

[14] Usp. E. PAŠALIĆ, Sabrano djelo, 215–216.

[15] V. SKARIĆ, Sarajevo, 27; I. BOJANOVSKI, *Godišnjak Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 168.

[16] D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 2 (1947)* 40, sl. 18.

[17] Usp. J. STIPIŠIĆ, Znanosti, 45.

[18] Usp. V. PAŠKVALIN, *Glas. Zem. muz. 45 (1990)* 43–44, 68; isti, *Glas. Zem. muz. 47 (1992–95) 1996*, 104.

tom formom niti kvalitetom. Ove su radionice, ili bolje rečeno njihovi majstori, uglavnom djelovali u blizini većih naselja odnosno rudarskih područja gdje je bio angažiran veći broj rudara. Tako je jedan majstor za potrebe termalnog kompleksa rudarskog središta Domavije u istočnoj Bosni proizvodio veće keramičke posude za zagrijavanje vode koje je obilježavao pečatom s grčkim slovima Γλύκων (sl. 62). Majstor s istim imenom je registriran i u Karakalinim termama u Rimu.[19] U ovom je slučaju manje vjerojatno da se radilo o istom majstoru. Moguće da je u pitanju bio djelatnik iz kruga iste radionice, koji je u Domaviju došao u vrijeme izgradnje tamošnjih termi, koje su, sa svojih 45 prostorija, bile najvećim objekt u Domaviji.[20]



Sl. 62: Pečat majstora Glykona iz Domavije

Keramika je u antičko doba vrlo često izrađivana i na pojedinim većim gospodarstvima. I u ovom se slučaju radilo o proizvodima za vlastite potrebe ili namijenjenima užem tržištu. Tako je u razdoblju od 1. do 4. st. keramika kontinuirano proizvođena na rimskom gospodarstvu koje se nalazilo u Višićima kod Čapljine. Na ulomcima su keramike registrirani grafiti *Aem[ilius] Licin[ianus]* i *Ol[---] ben(e)f(iciarius) Erb[oni centurionis?].*[21]

Keramika se proizvodila i na gospodarstvu italskih poduzetnika Papija, koje se nalazilo na području Tasovčića kod Čapljine. Uglavnom se radilo o amforama namjenjenim za čuvanje i prijevoz vlastitih i drugih vinâ.

Keramiku su, najčešće za osobne potrebe, na dalmatinskim područjima proizvodili i vojnički majstori. U ovom se slučaju nije radilo o osobito kvalitetnim proizvodima s obzirom da su oni bili namijenjeni isključivo pojedinom vojničkom logoru ili pripadnicima manjih vojnih jedinica. Rijetko su

[19] Usp. *PWRE VII*, 1472.

[20] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 6–39; E. PAŠALIĆ, *Kult. ist. Bos. Herc.*, 230–236.

[21] Usp. I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 157, 199, T. IV. 8, 10.

ovi vojnički proizvodi bili namijenjeni širem tržištu. Tako je keramika izrađivanja i u čitavome nizu manjih prostorija vojničkog utvrđenja na Makljenovcu kod Doboja.[22]

Nema sumnje da su osim ovih, na području Dalmacije djelovale i druge radionice koje su proizvodile različite vrste keramike, osobito unutar urbanih i većih ruralnih naselja. Ponuda njihovih proizvoda te vrijeme djelovanja uglavnom je ovisila od lokalne potražnje. Osim rijetkih izuzetaka uglavnom su proizvodile manje kvalitetnu robu.

4. Opekarske radionice

Iako je tijekom 1. i u prvoj polovici 2. st. poslije Kr. opeka na dalmatinska područja uglavnom uvožena sa italskih područja, brojne radionice za proizvodnju krovnog crijepa i cigle (*figlinae*) upozoravaju i na vrlo živu djelatnost u ovoj grani obrtništva, osobito od druge polovice 2. st. poslije Kr. Najveći se dio radionica za proizvodnju opeke nalazio na primorskim područjima Dalmacije, ali ih je značajan broj opeku proizvodio i u unutrašnjosti ove provincije, osobito na područjima gdje se građevinska djelatnost bila razmahala, a gdje je doprema sa strane bila otežana ili je bila neisplativa. Proizvodnju opeke na dalmatinskim su područjima, još tijekom prve polovice 1. st. poslije Kr., među prvima započeli pripadnici pojedinih vojničkih jedinica, uglavnom za potrebe gradnje vlastitih ili objekata koji su bili od strateške važnosti za rimsku državu. Ubrzo su pogone za proizvodnju opeke počeli otvarati i strani privatni poduzetnici. U doba razvijenoga Carstva otvaraju se i općinske radionice za proizvodnju opeke. Njihovi su proizvodi uglavnom bili namijenjeni potrebama vlastite gradnje.

4. 1. Vojničke radionice

Čini se da su proizvodnju krovne i zidne opeke na području Dalmacije inicirali majstori koji su i sami bili pripadnici pojedinih vojničkih jedinica stacioniranih u ovoj provinciji. Opeka koju su proizvodili vojnički pogoni je pod njihovim vodstvom u početku bila isključivo namijenjena gradnji vojnih objekata, osobito u vrijeme učvršćivanja rimske vlasti na istočnim jadranskim područjima. No, vojnička je opeka ugrađivana i u javne objekte pojedinih gradskih naselja, primjerice Aserije i Salone.

Počeci proizvodnje vojničke opeke na području Dalmacije datiraju u posljednje desetljeće prve polovice i u sredinu 1. st. poslije Kr. Inače, opeku su u Dalmaciji proizvodili pripadnici pet rimskih legija i dviju kohorti. S

[22] Usp. I. ČREMOŠNIK, 1984a, 37.

početkom proizvodnje opeke u vojničkim radionicama radikalno se smanjio vojnički uvoz sa sjevernoitalskih područja.[23] Najviše je opeke proizvedeno u tri vojničke radionice (*officinae*) u Smrdeljima, koje su bile u sastavu agera vojničkog logora u *Burnumu*. U Smrdeljima su na istome mjestu opeku proizvodili pripadnici triju legija.[24]

Između 42. i 69. g. u Smrdeljima su opeku proizvodili pripadnici *legio XI Claudia pia fidelis*,[25] čijih je opeka najviše i ugrađeno u vojnički logor u *Burnumu*.[26] Osim u *Burnumu*, opeke sa žigom ove legije bile su ugrađivane i u neke objekte u Saloni.[27]

U prvoj polovici 69. g. na istome su mjestu opeku proizvodili pripadnici *legio VIII Augusta*.[28] Opeke sa žigom ove legije također su ugrađivane u vojnički logor u *Burnumu*.[29] Korištene su i pri gradnji vojničkog logora *Bigestae* na Humcu kod Ljubuškog[30] te pri gradnji javnih objekata u *Asseriji*.[31]

U razdoblju od 70. do 86. g. u Smrdeljima je opeku u tri pogona proizvodila[32] i *legio IIII Flavia felix*.[33] Opeke sa žigom ove legije ugrađene su i u vojnički logor na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog,[34] a masovnije su korištene i na području Aserije[35] i Salone.[36]

Pripadnici *legio VII Claudia pia fidelis*, stacionirani u *Tiluriumu*, opeku su proizvodili u razdoblju od 41./42. do 45. g. Šest žigova ove legije utisnuto je na opeci koja se nalazi u zbirci franjevačkog samostana u Sinju.[37]

---

[23] Usp. G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 44–51.

[24] E. REICH, *Jh. Österr. Arch. Inst. 16 (1913) Bb. 112–135;* A. BETZ, Untersuchungen, 51.

[25] Usp. E. RITTERLING, *RE XII/2 (1925)* 1691 i d.; A. BETZ, Untersuchungen, 20 i d.; H. M. D. PARKER, Legions, 129; G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 46.

[26] S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER – M. KANDLER, Burnum I, 40.

[27] Usp. BULIĆ, *Bull. dalm. 28 (1905)* 159, br. 1089; A. BETZ, Untersuchungen, 26.

[28] Usp. G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 46–47; J. J. WILKES, Bricks, 66–67; I. BOJANOVSKI, *Arh. vest. 41 (1990)* 707.

[29] S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER – M. KANDLER, Burnum 1, 41; I. BOJANOVSKI, *Arh. vest. 41 (1990)* 42.

[30] Usp. I. BOJANOVSKI, *Arh. vest. 41 (1990)* 702.

[31] *CIL III 10181,2; 13339,1;* G. DE BERSA, *Bull. Dalm. 26 (1903)* 150; C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 7 (1900)* 96; H. LIEBEL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908)* 85; A. BETZ, Untersuchungen, 51; G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 50; I. BOJANOVSKI, *Arh. vestn. 41 (1990)* 703.

[32] Usp. G. ALFÖLDY, *Acta Arch. Hung. 4 (1962)* 47.

[33] Usp. C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 7 (1900)* 80 i d.; G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 47; S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER – M. KANDLER, Burnum 1, 44.

[34] *CIL III 14021;* A. BETZ, Untersuchungen, 46; Usp. i J. J. WILKES, Bricks, 66.

[35] *CIL III 15110;* G. DE BERSA, *Bull. Dalm. 26 (1903)* 150; H. LIEBEL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908)* 85; A. BETZ, Untersuchungen, 46; G. ALFÖLDY, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 47, 50.

[36] Usp. F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 30 (1907)* 136, br. 1309; A. BETZ, Untersuchungen, 46.

[37] J. J. WILKES, Bricks, 65.

Na Crkvini kod Velike Kladuše pronađena je opeka sa žigom *legio XIIII gemina.*[38] Bogata nalazišta gline u blizini mjesta nalaza ove opeke upućuju na zaključak da su pripadnici ove legije na ovom području opeku proizvodili vjerojatno za potrebe vlastite gradnje.

Od pomoćnih vojničkih jedinica opeku je proizvodila *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum,* koja je cijelo vrijeme principata boravila u Dalmaciji, najprije u *Andetriumu,* a potom u Gardunu.[39] Opeke što su ih proizvodili pripadnici ove kohorte ugrađene su u vojnički logor na Gračinama kod Ljubuškog[40] te u neke javne građevine Salone.[41]

U logoru *Bigestae* pronalaze se i opeke sa žigom *cohors I Belgarum.*[42] Pripadnici ove kohorte ovdje su bili stacionirani u razdoblju od oko 100. g. do 3. st.[43]

4. 2. Privatne radionice

Od posljednjih desetljeća 1. st. poslije Kr. na području Dalmacije opeku počinju proizvoditi i radionice privatnih poduzetnika.[44] Najprije su pogone za proizvodnju opeke na svojim gospodarstvima podizali italski i drugi kolonisti za potrebe gradnje vlastitih stambenih i gospodarskih objekata, a potom i za lokalno tržište.

Tako je na posjedu nekog Seksta Metilija Maksima na Krku ili na obalnom dijelu primorja u blizini *Senie* proizvođena opeka sa žigom *De salt(u) Sex(ti) M(e)tilli Max(imi).*[45] Na sličan su način, najvjerojatnije na području *Aenone,* nastale i opeke sa žigom *Ex of(ficina) L(ucii) Tetti Desede(si).*[46]

Pripadnici italske obitelji *Muttieni,* posvjedočeni krajem 1. st. u *Senii,* proizvodili su opeku sa žigom *Muttieni* na području Ravnih Kotara.[47] Na je istom području proizvođena opeka sa žigom *Tragulae.*[48]

---

[38] *CIL III 13339,3 = 14023.*

[39] G. ALFÖLDY, *Acta Arch. Hung. 14 (1962)* 271.

[40] V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Arh. preg. 19 (1977)* 81.

[41] F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 26 (1903)* 159 br. 1098, 199, br. 952; G. ALFÖLDY, *Acta Arch. Hung. 14 (1962)* 295; isti, *Epigr. Stud. 4 (1967)* 49.

[42] Usp. V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Arh. preg. 19 (1977)* 83, *84.*

[43] Usp. G. ALFÖLDY, Heeresgeschichte, 248–249.

[44] J. J. WILKES, Bricks, 69.

[45] *CIL III 3214, 18; s. 2328, 178 Ad. n. 3214, 18; 143340, 10;* J. J. WILKES, Bricks, 70.

[46] *CIL III 10183, 47;* A. COLNAGO – J. KEIL, *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb* 47, br. 2; J. J. WILKES, Bricks, 70.

[47] *CIL III 6434, 3; 14031;* A. COLNAGO – J. KEIL, *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb* 47, br. 3; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909) Bb* 61; J. J. WILKES, Bricks, 70.

[48] *CIL III 14032, 14033;* J. J. WILKES, Bricks, 70.

S područja *Aenone, Iadera* i Karlobaga potječe opeka sa žigom *ModestiA.*[49]

Krajem 1. i početkom 2. st. na području Salone opeku je proizvodila radionica Lucija Maltinija Abaskanta. Proizvodi njegove radionice, osim u Saloni, pronalaze se i na području *Iadera* te u zaleđu Narone (Proboj kod Ljubuškog).[50] U vrijeme gradnje Dioklecijanove palače u Splitu, u blizini gradilišta, proizvođena je opeka obilježavana pečatom *Dalmatia.*[51] Slična je situacija bila i prilikom gradnje gradske bazilike u Saloni tijekom 4. st., kada je bila aktivna radionica koja je svoje proizvode obilježavala žigom *Galaxidoros.*[52]

Na području Pijavica kod Tivta u Boki Kotorskoj opeku je proizvodila lokalna radionica koja je svoje proizvode obilježavala pečatom *Suri.*[53]

Za tržište Boke Kotorske opeku je proizvodila radionica italskih naseljenika *Luria*, koja se nalazila negdje između *Risiniuma* i *Acruviuma*. Proizvodi su joj bili označeni pečatom *P. Luri Firmi.*[54]

U nekom većem obalnom centru Dalmacije je radila figlina, koja je opeku obilježavala pečatima *M. Ippolitus M. Lutasius.*[55]

Opeka je proizvođena i u blizini kasnoantičkog utvrđenja na Mogorjelu kod Čapljine,[56] bez sumnje za potrebe gradnje samoga ovog objekta.

Jedna radionica za proizvodnju opeke bila je aktivna i na području *Diluntuma* (Stolac) u istočnoj Hercegovini. Radilo se o vrlo kvalitetnim proizvodima obilježavanim žigom *Servilia.*[57] Sličnost pečata *Servilia* sa žigom *Super*[58] upućuje na zaključak kako je na istome mjestu djelovala još jedna radionica, ili se radilo o istoj radionici koja je mijenjala vlasnika.

U Potocima kod Mostara opeku sa žigom *Iunia[b]a [--]ena*[59] proizvodila je radionica italskih kolonista poznatih iz vremena principata iz Salone, Narone te nekih drugih mjesta Dalmacije.[60]

---

49 *Vjes. hrv. arh. dr. n. s. 3 (1898)* 158 – III; *CIL III 15115, 6.*

50 *CIL III s. 2328, 19 Ad. n. 3214, 4; CIL III 3214, 9; 13340, 4;* J. J. WILKES, Bricks, 70.

51 *CIL III 10183, 16; CIL III 2328, 178, Ad n. 10183, 16;* J. J. WILKES, Bricks, 71.

52 *CIL III 15113,1.*

53 CIL III 3213, 3124.

54 *CIL III 10183, 31.*

55 J. J. WILKES, Bricks, 71.

56 I. BOJANOVSKI *Naše star. 12 (1969)* 47, sl. 18.

57 *CIL III 15114, 2;* J. J. WILKES, Bricks, 69.

58 *CIL III 13340, 13.*

59 C. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 16 (1904)* 34, sl. 1; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 265, sl. 136; A. ŠKEGRO, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 229, T. III, 4.

60 Usp. G. ALFÖLDY, Personennamen, 90–91.

Tijekom 2. i 3. st. razvila se proizvodnja opeke i u unutrašnjosti Dalmacije. Za razliku od opekarskih radionica obalnog i primorskog dijela ove provincije, proizvodi ovih radionica uglavnom su pokrivali usko lokalno tržište. Proizvodnja u njima, s obzirom na slabiju kvalitetu proizvoda i skučenost tržišta, i nije bila dužeg vijeka. Ovo se vidi i iz šarolikosti pečata kojima su obilježavani njihov proizvodi (sl. 63).



Sl. 63: Pečati rimskih radionica za izradu opeke iz unutrašnjosti Dalmaicje

Tijekom 3. ili 4. st. jedna je radionica opeku proizvodila na području Malog Mošunja (*Bistue Nova)*. Njeni su proizvodi bili obilježeni žigom *Av* ili *X*.[61]

Na području Sarajeva, na Šatoriji ispod Debelog Brda na lijevoj obali Miljacke, tijekom 3. i 4. st. opeku su proizvodile radionice sa žigovima *Maximin* i *Consta[--]*.[62] Velika sličnost ovih dvaju pečata te isto mjesto pronalaska opeke s ovim žigovima upućuje na zaključak da se i u ovom slučaju moglo raditi o istoj radionici koja je mijenjala vlasnika.

Dublje u unutrašnjosti Dalmacije registrirano je također djelovanje nekoliko radionica za proizvodnju opeke. Njihova je proizvodnja uglavnom

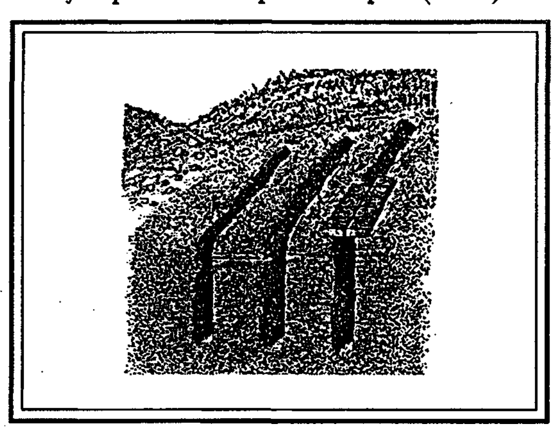
[61] E. PAŠALIĆ, Sbrano djelo, 177.

[62] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 109, sl. 1 i 2; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 527, Abb. 29 i 30; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 2 (1947)*. 16, 19–21.

bila namjenjena lokalnom tržištu, a u pravilu ni vrijeme njihova djelovanja nije bilo duže.

Za potrebe gradnje rudarskog središta Domavije opeku je proizvodila radionica koja je svoje proizvode obilježavala žigovima *Saturninus* i *[--]ni-us[-].*[63]

Opeka je proizvođena i na području Lješća kod Skelana u istočnoj Bosni, što potvrđuje i pronalazak opekarske peći (sl. 64).[64]



Sl. 64: Ostaci opekarske peći iz Skelana na Drini

U Kominima kod Pljevalja susreće se opeka sa žigovima *Pas* i *Metr.*[65]

Veliki broj radionica za proizvodnju krovne i zidne opeke, s kraćim ili dužim vremenom djelovanja, rijetko je ili nikako svoje proizvode obilježavao pečatima. U unutrašnjosti Dalmacije registrirano je petnaestak ovakvih radionica. Vrijeme njihova djelovanja donekle se može datirati s obzirom na oblik peći. Tako se četvrtasti tip peći za proizvodnju opeke u unutrašnjosti Dalmacije datira u drugu polovicu 1., odnosno u 2. st. poslije Kr. Ovakve su peći registrirane u Skelanima i u Lješanskom polju kod Srebrenice u istočnoj Bosni, u Višićima kod Čapljine na donjoj Neretvi, u Studenim Vrilima u Mesihovini kod Tomislavgrada, kod Ali-pašine džamije u Sarajevu, u Ljusini kod Bosanske Krupe u zapadnoj Bosni i dr. Nadalje nešto su kasnije opeku proizvodile radionice u Ždrijelu kod Nevesinja te u Čapljini. Tijekom 3. st. opeka je proizvođena u Rakanskim Baricama kod Bosanskog

[63] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 10, sl. 12; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 231, sl. 19.

[64] K. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 19 (1907)* 433, sl. 3; I. BOJANOVSKI, *Godišnjak Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 149.

[65] Usp. A. CERMANOVIĆ - D. SREJOVIĆ - Č. MARKOVIĆ, *Arh. preg. 9 (1967)* 115.

Novog u zapadnoj Bosni,[66] a vjerojatno i na Mogorjelu kod Čapljine te u Žitomisliću kod Mostara. Osim u unutrašnjosti rimske Dalmacije, registrirane su još neke radionice za proizvodnju opeke, primjerice u Dolabijama u Bradvicama kod Jajca, u Dabrljevu i Krčevinama kod Šipova, u Todorovićima kod Ključa, u Barlovcima i Ramićima kod Laktaša, u Veseloj kod Bugojna, u Eminovu Selu i Mujdžićima kod Tomislavgrada i dr.

4. 3. Općinske radionice

Na području Dalmacije najmanje je registrirano općinskih opekarskih radionica, koje su se uglavnom nalazile u unutrašnjosti Dalmacije. Opeku su ponajprije proizvodile prilikom intenzivnije izgradnje pojedinih municipalnih ili kolonijalnih središta ili monumentalnijih javnih objekata na prostorima gdje je uvoz bio otežan. U takvim je okolnostima tijekom 2. i 3. st. na lokalitetu Ciglana u Bugojnu djelovala municipalna radionica koja svoju opeku obilježavala pečatom *Bistues*.[67] Interesantna je činjenica da na istom mjestu djeluje i suvremena ciglana.

U sličnim je okolnostima djelovala i općinska radionica Dokleje, koja se nalazila u Spužu kod Podgorice. Proizvodila je kvalitetnu kvadratnu opeku sa žigom *Docl(ea)*.[68]

Na sjeverozapadno dalmatinsko područje, prvenstveno za potrebe gradnje rudarskih objekata u dolini Japre, svoje je proizvode tijekom 3. st. plasirala i općinska figlina iz Siscije. Njeni proizvodi su bili obilježeni pečatom *Sisc(ia)*.[69]

5. Kamenolomi

Kamenom su se, osobito na otočnim i obalnim područjima, uvelike služile predrimske populacije, poglavito prilikom izgradnje utvrđenijih naselja počevši još od eneolitskog doba. Od kamena su u to vrijeme uglavnom građeni obrambeni zidovi[70] te prizemni dijelovi stambenih i drugih objekata na koje se nadovezivala drvena gradnja osobito u unutrašnjim dalmatinskim područjima bogatim šumom.[71] U tu je svrhu, osim malog broja izuzetaka na jugu i središnjem dijelu Dalmacije, uglavnom upotrebljavan ili neobrađeni

[66] Usp. B. RAUNIG, *Zbor. kraj. muz. 6 (1974)* 203–214.
[67] P. STICOTTI, Doclea, 64; J. PETROVIĆ, *Glas. Zem. muz. 15–16 (1960–61)* 230, sl. 1.
[68] Istorija Crne Gore I, 167.
[69] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977*, 150, T. XVII, 3.
[70] Usp. A. BENAC, Naselja, pass.
[71] Usp. M. SUIĆ, Grad, pass.

ili grubo obrađeni kamen.[72] Finija obrada kamena na području Dalmacije započela je tek sa pristizanjem grčkih kolonista na srednjodalmatinske prostore. Helenski klesari i kamenoresci su u vrijeme najranije kolonizacije na istočnojadranskom području bili prisiljeni prve naseobinske objekte i utvrđenja izuzetno dobro učvrstiti kako bi se uopće mogli fizički održati u ne previše gostoljubivoj ilirskoj sredini.[73] Stoga je razumljivo da su najstariji kamenolomi registrirani upravo na srednjodalmatinskim otocima i na obali, gdje su podizana najranija naselja grčkih kolonista. U nekima od ovih kamenoloma eksploatacija kamena nastavila se i tijekom rimske antike, a ponegdje i tijekom srednjega vijeka.

Eksploatacija kamena se u rimsko doba nastavila u svim značajnijim kamenolomima, osobito u bračkim, trogirskim te na otocima sa zadarskog područja. Veći kamenolomi iz kojih se vadio kvalitetniji kamen postali su državnom svojinom. U njima se eksploatacija kamena uglavnom obavljala prisilnim radom, najčešće pod zaštitom pripadnika različitih vojnih jedinica ili pojedinaca.

Najstarije tragove eksploatacije kamena na području rimske Dalmacije treba tražiti na Korčuli, gdje su, prema dosadašnjim istraživanjima, Grci i utemeljili najstariju svoju koloniju – *Korkyru Melainu.*[74] Najstariji korčulanski kamenolomi registrirani su na otočićima Vrnik, Sutvari i Kamenjaku u Pelješkom kanalu. Na Vrniku je registrirano pet, a na Sutvari tri antička kamenoloma.[75] Na samoj Korčuli kamen se eksploatirao kod Lumbarde. U eksploataciji kvalitetnog kamena u ovome kamenolomu u rimsko su doba bili angažirani i ratni zarobljenici te osuđenici (*ergastulum*).[76]

Najznačajniji rimski kamenolomi nalazili su se na Braču između Splitske i Škripa u Platima, u Stražišću i Rasohama. Počeci ovih kamenoloma datiraju iz vremena isejske dominacije na središnjem Jadranu.[77] I u ovim kamenolomima su u rimsko vrijeme redovito bili angažirani ratni zarobljenici, koji su kamen vadili za potrebe gradnje monumentalnijih građevina *Isse* i *Pharosa*, *Salone*, za Dioklecijanovu palaču u Splitu, za carsku palaču u *Sirmiumu* i dr. U bračkim kamenolomima u rimsko je doba bio angažiran veliki broj ljudi, osobito robova i osuđenika. Stručnjaci za finalnu obradu

[72] O kamenoklesarstvu i kamenolomima središnje Dalmacije: M. ZANINOVIĆ, *Histria antiqua 3 (1997) 1998.*, 37–45.

[73] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Opusc. arch. 7 (1982)* 61–76.

[74] *SCYMN.* c. XXVI: *Pharusque ab his non est remota plurimum insula, Pariquam condiderunt incola et Corcyra atra, habitant coloni quam Guidi. Haec condinent regio paludem amplissimam, lapillus apud hos est, lychnitem quam vocant.*

[75] M. GJIVOJE, *Zbor. otoka Korč. 1 (1970)* 71–72, sl. 2, 4; isti, 129–130, sl. na str. 131.

[76] M. GJIVOJE, *Zbor. otoka Korč. 1 (1970)* 70.

[77] M. SUIĆ, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 288–289.

pojedinih arhitektonskih dijelova dovođeni su iz svih dijelova Carstva. Spomen na svoj rad ostavlili su u različitim spomenicima, osobito žrtvenicima svog zaštitnika Herkula.

U antičkom kamenolomu u Platima, gdje je tijekom 2. st. poslije Kr. vađen kamen za solinski amfiteatar, Herkulu su bila podignuta dva žrtvenika.[78] U ovome je kamenolomu kao nadzornik bio angažiran centurion prve belgijske kohorte (*cohors I Belgarum*) *Quintus Sivlius Speratus* (*curagens theatri*)[79] te centurion treće alpinske kohorte (*cohors III Alpinorum Antoniniana*), također angažiran u svezi s izgradnjom ovog teatra (*curam agens fabricanea amphitheatri*).[80]

U škripskim su kamenolomima najvjerojatnije izrađivana i sjedišta za salonitanski teatar.[81] Pripadnici rimske vojske bili su angažirani i u ovome kamenolomu tijekom kasne antike. Početkom 4. st. u ovom je kamenolomu kao nadglednik izrade kapitela za terme cara Licinijana (308.–324.) u Sirmiju *(cum insisterem ad capitella columnarum ad termas Licinianas quas fiunt Sirmi)* bio angažiran i *Valerius Valerianus.*[82]

O eksploataciji kamena u kamenolomu Rasohe na Braču, svjedoči uklesani reljef Herkula. U ovom je kamenolomu krajem 3. ili početkom 4. st. vađen kamen za potrebe gradnje Dioklecijanove palače u Splitu.[83]

O eksploataciji kamena u kamenolomu u Stražišćima na Braču svjedoči žrtvenik Herkulu, kojeg je podigao klesar *Alvius Obultronius.*[84]

I na obalnom dijelu središnje Dalmacije najstarije su kamenolome otvarali helenski kamenoresci i klesari. Među najstarije svakako spada onaj iz kojeg je vađen kamen za izgradnju isejske kolonije *Traguriona*. Upravo je kvalitetni kamen bio i jednim od presudnih motiva za izbor lokacije isejske naseobine na ovome području.[85] Počeci eksploatacije kvalitetnog kamena na trogirskom području datiraju se u sredinu 3. st. pr. Kr.[86] Eksploatacija kvalitetnog kamena na trogirskom području nastavila se i u rimsko doba, pa je i jedna od odlika rimskog *Traguriuma* tijekom 1. st. pr. Kr. bila u kvaliteti

---

[78] Usp. *CIL III* 15098.

[79] D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 86–87.

[80] B. KIRIGIN, *Vjes. arh. hist. dalm. 72–73 (1979)* 129 i d.

[81] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, u: *Antička Salona*, 262–263.

[82] Usp. *CIL III* 10107; *ILS II* 3458; D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 85–86, br. 4; Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja HAD-a 16 (1993)* 188.

[83] Usp. D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 80.

[84] Usp. *CIL III 3092*; D. VRSALOVIĆ, *Brač. zbor. 4 (1960)* 85, br. 3.

[85] M. SUIĆ, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28*, Sarajevo 1991, 285–295.

[86] M. SUIĆ, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28*, Sarajevo 1991, 292.

mramora (*Tragurium marmore notum*).[87] Eksploatacija kvalitetnog kamena na trogirskome se području nastavila i u narednim stoljećima, o čemu uostalom svjedoče i toponimi s rimskim korjenima (*Seget = Sicata*) i dr.[88]

Tragovi antičkih kamenoloma registrirani su i na zadarskome području, gdje se eksploatirao izvrstan bijeli vapnenac korišten za izgradnju pojedinih dijelova mnonumentalnijih objekata. Tako se tragovi tih kamenoloma nalaze na Ravi, na Ižu, Sestrunju i dr. Otočić Lavdara, gdje se također opažaju tragovi eksploatacije kamena, svoje ime duguje upravo toj djelatnosti (lat. *lapidaria*).[89] Najveći dio javnih i privatnih građevina *Iadera*, osobito važniji arhitektonski objekti, izrađeni su od kamena sa ovih otoka.[90]

Tragovi antičkih kamenoloma registrirani su i na Tetovišnjacima, Šilu, Abi i Smokovenjaku na Kornatima te Lavdari i Maloj Lavdari kod Sali, potom Savra i na jugoistočnom dijelu otoka Sestrunja.[91]

Kamen se u antičko doba eksploatirao i na sjeveroistoku otoka Vrgade, na jugoistoku otoka Pašmana (kod Pustograda), na otoku Frmiću, na južnom ulazu u Pašmanski kanal te kod Biograda.[92]

Nema sumnje da su brojni antički kamenolomi otvarani i u unutrašnjosti Dalmacije, osobito prilikom gradnje važnijih vojničkih utvrđenja te većih civilnih naselja. I pojedine klesarske radionice, osobito one u unutrašnjosti s dužim vremenom trajanja, otvarale su kamenolome za eksploataciju kvalitetnijeg kamena.

Rimski kamenolomi su registrirani i na etničkom području *Colapiana*, uz srednji tok rijeke Kupe na graničnom području Dalmacije i Panonije. U kamenolomima na području selâ Dugi Dol i Štrikovac u okolici Topuskog na Banovini tijekom 3. su st. izrađivani sanduci i poklopci sarkofaga te okrugle urne od vapnenca. Kvalitetnim kamenom ovi su kamenolomi snabdijevali i rimska naselja koja su se nalazila u selu Petar Mrežnički, u Topuskom, a najvjerojatnije i graditelje Siscije.[93]

---

[87] *PLIN. nat. hist. III* 141: ... *paeninsula Hyllis circuitu C, Tragurium civium Romanorum marmore notum, Siculi in quem locum divus Claudius veteranos misit...* Usp. M. SUIĆ, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 285.

[88] Usp. M. SUIĆ, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 290–291; isti, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 275.

[89] P. SKOK, Slavenstvo, 228, 259; M. SUIĆ, Zadar, 276.

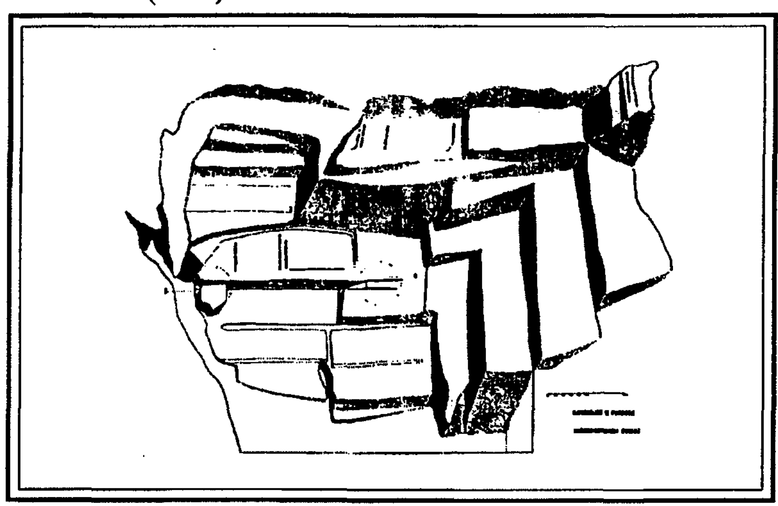
[90] Usp. M. SUIĆ, *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 59–60.

[91] Usp. Z. BRUSIĆ, *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 68; B. ILAKOVAC, *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997,* 90; M. SUIĆ, Zadar, 276.

[92] Usp. Z. BRUSIĆ, *Diadora 13 (1991)* karta na str. 231.

[93] Usp. I. ŠARIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 15 (1982)* 43–58.

U kasnoantičko doba za potrebe izgradnje lokalnih naselja te monumentalnijih dijelova arhitekture i nadgrobnih spomenika eksploatiran je i obrađivan kamen i u radionicama na području Korduna[94] te na području Prozora u Lici (sl. 65).[95]



Sl. 65: Ostaci rimskog kamenoloma kod Prozora u Lici (prema I. Šariću)

U kasnoantičko je doba za potrebe lokalne gradnje kamen eksploatiran i na širem sarajevskom području, primjerice u Gradcu kod Hadžića iznad rijeke Zujevine. U njemu su, bez sumnje, bili izrađeni i dijelovi oltarne pregrade iz kasnoantičke bazilike koji su tamo pronađeni.[96]

Jedan se kamenolom nalazio u Dardaganima kod Zvornika, u kojemu je, sudeći po rimskim monetama, kamen vađen u vrijeme vladavine cara Valentinijana I. (364.–375.). U njemu su, sudeći prema pronalasku jednog Mitrinog reljefa, najvjerojatnije kao majstori, bili angažirani Orijentalci.[97]

5. 1. Klesarske radionice

U rimsko su se doba najznačajnije kamenoklesarske i kamenorezačke radionice (*officina lapidaria*) nalazile u primorskim gradovima, osobito u

[94] Usp. I. ŠARIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 24–25 (1991–92)* 111–120.

[95] Usp. I. ŠARIĆ, *Materijali tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb 1980., 117, Tab. IVI, sl. 1.

[96] Usp. L. FEKEŽA, *Prilohi historiji Sarajeva*, 22.

[97] M. KOSORIĆ, *Članci i grada 6 (1965)* 49–52.

provincijalnom središtu Saloni[98] i u Naroni,[99] gdje su izrađivani monumentalniji arhitektonski objekti, nadgrobni spomenici, sarkofazi i dr., uglavnom za lokalno tržište.[100] Visokokvalitetna kamena plastika, primjerice mramorni sarkofazi i monumentalniji kipovi osobito oni koje su prikazivali pojedine pripadnike carskih obitelji te rimska božanstava uglavnom su dopremane sa strane (sl. 66). Pojedini su majstori i njihove radionice djelovali unutar značajnijih vojničkih logora, primjerice u Burnumu (sl. 67). Među njima je bilo vrlo kvalitetnih majstora koji su prvenstveno radili za vojničke potrebe.



Sl. 66: Primjer kamene plastike iz Narone



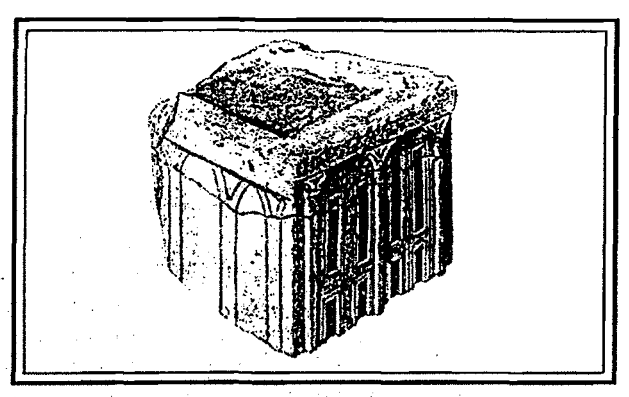
Sl. 67: Stela jednog rimskog vojnika iz Burnuma

Osim u Burnumu jedna je klesarska radionica, koja je prvenstveno izrađivala nadgrobne spomenike, djelovala tijekom 1. st. poslije Kr. i uz vojnički logor koji se nalazio na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog.[101] Uz isti se vojnički logor, odnosno antičko naselje *Novae* (Runovič kod Imotskog), povezuje i djelatnost kamenoklesarske radionice majstora Maksimina, koja je između trećeg i petog desetljeća 2. st. poslije Kr. izrađivala kvali-

[98] *CIL III 8840.*
[99] *CIL 1777.*
[100] Usp. N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 5*, Split 1980, 137.
[101] Usp. V. PAŠKVALIN, Stele, 119–131.

tetne nadgrobne spomenike.[102] Vjerojatno se uz djelovanje kamenorezarskih i kamenoklesarskih radionica vojničkog logora na Gračinama na Humcu kod Ljubuškog treba dovesti u svezu i izrada arhitektonskih i reljefnih dijelova Aurelijeva hrama iz Graca kod Posušja iz 183. g.[103]

Nema sumnje da su majstori klesari djelovali i u dubljoj unutrašnjosti provincije, osobito uz značajnija urbana naselja. No, o njihovoj djelatnosti nema dovoljno podataka koji bi upućivali na precizno vrijeme djelovanja i smještaj. Manje vješti, priučeni i putujući majstori, osobito tijekom razvijene i kasne antike, djelovali su isključivo u unutrašnjosti Dalmacije. Njihovi se proizvodi mogu prepoznati sličnim strukturalno-ornamentalnim oblicima i sadržaju. U jednoj takvoj, koja se najvjerojatnije nalazila ili na području antičkog *Delminiuma* ili Livna, izrađeno je više nadgrobnih spomenika koje ukrašava *aedicula* s amforom u sredini i delfini.[104] Jedan je majstor ili radionica na istome području izrađivala rimske urne i nadgrobne spomenike koje karakterizira ukrasni motiv *vrata podzemlja (porta Inferi)* (sl. 68). Jedna ili dvije kamenoklesarske radionice je djelovala tijekom 2. ili 3. st. na području *municipiuma Salvium* na Glamočkom polju. Izrađivala je vrlo uspješno žrtvenike za hramove, nadgrobne spomenike te monumentalnije arhitektonske dijelove za građevine rimskih naselja na Glamočkom polju.[105]



Sl. 68: Nedovršeni sanduk za pepeo iz Tomislavgrada s motivom porta Inferi (prema C. Patschu)

---

102 Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 339–356; isti, Iliri, 559–570.

103 Usp. Đ. BASLER, Svetište, 67–71.

104 Usp. K. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 235–236; isti, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 175, sl. 24, 25, 26; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 90, 92, 94; V. PAŠKVALIN, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1*, 169, 170, T. III, 7, 8, T. IV. sl 11.V. PAŠKVALIN, *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc.*, 168, T. I, 1.

105 Usp. I. BOJANOVSKI, *Glas. Zem. muz. 40/41 (1985/1986)* 81.

Tijekom 3. st. jedna je klesarska radionica djelovala na području Zenice. U njoj su uglavnom izrađivani sepulkralni spomenici od kamena slabije kvalitete (muljike), pogodnog za rezbarenje poput drveta. Karakteriziraju je prikazi figura u visokom reljefu bez naročite plastičnosti, nalik duborezu.[106]

Majstori klesari su tijekom razvijene antike bili angažirani i na izradi arhitektonskih dijelova monumentalnijih objekata. Tako je, tijekom druge polovice 3. st., majstor *Ingenuus* izrađivao arhitektonske dijelove za jedan antički objekt u Doboju kod Kaknja.[107]

I na području antičkog naselja *Baloie* u Šipovu zabilježeno je djelovanje jedne klesarske radionice s više majstora, u kojoj su tijekom 4. st. izrađivani sepulkralni objekti (sarkofazi, urne, mauzoleji, različiti reljefi i dr.).[108]

Na području Dalmacije od početka 4. st., osobito u dubljoj unutrašnjosti, bilježi se izraziti pad kvalitet rada klesarskih radionica. Djelimičan uzrok je bio i u tome što je kraj 3. i početak 4. st. bio obilježen izvođenjem velikih gradnji diljem Carstva (*Spalatum, Sirmium, Romuliana, Thesalonika, Constantinopolis, Mediolanum, Augusta Traveriorum* i dr.), koje su privukle gotovo sve značajnije klesare i graditelje. Neangažirani su ostajali priučeni i samouki majstori koji nisu vladali proporcijama antičkih oblika i standarda.[109] Prihvaćali su se kamenoklesarstva isključivo zbog pomankanja pravih majstora te dobre zarade koje je ono donosilo. Njihovi su proizvodi uglavnom drugorazredne kvalitete. Najčešće su izrađivani i od kamena lošije kvalitete koji se, poput drva, dao lakše obrađivati.

6. Udruženja obrtnika

Tijekom prvih stoljeća Carstva veća su primorska naselja Dalmacije, prvenstveno Salona, bila središte velikog broja malih obrtnika i drugih djelatnika, koji se zbog zaštite svojih interesa najčešće organiziraju u strukovna udruženja (*collegia*). Kako bi bili što djelotvorniji, za zaštitnike (*magister,*[110] *praefectus,*[111] *praefectus et patronus*[112]) su nerijetko birali vrlo utjecajne osobe, među kojima rimske vitezove,[113] visoke vojne časnike,[114] gradske dužnos-

---

[106] Usp. D. SERGEJEVSKI, *Zbornik Gavril Kacarov,* 81–87.

[107] *ILIug. 97*; D. SERGEJEVSKI, *Glas. Zem. muz. 3 (1948)* 177.

[108] Usp. N. CAMBI, *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 98, 103.

[109] Usp. Đ. BASLER, Kršćanska arheologija, 21–22.

[110] *CIL III 8819.*

[111] *CIL III 2075, 8787.*

[112] *CIL III 2018, 2026,* 2087.

[113] *AE 1922, 39; ILIug. 678, 2109.*

[114] *CIL III 2018, 2026.*

nike[115] i dr. Na čelu su ovih udruženja bile također ugledne osobe (*collector*,[116] *collega et consacrarius*,[117] *vexillarius*[118] i dr.).

Po broju obrtnika i njihovih udruženja prednjačilo je provincijalno središte Salona, u kojoj se, između ostalog, susreću udruženja prerađivača krpa (*collegium centonnariorum*),[119] priređivača gozbi (*collegium epulum*),[120] obrtnika za drvo, metal, kamen i dr. (*collegium fabrum*,[121] *collegium fabrum Veneris*,[122] *collegium fabrum et centonariorum*),[123] drvodjelja i trgovaca drvom (*collegium dendrophorum*),[124] građevinara i tesara (*collegium fabrum tignuariorum*),[125] kamenara (*collegium iuventutis lapidariorum*),[126] kamenara – transportnih djelatnika (*collegium lapidariorum saccariorum*),[127] transportnih djelatnika (*collegium saccariorum*),[128] ostalih obrtnika (*collegium*)[129] i dr. Udruženja obrtnika se susreću i u okolici Salone (Klis,[130] Rižinice kod Klisa).[131]

Osim obrnika organiziranih u strukovna udruženja u Saloni se susreću i djelatnici koji zbog malobrojnosti ili drugih razloga nisu bili strukovno organizirani. Među njima su bili liječnici (*artis medicinae industriae primae*),[132] postolari (*calegarius*),[133] voskari (*ceriolarius*),[134] odvjetnici (*magister iuris*),[135] mjerači (*mensor*),[136] mjerači-graditelji (*mensor aedificiorum*),[137] brzopisci i smočari (*notarius et obsonator*),[138] pedagozi (*paedagogus*),[139] glazbenici (*pan-*

---

[115] *CIL III 2075, 8787, 14712, ILIug. 678.*

[116] *CIL III 2555.*

[117] *CIL III 2109.*

[118] *CIL III 8837.*

[119] *CIL III 8843.*

[120] *ILIug. 2084.*

[121] *CIL III 8824, 8829; VAHD 45 (1922) 19, 4081A.*; F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 29 (1906) 20, 3415A, 216, 3657 A; 30 (1907) 55, 3551 A.*

[122] *CIL III 1981, 2108.*

[123] *CIL III 2107; 8812, 8824, 8829, 8837, 8819, 9445, 12835, ILIug. 95, 2115, 2286.*

[124] *CIL III 8823, 8824.*

[125] *CIL III 8841.*

[126] *CIL III 8840*; F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 12 (1889)* 17, 13.

[127] *VAHD 45 (1922)* 7, 4801 A.

[128] *CIL III 14642, 14643, AE 1925, 54; ILIug. 2126.*

[129] *CIL III 1971, 2110, 2114, 2119, 2266, 2348, 6381, ILIug 720.*

[130] *CIL III* 14231, *ILIug. 2018.*

[131] *CIL III 14221; ILIug. 2030.*

[132] *CIL III 2123, 14727.*

[133] F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 20 (1898)* 9, 2150 + 2195, *27 (1904)* 164, 3397.

[134] *CIL III 2112, 2113.*

[135] *CIL III 8822, 8836.*

[136] *CIL III 2124, 2128.*

[137] *CIL III 2129.*

[138] *CIL III 1398 = 8565; ILIug. 2116.*

[139] *CIL III 2111, 14731, ILIug. 2146.*

durius),[140] mlinari – pekari (*pistor*),[141] bojadisari skupocjenih tkanina (*purpurarius*), govornici (*rhetor*),[142] gladiatori (*secutor*),[143] pisari (*scriba*),[144] listonoše (*tabellarius*),[145] rezbari (*toreutes*),[146] spaljivači mrtvaca (*ustiarius*),[147] staklari (*vitriarius*)[148] i dr.

Obrtnička se udruženja (*collegium fabrum*) susreću i u drugim mjestima, ali u znatno skromnijem broju u odnosu na Salonu. Registrirani su u Naroni,[149] Jaderu,[150] Dokleji,[151] Tiluriju,[152] Biogradu na Moru (*collegium fabrum et centonariorum*),[153] Srinjanima (*collegium fabrum Veneris*),[154] Žrnovici kod Stobreča (*collegium lapidariorum saccariorum*)[155] i Sućurcu (*collegium*).[156] Pojedini su djelatnici bili aktivni i u drugim sredinama, primjerice u Delminiju se susreće javni pisar (*scriba publicus*),[157] a u Dokleji učitelj grčkog jezika (*grammaticae Graecae peritissimus*).[158]

7. Vunarsko-suknarski i tekstilni obrt

Kako je domicilno pučanstvo Dalmacije u predantičko doba i u vrijeme grčko-rimske antike uvelike bilo okrenuto uzgoju stoke (uglavnom ovaca i koza), proizvodilo je i značajne količine vune i kostrijeti koji su prerađivani za vlastite potrebe kao i za izvoz.[159] U proizvodnji vune te vunarsko-suknarskih proizvoda u predantičko i antičko doba prednjačili su veliki plemenski savezi poput Delmata, Liburna, Japoda, Ardijejaca, Autarijata i dr., o čemu,

---

140 *ILIug. 2788.*
141 *ILIug. 2663.*
142 *CIL III 2127A.*
143 *CIL III 8825, 12925, 14644, ILIug. 2267.*
144 *CIL III 2122, 2019 = ILS* 7161.
145 *ILIug. 2733.*
146 *CIL III 8839.*
147 *ILIug. 2481, 2489.*
148 *ILIug. 2487.*
149 *CIL III 1829; ILIug. 1889.*
150 *ILIug. 95.*
151 *AE 1905, 47; ILIug. 1829.*
152 F. BULIĆ, *Bull. arch. st. dalm. 26 (1903)* 131, 3114.
153 *CIL III 9942.*
154 F. BULIĆ, *Bull. Dalm.* 23 (1900) 53, 2784.
155 F. BULIĆ, *Bull. Dalm.* 24 (1901) 35, 2895; *CIL III s. 14642*; *ILS* 7292; drugi iz Stobreča: F. BULIĆ, *Bull. Dalm. 24 (1901)* 36, 2914.
156 *CIL III 2109.*
157 A. ŠKEGRO, *Ztschr. Papyrol. Epigrap. 101 (1994)* 290–291, br. 3, T. XXII, br. 3.
158 *CIL III s. 12702*; *ILS* 8867.
159 *VARR., Rust. II 196–10; PLIN., nat. hist. VIII 191: Histriae Liburniaeque pilo propior quam lanae pexis aliena vestibus.*

između ostalog, svjedoče antički pisci,[160] ostaci tkalačkih stanova na brojnim gradinskim naseljima (ponajviše delmatskim),[161] nadgrobni spomenici[162] i dr. Iako je vunarsko-suknarski obrt na području Dalmacije imao dugu tradiciju, vrhunac je dosegnuo u vrijeme kasne antike s otvaranjem velikih prerađivačkih pogona u Saloni te u Dioklecijanovoj palači u Splitu.

Snažan razvoj vunarsko-suknarskog obrta tijekom kasne antike prvenstveno je omogućilo razvijeno stočarstvo u bližem zaleđu istočnog Jadrana, zahvaljujući kojem su i nastali veliki pogoni za preradu vune i izradu vunarsko-suknarskih proizvoda u većim gradovima i utvrđenjima na obali. Neki od njih su ovamo preseljavani iz drugih provincija (primjerice iz Panonije u Salonu). Osim sigurnosnih razloga, prometnih pogodnosti te dugoj tradiciji proizvodnje i izvoza, dodatni motiv njihovom preseljenju ka obali bio je i uvelike uznapredovali proces robne razmjene, kao i koncentracija velikog broja trgovaca u ovim naseljima, osobito u Saloni.[163] Kako su ovi pogoni bili od osobitog interesa za državu, uglavnom su se i nalazili pod njenim nadzorom posredstvom osobitih dužnosnika (*procuratores*).[164]

Veliki pogoni za preradu vune i proizvodnju tkanina u kojima je, kao što im i ime kazuje (*gynaecia*), dominirala ženska radna snaga, osim u Saloni[165] djelovali su i unutar carske palače u Splitu. I oni su, poput onih u Saloni,[166] bili pod prokuratorovim nadzorom (*procurator gynaecii Joviensis, Dalmatiae Aspalato*).[167]

U Saloni su u kasnoantičko doba proizvođene i skupocjene grimizne tkanine. O njihovu radu, između ostalog, svjedoče i pojedini obrtnici poput *magistera conquilariusa*[168] i dr. Ovi i drugi pogoni za izradu skupocjenijih proizvoda (haljina, nakita, posuđe od plemenitih metala i dr.) bili su pod nadzorom osobitog državnog dužnosnika (*comes commerciorum*).[169]

---

[160] *AESCH*. ap. *Steph. Byz. Sv.* Λιβυρνοί: Λιβυρνική μανδύη εἶδος ἐσθῆτος; *MART. XI 98, 10; STEPH. BYZ.*, μάνδυη, *415, 10;* Usp. P. LISIČAR, Korkira, 60, 115.

[161] V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 299.

[162] Vašarovine (Livno). Usp. *C. Patsch, Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 255 = *CIL III 9858.*

[163] *CIL III12924, 2006, 2086, 6380, 12924, 14927, CIL IX 3337,* M. ABRAMIĆ, Forschungen III, 151; T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1,* 92.

[164] *NOT. DIGN. OCC. XI 46: procurator gynaecii Bassianensis, Pannoniae Secundae translati Salonis; 48: procurator gynaecii Savensis, Dalmatiae Aspalato; 66: procurator bafii Salonitani, Dalmatiae;* G. NOVAK, Povijest Splita I, 36–37.

[165] *NOT. DIGN. OCC. 22.*

[166] *ILIug. 2772 (4087a): gyneceio.*

[167] *NOT. DIGN. OCC. XI 48.*

[168] G. NOVAK, *Hist. Zbor. 1 (1948)* 136.

[169] *NOT. DIGN. I, 252*; H. CONS, La province, 357.

Zaključak

Na područjima koja su bila u sastavu rimske provincije Dalmacije od 8./9. g. obrtništvo je bilo značajnim izvorom prihoda uglavnom malom broju ljudi koji su proizvode ili sami izrađivali ili su za taj posao unajmljivali druge. Uglavnom se radilo o ljudima koji su na dalmatinska područja dospjeli sa strane, a ponajviše su potjecali iz libertinskog i robovskog staleža ili su pak bili vojnici. U svrhu očuvanja kvalitete svojih proizvoda »zaštićivali« su ih pečatima, grafitima, simbolima ili nekim drugim sličnim oznakama. Ovo se osobito odnosi na keramičarske i opekarske proizvode. Ponekad su majstori imali potrebu potpisivati se i na druge vrste svojih proizvoda, primjerice nadgrobne spomenike (majstor *Maximinus*), nakit (majstor *Messor*), oružje i dr.

Na dalmatinskim je područjima najdužu tradiciju imao keramičarski obrt, čiji su proizvodi na tržištu bili najtraženiji. U keramičarskim radionicama, razasutim diljem Dalmacije, uglavnom je dominirala izrada proizvoda namijenjenih svakodnevnoj uporabi. U njima su rijetko proizvođeni skupocjeni proizvodi poput reljefnih i oslikanih zdjela i dr. Keramičarski obrt se na području Dalmacije kontinuirano razvijao još od neolitskih vremena. Vrhunac je dosegao tijekom posljednjih stoljeća stare ere, uglavnom u radionicama helenskih majstora iz grčkih kolonija na Jadranu. Među ovima su prednjačili isejski majstori koji su proizvodili luksuznu reljefnu i oslikanu keramiku, kako u samoj *Issi* tako i u isejskim uporištima na obali. U vrijeme rimske antike osjetno se povećala potražnja za keramikom, osobito onom fino oblikovanom i umjetnički obrađenom, pa se ona doprema u velikim količinama s različitih sredozemnih i drugih područja. O ovome, između ostalog, najbolje svjedoče tereti potopljenih brodova iz dalmatinskog akvatorija i luksuzna keramika koja je pronađena diljem Dalmacije, kako u urbanim tako i u ruralnim naseljima pa i rudarskim objektima. Pojedine keramičarske radionice su izrađivale kvalitetnu robu i u samoj Dalmaciji, uključujući i njenu unutrašnjost. Iako se uglavnom radilo o predmetima namijenjenim svakodnevnoj uporabi, u ovim su radionicama proizvođeni i drugi, primjerice svjetiljke i dr.

Izrada umjetničkih i drugih predmeta od plemenitih metala na području Dalmacije također ima dugu tradiciju. Njeni počeci datiraju na sam početak metalnog doba. Za razliku od keramičarskog obrta, obrada plemenitih metala nije imala kontinuirani razvoj. Izrada ukrasnih predmeta od plemenitih metala dosegla je vrhunac također zahvaljujući helenskim majstorima tijekom kalasičnoga helenskog doba te u prvim stoljećima principata. Plemeniti metali su u predklasično doba uglavnom obrađivani pod okriljem pojedinih plemenskih prvaka, a u grčko-rimsko doba u pojedinim naseljima na istočnojadranskoj obali ili pak u pojedinim utvrđenjima kao

npr. na Gradini u Ošanićima kod Stoca – središnjem naselju Daorsa. Kako proizvodi ovih majstora nisu mogli pokrivati ni lokalno tržište, luksuzni su predmeti uglavnom uvoženi. Skupocjeni su predmeti, prvenstveno posuđe od srebra, ponekad izrađivani i unutar pojedinih rudarskih centara. U nekom od njih vjerojatno je izrađeno i skupocjeno srebreno poduđe za Licinijeve decenalije. U rudarskim središtima u unutrašnjosti provincije (primjerice u Domaviji) razvijali su se i osobiti metalurški obrti, kao npr. lijevanje sarkofaga i cijevi od olova te (na Crkvini u Blagaju na Japri) kovanje metalnih predmeta namijenjenih građevinarstvu (čavli, klamfe, obtnički alati, cijevi za kovačke mijehove i dr.).

Izrada ukrasnih predmeta te oružja i oruđa od neplemenitih metala na području Dalmacije također vuče svoje korijene iz samih početaka metalnog doba. Proizvodnja nakita od bronce (osobito kod Japoda) te oružja i oruđa od bronce i željeza intenzivirala se krajem drugog i tijekom prvog tisućljeća pr. Kr. O ovome, između ostalog, svjedoče i kalupi za vrške kopalja iz brončanodobnog naselja u Varvari (Rama u sjevernoj Hercegovini), nalazi iz željeznodobnog naselja Pod u Bugojnu (u središnjoj Bosni), odnosno tipovi pojedinog lokalnog oružja (osobito vršci željeznih kopalja kod Delmata) i dr.

Među građevinskim obrtima na dalmatinskim područjima osobito je dugu tradiciju imalo kamenoklesarstvo koje svoj vrhunac doseže u vrijeme grčko-rimske antike. Počeci primitivne obrade kamena na dalmatinskim područjima u obliku izrade primitivnih oružja i oruđa datiraju još iz vremena paleolitika. Intenzivnija pak eksploatacija i obrada kvalitetnijih vrsta kamena u svrhu izrade monumentalnijih arhitektonskih objekata, nadgrobnih spomenika, žrtvenika i dr., započinje dolaskom grčkih kolonista na istočnodalmatinska područja tijekom posljednjih stoljeća stare ere. Upravo su ovi majstori inicirali eksploataciju najboljih vrsta dalmatinskog kamena na srednjodalmatinskim otocima (Vis, Brač, Korčula) i obali (Trogir i dr.). Eksploatacija kamena u kamenolomima koje su otvorili grčki majstori nastavila se i tijekom rimske antike. Uz ove su ponekad otvarani i novi kamenolomi, prvenstveno za privremenu eksploataciju manje kvalitetnijih vrsta kamena namjenjenog za lokalnu gradnju. Veći broj ovih kamenoloma nalazi se na zadarskome području, a ponegdje i u unutrašnjost Dalmacije (Prozor u Lici, livanjsko, duvanjsko, glamočko područje, Skelani na Drini i dr.).

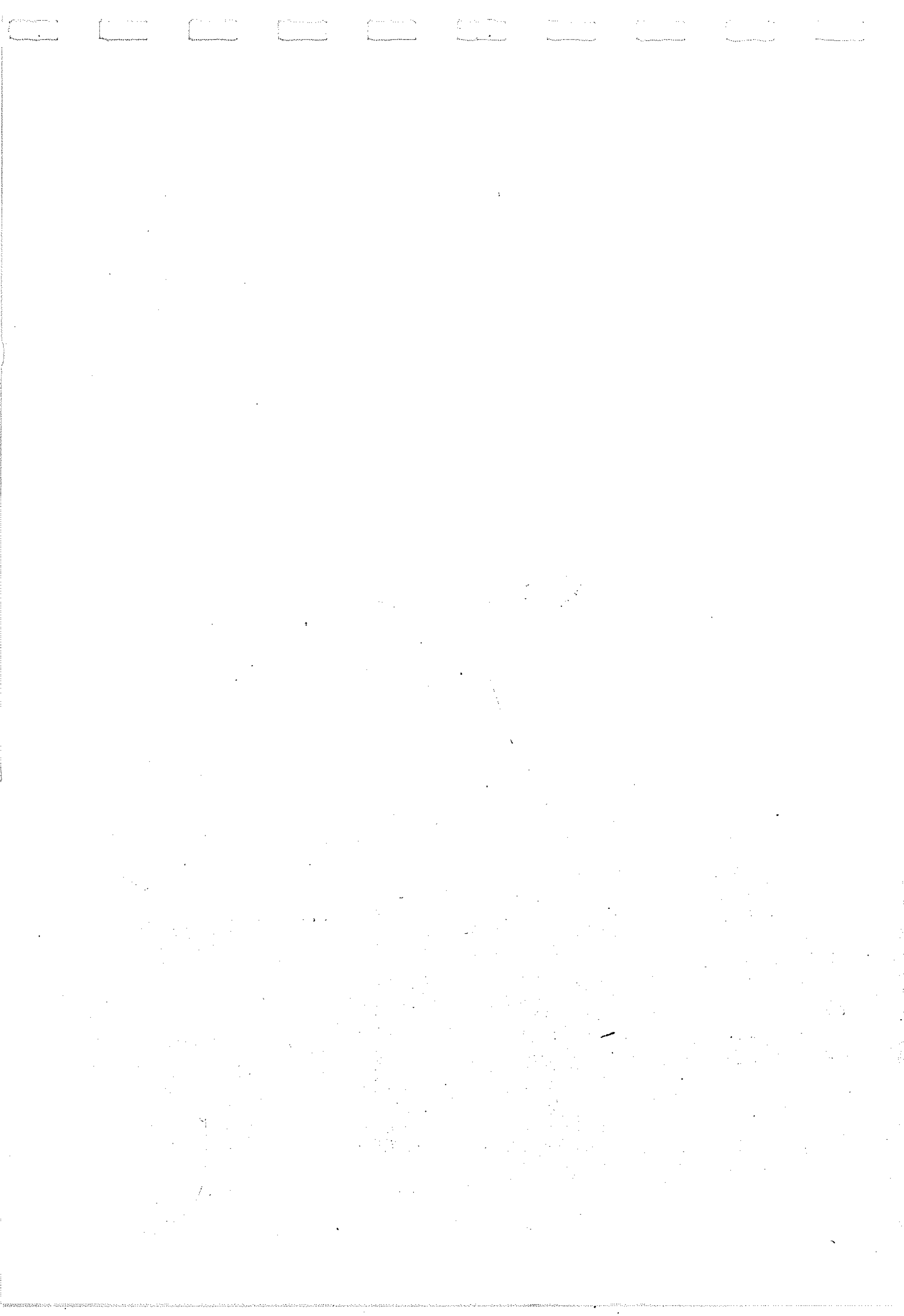
Među obrtnicima su uglavnom dominirale privatne osobe i njihove radionice. U pojedinim obrtničkim granama, osobito u kamenorezarstvu, tesarstvu i proizvodnji krovnog crijepa i cigle, isticali su se vojnički majstori koji su svoje proizvode uglavnom namjenjivali vojničkoj klijenteli. Ovi vojnički su majstori svoje radionice imali najčešće unutar ili uz same vojničke logore. Među njima su se tijekom prvog stoljeća osobito isticali majstori voj-

ničkog logora u Burnumu, pripadnici *legio XI Claudia pia fidelis*. Koliko su ovi majstori bili cijenjeni vidi se i iz činjenice da su pojedine primjerke alata kojim su se služili urezivali i na nadgrobne spomenike (sl. 63). Vojnici-majstori su i tijekom narednih stoljeća nerijetko proizvodili različitu robu, osobito keramičarsku, za potrebe logora kojemu su pripadali diljem Dalmacije.

Kao što je i razumljivo najviše je obrtnika bilo angažirano u urbanim središtima prvenstveno na obalnom dijelu Dalmacije (*Salona, Iader, Doclea*, i dr.) gdje im je bilo trajno osigurano tržište. Iz ovih sredina, pogotovo iz Salone, zahvaljujući kopnenim i pomorskim komunikacijama roba se mogla plasirati bilo kuda. Na području Dalmacije pojedini su obrti, osobito keramičarski, njegovani i u okviru pojedinih većih gospodarstava. Uglavnom se radilo ili o manjim radionicama ili o priučenim majstorima koji su u vrijeme pasivne poljodjelske sezone izrađivali proizvode neophodne ili samom gospodarstvu ili najužem lokalnom tržištu. Veća gospodarstva su ponekad imala i vrlo kvalitetne majstore koji su izrađivali uglavnom ambalažu u kojoj su plasirani proizvodi namijenjeni izvozu (amfore za vino i maslinovo ulje).

U vrijeme kasne antike obrtnici i njihove radionice uglavnom su se koncentrirali u utvrđenim naseljima na jadranskoj obali, prvenstveno u Saloni i palači cara Dioklecijana u Splitu. Neki su pogoni na obalu preseljavani i iz vrlo udaljenih prostora u unutrašnjosti i iz drugih provincija, pa je tijekom razvijene i kasne antike Salona bila vodeće obrtničko središte Dalmacije.

VI.
TRGOVINA



1. TRGOVAČKI PUTEVI

Na područjima koja su bila uključena u provinciju Dalmaciju trgovalo se, s manjim ili većim intenzitetom, još od neolitika, o čemu između ostalog svjedoče nalazi opsidijana, kremena, jadeita, serpentina, keramike te školjke *Spondylus gaederopus* iz Grapčeve i Markove špilje na Hvaru i na drugim istočnojadranskim otocima[1], ali i prikaz lađe sa komadića keramike iz Markove Špilje na Hvaru[2]. U neolitsko je doba s Lipara i Monte Gargana na srednjodalmatinsko otočno i obalno područje u značajnim količinama dopreman opsidijan[3].

Tijekom neolitika trasirana je i transjadranski plovni put Danilo – Splitska vrata – Hvar – Lastovo – Vis – Svetac – Palagruža – Monte Gargano.[4] Ovaj je plovni pravac ostao nepromijenjen i tijekom grčko-rimske antike. Transjadranska razmjena dobara intenzivirala se tijekom brončanog doba,[5] kada se na Jadranu pojavljuju egeo-kretske lađe koje prema sjevernojadranskim područjima plove od Korkyre preko Otranta duž južnoitalske obale, uz obale Beneventa i Monte Gargana, a potom također transjadranskim plovnim pravcem prema istočnoj jadranskoj obali. Na putu prema sjevernom Jadranu plovilo se kroz zadarski arhipelag te Velebitskim kanalom ka kvarnerskom otočju i Istri, a potom i prema Adriji i Spini, odnosno prema dolini rijeke Po što su i morske struje olakšavale (sl. 69). U zaleđu gornjeg Jadrana završavao se i plovni pravac koji je Dunavom, Savom i Ljubljanicom vodio od crnomorskih područja, o čemu također svjedoči i legenda o Argonautima.[6]

Na sjevernojadransko se područje sve do kasnorepublikanskog doba s baltičkih prostora u velikim količinama slijevao jantar[7] koji se razmjenjivao

---

[1] Usp. B. ČEČUK, *Pom. zbor. 6 (1968)* 383–416.

[2] Usp. G. NOVAK, *Jugoslavenski mornar VII/9 (1951)* 201–205; isti, Prahistorijski Hvar, 40–41, T. CXCIV; M. ZANINOVIĆ, Lađa, 155–161.

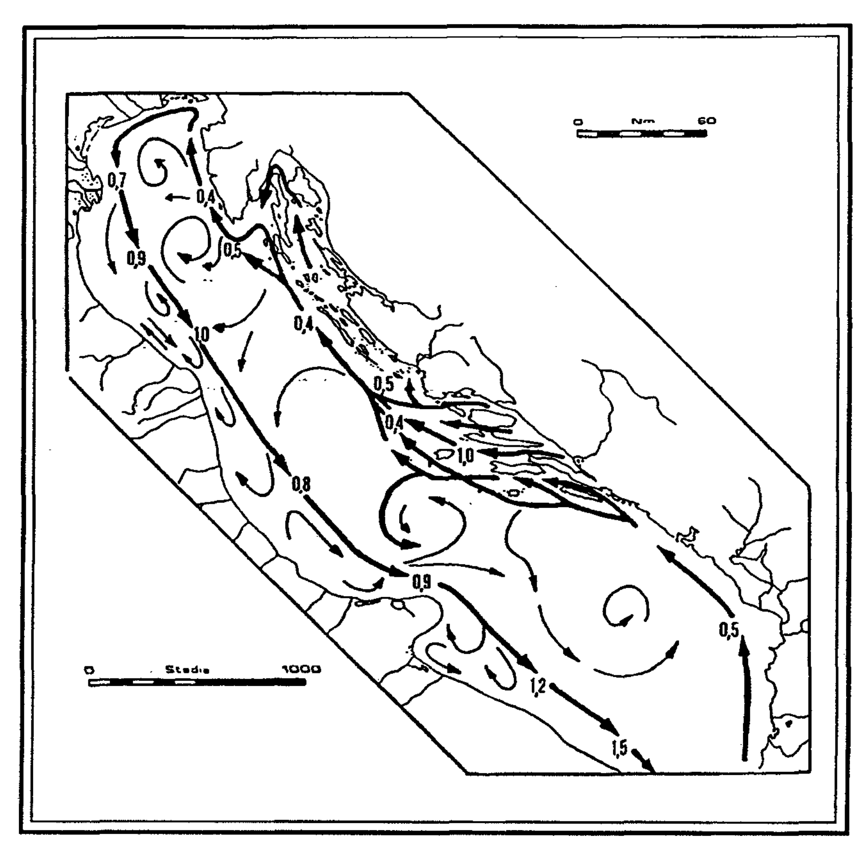
[3] Usp. B. ČEČUK, Adriatika; A. FABER, *Diadora,* 293.

[4] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Izdanja HAD-a 16 (1993)* 183.

[5] Usp. R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 53–71.

[6] Usp. *APPOL. RHOD. Argon.,* IV 505 i d.; R. KATIČIĆ, *God. Cent. balk. isp. VII/5 (1970)* 81, 85; M. SUIĆ, Zad. I, 91.

[7] Usp. E. DE SACKEN, *Arch. epigr. Mitt. 3 (1897)* 150.



Sl. 69: Morske struje na Jadranu (prema M. Kozličiću)

za različite vrste roba.[8] Trgovci s egejskih područja za jantar razmjenjuju oružje, nakit, keramičke proizvode i metalne proizvode, vino, maslinovo ulje i druge robe.[9] Na putu prema sjevernojadranskim područjima uplovlja-

[8] *ARISTOT., De mirab. auscul. 81;* Usp. M. KRIŽMAN, Svjedočanstva, 38–39; *PLIN. nat. hist. XXXVII 3, 43;* E. STURMS, *Commentationes Balticae 1 (1954)* 167–205; R. KATIČIĆ, *God. Cent. balk. isp. VII/5 (1970) 104;* J. BOARDMAN, Kolonien, 277–278; J. WIELOWIEJSKI, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 3 (1984) 2,* 69–87.

[9] Usp. R. KATIČIĆ, *God. Cent. balk. isp. VII/2 (1970)* 103–104; L. BRACCESI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 127–132. O trgovini jantarom i njegovoj disperziji: E. STURMS, *Commentationes Balticae 1 (1954)* 167–205; J. JENSEN, *Acta Archaeologica 36 (1959)* 43–86; J. WIELOWIEJSKI, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 3 (1984) 2,* 69–87.

vaju i u brojna dalmatinska pristaništa,[10] kakvi su bila uz Trogirski otočić,[11] u Resniku kod Kaštel Novog,[12] u Rogoznici, u hvarskoj luci[13] i dr.). Posredstvom liburnskih i helenskih trgovaca jantar je u značajnim količinama dospijevao i na liburnske prostore,[14] pa su trgovinu ovom sirovinom do 6. st. pr. Kr. dobrim dijelom kontrolirali i sami Liburni. Potom su, kako se da zaključiti iz grobnih priloga, nadzor nad unosnom trgovinom jantarom od Liburna preuzeli Japodi.[15]

Osim transjadranske trgovačke razmjene dobara, od neolitskih je vremena snažno pulsirala razmjena dobara između jadransko-sredozemnih prostora i unutrašnjosti Balkana. Gotovo svi važniji trgovački putevi koji su spajali jadransko-sredozemne prostore s unutrašnjošću Balkana prolazili su područjima uključenima u rimsku provinciju Dalmaciju. Uglavnom se radilo o komunikacijama koje su vodile dolinama većih rijeka, kao što su npr. bile rijeka Skhumbi u Albaniji, Bojana – Zeta u Crnoj Gori, a osobito rijeka Neretva, uz koju je najintenzivnije pulsirala razmjena dobara između jadranskog i unutarbalkanskog svijeta još od neolitskog doba.[16] Južnije je sličnu ulogu imala pretpovijesna komunikacija koja je povezivala unutrašnjost Balkana s Otrantom i južnim Jadranom, čijom su trasom Rimljani tijekom 2. st. pr. Kr. izgradili jednu od svojih najvažnijih izvanitalskih cesta, tzv. *Via Egnatia*.[17]

Dobar se dio trgovačke razmjene helenskoga svijeta s unutrašnjošću Balkana odvijao i pravcem koji je vodio jugoistočnim dijelom suvremene Albanije, preko Ohrida te dolinom Drima. Drim je, prema pisanju Strabona, bio plovan od svog ušća do Dardanije,[18] što je uvelike olakšavalo razmjenu robâ.

Važan je trgovački pravac polazio i od Korkyre (Krfa) uz obalu prema Apoloniji i Dirahiju, a potom u unutrašnjost Ilirika.[19]

---

[10] Usp. G. NOVAK, Hvar, 27; B. TERŽAN, *Arh. vest. 35 (1984)* 110–118.

[11] Usp. N. PETRIĆ, *Diadora 14 (1992)* 23–38.

[12] Usp. B. KIRIGIN, *Obav. Hrv. arh. dr.* 21 (1989) 24–27.

[13] Usp. M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996) 313.*

[14] Usp. Š. BATOVIĆ, Nin, 24.

[15] Usp. A. PALAVESTRA, Ćilibar, pass; R. VASIĆ, *Starinar 43–44 (1992–1993)* 219–221.

[16] A. BENAC, Neretva, 15 i d.; M. KOZLIČIĆ, Geografija, pass.

[17] O ovoj komunikaciji: N. CEKA – L. PAPAJANI, *Monumentet 1 (1971) 43–59;* isti, *Studia Albanica 1 (1972)* 85–106; N. G. L. HAMMOND, *Jour. Rom. St. 64 (1974)* 185–194; L. GOUNAROPOULOU – M. B. HATZOPOULOS, Voie Egnatienne; R. SYME, *Roman Papers 6 (1991)* 99–10; R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 65.

[18] Usp. *STRAB. VII 5, 7;* F. PAPAZOGLU, Plemena, 148.

[19] R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 65.

2. Trgovci

Povoljniji su uvjeti za plasman helenskih roba na istočnojadranskom području nastupili utemeljenjem korintsko-korkirskih kolonija Epidamna (Ἐπίδαμνος) (u rimsko doba Δυρράχιον) 627. g. pr. Kr., Apolonije (Ἀπολλωνία) oko 600. g. pr. Kr.[20] te knidske kolonije Crne Korkire (Κέρκυρα ἡ μέλαινα) na otoku Korčuli tijekom ranog 6. st. pr. Kr.[21] Ulomci korkirskih amfora iz sredine 7. st. pr. Kr. registrirani su na Gradini (Mačkova Peć) u Raptima kod Trebinja u istočnoj Hercegovini.[22]

Glavno mjesto razmjene helenskih roba sa sirovinama iz zaleđa istočnog Jadrana odvijao se posredstvom Narone, kamo su helenski trgovci dospijevali još od 9. i 8. st. pr. Kr. Od 6. st. pr. Kr. u Naroni su se helenski trgovci i duže zadržavali.[23] Grčke trireme su, prema Pseudo-Skilakovu *Periplu*, nastalom u vremenu od 370. do 360. g. pr. Kr., u Naronu uplovljavale još u 1. pol. 4. st. pr. Kr.[24] Od 2. pol. 4. st. pr. Kr. grčki se trgovci u Naroni počinju i naseljavati.[25]

Od 11. do 7. st. pr. Kr. u trgovačkim tokovima na jadranskim prostorima dominirali su liburski trgovci koji su bili glavni posrednici u dopremi geometrijske keramike iz sjeverne Apulije na dalmatinsko područje. Apulska keramika se u značajnim količinama pronalazi na području Nina i Zadra, ali je ima i u obalnom dijelu središnje Dalmacije.[26] Pronalazi se i na području Kvarnera, u dolini rijeka Une, Kupe i Save.[27] Liburnski trgovci su od kraja 9. do 6. st. pr. Kr. održavali intenzivne veze s *Picenumom,*[28] odakle su vrlo intenzivno dopremali keramiku sve do posljednjih godina željeznoga doba.[29]

Prema pisanju historiografa Herodota (oko 485.–425. pr. Kr.) prvi su od Helena u Jadran počeli uplovljavati maloazijski Fokejci sa svojim penta-

---

[20] C. PRASCHNIKER – A. SCHOBER, Forschungen, 32–45; 69–75; C. PRASCHNIKER, *Jh. Österr. Arch. Inst. 21/22 (1922/24) Bb.* 203–223; isti, *Jh. Österr. Arch. Inst. 23 (1926) Bb.* 231–239; W. D. BLAWATSKIJ – S. ISLAMI, *Sov. Arh. 1 (1959) 4,* 166–201; J. BOARDMAN, Kolonien, 266–267.

[21] P. LISIČAR, Korkira; J. BOARDMAN, Kolonien, 267.

[22] M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 43–44 (1992–1993) 1994,* 129–133.

[23] G. NOVAK, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 123.

[24] *PSEUDO-SKYLAX, Peripl.,* 24; P. LISIČAR, Korkira, 73.

[25] C. PATSCH, Narona, 110; B. GABRIČEVIĆ, Neretva, 164.

[26] Usp. N. PETRIĆ, *Diadora 9 (1980)* 197–204.

[27] Usp. Š. BATOVIĆ, Nin, Tab. 12–14; isti, Ceramica.

[28] Usp. M. SUIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953) 1956,* 71–97; isti, *Zad. I,* 102.

[29] Usp. M. L. NAVA, *Australian Congress,* 569–571.

kontaeterama još tijekom 7. st. pr. Kr.,[30] tragajući za kositrom koji se tobože pronalazio na Elektridima (Ἠλεκτρίδες)[31] (Krku, Cresu i Lošinju).[32]

Veze Grka s jadranskim prostorima potvrđuje i grčki pjesnik Alkman (oko 625. pr. Kr.) spominjući konje jadranskih Eneta.[33]

Prema Hekatejevoj *Europi* (514.–510. pr. Kr.[34]) jonski su trgovci na svojim trgovačkim pohodima na Sredozemlju dospijevali i na prostore ilirske *Japygije* koja se nalazila na istočnom Jaranu.[35]

Veze helenskoga trgovačkog svijeta s istočnojadranskim područjima materijalno potvrđuje helenska keramika iz 8. i 7. st. st. pr. Kr. koja se pronalazi u ilirskom naselju u Radovinu kod Zadra[36] te crnofiguralna i južnoitalska keramika iz 7. i 6. st. pr. Kr. iz Osora, sa Cresa i Krka.[37]

Od 8. st. pr. Kr. na Jadranu jača utjecaj korinstskih trgovaca. Fragmenti geometrijskih protokorintskih i kasnogeometrijskih keramičkih posuda iz druge polovice 8. st. pr. Kr. se pronalaze i u središnjem daorskom naselju koje se nalazilo na Gradini u Ošanićima kod Stoca u istočnoj Hercegovini.[38] U 7. st. pr. Kr. u trgovini na istočnojadranskim prostorima prevladavali su korintski i korkirski trgovci. Njihovim su posredstvom grčke crnofiguralne vaze i vaze s geometrijskim ukrasima stizale i na područje Nina tijekom 7. i 6. st. pr. Kr.[39] Korintsko-korkirski trgovci su bili zainteresirani za široki spektar roba, prvenstveno za plemenite metale iz zaleđa istočnog Jadrana, potom za stočarske i prehrambene proizvode ali i za ljekovito bilje. Tako se u samom Korintu visoko cijenila perunika (Ἰλλυρικὴ ἶρις) koja se upotrebljavala za proizvodnju mirisnih ulja, vinâ i dr. Prema pisanju Teofrasta (372.–287. pr. Kr.) najtraženija je bila perunika s područja istočnog Jadrana,[40] a prema Nikandru (kraj 3. st. pr. Kr.)[41] i Pliniju Starijem pe-

---

[30] *HEROD. I, 163*; M. SUIĆ, Zad., 117.

[31] Περί θαυμασίων ἀκουσμάτων, cap. 81.

[32] ΑΝΟΝΥΜΟΥ [ΣΚΥΜΝΟΥ ΗΙΟΥ], *Periegesis 392–394*; *HEROD., III, 115; PSEUDO-ARIST., mir. ausc., 81; APOLL. RHOD.* IV, 505–506; STRAB., *V 1, 2; PLIN., nat. hist., III 152, XXXVII 32; POMP. MELA*, II 114; L. R. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 171; E. IMAMOVIĆ, *Rad. Fil. fak. Sar. 9–10 (1976–1980)* 211–233; M. KOZLIČIĆ, Geografija, 151.

[33] *ALCMAN*, Frag. *5*; P. LISIČAR, Korkira, 7.

[34] Usp. F. JACOBY, *F Gr hist. 1.*

[35] Frag. 86, 97.

[36] Usp. S. BATOVIĆ, *Diadora 4 (1968)* 61.

[37] Usp. P. LISIČAR, *Arh. Iug. 14 (1973)* 3; A. FABER, *Diadora 9 (1980)* 296, sl. 11, 5; 12, 1, 6, 7.

[38] Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[39] Usp. M. SUIĆ, Zad., 62.

[40] *TEOPH. IV, 5, 2.*

[41] NIKAND. *Theriaca, 607–609:* ἶριν υ' ἣν ἔθρεψε Δρίλων καὶ Νάρονος ὄχθα, Σιδονίου Κάδμοιο θεμείλιον 'Αρμονίης,...

runika s područja oko rijeke Drilona (Drim) odnosno u unutrašnjosti oko rijeke Narona (Neretve).[42] Osim perunike, u antici je bilo visoko cjenjeno i cmilje.[43] Ako je suditi po nalazu korintskih drahmi, utjecaj korintskih trgovaca na dalmatinske prostore bio je snažan i nakon 387. g. pr. Kr.[44]

U arhajsko je doba, kako na otočne tako i na obalne i unutardalmatinske prostore,[45] uvelike dopremana roba i s područja Velike Grčke (*Magna Graecia*),[46] odnosno iz Etrurije kao i iz Rima.[47]

Iako su atenski trgovci vodeću ulogu u trgovini na istočnojadranskim područjima stekli tek tijekom 5. st. pr. Kr., atenska obrtnička roba se na području Dalmacije susreće već u 6. st. pr. Kr.[48] Tako je, prema atenskom govorniku Liziji (oko 450.–380.), neki njegov suvremenik Atenjanin na Jadran samo jednim brodom otpremio robu u vrijednosti dva talenta.[49] Da su atenski trgovci na dalmatinsko područje zaista dopremali svoju robu svjedoči i atenski novac, koji je po kvantiteti na području Dalmacije odmah iza novaca Dirahija, Apolonije i Damastiona.[50]

Od 4. st. pr. Kr. na istočnojadranskim, osobito kontinentalnim područjima Dalmacije, u prvi plan izbijaju helenski trgovci iz Dirahija i Apolonije,[51] dok se od kraja 3. st. pr. Kr. u trgovačke tokove na istočnome Jadranu sve više uključuju italski trgovci.[52] Italski trgovci na dalmatinske pros-

---

[42] *PLIN., nat. hist. 21, 40: laudatissima in Illyrico, et ibi quoque non in maritimis, sed in silvestribus Drinonis et Naronae.* Usp. M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 112.

[43] *PLIN., nat. hist.* 3, 2:..... *Irinum Corinthi diu maxime placuit, postea Cyrici...; PLIN., nat. hist.* XXI, 7: *...sed iris radice tantum commendatur, unguentis nascens et medicinae. laudatissima in Illyrico, et ibi quoque non in maritimis, sed in silvestribus Drinonis et Naronae,... Illyrica quoque duarum generum est: raphanitis a similitudine, quae et molior, rhizotomos. subrufa optima, sternumenta tractatu movet. caulem habet subitalem, erectum; floret versicolori specie, sicut arcus caelestis, unde et nomen* Usp. i R. L. BEAUMONT, *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 184, bilj. 175; M. NIKOLANCI, *Neretva*, 155–160.

[44] Š. LJUBIĆ, *Ark. za pov. jug. 2 (1852)* 207; P. LISIČAR, *Rad. Fil. fak. Zad. 2 (1960–61)* 79; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1973) 250; IGCH 391;* P. VISONÀ, *Actes du 9ème Con. int. de num. Berne, Septembre 1979, Vol. I,* Louvain – la – Neuve Luxemburg 1982., 148, bilj. 6.

[45] Usp. B. ČOVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 25–32; R. ŠALABALIĆ, *Arch. Iug. 8 (1967)* 35–45; Đ. MANO-ZISI – LJ. POPOVIĆ, *BRGK 50 (1969)* 191–208; R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 56–66.

[46] M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 90–95, T. XI, 1; 99–101, T. XVI, 1; 107–108, T. XVIII, 3

[47] M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 91–92, T. XII a-b; 102–103, T. XI, 2;

[48] *Glas. Zem. muz. 11 (1899)* 279; Š. BATOVIĆ, *Rad. Inst. JAZU Zad. 15 (1968)* 177–179, T. III, 1.

[49] *LYS.,* Κατά Διογέιτονος *32, 25*: καὶ 'αποπὲμπσας 'εις τὼν [Αδρίαν] 'ολκάδα δυοῖν ταλάντοιν...

[50] Usp. B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 317–318.

[51] Usp. A. MANO, *Iliria 4 (1976)* 309 i d.

[52] Usp. C. DAICOVICI, Italici, 31.

tore uglavnom dopremaju broncu, keramiku,[53] staklo,[54] vino, maslinovo ulje, krovnu opeku i dr. Trgovci iz Apulije i Kalabrije su tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. te prvim stoljećima poslije Kr. gotovo stekli primat u plasmanu vinâ i maslinovog ulja na područje Dalmacije.[55] Krajem stare i početkom nove ere italski se trgovci pojavljuju i u kontinentalnim dijelovima Dalmacije. Prema Veleju Paterkulu (30. pr. Kr. – 37. poslije Kr.), upravo je nad njima najkrvavije iskaljivan bijes ustanika na početku Batonova ustanka (6. do 9. g. poslije Kr.).[56] Slamanjem ovog ustanka i sređivanjem političkog stanja na području Dalmacije trgovina se također oporavila. Proizlazi to i iz činjenice da se u ovoj provinciji javljaju ljudi koji su trgovali morem i kopnom (*terraque marique*),[57] dok su drugi dospijevali i do najudaljenijih provincija.[58] Neki su od njih trgovali samo posebnim proizvodima.[59]

3. Trgovačka roba

3. 1. Oružje i nakit

Italsko, minojsko, mikensko i oružje iz orjentalnih područja te nakit i keramika na dalmatinsko su područje počeli stizati još u neolitsko doba. Tako je u srednjoneolitskom sloju Markove spilje na otoku Hvaru pronađena kampanijska sjekira.[60] U jednom tumulu u Maloj Gruči u Tivtu pronađen je zlatni nakit bliskoistočnoga tipa iz oko 2.000. g. pr. Kr., kretski zlatni bodež iz srednjominojskog doba (2.000.–1.600. pr. Kr.) te mikenska keramika.[61] Na južnodalmatinskim se područjima pronalaze dvojne mikenske sjekire i rapire (mačevi).[62] Jedan je mikenski bodež pronađen u Gnjojni-

---

[53] Usp. K. PATSCH, Herzegowina, 122, 124; Z. BRUSIĆ, *Rei Cret. Rom. Fautorum Acta 17–18 (1977)* 85 i d.; M. PAVAN, Dalmati, 607, 608, 614.

[54] Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 81–84.

[55] Usp. V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Diadora 8 (1975)* 99–100.

[56] *VELL. PAT. II 110, 6: Opressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad internecionem in ea regione, quae plurimum ab imperatore aberat, caesus...* Usp. R. RAU, *Klio 19 (1925)* 323; E. KÖSTERMANN, *Hermes 81 (1953)* 347, 349.

[57] Usp. *ILIug. 2203;* D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica,* 165.

[58] Usp. S. TONKOVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998) 3,* 88–90: *D(is) M(anibus) / Turranio Clemen/ti marito def(uncto) an/n(orum) LII. Laelia Quin/ta. Turranio Cle/mentian(o) filio, / karo, infelici/simo, defuncto / annor(um) XXXII. / Multa peragras(an)/ti Germaniam / terram secu/tus. Hic iacet / erepta pietas, / pulc(h)raq(uae) iu/ventus. / Et s(ibi) et s(uis). / H(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equitur).*

[59] Usp. T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. (1992) 1,* 92; M. ŠEGVIĆ, *Opusc. arch. 20 (1996)* 133, br. 14: *------ / com--- / M(arci) l(ibertus?) / Q(uintus?) Vart--- / negotia(tor?) / cretar(ius?) / ----.*

[60] Usp. B. ČEČUK, *Adriatica,* 26.

[61] Usp. M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Arh. preg. 13 (1971)* 21–23, T. VIII.

[62] Usp. K. KILIAN, *Australian Congress,* 463 sl. 10, 464, sl. 11.

cama kod Mostara.[63] Krajem brončanog doba između Bosne i Apulije su se razmjenjivale sjekire.[64]

Na područja koja su kontrolirali utjecajniji ilirski plemenski prvaci u unutrašnjosti (Glasinac,[65] Pilatovići kod Uzičke Požege,[66] Atenica kod Čačka[67], Donja Dolina kod Bosanske Gradiške)[68] s helenskih su područja tijekom 7. i 6. st. pr. Kr. dospjevale brončane posude,[69] kacige, ukrasni predmeti i druga roba. Tijekom 6. i 5. st. pr. Kr., na dalmatinskim su područjima bile veoma tražene kacige tzv. grčko-ilirskog tipa, koje se pronalaze na više od trideset ilirskih lokaliteta. Za njih su se interesirali ardijejski, plerejski, enhelejski, daorski a osobito delmatski ratnici. Ovo proizilazi iz činjenice da je najviše kaciga ovoga tipa pronađeno upravo na delmatskom etničkom području.[70] Samo iz ušća rijeke Rude u Cetinu u Sinjskome polju 1993. g. izvađeno je petnaest kaciga ovog tipa, što je najveći broj pronađen na jednome mjestu na Sredozemlju.[71] Za kacige ovog tipa interes su pokazivali i ilirski Deremisti s područja oko Bileće u istočnoj Hercegovini.[72] Kacige ovog tipa se u značajnim količinama pronalaze i na Braču,[73] u Budvi i dr.[74] Zajedno s knemidama porijeklom s helenskih područja pronalaze se i na sjevernodalmatinskim otocima[75]. Tijekom 5. i 4. st. kacige grčko-ilirskog tipa se proizvode i na jugoistočnim jadranskim područjima,[76] odakle se potom u značajnim količinama plasiraju i na ilirsko tržište.

U drugoj polovici 6. i 1. pol. 5. st. u zaleđu se istočnog Jadrana povećava uvoz. Tako iz helenskih i makedonskih radionica stiže zlatni i srebrni

[63] Usp. V. ĆURČIĆ, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 11 (1909)* 95, *T. XVIII, 4.*

[64] Usp. A. M. BIETTI SESTIERI, *Bull. di Paletnologia Italiana 78 (1969).*

[65] P. LISIČAR, Korkira, 46; A. BENAC – B. ČOVIĆ, Glasisnac 2, pl. 18: 1–4; 23:1, 8; 28:1, 2; 30: 5–7; R. VASIĆ, *Živa ant. 33 (1983) 2,* 185 i d; B. ČOVIĆ, *L'Adriatico,* 147 i d.

[66] M. ZOTOVIĆ, Problemi, 91, pl. 32 : 12.

[67] R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 56 i d.

[68] F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 152, pl. 9; Ć. TRUHELKA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 95, sl. 69; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 19 (1964)* 37 pl. 11 : 10; 12: 2.

[69] R. VASIĆ, *Živa ant. 33 (1983) 2,* 185 i d.

[70] Usp. I. MAROVIĆ, Obala, 287–300; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Tribunia 3 (1977)* 19 i d.

[71] Priopćenje A. Miloševića, na predavanju u *Seminaru für Ur- und Frühgeschichte u Heidelbergu* u SR Njemačkoj od 29. 04. 1994.

[72] Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 13 (1901)* 1–2, sl. 1–4; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 87–88, T. I.

[73] F. BULIĆ, *Bull. dalm. 23 (1900)* 23–24; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 61 (1959)* 81–82.

[74] M. GARAŠANIN, *Vjes. Vojn. muz. Beog. 4 (1957)* 40, br. 9.

[75] D. BALEN-LETUNIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 24–25 (1991–92) 1993.*

[76] I. MAROVIĆ, *Obala,* 287 i d.; R. VASIĆ, *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 5 i d.

nakit (Kruševo kod Raške – Novi Pazar),[77] velike količine figuralno obrađenog jantara (Novi Pazar,[78] Lisjevo Polje kod Ivangrada),[79] metalno posuđe i keramika (Glasinac,[80] Pod kod Bugojna),[81] ofanzivno i defanzivno oružje – prvenstveno mačevi, kacige i knemide (Sanski Most, Putičevo kod Travnika,[82] Gorica kod Ljubuškog, Bulbina kod Imotskog)[83] te ofanzivno oružje (Kličevo kod Nikšića).[84] Željeznodobne populacije s Poda kod Bugojna u središnjoj Bosni posjeduju ukrasno posuđe izrađeno u grčkim radionicama južne Italije i u Etruriji.[85]

Od šezdesetih godina 5. st. pr. Kr. u unutrašnjoj se Dalmaciji uvoz stalno smanjuje, da bi krajem 5. st. gotovo prestao. Pronalaze se tek rijetki primjerci stranog oružja i keramike, brončanih posuda te dvije imitacije atičkih skifosa (tumul u Čitlucima na Glasincu).[86]

Tijekom 4. st. pr. Kr. u unutrašnjost Dalmacije s makedonskih i helenskih područja pristižu fibule tzv. šarnirskog tipa.[87] Pronalaze se na brojnim lokalitetima poput Rusanovića, Rudine, Gosinja (na Glasincu),[88] Debelom Brdu (u Sarajevu),[89] u Štrbcima kod Višegrada,[90] Gorici kod Ljubuškog,[91] u Gradcu kod Neuma[92] i dr. Ova se vrsta nakita u velikim količinama pronalazi i na obalnim područjima Dalmacije, primjerice u Gajtanu kod Skadra,[93] u samome Skadru,[94] u Marušićima kod Titograda,[95] u Gostilju kod Tito-

---

[77] D. SREJOVIĆ – O. VUKADIN, *Raška baština 3 (1988)* 7 i d.; R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 58 i d., 65.

[78] Đ. MANO-ZISI – LJ. POPOVIĆ, *RGK 50 (1969)* 191–208.

[79] D. SREJOVIĆ – C. MARKOVIĆ, *Arch. Iug. 20–21 (1980–1981)* pl. 5: 6, 2.

[80] A. BENAC – B. ČOVIĆ, Glasinac 2, pl. 40: 1; M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar n. s. 11 (1960)* 21–45.

[81] B. ČOVIĆ, *L'Adriatico*, 152 i d.

[82] F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 66, 118 sl. 9, sl. 2; isto, 151, pl. 8.

[83] Ć. TRUHELKA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 7 sl. 3, 4; I. MAROVIĆ, *Obala*, 279, sl. 9.

[84] O. ŽIŽIĆ, *Sahranjivanje*, sl. 1–6.

[85] B. ČOVIĆ, *Arch. Iugosl. 5 (1964)* 25 i d.; isti, Butmir, 207; isti, Importation, 147 i d.

[86] F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1892)* 139, sl. 34–37; B. ČOVIĆ, *L'Adriatico*, 151; R. VASIĆ, *Arh. vest. 43 (1992)* 65.

[87] R. VASIĆ, *God. Cent. balk. isp. XXIII/21 (1985)* 121 i d.

[88] A. BENAC – B. ČOVIĆ, Glasinac 2, 24, T. 49, 1–2, 6–10; 46, 11, 52–53; M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Starinar 11 (1960)* 29–31.

[89] F. FIALA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 63, sl. 175.

[90] M. HÖRNES, *Glas. Zem. muz. 13 (1901)* 527–536.

[91] Ć. TRUHELKA, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1899)* 24 i d. sl. 40; V. ĆURČIĆ, *Jb. Altkde 2 (1908)* 10, sl. 30; *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1900)* 98, T. 18, 13; 19, 10, 11; C. PATSCH, Herzegowina, 129–131.

[92] V. ĆURČIĆ, *Jb. Altkde 2 (1908)* 10.

[93] M. KORKUTI, *Iliria 2 (1972)* 457 i d., T. III, 1–5.

[94] F. PRENDI, *Bul. Univ. shtet. Skoq. 1958, 2*, 123, sl. 8, 6.

[95] O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, *Starinar 15–16 (1964–1965)* 197, sl. 25 a.

grada,[96] Budvi,[97] Glogoviku kod Herceg Novog,[98] u Cavtatu[99] te na istočnojadranskim otocima – primjerice u Blatu na otoku Korčuli,[100] na Visu[101] i dr.

3. 2. Keramika

Na području Dalmacije se susreću vrlo različite vrste keramičkih proizvoda, koje se s manjim ili većim intenzitetom od brončanog doba dopremaju s mediteranskih područja. U plasmanu keramike na istočnojadranskim područjima dominirali su helenski, a od 2. st. pr. Kr. italski trgovci koji prvenstveno dopremaju južnoitalsku i sjevernoitalsku keramiku. Neki su se trgovci specijalizirali za posebnu vrstu keramike, kao primjerice libertin Kvint Vart[---] iz Salone koji je bio *negotiator cretarius.*[102]

3. 2. 1. Helenska keramika

Helenska luksuzna keramika na obalno i unutrašnje dalmatinsko područje pristiže još od mikenskog doba. Tako se mikenska keramika pronalazi u tumulu u Maloj Grudi u Tivtu[103] te u brončanodobnom naselju Debelo Brdo u Sarajevu.[104]

Na području srednje Dalmacije pronalaze se značajne količine geometrijske protokorinske i kasnogeometrijske keramike iz druge polovice 8. st. pr. Kr. Ulomci ove keramike pronalaze se u daorskom središnjem naselju na Gradini u Ošanićima kod Stoca.[105] Tijekom 7. i 6. st. pr. Kr. na područje srednje Dalmacije stižu grčke crnofiguralne vaze i vaze s geometrijskim ukrasima.[106] Crnofiguralna keramika 7. i 6. st. pr. Kr., zajedno s južnoitalskom keramikom, pronalazi se i na sjevernojadranskim područjima, prvenstveno na Osoru, Cresu, Krku i dr.[107]

---

[96] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* T. 5, 22/7; T. 6, 37/2–3, T. 8, 77/1, T. 16, 77/2–5.

[97] R. HIGGINS, Jewellery, 131, sl. 31 c.

[98] I. PUŠIĆ, *Arh. preg. 4 (1962)* 78, T. 11, 7.

[99] P. LISIČAR, *Rad. Fil. fak. Zad. 2 (1960/61)* 30–31, sl. 3.

[100] P. LISIČAR, *Rad. Fil. fak. Zad. 2 (1960/61)* 29 sl. 2.

[101] P. LISIČAR, Korkira, 48.

[102] T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 24(1992) 1,* 92.

[103] Usp. M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Arh. preg. 13 (1971)* 21–23, T. VIII.

[104] Usp. F. FIALA, *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 106, sl. 44–47; Z. MARIĆ – J. A. SAKELLARAKIS, *Germania 53 (1975)* 153–156, sl. 1.

[105] Z. MARIĆ, *Materijali 20 (1985)* 48.

[106] Usp. M. SUIĆ, Zadar, 62.

[107] Usp. P. LISIČAR, *Arh. Iug. 14 (1973)* 3; A. FABER, *Diadora 9 (1980)* 296, sl. 11, 5; 12, 1, 6, 7.

Na područje srednje Dalmacije u arhajsko je doba preko Narone dospijevala i hioska odnosno tasoska keramika.[108] Tako je Pseudo-Aristotel zabilježio da se u emporij, koji se nalazio negdje između Mentora i Istrije, uz hiosku i tasosku, također dopremala i lezboska odnosno korkirska keramika.[109]

Tijekom 6. st. pr. Kr. na srednjodalmatinsko područje stižu značajne količine atičke,[110] a tijekom 5. st. pr. Kr. i apulske keramike.[111] Od 4. st. pr. Kr. dospijevale su i tzv. »megarske zdjele«,[112] osobito u *Issu* i Faros.[113] Na istočnim dijelovima sjevernog Jadrana tijekom 5. st. pr. Kr. u keramičkim je posudama s Knidosa dospijevalo sjeme ljekovite biljke *Granum gnidiuma*.[114]

Među grčkom keramikom osobito mjesto zauzima luksuzna reljefna keramika proizvođena u razdoblju od 3. do 1. st. pr. Kr. u radionicama istočnog Sredozemlja, prvenstveno u Aleksandriji, na Rodosu, Delosu, u Ateni, Pireju, Korintu i dr. Pronalazi se u Budvi,[115] Herceg-Novom,[116] Saloni,[117] Trogiru,[118] na brodovima potopljenim kod Čiova,[119] Šćedra te kod Resnika u Kaštelima.[120] U većim se količinama pronalazi i na području između Krke i Zrmanje u Liburniji, ali je ima i na otocima Krku i Osoru.[121] U posljednjih stotinu godina stare ere helenističku reljefnu keramiku na obalno područje srednje Dalmacije plasiraju i isejske radionice.[122] U posljednjim desetljećima stare ere te u 1. st. poslije Kr. na obalno dalmatinsko područje stiže luksuzna keramika maloazijskih i sirijskih radionica.[123]

---

[108] *STRAB. VII, 5, 9.* ...ἀπὸ τοῦ εὑρί σκεσθαι κέραμόν τε Χῖον καὶ Θάσιον ἐ ν τῶ Νάρωνι, ...

[109] *ARIST.*, Περί θαυμάσιων ἄκουζματων, 104 (*De mirab. ausc. 839b*, 104).

[110] Vis, Korčula, Solin, Nin. Usp. P. LISIČAR, *Arch. Iugl. 14 (1973)* 3 i d.; isti, Korkira, 37, 71; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966)* 89 i d.

[111] Vis, Hvar-Starigrad, Brač-Ložišće-Vičja Luka, Korčula, Sv. Juraj kod Senja, Nin, Podgrađe-Benkovac, Mutogas kod Stobreča, Cavtat, Konavli, Risan-Carine, Budva, Jezerine-Sanski Most, Lazine (Čangar), Debelo Brdo-Sarajevo, Glasinac, Donje Hrasno u zapadnoj Hercegovini. Usp. P. LISIČAR, Korkira, 37 i d.

[112] Usp. Z. BRUSIĆ, *Diadora 10 (1988)* 19–63.

[113] M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 12 (1996) 314.*

[114] Osor. Usp. R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja HAD-a 7*, 164.

[115] LJ. B. POPOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 12 (1986)* 105–112.

[116] B. KIRIGIN, *Fiskovićev zbor. 1 (1980)* 43–48.

[117] V. GOZENBACH, Pottery, 181–212.

[118] Z. BRUSIĆ, *Diadora 10 (1988)* 25.

[119] D. VRSALOVIĆ, Istraživanja, 217.

[120] Z. BRUSIĆ, *Diadora 10 (1988)* 25.

[121] Z. BRUSIĆ, *Diadora 10 (1988)* 19–63.

[122] Z. BRUSIĆ, *Diadora 10 (1988)* 34, 36.

[123] Usp. Z. BRUSIĆ, Importation 85 i d.

3. 2. 2. *Italska keramika*

Od 11. st. pr. Kr. na obalno područje sjeverne Dalmacije u značajnim je količinama dospijevala geometrijska keramika s područja sjeverne Apulije, uglavnom posredstvom liburnskih trgovaca koji u jadranskoj trgovini dominiraju do 7. st. pr. Kr. Apulska se keramika u značajnijim količinama pronalazi na srednjodalmatinskim otocima, osobito na otoku Hvaru, preko kojeg je najvjerojatnije išao i jedan o puteva uvoza.[124] Velike se količine apulske keamike pronalaze i na području Nina i Zadra, ali je ima i u obalnom dijelu središnje Dalmacije,[125] na Kvarneru te u unutrašnjosti u dolinama Une, Kupe i Save.[126] Liburnski su trgovci u Dalmaciju nastavili intenzivno uvoziti srednjeitalsku keramiku, posebno picensku sve do kraja željeznog doba.[127]

Od posljednjih desetljeća stare ere do 2. pol. 1. st. u Dalmaciju se uvoze velike količine luksuzne sjevernoitalske *terre sigillate* te glatke *sigillate*. U tiberijevsko-klaudijevsko vrijeme na području sjeverne Dalmacije prevladavala je keramika sa žigovima: *Acastus, Aco, Diophanes, C. Aco. C. L. Eros, C. Aco. C. L. HAN(NO), Buccio Norbani, L. Norbani.*[128] Sjevernoitalska luksuzna keramika se u većim količinama pronalazi i u Liburniji, na području između Zrmanje i Krke.

Osobito se ističu *Sarius-Surus* skifosi,[129] koji se pronalaze na području srednje i sjeverne Dalmacije.[130] Proizvodio ih je majstor *Surus*, bivši rob (*Surus Sari L. s.*), a potom oslobođenik (*L. Sarius L. l. Surus*). Njegova se radionica u razdoblju od dvadesetih godina pr. Kr. do sedamdesetih godina poslije Kr. nalazila između Ravene i Akvileje.[131] Proizvodi su joj naširoko plasirani jadranskom trgovačkom magistralom na dalmatinsko područje te kopnenim putem preko Nauporta prema Noriku i Panoniji.[132]

Krajem stare i početkom nove ere na područje Liburnije je iz Venecije (Montegrotto Terme) stizala keramika sa žigom *Clemens*[133] te proizvodi majstora *Fuscusa,*[134] *Ath* (ili *Atih*),[135] *Clemensa.*[136] I keramika koju je proiz-

[124] P. LISIČAR, Korkira, 18, 19.
[125] Usp. N. PETRIĆ, *Diadora 9 (1980)* 197–204.
[126] Usp. Š. BATOVIĆ, Nin, Tab. 12–14; isti, Ceramica.
[127] Usp. M. L. NAVA, *Australian Congress*, 569–571.
[128] Usp. D. GABLER, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. IV (1985) 1,* 8–9.
[129] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 100–103.
[130] Usp. R. MAKJANIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 1981, 54.*
[131] Usp. A. OXE – H. COMFORT, Corpus, 1655–1670.
[132] Usp. D. GABLER, Rapporti, 93–105.
[133] Usp. A. STENICO, Ceramica, 329; BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 97–98.
[134] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 99–100.
[135] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 103–104.
[136] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 104–105.

vodio majstor *Dasius*, dopremana je na liburnsko[137] i salonitansko područje.[138]

U razdoblju od Tiberija do Hadrijana keramiku na dalmatinsko područje plasiraju radionice koje ju obilježavaju žigovima *Hilarus*, *Policarpus*, *A. Terentius*, *A. Terentius Co(rnelianus)*.[139] Preko Narone, italska je keramika stizala i u unutrašnjost Dalmacije.[140]

U posljednjim desetljećima stare ere i u 1. st. poslije Kr. na obalno je dalmatinsko područje dospijevala i aretinska keramika (*vasae Arretinae*).[141] Proizvodili su je u radionicama na području Arezza u Etruriji i drugim mjestima sjeverne Italije (*Pollentia*, *Hasta*, *Sussentum*, *Mutina*) od tridesetih godina pr. Kr. do druge polovice 1. st. poslije Kr. uglavnom orijentalni majstori.[142] Između Cetine i Krke te na područje Osora, u posljednjim su desetljećima stare ere dospijevali proizvodi sa žigovima *Cn.Atei.Eros* i *P. Hertorius*.[143] Na isto su područje krajem stare i početkom nove ere dospijevali keramički proizvodi sa žigovima *C. Murrius, P. Clodius Proculus, C. Bovius Gent[--], C.M.R, Pere.Sat, M. Perrenius Saturninus, M. Perennius Crescens, C. Murrius, C.M.R.* Na proizvodima radionica *M. Perenniusa* i *M. Perenniusa Tigranusa* od 15. g. pr. Kr. se javljaju i majstori *Credo, Pilades* i dr.[144] Na tovaru potonulog broda kod rta Plavac na otoku Zlarinu pronađena je i južnoglaska *terra sigillata* sa žigom *Volusus et Potitus*, proizvedena u razdoblju od 15. do 20 g. poslije Kr.[145]

Osobito su velike količine keramičke robe dospijevale na dalmatinsku obalu i u zaleđe na velikim plovilima u vrijeme principata, o čemu svjedoče tovari potopljenih brodova kod rta Izmetišće (Pakleni otoci) kod Hvara (s preko 10.000 komada maloazijsko-grčke keramike)[146] i kod otoka Vignja u Pelješkom kanalu (s više od 40.000 komada keramike za svakodnevnu uporabu s konca 1. ili početka 2. st. poslije Kr.).[147]

---

[137] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 106–107.

[138] V. GOZENBACH, Pottery, 201, T. 38.

[139] Z. BRUSIĆ, *Diadora 11 (1989)* 107–110.

[140] Usp. V. ĆURČIĆ, *Jb. Altkde 1 (1907)* 16, 17; C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 284 i d.; isti, Herzegowina, 112–125.

[141] Usp. Z. BRUSIĆ, Importation 85 i d.

[142] Usp. *PLIN., nat. hist. XXXV 160, 161;* H. DRAGENDORF – C. WATZINGER, Reliefkeramik.

[143] Z. BRUSIĆ, *Diadora 12 (1990)* 88.

[144] Usp. Z. BRUSIĆ, *Diadora 12 (1990)* 79–105.

[145] H. DRAGENDORF – C. WATZINGER, Reliefkeramik, 87; Z. BRUSIĆ, *Diadora 12 (1990)* 87.

[146] Usp. B. ILAKOVAC, *Diadora 4 (1968)* 183–202 M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3,* 39–40; isti, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3,* 39–40; B. ILAKOVAC, *Diadora 4 (1968)* 183–202; M. JURIŠIĆ – I. RADIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1989) 1,* 34–35.

[147] Usp. Ž. RAPANIĆ, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 141–147.

3. 2. 3. Svjetiljke

Među keramičkom robom posebno mjesto pripada svjetiljkama (*lucernae*) koje se proizvode u više od 1.700 latinskih i u oko 400 grčkih radionica.[148] Najveći su interes za njih pokazivali rimski vojnici i rudari, koji ih gotovo redovito nose sa sobom.[149] Inače, svjetiljke su bile pristupačna roba koja se u vrijeme principata mogla dobiti za samo jedan *as*,[150] pa je i to doprinijelo njihovoj velikoj raširenosti. Sjevernoitalske svjetiljke u Dalmaciju su najviše uvozili pripadnici *legio XI Claudiae piae fidelis*, i sami regrutirani na glavnim područjima njihove proizvodnje.[151]

U Dalmaciji se najviše pronalaze svjetiljke velikih sjevernoitalskih pogona, poput onih sa žigovima *Fortis, Cresces, Vibiani, Strobili*, *Atimeti* i *Phoetaspi.*[152] Svjetiljke sa žigom *Strobili* proizvođene su u razdoblju od Augusta do Aleksandra Severa.[153] Svjetiljke sa žigovima *Fortis* i *Atimeti* najviše su proizvođene u vrijeme Flavijevaca, *Vibiani* u vrijeme Antoninâ ili Severâ,[154] a *Cresces* tijekom 2. i 3. st. na području Akvileje.[155] Na obalnom području Dalmacije u značajnom se broju pronalaze i svjetiljke sa žigovima: *Agilis f., Apolaust, Appio, Aprio, Campili, Canne, Cannei, Cani, Carpi, Cassi, Cerialis, Comune, Comunis, C.Dessi, Faor, Felix, Festi, Fronto, GPRF, Ianuarii, Iegidi, Litogene, Lucius, Lupati, Mia, Murri, Octavi, Pastor, Pastor f., Paulini, Pulli, QGC, Sabini, Sexti, Thali, Thalli, Ursio, Veri, Verecunde, Vetti, Vibulei, Victor* i dr.[156]

U Dalmaciju su uvožene i svjetiljke proizvođene u radionicama Atene, Delosa, Knidosa, Korinta, Priene, i dr., kao npr. one sa žigom EΠ(I) TYNX/ANOY,[157] *Romanesis.*[158]

Tijekom 2. i 3. st. svjetiljke su u značajnim količinama proizvođene u brojnim radionicama Galije i Panonije,[159] a najvjerojatnije i u nekim radionicama Dalmacije. U unutrašnjost su Dalmacije tijekom 2. i 3. st. najviše

[148] Usp. W. V. HARRIS, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 129.

[149] Usp. W. V. HARRIS, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 139.

[150] Usp. *CIL IV 538; CIL VIII 10478,1; CIL VIII 22642; XIII 1001,19; AE 1940, 164.*

[151] Usp. W. V. HARRIS, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 139.

[152] Usp. R. DUNCAN-JONES, Economy, 50.

[153] Usp. E. BUCHI, Lucerne, 147–149.

[154] Usp. D. M. BAILEY, Lamps, 53.

[155] Usp. E. DI FILLIPO BASESTRAZZI, Officine, 451.

[156] Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 73–75; A. CERMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – O. VELIMIROVIĆ, *Inv. arch. 8 (1965), Y 70 br. 5;* E. DI FILLIPO BALESTRAZZI, Lucerne; isti, Officine, 450–455; V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, *Diadora 5 (1970)* 147–160.

[157] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Zbor. Cet. kraj. 2 (1981)* 210.

[158] Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 72.; A. MILOŠEVIĆ, *Zbor. Cet. kraj. 2 (1981)* br. 95, str. 58.

[159] Usp. D. IVANYI, Lampen; J. C. RUBRIGHT, Lamps.

uvožene svjetiljke panonskih radionica, među kojima dominiraju one sa žigovima *Fortis* i *Strobilis.*[160] Osim ovih, u unutrašnjosti se pronalaze i svjetiljke sa žigovima *Aprio, Cresces, Faor, Iegidi, Lucius, Octavi, QGC, Senti, Vibiani* i dr.[161]

Najviše se rimskih svjetiljki pronalazi u velikim rudarskim područjima sjeveroistoka Dalmacije. Tako svjetiljke na području Domavije među grobnim prilozima zauzimaju drugo mjesto.[162] U nekim ih se grobovima pronalazi i po pet.[163] Izostanak žigova na njihovu većem broju na području Domavije upućuje na pretpostavku da su proizvođene i u lokalnim radionicama.[164] U rudarskom području Domavije prevladavaju svjetiljke sa žigovima *Cari, Cassi, Cresces, Fortis* i *Vibuli (Vibule).* Uz ove tu se pronalaze i svjetiljke sa žigovima *Dicle, Neri, Ntas* i *Octavi.*[165]

U rudarskom regionu na sjeverozapadu Dalmacije i jugu Panonije pronalaze se manje količine svjetiljki. Među njima prevladavaju svjetiljke s panonskim žigovima *Cerialis, Fortis, L.L.C.* i *Neri*. Tijekom 3. i 4. st., osim svjetiljki, na ovo je područje stizala i *terra sigillata* sa žigovima *Salustius* i *Dialo.*[166]

4. Opeka

Od početka druge polovice 1. st. pr. Kr. do prve polovice 2. st. poslije Kr. u Dalmaciju su uvežene velike količine uglavnom krovne opeke (*tegulae, imbrexi*) iz više od trideset sjevernoitalskih figlina. Najveći ih je broj upotrijebljen pri gradnji vojničkih, a potom javnih objekata. Opeku su sa sjevernoitalskih područja dopremali i rijetki italski kolonisti koji su gradili monumentalnije objekte na svojim gospodarstvima uglavnom u primorskom dijelu i bližem zaleđu istočnog Jadrana. Od sredine 1. st. uvoznu opeku počinje sve više zamjenjivati opeka proizvedena u radionicama vojničkih logora u samoj Dalmaciji, a potom i u privatnim odnosno općinskim radionicama. Opeka je, osim za pokrivanje monumentalnijih objekata, upotrebljavana i u gradnji monumentalnijih stambenih objekata, prvenstveno u sustavima za zagrijavnje, dijelovima objekata izloženih vlazi, pri ojačavanju objekata građenih od drugih građevinskih materijala (*opus mixtum*) i dr. Ova

---

160 Usp. Z. PONGRACZ, Instrumenta, 32.

161 Usp. W. V. HARRIS, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 135.

162 Usp. M. BAUM – D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 3 (1959)* 48.

163 Usp. D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965)* 17.

164 Usp. W. V. HARRIS, *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 138.

165 Usp. D. SREJOVIĆ, *Članci i građa 6 (1965) 9–23*; A. ŠKEGRO, *God. Cent. balk. isp. XXIX/27 (1991)* 73–75.

166 Usp. Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/1976) 1977*, Tab. XIX, XX.

je vrsta opeke uglavnom znatno manje uvožena u odnosu na krovnu opeku.[167]

4. 1. Sjevernoitalska opeka

U Dalmaciju je uglavnom dopremana opeka iz pogona koji su se nalazili na istočnom dijelu sjeverne Italije, uglavnom tijekom 1. st. poslije Kr. Uvoz je započeo još tijekom posljednjih desetljeća stare ere. Uglavnom se odvijao morskim putem, o čemu, između ostalog, svjedoče i tovari potopljenih brodova na Pločicama kod Čikata (Lošinj)[168] te kod rta Margarin na Susku.[169] Na dalmatinsko se područje najviše dopremala opeka iz radionica *Pansiana, Solonas, Cinniana, Faesonia* i *Ambrosiana*. Najviše proizvoda ovih radionica je u Dalmaciju dopremano prilikom izgradnje obalnih naselja,[170] uglavnom preko *Argyruntuma,*[171] *Iadera,*[172] *Salone,*[173] *Narone,*[174] a djelomice i preko pristaništa na području Neuma,[175]

U Saloni je figlina *Pansiana* imala i posebna skladišta.[176] Preko Salone, koja je u ovo vrijeme bila druga po važnosti luka na Jadrana,[177] i Narone, opeka se otpremala i u zaleđe.

Prve su opeke na dalmatinsko područje dopremile rimske legije prilikom gradnje vojničkih utvrda na potezu od *Burnuma* do *Bigesta,* u najranijoj fazi pacifikacije Dalmacije. Pri gradnji vojničkog logora *Bigeste* (Gračine, Humac kod Ljubuškog) u razdoblju od 43. do 27. g. pr. Kr. uvezene su krovne opeke s pečatom *Q(uinti) C(lodi) P(ansi) Pansiana*. Uvoz opeke se nastavio i tijekom 1. st. poslije Kr., o čemu svjedoče proizovodi sa žigovima *Q(uinti) C(lodi) Ambrosi* te *C(ai) Titi Hermerotis.*[178]

---

167 M. SUIĆ, Zadar, 110–111.

168 D. VRSALOVIĆ, Materijali 12 (1976)

169 Usp. R. MATEJČIĆ – M. ORLIĆ, *Izdanja HAD-a 7*, Zagreb 1982, 165.

170 Usp. J. J. WILKES, Bricks, 67–68; R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 65.

171 Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 61.

172 Usp. H. LIEBL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908)* 85–86; M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 45.

173 Usp. *CIL III 10183*; E. DYGGVE, Recherches, 25; M. SUIĆ, *Zbor. hist. inst. Zad. 2 (1956–57) 1*, 39–40; isti, Grad, 187; isti, Zadar, 176.

174 Usp. C. PATSCH, Narona, 112; isti, *Jb. Altkde 2 (1908)* 94; isti, Bosnien und Herzegowina, 124; V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Arh. preg. 20 (1978)* 76; I. BOJANOVSKI, Bigeste, *78, T. I 1–2;* isti, Bosna, 367; N. CAMBI, Narona, 39–56; A. ŠKEGRO, *Zbor. rad. posvećenih akad. Alojzu Bencu. ANUBiH, PI XCV, ODN 27 (1991)*, 224–229.

175 Usp. C. PATSCH, *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 528; E. PAŠALIĆ, Naselja, 65; Z. MARIĆ, »Jadranska obala u pratahistoriji, kulturni i etnički problemi.« *Simpozij održan u Dubrovniku 19–23. X. 1972.*, 249; isti, Daorsi i Narona, 59, bilj. 21.

176 P. SKOK, Bereisung, 5–6.

177 Usp. M. ZANINOVIĆ, *Kamka, 1–2 (1988)* 13–15.

U vrijeme gradnje najstarije faze vojničkog logora u *Burnumu* za Augustove vladavine i prvim desetljećima 1. st. pr. Kr., ugrađivane su opeke sa žigovima *Pansiana* i *Q(uinti) Clodi Ambrosi.*[179]

Inače, u samoj Naroni, preko koje je išao glavni pravac uvoza opeke na hercegovačko područje, pronalaze se opeke sa žigovima *Pansiana, C(ai) Caesar(is) Pansi(ana), T(iberi) Claud(i) Pansiana, Neronis Cla(udi) Pan(siana), Vesp(asiani) Caes(aris) Pansia(na), Q(uinti) Clodi Ambrosi, T(iti) Coeli, Fae(sonia), Q(uinti) Grani Prisc(i), D. Poblici D. f., C(ai) Titi Hermerot(is), Adiecti* i *Solonas.*[180] Krovna opeka iz sjevernoitalskih figlina pronalazi se u značajnim količinama na području naronitanskog agera (Ljubuški, Čapljina, Čitluk, Mostar, Stolac i dr.).[181]

Sjevernoitalske opeke sa žigovima *Pansiana, Tib(erii) Pansiana, C(ai) Caes(ari) Pans(iana), Ti(iberii) Pansiana, Q(uinti) Clodi(i) Ambrosi(i), C(ai) Iuli(i) Africani, Sononas, T.R.Diad, Ragulae, T(iti) Coeli* upotrebljavane su u značajnim količinama pri gradnjama u Aseriji.[182]

U *Argyruntumu* se pronalaze opeke sa žigovima *Q(uinti) Clodi Ambrosi, Tib(eri) Vetti Aviti, Solon(as) Muttieni.*[183]

Sjeveroitalske opeke sa žigovima *Pansiana, Faesonia* i *Beita* su upotrebljene i pri gradnji *ville rusticae* u Orliću kod Knina. Pri gradnji je korišetna i vojnička opeka osme kohorte dobrovoljaca.[184]

Velike količine opeke, najviše sa žigom *Pansiana* pronalaze se i u ruševinama antičkog naselja na Glavici u Bribiru. Pri gradnji ovog naselja korištena je i opeka koju je u Smrdeljima proizvodila i *legio XI Claudia pia fidelis.*[185]

Na području *Delminiuma* pronalaze se opeke iz radionica *Pansiana, Solonas* i *Arriana,*[186] a na području Livna opeke figline *Cartoriana.*[187]

---

[178] Usp. V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Arh. preg. 19 (1977)* 84; ista, *Arh. preg. 20 (1978)* 77; I. BOJANOVSKI, Bigeste, 78, T. I 1–2; isti, u: *100 godina Muzeja na Humcu,* 78–81, 82, 88, sl. T. I i II; isti, Bosna, 367; R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 63; O logoru usp. *CIC., Ad fam. V 9, 10, a–b;* G. ZIPPEL, 207; C. PATSCH, Herzegowina, 54; G. ALFÖLDY, Heeresgeschichte, 270.

[179] Usp. S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER – M. KANDLER, Burnum I, 41.

[180] Usp. M. ABRAMIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 49 (1926–27)* 130–134

[181] C. PATSCH, Narona, 26; isti, *J Jb. Altkde 2 (1908)* 95; isti, Herzegowina, 109–118.

[182] Usp. H. LIEBL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb 85–86.*

[183] Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 61.

[184] M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, *Arh. preg. 26 (1985)* 109.

[185] Z. GUNJAČA, *Arh. preg. 26 (1985) 1986*, 86–87.

[186] V. RADIMSKY, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 157, sl. 53 i 54; *CIL III 10183,9;* V. RADIMSKY, *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 300.

[187] *CIL III 10183,10c.* U Saloni: *CIL III 10183,10; 14334.*

Odakle je na područje Bihaća (Bugar-grad) dospjela opeka sa žigom *[H]eraclis* nije jasno.[188] Proizvodi s ovim žigom pronađeni su i na otoku Krku te u Lišću (Srinjine) kod Splita.[189]

Značajne količine sjevernoitalske opeke dospijeval su preko Akruvija,[190] Dokleje[191] i Lisosa[192] i na južna dalmatinska područja. Nema sumnje da su u njenoj dopremi posredovali italski poduzetnici (*negotiatores*)[193] koji se, od Cezarova prokonzulata u Iliriku,[194] susreću u *Risiniumu,*[195] *Doclei,*[196] *Lissosu,*[197] ali i u *Saloni* i *Scardoni.*[198]

Opeke figline *Pansiana*, čiji su se pogoni nalazili na području između Riminija i Peskare,[199] stizale su u Dalmaciju kontinuirano od početka druge polovice 1. st. pr. Kr. sve do Vespazijana. Među najranijima su primjerci opeke iz ove radionice koji nose žig *Pansa Vibi*, žig posljednjeg konzula rimske Republike *Caiusa Vibiusa Pansae.*[200] Opeka sa žigom *Pansa Vibi* proizvođena je do 43. g. pr. Kr.[201] Ova visokokvalitetna krovna opeka u Dalmaciju je najviše prispjevala u vrijeme Augusta, kada se na njenim proizvodima nalaze žigovi *Pansiana.*[202] No, njen se uvoz nastavio i u vrijeme Tiberija (*Tiberi(i) Pansiana*),[203] Kaligule (*C(ai) Caes(ari) Pansiana*),[204] Klaudija (*Tib(erii) Pansiana*),[205] Nerona (*Claud(ii) Pans(iana) Ner(onis) Claud(ii) Pans(iana)*)[206] i Vespazijana.[207] U Dalmaciji se susreću i njene opeke sa žigom Druza Cezara[208].

[188] *CIL III 13340,8.*

[189] *CIL III s. 2328,178 Ad. n. 13340,8.*

[190] *CIL III 3213,3a.*

[191] M. PAVAN, Dalmati, 607–608.

[192] Usp. B. SLAPŠAK, Tegula, 176.

[193] Usp. P. A. BRUNT, u H. SCHNEIDER, Republik, 190–191.

[194] Usp. *CIL III 2006, 2086, 2125*; *ILJug. 2497*; G. ALFÖLDY, Dalmatien, 100.

[195] Usp. G. ALFÖLDY, Dalmatien, 142.

[196] Usp. G. ALFÖLDY, Dalmatien, 145.

[197] Usp. *CAES. bell. civ. 3, 29, 1*; Usp. C. PRACHNIKER – A. SCHOBER, Forschungen, 14–26.

[198] *CIL III 2811.*

[199] C. GREGORUTTI, *Atti 2 (1886)* 221, 224, bilj. 18 i 19; C. PATSCH, Herzegowina, 11o, 114–115; J. J. WILKES, *Bricks, 67–68*; R. MATIJAŠIĆ, *MEFRA, T. 95 (1983) 2*, 961–995; isti, Vita, *29 (1987) 2*, 528–529; isti, *Jadr. zbor. 12 (1982–1985) 293.*

[200] *CIL III 3213; CIL VI 37077;* T. R. S. BROUGHTON, Magistrates II, 334.

[201] R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 63.

[202] Usp. R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 63.

[203] *CIL III 3213,3; CIL III 3213,5; CIL III s. 2328,178 Ad n. 3213;* H. LIEKE – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) 85*; C. PATSCH, Herzegowina, 111, bilj. 11;

[204] Usp. H. LIEBL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb.* 85.

[205] C. PATSCH, Herzegowina, 111, bilj. 10.

[206] *CIL III 3213,6; CIL III p. 1038, Ad n. 3213,6 Add.; CIL III s. 2328,178, Ad n. 3214,21;* A. COLNAGO – J. KEIL, *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb* 47, br. 1.

[207] *CIL III 3213,7.*

[208] *CIL III s. 2328, 178, Ad. n. 3213.*

Tijekom prve polovice 1. st. poslije Kr., u Dalmaciju su uvožene i opeke koje je proizvodila radionica *Solonas.*[209] Bila je to općinska figlina s područja *civitas Solonata,* gdje je rođen i Plinije Stariji.[210] Prelaskom u carsko vlasništvo, ova radionica ima zajedničku upravu s radionicom *Pansiana* i tada gubi svoj žig.[211] Ova je radionica najprije bila u zakupu Kaja Kamarija Priska i Lucija Plaucija, koji su također velike količine krovne opeke plasirali u Dalmaciju,[212] a potom Marka Fulcinija Klementa.[213] Na nekim se primjercima u Dalmaciji nalazi i žig *Solonas Cypro.*[214]

U Dalmaciju, u isto vrijeme kad i opeke iz radionica *Solonas* i *Pansiana,* stižu i opeke iz radionice *Cinniana,* koja se nalazila na području *Ariminiuma.*[215] U početku joj je vlasnik bio neki *Cinna,* a potom Gaj Julije Pri[---].[216] Sličnost njena žiga sa žigovima figlina *Pansiana* i *Solonas* govori da je i ona prešla u carsko vlasništvo.[217]

Na području Dalmacije je zabilježeno više od stotinu privatnih radionica koje su proizvodile opeku. Od toga ih je više od trećine bilo s područja sjeverne Italije. Među njima su najbrojnije iz radionice Kvinta Klodija Ambrozija,[218] koja se nalazila na području Akvileje.[219] Ova je figlina, od *Pansiane* mlađa nekoliko desetljeća, izvozila opeku u Dalmaciju i u prvoj polovici 2. st., najviše preko *Iadera*, *Salone*, *Narone* i pristaništa u Neumu.[220] Opeka sa žigom *Q(uinti) Clodi Ambrosi* se pronalazi i na području Dokleje[221] i *Lissosa.*[222]

Od sredine 1. do početka 2. st. u Dalmaciju su s područja Akvileje stizale opeke iz radionica Gaja Tita Hermerotisa, Aula Faesonija Afrikana, Lucija Minucija Pudensa, Marka Albija Rufa, Kvinta Cecilija Flavijana i Lucija Stacija Justa te opeke moćnih akvilejskih obitelji Albijâ, Caedilijâ Klodijâ, Minicijâ i Stacijâ.[223]

---

209 R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 64.

210 *PLIN. nat. hist. III, 116.*

211 C. PATSCH, Herzegowina, 114; J. J. WILKES, Bricks, 68.

212 *CIL III 10183,14 = p. 2328,178.*

213 *CIL XI 6687,5.*

214 *CIL III 14024.*

215 C. PATSCH, Narona, 112; J. B. KEUNE, *RE Suppl 3 (1918)* 251.

216 *CIL IX 6078,17; 6679,6.*

217 Usp. C. PATSCH, Herzegowina, 113; J. J. WILKES, Bricks, 68.

218 Usp. B. SLAPŠAK, Tegula, 173–181.

219 C. PATSCH, Herzegowina, 114–115; B. SLAPŠAK, *Situla 14–15 (1974)* 178, 181; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 510.

220 C. PATSCH, Herzegowina, 114–115.

221 *CIL III 2328, 18;* A. IPPEN, Skutari, 16.

222 B. SLAPŠAK, Tegula, 176.

223 R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 66.

Opeka figline Gaja Tita Hermerotisa, kao i opeka njenog starijeg vlasnika Gaja Tita Hermesa,[224] koja se nalazila u blizini figline Ambrosiane,[225] pronalazi se na području sjeverne i srednje Dalmacije, u zaleđu Narone i Neuma[226] te na samom jugu Dalmacije.[227]

Opeke figline Aula Fesonija Afrikana, koja se nalazila na području između padske delte i Ankone,[228] uglavnom se pronalazi na području srednje Dalmacije.[229]

Opeke figline Lucija Minicija Pudensa s područja akvilejskog agera na područje sjeverne i srednje Dalmacije[230] su stizale tijekom druge polovice 1. ili na samom početku 2. st.[231]

Radionica Marka Albija Rufa je plasirala opeku uglavnom na područje sjeverne i srednje Dalmacije.[232]

Opeke radionice Kvinta Cecilija Flavijana se pronalaze uglavnom na području sjeverne Dalmacije.[233]

Na područje sjeverne i srednje Dalmacije uvožene su i opeke Lucija Statija Justa.[234]

Opeka figline Gaia Julija Afrikana pronalazi se na području srednje i sjeverne Dalmacije a u značajnim količinama i na otocima.[235]

S područja Akvileje ili Istre u srednju Dalmaciju[236] i na područje naronitanskog agera (Višići kod Čapljine)[237] uvožene su opeke radionice Tita Celija,[238] a u Salonu opeke sa žigom *Euaristi.*[239]

---

[224] *CIL III 10183, 46.*

[225] C. PATSCH, Herzegowina, 114.

[226] C. PATSCH, Herzegowina, 115.

[227] R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 64.

[228] Usp. R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 64; isti, Vita, 513; J. B. KEUNE, *RE Suppl. 3 (1918)* 470.

[229] *CIL III 10183, 61,* 3214, 6, s. *2328, 178, Ad n. 10183, 61.*

[230] *CIL III 10183,35; 15115,5;* A. COLNAGO – J. KEIL, *Jh.-Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb,* 47, br. 6.

[231] R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 65.

[232] *CIL III 10183, 7; 15115, 3;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 519.

[233] Š. LJUBIĆ, *Vjes. hrv. arh. dr. n. s. 4 (1902)* 182; R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 65.

[234] *Vjes. hrv. arh. dr. 12 (1891)* 98; *Vjes. hrv. arh. dr. n. s. 3 (1898)* 158 – IX; *Vjes. hrv. arh. dr. n. s. 5 (1901)* 93; *CIL III 3214, 14*; *CIL III s. 2328, 178, Ad n. 3214, 14; CIL III 15115, 7*; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 519.

[235] *CIL III 3214, 8; 10183, 30; s. 2328, 178 Ad. n. 10183, 30; 15115,2; s. 2275, ad. n. 3214, 8; Vjes. hrv. arh. dr. 13 (1891)* 98; *Vjes. hrv. arh. dr. n. s. 3 (1898)* 158 -IV; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 519.

[236] *CIL III 15112;* H. LIEBL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb* 86.

[237] *Inventar III 433, 434.*

[238] C. PATSCH, Narona, 27.

[239] *CIL III 10183, 20;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 520.

Iz Akvileje su u srednju Dalmaciju tijekom 1. st. poslije Kr. stizale i opeke sa žigom *T. R. Diad.*[240] Ugrađene su i u rimsku vilu u Višićima kod Čapljine, zajedno s opekom sa žigom *T. R. Diad*[241] i *M. Val Dor[-],*[242] vjerojatno i one s područja sjeverne Italije.

Na području srednje Dalmacije i u njenom zaleđu također se pronalaze i opeke figline Kvinta Granija Priska.[243]

S područja Akvileje u srednju su Dalmaciju u manjim količinama uvožene i opeke sa žigovima *Satriae Didymes*[244] i *Tul. Cal.*[245]

Opeke figline *Epidiana*, koja se najvjerojatnije također nalazila na području Akvileje, plasirane su u Dalmaciji. Prvi su joj vlasnici bili Gaj i Marko Epidije. Pripadnik obitelji *Epidia* ili oslobođenik je bio i Lucije Epidije Theodor. Jedno je vrijeme figlina bila vlasništvo žene *Valeriae Magnae*, a zakupljivao ju je i *Caius Petronius Aper*. Figlina je proizvodila i amfore.[246] Svi su vlasnici i zakupnici njene proizvode izvozili u Dalmaciju.[247]

Vjerojatno su iz okolice Padove u Dalmaciju dospijevale opeke sa žigom *Aleti Romani.*[248]

Sjevernoitalska krovna opeka dopremana je i na srednjodalmatinske otoke. Na Korčuli se susreću opeke sa žigom *Pansiana, Cl(audii) Pans(iana), Nero, Solonas,* i *Q(inti) Clodi Ambros(i).*[249] Na Hvaru su u ruševinama *villae rusticae* u Kupinoviku (Dol) pronađene opeke sa žigovima *N(e)r(onis) Claud(ii) Pansiana, Q(uinti) Clodii Ambrosi, C(ai) Iul(ii) Afr(icani).*[250]

S područja sjeveroistočne Italije u Dalmaciju su u manjim količinama stizale i opeke sa žigovima *Attiae Mulsulae Tertiae Figulina,*[251] *Cn(aei) Fausti,*[252] *Ti Nucl (Ti Nucula),*[253] *Tib(erii) Vetti Avitiani,*[254] *Ve Aviti F*

---

[240] *CIL III 10183, 43; s. 2328,178, Ad. n. 10183, 43;* H. LIEBL – W. WILBERG, *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb* 86; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 504, 521.

[241] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 167, T. IV, 3.

[242] I. ČREMOŠNIK, *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 167.

[243] *CIL III 3214, 7; p. 2328, 19; p. 2328, 19 Ad n. 3214, 7; 13340, 3;* A. COLNAGO – J. KEIL, *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb* 48, br. 8; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 521.

[244] *CIL III 3214,12;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 521.

[245] *CIL III 13340,2;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 521.

[246] J. B. KEUNE, *RE Suppl. 3 (1918)* 431; C. PATSCH, Herzegowina, 118; J. J. WILKES, Bricks, 70; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 520–521.

[247] *CIL III 3214, 15; 10183, 54; 15113; 15115, 11.*

[248] *CIL III 3214, 10; s. 2328, 178, Ad. n. 3214, 10;* R. MATIJAŠIĆ, Opeke, 65; isti, Vita, 525.

[249] F. OREB, *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 125, bilj. 6, 130, bilj. 15.

[250] M. ZANINOVIĆ, Od Helena, 170

[251] *CIL III 3214, 1; s. 2275, Ad. n. 3214,1;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 519.

[252] *CIL III 10183, 1;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 519–520.

[253] *CIL III 3214, 1;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[254] *CIL III 3214, 16; 10183, 4;* M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909) Bb* 61, br. 7; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

Rus,[255] *Ti(iberii) Philargur(i),*[256] *Q. Ohapul,*[257] *Corn. Aga et T. Fl. Agt,*[258] *Q. Caecili Flaviani,*[259] *C. Auc. Ep. S.,*[260] *C. Oppi Ursini.*[261]

5. Japodski uvoz bronce

Područja koja se pripisuju japodskom plemenskom savezu obiluju velikim količinama brončanih proizvoda, nakita, oruđa, oružja i dr. Kako se na japodskom području, prvenstveno na jugu japodske zemlje, ne nalaze značajnije zalihe bakra i kositra od kojih se dobiva bronca, za zaključiti je da su Japodi ove i druge metale uglavnom uvozili. Nema sumnje da su Japodi metale dopremali iz najbližih rudarskih područja, prvenstveno bosanskih, ali i noričkih i nekih drugih.

Od sredine 3. st. do oko 100. g. pr. Kr. u jugoistočnim je japodskim područjima zamjetljiv uvoz većih količina bronce iz Sredozemlja.[262] Tako se u jedanaest brončanih ostava pronalazi brončani novac sinova numidskog vladara Micipse (148.–118. pr. Kr.), bronce njegove braće (148.–140. pr. Kr.), novci Kartage s kraja 3. te iz prve polovice 2 st. pr. Kr., egipatski brončani novac s kraja 3. i iz 2. st. pr. Kr., italske bronce (*aes rude*, ulomci *aes signatuma* i *aes grave*, hispanske bronce, fragmenti brončanog nakita, brončani predmeti) te bronce iz Makedonije i Sirakuze.[263] Ovi su predmeti japodskim majstorima uglavnom služili kao sirovina,[264] od koje su oni iz-

[255] *CIL III 3214, 17*; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[256] *CIL III 15114, 1;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[257] *CIL III 10183, 3;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[258] *CIL III 3214, 4;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[259] *CIL III 15111;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[260] *CIL III 10183, 11;* R. MATIJAŠIĆ, Vita, 523.

[261] *CIL III 10183, 40*; R. MATIJAŠIĆ, Vita, 525.

[262] M. CRAWFORD, *Scripta*, 5; isti, Coinage, 221.

[263] M. BAHRFELD, Der Münzfund, pass; *RRCH* 142; M. CRAWFORD, *Scripta*, 3. Prema M. Bahrfeldtu i *IGCH* 644 vrijeme pohrane bilo je 89. pr. Kr.; Prema E. BABELONU, Description, 11, 27, kovani su između 342. i 317. pr. Kr. Prema *RRC* 2, 13, 15, 16, 17, 20, 22, 23, kovani su 300. g. pr. Kr. i u vrijeme između 280. i 264. g. pr. Kr.; J. BRUNŠMID, *Vjes. arh. hist. dalm. 2 (1896–97)* 1–42; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 4 (1899–1900)* 81; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 6 (1902)* 167; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 8 (1905)* 176; *Berliner Münzblätter 1900*, 2863, 2885, 2898, 2914; M. BAHRFELDT, *Berliner Münzblätter 1900*, 2863–8, 2885–90; 2898–900; 2914–6; isti, *Berliner Münzblätter 1901*, 2929–32 3071; E. J. HAEBERLIN, *Aes grave*, Frankfurt 1910, *pass.*; *RRCH* 142, *IGCH* 644; *RRC* 219.; J. KLEMENC, *Numizmatika 2–4 (1934–6)*, 126–127; *RRCH* 145, *Numizmatika 1978*, 27. Vrijeme pohrane, prema *IGCH* 569, je kasno 2. st. pr. Kr; Č. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 1 (1889)* 38–43; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 184–188; *RRCH* 146. Prema *IGCH* 643 položena je u zemlju oko 89 pr. Kr.; . GAETTENS, *Blätter für Münzfreunde 1934*, 17–18; G. GORINI, *Atti e Memorie Soc. Istr. 1970*, 209; *IGCH*, 567; E. PEGAN, *Vjes. arh. hist. dalm. (1959)* 154–156; *IGCH* 568; A. MAKANEC, *Glas. Zem. muz. (1906)* 109; I. BOJANOVSKI, *Godisnjak Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 163; I. MIRNIK, Hoards, 20a; 31, 79, 88a; isti, *Vjes. Arh. muz. Zag. 15 (1982)* 149.

[264] K. KURZ, *Arheol. vestn. (1969)* 27 smatra da se radilo o japodskom novcu.

rađivali različite vrsta nakita, oruđa i oružja.[265] U vrijeme invazije Rimljana na japodsku zemlju krajem 2. i početkom 1. st. pr. Kr., kao visokovrijedna sirovina, ovi su uvezeni brončani proizvodi na samom početku proizvodnog procesa bili brižljivo sakriveni.[266]

Inače, japodski je plemenski savez bio izrazito zainteresiran za brončani nakit, kojeg se u značajnim količinama pronalazi u grobovima pokojnika, osobito onih iz bogatijih slojeva.[267] U uvozu su mogli posredovati i liburnski trgovci, koji su, od 3. i 2. st. pr. Kr., uvozili značajne količine srebra za izradu nakita posljednjeg predrimskog razdoblja.[268]

6. Kipovi i sarkofazi

U vrijeme ranog principata na dalmatinsko se područje sa strane dopremaju luksuzniji kipovi, monumentalniji dijelovi arhitekture, luksuzni sarkofazi i dr. Među njima posebno mjesto pripada monumentalnim kipovima koje prikazuju članove pojedinih carskih obitelji, bogova i drugih odličnika toga doba. Njima se prvenstveno kupovala naklonost trenutnih gospodara rimske države. Dopremali su ih bogati pojedinci, koji su i na taj način nastojali još više povećati svoje bogatstvo i pojedine zajednice.

Monumentalni kipovi su ukrašavali forume i druge javne građevine većih dalmatinskih gradova, primjerice *Salone*, *Narone*, *Iadera*, *Isse*, *Apsorusa*, *Arbae*, *Aenone*, *Oneuma*[269] i dr. Na području *Aenone* je pronađeno sedam monumentalnih carskih kipova iz doba julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije. Ovi, od pentelićkog mramora (*Mons Pentelikon*) izrađeni kipovi, su najvjerojatnije uvezeni sa akvilejskog područja i spadaju među najluksuznije kipove u Dalmaciji.[270]

Dvadesetak monumentalnih kipova, također od pentelićkog mramora, pronađeno je i u Naroni (sl. 70). Prikazuju članove obitelji julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije te nekoliko rimskih božanstva. Neke od njih je u Augustovu čast dao podići provincijalni namjesnik Dalmacije Publije Kornelije Dolabella, o čemu svjedoči i jedan natpis iz Narone (sl.

---

[265] Usp. C. PATSCH, Die Lika, 61; isti, Lika, 61; Ć. TRUHELKA, *Glas. Zem. muz. 1 (1889)*, 38–43; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 184–188; M. CRAWFORD, *Scripta*, 11, bilj 18; isti, Coinage, 223;

[266] I. MIRNIK, *Vjes. Arh. muz. Zag. 15 (1982)* 150; P. POPOVIĆ, Novac Skordiska, 116.

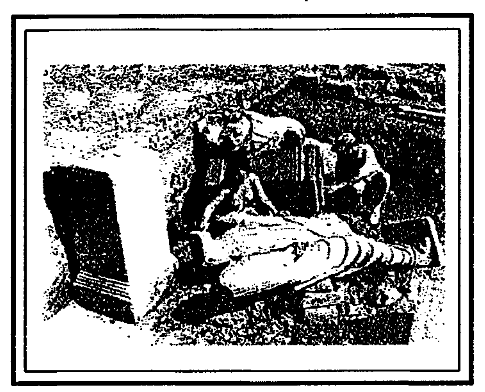
[267] Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 23 (1968)* 5–79; isti, *Wiss. Mitt. Bos. HerzL 1 (1971)* 13–96.

[268] Usp. Š. BATOVIĆ, *Diadora 7 (1974)* 159–245.

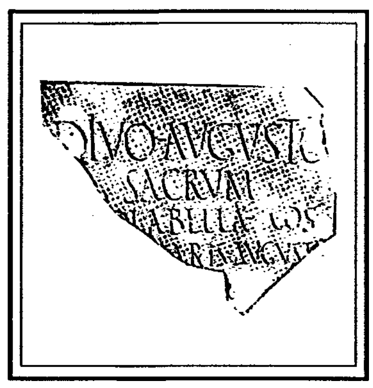
[269] Usp. N. CAMBI, *Rantički portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, 74, br. 50, sl. 52; 73, kat. br. 49, sl. 51; 48, kat. br. 17, sl. 17; 106; kat. br. 25, 26 sa sl.; isti, *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997*, 45–70.

[270] Usp. M. SUIĆ, *Rad. Inst. JAZU Zad. 16–17 (1969)* 95 i d.; isti, Zadar, 263, bilj. 375, 282–283.

71).[271] Nema sumnje da su i kipovi iz Narone, poput onih iz Nina, na dalmatinsko područje dopremljeni morem preko vlastitih pristaništa koja su oba mjesta imala.



Sl. 70: Iskopavanje monumentalnih kipova u Naroni



Sl. 71: Ulomak Dolabellina natpisa iz Narone

Od druge polovice 2. st. poslije Kr. u Dalmaciju se uvoze i vrlo luksuzni mramorni sarkofazi izrađeni u radionicama Atene, Rima, Male Azije i Italije. Među najcjenjenijima su svakako bili sarkofazi iz atičkih radionica.[272] Na području središnje Dalmacije registrirano je preko stotinu i dvadeset ulomaka atičkih sarkofaga,[273] a samo ih je na području Salone registrirano oko stotinu.[274] Ulomci dvaju atičkih sarkofaga, proizvedenih u razdoblju od oko 160. do 170. g. te prije poč. 3. st., također od penteličkog mramora, pronađeni su i na otoku Koločepu.[275] Ulomci sarkofaga proizvedenih od istog materijala, pronalaze se i po drugim otocima, primjerice na otoku Braču,[276] Krku,[277] Rabu,[278] Visu,[279] ali i u Kninu, Šibeniku, Trogiru, Zadru, i dr.[280] U

[271] *Divo Augusto / sacrum / [P(ublius) C(ornelius) D]olabella co(n)s(ul) / [Caes]aris August[i / leg(atus) pro pr(aetore)].* Usp. E. MARIN, Ave Narona, 121, 122.

[272] F. M. CILIBERTO, Umjetonost; G. RODENWALDT, *Jahrb. Deutsch. Arch. Inst. 67(1952)* 31 i d.; Jagdsarkophag.

[273] N. CAMBI, Atički sarkofazi, 72; isti, *Izdanja HAD-a 12,* 132.

[274] Usp. N. CAMBI, Atički sarkofazi, 72; isti, Rekonstrukcija, 51–60; isti, *Izdanja HAD-a 12,* 132.

[275] Usp. N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 12,* 129–137.

[276] N. CAMBI, Atički sarkofazi, 130, br. 34, Tab. XXII b.

[277] N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 12,* 135.

[278] N. CAMBI, *Rapski zbornik,* 175, sl. 1; N. CAMBI, Atički sarkofazi, 129, br. 32, tab. XXI.

[279] B. GABRIČEVIĆ, *Pril. Povj. umjet. u Dalmaciji 17 (1968)* i d.; sl. na str. 41; N. CAMBI, Atički sarkofazi, 148, br. 63, sl. 40.

[280] N. CAMBI, Sarkofag, pass.

Dalmaciji su na cijeni bili i sarkofazi proizvedeni u rimskim radionicama, odakle su uglavnom uvoženi tijekom 3. i u ranom 4. st. Susreću se u Saloni i na Koločepu.[281] Sjevernoitalski sarkofazi se uvoze na područje Tarsatike. Smanjenju i prestanku uvoza sarkofaga pridonijela je između ostalog i njihova izrada od kvalitetnog bračkog kamena u salonitanskim radionicama, odakle su izvoženi na područje *Iadera*, Knina, Trogira, *Narone*, *Epidaura* i *Docleje*.[282]

7. Staklo

Dalmacija je od kraja stare ere pa sve do propasti antike bila važnim tržištem i za razne staklarske proizvode, uglavnom luksuzne i sepulkralne posude te posuđe za svakodnevnu namjenu. Uvoz je bio najintenzivniji tijekom prva četiri stoljeća Carstva. U Dalmaciju su uglavnom uvoženi staklarski proizvodi sirijskih, aleksandrijskih,[283] italskih, galskih, poranjskih, ciparsko-sirijskih[284] i panonskih radionica, čiji su proizvodi uglavnom završavali u većim urbanim središtima obalnog i priobalnog dijela provincije,[285] a dijelom i u unutrašnjosti.[286] Tijekom 1. i 2. st. najviše je stakla uvoženo iz italskih radionica *Patromini, A(uli) Volumni Ianuari, M. Anc[ar(ius) Primi]o, [R]ufin[i--], L. Aemili Blasti* i dr.[287] Od italskog je stakla prednjačilo ono proizvedeno u akvilejskim radionicama.[288] Najveći dio uvoza i staklenih proizvoda odvijao se posredstvom Narone, Salone[289] i Enone.[290] U vrijeme razvijene antike u Dalmaciji se također razvija i staklarski obrt. Tako su staklarske radionice su posvjedočene na području Salone.[291] Moguće da je nekoj od njih bilo namijenjeno i sirovo staklo s potonulog broda kod rta Glavata na Mljetu.[292]

---

[281] N. CAMBI, *Izdanja HAD-a 12,* 133–

[282] Usp. R. EGGER, Salona II, 86 i d.; G. KOCH – H. SICHTERMAN, Sarkophage, 320–323.

[283] Usp. S. GLUŠČEVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984)* 17–18.

[284] I. FADIĆ, *Izdanja HAD-a 7,* 111–135.

[285] Usp. N. CAMBI, *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 139–157; V. DAMEVSKI, *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 62–87; M. VELIČKOVIĆ, *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 165–174.

[286] Usp. A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 175–190; V. PAŠKVALIN, *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 109–138; isti, *Tribunia 3 (1977)* 99–122;

[287] Usp. M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909)* 75–88.

[288] Usp. I. FADIĆ, *Izdanja HAD-a 8,* 141.

[289] Usp. I. FADIĆ, *Izdanja HAD-a 8,* 127–148.

[290] S. GLUŠČEVIĆ, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984)* 17–18.

[291] Usp.:*a/rca Pasc/hasi/o vitriario* iz Salone. Usp. *CIL III 9542;* R. EGGER, Salona, 99, br. 208; N. CAMBI, *Arh. vestn. 25 (1976)* 148, bilj. 55; I. FADIĆ, *Dometi 12 (1982)* 61–66.

[292] Usp. M. JURIŠIĆ, *Arh. preg. 29 (1988)* 135–136; isti, *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 147–152.

8. Izvoz

Dalmatinska su područja još od neolitskih vremena predstavljala veliko tržište za robu proizvedenu u radionicama diljem Sredozemlja i srednje Europe. S druge je strane unutrašnjost Dalmacije bila nepresušni izvor ruda, metala, drveta, roblja, stoke, stočnih proizvoda, žitarica, soli i dr.[293] U kasnoj antici iz Dalmacije su izvožene čak tri vrste željeza.[294]

Šume Dalmacije su predstavljale neiscrpno blago rimske Dalmacije. U većim ili manjim količinama drvo je s dalmatinskih područja izvoženo tijekom cijele grčko-rimske antike. Do rimske okupacije izvoz se odvijao prvenstveno preko Narone i drugih primorskih gradova, a od vremena Carstva u izvozu je prednjačila Salona, o čemu, između ostalog, svjedoče i specijalizirani trgovci drvom (primjerice *negotians materiarius*)[295] te obrtnička udruženja koja su se u Saloni bavila upravo obradom drveta (*collegium tignuariorum fabrum*,[296] *collegium dendrophorum*).[297] Drvna je građa iz Dalmacije izvožena i u vrijeme kasne antike, o čemu svjedoči jedan nepoznati kasnoantički pisac.[298]

Iako su amfore ponajviše služile za skladištenje i transport vina i maslinovog ulja, tovari potopljenih brodova iz istočnojadranskog akvatorija svjedoče da se u njima uskladištavalo i transportiralo i ušećereno voće, salamura te različite riblje prerađevine kao što su *garum, liquamen, muria* i *halex*.[299] Istočnojadransko područje je postalo interesantno za trgovinu ovim vrstama prerađevina od 1. st. pr. Kr. Ovi su proizvodi uglavnom dopremani sa zapadnosredozemnih prostora. Tako su tovar jednog potopljenog broda kod Palagruže činile amfore hispanske provenijencije u kojima su prevoženi i *garum* i *muria*.[300]

Dalmatinsko je područje također bilo stalnim izvorom roblja koje je završavalo na glavnim antičkim tržištima robova i na području same Dalmacije. Ponekad su zbog ovih ili onih razloga u robovski položaj potpadale cijele zajednice, poput cjelokupnog mlađeg pučanstva otokâ Korčule i Mlje-

---

293 Usp. J. J. WILKES, Dalmatia, 7–8; R. L. BEAUMONT, *Jour. hell. st. 61 (1936)* 181–188.

294 *Expositio totius mundi et gentium* 52, 5, D: *Post hac paulo superius Dalmatia est negotiis vigens et species tres utiles mittens: caseum, tigna et ferrum.* E: *Post hac paulo superius Dalmatia est, que in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species cum sint utila abundas emittit.* Usp. i H.-J. DREXHAGE, *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 2 (1983) 1,* 3–42.

295 *CIL III 12924.*

296 *CIL III 8841.*

297 *CIL III 8823.*

298 *Expositio totius mundi et gentium 52, 5, D, E.*

299 Usp. ASPICIJE, O kuvanju, 19.

300 Usp. M. ORLIĆ, *Obavijesti (1988)* 3, 42–44.

ta (*Corcyrae Nigrae* i *Melitae*), koje je prema pisanju Apijana, 35. g. pr. Kr. u roblje dao rasprodati Oktavijan August.[301] »Stjecanje« robovskog statusa u vrijeme principata posvjedočuju i rimski natpisi.[302]

Zaključak

Područja koja su od prvog desetljeća nove ere bila obuhvaćena granicama rimske provincije Dalmaciju u šire su trgovačke tokove Sredozemlja bila uključena još u neolitsko doba. Najprije se radilo o razmjeni roba na relaciji istočni Jadran – italski prostori. Intenzivnijim trgovačkim tokovima kroz cijelo pretpovijesno doba, kao i u vrijeme grčko-rimske antike, snažnije su bili izloženi otočno-obalni i primorski dijelovi Dalmacije, s obzirom da su bili »naslonjeni« na glavne, prvenstveno pomorske pravce koji su spajali sjevernojadranske s helenskim, italskim i drugim mediteranskim područjima. Ovo osobito vjerno pokazuju ostaci potopljenih brodova iz vremena grčko-rimske antike, među kojima prevladavaju upravo trgovački. Velika ih je većina plovila prema zaleđu sjevernog Jadrana, gdje su završavale komunikacije koje su polazište imale na sjevernoeuropskim i baltičkim područjima. Šire su zaleđe sjevernog Jadrana dodirivale i komunikacije kojima je ishodište bilo crnomorsko područje. Stoga se sa apsolutnom sigurnošću može zaključiti da je na dalmatinskom području kontinuirano dominirala pomorska trgovina.

Na dalmatinskim su se područjima, na križanju pomorskih i kopnenih komunikacija, razvila osobita mjesta trgovačke razmjene, od kojih su neka kontinuirano trajala i po nekoliko stoljeća. Prvo je među njima svakako bila *Narona*, koja se nalazila na križanju istočnojadranskog pomorskog pravca i komunikacije koja je dolinom rijeke Neretve kontinentalni svijet spajala s jadransko-sredozemnim. Svoj postanak i razvoj u vodeće trgovište na istočnojadranskim područjima Narona prvenstveno duguje helenskim, a potom i italskim trgovcima, za koje je bila nezaobilazna postaja gotovo tijekom cijelog posljednjeg tisućljeća stare ere, kao i tijekom rimske antike. Prerastanje Narone u vodeće političko, vojničko i gospodarsko središte Dalmacije spriječile su isključivo nesretne političke okolnosti njena opredjeljivanja u vrijeme građanskog rata za gubitničku pompejevsku stranu. Upravo zahvaljujući toj činjenici, pristajanjem uz pobjedničkog Cezara ulogu Narone preuzela je Salona, čijem snažnom gospodarskom razvoju pogoduje ubrzana gradnja magistralnih cesta koje su je već od prvih desetljeća nove ere spojile s glavnim cestama Panonije i Gornje Mezije, odnosno Dardanije.

---

[301] *APP. Ill.* 16; C. PATSCH, Herzegowina, 56.

[302] *CIL III 2544.*

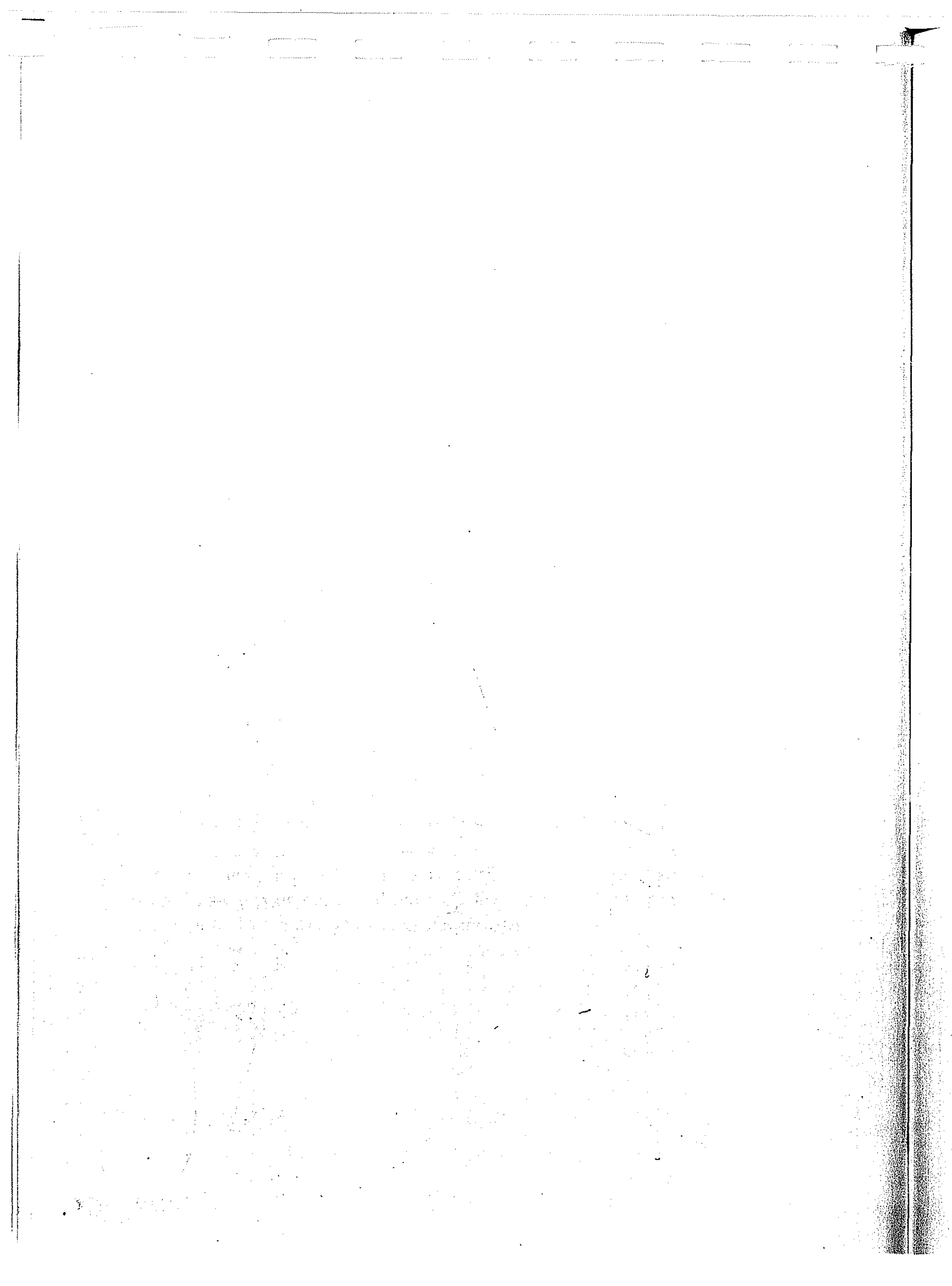
Unatoč tome što je dublje zaleđe istočnog Jadrana s jadransko-meditranskim svijetom bilo povezano komunikacijama koje su vodile uz sve veće rijeke jadranskoga sliva, prvenstveno uz Neretvu i Drim, ipak je ono većim trgovačkim tokovima bilo zahvaćano tek povremeno. Ovakva je situacija osobito vrijedila kroz pretpovijesno doba, odnosno sve do izgradnje rimskog cestovnog sustava u Dalmaciji.

U vrijeme grčko-rimske antike glavnina obrtničko-zanatskih djelatnosti je bila koncentrirana na otočno-obalnom odnosno primorskom pojasu Dalmacije, uglavnom u većim urbanim sredinama među kojima je prednjačilo provincijalno središte Salona. Salona je u doba principata, uz ostalo, bila središtem ogromnog broja sitnih obrtnika, koji su se radi zaštite strukovnih i drugih interesa udruživali u veće ili manje korporacije, nerijetko na čelu s vrlo utjecajnim pojedincima političkog, vojničkog i drugog karaktera. U doba kasne antike Salona je, zahvaljujući i sigurnosnim razlozima, postala vodeće mjesto koncentracije velikih pogona za izradu skupocjenih proizvoda, kao i proizvoda široke potrošnje. Uz nju su pojedini obtnici svoju djelatnost kroz kraće ili duže vrijeme obavljali i u drugim mjestima, prvenstveno uz obalno-primorski pojas, najčešće u *Naroni, Iaderu, Doclei, Senii* i dr.

Unutrašnjost Dalmacije, kako zbog svoje konfiguracije tako i zbog strukture pučanstva, nije bila osobito pogodna za djelovanje priznatijih obrtnika i njihovih radionica na duže vrijeme. U unutrašnjost su povremeno dospijevali uglavnom tzv. putujući majstori koji bi se u pojedinim urbanim sredinama zadržavali tek povremeno.

Unutrašnjost Dalmacije je s jedne strane kroz cijelo pretpovijesno i antičko doba bila izvozno područje, prvenstveno metalnih sirovina, stočarskih proizvoda, drveta, roblja i dr. S druge je strane bila nezasitno tržište širokog spektra obrtničkih proizvoda i vina, maslinovog ulja, ribljih prerađevina i dr. Uvoz se u Dalmaciju počeo smanjivati tek s prvim stoljećima principata, kada se u pojedinim većim urbanim sredinama pokreću obrtničke djelatnosti. No, uvoz u potpunosti u Dalmaciji nikada nije prestao. U odnosu na druge rimske provincije, Dalmacija je kroz cijelo vrijeme antike bila zemlja uvoza gotovih proizvoda, a izvoznik sirovina.

VII.
ROBNO-NOVČANO GOSPODARSTVO



1. GRČKI NOVCI 6. I 5. ST. PR. KR. NA PODRUČJU DALMACIJE

Veliki broj raznolikih novčanih jedinica na području Dalmacije svjedoči o intenzivnim kontaktima ovog područja s grčkim polisima Male Azije, sjeverne i središnje Helade te Peloponeza u razdoblju od oko 530. do oko 258. g. pr. Kr. te polisima Velike Grčke (*Magna Graecia*) u razdoblju od oko 425. do 268. g. pr. Kr.[1]

Iz vremena 6. i 5. st. pr. Kr. na dalmatinskim se područjima uglavnom susreću srebrni novci sjevernogrčkih, srednjogrčkih i polisa s Peloponeza, novci maloazijskih polisa te grčkih kolonija s područja južne Italije i sa Sicilije. Od sjeverogrčkih polisa u Dalmaciji se susreću novci Abdere, Akantosa, Amfipolisa, Herzonesa, Istrosa, Maroneje, Mende, Neapolisa, Olinta, Sermile i Tasosa. Od srednjogrčkih polisa prevladavaju atenski novci, ali se javljaju i novci Egine, Tebe, Leukade, Lokra Opuntijskog, Korkyre i Dirahija. Od peloponeskih polisa na području Dalmacije se pronalaze novci Argosa, Korinta i Sikiona. Od maloazijskih polisa na području Dalmacije susreću se novci Klazomene, Knida, Tarsa i Sinope. Među južnoitalskim novcima najbrojnije su didrahme Velije, a pronalaze se također novci Herakleje, Hyrije, Krotona, Metaponta, Tarasa i dr. Od sicilijanskih gradova prevladavaju novci i Akragasa i Sirakuze.[2] Tijekom 3. st. pr. Kr. na područje su Narone stizali brončani novci grčkih gradova Sidona, Alexandrije i Tasosa.[3]

Od 4. st. pr. Kr. u robno-novčano gospodarstvo na jadranskim područjima i na području središnjeg Sredozemlja uključuju se kovanjem vlastitog novca, uglavnom brončanog, i grčka naselja sa istočnog Jadrana. Tijekom 2. st. pr. Kr. u robno-novčano se gospodarstvo ovih područja uključuju i ilirski vladari te neki ilirski gradovi i zajednice. Ovaj je pokušaj, s izuzetkom ardijejskih vladara Gencija (181.–168.) i Baleja (167.–135.), bio gotovo bez ikakvog značaja. Iako se u prvoj polovici 3. st. pojavljuju srebrni i bron-

[1] Usp. B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 317–320.

[2] Usp. B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 317–320.

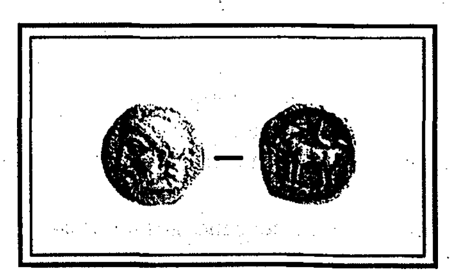
[3] Usp. C. PATSCH, Narona, 52, 101.

čani novci ilirskih vladara Monunija (Μονούνιος) (+ oko 280. pr. Kr.)[4] i Mitila (Μί τιλος) (oko 270.–250. pr. Kr.),[5] u trgovačkoj razmjeni na području Dalmacije od 3. st. pr. Kr. do posljednjih desetljeća stare ere dominiraju uglavnom novčane jedinice Dirahija i Apolonije.[6]

2. Novčane aktivnosti grčkih kolonija na Jadranu

Grčke kolonije na Jadranu vlastiti novac počinju kovati tijekom 4. st. pr. Kr. Četvrto i treće stoljeće pr. Kr. obilježeni su kovanjem novca grčkih jadranskih kolonija Farosa, Herakleje, knidske kolonije Korkyre Melaine, *Isse* te novcima s legendom ΔΙΜ, koje su stilski i tehnički dosta bliske sirakuškim novcima.

Jonska kolonija Faros (Φάρος) koja se vjerojatno nalazila na mjestu suvremenog Starigrada na otoku Hvaru,[7] u drugoj četvrtini 4. st. pr. Kr. emitirala je i tri serije srebrnih tetrobola sa legendama ΦΑΡ i ΦΑΡΙ (sl. 72). Emitiranje srebrnog novca od strane jedne manje grčke naseobine s rubnih helenskih područja, svjedoči o njenim snažnim nastojanjima za uključivanjem u šire trgovačke tokove Sredozemlja te naglašava njenu gospodarsku snagu. Nakon kratkotrajnog emitiranja srebrnog novca Faros je tijekom 4. st. pr. Kr., pod utjecajem sirakuškog novca, kovao brončani novac s likom Dionisa i grozdom odnosno kantarosom i Zeusom odnosno kozom te legendom ΦΑΡΙΩΝ. Od kraja 4. te tijekom 3. st. pr. Kr. Faros kuje brončani novac s likovima Persefone i Artemide na aversu te kozom i legendom ΦΑ na reversu. Faros je



Sl. 72: Srebrni novac Farosa

[4] W. UHDEN, Monunius; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri*, 274; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 6–7 (1972–73)* 254–256.

[5] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 6–7 (1972–73)* 257–258: N. CEKA, *Albanien*, 271, br. 138.

[6] A. BURNETT – M. AMANDRY – P. P. RIPALLES, Coinage I, 6.

[7] Usp. M. NIKOLANCI, *Hvar. zbor. 1 (1973)* 105–123; M. ZANINOVIĆ, *Arh. rad. raspr. 11 (1989)* 35–48.

novac nastavio kovati i nakon što su ga 219./218. g. Rimlji razorili, što upućuje na zaključak da je ovaj grčki polis i nakon sloma ilirske države ostao snažno gospodarsko središte koje se iznova uzdiglo iz ruševina te se vlastitim novcem iznova uključilo u trgovačke tokove. Novac obnovljenog Farosa na aversu je imao glavu mladića a na reversu kanaros sa legendom ΦΑ. Negdje sredinom 2. st. pr. Kr. faroska je kovnica kovala srebrni i brončani novac u ime ilirskog kralja Baleja. Faroski novci se pronalaze, osim na samom otoku Hvaru, i u Saloni, Risnu, Novalji na Pagu, Međaku u Lici, pa čak i u Mađarskoj.[8]

O intenzivnim trgovačkim vezama ovog polisa s naseljima *Magnae Graeciae* te Makedonijom i Heladom najbolje svjedoče novčane jedinice. Tako se na Hvaru, uz faroski i isejski novac, pronalaze i novci Agija, Agrigenta, Akragasa, Aleksandra Velikog, Aleksandra IV., Amfipolisa, Antigona Gonate, Antioha I., Apolonije, Argosa, Atene, Baleja, Brundizija, Dirahija, Efeza, *Pharosa*, Filipa III., Filipa IV., Herakleje, Hiosa, Kaine, Kasandra, Katane, Knidosa, Korinta, Korkyre, Kosa, Kyme, Larisse, Leukasa, Lisimaha, Lukanije, Messane, Mytilene, Neapola, Nole, Osseta, Pergama, Ptolomeja I. Sotera, Regija, Rima, Rodosa, Samosa, Sirakuze, Sikyona, Tarenta, Tesalije i Tesalonike.[9] O intenzivnim trgovačkim vezama Farosa s *Magnom Graeciom* svjedoče i velike količine apulske keramike na Hvaru,[10] a vezu sa Sirakuzom tijekom 3. st. potvrđuje i jedan natpis sa Hvara.[11] O gospodarskoj snazi Farosa svjedoči i činjenica da je bio u mogućnosti utemeljiti i svoju vlastitu koloniju *Anchiale*, kojoj lokacija još uvijek nije utvrđena.[12]

Grčka kolonija Herakleja (Ἡράκλεια), poznata iz Pseudo-Skilakova *Peripla*[13] te sa serija brončanog novca iz sredine 4. st. pr. Kr. (sl. 73), nastojala se i vlastitim novcem uključiti u robno-novčano gospodarstvo ovog dijela Sredozemlja. Točan položaj ove naseobine još uvijek nije utvrđen, pa se locira na više mjesta: na području Salone,[14] u Rogoznicu između Šibenika i Trogira,[15] u Hvaru,[16] na mjesto ranije knidske kolonije na otoku Korčuli[17] te

---

[8] J. BRUNŠMID, Inschriften, 40–51; isti, Natpisi i novac, 52–63; P. GARDNER, Catalogue, 83, br. 1, T. XV 4; isti, History, 355; R. PLANT, Types, 1100; P. POPOVIĆ, Novac, 89 i d.; M. BONAČIĆ-MANDINIĆ, *Arh. vest. 38 (1987)* 293–406; ista, *Pharos*, 133–139; P. KOS, Leksikon, 284–285. M. BONAČIĆ-MANDINIĆ, *Pharos*, 133, 135.

[9] Š. LJUBIĆ, *Ark. pov. jug. 2 (1852)* 206; isti, Faria, 9; G. NOVAK, *Strena Bulićiana*, 656; P. LISIČAR, Korkira, 44.

[10] P. LISIČAR, Korkira, 18, 19.

[11] P. LISIČAR, *Rad. Fil. fak. Zad. 4 (1962–63)* 5–13; B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 302.

[12] Usp. *STEPH. BYZ.*, *Anchiale*, 24.

[13] *PSEUDO-SKYL. Peripl.* 22.

[14] Fr. LANZA, Origini, 18.

[15] G. NOVAK, *Strena Bulićiana*, 633.

[16] J. BRUNŠMID, Inschriften, 54; B. V. HEAD, Historia, 286; M. ZANINOVIĆ, *Vjes. Arh. muz. Zag. 24–25 (1991–92) 1993.*

[17] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Numizmatika 5 (1953)* 3–5; isti, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966)* 133, bilj. 4; isti, *Diadora 9 (1980)* 235.



Sl. 73: Novac grčke kolonije Herakleje

na kopno nasuprot Korkyre (Krf).[18] Herakleja je oko 350. g. pr. Kr. kovala, po uzoru na sirakuški novac, tri serije brončanog novca. Na aversu je prikazivana Heraklova glava s lavljom kožom a na reversu luk i toljaga koje su pratile legende HPA, HPAK, HPAKΛ i HEPAKΛE. Neki su heraklejski novci na aversu imali prikazanu glavu Artemide a na reversu dupina okrenutog u desno te legendu HPA.[19] Spomen Herakleje u literarnim izvorima nestaje u isto vrijeme kada prestaje i kovanje njenog novca,[20] koji se najviše pronalazi na Hvaru (u Starigradu 147, u Hvaru 45 primjeraka).[21] U ostavi Škudljivac kod Vrbanja u Starigradu uz 60 faroskih, jedan isejski, dva heraklejska prekova s legendom ΔA (sl. 74) i jednim pharoskim prekovom s legendom ΔA



Sl. 74: Prekovi sa legendom ΔA

našlo se i 29 heraklejskih novčića.[22] Vjerojatno je ostavi iz Škudljivca identična ostava koja se navodi kao ostava s otoka Hvara, a koja je sadržavala

---

[18] M. SUIĆ, *Rad JAZU 306 (1955)* 142 i d. Usp. i J. J. WILKES, Dalmatia, 11, bilj. 2.

[19] J. BRUNŠMID, Inschriften, 54–58; isti, Natpisi i novac, 66–70; M. BONAČIĆ-MANDINIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 81 (1988)* 65–80; P. KOS, Leksikon, 134–135. U ostavi Škudljivac kod Starigrada bila su 35 primjerka heraklejskog novca.

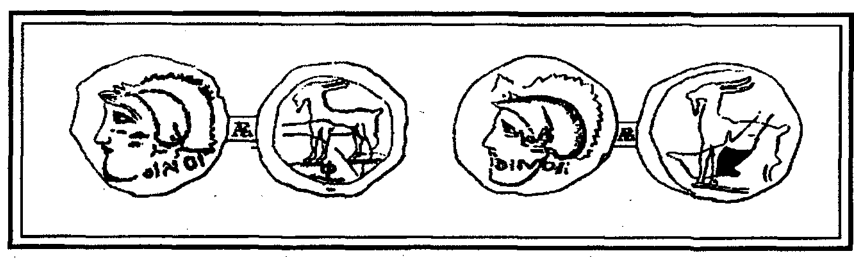
[20] J. BRUNŠMID, Inschriften, 54; G. NOVAK, *Strena Bulićiana*, 658.

[21] Usp. B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 294.

[22] Usp. G. GORINI, *Monete*, 143; *IGCH 420*; *GCH 64–65*; I. MIRNIK, Hoards, 35, br. 11.

49 heraklejskih, jednu srebrnu i 58 brončanih novčića *Isse* i Farosa te jedan novčić Agrigenta.[23] U ostavi iz Starigrada se nalazilo, uz 55 isejskih, 58 faroskih i 49 heraklejskih novčića.[24] Ova se ostava datira u vrijeme oko 330. do 320. g. pr. Kr.[25] U ostavi s otoka Murtera također se nalazilo 15 heraklejskih bronci.[26] Osim toga, heraklejski se novac pronalazi i na Braču (5 kom.), Visu (3 kom.) i na Korčuli.[27]

Serije brončanog novca s legendama ΔΙ, ΔΙΜ i ΔΙΜΟΣ pojavile su se tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. Uglavnom se radi o prekovima faroskih, isejskih (sl. 75) i heraklejskih novaca,[28] kojih nestaje tijekom 3. st. pr. Kr. Nije jasno da li se u ovom slučaju radi o prekovima grčkog emporija Dimosa (Δίμος) koji se nalazio negdje na području grada Hvara,[29] a koji je tijekom 3. st. pr. Kr. potpao pod utjecaj Farosa i time prestao emitirati vlastiti novac,[30] ili o grčko-ilirskom naselju Dim(ale) (Δίμαλλη), također s otoka Hvara.[31] Moguće je da se radilo i o magistratu[32] ili pak o teritorijalno-plemenskoj zajednici iz okolice Farosa.[33] Prekivanje tuđeg novca svjedoči o pokušaju prekivača da umanje utjecaj konkurentnih susjeda kojima prekivaju novac kao i o podređenijem gospodarskom položaju u odnosu na njih.



Sl. 75: ΔΙΜΟΣ *prekovi (prema D. Rendić-Miočević)*

Počeci intenzivne trgovine otoka Visa s helenskim i etrurskim svijetom imaju korijene još u arhajskome dobu, o čemu, između ostalog, svjedoče

[23] Usp. *GCH, 64, br. 417;* I. MIRNIK, 34, br. 4.

[24] Usp. *IGCH* 418; *GCH 1973,* 64, br. 419; I. MIRNIK, Hoards, 35, br. 11.

[25] Usp. P. VISONÀ, Coinage, 147–155.

[26] *IGCH* 421; M. THOMPSON – O. MOERKHOLM – C. M. KRAAY, Hoards, 421; I. MIRNIK, Hoards, 34, br. 7.

[27] B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 295.

[28] J. BRUNŠMID, Inschriften, 52 i d.; M. BONAČIĆ-MANDINIĆ, *Pharos*, 133.

[29] G. NOVAK, *Strena Buličiana*, 657, 658.

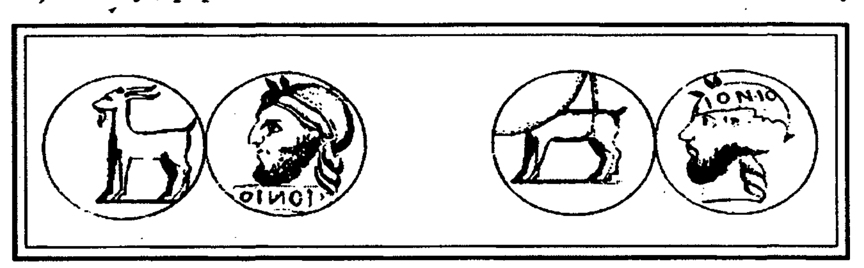
[30] G. NOVAK, *Strena Buličiana*, 656, 657.

[31] P. LISIČAR, Korkira, 26–28.

[32] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Monnaies, 83–87.

[33] D. RENDIĆ- MIOČEVIĆ, *Iliri*, 235.

fragmenti kamenog i *terracotta* reljefâ te keramičko i brončano posuđe s ovog otoka.[34] Potpadanjem Visa pod utjecaj Dionizija Starijeg Sirakuškog (404.–367. pr. Kr.), te utemeljenjem kolonije sirakuških Grka na ovom otoku, intenziviraju se trgovački tokovi[35] prvenstveno s južnom i sjevernom Italijom, Sicilijom te Grčkom. Nakon sloma sirakuške moći u vrijeme sirakuškog tiranina Dionizija Mlađeg (367.–357. pr. Kr.) kolonija sirakuških Grka na Visu (*Issa*) počinje se gospodarski osamostaljivati, što se vidi i iz činjenice da od druge polovice 4. st. pr. Kr. počinje kovati i vlastiti novac sa Zeusovom glavom i legendom IONIO(Σ) na aversu te kozom na reversu (sl. 76).[36] *Issa* je, poput Farosa, nakratko kovala i srebrni novac.[37] Mali broj



Sl. 76: IONIO(Σ) *prekovi (prema D. Rendić-Miočević)*

isejskih srebrnih novčića (5 primjeraka) te veliki broj prekova sirakuškog, heraklejskog i faroskog novca svjedoče o nastojanjima ovog polisa da se pod svaku cijenu i sam uključi u tadašnje trgovačke tokove južnog Jadrana i središnjeg Sredozemlja. Tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. *Issa* je kovala i brončani novac sa likom mitskog pretka Isejaca *Ioniosa*[38] na aversu te dupinom iznad valova na revrsu, odnosno lavljom glavom. Potom je slijedilo kovanje brončanog novca s likom *Ioniosa* i legendom IONIO(Σ) na aversu te dupinom na reversu. *Issa* je kovala i brončani novac manje vrijednosti s likom Here na aversu te dupinom na reversu. Od oko 300. do 147. g. pr. Kr. *Issa* kuje brončani novac s glavom nimfe i legendom IΣΣA na aversu te osmokrakom zvijezdom na reversu. U isto vrijeme kuje brončani novac s

[34] Usp. P. LISIČAR, Korkira, 20; isti, *Arch. Iug. 14 (1973)* Tab. II 3 a-b; T. IV 2 a-c, 12 a-b; M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1973)* 102–103, br. 8, tab. XI 1, 90–91, br. 1, T. II 2; 106–107, br. 2, T. 19; 107–108, br. 12, T. 18 3; 101–102, br. 7, T. XVI 1.

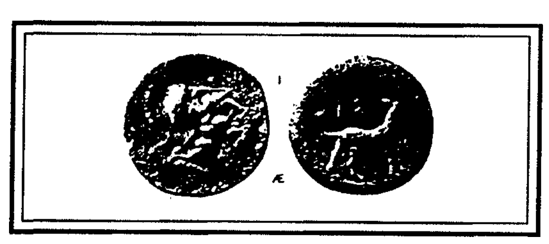
[35] P. VISONÀ, Coinage, 147, bilj. 5. O Dioniziju I. Sirakuškom Usp. G. WOODHEAD, *Klio 52 (1970)* 503–512.

[36] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Adriatica*, 347–376. P. VISONÀ, Coinage, 151, smatra da su ovu monetu emitirali grčki kolonisti, a ne Jonije, niti liga s ovim imenom.

[37] Usp. G. BENIĆ, *Slobodna Dalmacija od 23. 12. 1993*, str. 7; Z. BRUSIĆ, Resnik, 49.

[38] O interpretaciji mitske osobe *Ioniosa*, usp. M. NIKOLANCI, *Vjes. arh. hist. dalm. 82 (1989)* 13–34.

glavom Atene u korintskoj kacigi na aversu te kozom i legendom IΣ na reversu (sl. 77). Potom je slijedilo kovanje novca s istim likom na aversu te jelenom i legendom IΣ na reversu. U isto se vrijeme kuje i brončani novac s amforom i legendom IΣ na aversu te grozdom na reversu. Negdje u vremenu između 190. i 147. g. pr. Kr. *Issa* kuje brončani novac s vjerojatno glavom *Ioniosa* na aversu te kantarosom između legende IΣ na reversu.[39] U *Issi* su uz vlastitu u uporabi bile i apulske, južnoitalske i grčke monete, a o intenzivnim trgovačkim vezama s ovim područjima svjedoči i južnoitalska te sicilijanska keramika.[40] Više je podataka o materijalu Akragasa i rimskih viktorijata na *Issi*.[41]



Sl. 77: novci Isse s legendom IΣ

U svrhu proširenja političkog utjecaja na Jadranu *Issa* je u ranom 3. st. pr. Kr. osnovala vlastitu koloniju koja se nalazila u Lumbardi na otoku Korčuli, o kojoj svjedoči i tzv. lumbardska psefizma kojom je zabilježena raspodjela zemlje.[42] Negdje krajem 3. st. pr. Kr. *Issa* je bila u mogućnosti utemeljiti nove naseobine na obalnome dijelu središnje Dalmacije (na području Trogira (Τραγούριον) i Stobreča (Ἐπέτιον), a potom i u Resniku kod Kaštel Novog,[43] na području Salone, a vjerojatno i na području Splita).[44] *Issa* je u ovo vrijeme imala i vlast nad Lastovom.[45]

Isejski i faroski novci, unatoč pronalaska faroskih i na Batajnici u Beogradu[46] te u Rumunjskoj,[47] nisu značajnije utjecali na trgovačke tokove Sre-

[39] J. BRUNŠMID, Inschriften, 58–68; isti, Natpisi i novci, 70–80; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Num. vij. 26 (1983)* 6–15; P. VISONÀ, Issa, prema: P. POPOVIĆ, Novac, 89; P. VISONÀ, *Num. vij. 28 (1985)* 18; isti, *Chiron 25 (1995)* 55–62; B. KIRIGIN, Issa, 154, 157.

[40] N. CAMBI – B. KIRIGIN – E. MARIN, *VHAD 75 (1981)* 69–71; N. CAMBI, *Actes*, 321; P. VISONÀ, Coinage, 147, bilj. 5.

[41] Usp. Š. LJUBIĆ, *Rad JAZU 14 (1871)* 60.

[42] J. BRUNŠMID, Natpisi i novac, 13–26; P. LISIČAR, Crna Korkira, 103–108.

[43] Usp. G. BENIĆ, *Slobodna Dalmacija*, od 23. 12. 1993, 7; Z. BRUSIĆ, *Arh. preg. 1988*, 117–119; isti, Resnik, 47–50.

[44] Usp. G. NOVAK, Split I, 13–18; B. KIRIGIN, *Australian Congress*, 311–314.

[45] Usp. B. MIGOTTI, *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 133–154.

[46] B. CRNOBRNJA, Novac, 30.

[47] B. MITTREA, *Eph. Dacor. 10 (1954)* 87, 89.

dozemlja, ali ni na jadranskim područjima. Opticaj isejskog i faroskog novca uglavnom se poklapao sa političkim utjecajem *Isse* i Farosa.[48] I *Issa* i Faros su u biti ostale stočarsko – agrarne zajednice, što se vidi i po reversima njihovih novaca, koje simboliziraju koza, grozd, amfora i kantaros. Ovo potvrđuje i Diodor Sikulski u bilješci o sukobima grčkih doseljenika s ilirskim starosjediocima oko otočkih plodnih površina.[49] Na Hvaru je ovaj sukob bez sumnje bio vezan za ravnicu između Starigrada i Jelse, koja je i prije grčkih kolonista bila pod poljodjelskim kulturama, o čemu svjedoče ilirski rezervari u Brusju (Propod), Poljicama, Zastražišću (Borča), Humcu i dr.[50]

3. Novčane aktivnosti Ilira

Robno-novčano gospodarstvo na područjima Dalmacije, koji su bili pod nadzorom peregrinskih populacija, nije imalo onakav značaj kao na područjima koja su bila izložena snažnijem utjecaju grčko-italskoga svijeta. Trgovačka razmjena u kojoj je posredovao novac uglavnom je funkcionirala na jugoistočnom i središnjem Jadranu, kamo su još od početka posljednjeg tisućljeća pr. Kr. dospijevali grčki, etrurski, kartaški i italski trgovci. Tako su Strabon i Polibije zabilježili da u unutrašnjosti Dalmacije prije Rimljana novac nije bio korišten.[51] No, ipak je grčki novac u posljednjim stoljećima stare ere stizao i među Delmate, koji su među peregrinskim populacijama istočnoga Jadrana bili najkonzervativniji u odnosu na robno-novčano gospodarstvo. Delmatima su, naime, još tijekom 2. st. pr. Kr. potčinjeni plemenski savezi i etničke zajednice morali danak plaćati u naturi.[52] Tako je na Duvanjskome polju, gdje se do druge polovice 2. st. pr. Kr. nalazilo središnje delmatsko naselje, pronađena jedna bronca Eleuzine (Ἐλευσίς) iz 4. st. pr. Kr.,[53] a sa Humca kod Ljubuškog potječe jedna drahma Histieje (Ἱστιαίη) s Eubeje iz prve polovice 2. st pr. Kr.[54]

U hvarskoj ostavi Škudljivac, koja se datira između 330. i 320. g. pr. Kr., našla su se i dva heraklejska te jedan faroski prekov s legendama ΔA.[55] Ovi se prekovi ponekad pokušavaju pripisati kovanju delmatskog središnjeg

[48] Š. LJUBIĆ, *Ark. pov. jug. 2 (1852)* 169–208; isti, *Književnik 1 (1864)* 395–401; F. RAČKI, *Rad JAZU 14 (1871)* 45–87; G. NOVAK, *Strena Bulićiana*, 656; I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. ispit. 13 (1976)* 234–243; M. ZANINOVIĆ, *Opus. arch. 7 (1982)* 70.

[49] *DIOD., XV, 14.*

[50] M. NIKOLANCI, *Hvar. zbor. 1 (1973)* 109.

[51] STRAB. VII 5, 5 (315): τὸ δὲ μὴ χρῆσθαι νομίσμασι πρὸς μὲν τος ἐν τῇ παραλία ταύτῃ ἴδιον, πρὸς ἄλλους δὲ τῶν βαρβάρων πολλοὺς κοινόν; *POLYB.* XXXII, 9, 4.

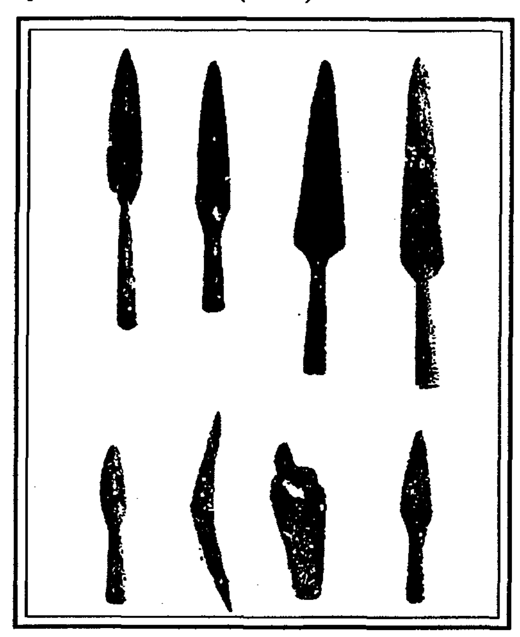
[52] *POLYB. XXXII, 18, 5; STRAB. VII, 5, 5 (315).*

[53] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 222–226.

[54] Usp. C. PATSCH, Herzegowina, 82.

[55] Usp. J. BRUNŠMID, Inschriften, 33; G. GORINI, Monete, 141–146, Pl. 23, 1.

naselja Delmiona (Δέλμιον).[56] Ukoliko je na delmatskim prostorima i bilo pokušaja kovanja novca, za što pak nema pouzdanih dokaza, izvjesno je da novac, pogotovo brončani, u robno-novčanom gospodarstvu Delmata nije igrao gotovo nikakvu ulogu. Delmati su interes pokazivali isključivo za plemenite metale, uglavnom u vidu nakita,[57] a za druge metale gotovo isključivo u vidu oružja odnosno oruđa (sl. 78).[58]



Sl. 78: Nekoliko tipova delmatskog oružja

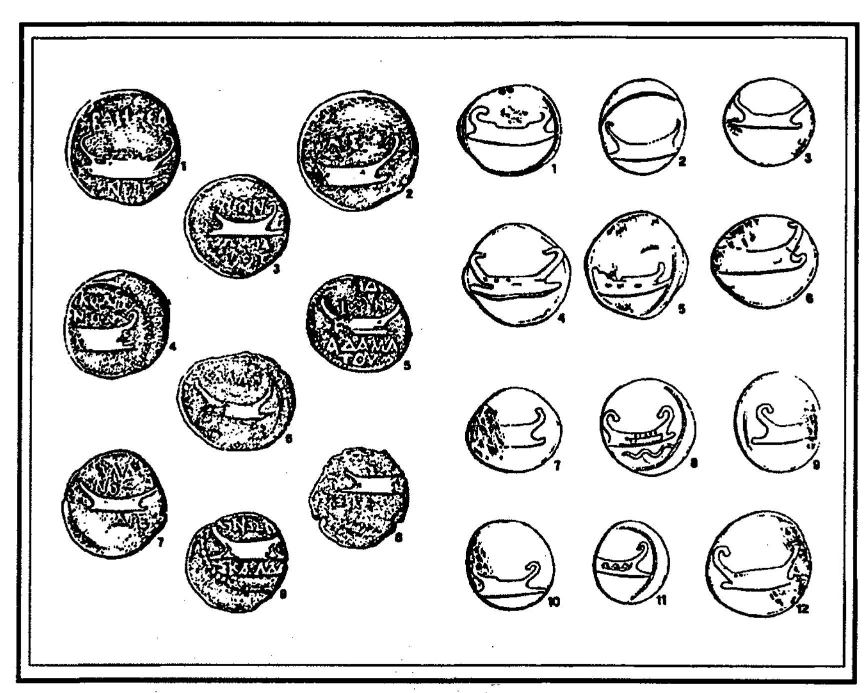
Robno-novčano gospodarstvo je kod peregrinskih populacija Dalmacije prije Rimljana donekle bilo razvijeno kod Daorsa i nekih južnoilirskih zajednica (sl. 79), koje su održavale intenzivne kontakte s helenskim svijetom još od ranoga željeznog doba.[59] Robno-novčano gospodarstvo je kod Daorsa vrhunac doseglo tijekom 3. i 2. st. pr. Kr. U daorskom središnjem naselju na Gradini Ošanićima kod Stoca pronađeno je više od 60 primjeraka različitog novca, od čega 39 iz 3. i 2. st. pr. Kr. Među najstarije novčane jedinice svakako spada srebrni novac grada *Oete* iz vremena od

[56] G. GORINI, u Monete, 144–145.

[57] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arh. vestn. 4 (1953)* 211–226; isti, *Peristil (1957)* 29–38.

[58] Usp. A. ŠKEGRO, *Opusc. arch. 16 (1992)* 89–101.

[59] Usp. Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 30–31 (1977)* 40–44.



Sl. 79: Neki primjerci novca južnoilirskih zajednica

oko 400. do 344. g. pr. Kr.[60] U središnjem su daorskom naselju pronađeni novci Anaktorija ambrakijskog, Korinta, Dirahija, brončani *as* Rima te novci Farosa. Daorsi su se u helenističko robno-novčano gospodarstvo pokušali uključiti u razdoblju od 181. do 168. g., emitiranjem vlastitog novca s legendom ΔΑΟΡΣΩΝ iznad prikaza broda. Jedanaest primjeraka ovog novca, u odnosu na strani novac, nedvojbeno ukazuju na činjenicu da je ovo u pravom smislu ostao pokušaj.[61] Na Gradini u Ošanićima su najbrojniji rizonski i faroski novci te novci ilirskog vladara Baleja (29 primjeraka),[62] iz čega se vidi da je tijekom 2. st. pr. Kr. u robno-novčanom gospodarstvu Daorsa dominirao Balejev novac.

[60] S. VASILJ, *Pril. Inst. arh. Zagreb 9 (1992)* 131–133.

[61] J. v. SCHLOSSER, Beschreibung I, 1893; J. BRUNŠMID, Inschriften, 74–75; Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 26 (1971)* 333–336; I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIII/11 (1976)* 228–230, *tab. IV*; Z. MARIĆ, *God. Cent. balk. isp. XIII/11 (1976)* 253–259, *tab. I*; Isti, Obala, 252; isti, *Hercegovina 2 (10) 1976*, 9–11; M. KOZLIČIĆ, *Glas. Zem. muz. 35–36 (1980–81)* 163–188.

[62] Usp. Z. MARIĆ, Obala, 252.

Na južnodalmatinskim područjima u robno-novčano su se gospodarstvo vlastitim novcem u vrijeme makedonskog gospodstva (213.–181. pr. Kr.) pokušali uključiti ilirska *Scodra*[63] te *Lissos*.[64] *Lissos* je, prema svjedočenju Diodora Sikulskog,[65] smatran kolonijom Dionizija Velikog.[66] U kovnicama Skodre i Lisosa kovan je i novac ardijeskog vladara Gencija.[67] S propašću ardijejske države 168. g. pr. Kr. Skodra, Lisos i Rizon su se vlastitim novcem ponovno uključili u robno-novčano gospodarstvo.[68] Krajem 2. st. pr. Kr. emitiranje vlastitog novca ilirskih naselja na jugu Dalmacije je u potpunosti izgubilo na značenju. U razdoblju od 168.–147. g. pr. Kr. za vlastitim su novcem posegnuli i ilirski Labeati. I njihov je novac kovan u bronci, s likovima ilirskog božanstva mora Redona s kausijom na glavi i brodom.[69] Kratkoća kovanja novca ovoga plemenskog saveza i materijal iz kojeg je kovan govore da ni njihova nastojanja nisu imala većeg značaja za robno-novčano gospodarstvo ni na krajnjem jugu i jugoistoku Dalmacije.

Ilirski novac, s obzirom na marginalni utjecaj subjekata koji su ga kovali te slabu vrijednost same legure iz koje je kovan, za jadranske i sredozemne robno-novčane tokove nije mogao imati značaj novca helenističkih država, ali ni značaj novca grčkih jadranskih kolonija. Područje opticaja ilirskog novca gotovo da se završavalo sa zidinama u kojima su se nalazile kovnice koje su ga kovale. Izuzetak su bili srebrni novci Gencija, koji predstavlja zakašnjeli pokušaj oponašanja mnogo snažnijih helenističkih država, kojima njegova politička organizacija ni približno nije konkurirala.[70] Tek je kovanje njegova nasljednika Baleja imalo nešto širi značaj zahvaljujući u prvom redu njegovu političkom osloncu na Rimsku državu. Novac ovog vladara s legendama ΒΑΛΛΑΙΟΥ i ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ je posredovao u robno-novčanom gospodarstvu na području Dalmacije, od Skodre do Farosa. Balejev

[63] J. BRUNŠMID, Inschriften, 70 i d.; 70; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Num. vij. 16 (1969)* 1–7; isti, *Num. vij. 17 (1970)* 1–10; S. ISLAMI, *Stud. Alb. 3 (1966) 1*, 225–251; isti, *Iliria 2 (1972)* 394; H. CEKA, Numismatique, 151; *IGCH* 560.

[64] Usp. G. NOVAK, *Serta Hoffilleriana*, 112–128; F. PRENDI – K. ZHEKU, *Iliria 2 (1972)* 239–268; isti, *Iliria 16 (1986) 1, 57–66.*

[65] *DIOD. XV, 13, 14.*

[66] Usp. S. GLIUBICH, Nummographia, 123–125; J. G. HAH, Studien, 92; E. MEYER, Geschichte V², 162–163; A. IPPEN, Skutari, 55; C. PRASCHNIKER – A. SCHOBER, Forschungen, 14; R. L. BEAUMONT, *Jour. hell. stud. 56 (1936)* 202–203.

[67] Usp. S. ISLAMI, *Iliria 2 (1972)* 379–408.

[68] J. BRUNŠMID, Inschriften, 73, 75; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Frappe*, 35–46; D. GAJ-POPOVIĆ, *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 75–78; D. GARAŠANIN, *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 65–73; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1973)* 238–256.

[69] Usp. Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 5–107; N. CEKA, Albanien, str. 274, br. 140.

[70] Usp. *LIV. XLIV, 27, 8–9*; H. CEKA, Numismatique, 33; P. POPOVIĆ, Novac, 94 bilj. 14; M. H. CRAWFORD, Coinage, 221, 221, je mišljenja da je njegov novac kovan u makedonskoj *Pelli*.

novac pronalazi i u Italiji.[71] I Balejev je srebrni novac[72] kovan u lošem srebru u kovnicama Farosa[73] i Rizona,[74] iako mu se kvantiteta približavala kvantiteti drahmi Apolonije i Dirahija.[75] Balejeve brončane emisije su emitirane u kovnicama Skodre[76] i Lisosa.[77] Značajniju ulogu u robno-novčanom gospodarstvu 2. i 1. st. pr. Kr. ovog ilirskog vladara potvrđuje i značajniji broj ostava u kojima se nalazio i njegov novac. Ostava iz Pasičine kod Narone je sadržavala preko 500 primjeraka novca ovog vladara.[78] U dvjema ostavama s otoka Hvara nalazilo se preko 116 Balejevih bronci,[79] dok je ostava iz Kotora sadržavala više od 100 brončanih primjeraka.[80] Ostava iz oko 167. g. s područja Budve ili Risna sadržavala je, uz nakit, i 7 Balejevih bronci.[81] Ostava od 437 srebrnjaka s prostora Risan – Kotor moguće da je također sadržavala novac ovog vladara.[82] Ostava iz Oksforda sadržavala je 51 Balejev novčić.[83]

---

[71] A. EVANS, *Num. Chr. 20 (1880)* 291; J. BRUNŠMID, Inschriften, 76 i d.; F. BULIĆ, *Bull. arch. st. dalm. 33 (1910)* 112; D. GAJ-POPOVIĆ, *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 75–78; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 239 i d.; I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. isp. 13 (1976)* 234; P. VISONÀ, *Num. vij. 28 (1985)* 11–18.

[72] Usp. P. POPOVIĆ, Novac, 95.

[73] D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 83–92.

[74] Ostava iz Risna sadržavala je 100 brončanih Balejevih novčića. Usp. J. KLEMENC, *Numizmatika 2–4 (1934–36)* 128, 133; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Num. vij. 14 (1967)* 1–6; *IGCH 564*. Druga risanska ostava, također s kraja 2. st. pr. Kr. je sadržavala 7 *Ballaiosovih* bronci. Usp. *IGCH 565*; D. GARAŠANIN, *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 65–73.

[75] Usp. P. POPOVIĆ, Novac, 96.

[76] Ostava od 14 bronci iz Skadra datira se u kasno 2. st. pr. Kr. Usp. *IGCH 563*. Usp. i D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *VHAD 6–7 (1972–73)* 260.

[77] P. NISETEO, *Gazz. Zara 1844, br. 74, 15. IX,* 431–432; 75, 17. IX, 437–439, *20. IX,* 441; S. LJUBIĆ, *Ark. pov. jug. 2 (1852)* 183–184; A. J. EVANS, *Num. Chr. 20 (1880)* 296–300; P. GARDNER, Catalogue, 81, 1–11, T XIV 12, 13, 14; J. SCHLOSSER, Beschreibung, 66–67; W. KUBITSCHEK, *Bull. arch. st. dalm. 20 (1897)* 170; J. BRUNŠMID, Inschriften, 76–85; D. GAJ-POPOVIĆ, *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 75–78; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 83–92; isti, *God. Cent. balk. isp. 1 (1965)* 82–84; isti, *Hist. zbor. 19–20 (1966–67)* 295–310; isti, *Num. vij. 14 (1967)* 1–6; isti, *Vj. Arh. muz. Zagreb 6–7 (1972–73)* 260–264; Z. MARIĆ, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 239–247; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 185–195; I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. isp. 13 (1976)* 231–234; N. CEKA, Numismatique, 162–165; Z. DUKAT – I. MIRNIK, *Bull. of the Inst. of Arch. of the Univ. of London 13 (1976)* 15; G. GORINI, *Atti delle Tornate,* 67; I. MIRNIK, Hoards, 21, 26, 28a, 40; *IGCH 562*; G. GORINI, *Il crinale,* 43; M. H. CRAWFORD, Coinage, 221.

[78] Usp. F. BULIĆ, *Bull. arch. st. dalm. 32 (1908)* 187; isti, *Bull. arch. st. dalm. 33 (1910)* 112; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Arch. Iug. 5 (1964)* 83–92.

[79] Usp. I. MAROVIĆ, *God. Cent. balk. isp. 11 (1976)* 234–243; I. MIRNIK, Hoards, 38, br. 26; 40, br. 44.

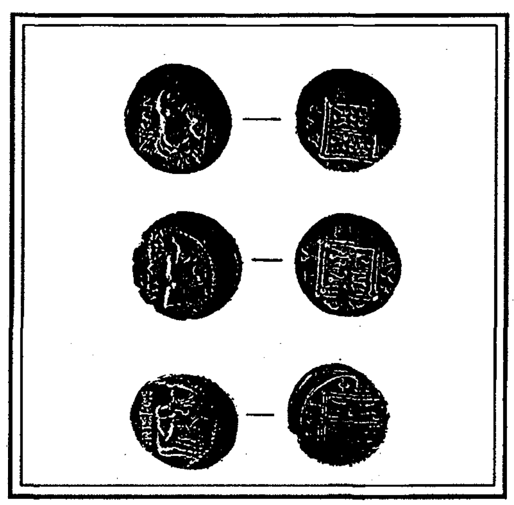
[80] J. KLEMENC, *Numizmatiaka 2–4 (1934–36)* 128, br. 16; *Zbor. Nar. muz. Beograd 4 (1964)* 75; *GCH 1973,* 80–81, 564; I. MIRNIK, Hoards, 40, br. 40.

[81] D. GARAŠANIN, *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 65–73; *GCH 1973, 81, br. 565;* I. MIRNIK, Hoards, 37, br. 21.

[82] Usp. K. PINK, *Serta Hoffilleriana,* 525–535; I. MIRNIK, Hoards, 39, br. 39.

[83] Coin Hoards I, 28, br. 88; I. MIRNIK, Hoards, 38, br. 28a.

Od sredine 2. do druge četvrtine 1. st. pr. Kr. u robno-novčano gospodarstvu na istočnojadranskom području i u unutrašnjosti dominirali su kvalitetni srebrni stateri, tridrahme i drahme Apolonije i Dirahija (sl. 80).[84] U unutrašnjosti su se Dalmacije u ovo vrijeme mogli pronaći i drugi novci. Tako je npr. u Prači kod Pala[85] pronađena ostava od oko 2.000 srebrnjaka Abdere, Agrigenta, Istrosa, Krotona, Makedonije, Masilije, Neapolisa, Tasosa, Filipa II. Makedonskog i dr., no ovaj novac uglavnom nije bio izravno uključen u robno-novčane tokove. Tijekom 1. st. pr. Kr. srebrni je novac Apolonije i Dirahija predstavljao glavno platežno sredstvo u rimskim balkanskim provincijama.[86]



Sl. 80: Novci Apolonije i Dirahija iz franjevačkog samostana u Fojnici u središnjoj Bosni

4. Rimski novac

Rimski je novac u robno-novčanim tokovima Dalmacije direktno ovisio o povećanju prisustva trgovaca, poslovnih ljudi *(negotiatores et publicani)*, kolonista i vojske. Za njegovu je dominaciju od presudnog značenja bila kolonizacija italskih zemljoposjednika, koji su u Dalmaciju počeli pristizati

[84] Usp. C. PATSCH, Herzegowina, 83; M. ZANINOVIĆ, *ANRW II 6*, 772; I. MIRNIK, Hoards, 62; P. POPOVIĆ, Novac, 99 i d. te karta na str. 111.

[85] A. MAKANEC, *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 109; I. BOJANOVSKI, *God. Centr. balk. ispit. XIX/17 (1981)* 163; P. LISIČAR, Korkira, 45; I. MIRNIK, Hoards, 39, br. 35.

[86] A. BURNETT – M. AMANDRY – P. P. RIPALLES, Coinage I, 6.

još od kraja 2. st. pr. Kr.[87] *Negotiatores et publicani* se na području Dalmacije u većem broju pojavljuju od kraja 2. st. pr. Kr.[88] U to su vrijeme u Naroni i Saloni vrlo utjecajnima postale zajednice rimskih građana (*conventus civium Romanorum*).[89] U unutrašnjosti Dalmacije, na području Uskoplja (gornji Vrbas) rimski novac je dospijevao od sredine 2. do sredine 1. st. pr. Kr.[90] U svezu s rimskim kolonistaima mora se dovesti i prisustvo rimskog novca na području Kvarnera, gdje je registrirana i najstarija ostava na području Dalmacije, koja je sadržavala 4 denara s legendom *P.MAE ANT M.F.* emitirana 132. g. pr. Kr.[91] Iz Tarsatike i je ostava iz vremena oko 120. g.[92] Sadržavala je jednu drahmu ili diadrahmu s likom Marsa/konjska glava i legendom *ROMA* emitiranu između 342. i 211. g. pr. Kr.,[93] jedan viktorijat i 43 denara s legendom *CARB*, kovanim 121. pr. Kr.[94] Značajniji priliv rimskih punopravnih građana na središnje dalmatinsko područje započinje krajem 2. st. pr. Kr., kad se u Saloni pojavljuje i *conventus civium Romanorum.*[95] I na području Salone se rimski novac pojavljuje već u prvoj polovici 2. st. pr. Kr. Tu je pronađena i salonitanska ostava s oko 300 kom. novca obitelji *Baebia* emitiranim izmedu 194. i 190. g. pr. Kr.[96] U unutrašnjosti Dalmacije rimski se novac javlja kasnije. Najstarija ostava s rimskim novcem iz unutrašnjosti Dalmacije (Zasiok kod Sinja) potječe s kraja 2. st. pr. Kr.[97] Sadržavala je 3 viktorijata i 183 denara s legendom *M. TULLI,* emitiranih 120. g. pr. Kr.[98] Njeno se sakrivanje povezuje s pohodom Lucija Cecilija Metela na Delmate 119. g. pr. Kr.[99] Na srednjodalmatinskom području raz-

---

[87] Čapljina: C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 81; Narona: *CIL I^2 2289 = III 1784 = ILS 3354 = ILLRP 206; Narona: CIL I^2 2290 = III 1785 = ILLRP 207; Narona: CIL I^2 2288 = III 1772 sa str. 1029 = ILLRP 87*; Tasovčići (Narona): *CIL III 14625 = ILS 8893 = ILLRP 417;* Vid (*Narona*) *CIL I^2 2291 = III 1820 + 8423 = ILS 7166 = ILLRP 629; Narona: CIL I^2 2293; CIL I 2292 = CIL III 1821; Narona: CIL III 8446 i CIL III 8446a*; *Issa*: *CIL I^2 2295 = III 3076 = ILS 3189 = ILLRP 233; CIL I^2 759 sa* str. 839 *= III 3079 = ILLRP 389.*

[88] Čapljina: *WMBH (1912)* 81; *Narona*: *CIL I^2 2289 = III 1784 = ILS 3354 = ILLRP 206; Narona*: *CIL I^2 2290 = III 1785 = ILLRP 207; Narona*: *CIL I^2 2288 = III 1772* sa str. *1029 = ILLRP 87*; Tasovčići (*Narona*): *CIL III 14625 = ILS 8893 = ILLRP 417;* Vid (*Narona*) *CIL I^2 2291 = III 1820 + 8423 = ILS 7166 = ILLRP 629; Narona*: *CIL I^2 2293; CIL I 2292 = CIL III 1821; Narona*: *CIL III 8446 i CIL III 8446a*; *Issa*: *CIL I^2 2295 = III 3076 = ILS 3189 = ILLRP 233; CIL I^2 759 sa* str. 839 *= III 3079 = ILLRP 389.*

[89] J. J. WILKES, Dalmatia, 35 f., 247.

[90] C. PATSCH, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1895)* 237–242; A. ŠKEGRO, Uskoplje, 172–173.

[91] Tarsatica: Usp. *RRC 249; RRCH 156.*

[92] Usp. *RRCH 165.*

[93] Usp. E. BABELON, Description I, 11 i d.

[94] Usp. *RRC 279.*

[95] J. J. WILKES, Dalmatia, 35 i d., 247.

[96] A. MIRNIK, Hoards, br. 87. Usp. *RRC 133.*

[97] *RRCH 166.*

[98] Usp. E. BABELON, Description II, 502; *RRC 280.*

[99] *RRC, str. 75*; M. CRAWFORD, *Scripta*, 3; isti, Coinage, 225.

mjena posredstvom rimskog denara postaje dominantna u drugoj četvrtini 1. st. pr. Kr.[100]

Tijekom prve polovice 2. st. unutar granica važnijih rudničkih područja Ilirika (*intra fines metallorum*) korišteni su tzv. anonimni kvadransi[101] i rudnički novac (*nummi metallorum*),[102] među kojima i onaj koji se odnosio na dalmatinske rudnike.[103]

Temelje robno-novčanom gospodarstvu na prostorima rimske Dalmacije udarili su raznoliki grčki trgovci i poslovni ljudi s kvalitetnim srebrnim novcem svojih gradova. Do uspostave rimske provincije Dalmacije robno-novčano je gospodarstvo zahvatilo isključivo srednjodalmatinsko otočje, primorski pojas i bliže zaleđe istočnog Jadrana, da bi tek širenjem rimske vlasti zahvatila i druge dijelove ove provincije, ali uglavnom urbana središta gdje je dominiralo pučanstvo stranog (italskog, grčkog, orijentalnog i dr.) porijekla. U robno-novčano gospodarstvo su se na različite načine, kovanjem i srebrnih novaca, od 4. st. pr. Kr. pokušavale uključiti i grčke naseobine na srednjodalmatinskim otocima, no njihov novac nije ni svojom vrijednošću ni političkim utjecajem polisa koji su ga emitirali mogao konkurirati kvalitetnom novcu grčkih polisa te srebrnim tetradrahmama i drahmama Apolonije i Dirahija.

Zaključak

Počeci robno-novčanog gospodarstva na područjima koji su bili obuhvaćeni granicama rimske provincije Dalmacije trebaju se vidjeti u visokokvalitetnom damastionskom novcu, koji se počinje kovati na graničnim područjima s helenskim svijetom, krajem 5. odnosno početkom 4. st. pr. Kr. No, damastionski je novac prvenstveno bio namijenjen izvozu na helenska i druga područja. Unatoč tome što se pronalazi na dalmatinskim područjima i u sredinama gdje je apsolutno prevladavalo peregrinsko pučanstvo, bilo u ostavama bilo kao pojedinačni primjerci, damastionski novac, zahvaljujući

[100] M. CRAWFORD, *Scripta*, 3, karta 1; isti, Coinage and Money, 225.

[101] Đ. BASLER, *Glas. Zem. muz.S 27–28 (1972–73)* 261–271; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 60; isti, *Numizmatičar 1 (1978)* 26–29, 34–35; isti, *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 14–18.

[102] F. LENORMANT, La monnaie, T. I, 243; K. REGLING, *RE XV/2 (1932)* 3, 1322; J. MELVILLE JONES, A Dictionary, 186; S. DUŠANIĆ, *ANRW II 6*, 56–63; *Istor. glasnik 1–2 (1980)* 9–18.

[103] *RIC II 474 br. 1013, 1014; BMC 534 br. 1854* i d., *br. 1856 tab. 98, 8*; *RIC III* p. 234+, 235*; tab. 45, 14; *p. 534, br. 1854, 1855, tab. 98, 7;* J. H. ECHEL, Doctrina VI., 445; H. COHEN, Description II, *Trai.*, 183; R. MOWAT, *Rev. num., ser. III, 12 (1894)* 383–384, br. 5, Pl. XI 7, 390, *br. 13 i 14, Pl. XI 12, 13, 14;* I. KELLNER, *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 195, sl. 126; isti, *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 126, sl. 162, *RIC II 294, br. 705; BMC* str. 234; F. LENORMANT, La monnaie, 240, 243; I. BOJANOVSKI, *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 97; V. M. SIMIĆ – M. R. VASIĆ, *Rev. num. VIe s.-t. 19 (1977)* br. 18–21; A. ŠKEGRO, *Opusc. arch. 18 (1994)* 175.

između ostalog i činjenici da kontinuirano nije kovan u dužem razdoblju, i sam je lokalnim populacijama prvenstveno služio kao roba.

Počeci robno-novčanog gospodarstva u pravom smislu riječi na dalmatinskome području trebaju vidjeti u pojavi visokokvalitetnog srebrnog novca ilirskogrčkih naselja Dirahija i Apolonije, nastalih na razmeđu helenskoga i ilirskog svijeta. Zahvaljujući prvenstveno visokoj kvaliteti plemenitih metala od kojih je kovan te kontinuiranom emitiranju, tek je novac ovih gradova postao istinskim posrednikom u razmjeni roba između grčkorimskog, a tek potom i peregrinskog svijeta na južnodalmatinskim područjima. Svi drugi pokušaji kovanja novca u svrhu njegova posredovanja u razmjeni robâ, ako se izuzme kasniji rimski novac, na dalmatinskim su prostorima zaista i ostali pokušajima. Donekle su u ovome bili izuzeci ilirski novci (*illyrici argenti*) Gencija i Baleja koji su se, uglavnom emitirani u bronci, pronalazili na nešto širim južnojadranskim područjima. Uzrok ovomu se treba prvenstveno tražiti u činjenici da se radi o novcu jedne značajnije političke organizacije te da je i dio ovog novca također bio kovan u plemenitim metalima.[104]

U robno-novčano su gospodarstvo uglavnom bili uključena otočno-obalna i primorska područja, prvenstveno zahvaljujući helenskom svijetu te kolonijama koje su utemeljili na Jadranu. Razmjenu roba za novac ovi su došljaci na Jadran prenijeli iz sredina gdje je robno-novčano gospodarstvo već uvelike bila tradicija. Stoga ne iznenađuje činjenica da se helenska naselja na istočnojadranskim područjima gotovo od samog početka vrlo aktivno uključuju u robno-novčane tokove, kako emitiranjem vlastitog novca tako i preuzimanjem novčanih jedinica susjednih i drugih političkih južnoitalskih, sicilskih i helenskih sredozemnih prostora, što je osobito vidljivo u slučaju Farosa.

Osim donekle snažno heleniziranih Daorsa i nekih zajednica na jugu Dalmacije, robno-novčano gospodarstvo nikada nije uhvatilo korjenje u dubljem zaleđu istočnog Jadrana, pa ni u vrijeme rimske antike. Iako se velike količine rimskog novca pronalaze diljem Dalmacije, primjetna je njegova koncentracija gotovo isključivo u većim urbanim naseljima, odnosno uz veće komunikacije. To znači da je novac i u vrijeme rimske antike bio posrednikom kod stranog svijeta, odnosno u krugovima rimskih aktivnih i isluženih vojnika te malobrojnih pripadnika romaniziranih domorodaca. Novac se, izuzev kovanog u plemenitim metalim, rijetko pronalazi u ruralnim sredinama gdje je preovladavalo peregrinsko pučanstvo kojemu je kroz cijelo vrijeme trajanja grčko-rimske antike bila bliža naturalna nego robno-novčana razmjena.

[104] Usp. *LIV., perioch. XLV, 43, 8 ... auri pondo viginti et septem, argenti decem et novem pondo, denarium decem et tria milia et centum et viginti milia Illyrii argenti.*

ZAKLJUČAK

Područja koja su se od 8./9. g. našla unutar granica rimske provincije Dalmacije spajala su zapadne s istočnim dijelovima Carstva. Osim brojnih kopnenih komunikacija koji su presjecali i uzduž i poprijeko ovu provinciju, uz njene je obale također prolazio i važan pomorski pravac koji je povezivao sredozemne sa sjevernojadranskim područjima, gdje su svoj kraj imali putevi koji su polazili sa srednjoeuropskih, sjevernoeuropskih, baltičkih te crnomorskih prostora. Ovim i transjadranskim pomorskim pravcem još od neolitika plove brodovi prevozeči različitu obrtničku robu, namijenjenu dalmatinskim, podunavskim i drugim prostorima, koja je nuđena ponajviše za sirovine i polupreradevine kojima je oskudijevao sredozmeni bazen. Uključivanje dalmatinskih područja u okvire rimske države značilo je i preuzimanje nadzora nad važnim trgovačkim putevima koji su sami po sebi također bile značajnim izvorom prihoda. Prirodna bogatstva Dalmacije, osobito metali, bili su također od presudnog značaja za uključivanje šireg zaleđa istočnog Jadrana u okvire rimske države.

Rudarstvo je, uz poljodjelstvo i stočarstvo, znatno prije rimskog osvajanja bilo važnom gospodarskom granom lokalnog peregrinskog pučanstva. Rimljani su odmah po stavljanju ovih područja pod svoju kontrolu nastavili s eksploatacijom rudnog bogatstva na području Dalmacije, samo ju intenzaviravši i uključivši u eksploataciju državni aparat. S obzirom da je u većini rudarskih područja Dalmacije eksploatiranje ruda kontinuirano obavljano stoljećima prije uspostave rimske vlasti, rimska je država bez većih poteškoća mogla uspješno organizirati nastavak eksploatacije gotovo odmah nakon učvršćenja kontrole nad rudarskim područjima. Osim samog rudnog bogatstva, Rimljanima su na raspolaganju bile i rudarstvu vrlo vješte lokalne populacije, koje su metale, osobito bakar, zlato, srebro i željezo, uvelike eksploatirale za vlastite potrebe i za izvoz.

Rimljani su zlato na području Dalmacije intenzivno eksploatirali više od jednog stoječa, čime su zaista bogata nalazišta ovog plemenitog metala u ovoj provinciji dobrim dijelom i iscrpili. Stoga ne iznenađuje činjenica da je sustavna eksploatacija zlata na području Dalmacije gotovo prestala tijekom prvih desetljeća 2. st. poslije Kr. gotovo odmah nakon početka eksploatacije zlata u novoosvojenoj Daciji. Najveće su količine zlata Rimljani dobivali u

unutrašnjosti Dalmacije i na području središnje Bosne (planina Vranica i uskopaljski bazen, bazen rijekâ Lašve, Lepenice i Fojnice). Sustavna je eksploatacija zlata ovdje započela odmah po slomu ilirsko-panonskog ustanka (6.–9. g.). U eksploataciju je dobrim dijelom prisilno bilo angažirano u ratu poraženo ilirsko-panonsko pučanstvo. Eksploatacija zlata je na početku bila povjerena provincijalnom namjesniku Gaju Vibiju Postumu (*Caius Vibius Postumus*, 9.–12. g.). Dalmacija je rimskoj državi davala osobito velike količine zlata u vrijeme Oktavijana Augusta na početku nove ere, u doba Nerona te za Trajana. Ako je vjerovati Pliniju Starijem, Dalmacija je Rimljanima znala dati samo u jednom »sretnom« danu gotovo na površini zemlje i do 50 libri (16,368 kg) zlata. O eksploataciji zlata u vrijeme cara Trajana svjedoči i spomen članova upravnog aparata za rudnike zlata u Dalmaciji (*aurariae Delmaticae*). Da su Rimljani u potrazi za zlatom kroz duže vrijeme angažirali veliki broj ljudi, svjedoči ne samo Plinijev podatak o velikim količinama zlata proizvedenim tijekom samo jednog dana, nego i veliki broj antičkih rudarskih okana, ogromne gomile prepranog materijala na planini Vranici, uz rijeke Krupu, Bistricu i Vrbas na području Uskoplja, ostaci vodovodnog sustava za ispiranje s Vranice i dr. Neke preprane gomile uz tokove srednjobosanskih rijekâ Lašve, Željeznice i Fojnice dugačke su i po nekoliko kilometara. Dalmatinsko je zlato, nakon sakupljanja i primarne prerade u pojedinim rudarskim mjestima, preko provincijalnog središta Salone otpremano za Italiju i Rim. Da je u Rim stizalo u značajnim količinama, naročito u Neronovo doba te krajem 1. i početkom 2. st. poslije Kr., osim Plinija Starijeg, svjedoče i navodi još nekolicine rimskih pisaca kojima preokupacija i nisu bile gospodarske teme.

Rimljani su sustavnu eksploataciju srebra na području Dalmacije započeli tijekom 1. st. poslije Kr., najvjerojatnije u njegovoj drugoj polovici. Najveće su količine ovog metala proizvedene na sjeveroistočnim i istočnim graničnim područjima Dalmacije (oko Srebrenice, na Kosmaju, na Rudniku) te na jugoistoku Dalmacije (u Polimlju i dolini Čehotine). Eksploatacija srebronosnog olova u većini ovih područja gotovo da se i nije prekidala do početka 5. stoljeća, a ponegdje je nadživjela i samo Zapadno Rimsko Carstvo te se nastavilo i tijekom srednjeg vijeka, a ponegdje u kontinuitetu i kroz vrijeme osmanlijske okupacije (npr. oko Srebrenice u istočnoj Bosni). Proizvodnja je srebra, kao uostalom i proizvodnja zlata, na području Dalmacije bila u isključivoj nadležnosti rimske države. Stoga je kontrola nad dalmatinskim rudnicima plemenitih metala, kao uostalom i željeza, bila čvrsto u rukama države. Pretendentima na carsko prijestolje gotovo je redovito donosila carsku stolicu te osiguravala odanost vojničkih postrojbi. Stoga ne iznenađuje činjenica da je uprava nad proizvodnjom plemenitih metala u Dalmaciji, kao uostalom i u drugim provincijama Carstva, bila isključivo povjeravana osobama vrlo bliskim carskim krugovima. Najčešće su to bili

pripadnici tzv. *familiae Caesaris,* ili povjerljive osobe iz viteškog reda. I sam proces proizvodnje metalâ u rudarskim područjima Dalmacije osiguravale su posebne vojničke postrojbe koje su uglavnom bile pod nadzorom provincijalnih upravitelja ili drugih vladaru odanih osoba. Od kraja 1., odnosno početka 2. st. poslije Kr. dalmatinskim i panonskim rudnicima srebra je upravljao jedan činovnik (*procurator*) iz rudarskog naselja Domavije, koja se i sama nalazila na graničnom području Dalmacije i Panonije. Eksploatacija srebronosnog olova te proizvodnja srebra redovito je povjeravana visokorangiranim dužnosnicima, najčešće vitezovima (*ducenarii*). Tako su upravitelji panonsko-dalmatinskih rudnika srebra bili u znatno višem platnom razredu u odnosu na upravitelje dacijskih rudnika zlata iz čega se može zaključiti da su ovi rudnici rimskoj državi osiguravali velike količine srebra. Da su osobe koje su rukovodile eksploatacijom srebronosnog olova iz Domavije bile od izuzetnog carskog povjerenja svjedoči i činjenica da je njihovom zaslugom u ovome rudarskom naselju podignuto najviše spomenika u čast samih careva i osoba iz carskih krugova. Epigrafski spomenici govore da su ovi visoki državni dužnosnici, osim u Domaviji, povremeno boravili i u drugim rudarskim područjima, primjerice na Kosmaju i Rudniku u zapadnoj Srbiji. Da je u procesu proizvodnje srebra također bio angažiran veliki broj ljudi, između ostalog svjedoči i veliki broj rudarskih okana koji se pronalaze ponajviše na Kosmaju i Rudniku kao i srebronosna šljačišta na području Srebrenice. Proizvodnja srebra, osobito na jugoistočnim dijelovima Dalmacije, započela je još krajem 5. st. pr. Kr., s dolaskom helenskih rudara na bogata rudišta srebra oko *Damastiona.* Na sjeveroistoku Dalmacije Rimljani su eksploataciju srebra baštinili od peregrinskih i keltskih rudara i metalurga, koje su nerijetko, zavisno od potreba, preseljavali iz područja u područje, ali i u rudonosne regije drugih provincija osobito Dacije i Norika.

Od rudnika željeza na sjeverozapadu Dalmacije i jugozapadu Panonije kroz nekoliko stoljeća je direktno ovisila obrana granica Carstva u Podunavlju. O čvrstoj povezanosti ovih rudnika s rimskom vojskom između ostalog svjedoče i neke serije rudničkog novca s prikazom pancira i legendom *metal(li) Delm(atici)* na reversu. Za razliku od rudnika srebra, željezni su rudnici, osobito u prvim stoljećima Carstva, ponekad izdavani i u zakup velikim poduzetnicima. Među njima je bilo i takvih poduzetnika koji su, osim ovih, zakupljivali rudnike željeza i u drugim provincijama uključujući i prekomorske. Takvi su npr. bili Kvint Setpuej Klemens, zakupnik rudnika željeza u Noriku, Panoniji i Dalmaciji (*Quintus Septueius Clemens, conductor ferrariarum Noricarum, Pannonicarum, Dalmaticarum*) s kraja prve polovice 2. st. te Gaj Julije Agatop zakupnik rudnika željeza panonskih i nekih prekomorskih provincija (*Caius Iulius Agathopus, conductor ferrariarum Pannoniarum itemque provinciarum transmarinarum*) s prijelaza iz 2. u 3. st. Unatoč zakupništva rudnici željeza su i dalje ostajali pod čvrstim državnim nadzorom.

Krupni zakupnici rudnika su, poput rudarskih upravitelja, bili carevima odane osobe koje su, zahvaljujući upravo toj činjenici, i stekli krupno zakupništvo. I nad sigurnošću eksploatacije željeza u dalmatinsko-panonskim rudnicima bdjele su također različite vojničke jedinice, uključujući i savsku flotilu (*classis Flavia Pannonica*). Upravitelji rudnika željeza velikog rudarskog područja jugozapada Panonije i sjeverozapada Dalmacije uglavnom su potjecali iz viteškog staleža. Kao i upravitelji rudnika srebra, i ovi činovnici su nosili titulu prokuratorâ (*procuratores*). Za razliku od upravitelja rudnika srebra, ovi prokuratori nisu boravili na jednom mjestu. Svoja su središta najprije imali su na Crkvini (Blagaj) na Japri, potom u Ljubiji i konačno na području Briševa.

U vrijeme teških političkih prilika za Carstvo rukovodstvo panonsko-dalmatinskih rudnika srebra i željeza povjeravano je jednoj osobi (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*). Ovo je osobito vrijedilo u vrijeme ratovanja rimske države za Marka Aurelija s Markomanima i Kvadima u srednjem Podunavlju. Po okončanju ovih teških sukoba, uprava rudnika srebra je ponovno odvojena od uprave rudnika željeza za vladavine Markova sina i nasljednika cara Komoda.

Na panonsko-dalmatinskim područjima do željeza se u antičko doba dolazilo znatno lakše u odnosu na zlato i srebro. Ponegdje se ovaj metal i danas nalazi gotovo na površini zemlje (npr. u zapadnoj Bosni te oko Vareša i Kreševa u središnjoj Bosni). Rudarska okna, podzemni prokopi i ogromna šljačišta željezne antičke troske upozoravaju da je i u procesu proizvodnje željeza bio angažiran ogroman broj ljudi kroz dulje vremensko razdoblje. Intenzivnija ekspoloatacija željeza u dalmatinsko-panonskim rudnicima je započela u posljednjim desetljećima 1. st. poslije Kr. U samom procesu proizvodnje sirovog željeza bio je angažiran veliki broj metalurga orijentalnog i italskog porijekla. Ponegdje su u eksploataciji željeza sudjelovala i udruženja rudara i metalurga na čelu s vilicima (*collegia, societates*). U vrijeme kasne antike među rudarskim je poduzetnicima bilo i isluženih rimskih vojnika i stranaca. Sirovo je željezo, u većim i manjim odljevcima, uglavnom otpremano u središnje metalurško mjesto Sisciju gdje se također nalazio i carinski ured za naplatu poreza od ovog metala (*vectigal ferrariarum stationis Siscianae*). U transportu sirovog željeza prema većim prerađivačkim centrima kakva je npr. bila Siscija, Sirmij, *Mursa* i dr. sudjelovala su i pojedina odjeljenja riječne mornarice (*classis Flavia Pannonica*) te riječna brodarska udruženja (*collegia naviculariorum*). Ovo osobito stoga što je riječni transport bio daleko ekonomičniji, a na ruku mu je išla i plovnost velikog dijela tokova Sane, Une, Japre i Save uz koje su se i nalazili glavni željezarska rudarska područja.

Sirovo je olovo neizbježni pratilac proizvodnog procesa srebra. Najveće su količine ovog metala, još od posljednjih desetljeća 1. st. pr. Kr., otpre-

mane preko Jadrana na italska područja, a osobito u Rim. Olovo je, osim za gradnju monumentalnijih stambenih i gospodarskih objekata, upotrebljavano i u brodogradnji, prvenstveno za oplatu brodova te za sustave za izbacivanje vode, u kućanstvu i dr. Kombinacija ovog s drugim metalima služila je nerijetko i za lijevanje kipova, a od olova su nerijetko lijevani i sarkofazi, izrađivane su urne, utezi i drugi predmeti. Od olova su izrađivani i ubojiti projektili za rimske praćkare i dr. Najveće količine olova, kao uostalom i srebra, dobivane su na sjeveroistoku Dalmacije (oko Srebrenice, na Kosmaju i Rudniku). U nekim je rudarskim područjima proizvodnja olova nadživjela propast Zapadnog Rimskog Carstva, i nastavila se tijekom srednjeg vijeka. Glavnina se izvoza prema Italiji odvijala uglavnom preko Salone.

U vremenu prije grčko-rimske antike osnovna je gospodarska grana peregrinskih populacija Dalmacije bilo stočarstvo. Na otočno-obalnom dijelu i u bližem zaleđu istočnog Jadrana prevladavao je uzgoj stoke sitnog zuba, prvenstveno koza i ovaca. Kozogojstvo i ovčarstvo će i nakon rimskog osvajanja, sve do propasti Zapadnog Rimskog Carstva, ostati središnja gospodarska grana gotovo svih peregrinskih plemenskih saveza, prvenstveno Delmata, Liburna, Japoda, Autarijata i dr. S učvršćivanjem grčkih naseobina na srednjodalmatinskom otočnom i obalnom dijelu, stočarstvo je potiskivano od poljodjelstva, osobito na srednjodalmatinskim otocima gdje se uvelike uzgajala vinova loza i maslina. Dalmacija je kroz cijelo vrijeme antike bila nezasitno tržište za velike količine vinâ i maslinovog ulja. Stoga ne iznenađuje činjenica da se ovi proizvodi uvoze u velikim količinama. Lokalni proizvođači nikada nisu mogli zadovoljiti dalmatinsko tržište. Na dalmatinske su prostore osobito od 2. st. pr. Kr., dopremane velike količine vinâ, uključujući i najbolja grčka vinâ proizvođena i na otocima Hiosu, Kreti, Lezbosu, Rodosu, Tasosu i dr., te maslinovog ulja uključujući i ona proizvođena na području Istre, Hispanije, sjeverne Afrike i dr. Od vina je prednjačio uvoz grčkih i italskih, a od ulja najviše su dopremana istarska, hispanska i sjeveroafrička ulja. Upravo zahvaljujući stalnom rastu uvoza ovih proizvoda su nastajale i krupne jadranske pomorske korporacije, primjerice *navicularii maris Hadriatici, corpora naviculariorum maris Hadriatici* i dr. Poljodjelstvo je i na području same Dalmacije bilo također snažno razvijeno, osobito od vremena grčko rimske antike. Na otocima i središnjem obalnom dijelu ono se intenzivira već u posljednjim stoljećaima stare ere. U širem primorskom dijelu, i dublje u unutrašnjosti intenzivniji je razvoj poljodjelstva uglavnom vezan uz podizanje manjih ili većih gospodarstva kolonista sa strane, isluženih rimskih vojnika i dr. Na nekim od ovih gospodarstava proizvođene su, između ostalog, i velike količine vinâ i maslinovog ulja. Vodeća antička gospodarstva Dalmacije su se nalazila uz donji tok rijeke Neretve, na ravnokotarskom području, na većim otocima, a vrlo rijetko u unutrašnjosti.

Dalmatinskim je akvatorijem, od neolitskog doba, vodio važan plovni pravac, kojim se plovilo prema *Elektridima* (otoci Krk, Cres, Lošinj) te dalje ka sjevernoj Italiji. Središnji dio Dalmacije je bio ishodištem važnog transjadranskog plovnog pravca uz srednjojadransko otočje. Sličan pomorski put je povezivao istočnu i zapadnu jadransku obalu preko sjevernojadranskog otočja. S obzirom na kontinuiranu razmjenu sredozemnih za dalmatinske robe, na obalno-otočnom dijelu Dalmacije razvila su se prava pomorsko-trgovačka uporišta. Dugo je vremena primat među njima imala Narona, petnaestak kilometara udaljena od ušća Neretve u more. U ovaj su emporij mogle pristajati i velike trgovačke lađe. Od vremena Cezarove pobjede u građanskome ratu s Pompejem ulogu Narone sve više preuzima provincijalno upravno središte i nekadašnje delmatskom pristanište i luka Salona. Na otočnom dijelu Dalmacije, na transjadranskoj plovnoj ruti, središnja je bila isejska luka, gdje su uplovljavali trgovački, ratni i drugi brodovi u potrazi za sigurnošću za velikog nevremena, za živežnim namirnicama, vodom i drugim robama. Od sjevernodalmatinskih prednjačile su luke Jadera i Ninije preko kojih su na liburnske prostore stizale značajne količine grčko-italskih i drugih robâ. Preko Senije su plasirane velike količine robâ na sjevernodalmatinske i panonske prostore, osobito tijekom 2. i 3. st. Na sjevernodalmatinskom otočnom plovnom pravcu za brodove koji su plovili prema Istri i sjevernoj Italiji nezaobilazna su bile osorska pristaništa, u koje su brodovi intenzivno uplovljavali od neolitskih vremena. Na južnom je Jadranu u antičko doba od osobite važnosti bila luka u Polačama na otoku Mljetu, oko koje se pronalazi veliki broj antičkih sidara, keramike i dr. te luka Epidaura i dr. Pomorsto je na Jadranu bilo snažno razvijeno kroz više stoljeća stare ere, osobito u helenističko i rimsko doba. Čini se da je vrhunac doseglo krajem 1. i u prvoj polovici 2. st., s pojavom krupnih jadranskih pomorskih korporacija (*naviculari maris Hadriatici, corpora naviculariorum maris Hadriatici*), posredstvom kojih su na područje Dalmacije stizale raznovrsne robe sa svih sredozemnih područja.

Nadzor nad pomorskim pravcima koji su vodili uz istočnojadransku obalu i otočnim kanalima, s obzirom da su bili značajnim izvorom prihoda prvenstveno većim primorskim plemenskim savezima (ponajprije Liburnima, Ardijejcima, Japodima i dr.), nerijetko je bio izvorom ozbiljnih pomorskih okršaja. Kod istočnojadranskih plemenskih saveza nadzor nad pomorskom komunikacijom je najčešće bio izražen u prepadima na trgovačko i drugo brodovlje. Ponekad su poduzimani pravi pljačkaški pohodi i na priobalna kao i otočna područja izvan Jadrana. Jadransko gusarstvo, inače obilježeno usponima i padovima, pogotovo u posljednjim stoljećima stare ere, nikada nije preraslo u isključivo zanimanje niti jedne plemenske zajednice istočnog Jadrana. Višestoljetnom razvoju pomorstva na istočnom Jadranu

pogodovala je razvedenost obale koja je imala brojne uvale, pristaništa, izvore pitke vode i dr., što je bila izvrsna osnova za nastanak i razvoj luka i ovladavanje pomorskim vještinama. Pomorstvo je na istočnom jadranskim područjima u posljednjim stoljećima stare ere toliko bilo uznapredovalo da su njegovi pomorci bili sposobni svojim lađama sudjelovati u pomorskim okršajima i izvan Jadrana. Stoga ne iznenađuje činjenica da je u sastav rimske ratne mornarice bilo uključeno ne samo liburnsko brodovlje nego i veliki broj pomoraca s istočne jadranske obale. Pomorstvo je vrhunac doseglo tijekom nekoliko posljednjih desetljeća prvog i prvih desetljeća drugog stoljeća, kada se rađaju krupne pomorske korporacije koje u svojim rukama gotovo drže monopol na jadransku pomorsku trgovinu. Potopljeni brodovi pak svjedoče da se trgovačka mornarica na Jadanu intenzivno razvija još od 4. st. pr. Kr. Život uz more omogućavao je preživljavanje i od različitih oblika ribarstva. Ipak, ova gospodarska grana, osobito prije grčko-rimske antike, sa rijetkim izuzetcima nije privlačila osobitu pažnju peregrinskih populacija. Tijekom prvih stoljeća Carstva mali broj otočno-obalnih gospodarstava uključivao je također i bavljenje intenzivnim ribarstvom.

Dalmatinski su prostori, unatoč kontinuiranog uvoza obrtničkih proizvoda i drugih robâ, i sami uglavnom vlastitom tržištu još od neolitika nudili brojne obrtničke proizvode, koji su se uglavnom izrađivali u obalnim urbanim sredinama, a rijeđe i na ponekom krupnijem gospodarstvu. Kao i kod drugih gospodarskih grana i obrtništvo je na dalmatinskim područjima snažan poticaj dobilo pristizanjem helenskih kolonista na srednjodalmatinsko otočje i središnji dio obale, među kojima je bilo i obrtnika. Proizvodi helenskih majstora gotovo da i nisu kvalitetom radikalnije odstupali od onih koji su izrađivani u obrtničkim centrima Helade, *Magnae Graeciae* ili drugih sredozemnih prostora. Obrtništvo se na području Dalmacije i u rimsko doba nastavilo razvijati uzlaznom putanjom, prvenstveno u vidu aktivnosti sitnijih majstora koji se uglavnom koncentriraju u urbanim naseljima primorskog dijela provincije (prvenstveno u *Saloni, Naroni, Iaderu, Doclei,* Dioklecijanovoj palači i dr.), gdje se nerijetko organiziraju u strukovna udruženja. Obrtnici su se, uglavnom tijekom razvijene i kasne antike, mogli susresti i u unutrašnjosti Dalmacije. Kroz kraće ili duže vrijeme proizvodili su uglavnom robu do koje se teže dolazilo dopremom sa strane. Rjeđe su se na tim prostorima stalno zadržavali. U suprotnom se radilo o manje kvalitetnim ili priučenim obrtnicima kojima je ova djelatnost bila dodatnim izvorom prihoda. Među kvalitentim obrtnicima, čiji se proizvodi susreću i u dubljem zaleđu istočnog Jadrana, bilo je i vojničkih majstora čija je djelatnost uglavnom bila vezana uz vojničke logore ili veteranska naselja. Kako je unutrašnjost Dalmacije, u odnosu na njen obalno-primorski dio bio slabije urbaniziran, time je i tržište za obrtničke proizvode bilo skučenije, a za obrtnike znatno nepovoljnije. Masovnije su u unutrašnjosti Dalmacije izrađivani

obrtnički proizvodi, primjerice opekarski i keramičarski, najčešće kvalitetom daleko zaostajali od onih dopremanih iz drugih dijelova Carstva, ali i onih izrađivanih na otočno-obalnom dijelu.

Dalmatinski su prostori, osim za kvalitetnije obrtničke proizvode te vino, maslinovo ulje i dr., od vremena grčko-rimske antike bili izuzetno primamljivo tržište za veliki broj najrazličitijih robâ dopremanih od lokalnih i stranih trgovaca. Nema sumnje da je trgovina na području Dalmacije dosegla vrhunac u vrijeme principata kada je u ovoj provinciji i urbanizacija bila u najvećem jeku. U Dalmaciju su tijekom rimske antike u značajnim količinama dopremane najrazličitije robe iz svih dijelova Carstva. Sama pak Dalmacija je uglavnom bila neiscrpni izvor najrazličitijih sirovina, prvenstveno metala, građevinskog drveta, stoke, stočnih i prehrambenih proizvoda, ljekovitog bilja i dr.

Dalmatinski, prvenstveno otočno-obalni prostori su robno-novčanim gospodarstvom intenzivnije bili zahvaćeni uglavnom od 4. st. pr. Kr., iako se, u pojedinačnim primjercima ili manjim količinama, pronalaze novci i iz ranijih perioda. U unutrašnjosti ove provincije, ako se izuzmu urbane sredine, vojnički logori, neka gospodarstva i dr., u kojima je uglavnom dominirao strani etnički element, robno-novčano gospodarstvo gotovo da nikada nije uhvatilo ozbiljnijeg korijena. Peregrinsko je pučanstvo gotovo kroz cijelo vrijeme antike više bilo usmjereno na razmjenu robâ za robu. Peregrinske su populacije, s izuzetkom Daorsa, Labeata i nekih drugih, isključivi interes pokazivale za novčane jedinice izrađivane u većim nominalama od plemenitih metala, ali i tada uglavnom kao robu, a manje kao novac.

DIE WIRTSCHAFT DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN

(Zusammenfassung)

Die Erzförderung und die Herstellung von Metallen auf den Gebieten, die seit dem Jahre 8/9 n. Chr. den römischen Provinzen Dalmatien und Pannonien angehörten, ist ein jahrtausendlanger Prozeß, der seit der Kupferzeit bis heute mehr oder weniger kontinuierlich andauert. In der Antike wurden hier zahlreiche Metalle gefördert, vor allem Kupfer, Gold, Silber, Blei, Arsen u. a. Die Bodenschätze waren einer der Hauptgründe, die die Römer dazu motivierten, die Gebiete zwischen der Adria und der Donau zu erobern.

Die antiken narrativen Quellen bezeugen, daß sich die Römer in erster Linie für Edelmetalle interessierten, deren Ausbeutung zu Beginn des 2. Jahrtausends v. Chr. begann. Die verstärkte Herstellung von Edelmetallen, vor allem Silber, fing in der zweiten Hälfte des Jahres 6 v. Chr. an.

Die Römer begannen mit der Goldförderung in Dalmatien gleich nach der Niederschlagung des illyrisch-pannonischen Aufstandes 6–9. n. Chr. Die Organisation mit der aktiven Militärunterstützung wurde am Anfang dem Statthalter anvertraut, wobei die Arbeitskräfte einheimische Bewohner waren. Das Gold wurde in der Antike vor allem in den mittelbosnischen Bergen Vranica und Kobila abgebaut, sowie in den Bergbaurevieren der Flüsse Vrbas (Oberlauf), Lašva, Lepenica, Fojnica und Željeznica in Mittelbosnien. Außer den Bergstollen und Wasserkanälen, mit welchen das Gold aus den Alluvion- und Dilluvionanschwemmungen ausgewaschen wurde, befinden sich in den Tälern dieser Flüsse auch viele ausgewaschene Halden, von denen einige mehrere Kilometer lang und breit sind. Das Grandiose einiger von diesen Halden könnte die Angabe von *Plinius Secundus* über die Goldgewinnung zur Zeit Neros (54-68) bis zu 50 Pfund an einem einzigen »glücklichen« Tag allein auf der Erdoberfläche bestätigen. Die zufälligen Aufzeichnungen mancher römischer Schriftsteller und eine Inschrift aus Salona zeugen über eine intensive Goldförderung in Dalmatien zur Zeit von Octavianus Augustus, Nero sowie zur Jahrhundertwende (zwischen dem 1. und 2. Jh.). Zur Zeit Trajans bestand auch eine besondere Verwaltung für

die dalmatinischen Goldbergwerke (*aurariae Delmatarum*). Eine neue Situation ergab sich mit der Eroberung des an Gold reichen Dakiens im Laufe des ersten Jahrzehntes des 2. Jhs. Da an der Goldförderung in Dakien fast von Anfang an die Bergleute aus Dalmatien (*Pirusten, Sardeaten, Delmaten, Mezeen* u. a.) arbeiteten, mußte die Goldgewinnung in Dalmatien beträchtlich gemindert gewesen sein. Die Goldbergwerke auf den Gebieten *Illyricums* gewannen wieder an Bedeutung nach dem endgültigen Rückzug der Römer aus Dakien im Jahre 271 n. Chr. und nach der vollständigen Ausbeutung der hispanischen Edelmetallbergwerke. Trotzdem konnten die dalmatinischen Bergwerke die verlorenen dakischen und die ausgebeuteten hispanischen Bergwerke nicht ersetzen. Auch politische Verhältnisse, in denen das Gold in der entwickelten und Spätantike gefördert wurde, waren anders als im ersten Jahrhundert seiner Ausbeutung. In der Spätantike war die Erzförderung einschließlich der Edelmetalle oftmals den Vereinen kleiner Unternehmer sowie den privaten Personen überlassen. Der Staat behielt sich in solchen Fällen das Recht vor, die hergestellten Metalle als erster abkaufen zu können.

Die Hauptvorkommen des silberhaltigen Bleis befinden sich im Mittel- und Oberlauf der Drina sowie in den Grenzgebieten der späteren römischen Provinzen Dalmatien, Dardanien und Makedonien. Die Anfänge der Silberförderung in diesen Gebieten sind mit der Tätigkeit der sog. »Hofkunstwerkstätten« illyrischer Führer auf dem Zentralbalkan verbunden. Seit der zweiten Hälfte des 6. Jhs. v. Chr. wurde hier der aus den hellenischen und anderen mittelländischen Gebieten eingeführte Gold- und Silberschmuck repariert sowie eigenhändig angefertigt. Die Silbergewinnung in den Grenzgebieten Dalmatiens, Dardaniens und Makedoniens, wo die reichen Silberbergwerke von Damastion (Δαμάστιον) zu lokalisieren sind, stieg beträchtlich seit dem Ende des 5. bzw. dem Anfang des 4. Jhs. v. Chr. Das Silber aus den Bergwerken von Damastion wurde im Laufe der nächsten Jahrhunderte in der Form von Abgüssen (*massae argentariae*) oder als hochwertiges Geld und wertvoller Schmuck vorwiegend auf die hellenischen, makedonischen, illyrischen und anderen mittelländischen Gebiete in großen Mengen ausgeführt.

Die wichtigen römischen Silberbergwerke in *Illyricum* befanden sich um *Ulpiana* in Dardanien, auf dem Berg Rudnik in Südserbien, auf den Berg Kosmaj in Nordwestserbien, im Raum weit um *Domavia* in Ostbosnien, im Oberlauf des Flusses Drina sowie in den Bergbaurevieren der Flüsse Lim und Čehotina in Sandžak im Südosten Dalmatiens.

Die Silberbergwerke im Mittel- und Oberlauf der Drina sowie aus den Bergbaurevieren von Čehotina und Lim in Sandžak befanden sich auf dem Gebiet der Provinz Dalmatien. In welcher Provinz die anderen lagen, ist

schwer zu präzisieren. Die meisten Bergbaureviere *Illyricums* standen unter der Ingerenz des kaiserlichen *fiscus*. Hier galten besondere politisch – rechtliche Regelungen, die von den obersten kaiserlichen Mächten geordnet wurden.

Die Silberförderung war bis zu den Reformen, die zwischen den Jahren 161 und 169 n. Chr. der Kaiser Marc Aurel durchführte, meistens nach dem Provinzprinzip organisiert. An der Spitze standen kaiserliche Verwalter (*procuratores*), die seltener aus der Reihe der kaiserlichen Freigelassenen und öfters aus dem Ritterstand stammten.

Im Laufe der Kriege gegen die Markomannen vertraute Marc Aurel die Verwaltung aller Bergwerke Pannoniens und Dalmatiens dem hochrangigen kaiserlichen Prokurator (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) mit dem Sitz in *Domavia* an. Sein Sohn und Erbfolger Commodus vertraute die pannonisch-dalmatinischen Silberwerke dem kaiserlichen Verwalter (*procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*) ebenso mit dem Sitz in *Domavia* an. Wegen der schweren inneren politischen Verhältnisse, die das Reich zur Regierungszeit des Kaisers Gallienus (253–268) besonders erschütterten, als sogar vierzehn Gegenkaiser und Usurpatoren um den Thron kämpften und der Druck der Barbaren auf den Donaulimes immer stärker wurde, vereinte der Kaiser Claudius II. Gothicus (268–270) die Verwaltung aller Bergwerke *Illyricums* und stellte den *curator Illyrici metallarius* an die Spitze. Die Hauptaufgabe dieses Angestellten war ohne Zweifel die Sicherstellung eines großen Zuflusses von Edelmetallen für die Herstellung des hochwertigen Geldes, das die Treue der Legionen sicherte sowie von Eisen und Blei, mit denen der *limes* an der Donau verteidigt wurde. Zur Regierungszeit von Claudius II. Gothicus wurden in *Siscia* neben zwei vorhandenen noch zwei weitere Münzstätten eröffnet, die ausschließlich für das römische Heer arbeiteten.

Von Septimius Severus bis zum Untergang des westlichen römischen Reichs wurden die Silberbergwerke auf dem Gebiet Pannoniens und Dalmatiens von den kaiserlichen Verwaltern vorwiegend aus *Domavia* geleitet, von welchen sogar zwölf bekannt sind. Ein Prokurator der anfänglichen Regierungzeit von Septimius Severus wurde in Jezero auf Rudnik registriert. Der letzte in der Reihe der kaiserlichen Prokuratoren, der in die Zeit des bergangs vom 3. zum 4. Jh. n. Chr. datiert wird, hatte seinen Sitz in Kastrum bei Stojnik auf Kosmaj, wohl aus Sicherheitsgründen. *Domavia* verdankt seine Entwicklung von einem bergmännischen *vicus* zur Kolonie der Tatsache, daß die meisten kaiserlichen Prokuratoren seit Mitte des 2. bis zur Wende vom 3. ins 4. Jh. (*procuratores argentiarum, procuratores Augusti*) hier residierten.

Die Silberförderung auf dem Gebiet Dalmatiens dauerte vom 1. Jh. n. Chr. bis zum Untergang des westlichen römischen Reichs, in einigen Re-

gionen setzte sie im Laufe des Mittelalters und der osmanischen Besetzung ein. Das mittlere Bergbaurevier für die Förderung des silberhaltigen Bleis in Dalmatien war *Argentaria*, welches auf das Gebiet zwischen den Flüssen Jadar und Drina in Ostbosnien zu lokalisieren ist. Diese Region hatte eine gute Straßenverbindung sowohl mit dem dalmatinischen Provinzzentrum *Salona* als auch mit dem pannonischen *Sirmium*. In dieser Region befand sich auch der Sitz der kaiserlichen Prokuratoren für die Silberbergwerke – *Domavia*.

Reiche Silberbergwerke befanden sich auch im Südosten Dalmatiens, in den Bergbaurevieren der Flüsse Lim und Čehotina. Bis zur Reform von Marc Aurel kontrollierten ihre Ausbeutung kaiserliche Prokuratoren aus Bijelo Polje und Pljevlja in Sandžak. In dieser Region sind außer den Prokuratoren auch kleinere Bergangestellte (*argenti actor, adiutores tabularii, vilici*) aus der Reihe der kaiserlichen Freigelassenen und Sklaven registriert. Der Verwaltungssitz der Bergwerke für diese Region war höchstwahrscheinlich in der römischen Siedlung Kolovrat bei Prijepolje im Tal von Lim. Die Bergwerke aus dem Südosten Dalmatiens waren ein Bestandteil des großen kaiserlichen Besitzes, der große Räume von Drina im Nordwesten bis Dardanien im Südosten umfaßte.

Die dalmatinischen und pannonischen Bergwerke waren bis Trajan und Hadrian selbständige Einheiten. Ein Hinweis dafür sind auch Serien des sog. bergmännischen Geldes mit den Legenden *metalli Ulpiani Delm(atici), metal(li) Delm(atici), metalli Ulpiani Pann(onici), metal(lis) Pannonicis.* An ihrer Spitze standen kaiserliche Prokuratoren (*procurator argentariarum Delmaticarum, procurator argentariarum Pannonicarum*). Wo einzelne von diesen Bergwerken genau lagen, ist nicht eindeutig festzulegen.

Die Bergwerke um Krupanj, Zajača, Valjevo, Loznica, aus dem Bergbaurevier des Flusses Kolubara, vom Berg Kosmaj in Westserbien sowie die Bergwerke bei Beograd gehören den pannonischen Bergwerken (*metalli Pannonici*). Die Silberförderung in diesen Regionen stagnierte im Laufe des 2., 3. und in der ersten Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. Die pannonischen Bergwerke waren vor der Reform von Marc Aurel separat organisiert und hatten an der Spitze kaiserliche Verwalter aus dem Ritterstand (*procuratores Augusti argentariarum Pannonicarum*). Alle drei dieser Prokuratoren waren nicht aus *Domavia*.

In der Römerzeit wurde das Silber am meisten nach Rom und Italien ausgeführt, wohin man auch große Mengen Blei lieferte. Das Blei wurde im Gewerbe, in der Architektur, im Schiffsbau, in der Bewaffnung usw. gebraucht. Das Blei wurde in großen Abgüssen (*massae plumbariae*) aus Dalmatien nach Italien noch seit dem Ende des 1. Jhs. v. Chr. transportiert, besonders geschätzt wurde es in der Spätantike. Dem Namen nach nicht bekannte Schriftsteller heben seine Qualität hervor.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Eisenvorhaben waren auf dem Gebiet Dalmatiens am reichsten. Für die antike und griechisch-römische Förderungsweise gab es sie praktisch in unbegrenzten Mengen. Das Eisen war den vorantiken und antiken Bergleuten in Dalmatien leicht zugänglich, so wundert die Tatsache nicht, daß die Metallurgen viele Millionen Kubikmeter Eisenerz geschmolzen haben. Die Stabilität des römischen Reichs und besonders die Verteidigung des *limes* im Donaugebiet hing sehr von den dalmatinischen Bergwerken ab.

Die Haupteisenbergwerke befanden sich im Grenzgebiet Dalmatiens und Pannoniens (in den Bergbaurevieren der Flüsse Japra, Sana und Una im Nordwesten Bosniens), in Zentraldalmatien (in den Bergbaurevieren der Flüsse Željeznica, Fojnica, Lašva, Janj, Pliva, im Oberlauf von Vrbas, in den Bergen Radovan, Vranica und Komar sowie um den Ort Vareš) und im Südosten Dalmatiens (um Čadinj bei Prijepolje im Limgebiet). Die Eisenbergwerke aus Südwestbosnien gehörten dem großen kaiserlichen Besitz (*domen*) an, innerhalb dessen die Landwirtschaft sehr entwickelt war. Die Hauptzentren für die Eisenverarbeitung waren *Siscia, Mursa* und *Sirmium*, wohin enorm große Mengen Roheisen über die Flüsse geliefert wurden. Sie wurden in den Bergbaurevieren primär verarbeitet, und zwar in kleineren Betrieben (*officinae ferrariae*) oder in der Nähe der Bergstollen in kleineren oder größeren fen (*fornaces*).

Der große Unternehmer *Q. Septueius Clemens* (*conductor ferrariarum Noricarum, Pannonicarum, Dalmaticarum*) pachtete pannonisch-dalmatinische Eisenbergwerke zusammen mit den Eisenbergwerken in *Noricum* am Ende der ersten Hälfte des 2. Jhs. n. Chr. In der Zeit von den Kriegen gegen die Markomannen bis Commodus wurden alle pannonisch-dalmatinischen Bergwerke vom Prokurator (*procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) mit dem Sitz in *Domavia* verwaltet. Die pannonischen Eisenbergwerke, die auf den Raum Nordwestbosnien und Zrinska Gora zu lokalisieren sind, wurden kurzweilig im Zeitraum von Commodus bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr. von großen Unternehmern gepachtet. Einer von ihnen war z. B. *Caius Iulius Agathopus*, der die pannonischen und einige überseeische Eisenbergwerke an der Wende vom 2. zum 3. Jh. n. Chr. pachtete.

Die pannonisch-dalmatinischen Eisenbergwerke wurden wieder im Laufe des 1. Jahrzehntes des 3. Jhs. n. Chr. dem kaiserlichen *fiscus* unterstellt. An der Verwaltungsspitze stand der kaiserliche Verwalter (*procurator Augusti*) mit niedrigeren Angestellten (*dispensaror, vilici*). Der Verwaltungssitz für die pannonisch-dalmatinischen Eisenbergwerke war zuerst in Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra, von wo er höchstwahrscheinlich im Laufe des ersten Jahrzehntes des 3. Jhs. n. Chr. auf das Gebiet Ljubijas versetzt wurde. Ende der ersten Hälfte des 3. Jhs. n. Chr. zog die Verwaltung der Eisenbergwerke

nach Briševo im Sana-Gebiet. Alle kaiserlichen Verwalter für die Eisenbergwerke (*procuratores Augusti*), mit Ausnahme des Verwalters vom schwer beschädigten Denkmal in Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra, kommen auf den Weihaltaren von *Terrae Matris* vor, die gerade die Prokuratoren und *vilici* für die Gesundheit der Mitglieder der kaiserlichen Familien errichteten. In der Zeit von 209 bis 247/248 wurden sechs kaiserliche Prokuratoren in Ljubija registriert. In der Zeit zwischen 247/248 und 268 wurden in Briševo bei Stari Majdan zwei kaiserliche Prokuratoren registriert. In Crkvina bei Blagaj am Fluß Japra wurde nur ein Prokurator registriert und er ist wohl in die Zeit vor dem Erscheinen der kaiserlichen Verwalter in Ljubija zu datieren.

In Stari Majdan bei Ljubija kommen auf den Weihaltären, die zu Ehren des pannonischen Gottes *Sedatus* für die Gesundheit von *villici* errichtet wurden, die Vereine (*collegius, collegae*) kleiner Pächter der Bergwerke vor. Die *vilici* von den Weihaltären *Terrae Matris* aus Ljubija und Briševo bei Stari Majdan leiteten metallurgische Betriebe (*villici officinarum ferrariarum, vilici ferrariarum*), während die *vilici* von den Weihaltären zu Ehren von *Sedatus* die Eisenförderung verwalten. Aus diesem Grunde ist es verständlich, daß die kleinen Pachter die Weihaltäre für ihre Gesundheit errichtet haben. Kleine Pächter im Bergbau (*coloni*) sind auch aus dem mittelbosnischen Bergbaurevier bekannt. Sowie große als auch kleine Pächter waren Fremde. Unter ihnen gab es auch abgediente römische Soldaten. Die Bergleute und Metallurgen stammten vorwiegend aus der einheimischen im Bergbau erfahrenen Bevölkerung.

Ein unbekannter Autor bezeugt, daß im Laufe des 4. Jhs. n. Chr. drei Eisenarten aus Dalmatien exportiert wurden. In den schweren Zeiten, als die Westgoten *Illyricum* verwüsteten, wurde die Eisenherstellung im Laufe der 2. Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. wieder der Staatskontrolle mit *comes metallorum per Illyricum* (365 n. Chr.) an der Spitze unterstellt. Eine ernste Krise in der Eisenherstellung begann am Ende des 5. und im 6. Jh., als sie wegen der ständigen berfälle der Barbaren völlig aufhörte.

Die Weinrebe kam auf die ostadriatische Gebiete während des 2. Jahrtausendes v. Chr. Diese landwirtschaftliche Kultur kennen die Populationen aus der Bronzezeit, die in den Pfahlbausiedlungen in Donja Dolina bei Bosanska Gradiška in Nordbosnien und Ripač bei Bihać in Nordwestbosnien lebten. Es ist aber nicht bekannt, ob es sich in diesem Fall um die kultivierte (*vitis vinifera*) oder urwüchsige Weinrebe handelt.

Obwohl einige illyrisch-pannonische Populationen die Weinrebe gut kannten, begann ihr intensiver Anbau mit dem Zweck der Weinproduktion von hoher Qualität erst mit der Ansiedlung der hellenischen Kolonisten, vorerst auf den mitteldalmatinischen Inseln und danach an der mitteldal-

matinischen Küste. In der hellenischen Welt verbreitete sich die Weinrebe auf das ganze mitteldalmatinische Küstengebiet und die Inseln. Strabo, der Zeitgenosse von Augustus, notierte, daß auch die Olivenbäume auf allen adriatischen Inseln und an der ostadriatischen Küste wuchsen.

Die hellenischen und danach die italienischen Weine guter Qualität kamen, als Produkt des Handelsaustausches auf die ostdalmatinischen Gebiete fast ununterbrochen seit dem 8. Jh. v. Chr. Zuerst brachten sie die liburnischen Kauf- und Seeleute und später die korinthyschen und andere hellenischen Kaufleute. Die größten Mengen der hellenischen Weine kamen auf die dalmatinischen Gebiete durch die Händler der korynthischen Kolonie *Korkyra*. Ihre Amphoren erschienen schon in der Mitte des 7. Jhs. v. Chr. auf dem Trebinje-Gebiet im Inneren der Ostherzegowina. Seit dem Ende des 7. bzw. seit dem Anfang des 6. Jhs. v. Chr. schloßen sich diesem profitablen Handel auch die korinthysch-korkyrische Kolonie *Epidamnos* sowie *Apollonia* an. Die größten Weinschmecker waren jedenfalls die südillyrischen Völker, besonders die Ardiäer, die die Weine in der hellenischen Welt als erste kennengelernt hatten. Die illyrisch-pannonischen Populationen tief im Hinterland der Ostadria produzierten auch eigene berauschende Getränke, vor allem aus Getreide (*sabaium*).

Vom 8. Jh. v. Chr. bis zum 1. Jh. n. Chr. war Narona der Hauptmarkt für die Weine auf den dalmatinischen Gebieten – sonst war es der Zentralort des Handelsaustausches zwischen der griechisch-italienischen und illyrisch-pannonischen Welt in den östlichen adriatischen Räumen. Die Hauptvermittler im Angebot von Weinen und anderen eingeführten Waren ins Hinterland der östlichen *Adria* und ins Innere Dalmatiens waren die sehr früh hellenisierten illyrischen Daorsen, was die Ausgrabungen (in ihrer Basis) auf Gradina in Ošanići bei Stolac in der Westherzegowina sowie andere ihre Siedlungen anschaulich bezeugten.

Mit der Durchsetzung der hellenischen Kolonisten auf den mitteldalmatinischen Inseln und an der östlichen Adriaküste wurzelte sich in diesen Gebieten auch die Weinrebe an und wurde zur führenden Pflanzenkultur. Zuerst wurde sie, wie die Olive, auf den Inseln Vis und Hvar domestiziert und später verbreitete sie sich auf fast allen mitteldalmatinischen Inseln sowie auf der Halbinsel Pelješac. Während der ganzen griechisch-römischen Antike führten die Inseln Hvar und Vis in der Weinrebezucht und der Herstellung guter Weine.

Zur Römerzeit wurde die Weinrebe fast auf allen Grundbesitzen gezüchtet, die auf den dalmatinischen Inseln und an der Küste errichtet wurden. Große Mengen Wein wurden auch auf den römischen Grundbesitzen im Salona-Gebiet produziert, besonders aber im Gebiet Ravni Kotari und Donja Neretva (Unterlauf der Neretva). Aus diesem Raum ist der Grund-

besitz des italienischen Unternehmers *Papii* aus Tasovčići bei Čapljina bekannt. Das Provinzzentrum *Salona* war der Hauptmarkt für den Weinhandel in Dalmatien seit der 2. Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. Ins Innere dieser Provinz sowie auf die pannonischen Gebiete plazierte man den Wein in großen Mengen auch über *Iader* und besonders über *Senia*. Weit im Süden waren *Doclea* und *Lissos* die Hauptorte für das Weinangebot.

Die dalmatinischen Gebiete waren auch ein sehr interessanter Markt für das Angebot von Olivenöl aus den verschiedenen mittelmeerischen Räumen. Die Hauptnutzer des Olivenöls, wie auch des Weins waren die Bewohner der Stadtzentren, die das l für die Ernährung sowie als Hauptbrennstoff für die Lampen gebrauchten. Nach Dalmatien kam zuerst das l aus den hellenischen Gebieten, welches wie auch der Wein für verschiedene Metalle, Vieh sowie einige illyrisch-pannonische Nahrungsmittel eingetauscht wurde. Das Olivenöl wurde noch von den griechischen, italienischen, hispanischen, nordafrikanischen und istrischen Gebieten eingeführt.

Am Anfang des 1. Jhs. v. Chr. wurden die afrikanischen le in großen Mengen auf den Markt von Aquileia geliefert. Der größte Teil dieser le wurde auf dalmatinische Gebiete am Ende des 1. und am Anfang des 2. Jhs. sowie im Laufe des 3. und 4. Jhs. eingeführt. Der Hauptgrund für die Einfuhr war die Senkung der Ausfuhr des Olivenöls aus Istrien. Die Einfuhr des Olivenöls aus Nordafrika kulminierte zwischen den Jahren 250 und 280. ber die Intensität des Handels mit dem afrikanischen Öl zeugen auch über 40 gesunkene antike Schiffe mit nordafrikanischen Amphoren im ganzen ostadriatischen Aquatorium.

Die Olive wurde in Dalmatien erst seit dem Anschluß dieser Gebiete an den römischen Staat gezüchtet. Diese Pflanzenkultur wuchs fast auf allen wichtigen römischen Grundbesitzen sowie auf den Inseln als auch an der Küste, besonders auf Vis, Hvar und Pelješac, auf dem Gebiet von Ravni Kotari, im Archipel von Zadar und besonders auf dem Gebiet von *Salona*, wo sich mit der Zucht der Olivenbäume und der lherstellung auch einige frühchristlichen Kirchengemeinden befaßten. Auf dem Salona-Gebiet überdauerte die lherstellung das westliche römische Reich. Das liburnische l hatte einen besonderen Geschmack und wurde im 4. und 5. Jh. nach Italien ausgeführt. *Iader* war neben *Salona* der Hauptmarkt für das Olivenöl in Dalmatien. Die Olive verbreitete sich wie auch die Weinrebe durch das Neretvatal noch tiefer ins Hinterland der östlichen Adria.

Obwohl die Weinrebe wie auch die Olive fast auf dem ganzen Insel-Küstengebiet Dalmatiens seit dem Ende des 1. Jhs. v. Chr. wuchsen und in dieser Provinz auch sehr gute Weine und nicht gerade so gute le hergestellt wurden, setzte sich die Einfuhr des Olivenöls wie auch des Weins nach Dalmatien fast in der ganzen Antike fort. Der Grund dafür war sowie die stän-

dige Ausbreitung des Marktes, als auch die Tatsache, daß die dalmatinischen Weine und Olivenöle nicht genügend produziert wurden bzw. von schlechterer Qualität waren.

Die Herstellung des Getreides in Dalmatien erwähnen nur einige zufällige Aufzeichnungen mancher antiker Schriftsteller, während andere schriftliche Quellen, die sich auf die Landwirtschaft beziehen, kaum existieren. Die bescheidenen Zeugnisse der antiken Schriftsteller in der Verbindung mit der Landwirtschaft beziehen sich vorwiegend auf die Küstengebiete und den Raum in der unmittelbaren Nähe der Küste. Von dem Getreideanbau im Inneren und in den Ostteilen Dalmatiens zeugen die Kohlereste aus den verschiedenen Zeitabschnitten, die Reste der Mühlen sowie die Reste der seltenen landwirtschaftlichen Werkzeuge aus den Wirtschaftsgebäuden (*villae rusticae*) der größeren antiken Grundbesitze. Vom Getreidehandel zeugen Bruchstücke der großen Keramikgefäße von Gradina in Ošanići bei Stolac sowie die Schüssel mit dem Getreide aus dem antiken *Senia*.

Der Getreideanbau auf dem Insel- Küstengebiet Dalmatiens, ausgenommen Ravni Kotari, den Unterlauf und die Mündung der Neretva und einige ostadriatische Inseln mit den größeren bebaubaren Flächen, war im Vergleich mit dem Anbau der mediterranen Kulturen nicht so wichtig. Der Getreideanbau im Hinterland der Ostadria sowie im Inneren Dalmatiens überwiegte auf den größeren kaiserlichen Grundbesitzen, auf den Grundbesitzen der Fremden sowie auf den Besitzen neben wichtigeren Militärobjekten. Das Getreide wurde im Inneren auch auf den kleineren Besitzen der abgedienten römischen Soldaten und der anderen Kolonisten produziert. Das Getreide wurde in Dalmatien in beträchtlichen Mengen auch zur Zeit der ostrogotischen Dominanz produziert, woher es zusammen mit dem Vieh auf das Gebiet Norditaliens ausgeführt wurde.

Die einheimische Bevölkerung Dalmatiens befaßte sich vor allem mit der Viehzucht. Ebenso befaßte sich auch die griechische Bevölkerung auf den Inseln und auf dem Küstengebiet seit dem 4. Jh. v. Chr. intensiv damit. Hier überwiegte die Zucht von Ziegen und Schafen. Nach den Zeugnissen der antiken Schriftsteller, den numismatischen und epigraphischen Quellen sowie nach den archäologischen Funden führten hierin die großen Stammesverbände der Delmaten, Liburnen, Iapoden und Ardiäer und im Inneren Autariaten. In der Großviehzucht (insbesondere Pferde) auf dem Gebiet Dalmatiens führten die römischen Soldaten sowie die großen Bergbaureviere, in denen Pferde, Maulesel, Esel und Ochsen zum Transport vom Erz und verarbeiteten Rohstoffen dienten. Dalmatien war auch nach dem Untergang des westlichen römischen Reichs, zur Zeit der ostrogotischen Dominanz, der Hauptexporteur von Vieh und Getreide, insbesondere nach Norditalien.

Die römische Provinz Dalmatien »grenzte« mit ihrem ganzen westlichen Teil an die Adria. Die hohen dinarischen Alpen, die sich vom Südosten nach Nordwesten erstrecken, unterteilten sie in das Küstengebiet und das Binnenland. Das bestimmte die Lebensweise der Populationen, die die dalmatinischen Räume seit den frühesten Zeiten bewohnten. Die Populationen, die auf den Inseln und zum größten Teil auf dem Küstengebiet lebten, waren vom Leben am Meer beeinflußt. Im Einklang damit ist zu verzeichnen, daß die Anfänge der Seefahrt und des Seehandels an der Ostadria noch in die Jungsteinzeit datiert werden.

Entlang der östlichen Adriaküste und in den Kanälen zwischen den Inseln festigten sich noch seit der Urgeschichte gute Meeresrouten, auf denen verschiedene mittelmeerische Seefahrer schifften. Die Seefahrer waren hauptsächlich an den verschiedenen Waren interessiert, die von den pannonischen Gebieten und Donaugebieten, mitteleuropäischen, baltischen und anderen Räumen an die Nordadria kamen. Neben der mitteldalmatinischen Inselgruppe führte auch die transadriatische Hauptseeroute, auf der man noch seit der Altsteinzeit von Apulia und Monte Gargano neben den Inseln Tremiten, Palagruža, Lastovo, Vis, Hvar, Brač und durch Splitska vrata zur östlichen Adriaküste schiffte, worüber viele gesunkene antike Schiffe anschaulich zeugen.

Die lokalen ostadriatischen Stammesverbände, z. B. Liburner und Histrien, danach Ardiäer, Plereen, Labeaten, Daorsen u. a. schloßen sich seit dem Ende des 2. Jahrtausendes aktiv an den Seehandel an. Die Kontrolle des ostadriatischen Aquatoriums brachte auch eine wichtige Einkommensquelle, war aber auch der beständige Grund für kleinere oder größere Seekämpfe, die auf verschiedenen Denkmälern wie auch in Zeugnissen antiker Schriftsteller erwähnt sind.

Seit dem Ende des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausendes v. Chr. waren die ostadriatischen Räume vorwiegend unter der Aufsicht der liburnischen Seefahrer, die die Adria und das ionische Meer mit ihren kleinen Schiffen (λέμβοι) in der Zeit vom 11. bis zum 8. Jh. v. Chr. fast völlig kontrollierten. Seit dem 6. Jh. v. Chr. treten immer mehr hellenische Seefahrer und Kaufleute auf den Plan, die mit den lokalen ostadriatischen Seefahrern mit ihren größeren und besser ausgestatteten Schiffen leichter auskamen. Diese Seefahrer baten den ostadriatischen Populationen eine große Auswahl von Waren, vor allem handelte es sich um Handelswaren aber auch große Mengen guter Weine, Olivenöl u. a. Die hellenischen Seefahrer hielten gerade aus diesem Grund die ganze Zeit der griechisch-römischen Antike an der Ostadria stand. Im Einklang damit steht verständlicherweise das Auftreten der Seehandbücher, die den hellenischen Seefahrern die Seefahrt über das Mittelmeer erleichterten. Sie enthielten, wie aus *Periplus* von Pseudo-Skylax

zu entnehmen ist, die ostadriatische Küste, die Inseln, die ostadriatischen ethnischen Gemeinschaften, Siedlungen u. a.

Die letzten drei Jahrhunderte der Zeit v. Chr. kennzeichnen die Entwicklung der Seefahrt auf den südostadriatischen Gebieten, besonders bei den Ardiäern, Plereen, Labeaten u. a. In dieser Zeit dominierten vorwiegend ardiäische Seefahrer, die oft von Seeleuten zu Seeräubern wurden, was wiederum zu ungestümen Konflikten mit der griechisch-römischen Welt führte. Die ardiäische Neigung zur Seeräuberei an der ganzen Adria, dem ionischen und ägaischen Meer war auch der Hauptgrund für den Konflikt mit dem römischen Staat sowie für den Untergang des illyrischen (ardiäischen) Staates am Ende der ersten Hälfte des 2. Jhs. v. Chr.

Die Seeräuberei funktionierte bei den größeren Stammesverbänden in den östlichen adriatischen Räumen oft als eine zusätzliche Einkommensquelle. Sie erreichte ihren Höhepunkt besonders bei den Liburnern, Histrien und Ardiäern im Laufe des 4. und 3. Jh. v. Chr. sowie in der Zeit zwischen der Ermordung von Caesar und dem Octavianus Sieg über Sextus Pompeius (in den Jahren zwischen 44 und 36 v. Chr.). Die Seeräuberei an der Adria nahm solche Formen an, daß sie die Schiffahrt nicht nur der Handels- sondern auch der Militärschiffe ernst bedrohte. Das war meistens zur Zeit der schwereren Kriegskämpfe des römischen Staates in den italienischen und mittelmeerischen Räumen, besonders während der Punischen Kriege sowie der Kriegskämpfe gegen die Kelten. Trotzdem wurde die Seeräuberei nie zur Haupttätigkeit eines ostadriatischen Stammesverbandes oder einer ethnischen Gruppierung. Zum Zweck der Beseitigung bzw. Minimierung dieser Seegefahr unternahmen die Römer in den letzten Jahrhunderten der Zeit v. Chr. entscheidende Aktionen, in denen die ganze Bevölkerung einiger Regionen ums Leben kam, z. B. die völlige Eliminierung der Bevölkerung auf den Inseln *Corcyra Nigra* und *Melita* (Korčula und Mljet) im Jahre 35. v. Chr.

Die Gliederung der ostadriatischen Küste sowie die Vielzahl der Inseln, die eine sichere Fahrt boten und eine relativ leichte Versorgung der Seefahrer mit Nahrung und trinkbarem Wasser ermöglichten, begünstigte auch die Entwicklung der Seefahrt auf den dalmatinischen Gebieten.

Im ganzen letzten Jahrtausend der Zeit v. Chr. war Narona der wichtigste Hafen an der Ostadria. Hier erfolgte der größte Teil des Austausches von Waren zwischen der illyrisch-pannonischen und mittelländischen Welt. Ein großer Vorteil Naronas bestand darin, daß sich diese Stadt auf dem uralten Verkehrsweg befand, die der balkanischen mit den adriatischen Gebieten verband. Hier zählt auch die Möglichkeit, daß große Schiffe in den Hafen einlaufen konnten. Erst seit der 2. Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. trat Salona auf den Plan, vor allem dank der Tatsache, daß sie das Verwaltungs-

und Gerichtszentrum der neugegründeten römischen Provinz *Illyricum* wurde und seit dem Jahre 8/9 n. Chr. auch des Dalmatien. Die Häfen der Emporien von *Issa, Epetion* und *Tragurion* sowie jenes aus Resnik in Kašteli hatten ausschließlich einen lokalen Charakter. ber sie entwickelte sich in den letzten Jahrhunderten der Zeit v. Chr. das Angebot der Produkte von *Issa* auf die östliche Adriaküste. Weit im Süden Dalmatiens war *Lissos* der wichtigste Hafen seit dem 4. Jh. v. Chr. Die Lage auf dem wichtigen Verbindungspunkt, der durch das Tal von Lim den Zentralbalkan mit der Adria und dem Mittelmeer seit der Urgeschichte verband, begünstigte auch die Entwicklung dieses Hafens. Nördlich von *Lissos* befand sich ein sehr wichtiger antiker Hafen in Polače, der vor allem die Aufgabe hatte, die Seefahrer mit Nahrung und trinkbarem Wasser zu versorgen. Auf dem Gebiet von Ravni Kotari war der zentrale Hafen *Iader* und später auch der Hafen *Aenona*. Der größte Teil der Ein- und Ausfuhr auf die Nordgebiete Dalmatiens sowie weiter ins Binnenland entwickelte sich seit den letzten Jahrhunderten v. Chr. über *Senia*. Der Hafen *Issa* hatte die größte Bedeutung für die transadriatische Schiffahrtsroute. Eine ähnliche Rolle hatte an der Nordadria der urgeschichtliche und antike Hafen in Osor, von dessen Bedeutung auch die Reste der urgeschichtlichen und antiken Dalben zeugen. Die urgeschichtlichen und antiken Seefahrer liefen aus verschiedensten Gründen (Gewitter, Mangel an Nahrung oder Getränken, Handel) auch in andere zahlreiche Häfen an der ostadriatischen Küste und auf den Inseln ein. Viele antike Grundbesitze an der Küste und auf den Inseln hatten auch eigene Kais. Einige von ihnen hatten auch mehrere. Sie dienten dem Grundbesitz für das Angebot vom Mehrertrag eigener Produkte.

Die Fischerei war in der urgeschichtlichen und antiken Zeit auch ein wichtiger Wirtschaftszweig. Damit befaßten sich ohne Zweifel die Populationen, die die Inseln und die Küstengebiete Dalmatiens bewohnten. Die Fischerei war hier neben der Wirtschaft und Viehzucht zweifellos die Grundlage für das berleben. Sie wurde auch auf den dalmatinischen Flüssen entwickelt, besonders am Unterlauf von Neretva, wohin die Aale in großen Mengen wie noch heute kamen.

Der Gewerbebetrieb stellte auch eine große Einkommensquelle nur für die kleine Zahl der Menschen dar, die die Produkte selbst anfertigten oder für diese Arbeit andere in Pacht nahmen. Es handelte sich vorwiegend um Menschen, die auf den dalmatinischen Gebieten Fremde waren. Sie stammten aus dem Freigelassenen- und Sklavenstand oder waren Soldaten. Zum Zweck des Schutzes der Qualität ihrer Produkte kennzeichneten sie sie mit Stempeln, Graphiten, Symbolen und einigen anderen Zeichen. Dies bezieht sich besonders auf die Produkte aus Keramik und Ziegel. Manchmal kennzeichneten die Meister auch andere Arten von Gegenständen z. B. Grabdenkmäler (Meister *Maximinus*), Schmuck (Meister *Messor*), Waffen u. a.

ZUSAMMENFASSUNG

Die längste Tradition hatte in Dalmatien das Keramikgewerbe, dessen Produkte den besten Umsatz auf dem Markt hatte. In den Keramikwerkstätten, die es überall in Dalmatien gab, dominierte hauptsächlich die Ausarbeitung der für den alltäglichen Gebrauch bestimmten Produkte. In ihnen wurden selten wertwolle Produkte wie Reliefschüssel und bemalte Schüssel hergestellt. Der Gewerbebetrieb entwickelte sich auf dem Gebiet Dalmatiens kontinuierlich seit der Jungsteinzeit. Den Höhepunkt erreichte er in den letzten Jahrhunderten v. Chr., vorwiegend in den Werkstätten der hellenischen Meister aus den griechischen Kolonien an der Adria. Unter ihnen waren die die Meister von *Issa* besten, die auch luxuriöse Reliefkeramik sowie bemalte Keramik in *Issa* selbst wie auch in seinen Basen an der Küste herstellten. In der römischen Antike nahm die Nachfrage nach der Keramik beträchtlich zu. Besonders gesucht war fein gestaltete und künstlerisch berarbeitete Keramik. Sie wurde in großen Mengen von verschiedenen mittelländischen und anderen Räumen eingeliefert. Dies bezeugen am besten die Ladungen der gesunkenen Schiffe aus dem dalmatinischen Aquatorium und die luxuriöse Keramik, die in ganz Dalmatien sowie in den urbanen als auch in den ruralen Siedlungen und auch bergmännischen Objekten gefunden wurde. Einige Keramikwerkstätten fertigten die Qualitätsware auch in Dalmatien selbst an. Obwohl es sich um die für den alltäglichen Gebrauch bestimmten Gegenstände handelte, wurden in diesen Werkstätten auch andere Gegenstände produziert z. B. Lampen u. a.

Die Ausarbeitung der Kunst- und anderen Gegenstände aus Edelmetallen auf dem Gebiet Dalmatiens hat eine lange Tradition. Ihre Anfänge werden in den Beginn der Metallzeit datiert. Die Bearbeitung der Edelmetalle hatte im Unterschied zum Keramikgewerbe keine kontinuierliche Entwicklung.

Die Ausarbeitung der Schmuckgegenstände aus Edelmetallen erreichte ihren Höhepunkt dank den hellenistischen Künstlern im Laufe der klassischen hellenistischen Zeit sowie in den ersten Jahren des Prinzipates. Die Edelmetalle wurden in der vorklassischen Zeit hauptsächlich unter der Obhut einiger Stammesführer hergestellt. In der griechisch-römischen Zeit wurden sie in einigen Siedlungen an der ostadriatischen Küste oder in den Festungen wie z. B. in Ošanići bei Stolac (Hauptsiedlung der Daorsen in der Ostherzegowina) bearbeitet.

Da die Produkte dieser Meister nicht einmal für den lokalen Markt ausreichten, wurden die luxuriösen Gegenstände vor allem importiert. Diese Gegenstände, vor allem das Geschirr aus Silber wurden manchmal auch innerhalb einzelner Bergbauzentren angefertigt. In einem von diesen wurde wahrscheinlich das kostbare silberne Geschirr für die Dezenalien des Kaisers *Licinius* angefertigt. In den Bergbauzentren im Binnenland der Provinz

(z. B. in *Domavia*) wurden auch besondere metallurgische Gewerbe entwickelt, wie z. B. das Gießen der Sarkophage und der Rohre aus Blei sowie (in Crkvina in Blagaj am Fluß Japra) die Prägung der Metallgegenstände für das Bauwesen (Nägel, Eisenklammer, Gewerbewerkzeug, Rohre für die Schmiedbälge u. a.).

Die Ausarbeitung der Schmuckgegenstände sowie der Waffen und Werkzeuge aus Nichtedelmetallen auf dem Gebiet Dalmatiens stammt auch aus Anfängen der Metallzeit. Die Herstellung des Schmucks aus Bronze (besonders bei den Japoden) sowie der Waffen und Werkzeuge aus Bronze und Eisen wurde am Ende des 2. und im Laufe des 1. Jahrtausends v. Chr. verstärkt. Dies bezeugen unter anderem die Gießformen für die Speerspitzen aus der Siedlung in Varvara aus der Bronzezeit (Rama in der Nordherzegowina), Funde aus der Siedlung Pod in Bugojno aus der Eisenzeit (in Mittelbosnien) bzw. die Typen einiger lokalen Waffen (besonders die Speerspitzen bei Delmaten) u. a.

Eine lange Tradition unter den Gewerbebetrieben in Verbindung mit dem Bauwesen hatte auch die Steinschneidekunst, die ihren Höhepunkt in der griechisch-römischen Antike erreichte. Die Anfänge einer primitiven Steinbearbeitung in der Ausarbeitung von primitiven Waffen und Werkzeugen werden auf den dalmatinischen Gebieten noch in die Altsteinzeit datiert.

Ein verstärkter Steinabbau und die Bearbeitung der Qualitätssteine zum Zweck der Ausarbeitung von monumentalen architektonischen Objekten, Grabdenkmälern, Opferaltären u. a. began mit dem Ankommen der griechischen Kolonisten auf die ostdalmatinischen Gebiete im Laufe der letzten Jahrhunderte v. Chr. Gerade diese Meister initiierten die Förderung der besten Arten des dalmatinischen Steins sowohl auf den mitteldalmatinischen Inseln (Vis, Brač, Korčula) als auch an der mitteldamatinischen Küste (Trogir u. a.). Der Abbau des Steins in den Steinbrüchen, der von den griechischen Meister begonnen wurde, setzte sich auch während der römischen Antike fort. Neben diesen wurden manchmal auch neue Steinbrüche eröffnet, vor allem für den zeitweiligen Abbau der Steine von geringer Qualität, die zum lokalen Bau bestimmt waren. Eine größere Zahl dieser Steinbrüche befand sich auf dem Gebiet von Zadar und verstreut im Binnenland Dalmatiens (Prozor in Lika, Livno-Gebiet, Tomislavgrad, Glamoč in Westbosnien, Skelani am Fluß Drina u. a.).

Unter den Gewerbebetreibenden dominierten vorwiegend private Personen mit ihren Werkstätten. In einigen Gewerbezweigen, besonders in der Steinschneidekunst, im Zimmerhandwerk und in der Herstellung von Dachziegel und Ziegel hoben die Militärmeister hervor, die ihre Produkte vorwiegend für die Militärklientel bestimmten. Diese Militärmeister hatten

ihre Werkstätten meistens in oder neben den Militärlagern. Die Meister des Militärlagers in Burnum, die Anhänger von *legio XI Claudia pia fidelis* ragten unter ihnen besonders hervor. In welchem Maße man diese Meister schätzte, sieht man daran, daß die einzelnen Stücke des Werkzeugs, mit dem sie gearbeitet haben, auch auf die Grabdenkmäler eingemeißelt wurden. Die Militär produzierten in den folgenden Jahrhunderten oft verschiedene Waren, insbesondere aus Keramik, für den Bedarf der Lager, denen sie angehörten.

Die meisten Gewerbebetreibenden arbeiteten in den urbanen Zentren vor allem im Küstengebiet Dalmatiens (*Salona, Iader, Doclea* u. a.), wo sie einen andauernden sicheren Markt hatten. Aus diesen Zentren, besonders aus *Salona*, dank den Verbindungen auf dem Land und am Meer, konnte die Ware an jeden Ort geliefert werden. Auf dem Gebiet Dalmatiens wurden einige Gewerbe auch im Rahmen einzelner größer Grundbesitze gepflegt. Es handelte sich entweder um kleinere Werkstätten oder um die angelernten Meister, die zur Zeit der passiven landwirtschaftlichen Saison die Produkte ausarbeiteten, die für den Grundbesitz selbst oder den nächsten lokalen Markt unerläßlich waren. Größere Grundbesitze hatten auch manchmal sehr gute Meister, die vorwiegend die Verpackung produzierten, in der die für den Export bestimmten Produkte geliefert wurden (Amphoren für den Wein und das Olivenöl).

In der Spätantike befanden sich die Gewerbebetreibenden und ihre Werkstätten vorwiegend in den gefestigten Siedlungen an der Adriaküste, vor allem in Salona und im Palast von Dioklecian in Split. Einige Betriebe wurden aus sehr weit entfernten Gebieten im Binnenland an die Küste versetzt sowie aus anderen Provinzen, so daß im Laufe der entwickelten und Spätantike das führende Gewerbezentrum Dalmatiens *Salona* war.

Die schloß sich in die weiteren Handelsstrecken des Mittelmeeres noch seit der Jungsteinzeit ein. Es handelte sich zuerst um den Warenaustausch an der Relation Ostadria – italienische Gebiete. Die Inseln und das Küstengebiet Dalmatiens kannten die intensiven Handelswege in der Urgeschichte sowie in der griechisch-römischen Antike, da sie an die Seerouten »grenzten«, die die nordadriatischen Gebiete mit den hellenischen, italienischen und anderen mediterranen Gebieten verbanden. Dies bezeugen besonders die Reste der gesunkenen Schiffe aus der griechisch-römischen Antike, unter denen gerade Handelsschiffe führen. Die meisten von denen schifften zum Hinterland der Nordadria, wo die Verbindungen endeten, deren Ausgangspunkte auf den nordeuropäischen und baltischen Gebieten lagen. Das breitere Hinterland der Nordadria berührten auch die Verkehrswege, deren Ziel das Gebiet um das Schwarze Meer war. Deshalb kann mit Sicherheit fesgestellt werden, daß in den dalmatinischen Gebieten der Seehandel kontinuierlich andauerte.

In Dalmatien entstanden auf den Kreuzungen der See- und Landwege wichtige Orte für den Handelsaustausch, von denen manche einige Jahrhunderte kontinuierlich andauerten. Der erste unter ihnen war *Narona*, der auf der Kreuzung der ostadriatischen Seeroute und des Verkehrsweges lag, der durch das Neretva-Tal die kontinentale Welt mit der adriatisch-mittelländischen verband. Narona verdankt seine Entstehung und Entwicklung zum Haupthandel auf den ostadriatischen Gebieten den hellenischen und danach auch den italienischen Kaufleuten, für welche sie eine unvermeidliche Station im ganzen letzten Jahrtausend v. Chr. sowie in der römischen Antike war. Unglückliche politische Umstände, als es sich während des Bürgerkrieges für die Verlierer-Pompeius Seite entschloß, verhinderten sein Hinüberwachsen in das führende politische, militärische und wirtschaftliche Zentrum Dalmatiens. Da Salona den Sieger Caesar auswählte, übernahm es die Rolle von *Narona*. Die heftige wirtschaftliche Entwicklung *Salonas* begünstigt auch ein beschleunigter Bau von Magistralen, die es noch seit den ersten Jahrzehnten n. Chr. mit den Hauptstraßen Pannoniens und Obermesiens bzw. Dardaniens verbanden.

Obwohl das tiefere Hinterland der Ostadria mit der adriatisch-mediterranen Welt durch die Verkehrswege verbunden war, die entlang aller größeren Flüsse des adriatischen Flußgebietes führten, insbesondere entlang der Neretva und des Drims umfaßten es die größeren Handelsgänge nur zeitweilig. Eine solche Situation galt besonders in der Urgeschichte bzw. bis zum Aufbau des römischen Straßensystems in Dalmatien.

In der griechisch-römischen Antike waren die meisten Gewerbetätigkeiten auf den Inseln bzw. im Küstengebiet Dalmatiens konzentriert, vorwiegend in den größeren urbanen Zentren, unter denen Salona führte. Salona war zur Zeit des Prinzipates neben anderen auch das Zentrum einer großen Zahl von kleinen Gewerbebetreibenden, die sich wegen des Schutzes ihrer eigener Interessen in größere oder kleinere Korporationen vereinten. An der Spitze hatten sie oft sehr einflußreiche Personen aus dem Bereich der Politik, des Militärwesens u. a. Zur Zeit der Spätantike wurde *Salona* auch aus Sicherheitsgründen der führende Ort, wo sich die großen Betriebe für die Ausarbeitung wertvoller Produkte sowie der Verbrauchsgüter befanden. Außer in *Salona* übten einige Gewerbebetreibende ihre Tätigkeit auch in anderen Orten aus, wiederum vor allem im Insel- Küstengebiet, in *Narona*, *Iader*, *Doclea* u. a.

Das Binnenland Dalmatiens war wegen seiner Konfiguration sowie der Struktur der Bevölkerung nicht besonders geeignt für die Tätigkeit anerkannter Gewerbebetreibenden und ihrer Werkstätten für eine längere Zeit. Ins Innere gelangten zeitweilig die sog. reisenden Meister, die sich in einigen urbanen Zentren nur zeitweise aufhielten.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Binnenland Dalmatiens war einerseits in der ganzen Urgeschichte und Antike ein Exportgebiet vor allem für Metallrohstoffe, Viehzuchtprodukte, Holz, Sklaven u. a. Andererseits war es ein unersättlicher Markt für viele Produkte wie z. B. Wein, Olivenöl, Fischprodukte u. a. Die Einfuhr nach Dalmatien verkleinerte sich erst in den ersten Jahrhunderten des Prinzipates, als in einzelnen größeren urbanen Zentren manche Gewerbetätigkeiten begannen. Sie stoppte aber nie völlig. Im Vergleich mit den anderen römischen Provinzen war Dalmatien die ganze Zeitdauer der Antike ein Land, das fertige Produkte importierte und Rohstoffe exportierte.

Die Anfänge der Ware-Geld-Wirtschaft auf den Gebieten der römischen Provinz Dalmatien sind mit dem hochwertigen damastionischen Geld verbunden, das man Ende des 5. bzw. am Anfang des 4. Jhs. v. Chr. in den Grenzgebieten mit der hellenischen Welt zu prägen begann. Es wurde aber vor allem für den Export auf die hellenischen und anderen Gebiete bestimmt. Obwohl dieses Geld in den dalmatinischen Räumen gefunden wurde, wo die peregrine Bevölkerung absolut überwiegte, diente es den lokalen Populationen vor allem als Ware. Das verdankt es u. a. der Tatsache, daß es nicht kontinuierlich eine längere Zeit geprägt wurde.

Die illyrisch-griechische Siedlungen *Dyrrhachion* und *Apollonia*, die an der Grenze zwischen der hellenischen und illyrischen Welt entstanden, prägten ihr hochwertiges Silbergeld. Vor allem dank der hohen Qualität der Edelmetalle, von denen es geprägt wurde sowie einer kontinuierlichen Emission, wurde es ein wahrer Vermittler im Warenaustausch bei der griechisch-römischen Welt und später auch zwischen dieser und der Einheimischenwelt auf den süddalmatinischen Gebieten. Alle anderen Versuche der Geldprägung zum Zweck seiner Vermittlung im Warenaustausch ausgenommen das römische Geld später, blieben in diesen Räumen nur Versuche. Die Ausnahme sind nur die illyrischen Münzen (*illyrici argenti*) *Genthios* (180–168) und *Ballaios* von (167–135), die vorwiegend in Bronze emittiert, in etwa breiteren südadriatischen Räumen gefunden wurden. Der Grund dafür ist die Tatsache, daß es sich um das Geld einer wichtigeren politischen Organisation handelte, sowie die Tatsache, daß, ein Teil dieses Geldes auch aus Edelmetallen gefertigt wurde.

In der Geldwirtschaft wurden vorwiegend die Inseln und Küstengebiete eingeschlossen, vor allem dank der hellenischen Welt sowie den Kolonien, die sie an der Adria gründeten. Diese Handelsweise brachten die Ankömmlinge an die Adria aus den Regionen über, wo die Geldwirtschaft eine große Tradition war. Deshalb wundert die Tatsache nicht, daß sich die hellenischen Siedlungen in den ostadriatischen Gebieten fast seit dem Anfang selbst in die Geldwirtschaft sehr aktiv einschloßen, sowie durch das Emittieren des Eigengeldes als auch durch die bernahme der Münzen aus

den Nachbarschaftsregionen und den anderen politischen süditalienischen, sizilianischen, hellenischen und anderen mittelländischen Räumen, was im Fall von Pharos besonders sichtbar ist.

Die Geldwirtschaft (mit Ausnahme von den sehr hellenisierten Daorsen und einigen Gemeinschaften im Süden Dalmatiens), verwurzelte sich nie im Hinterland der Ostadria, nicht einmal in der römischen Antike. Obwohl große Mengen des römischen Geldes in ganz Dalmatien gefunden wurden, ist ihre Konzentration fast ausschließlich in großen urbanen Siedlungen bzw. neben größeren Verbindungen merklich. Das bedeutet, daß das Geld war Vermittler auch in der römischen Antike bei den Fremden bzw. in den Kreisen der römischen aktiven und abgedienten Soldaten, sowie bei den wenigen Anhängern der romanisierten Einheimischen. Das Geld, mit Ausnahme von dem aus Edelmetallen gefertigten, wurde in den ruralen Zentren selten gefunden, wo die peregrinische Bevölkerung überwiegte, der die ganze Zeitdauer der griechisch-römischen Antike der naturale Umtausch von dem Ware-Geld-Umtausch näher war.

KRATICE

Acta Arch. Acad. Sc. Hung.	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
Acta hist.-oecon. Iug.	Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Zagreb
Adrias	Adrias. Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu. Split
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo
Arh. leks.	Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine I–III. Sarajevo
AE	L'Année épigraphique. Paris
AIJ	Antike Inschriften aus Jugoslavien. Zagreb
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Berlin
ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo
Apulum	Buletinul Muzeului regional. Alba Iulia
Arch. Anz.	Archäologischer Anzeiger. Berlin
Arch. epigr. Mitt.	Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich – Ungarn. Wien
Arch. Iug.	Archaeologia Iugoslavica. Beograd-Ljubljana
Arch. Korrbl.	Archäologisches Korrespondenzblat. Mainz am Rhein
Arch. f. Österr. Gesch.	Archiv für österreichische Geschichte. Wien
Arh. preg.	Arheološki pregled. Beograd – Ljubljana
Arh. rad. raspr.	Arheološki radovi i rasprave. Zagreb
Arh. vest.	Arheološki vestnik. Ljubljana
Ark. pov. jug.	Arkiv za povestnicu jugoslavensku. Zagreb
BAR Brit. Ser.	British Archaeological Reports. British Series. Oxford
BAR Int. Ser.	Britisch Archaeological Reports. International Series. Oxford
Bbl.	Beiblat
Bonner Jb.	Bonner Jahrbücher. Bonn
BMC III	H. MATTINGLY, Coins of the Roman Empire in the British Museum III. London 1936.

BMC IV	H. MATTINGLY, Coins of the Roman Empire in the British Museum IV. London 1940.
Brač. zbor.	Brački zbornik. Supetar
BRGK	Bericht der Römisch-germanischen Kommission. Mainz am Rhein
Bull. arch. st. dalm.	Bulletino di archeologia e storia Dalmata. Split
Bull. de l'Acad. des lettres, No. 1 Beog.	Bulletin de l'Academie des lettres, No. 1 Beograd 1935.
Bull. di Paletn. Ital.	Bulletino di Paletnologia Italiana, Roma.
CAH	The Cambridge Ancient History. Cambridge
CANU	Crnogorska akademija nauka. Titograd
CCID	Corpus cultus Iovis Dolicheni
Chiron	Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. München.
CIL	Corupus Inscriptionum Latinarum
C Ius	Codex Iustinianus
C Th	Codex Theodosianus
Članci i građa	Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Tuzla
Dacia	Dacia: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Bucarest.
Diadora	Diadora. Zadar
Diss. Pann.	Dissertationes Pannonicae. Budapest
Eos	Eos: Commentarii Societatis Philologae Polonorum. Wroclaw
Ephem. Dacorom.	Ephemeris Dacoromana. Bucarest
Epigr. Stud.	Epigraphische Studien. Düsseldorf
F Gr Hist	Die Fragmente der Griechischen Historiker I–II.
Farm. glas.	Farmaceutski glasnik. Zagreb
FHG	Fragmenta historicorum Graecorum I.
FIRA	Fontes iuris Romani antiqui.
FIRA	Fontes iuris Romani anteiustiniani.
FOA	H. Kiepert, Formae orbis antiqui.
Germania	Germania: Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäol. Instituts. Mainz
Glas. Skop. nauč. dr.	Glasnik Skopskog naučnog društva. Skopje
Glas Srp. kralj. akad.	Glas Srpske kraljevske akademije. Beograd
Glas. Zem. muz.	Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo
God. Cent. balk. isp.	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja. Sarajevo
God. Druš. ist. Bos. Herc.	Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Sarajevo

God. Ist. društ.	Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb
Hvar. zbor.	Hvarski zbornik. Hvar
Hzb	Historijski zbornik. Zagreb
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae. Bucarest
IGCH	M. Thompson – O. Morkholm – C. M. Kraay, An Inventary of Greek Coin Hoards, New York 1973.
ILB	Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Sofia
ILIug.	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos .... repertae et editae sunt. Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani. Ljubljana
Iliria	Iliria. Tirana
ILLRP	Inscriptiones latinae liberae Rei Publicae.
ILS	Inscriptiones Latianae selectae (ed. H. Dessau, Berlin 1892–1916).
IMS	Inscriptions de la Mésiae Supérieure. Beograd
Inv. arch.	Inventaria archaeologica. Beograd
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris.
Istor. glasnik	Istorijski glasnik. Beograd
Itin. Ant.	Itinerarium Antonini
Jadr. zbor.	Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskog Primorja i Gorskog Kotara. Rijeka – Pula
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb
Jb.	Jahrbuch.
Jb. Altkde	Jahrbuch für Altertumskunde. Wien
Jb. Deutschen arch. Inst.	Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts. Berlin
Jb. geol. Reichsanst.	Jahrbuch der kaiserlichen und königlichen geologischen Reichsanstalt. Wien
Jh. Österr. Arch. Inst.	Jahreshefte des Österreichischen Achäologischen Instituts. Wien
Jb. Röm.-Germ. Zentmus.	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz am Rhein
Jour. Hell. St.	Journal of Hellenic Studies. London
Jour. Rom. St.	Journal of Roman Studies. London
Kašt. zbor.	Kaštelanski zbornik. Kaštel Novi
Kult. ist. BiH	Kulturna istorija Bosne i Hercegovine. Sarajevo
Let. Mat. srp.	Letopis Matice srpske. Novi Sad
Mac. acta arch.	Macedoniae acta archaeologica. Skopje
MEFRA	Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Francaise de Rome, Antiquité. Paris

Mineria y metalurgia II	Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985. Madrid 1989
Mitth. geogr. Gesellschaft	Mittheilungen der kaiserlichen und königlichen geographischen Gesellschaft in Wien. Wien
Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch.	Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte. Münster
Naše star.	Naše starine. Sarajevo
NDBiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine. Sarajevo
Not. dign.	Notitiae dignitatum
Nov. Mus. Sar.	Novitates Musei Saraievoensis. Sarajevo
Num. Chr.	Numismatic Chronicle. London
Num. vij.	Numizmatičke vijesti. Zagreb
Num. Ztschr.	Numismatische Zeitschrift. Wien
Numizmatika	Numizmatika. Zagreb
Obav. Hrv. arh. dr.	Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo. Zagreb
Opusc. arch.	Opuscula archaeologica. Zagreb
Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw.	Österreichischen Zeitschrift fur Berg- u. Hüttenwesen. Wien
Ot. ljet.	Otočki ljetopis. Cres – Lošinj
Ot. zbor.	Otočki zbornik.
Pelj. zbor.	Pelješki zbornik. Dubrovnik – Korčula
PIR	Prosopographia Imperii Romani.
Pom. zbor.	Pomorski zbornik Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, Zadar.
Pos. izd. Zbor. Pedag. fak.	Posebna izdanja Zbornika Pedagoškog fakulteta. Rijeka
Praist. jug. zem.	Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sarajevo
PRE	Paulys Realencyklopädie der klassischen Altertumwissenschaft. München
Pril. Inst. arh. Zag.	Prilozi Instituta za arheologiju., Zagreb
Prilozi Inst. pov. znan.	Prilozi Instituta za povijesne znanosti. Zagreb
Pril. Inst. istor. Sar.	Prilozi Instituta za istoriju. Sarajevo
Praist. jugosl. zem.	Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sarajevo
PWRE	Pauly – Wissowa Realencyklopädie der klassischen Altertumwissenschaft. Stuttgart
Rad. Fil. fak. Sar.	Radovi. Filozofski fakultet. Sarajevo
Rad. Fil. fak. Zad.	Radovi. Filozofski fakultet. Zadar
Rad. Inst. JAZU Zad.	Radovi. Institut JAZU. Zadar
Rev. arch.	Revue archaéologique. Paris
Rev. des étud. Balkan.	Revue des études Balkaniques. Beograd

Rev. int. ét balk.	Revue internationale des Études Balkaniques. Belgrade
Rev. num.	Revue numismatique. Paris.
RIB	The Roman Inscriptions of Britain. London
RIC II	H. MATTINGLY – E. A. SYDENHAM, The Roman Imperial Coinage II. London 1926.
RIC III	H. MATTINGLY – E. A. SYDENHAM, The Roman Imperial Coinage III. London 1930.
RICG II	An. S. Robertson, Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet II, London – Glasgow – New York 1971.
RRC	M. H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974.
RRCH	M. Crawford, Roman Republican Coin Hoards, London 1969.
Rud.-top. ves.	Rudarsko-topioničarski vesnik. Bor
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti. Beograd
Saop. Zav. zast. spom. kult.	Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Beograd
Senj. zbor.	Senjski zbornik. Senj
SHA	Scriptores historiae Augustae.
Sl. gorč.	Slovo gorčina. Stolac
Sov. arh.	Sovjetskaja arheologija. Moskva
Spom. Srp. akad.	Spomenik Srpske akademije nauka i umjetnosti. Beograd
Spom. Srp. kralj. akad.	Spomenik Srpske kraljevske akademije. Beograd
Srp. knj. glas.	Srpski književni glasnik. Beograd
Starinar	Starinar. Beograd
Starohrv. pros.	Starohrvatska prosvjeta. Split
Stud. Alb.	Studia Albanica. Tirana
Tab. Peut.	Tabula Peutingeriana.
TC	Tabula cerata.
TIR	Tabula Imperii Romani.
Ves. drev. ist.	Vesnik drevnei istorii. Moskva
Vjes. arh. hist. dalm.	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split
Vjes. Arh. muz. Zag.	Vjesnik Arheološkog muzeja. Zagreb
Vjes. Hrv. arh. dr.	Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva. Zagreb
Ves. Vojn. muz. Beog.	Vesnik Vojnog muzeja. Beograd
Wiss. Mitt. Bos. Herz.	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina. Wien
Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm.	Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums. Sarajevo
Zbor. Arh. dr. Bos. Herc.	Zbornik 1. Arheološko društvo Bosne i Hercegovine. Sarajevo

Zbor. Arh. muz. Skop	Zbornik Arheološkog muzeja. Skopje
Zbor. Cet. kraj.	Zbornik Cetinske krajine. Sinj
Zbor. Fil. fak. Zad.	Zbornik. Filozofski fakultet. Zadar
Zbor. Hist. inst. Zad.	Zbornik Historijskog instituta u Zadru. Zadar
Zbor. kraj. muz.	Zbornik krajiških muzeja. Banjaluka
Zbor. Nar. muz. Beog.	Zbornik Narodnog muzeja. Beograd
Zbor. otoka Korč.	Zbornik otoka Korčule. Korčula
Zbor. viz. inst.	Zbornik Vizantološkog instituta. Beograd
Zbor. Zavič. muz. Trav.	Zbornik Zavičajnog muzeja. Travnik
Ztschr. f. Geschichtwiss.	Zeitschrift für Geschichtwissenschaft. Berlin
Ztschr. Pap. Epigr.	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn
Živa ant.	Živa antika. Skopje

IZVORI

A. Scriptores antiqui

AGATHARCHIDES CNIDIUS, *Fragmenta. Fragmenta Historicorum Graecorum III* (ed. C. MÜLLERUS) Parisiis 1883, 190–197.

ALCMAN, *Fragmenta*, (ed. C. CALAME) Roma 1983.

AMMIANI MARCELLINI, *Rerum gestarum libri qui supersunt II*, (ed. J. C. ROLFE) London–Cambridge, Mass. 1956.

APPIAN'S, *Roman History II*, (ed. H. WHITE) London – New York 1912.

APPOLONIOS DE RHODES, *Argonautiques III* (ed. F. VIAN – É. DELAGE) Paris 1981.

ARISTOTELIS OPERA OMNIA GRAECE ET LATINE, VOL. I–V, (ed. Ambrosio Firmin-Didot), *Parisiis* 1854.

ATHENAEUS, *The Deipnosophists IV*, (ed. Ch. BURTON GULIK) London – Cambridge, Mass. 1969.

ATHENAEUS, *The Deipnosophists V with an English Translation*, (ed. Ch. BURTON GULICK) Cambridge, Mass. – London 1980.

C. IULIUS CAESAR, *Bellum Gallicum*, (ed. G. DORMINGER) München 1962.

CÈSAR, *La guerre civile II*, (ed. P. FABRE) Paris 1959.

MAGNI AURELII CASSIODORI, *Variarum libri XII*, (ed. A. J. FRID – J. W. HALPORN). *Corpus christianorum. Series Latina XCVI.* Turnholti 1973.

CLAUDII PTOLOMEI, *Geographia I–III*, (ed. C. F. A. NOBBE – A. DILLER) Hildesheim 1966.

RUTILIUS CLAUDIUS NAMATIANUS, *De Reditu suo sive Iter Gallicum I*, (ed. E. DOBLHOFER) Heidelberg 1972.

M. BERTHELOT, Alchimistes = Collection des anciens Alchimistes Grecs. Texte Grec. Paris 1888.

M. BERTHELOT, Traduction = Collection des Anciens Alchimistes Grecs. Traduction. Paris 1888.

CICERO, *Epistulae ad Familiares II*, (ed. D. R. SH. BAILEY) Cambridge–London–New York–Melbourne 1977.

CLAUDII CLAUDIANI, *Carmina*, (ed. J. B. HALL) Leipzig 1985.

Codex Iustinianus, (ed. G. HAERTEL 1991.) Leipzig 1991.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS, *Annales I*, (ed. H. HEUBNER) Stuttgart 1983.

P. CORNELII TACITI, *Historiarum libri II/1*, (e. ST. BORZSÁK – K. WELLESLEY) Leipzig 1989.

S. THASCI CAECILI CYPRIANI, *Opera omnia*, (ed. GV. HARTEL) New York – London 1965.

Digesta seu pandectae Iustiniani Augusti II, (recognovit asumpto in operis societatem PAULO KRUEGERO-TH. MOMMSEN) Berolini 1963.

DIO'S, *Roman History II*, (ed. E. CARY) London – New York, 1914.

DIO'S *Roman History IV*, (ed. E. CARY) London – Cambridge, Mass. 1954.

DIO'S, *Roman History VII*, (ed. E. CARY) London – Cambridge, Mass. 1955.

DIODORUS OF SICILY, *The Library of History II*, (ed. C. H. OLDFATHER) London-Cambridge, Mass. 1961.

DIODORUS OF SICILY, *The Library of History III*, (ed. C. H. OLDFATHER) London – Cambridge, Mass. 1961.

DIODORUS OF SICILY, *The Library of History VI*, (ed. C. H. OLDFATHER) London – Cambridge, Mass. 1963.

DIODORUS OF SICILY, *The Library of History VII*, (ed. Ch. L. SHERMAN) London – Cambridge, Mass. 1963.

ERODOTO, *Le storie I. La Lidia e la Persia*, (ed. D. ASHERI) Milano 1989.

EUTROPI, *Breviarum ab Urbe condita* (ed. C. SANTINI), Leipzig 1979.

ETYMOLOGICON MAGNUM *seu Lexicon saepissime vocabulorum origines indagans ex pluribus lexicis scholiastis et grammaticis Anonymi cuiusdam opera concinnatum* (ed. Th. GAISFORD), Amsterdam 1962.

Expositio totius mundi et gentium. Introduction, texte, critique, traduction, notes et commentaire. (ed. J. ROUGE) Paris 1966.

SEXTUS POMPEIUS FESTUS, *De verborum significatu quae supersunt cum pauli epitome.* (ed. W. M. LINDSAY) Lipsiae 1913.

FLORUS, *Epitomae II*, (ed. P. JAL) Paris 1967.

HEKATAIOS, *Die Fragmente der griechischen Historiker (F Gr hist) I*, (ed. F. JACOBY) Berlin 1923, 1–46.

HERODIAN II, (ed. C. R. WHITTAKER) London – Cambridge, Mass. 1970.

S. HIERONYMI PRESBYTERI OPERA. I. *Opera exegetica 2. Commentariorum in Esaiam. Libri I–XI*, Turnholti 1963.

HIERONYMUS, *Liber de viris inlustribus*, (ed. E. C. RICHARDSON) Leipzig 1896.

SAINT JÉRÔME, *Lettres III*, (ed. J. LABOURT) Paris 1953.

LIVY, *From the Founding of the City VIII–X*, (ed. B. O. FOSTER) Cambridge, Mass.- London 1975.

TITI LIVI, *Ab urbe condita XXXI–XXXV*, (ed. A. H. McDONALD) Oxonii 1976.

TITI LIVI, *Ab urbe condita XLI–XLV*, (ed. J. BRISCOE) Stuttgart 1986.

LYSIAS, *Dioscours II* (ed. L. GERNET – M. BIZOS), Paris 1962.

MARTIAL, *Epigrammes II*, (ed. H. J. IZAAC) Paris 1973.

NICANDER, *the Poems and Poetical Fragments*, (ed. A. S. F. GOW – A. F. SCHOLFIELD) Cambridge 1953.

Notitia dignitatum et administrationum omnium tam civilium quam militarium in partibus occidentis, (ed. E. BÖCKING) Bonnae 1853.

OROSE, *Histoires II (liv. IV–VI)* (ed. M.-P. ARNAUD-LINDET), Paris 1991.

PAUSANIA, *Guida della Grecia IV. La Messenia*, (ed. D. MUSTI – M. TORELLI) Milano 1991.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. III/IV* (ed. G. WINKLER – R. KÖNIG), München – Zürich 1988.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. VIII* (ed. R. KÖNIG – G. WINKLER), München – Zürich 1976.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XI* (ed. R. KÖNIG – J. HOPP), München – Zürich 1990.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XIV/XV* (ed. R. KÖNIG – G. WINKLER), München – Zürich 1981.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XXI/XXII*, (ed. R. KÖNIG-G. WINKLER), München – Zürich 1985.

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XXIV*, (ed. R. KÖNIG – K. BAYER) München – Zürich 1989.

C PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XXXIII*, (ed R. KÖNIG – G. WINKLER) München – Zürich 1984.

PLINE L'ANCIEN, *Histoire naturelle livre XXXVII*, (ed. E. DE SAINT-DENIS) Paris 1972.

POLYAENI, *Strategematon libri octo*, Lipsiae 1887.

POLYBIUS, *The Histories I*, (ed. W. R. PATON) London – Cambridge, Mass. 1954.

POLYBIUS, *The Histories VI*, (ed. W. R. PATON) Cambridge; mass. – London 1980.

POMPONIUS MELA, *Chorographie* (ed. A. SILBERMAN), Paris 1988.

MARCUS PORCIUS CATO, *Praeter librum de re rustica* (quae extant Henricus Jordan), Lipsiae 1860.

PSEUDO-SKYLAX, *Geographi Graeci minores I*, (ed. K. MÜLLER) Parisiis 1855., 15–96.

PSEUDO-SKYMNOS [SKYMNOY HIOY], *Periegesis. Geographi Graeci Minores I*, (ed. C. MÜLLERUS) Parissis 1855, 196–237.

The *Scriptores historiae Augustae I*, (ed. D. MAGIE) Cambridge, Mass. – London 1952.

The *Scriptores historiae Augustae II*, (ed. D. MAGIE) Cambridge, Mass. – London 1953.

The *Scriptores historiae Augustae III*, (ed. D. MAGIE) Cambridge, Mass. – London 1954.

STATIUS, *Silvae I*, (ed. J. H. MOZLEY) Cambridge, Mass. 1982.

STEPHANI BYZANTII, *Ethnicorum quae supersunt I* (ed. A. MEINEKII), Berolini 1849.

STRABO, *The Geography of Strabo II*, (ed. H. L. JONES) London – Cambridge, Mass. 1960.

STRABO, *The Geography of Strabo III*, (ed. H. L. JONES) London – Cambridge, Mass. 1967.

STRABO, *The Geography of Strabo VII*, (ed. H. L. JONES) London – Cambridge, Mass. 1967.

SVÉTONE, *Vies des douze césars II*, (ed. H. AILLOURD) Paris 1967.

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, (ed. Th. MOMMSEN) Berolini 1954.

THEOPHRASTUS, *Enquiry into Plants, and Minor Works on Odours and Weather Signs I*, (ed. A. HORT), Cambridge, Mass. – London 1968.

THEOPHRASTOS, *Theophrasti Eresii opera, quae supersunt, omnia graeca recensuit, latinae interpretatus est*, (ed. F. WIMMER), Parisiis 1866, pretisak Frankfurt a/M 1964.

P. VEGETI RENATI, *Digestorum artis mulomedicinae libri* (ed. E. LOMMATZSCH), Lipsiae 1903.

VELLEIUS PATERCULUS, *Compendium of Roman History. Res Gestae Divi Augusti II*, (ed. F. W. SHIPLEY) Cambridge, Mass. – London, 1979.

VELLEI PATERCULI, *Historiae II*, (ed. A. J. WOODMAN) Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney 1983.

B. Fontes epigraphici

L'Année épigraphique. Rev. public. épigr. relatives a l'antiquité romaine, Paris.

Antike Inschriften aus Jugoslavien I, (ed. V. HOFFILLER – B. SARIA), Zagreb 1938.

Corpus Inscriptionum Latinarum I/2. Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem, (ed. Th. MOMMSEN) Berolini 1918.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Asiae Provinciarum Graecarum Illyrici Latinae III, (ed.: TH. MOMMSEN, A. DOMASZEWSKI, O. HIRSCHFELD), Berolini, 1873–1902).

Corpus Inscriptionum Latinarum VI/1. Inscriptiones urbis Romae Latinae, (ed. E. BORMANN – G. HENZEN), Berolini 1876).

Corpus Inscriptionum Latinarum VI/4, 2. Inscriptiones Urbis Romae Latinae, (ed. Ch. HUELSEN) Berolini 1902.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Bruttiorum Lucaniae Campaniae Siciliae Sardiniae Latinae X, Suppl. 2, (ed. TH. MOMMSEN) Berolini 1883.

Corpus Inscriptionum Latinarum XI/1 Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae, (ed. E. BORMANN) Berolini 1888.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Galliae Narbonensis Latinae XII, (ed. O. HIRSCHFELD) Berolini 1888.

Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Trium Galliarum et Germaniarum Latinae XIII/1, 1, (ed. O. HIRSCHFELD – C. ZANGEMEISTER) Berolini 1899.

Corpus Inscriptionum Latinarum Inscriptiones Latii Veteris Latinae XIV, (ed. H. DESSAU) Berolini 1887.

Fontes iuris Romani antiqui, (ed. C. G. BRUNS – TH. MOMMSEN) Friburgi in Brisgavia 1887.

Fontes iuris Romani anteiustiniani, (ed. S. RICCOBONO) Florentiae 1941.

Inscriptiones Daciae Romanae I, (ed. I. I. RUSSU) Bucaresti 1975.

Inscriptiones Daciae Romanae II, (ed. G. FLORESCU – C. C. PETOLESCU) Bucuresti 1977.

Inscriptiones Daciae Romanae III/3, (ed. I. I. RUSSU) Bucaresti 1984.

Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae. (ed. A. ŠKEGRO) in: *Opuscula archaeologica 21 (1997)* 85–116.

Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae I, (ed. B. GEROV) Serdicae 1989.

Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla 5. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, (ed. A. et. J. ŠAŠEL) Ljubljana 1963.

Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX MCMLXX. Situla 19. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, (ed. A. et. J. ŠAŠEL) Ljubljana 1978.

Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL. Situal 25. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, (ed. A. et. J. ŠAŠEL) Ljubljana 1986.

Inscriptiones latinae liberae Rei Publicae, fasc. prior, (ed. A. DEGRASSI) Firenze 1957, 1965, fasc. alter (ed. A. DEGRASSI) Firenze 1963.

Inscriptiones Latinae selectae, (ed. H. DESSAU) Berlin 1892–1916.

Inscriptions de la Mésiae Supérieure. Vol. I. *Singidunum et le Nord-ouest de la province*, (ed. M. MIRKOVIĆ – S. DUŠANIĆ – F. PAPAZOGLU) Beograd 1976.

Inscriptions de la Mésiae Supérieure. Vol. II, Viminacium et Margum. (ed. M. MIRKOVIĆ – F. PAPAZOGLU) Beograd 1986.

The Roman Inscriptions of Britain. I Inscriptions on Stone, (ed. R. G. COLLINGWOOD – R. P. WRIGHT) Oxford 1965.

C. Fontes nummismathici

M. BERNHART, Habdbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit, Halle 1926.

M. H. CRAWFORD, Roman Republican Coinage, Cambridge 1974.

M. CRAWFORD, Roman Republican Coin Hoards, London 1969.

J. M. JONES, A Dictionary of Ancient Greek Coins, London 1986.

J. M. JONES, A Dictionary of Ancient Roman Coins, London 1990.

H. MATTINGLY, Coins of the Roman Empire in the British Museum III, London 1936.

H. MATTINGLY, Coins of the Roman Empire in the British Museum IV, London 1940.

H. MATTINGLY – E. A. SYDENHAM, The Roman Imperial Coinage II, London 1926.

H. MATTINGLY – E. A. SYDENHAM, The Roman Imperial Coinage III, London 1930.

An. S. ROBERTSON, Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet II, London–Glasgow–New York 1971.

S. W. STEVENSON, A Dictionary of Roman Coins, London 1889 (repr. 1982).

M. THOMPSON – O. MORKHOLM – C. M. KRAAY, An Inventary of Greek Coin Hoards, New York 1973.

D. Itinerarii

L. BOSIO, Tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico, Rimini 1983.

CASTORII, *Romanorum Cosmographi*, (ed. K. MILLER) Ravensburg 1886.

O. CUNTZ, Itineraria Romana I, Leipzig 1929.

Itineraria Romana, (ed. K. MILLER) Bregenz – Wien 1988.

H. KIEPERT, *Formae orbis antiqui*, Berlin 1894–1910.

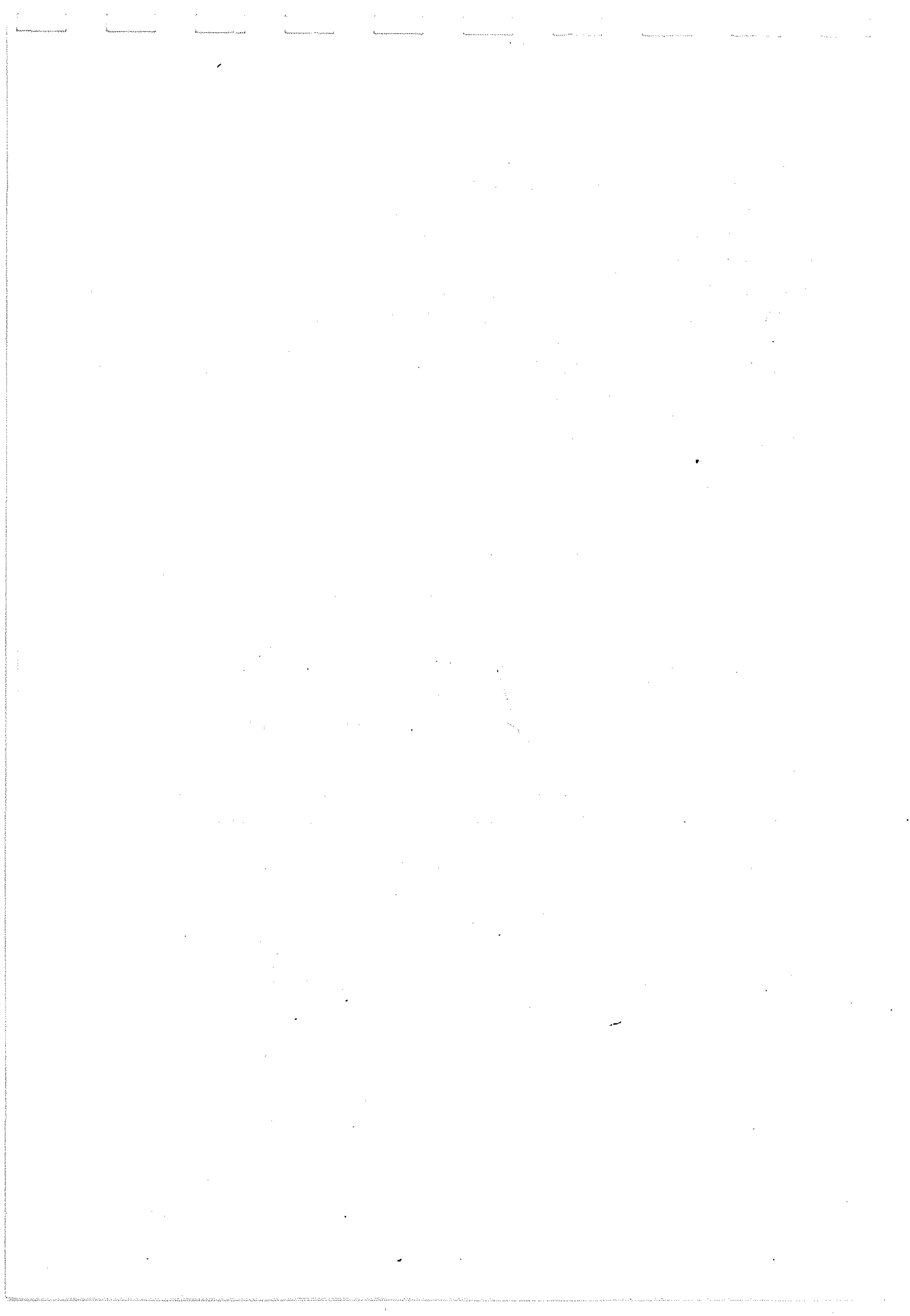
RAVENNATIS ANONYMI, *Cosmographia et Gvidonis Geographica*, (ed. M. PINDER – G. PARTHEY) Aalen 1962.

Tabula Imperii Romani L 33. Trieste (Tergeste) – Roma 1961.

Tabula Imperii Romani L 34. Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium. Amsterdam 1968.

Tabula Imperii Romani K 34. Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica – Thessalonike, Ljubljana 1976.

E. WEBER, Tabula Peutingeriana. *Codex Vindibonensis 324*, Graz 1976.



LITERATURA

M. ABRAMIĆ – A. COLNAGO, Untersuchungen in Norddalmatien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 12 (1909) Bb* 13–112.

M. ABRAMIĆ, Nekoliko skulptura antiknih božanstava, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 49–55.

M. ABRAMIĆ, Spomenici iz bedema stare Salone, *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 1932.

M. ABRAMIĆ, Forschungen = Forschungen in Salona I–III, Wien 1917–1939.

M. ABRAMIĆ, Žigovi na opekama i amforama iz Narone. *Vjes. arh. hist. dalm. 49 (1926–27)* 130–138.

M. ABRAMIĆ, Tyche (Fortuna) Salonitana. *Vjes. arh. hist. dalm. 52 (1935–49)* 279–89.

J. ALEXANDER, Jugoslavia = Jugoslavia before the Roman conquest. London 1972.

G. ALFÖLDY, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Principats. *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 9 (1961)* 121–151.

G. ALFÖLDY, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien. *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 14 (1962)* 259–296.

G. ALFÖLDY, SPLAUNON – Splonum. *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 10 (1962)* 3–12.

G. ALFÖLDY, Einheimischen Stämme und *civitates* in Dalmatien unter Augustus. *Klio 41 (1963)* 187–195.

G. ALFÖLDY, Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona. *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 16 (1964)* 247–256.

G. ALFÖLDY, Dalmatien = Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965.

G. ALFÖLDY, Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel in Dalmatien. *Epigr. Stud. 4 (1967)* 44–51.

G. ALFÖLDY, Senatoren in der römischen Provinz Dalmatia. *Epigr. Stud. 5 (1968)* 99–144.

G. ALFÖLDY, Epigraphica Norica. *Epigr. Stud. 8 (1969)* 2–34.

G. ALFÖLDY, Personennamen = Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969.

G. ALFÖLDY, Patrimonium Regni Norici. Ein Beitrag zur Territorialgeschichte der römischen Provinz Noricum. *Bonner Jb. 70 (1970)* 163–177.

G. ALFÖLDY, Der Heilige Cyprian und die Krise des Römischen Reiches. *Hermes 99 (1971)* 429–502.

G. ALFÖLDY, Noricum, London – Boston 1974.

G. ALFÖLDY, Statuen = Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphishce Quellen. *Abh. d. Heidelberger Akad. Wiss. Phil.-hist. Kl.*, Heidelberg 1984.

G. ALFÖLDY, Die Trupenkommandeure in den Militärdiplomen. *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, Köln – Wien 1986, 385–436.

G. ALFÖLDY, Heeresgeschichte = Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, Amsterdam 1987.

G. ALFÖLDY, Krise = Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte Geschichtssreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge. Stuttgart 1989.

W. ALY, Strabon = Neue Beiträge zur Srabon – Überlieferung. *Sitzber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse. Jahrgang 1931/32. Abhand.* Heidelberg 1931.

W. ALY, Geographica = Strabonis Geographica, Bd. 4. Strabon von Amaseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, Bonn 1957.

S. ANAMALI, Kryengritja ilire e viteve 6–9 te e sonë. *Iliria 17 (1987) 1,* 5–23.

S. ANAMALI, Albanien = Die Illyrier und die römische Republik. *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren,* Mainz a/Rhein 1988, 95–117.

P. ANĐELIĆ, Lepenica = Arheološka ispitivanja. Lepenica u prethistoriji i antici. *Lepenica. Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Nauč. dr. Bos. Herc., Pos. izd. III,* Sarajevo 1963, 151–172.

P. ANĐELIĆ, Konjic = Historijski spomenici Konjica i okoline, Konjic 1975.

P. ANĐELIĆ, Marginalije o tragovima starog rudarstva u sednjoj Bosni. *Glas. Zem. muz. 38 (1983)* 145–152.

J. ARCE, Ultimo siglo = El último siglo de la Espana romana (284–409), Madrid 1982.

J. v. ASBÓTH, Bosnien = Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien, Wien 1888.

ASPICIJE, O kuvanju, Zagreb 1989.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, Gračine – Humac, Ljubuški – Antički vojni logor sa naseljem. *Arh. preg. 20 (1978)* 76.

V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, Arheološko nalazište na području Hutova Blata. *Hercegovina 1 (1981)* 11–26.

E. BABELON, Description = Description historique et chronologique des monnaies de la république Romaine. Vulgairement appelées Monnaies consulaires² I–II, Bologna 1974.

I. BABIĆ, Dva međašna natpisa namjesnika Publija Kornelija Dolabele iz Trogirske Zagore. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 57–70.

E. BADIAN, Notes on Roman Policy in Illyria (230–201 BC). *PBSR 1952,* 72–93.

M. BAHRFELD, Der Münzfund von Mazin, Berlin 1901.

D. M. BAILEY, Lamps = A Catalogue of Lamps in the British Museum II. Roman Lamps Made in Italy, London 1980.

K. C. BAILLY, Pliny = The Elder Pliny's Chapters on Chemical Subjects, Vol. 2, London 1929–1932.

D. BALEN-LETUNIĆ, Nalaz ratničke opreme iz Krka. *Vjes. Arh. muz. 24–25 (1991–92) 1993.*

E. F. BALESTRAZZI, Lucerne = Lucerne del Museo di Aquileia. Lucerne romane di etá repubblicana ed imperiale I–II, Aquileia 1988.

Ph. BALLIF, Rimska cesta od Pologa, preko Donjeg Unca i Petrovca u dolini Sane. *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 395–404.

Ph. BALLIF, Straßen = Römische Straßen in Bosnien und der Herzegowina I, Wien 1893.

F. BARATTE, Lingots dor et dargent en rapport avec latelier de Sirmium. *Sirmium 8 (1978)* 99–111.

Đ. BASLER, Kreševo – Kiseljak – Fojnica. *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 299–306.

Đ. BASLER – E. PAŠALIĆ, Dolina Japre – rudarski i metalurški antički centri. *Arh. preg. 4 (1962)* 217–221.

Đ. BASLER – E. PAŠALIĆ, Japra, Bosanski Novi – Antičko rudarsko naselje. *Arh. preg. 6 (1964)* 96–97.

Đ. BASLER, Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju. *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 5–107.

Đ. BASLER, Novčić plemena Daorsa. *Glas. Zem. muz. 26 (1971)* 333–336.

Đ. BASLER, Arhitektura = Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1972.

LITERATURA

Đ. BASLER, Nalaz novca iz predrimskog doba u Japri. *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 261–271.

Đ. BASLER, Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre. *Glas. Zem. muz. 30/31 (1975/76) 1977,* 121–171.

Đ. BASLER, Svetište = Terasasto svetište u Gracu kod Posušja. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena,* Zagreb 1983, 67–71.

Đ. BASLER, Spomenici ranog kršćanstva u Rami. *Nova et vetera 1–2 (1988)* 1–14.

Đ. BASLER, Kršćanska arheologija, Mostar 1990.

S. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu. *Diadora 4 (1968)* 53–69.

S. BATOVIĆ, Nin = Nin, problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968.

S. BATOVIĆ, Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali. Katalog izložbe, Zadar 1972.

S. BATOVIĆ, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju. *Diadora 6 (1973)* 5–166.

Š. BATOVIĆ, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture. *Diadora 7 (1974)* 159–245.

Š. BATOVIĆ, Contributions aux études de la cßramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique, *Vjes. arh. hist. dalm. 77 (1984)* 37–59.

A. BAUER, Die Anfänge österreichischer Geschichte. *Arch. epigr. Mitt. 18 (1895)* 128–150.

M. BAUM – D. SREJOVIĆ, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. *Članci i građa 3 (1959)* 23–54.

M. BAUM – D. SREJOVIĆ, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. *Članci i građa 4 (1961)* 1–31.

R. L. BEAUMONT, Greek Influence in the Adriatik before the Fourth Century B. C. *Jour. Hell. St. 56 (1936)* 159–204.

G. BECK-MANAGETTA, Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripcu. *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 43–48.

F. BELTRAN LLORIS – F. MARCO SIMON, Atlas de historia antigua, Zaragoza 1987.

A. BENAC, O ishrani prethistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine. *Glas. Zem. muz. 5 (1951)* 271–279.

A. BENAC, Nebo = Predhistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, Ljubljana 1952.

A. BENAC – B. ČOVIĆ, Glasinac 2, Sarajevo 1957.

A. BENAC, Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni. *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 115–130.

A. BENAC, Ein Zeugnis über taurobolischen Kult in Bosnien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 2 (1972)* 167–184.

A. BENAC, Neretva = Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve. *Dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka.* Znanstveni skup, Metković 4–7. listopada 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5,* Split 1980, 15–23.

A. BENAC, Mlađe kameno i prelazno doba, u: *Kult. ist. Bos. Herc.*[2], Sarajevo 1984, 29–100.

A. BENAC, Naselja = Utvrđena ilirska naselja I. Delmatske gradine na Duvanjskom Polju, Buskom Blatu, Livanjskom i Glamočkom Polju, Sarajevo 1985.

A. BENAC, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. *Praist. jug. zem. 5 (1987)* 737–802.

G. BENIĆ, Kod Kaštela pronađen potonuli grad. *Slobodna Dalmacija,* od 23. 12. 1993, 7.

J. BERSA, Lucerne fitti di Nona conservate al Museo archaeologico di S. Donato di Zara. *Bull. dalm. 25 (1902)* 118–124, 148–156, 169–175, 212–216; *26 (1903)* 19–24, 151–156, 204–210; *27 (1904)* 34–38, 68–74, 111–116; *28 (1905)* 51–66, 166–176; *29 (1906)* 76–86; *38 (1915)* 46–86.

M. BERTHELOT, Chemie = Die Chemie im Altertum und im Mittelalter[2], Hildesheim – New York 1970.

V. BEŠEVLIEV, *De aedeficiis* = Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk *De aedeficiis*, Amsterdam 1970.

A. BETZ, Untersuchungen = Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Abhandl. d. arch.-epigr. Sem. d. univ. Wien, N. F. Heft 3,* Wien 1938.

T. BEZECZKY, Instrumenta = Amphorenstempel und -Inschriften. *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog.* Pécs 1991, 27–30.

A. M. BIETTI SESTIERI, Ripostigli di bronzi dell'Italia meridionale: scambi fra le due sponde dell'Adriatico. *Bulletin di Paletnologia Italiana 78,* Rome 1969.

D. G. BIRD, The Roman Gold Mines of North – West Spain. *Bonner Jb. 172 (1972)* 36–64.

A. BIRLEY, The African Emperor *Septimius Severus*[2], London 1988.

A. R. BIRLEY, An Altar from Bremenium. *Ztschr. Pap. Epigr. 43 (1981)* 13–23.

A. R. BIRLEY, Marcus Aurelius. A Biography[2], London 1987.

V. BITRAKOVA-GROZDANOVA, Spomenici = Spomenici od helenističkiot period vo SR Makedonija, Skopje 1987.

O. BLAU, Reisen = Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877.

W. D. BLAWATSKIJ – S. ISLAMI, Raskopki Apollonii i Orika w 1958. g. *Sov. Arh. 1 (1959) 4,* 166–201.

J. M. BLÁZQUEZ, Historia = Historia económica de la Hispania romana. Madrid 1978.

J. M. BLAZQUEZ MARTINEZ, Administracion de la minas en epoca Romana. Su evolucion. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985,* Madrid 1989, 119–132.

Chr. BLINKENBERG, Fibules = Fibules grecques et orientales. *Lindiaka 5,* Kobenhavn 1926.

J. BOARDMAN, Kolonien = Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhunert v. Chr., München 1981.

H. W. BÖHME, Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomanenkriege (166–180) n. Chr. *Jb. Röm.-Germ. Zentmus. 22 (1975)* 153–217.

I. BOJANOVSKI, Grebine, Gornji Vakuf – Antička radionica. *Arh. preg. 5 (1963)* 122–125.

I. BOJANOVSKI, Arheološki pabirci sa područja Antičke Domavije. *Članci i građa 6 (1965)* 101–110.

I. BOJANOVSKI, Bilješke iz arheologije II. *Naše star. 11 (1966)* 187–196.

I. BOJANOVSKI, Antički metalurski pogon u Starom Majdanu. *Naše star. 11 (1966) 1967,* 191–192.

I. BOJANOVSKI, Arheološko – epigrafske bilješke sa Drine. *Članci i građa 7 (1967)* 41–53.

I. BOJANOVSKI, Novi ilirsko-grčki sljem. Naše *star. 11 (1967)* 181–186.

I. BOJANOVSKI, *Municipium Malvesiatium.* Arheološko-topografska rasprava. *Arh. rad. raspr. 7 (1968)* 241–262.

I. BOJANOVSKI, Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. Naše *star. 12 (1969)* 27–54.

I. BOJANOVSKI, Mogorjelo – Dar römische Turres. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 2 (1972) Heft A Arch.,* 185–214.

I. BOJANOVSKI, *Severiana Bosnensia. Članci i građa 9 (1972)* 37–52.

I. BOJANOVSKI, Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta. *God. Cen. balk. isp. X/8 (1973)* 137–187.

I. BOJANOVSKI, *Baloie* – Rimski municipij u Šipovu na Plivi. *Arh. rad. raspr. 7 (1974)* 347–372.

I. BOJANOVSKI, Ceste = Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Djela ANUBiH XLVII. Cent. balk. ispit. 2,* Sarajevo 1974.

I. BOJANOVSKI, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve. u: Znanstveni skup *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka,* Metković 4–7. x. 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* Split 1980, 181–194.

I. BOJANOVSKI, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) III. Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *God. Cent. bal. isp. XIX/17 (1981)* 125–199.

I. BOJANOVSKI, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. *Arh. rad. i raspr. 8–9 (1982) 89–120.*

I. BOJANOVSKI, Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I. *Članci i građa 14 (1982)* 137–183.

I. BOJANOVSKI, O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni. Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani (prethodni izvještaj). *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1 (1983)* 119–130.

I. BOJANOVSKI, *Praetorium fundi* u Suvaji kod Bosanske Dubice. *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1 (1983)* 221–226.

I. BOJANOVSKI, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV. Rimska cesta *Siscia – Sirmium* (*Tab. Peut.*) i njena topografija. *God. Cent. balk. isp. XXII/20 (1984)* 146–266.

I. BOJANOVSKI, Bigeste = Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (*pagus Scunasticus*). *100 godina Muzeja na Humcu.* Ljubuški 1985, 65–94.

I. BOJANOVSKI, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji V. Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija. *God. Cent. bal. isp. XXV/23 (1987)* 63–174.

I. BOJANOVSKI, Bosna = Bosna i Hercegovina u Antičko doba. *Djela ANUBiH LXVI. Cent. balk. ispit. 6*, Sarajevo 1988.

I. BOJANOVSKI, Metalurgija. Doba rimske vladavine (Principat). *Arh. leks. I (1988)* 106–107.

I. BOJANOVSKI, Rudarstvo. Doba rimske vladavine. *Arh. leks. I (1988)* 149–150.

M. BONAČIĆ-MANDIĆ, Novac Farosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu. *Arh. vest. 38 (1987)* 393–405.

M. BONAČIĆ-MANDINIČ, Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu. *Vjes. arh. hist. dalm. 81 (1988)* 65–80.

M. BONAČIĆ-MANDINIĆ, Farska kovnica. *Pharos, antički Stari Grad* (katalog izložbe), Zagreb 1995., 133–139.

L. BOSIO, Tabula = Tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico, Rimini 1983.

D. BOŠKOVIĆ, Dvor = Mineralne sirovine. *Dvor na Uni.* Dvor na Uni 1991, 21–27.

A. BOUÉ, Türkei = Europäische Türkei I, Wien 1889.

L. BRACCESI, In margine alla navigazione dei Focei. *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 127–132.

T. R. S. BROUGHTON, Magistrates = The Magistrates of the Roman Republic II, New York 1952.

A. BRUHL, Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque a Rome et dans le monde Romain. Paris 1953.

J. BRUNŠMID, Dopunjci i ispravci ka *CIL III. Vjes. hrv. arh. dr. 8 (1886)* 7–9.

J. BRUNŠMID, Inschriften = Die Inschriften und Münzen der Griechischen Städte Dalmatiens. *Abh. des Arch. – epigr. Sem. der Univ. Wien, Heft XIII,* Wien 1898; (reprint Padova 1979).

J. BRUNŠMID, Cibale = Colonia Aurelia Cibale, Vinkovci 1994.

J. BRUNŠMID, Natpisi i novac = Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji. Split 1998.

P. A. BRUNT, Die Equites in der späten Republik. u: H. SCHNEIDER, Republik 175–213.

Z. BRUSIĆ, Istraživanje antičke luke kod Nina. *Diadora 4 (1968)* 203–209.

Z. BRUSIĆ, Rezultati podmorskih istraživanja u zadarskom arhipelagu. *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)* 65–69.

Z. BRUSIĆ, Rt Plavac, Zlarin kod Šibenika – ostaci antičkog brodoloma. *Arh. preg. 16 (1974)* 103–104, T. XLVII, 2.

Z. BRUSIĆ, Late Antique and Byzantine Underwater Finds Along the Eastern Coast of the Adriatic. *Balcanoslavica 5 (1976)* 31–39.

Z. BRUSIĆ, Importation = The Importation of Greek and Roman Relief Pottery into the Territory of Southern Liburnia. *Rei Cretariae Romanee Fautorum, Acta 17–18 (1977)*.

Z. BRUSIĆ, Neki problemi plovidbe Kvranerićem. *Ot. ljet. 3 (1980)* 157–171.

Z. BRUSIĆ – M. DOMJAN, Liburnian boats – Their construction and form. *National Maritime Museum. Greenwich, Archaeological Series No. 10, BAR International Series 276*, Greenwicha 1985, 67–85.

Z. BRUSIĆ, Antička luka u Polačama, = Antička luka u Polačama na otoku Mljetu. u: Znanstveni skup, Dubrovnik, 1–4. X. 1984, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988)* Zagreb 1988, 139–151.

Z. BRUSIĆ, Helenistička reljefna keramika u Liburniji. *Diadora 10 (1988)* 19–63.

Z. BRUSIĆ, Resnik kod Kaštel Novog. Helenističko pristanište. *Arh. preg. 29 (1988)* 117–119.

Z. BRUSIĆ, Zaton kod Zadra. Antička luka *Aenone*. *Arh. preg. 28 (1987)* 121–122.

Z. BRUSIĆ, Reljefna sjevernoitalska *terra sigillata* iz Liburnije. *Diadora 11 (1989)* 93–158.

Z. BRUSIĆ, Italska terra sigillata u Liburniji. *Diadora 12 (1990)* 79–105.

Z. BRUSIĆ, Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom. *Diadora 13 (1991)* 222–240.

Z. BRUSIĆ, Resnik = Helenistička i rimskodobna luka u Resniku. u: *Brod istočne obale Jadrana u starom i srednjem vijeku. Katalog izložbe*, Kaštel Novi 1991, 47–50.

Z. BRUSIĆ, Trgovačke veze liburnskog Jadera i Manlijskog zaliva. *Kaštelanski zbornik 4 (1994)* 21–24.

E. BUCHI, Lucerne = Lucerne del Museo di Aquileia I. Lucerne romane con marchio de fabrica. Aquileia 1975.

M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ – M. ORLIĆ kod Knina. *Villa rustica. Arh. preg. 26 (1985)* 107–109.

M. BULAT, Novi rimski natpisi iz Osijeka, *Osj. zbor. 20 (1989)* 31–51.

M. BULAT, Novi votivni reljefi Dionisa iz Dalja i Osijeka, *Osj. zbor. 21 (1991)* 37–50.

F. BULIĆ, Rimski nadpisi u Srebrenici. *Glas. Zem. muz. 4 (1891)* 387–390.

F. BULIĆ, Trovamenti antichi. Narona – Colonia Iulia. *Bull. arch. st. dalm. 33 (1910)* 105–113.

F. BULIĆ – LJ. KARAMAN, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927.

J. BURIAN, Einige Bemerkungen über die Exteritorialität der hispanischen Bergwerke und der afrikanischen Domänen in der Kaiserzeit. *Studia antiqua Antonio Salac septuagenario oblata*, Pragae 1955, 49–52.

J. BURIAN, *Leges metallorum et leges saltuum. Ztschr. f. Geschichtwiss. 5 (1957)* 535–560.

J. BURIAN, Upravlenie imperatorskim rudnikami v Ispaniji v epohu ranniei imperii. *Ves. drev. ist. 3 (1959)* 129–150.

T. BURIĆ – S. ČAČE – I. FADIĆ, Sv. Juraj od Putalja – istraživanja 1988–1990 godine. *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1*, 89–94.

A. BURNETT – M. AMANDRY – P. P. RIPALLES, Coinage I = Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vittelius (44 B.C. – A. D. 69). Introduction and Catalogue. Parat I, London – Paris 1992.

P. CABANES, *L'Adriatico* = Notes sur les origins de l'intervention romaine sur la rive orientale de la mer Adriatique (229–228 av. J.-C.). *L'Adriatico tra Mediterraneo e peninsula balcanica nell'antichita (Lecce-Matera 21–27 ottobre 1973)*, Tarente 1983, 193–200.

P. CABANES, Les Illyriens = Les Illyriens de Bardylis à Genthios (IVe-IIe siècles avant J.-C.). Paris 1988.

LITERATURA

A. CALDERINI, Aquileia = Aquileia Romana, Milano 1930.

M. H. CALLENDER, Stamps = Roman Amphorae and Stamps. London 1950.

M. H. CALLENDER, Amphorae = Roman Amphorae with Index of Stamps. London 1965.

N. CAMBI, Amfore kao građevinski materijal u bedemima Salone. *VAHD 63–64 (1961–1962)* 145 i d.

N. CAMBI, Tipološka i kronološka razmatranja o antičkim nalazištima na dnu srednjeg Jadrana. Pomorska djelatnost. *Mornarički glasnik.* Beograd 1969.

N. CAMBI, Vis, Uvala Vela Svitnja – brodolom antičkog broda. *Arh. pregl. 14 (1972)* 80–82.

N. CAMBI, Neki kasnoantički predmeti od stakla s figuralnim prikazima u Arheološkom muzeju u Splitu. *Arh. vestn. 25 (1976)* 139–157.

N. CAMBI – U. PASINI, Antički izvori o Naroni i Neretvi. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka.* Znanstveni skup, Metković 4–7. listopada 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* Split 1980, 279–293.

N. CAMBI, Antička Narona – Urbanistička topografija i kulturni profil. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka.* Znanstveni skup, Metković 4–7. listopada 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* Split 1980, 127–153.

N. CAMBI, Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije. u: Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6–8. XII 1976: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru,* Zagreb 1980, 73–80.

N. CAMBI – U. PASINI, Antička Narona = Antički izvori o Naroni i Neretvi. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka,* Znanstveni skup, Metković 4–7. X. 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5 (1980)* Split 1980, 279–293.

N. CAMBI – B. KIRIGIN – E. MARIN, Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia. A Preliminary Report. *Rivista di archeologia 4 (1980).*

N. CAMBI, Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru. *Ot. ljet. 3 (1980)* 155.

N. CAMBI – B. KIRIGIN – E. MARIN, Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse. *VHAD 75 (1981)* 69–71.

N. CAMBI, Sarkofag iz Šipova. *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 91–110.

N. CAMBI, *Produccion* = Le amfore Dressel 20 nella Jugoslavia. *Produccion y comercio del aceite en la antigüedad. Secundo Congreso Internacional (Sevilla, 24.28 Febrero 1982),* Madrid 1983, 363–389.

N. CAMBI, Fragmenti antičkih sarkofaga na otoku Koločepu. u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području.* Znanstveni skup Dubrovnik, 1–4. X 1984, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12,* Zagreb 1988, 129–137.

N. CAMBI, Ikonografija pomorskih zanimanja na antičkim nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije. *Adrias 2 (1988)* 21–35.

N. CAMBI, Sarkofazi = Atički sarkofazi u Dalmaciji, Split 1988.

N. CAMBI Narona = Narona u odnosu prema Bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici. u: *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«,* Sarajevo 6–7. oktobar 1988, Sarajevo 1989, 39–56.

N. CAMBI, Actes = Amfore romaine in Dalmazia. *Amprores Romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22–24 mai 1986). Coll. de l'Ecole franc. de Rome 114,* Rome 1989, 312–337.

N. CAMBI, Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28 (1991),* Sarajevo 1991, 55–65.

N. CAMBI, Rekonstrukcija = Rekonstrukcija atičkog sarkofaga s prikazom lova Budimpešta-Salona u: Katalog izložbe u povodu svečanog otvaranja Konzulata Savezne Republike Njemačke u Splitu: *Atički sarkofag s prikazom Lova Budapest-Split,* Split 1992, 51–60.

N. CAMBI, Svetište (Augusteum) u Oneu (Oneum?). *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997*, 45–70.

A. CAMERON, World = The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395–600. London – New York 1993.

R. A. G. CARSON, Coins = Coins of the Roman Empire, London – New York 1990.

F. CARRARA, O iskapanjima u Saloni 1847–1848. godine, u: Antička Salona, (uredio N. Cambi) Split 1991., 173–192.

L. CASSON, Seefahrer = Die Seefahrer der Antike. München 1979[2].

S. CASSON, Macedonia = Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Philip son of Amyntas, Oxford 1926.

H. CEKA, Numismatique = Questions de numismatique illyrienne, Tirana 1972.

N. CEKA – L. PAPAJANI, Rruga ne luginen e Shkumbinit ne kohen antike. *Monumentet 1971*, 1, 43–59.

N. CEKA – L. PAPAJANI, La route de la valée du Shkumbin dans l'antiquité. *Studia Albanica 1 (1972)* 85–106.

N. CEKA, Albanien = Die Illyrier und die antike Welt. *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren.* Mainz a/Rhein 1988, 33–84.

N. CEKA, Albanien = Münze aus Damastion. *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren,* Mainz a/R 1988, 274.

A. CERMANOVIĆ, Zlatne »sandale« iz Trebeništa i njihovo simboličko značenje. *Živa ant. 6 (1956) 2*, 307–313.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ, Komini, Pljevlja – rimska nekropola. *Arh. preg. 6 (1964)* 105, 151.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ, Komini, Pljevlja – rimska nekropola. *Arh. preg. 7 (1965)* 144–145, 195.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – O. VELIMIROVIĆ, La necropole Romaine a Duklja (*Doclea*) prčs de Titograd en Montenegro. *Inv. arch. 8*, Titograd 1965.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ, Komini, Pljevlja – rimska nekropola. *Arh. preg. 8 (1966)* 115–116, 213.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ, Komini, Pljevlja – nekropola antičkog grada. *Arh. preg. 9 (1967)* 113–115, 203.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Nekoliko novih rimskih natpisa iz Komina. *Starinar 18 (1967)* 201–205.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Municipium S...* i njegova problematika u svetlu arheoloških i epigrafskih spomenika. *Starinar 19 (1968)* 101–109.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, Neue Funde aus dem municipium S... *Hommages à Marcel Renard.* Coll. *Latomus vol. 103 (1969) 3*, 116–123.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – C. MARKOVIĆ, Necropoles romaines a Komini près de Plevlja (*Municipium S...*). *Inv. arch. fasc. 15*, Pljevlja – Cetinje 1972.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – C. MARKOVIĆ, Komini kod Pljevalja – rimske nekropole. *Arh. preg. 16 (1974)* 71–72.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ – D. SREJOVIĆ – C. MARKOVIĆ, Komini kod Pljevalja – rimske nekropole. *Arh. preg. 17 (1975)* 104–105.

Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori. *Arh. vest. 25 (1974) 1976*, 175–190.

R. CESSI, Da Roma a Bizanzio. *Storia di Venezia I*, Venezia 1957.

A. CHANIOTIS, *Vinum Chreticum Excellens:* Zum Weinhandel Kretas. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 7 (1988) 1*, 62–89.

J. CHAPMAN, C. SCHWARTZ, J. TURNER & R. S. SHIEL, New Absolute Dates for Prehistoric and Roman Dalmatia. *Vjes. arh. hist. dalm. 83 (1990)* 29–46.

LITERATURA

M. P. CHARLESWORTH, Trade-Routes = Trade-Routes and Commerce of the Roman Empire, Cambridge 1924.

R. CHEVALLIER, Aquilée = Aquilée et la romanisation de l'Europe. Tours 1990.

G. CHIC GARCIA, Epigrafia = Epigrafia anforica de la Betica. I. Las marcas impressas en el barro sobre ánforas olearias (Dressel 19, 20 y 23), Sevilla 1985.

C. CICHORIUS, Traianssäule = Die Reliefs der Traianssäule III, Berlin 1900.

F. M. CILIBERTO, Umjetnost = Import of Attic Sarcophagi on the Adriatic Coast and Their Influence on the Local Art. *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbor. radova znanst. skup Opatija 1992. posv. prof. dr. Radmili Matejčić, Pos. izd. Zbor. Pedag. fak.*, Rijeka 1993.

M. T. CIPRIANO – M.-B. CARRE, Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie. *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22–24 mai 1986). Coll. de l'Ecole francaise de Rome.* Roma 1989, 67–104.

H. COHEN, Description II = Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain II[2], Paris 1882.

R. G. COLLINGWOOD – J. N. L. MYRES, Britain = Roman Britain and the English Settlements[2], Oxford 1937.

A. COLNAGO – J. KEIL, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb* 31–60.

É. CONDURACHI, Le syncrétisme religieux en Dacie. u: F. DUNAND – P. LÉVÊQUE, Les syncrétismes dans les religions de l'antiquite. *Colloque de Besancon (22–23 octobre 1973).* Leiden 1975.

A. CONRAD, Bosnien mit Bezug auf seine Mineralschätze. *Mitth. geogr. Gesellschaft 13 (1870)* 219–228.

H. CONS, La province = La province romaine de la Dalmatie. Paris 1882.

A. CONZE, Drei Sarkophage aus Salona. u: Katalog izložbe u povodu svečanog otvaranja Konzulata Savezne Republike Njemačke u Splitu: *Atički sarkofag s prikazom Lova Budapest-Split*, Split 1992, 13–38.

D. J. CRAWFORD, Imperial Estates. Studies in Roman Property. *By the Cambridge University Research Seminar in Ancient History.* (ed. M. I. FINLEY) Cambridge – London – New York – Melburn 1976, 35–70.

M. CRAWFORD, Scripta = Trade and Movement of Coinage across the Adriatic in the Hellenistic Period. *Scripta nummaria Romana. Essays Presented to Humphrey Sutherland* (ed. R. A. G. CARSON – C. M. KRAAY), London 1978, 1–11.

M. CRAWFORD, Coinage = Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy, London 1985.

B. CRNOBRNJA, Novac = Novac na području Zemuna do 1521. godine, Beograd 1984.

E. CUQ, Un règelment administratif sur l'exploitation des mines au temps d'Hadrien. *Mélanges Gerardin*, Paris 1907, 87–133.

E. CUQ, Le développement de l'industrie miniere à l'epoque d'Hadrien. *Journal des savants 9 (1911)* 294–304; 346–356.

S. ČAČE, Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e. *Diadora 13 (1991)* 55–76.

S. ČAČE, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 35 (1993)* 1–35.

S. ČAČE, Dalmatica Straboniana. (Strabon, *Geogr. 7,5,5*). *Diadora 16–17 (1995)* 101–133.

S. ČAČE, *Promunturium Diomedis (Plin., Nat. hist. 3, 141)*. *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997,* 21–44.

V. ČAJKANOVIĆ, Das Rätsel von Trebenište. *Rev. int. ét balk. 2 (1936), T. 13*, 137–148.

B. ČEČUK, Jadran u prethistoriji (u svjetlu arheoloških istraživanja). *Pom. zbor. 6 (1968)* 383–416.

B. ČEČUK, Adriatika = Kampinijen na istočnoj obali Jadrana. *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 87–104.

B. ČEČUK, Špilja Kopačina kod Donjeg Humca na otoku Braču. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 13–30.

E. ČERŠKOV, Rimljani = Rimljani na Kosovu i Metohiji, Beograd 1969.

E. ČERŠKOV, *Municipium DD = Municipium DD* kod Sočanice, Priština - Beograd 1970.

B. ČOVIĆ, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie. *Arch. Iug. 5 (1964)* 25–32.

B. ČOVIĆ, O izvorima za istoriju Autarijata. *God. Cent. balk. isp. V/3 (1967)* 103–122.

B. ČOVIĆ, Butmir = Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.

B. ČOVIĆ, Metalurska djelatnost Vučedoslke grupe u Bosni. *God. Cent. balk. isp. XIII/11 (1976)* 105–115.

B. ČOVIĆ, Importation = Importation of Bronze Vessels in the Western Balkans. *L'Adriatico tra Mediterraneo e Peninsola balcanica nell'antichitŕ*, Taranto 1983, 147–154.

B. ČOVIĆ, Bronzano i željezno doba, u: *Kult. ist. Bos. Herc.*[2], Sarajevo 1984, 101–190.

B. ČOVIĆ, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini – stanje i problemi istraživanja. *God. Cent. balk. isp. XXII/20 (1984)* 111–144.

B. ČOVIĆ, Metalurgija. Praistorijsko doba. *Arh. leks. I (1988)*, 105–106.

B. ČOVIĆ, Rudarstvo. Praistorijsko doba. *Arh. leks. 1 (1988)*, 149.

B. ČOVIĆ, *La Venetia* = Die Wallburg Pod bei Bugojno und ihre pannonisch – adriatische Beziehungen. *La Venetia nell'area padano – danubiana. Le vie di comunicazione.* Padova 1990, 487–497.

I. ČREMOŠNIK, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 107–136.

I. ČREMOŠNIK, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima. *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 134–162.

I. ČREMOŠNIK, Arheološka istraživanja u okolici Bihaća. *Glas. Zem. muz. 13 (1958)* 117–136.

I. ČREMOŠNIK, Iskopavanje u Ljusini 1957. godine. *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 137–147

I. ČREMOŠNIK, Rimska vila u Višićima. *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 147–260.

I. ČREMOŠNIK, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. *Glas. Zem. muz. 29 (1974) 1976*, 41–164.

I. ČREMOŠNIK, Rimski kastrum kod Doboja. *Glas. Zem. muz. 39 (1984)*23–84.

I. ČREMOŠNIK, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice. *Glas. Zem. muz. 42/43 (1987/1988)* 83–128.

I. ČREMOŠNIK, Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike. *Arh. vest. 41 (1990)* 357–364.

I. ČREMOŠNIK, Rimski castrum kod Doboja. *Glas. Zem. muz. 39 (1984)* 23–84.

V. ĆURČIĆ, Prähistorische Funde aus Bosnien und der Hercegovina in der Sammlungen des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums in Wien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1900)* 91–100.

V. ĆURČIĆ, Die Gradina an der Ramaquelle im Bezierke Prozor. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 48–60.

V. ĆURČIĆ, Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefäße aus Bosnien und der Herzegowina. *Jb. Altkde 1 (1907)* 14–17.

V. ĆURČIĆ, Alter und Herkunft einiger Fibeln und Tongefässe aus Bosnien und Hercegovina. *Jb. Altkde 2 (1908)* 1–17.

V. ĆURČIĆ, Prilozi poznavanju preistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini. *Glas. Zem. muz. 20 (1908)* 77–90.

V. ĆURČIĆ, Der prähistorische Pfahlbau der Bronzezeit in Ripac bei Bihać in Bosnie. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 3–11.

LITERATURA

V. ĆURČIĆ, Historija rudarstva i topioničarstva u Bosni i Hercegovini I. Predhistorijsko doba. *Rud.-top. ves. 2 (1930)* 8, 305–310, 375–379, 400–411.

I. DABELIĆ, Mljet – Povijest otoka od nastarijih vremena do XV. stoljeća, Dubrovnik 1987.

C. DAICOVICIU, Italici = Gli Italici nella provincia Dalmatia. *Ephem. Dacorom. 5* Roma 1932, 57–122.

C. DAICOVICIU, Les *Castella Dalmatarum* de Dacie. Un aspect de la colonisation et de romanisation de la province de Dacie. *Dacia NS 2 (1958)* 259–267.

C. DAICOVICIU, *Castella* Dalmatarum in Dacia. In aspect al colonizari si romanizarii provinciei Dacia. *St. Comm. Apulum 4 (1961)* 51–60.

V. DAMEVSKI, Pregled tipova staklenog posuda iz italskih, galskih, mediteranskih i poranjskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog Carstva. *Arh. vest. 25 (1974) 1976*, 62–87.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, Krk. Ul. JNA 2 – Antički trapetum. *Arh. preg. 11 (1969)* 204–206.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, Rimske svjetiljke u zbirci Pomorskog i povijesnog muzeja u Rijeci. *Diadora 5 (1970)* 147–160.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, Tipologija kvarnerskih amfora. *Diadora 5 (1970)* 161–170.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, Goričina, Srebreno, Dubrovnik. *Arh. preg. 13 (1971)* 45–49.

V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN, Zaštitno istraživanje podvodnog nalaza amfora na otoku Rabu. *Diadora 8 (1975)* 89–102.

O. DAVIES, Mines = Roman Mines in Europe, Oxford 1935.

O. DAVIES, Prehistoric copper- mines at Jarnovac near Priboj na Limu. *Glas. Zem. muz. 49 (1937)*.

O. DAVIES, Ancient Mining in the Central Balkans. *Rev. int. ét. Balc. 5–6 (1937–38)* 405–418.

I. DEGMEDŽIĆ, De Atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata – O naumu atenske talasokracije u Jadranu (ad CIA II 809). *Vjes. Arh. muz. Zag. 1 (1958)* 61–73.

A. DEGRASSI, L'esportazione = L'esportazione di olio istriano nell'etŕ romana. *Atti e Memorie della Societá Istriana di Archeologia e Storia Patria, N. S. 1956*, 104–112.

H. J. DELL, The Origin and Nature of Illyrian Piracy. *Historia 16 (1967)* 344–386.

H. J. DELL, Demetrius of Pharus and the Istrian War. *Historia 19 (1970)* 30–38.

A. DEGRASSI, Fasti = I fasti consolari del' Imperio Romano, Roma 1952.

TH. DESDEVISES-DU-DEZERT, Géographie = Géographie ancienne de la Macédonie, Paris 1862.

H. DESSAU, Prosopographia Imperii Romani II, Berolini 1897.

D. DETSCHEW, Sprachreste = Die thrakischen Sprachreste. *Schr. der Balkankomm., Lingv. Abt. XIV. Österr. Akad. d. Wiss. – Phil. – hist. Kl.*, Wien 1957.

H. DEVIJVER, Prosopographia = Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, pars quarta, Suppl. I, Leuven 1987.

M. DINIĆ, Rudarstvo = Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji I, Beograd 1955.

A. DÓBO, Portorium = Publicum Portorium Illyrici. *Diss. Pann. 2, Fasc. 16*, Budapest 1940.

A. DÓBO, Verwaltung = Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletian. Die provinziale Verwaltung, Amsterdam 1968.

Con. DOELTER, Der Mineralreichtum der Balkanhalbinsel. *Vierzehn Vorträge. Balkan und Naher Orient. Freie Vereinigung für Staatswissenschaftliche Forbildung in Wien*, Wien – Leipzig 1916, 188–189.

A. v. DOMASZEWSKY, Inschriften aus Bosnien. *Arch. epigr. Mitt. 8 (1884)* 243–246.

A. v. DOMASZEWSKY, Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzzol. *Arch. epigr. Mitt. 13 (1890)* 129–154.

Cl. DOMERGUE, *Legio VII Gemina* = Introduction á l'étude des mines d'or du Nord – Ouest de la Péninsule Ibérique dans l'antiquité. *Legio VII Gemina*, León 1970, 253–286.

C. DOMERGUE, La mise en valeur des gisements d'alluvios auriféres du nord – ouest de l'Espagne dans lžantiquité: une technique d'exploitation romaine. *XII Congreso Nacional de Arqueología Jaén 1971*, Zaragoza 1973, 363–576.

Cl. DOMERGUE – G. HÉRAIL, Une methode pour l'étude des mines antiques en alluvion. *Mélanges de la Casa de Velazquez XIII*, Paris 1977, 9–29.

Cl. DOMERGUE – G. HERAIL, Mines d'or romaines d'Espagne. Le district de la Valduerna (*León*). *Ét. géomorph. et arch.*, Toulouse 1978.

Cl. DOMERGUE, Vipasca = La mine antique d'Aljustrel (*Portugal*) et les tables de bronze de Vipasca, Paris 1983.

Cl. DOMERGUE, Les mines = Les mines de la Pénisule Ibérique dans l'antiquité Romaine. *Coll. de l'École franc. de Rome 127*, Roma 1990, 75–78.

A. DOMIĆ-KUNIĆ, Gentije – međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opusc. arch. 17 (1993) 1994*, 205–251.

DOMINICI MARCI NEGRI VENETI, Geographiae = Geographiae commentatorium libri XI, Basiliae 1557.

H. DRAGENDORF – C. WATZINGER, Reliefgeramik = Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Samlung in Tübingen, Tübingen 1948.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955–56. godine. *Vjes. hrv. arh. dr. 3 (1961) 2*, 67–114.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, Les tombes des Iapodes prehistoriques a Kompolje. *Inv. arch. 9*, Zagreb 1966.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, Istraživanje »Jozgine pećine« u Trnovcu Ličkom. *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 53–71.

H.-J. DREXHAGE, Die *Expositio totius mundi et gentium*. Eine Handelsgeographie aus dem 4. Jh. n. Chr., eingeleitet, übersetzt und mit einführender Literatur (Kap. XXII–LXVII) versehen. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 2 (1983) 1*, 3–42.

W. DREXLER, Mithologische Beiträge, Leipzig 1890.

Z. DUKAT – A. GLAVIČIĆ, Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice. *Senj. zbor. 6 (1975)* 167–198.

Z. DUKAT – I. MIRNIK, Pre-Roman Coinage on the Territory of Modern Yugoslavia. *Bull. of the Inst. of Arch. of the Univ. of London 13 (1976)* 175–210.

Z. DUKAT – I. MIRNIK – J. NERALIĆ, Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice (II.) *Senj. zbor. 10–11 (1983–1984)* 41–58

R. DUNCAN-JONES, Economy = Structure and Scale in the Roman Economy, Cambridge 1990.

A. DURMAN, Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. *Opusc. arch. 8 (1983)* 1–87.

A. DURMAN, O geostrateškom položaju Siscije. *Opusc. arch. 16 (1992)* 117–131.

S. DUŠANIĆ, Bassianae and Its Territory. *Arch. Iug. 8 (1967)* 67–81.

S. DUŠANIĆ, Heteroklitičko *metalli* u natpisima rudničkog novca. *Živa ant. 21 (1971) 2*, 535–554.

S. DUŠANIĆ, Novi Antinojev natpis i *metalla municipii Dardanorum*. *Živa ant. 21 (1971) 1*, 241–261.

S. DUŠANIĆ, Dve rimske stele u Srbiji. *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 8 (1975)* 131–137.

S. DUŠANIĆ, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior. *ANRW II 6*, Berlin – New York 1977, 52–94.

S. DUŠANIĆ, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji. *Arh. vest. 28 (1977)* 163–179.

S. DUŠANIĆ, Mounted Cohors in Moesia Superior. *Akten XI. int. Limesk. (Székesfehérvár, 30. 8 – 6. 9. 1976)*, Budapest 1977, 237–247.

S. DUŠANIĆ, Anonimni kvadransi. *Numizmatičar 1 (1978)* 23–39.

S. DUŠANIĆ, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji. *Istor. glasnik (1980) 1–2*, 7–55.

S. DUŠANIĆ, *P. Roesch. Études béotiennes, Paris 1982. Živa ant. 32 (1982)* 209–211.

S. DUŠANIĆ, The Roman Mines of Illyricum: Organisation and Impact on Provincial Life. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II*. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985, Madrid 1989, 148–156.

S. DUŠANIĆ, The Legions of the Fiscal Estates in Moesia Superior: Some Epigraphical Notes. *Arh. vest. 41 (1990)* 585–596.

S. DUŠANIĆ, Iz istorije kasnoantičkog rudarstva u Šumadiji. *Starinar 40/41 (1989–1990) 1991*, 217–224.

S. DUŠANIĆ, The economy of imperial domains and the provincial organization of Roman Illyricum. *God. Cent. balk. ispit. XXIX/27 (1991)* 45–52.

E. DYGGVE, Recherches = Recherches í Salone I, Kopenhavn 1928.

E. DYGGVE – H. VETTERS, Mogorjelo = Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien. *Schrif. Balkkomm., Antiq. Abt., Bd. XIII. Österr. Akad. der Wiss.* Wien 1966.

E. DYGGVE, Povijest = Povijest salonitanskog kršćanstva, Split 1996.

M. ĐUKNIĆ – B. JOVANOVIĆ, Atenica = Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak 1966.

H. ĐURAŠIN, Izvještaj o arheološkim istraživanjima na otoku Braču. *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1*, 81–83.

W. ECK, Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139. *Chiron 12 (1982)* 280–362.

J. H. ECKHEL, Doctrina = Doctrina nummorum veterum. VI Continens nummos imperatorios a Iulio Caesare usque ad Hadrianum eiusque familiam², Wien 1828.

J. C. EDMONSON, Mining and the later Roman Empire and beyond: Continuity or Disruption?. *Jour. Rom. St. 79 (1989)* 84–102.

R. EGGER, Führer = Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt, Wien 1921.

R. EGGER, Salona = Forschungen in Salona II, Wien 1926.

R. EGGER, Magdalensberg = Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelsplatz, Wien – Graz – Köln 1961.

W. ENSSLIN, The Reforms of Diocletian, *CAH XII*, 1956, 390–393.

R. M. ERRINGTON, Rome and Greece to 205. B. C. *CAH VIII (1989)* ², 81–106.

A. J. EVANS, On some recent Discoveries of Illyrian Coins. *Num. Chron. 20 (1880)* 269–302.

A. J. EVANS, Researches = Antiquarian Researches in Illyricum III-IV. Westminster 1883.

A. FABER, Osor – Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva. *Diadora 9 (1980)* 289–316.

A. FABER, Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana, u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7*, Zagreb 1982, 61–78.

A. FABER, Prilozi topografiji pretpovijesnoga i antičkoga naselja na području Risna. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 101–115.

I. FADIĆ, Antičko staklo u provinciji Dalmaciji. *Dometi 12 (1982)* 61–66.

I. FADIĆ, Tipologija i kronologija rimskog stakla iz arheološke zbirke u Osoru. u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7*, Zagreb 1982, 111–135.

I. FADIĆ, Antičko staklo u arheološkoj zbirci franjevačkog samostana u Sinju. u: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Znanstveni skup Sinj, 3–6. VI. 1980, *Izdanja Hrv. arh. dr. 8*, Split 1984, 127–148.

I. FADIĆ, Diklo kod Zadra. Villa rustica. *Arh. preg. 26 (1985) 1986*, 90–91.

I. FADIĆ, Dračevac kod Zadra. Villa rustica. *Arh. preg. 28 (1987)* 100.

I. FADIĆ, Antički jantar u Liburniji. *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 159–162.

F. FIALA, Die Ergebnisse der Untersuchung prähistorischen Grabhügel auf dem Glasinac im Jahre 1892. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 126–168.

F. FIALA – C. PATSCH, Untersuchungen römischer Fundorte in der Herzegowina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 3 (1894)* 257–283.

F. FIALA, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo Brdo bei Sarajevo. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 38–72.

F. FIALA, Izvještaj o prekopavanju na Debelom Brdu kod Sarajeva. *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 97–107.

F. FIALA, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 219–272.

F. FIALA, Beiträge zur römischen Archäologie der Herzegowina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 163–172.

F. FIALA, Nekoliko grčkih šljemova nadjenih u Bosni i Hercegovini. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 657–663.

F. FIALA, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 281–307.

F. FIALA, Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanskimost. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 62–128.

F. FIALA, Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Hercegovina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 148–153.

Führer durch das k. k. Staatsmuseum in S. Donato in Zara, Viena 1912.

E. Di FILIPPO BALESTRAZZI, Officine = Officine di lucerne ad Aquileia. *Antichitŕ Altoadriatiche XXIX. Vita sociale artistica e commerciale di Aqileia Romana II.* Udine 1987, 445–477.

B. D. FILOW – K. SCHKORPIL, Trebenište = Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida – See, Berlin – Leipzig 1927.

D. FISHWICK, The Development of Provincial Ruler Worship in the Western Roman Empire. *ANRW II 16/2*, Berlin – New York 1978, 1200–1253.

C. FISKOVIĆ, Arheološke bilješke s Pelješca, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)*.

C. FISKOVIĆ, Prilog zaštiti kulturne baštine na području korčulanske općine. *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 157–170.

C. FISKOVIĆ, Pelješac u protopovijesti i antici. *Pelj. zbor.*, Potomje – Dubrovnik – Korčula 1976, 15–80.

J. FITZ, Der Besuch der Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202. u. Z. *Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 11 (1959)* 237–263.

J. FITZ, Verwaltung der pannonischen Bergwerke. *Klio 54 (1972)* 213–225.

D. FLACH, Die Bergwerksordnungen von Vipasca. *Chiron 9 (1979)* 398–448.

F. B. FLORESCU, *Tropaeum Traiani.* Das Siegendenkmals von Adamklissi, Bucarest – Bonn 1965.

R. J. FORBES, Studies = Studies in Ancient Technology VII, VIII, IX, Leiden 1963, 1964.

A. FORTIS, Viaggio in Dalmazia II, Venezia 1774.

A. FORTIS, Putovanje po Dalmaciji, Zagreb 1984.

H. B. von FOULLON, Über Goldgewinnungstätten der Alten in Bosnien. *Jb. geol. Reichsanst. 42 (1892) 1*, 1–52.

T. FRANK, Survey = An Economic Survey of Ancient Rome III, V, Baltimore 1959.

T. FRANK, History = An Economic History of Rome², New York 1962.

L. FRIEDLAENDER, Darstellungen = Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine. 8 Aufl. Voll 4., Berlin 1910.

H. FROMMER, Illyrer = Die Illyrer. Viertausend Jahre europäischer Geschichte. Vom dritten Jahrtausend bis zum Beginn der Neuzeit. Karlsruhe 1988.

D. GABLER, Rapporti = Rapporti commerciali fra Italia e Pannonia in eta romana. *Archeologia classica 35 (1983)* 93–105.

D. GABLER, Die Unterschiede im Keramikimport der Rhein- und Donauprovinzen. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. IV (1985) 1,* 3–29.

D. GABLER - M. H. KELEMEN, Hispaniae Olaj Pannoniában. *Communicat. Arch. Hung. 5 (1985)* 69 i d.

H. GAEBLER, Beiträge zur Münzkunde Makedoniens. IX. Die Prägung der päonischen Könige. Die Lage von Damastion und Pelagia. *Num. Ztschr. 37 (1928)* 223–253.

B. GABRIČEVIĆ, Une Inscription inédite provenant de Senia. *Arch. Iug. 2 (1956)* 53–56.

B. GABRIČEVIĆ - T. MARASOVIĆ, Vodič = Vodič kroz podrumske dvorane Dioklecijanove palače. Split 1961.

B. GABRIČEVIĆ, Viški spomenici, Split 1968.

B. GABRIČEVIĆ, Bilješke uz prvi ilirski rat. *Rad. Fil. fak. Zad. 12 (1974)* 5–25.

B. GABRIČEVIĆ, Narona = Narona i Grci. *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka.* Znanstveni skup, Metković 4–7. listopada 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5,* Split 1980, 161–166.

B. GABRIČEVIĆ, Studije = Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Split 1987.

D. GAJ-POPOVIĆ, Ilirski novac. Novac Balaiosa risanskog tipa. *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 75–78.

V. GAMULIN, Rimske starine u Jelsi. *Bull. arch. st. dalm. 30 (1907)* 146.

M. GARAŠANIN - D. GARAŠANIN, Nalazišta = Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951.

D. GARAŠANIN, Ein süddalmatinischer Fund mit Münzen des Königs Ballaios. *Zbor. rad. Nar. muz. Beo. 4 (1964)* 65–73.

D. GARAŠANIN, Miscellanea Illyrica. I. Zlatan nalaz iz južne Dalmacije sa novcem kralja Balajosa. *Zbor. rad. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 65–73.

M. GARAŠANIN, Crna Gora = Crna Gora u doba Rimskog carstva. *Istorija Crne Gore I,* Titograd 1967, 141–277.

P. GARDNER, Catalogue = Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia (ed. R. S. POOLE), London 1883.

P. GARDNER, Coinage = A History of Ancient Coinage 700–300 B. C., Oxford 1918.

P. GARDNER, History = A History of Ancient Coinage 700–300 B. C. Oxford 1918.

A. GARZETTI, From Tiberius = From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire A. D. 14–192², London 1974.

V. GASSNER, Amphoren aus Carnuntum. Überlegungen zu ihrem wirtschaftsgeschichtlichen Aussagewert. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 8 (1989) 2,* 52–72.

B. GEROV, Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde: *ANRW II 6,* Berlin - New York 1977, 110–181.

T. GESZTELYI, The Cult of Terra Mater in the Danubian Basin Lands. *Acta Class. Univ. Scient. Debrecen. 7 (1971)* 85–90.

M. GHERARDINI, Studien = zur Geschichte des Kaisers Commodus. *Dissert. Univ. Graz 27,* Wien 1974.

J. GJIVOJE, Podmorski nalazi u Pelješkom kanalu. *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 148–156.

M. GJIVOJE, Antikni kamenolomi na Korčuli, *Zbor. otoka Korč.* 1 (1970) 68–75.

A. GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice. *Senj. zbor. 2 (1966)* 383–420.

A. GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II). *Senj. zbor. 3 (1967–68)* 5–45.

A. GLAVIČIĆ, Izvještaj arheološkog iskopavanja na Šteli u Senju 1972. godine. *Senj. zbor. 5 (1973)* 447–464.

M. GLAVIČIĆ, Natpisi antičke Senije. *Rad. Fil. fak. Zad. 33 (20) 1993/94*, 55–82.

M. GLAVIČIĆ, Tri rimskodobna natpisa iz Senja. *Senj. zbor. 23 (1996)* 19–34.

M. GLAVINIC – W. KUBITSCHEK, Ein Depotfund in Dalmatien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 1 (1898) Bb 83.*

S. GLUŠČEVIĆ, Antička luka u Zatonu kod Nina. *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984)* 17–18.

S. GLUŠČEVIĆ, Rimska nekropole u Santriću. *Zbor. Cet. kraj. 2 (1981)* 200–228.

S. GLUŠČEVIĆ, Antička luka u Zatonu kod Nina. *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984)* 17–18.

S. GLUŠČEVIĆ, Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Veleševo kod Benkovca. *Obav. Hrv. arh. dr. 17 (1985) 1*, 21–23.

S. GLUŠČEVIĆ, Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku. *Adrias 4–5 (1993–94)* 13–32.

S. GLUŠČEVIĆ, Brodolomi i brodarenje na istočnoj obali Jadrana od prapovijesti do 19. stoljeća. *Kaštelanski zbornik 4 (1994)* 25–60.

R. GÖBL, Münzprägung = Die Münzprägung des Kaisers Aurelianus (270–275). *Moneta Imperii Romani. Öster. Akad. d. Wiss. phil.-hist. Klas. Denkschr. 233, Bd. 29,* Wien 1993

G. GORINI, Atti delle Tornate = *Atti delle Tornate di Studio nel cinquantesimo anniversario della fondazione in Zara. Societť Dalmata di Storia Patria. Sezione Veneta 1976*

G. GORINI, Monete = Monete greche riconiate in Illiria. *Actes du 9ème cong. int. de num., Vol. I, Berne 1979,* Louvain – Laneuve, Luxemburg 1982, 141–146.

G. GORINI, Il crinale = *Il crinale d'Europa,* Rome 1984.

V. GOTOVAC, Silvanov zrtvenik iz Vasarovina. *Rad. Fil. fak. Zad. 17 (1990/91) 1992,* 51–64.

L. GOUNAROPOULOU – M. B. HATZOPOULOS, Voie Egnatienne = Les milliaires de la voie Egnatienne entré Héraclée des Lyncestes et Thessalonique. *Meletèmata 1,* Athènes 1985.

V. GOZENBACH, Pottery = Pottery from Closed Deposits, Excavations at Salona, Yugoslavia, 1969–1972, New Yersey 1975.

V. R. GRACE, Amphoras = Amphoras and the Ancient Wine Trade, Princeton 1979.

M. GRANT – R. KITZINGER, Civilization II = Civilization of the Ancient Mediterranean. Greece and Rome II, New York 1988.

H. GRASSL, Vierkaiserjahr = Untersuchungen zum Vierkaiserjahr 68/69 n. Chr. Ein Beitrag zur Ideologie und Sozialstruktur des frühen Prinzipats. *Diss. d. Univ. Graz,* Graz 1973.

C. GREGORUTTI, Atti = La figlina imperiale Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria. *Atti e Memorie della società istriana di archeologia e storia patria 2 (1886)* 213–253.

M. GRBIĆ, Arhajska nekropola kod Trebeništa na Ohridskom jezeru. *Glas. Skop. nauč. dr. 3 (1927)* 280–283.

A. GRISEBACH, Rumelien = Reise durch Rumelien und nach Brusa im Jahre 1839. Bd. I-II, Göttingen 1841.

D. M. GRMEK, Opojna pića i otrovi antiknih Ilira, *Farm. glas. 6 (1950)* 33–38.

E. GROAG – A. STEIN, *PIR²*, Saec. I-III. Berolini et Lipsiae 1936.

G. GRÜTZMACHER, Hieronymus = Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte I, Aalen 1969.

Z. GUNJAČA, Arheološki spomenici šibenskog podmorja, Šibenik 1977.

Z. GUNJAČA, Bribir / Glavica. Antičko i srednjovjekovno naselje. *Arh. preg. 26 (1985) 1986,* 86–87.

B. GUSIĆ – C. FISKOVIĆ, Mljet = Otok Mljet naš novi nacionalni park, Zagreb 1958.

J. G. HAHN, Studien = Albanesische Studien, Jena 1854.

E. W. HALEY, Migration = Migration and Economy in Roman Imperial Spain, Barcelona 1991.

H. HALFMANN, *Itinera* = *Itinera principum*. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich, Stuttgart 1986.

N. G. L. HAMMOND, Epirus = Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas, Oxford 1967.

N. G. L. HAMMOND, Illyris, Rome and Macedon in 229–205 BC. *Jour. Rom. St. 58 (1968)* 1–21.

N. G. L. HAMMOND, Macedonia = A History of Macedonia. Vol. I. Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972.

N. G. L. HAMMOND, The Western Part of the Via Egnatia. *Jour. Rom. St. 64 (1974)* 185–194.

N. G. L. HAMMOND - G. T. GRIFFITH, Macedonia = A History of Macedonia. Vol II (550–336 B. C.), Oxford 1979.

N. G. L. HAMMOND, Collected Studies II = Collected Studies II. Studies concerning Epirus and Macedonia before Alexander. Amsterdam 1993.

W. V. HARRIS, Roman Terracotta Lamps: the Organisation of an Industry. *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 126–145.

J. W. HAYES - T. KAISER - B. KIRIGIN - N. VUJNOVIĆ, Otok Hvar – sustavna rekognosciranja Zastražišća i Poljica i sondažna iskopavanja u spilji Badanj, *Obav. Hrv. arh. dr. 24 (1992) 1*, 68–73.

B. V. HEAD, Historia = Historia Nummorum: A Manual of Greek Numismatics. Oxford 1887.

J. F. HEALY, Mining = Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World, London 1978.

F. HEALY, Greek and Roman Gold Sources: the Literary and Scientific Evidence. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II*, Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985, Madrid 1989, 9–20.

J. van HEESCH, Studie = Studie over de semis en de quadrans van Domitianus tot en met Antoninus Pius, Gent 1979.

B. W. HENDERSON, Hadrian = The Life and Principate of the Emperor Hadrian A. D. 76–138, London 1923.

G. HÉRAIL - L. C. PÉREZ GARCIA, Les gisements d'or alluvial du Nord-ouest de l'Espagne: intérêt archéologique d'une étude gîtologique. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985*, Madrid 1989, 21–34.

A. HERMANN, Nysa, *PWRE 17 (1937) 2*, 1654–1661.

W. A. HEURTLEY, Macedonia = Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaisance of Greek Macedonia <West of the Struma> in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages, Cambridge 1939.

R. HIGGINS, Jewellery = Greek and Roman Jewellery, 1961.

O. HIRSCHFELD, Verwaltungsbeamten Kaiserliche Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian[2], Berlin 1905.

M. HÖRNES, Römische Altherthümer in Bosnien und der Hercegovina. *Arch. epigr. Mitt. 4 (1880)* 32–47, 184–207.

M. HÖRNES, Srebrni pokladni nakit iz Štrbaca u Bosni. *Glas. Zem. muz. 13 (1901)* 527–536.

A. HOFFER, Fundorte römischer Alterthümer im Bezierke Travnik. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 242–258.

A. HOFFER, Zlato i druge rude u travničkom kotaru. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 411–423

A. HOFFER, Gold und andere Metalle im Bezirke Travnik. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 890–898.

M. HOLLEAUX, Les Romaines en Illyrie. *CAH VII (1928)* 822–857.

M. HÖRING – E. SCHWERTHEIM, Corpus = Corpus cultus Iovis Dolicheni. Leiden – New York – Kobenhavn – Köln 1987.

K. HÖRMANN, Zlatna plojka iz rimskog pečatnog prstena. *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 235–236.

K. HÖRMANN, Eine römische Siegelringplatte aus Berggold.*Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 330.

B. HORVAT, Tetradrahme »grada« Damastiona iz nalaza u Risnu (Rhizon). *Numizmatika 2–4 (1934–1936)* 26–64.

Ch. HOWGEGO, The Supply and Use of Money in the Roman World. *Jour. Rom. St. 82 (1992)* 1–31.

S. HRČIĆ, Prilog nalazu u Cesarici. *Num. vij. 1 (1939) 2,* 8.

B. ILAKOVAC, Keramika iz antičkog broda potonulog kod Paklenih otoka. *Diadora 4 (1968)* 183–202.

B. ILAKOVAC, Burnum II = Burnum II. Der Römische Aquadukt Plavno Polje – Burnum. Bericht über die Forschungen 1973 und 1974. *Verlag d. österr. Akad. d. Wiss.*, Wien 1984.

B. ILAKOVAC, Hidroarheološko rekognosciranje Zadarskog i Pašmanskog kanala. *Diadora 14 (1992)* 279–290.

B. ILAKOVAC, Urbanizacija antičke Enone (*Aenona*) i rimsko pristanište »Kremenjača«. *Rad. Fil. fak. Zad. 35 (22) (1995/96) 1997,* 83–100.

B. ILAKOVAC, Rekonstrukcija rimskog tijeska za masline u Mulinama na otoku ugljanu. *Radovi Zav. Pov. Znan. HAZU Zad. 40 (1998)* 1–26.

J. ILUK, The Export of Gold from the Roman Empire to Barbarian Countries from the 4th to the 6th Centuries. *Münster. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 4 (1985) 1,* 79–102.

E. IMAMOVIĆ, Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini. *Istorijski zapisi 29 (1972) 1–2,* 11–16.

E. IMAMOVIĆ, Antička naselja na otočnoj skupini Cres – Lošinj. *Ot. ljet. 2 (1975)* 212–229.

E. IMAMOVIĆ, Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba. Naše *star. 13 (1972)* 193–204.

E. IMAMOVIĆ, Pseudo Skymnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima. *Jadr. zbor. 8 (1973)* 353–358.

E. IMAMOVIĆ, Antička naselja na otočnoj skupini Cres – Lošinj. *Ot. ljet. 2 (1975)* 212–227.

E. IMAMOVIĆ, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji. *God. Druš. ist. Bos. Herc. 21–27 (1976)* 7–27.

E. IMAMOVIĆ, Otoci Loš inj i Cres u djelima Antičkih pisaca. *Rad. Fil. fak. Sar. 9–10 (1976–1980)* 211–233.

E. IMAMOVIĆ, Spomenici = Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.

E. IMAMOVIĆ, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije. *Pril. Inst. istor. Sar. 16 (1980)* 27–60.

E. IMAMOVIĆ, Pomorstvo Cresa i Lošinja u prethistorijsko i antičko doba. *Ot. ljet. 3 (1980)* 121–150.

E. IMAMOVIĆ, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine. *Pril. Inst. istor. Sar. XX/21 (1985)* 31–52.

E. IMAMOVIĆ, Fojnica = Najstarije razdoblje. Predistorija i antika. *Fojnica kroz vijekove,* Fojnica 1987, 9–31.

E. IMAMOVIĆ, Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije. *Acta hist.-oecon. Iug. 14 (1987)* 21–44.

E. IMAMOVIĆ, Rezultati probnih iskopavanja u Podstinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka. *Glas. Zem. muz. 47 (1992–1995), 1996,* 61–92.

Inventar III = Inventar građevinskih nalaza III (cigle, freske i mozaici) u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

LITERATURA

F. IMHOOF-BLUMER, Beiträge zur Münzkunde und Geographie von Altgriechenland und Kleinasien, *Num. Ztschr. 1 (1873/74)* 93–162.

A. IPPEN, Skutari = Skutari und nordalbanische Küstenebene. Sarajevo 1907.

S. ISLAMI, Le monnayage de Skodra, Lissos et Genthios. *Stud. Alb. 3 (1966) 1,* 225–251.

S. ISLAMI, Le monayage de Skodra, Lissus et Genthios. *Iliria 2 (1972)* 379–408.

S. ISLAMI, Les Illyriens = Les Illyriens. Apercu historique, Tirane 1985.

Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.

D. IVANYI, Lampen = Die pannonische Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht. *Diss. Pann. ser. 2, Nr. 2,* Budapest 1935.

Jagdsarkophag = Der Attische Jagdsarkophag. Atički sarkofag s prikazom lova. Budapest – Split 1992.

A. JAGENTEUFEL, Statthalter = Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. *Österr. Akad. d. Wiss. Schr. d. Balkank. Ant. Abt. XII,* Wien 1958.

F.-JAVIER SANCHEZ-PALENCIA, La explotación del oro en la Hispania romana: sus inicios y precedentes. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985,* Madrid 1989, 35–53

J. JELIČIĆ-RADONIĆ, Rimska *villa urbana* u starom gradu na Hvaru. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 149–161.

LJ. JELIĆ, Izvještaj III Glavne skupštine »Bihaća«. *Vjes. Hrv. arh. dr. 2 (1897)* 146–149.

LJ. JELIĆ, Izvještaj IV Glavne skupštine »BihaĆa«. *Vjes. Hrv. arh. dr. 3 (1898)* 220–229.

J. JENSEN, Bernsteinfunde und Bernsteinhandel der jungeren Bronzezeit Danemarks. *Acta Archaeologica 36 (1959)* 43–86.

C. J. JIREČEK, Handelsstraßen = Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. *Abh. d. Böhm. Gesell. d. Wiss., Folge VI, Bd. 10,* Prag 1879, 1–92.

C. J. JIREČEK, Archäologische Fragmente aus Bulgarien. *Arch. epigr. Mitt. 10 (1886)* 129–209.

C. J. JIREČEK, Drumovi = Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Sarajevo 1951.

Kl.-P. JOHNE, Gesellschaft = Gesellschaft und Wirtschaft des Römischen Reiches im 3. Jahrhunderts, Berlin 1993.

A. H. M. JONES, Empire I = The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey I, Oxford 1964.

A. H. M. JONES, Economy = The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History. Oxford 1974.

A. H. M. JONES, Das Wirtschaftsleben in den Städten des römischen Kaiserreiches. u: H. SCHNEIDER, Republik, Darmstadt 1981, 48–80.

B. W. JONES, Domitian = The Emperor Domitian, London – New York 1992.

G. D. B. JONES, Roman Mines at Rio Tinto. *Jour. Rom. St. 70 (1980)* 146–165.

R. F. J. JONES – D. G. BIRD, Roman Gold – Mining in North – West Spain, II: Workings on the Rio Duerna. *Jour. Rom. St. 62 (1972)* 59–74.

J. JOSIFOVIĆ, Oktavijanovo ratovanje u Iliriku. *Živa ant. (1956) 1,* 139–165.

B. JOVANOVIĆ, Scientific Studies in Early Mining and Extractive Metallurgy. *British Museum Occasional Paper, Nr. 20.* London 1980.

B. JOVANOVIĆ, Metallurgy = Early Metallurgy in Yugoslavia. *Papers from the Second International Conference on the Beginning of the Use of Metals and Alloys. Zhenghon, China 21–26 October 1986.* Masachusetts 1988, 69–79.

B. JOVANOVIĆ, Les premieres mines de cuivre des Balkans et le rôle qu'elles out joue dans le devéloppement de la métallurgie dans l'Europe du Sud – Est. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas I.* Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985, Madrid 1989, 13–19.

I. F. JUKIĆ, Zemljopis i poviestnica Bosne. Zagreb 1851.

J. JUNG, Römer = Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch – ethnographische Studien[2], Innsbruk 1887.

M. JURIŠIĆ, Brodolom na Paklenim otocima. *Karaka. Revija za pomorstvo 1–2 (1980) 36–38.*

M. JURIŠIĆ, O. Mljet / rt Glavat. Potonuli brod s teretom. *Arh. preg. 29 (1988)* 135–136.

M. JURIŠIĆ, Zaštitno istraživanje antičkog brodoloma na Mljetu. *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1988) 3,* 41–42.

M. JURIŠIĆ – I. RADIĆ, Hidroarheologija 1988. godine. Nastavak ranije započetih istraživanja. *Obav. Hrv. arh. dr. 20 (1989) 1, 34–35.*

M. JURIŠIĆ, Zaštitno istraživanje antičkog brodoloma na Mljetu (druga sezona). *Obav. Hrv. arh. dr. 21 (1989) 3,* 50–51.

M. JURIŠIĆ, Otok Mljet, rt Glavat – potonuli antički brod s teretom. *Arh. preg. (1988) 1990,* 135–163.

M. JURIŠIĆ, Istraživanja podmorskih arheoloških lokaliteta u Hrvatskoj tijekom 1990. godine. *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 3, 57–58.*

M. JURIŠIĆ, Istraživanja podmorskih arheoloških lokaliteta u Hrvatskoj tijekom 1991. godine. *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 1,* 26–28.

M. JURIŠIĆ, Podmorska arheološka istraživanja tijekom godine 1993. *Obav. Hrv. arh. dr. 26 (1994) 1,* 40–43.

M. JURIŠIĆ, Antički brodolom nedaleko Vrboske – otok Hvar, *Obav. Hrv. arh. dr. 27 (1995)* 1, 29–31.

M. JURIŠIĆ, Hidroarheološka djelatnost državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u godini 1995., *Obav. Hrv. arh. dr. 28 (1996)* 1, 32–35.

M. JURIŠIĆ, Antički ribnjak u uvali Verige na Brijunima. Prilog poznavanju antičkih ribnjaka i srodnih objekata na Jadranu. *Izdanja Hrv. arh. dr. 18 (1997)* 163–168.

M. JURIŠIĆ, Hidroarheološka djelatnost Uprave za zaštitu kulturne baštine tijekom godine 1996. i 1997. *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998)* 1, 81–90.

M. JURIŠIĆ, Zapadnosredozemni brodski tereti iz ranocarskog razdoblja na Jadranu. *Izdanja HAD-a 19 (1998)* 143–158.

F. KACER, Geologija = Geologija Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1926.

I. KAJANTO, Cognomina = The Latin Cognomina, Helsinki 1965.

Z. KAJMAKOVIĆ, Drina u doba Kosača. Naše *star. 14–15 (1981)* 147–154.

A. H. KAN, Juppiter = Juppiter Dolichenus. Samlung der Inschriften und Bildwerke. Leiden 1943.

F. KANITZ, Studien = Römische Studien in Serbien. Der Donau – Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit in Königreiche Serbien. *Denkschriften der k. Akad. der Wiss., Philol.-hist. Kl. 41, Abh. II,* Wien 1892.

F. KANITZ, Serbien = Das Königreich Serbien, Land und Bevölkerung, Leipzig 1903.

R. KATIČIĆ, Die illyrischen Personennamen in ihrem südostlichen Verbreitsgebiet. *Živa ant. 12 (1962) 1,* 95–120.

R. KATIČIĆ, Das mitteldalmatinische Namengebiet. *Živa ant. 12 (1963)* 255–292.

R. KATIČIĆ, Podunavlje i Jadran u Epu Apolonija Rodjanina. *God. Cent. balk. isp. VII/5 (1970)* 71–132.

R. KATIČIĆ, Illyricum mythologicum, Zagreb 1995.

R. KATIČIĆ, Languages = Ancient Languages of the Balkans I. Mouton 1976.

F. KATZER, Ueber die Zusammensetzung Goldseife in Bosnien. *Österr. Ztschr. für Berg- u. Hüttenw. XLIX (1901)* 1–12

F. KATZER, Eisenerzlagerstätten = Die Eisenerzlagerstätten Bosniens und der Herzegowina.

F. KATZER, Fahlerz- und Quercksilbererzlagerstätten Bosniens und der Hercegovina. *Berg- und Hüttenmännischen Jahrbuch der k. k. montanistischen Hochschulen zu Leoben und Pribram. LV. Band, 1907, 2. Heft,* Wien 1907.

F. KATZER, Zur Kenntnis der Arsenerzlagerstätten Bosniens. *Österreichischen Zeitschrift für Berg- u. Hüttenwesen 20–21 (1912)* 3–19.

F. KATZER, Geologie Bosniens und der Hercegovina. Erster Band, I. Halfte. Sarajevo 1924.

I. KELLNER, Rimski gragjevni ostaci u Ilidžama kod Sarajeva. *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 161–197.

I. KELLNER, Römische Baureste in Ilidze bei Sarajevo. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 131–162.

J. P. C. KENT, Julius Nepos and the fall of the Western Empire. *Carrola memoriae Erich Swoboda dedicata.* Graz-Köln 1966, 146–150.

A. KERAMIDČIEV, Izvori za rudarstvoto i metalurgijata vo Antička Makedonija. *Mac. act. arch. 3 (1977)* 103–115.

D. KIENAST, Kaisertabelle = Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt 1990.

K. KILIAN, Australian Congress = Mycenaean Colonization: Norm and Variety. *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings ot the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honor of Emeritus professor A. D. Trendall. Sydney 9–14. July 1985.* (ed. J.-P. DESCOEUDRES), Oxford 1990, 445–467.

B. KIRIGIN, Nalazi rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču. *Vjes. arh. hist. dalm. 72–73 (1979)* 129–142.

B. KIRIGIN, Megarska zdjela iz Herceg-Novog. *Fiskovićev zbornik 1 (1980)* 43–48.

B. KRIRIGIN, Novo nalazište antičkog brodoloma u blizini Brača, *Obav. Hrv. arh. dr. 15 (1983)* 3, 27.

B. KIRIGIN, Resnik – antičko nalazište pod morem i na kopnu u Kaštelanskom zaljevu. *Obav. Hrv. arh. dr., 21 (1989) 1*, 24–27.

B. KIRIGIN, *Australian Congress* = The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence. *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings ot the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honor of Emeritus professor A. D. Trendall. Sydney 9–14. July 1985.* (ed. J.-P. DESCOEUDRES), Oxford 1990, 291–321.

B. KIRIGIN, Vate tipa »Alto-Adriatico« iz Isse. u: *Prijateljev zbornik I. Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Kruna Prijatelja,* Split 1992, 79–98.

B. KIRIGIN, Grčko-italske amfore na Jadranu. *Arh. vest. 45 (1994)* 15–24.

B. KIRIGIN, Issa. Grčki grad na Jadranu, Zagreb 1996.

B. KIRIGIN, Issejske helenističke funerarne amfore. *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1992–1997)* 69–78.

A. KISIĆ, Nalaz potonulog trgovačkog broda s početka IV. stoljeća u uvali Sobri na Mljetu, *Anali Histor. odjela Centra za znanst. rad JAZU u Dubrovniku 24–25 (1987)* 7–32.

A. KISIĆ, Rezultati podmorskih rekognosciranja i istraživanja na dubrovačkom području. u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području.* Znanstveni skup Dubrovnik, 1–4. X. 1984, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12 (1988),* Zagreb 1988, 153–168.

J. KLEMENC, Nalaz rimskih republikanskih i Augustovih denara iz Ličkog Ribnika. *Numizmatika 1 (1933)* 12–14.

J. KLEMENC, Ostava u Ličkom Ribniku. *Vjes. hist. arh. dalm. 16 (1935)* 83–125.

J. KLEMENC, Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910–1936. *Numizmatika 2–4 (1934–36)* 124–133.

P. KNEISSL, Siegstitulatur = Die Siegstitulatur der römischer Kaiser. Untersuchungen zu den Siegelbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts, Göttingen 1969.

J. KNEŽEVIĆ, Pljevlja = Iz daleke prošlosti pljevaljskog kraja, Pljevlja 1979.

J. KNEŽEVIĆ, Tragovima nepisane istorije. *Mostovi 15 (1983)* 77–84.

G. KOCH – H. SICHTERMAN, Sarkophage = Römische Sarkophage. München 1982.

A. KOLB, Bauverwaltung = Die Kaiserliche Bauverwaltung in der Stadt Rom. Geschichte und Aufbau in der *Curia operum publicorum* unter dem Prinzipat, Stuttgart 1993.

J. KOLENDO, Le lingot de plomb trouvé ŕ *Novae* et ses inscriptions. *Archeologia. Rocznik Instytutu historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk 37 (1986) 1987*, 87–98.

M. KORKUTI, La necropole de Gajtan. *Iliria 2 (1972)* 451–466.

J. KOROŠEC, Nekoliko pitanja oko nekropole u Trebeništu. *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 91–101.

P. KOS, Leksikon = Leksikon antičke numizmatike. Zagreb 1998.

W. KÖSTERMANN, Der pannonisch – dalmatinische Krieg 6–9 n. Chr. *Hermes 81 (1953)* 345–378.

R. KOŠČEVIĆ – R. MAKJANIĆ, Neki noviji arheološki rezultati s područja antičke Siscije. u: *Arheološka istraživanja na kralovačkom i sisačkom području.* Znanstveni skup, Karlovac, 12–14. X. 1983, *Izdanja Hrv. arh. dr. 10 (1986)*, Zagreb 1986, 119–135.

D. KOVAČEVIĆ, Tgovina = Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Sarajevo 1961.

M. KOZLIČIĆ, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. *Glas. Zem. muz. 35–36 (1980–81)* 163–188.

M. KOZLIČIĆ, Geografija = Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku. Split 1990.

M. KOZLIČIČ, Brod = Brod istočne obale Jadrana u starom i srednjem vijeku, Kašatel Novi 1991.

M. KOZLIĆIĆ, Hrvatsko brodovlje, Split 1993.

C. M. KRAAY – V. M. EMELEUS, Composition = The Composition of Greek Silver Coins. Analysis by Neutron Activation, Oxford 1962.

H. KRAHE, Sprache I = Die Sprache der Illyrier. Die Quellen. Wiesbaden 1955.

G. KRALJEVIĆ, Skupni nalaz sestertiusa i denariusa kod Bugojna. *Arh. vest. 23 (1972)* 67–68.

G. KRALJEVIĆ, Nalaz rimskih carskih novaca u rudarskom reviru Blagaj – Japra. *Glas. Zem. muz. 27/28 (1973)* 297–302.

G. KRALJEVIĆ, Antički novac s travničkog područja koji se nalazi u zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu. *Zbor. Zavič. muz. Trav. 3 (1980)* 85–94.

G. KRALJEVIĆ, Rimski novci iz castruma kod Doboja. *Glas. Zem. muz. Sar. 39 (1984)* 85–87.

M. KREŠEVLJAKOVIĆ, Pucarevo = Naselja opštine Pucarevo, Pucarevo 1986.

M. KRIŽMAN, Svjedočanstva = Antička svjedočanstva o Istri. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje. Pula 1997.

W. KUBITSCHEK, Rispostiglio di monete illirice da Skudljivac sull'isola Lesina. *Bull. arch. st. dalm. 20 (1897)* 159–171.

W. KUBITSCHEK, Aus Dalmatien und seinem Hinterlande. *Vjes. hrv. arh. dr. 15 (1928)* 35–42.

B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Pharos = Latinski natpisi, Pharos – antički grad: 20. prosinca 1995 – 21. siječnja 1996. Katalog izložbe, Zagreb 1995, 41.

B. KURIPEŠIĆ, Itinerarium = Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I von Ungarn nach Konstantinopel 1530, Bochum 1983.

K. KURZ, Zum Charakter der Geldwirtschaft im Japodengebiet. *Arh. ves. 20 (1969)* 27–34.

P. KUZMAN – M. STEFANČIĆ, Trebenište = Tri čeljusti i vrtuljka. Trebenište 1972, Ohrid 1985.

F. LADEK – A. v. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 13 (1900) Bb* 105–178.

F. LADEK – A. v. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 4 (1901) Bb* 73–162.

V. LAHTOV, Problem = Problem trebeniške kulture, Ohrid 1965.

V. LAHTOV – J. KASTELIC, Novi istražuvanja na nekropolata »Trebenište« 1953–1954. *Lychnid 1 (1957)* 5–58.

G. LANGMANN, Markomanenkriege = Die Markomanenkriege 166/167 bis 180. *Militärhistorische Schriftreihe. H. 43,* Wien 1981.

LITERATURA

Fr. LANZA, Origini = Le origini primitive di Salona dalmatica. Heraclea Illirica. *Ateneo Veneto ser. XIII (1889) (Jan. Feb.) 1889*, 3–25.

R. LAQUEUR, Theopompos. *PWRE 5 A (1934)* 2176–223.

E. LASZOWSKI, Rudarstvo = Rudarstvo u Hrvatskoj. Poviesni pregled rudarstva i rudarskih ustanova u Hrvatskoj od najstarijeg vremena do g. 1859. I, Zagreb 1942.

K. LATTE, Römische Religionsgeschichte, München 1960.

S. LAUFER, Bergwerkssklaven = Die Bergwerkssklaven von Laureion II, Mainz 1956.

W. M. LEAKE, Numismatica = Numismatica Hellenica, London 1856.

F. LENORMANT, La monnaie = La monnaie dans l'antiquité[2] I, Bologna 1969.

P. R. LEWIS – G. D. B. JONES, Roman Gold-mining in North-West Spain. *Jour. Rom. St. 60 (1970)* 169–185.

H. LIEBL – W. WILBERG, Ausgrabungen in Asseria. *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb* 17–88.

P. LISIČAR, Korkira = Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, *Fil. fak. knj. 2*, Skopje 1951.

P. LISIČAR, Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom. *Živa ant. 3 (1953)* 245–261.

P. LISIČAR, Grčki i helenistički novci s otoka Korčule. *Rad. Fil. fak. Zadar 2 (1960–61)* 74–81.

P. LISIČAR, O jednom tipu lučne fibule iz naših arheoloških zbirki. *Rad. Fil. fak. Zadar 2 (1960/61)* 25–36.

P. LISIČAR, Bilješke o grčkim natpisima iz Dalmacije. *Rad. Fil. fak. Zadar 4 (1962–63)* 5–13.

P. LISIČAR, Cenni sulla ceramica antica. *Arch. Iug. 14 (1973)* 3–28.

I. LOKOŠEK, Zaštitna arheološka istraživanja u Starogradskom polju 1984. i 1985. godine. *Obav. Hrv. arh. dr. 17 (1985) 2*, 24–26.

I. LOKOŠEK, Starigradsko polje na o. Hvaru. *Villa rustica. Arh. preg. 26 (1985) 1986*, 117.

Š. LJUBIĆ (GLIUBICH), Nummographia = Nummographia dalmata. *Oesterr. Geschichtsquellen XI*, Wien 1851.

Š. LJUBIĆ, Staro – dalmatinsko penezoslovje. *Ark. pov. jug. 2 (1852)* 169–208.

Š. LJUBIĆ, O njekojih pjenezih grčkih, iskopanih u Starom gradu na Hvarskom otoku u Dalmaciji. *Književnik 1 (1864)* 395–401.

Š. LJUBIĆ, O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe. *Rad JAZU 14 (1871)* 45–87.

Š. LJUBIĆ, Faria, Zagreb 1873.

R. MACK, Grenzmarken = Grenzmarken und Nachbarn Makedoniens im Norden und Westen. *Diss. Göttingen* 1951.

R. MACMULEN, Enemies = Enemies of the Roman Order, Cambridge Mass. 1966.

R. MACPHERSON, Cassiodorus = Rome in Involution. Cassiodorus' *Variae* in their Literary and Historical Setting. Poznan 1989.

V. MAIDL, Instrumenta = Amphoren vom Magdalensberg. *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog.* Pécs 1991, 25–26.

A. MAIER, Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium. *Num. Ztschr., N. F. 41 (1908) 1*, 1–33.

F. MAIER, Zur einigen bosnisch – herzegowinischen Bronzen in Griechenland. *Germania 1–2 (1956)* 63–75.

A. MAKANEC, Nalaz grčkih novaca u Praci. *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 109.

R. MAKJANIĆ, Siscia = Siscia. Pannonia Superior. Finds and Metalwork Production – Terra sigillata. BAR International Series 621, Oxford 1995.

K. MALY, Früchte und Samen aus dem prähistorischen Pfahlbau von Donja Dolina in Bosnien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 165–170.

K. MALY, Plodovi i sjemenje iz predhistoričkih sojenica u Donjoj Dolini, *Glas. Zem. muz. 16 (1904)* 487–492.

M. MANDIĆ, Starine kod fojničkog Kiseljaka. *Glas. Zem. muz. 37 (1925)* 61–65.

M. MANDIĆ, Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu. *Glas. Zem. muz. 43 (1931)* 1–6.

DJ. MANO-ZISI – LJ. POPOVIĆ, Iliri i Grci = Iliri i Grci. Njihovi kulturni odnosi u prošlosti naše zemlje na osnovu arheološkog materijala. Tematska izložba Antičkog odeljenja Narodnog muzeja u Beogradu, decembra 1959 – februar 1960, Beograd 1959, 32–36.

D. MANO-ZISI – LJ. POPOVIĆ, Der Fund von Novi Pazar. *BRGK 50 (1969)* 191–208.

DJ. MANO-ZISI – B. LJ. POPOVIĆ, Novi Pazar. Ilirsko – grčki nalaz, Beograd 1969.

R. MARIĆ, Prilozi antičkoj istoriji Srbije. *Starinar 3–4 (1953–1954) 1955,* 25–44.

R. MARIĆ, Sitni prilozi iz arheologije i epigrafike. *Starinar 5–6 (1954–55)* 356–362.

R. MARIĆ, Ostave starog novca u numizmatičkoj zbirci Narodnog muzeja u Beogradu. *Saop. Zav. zast. spom. kult. 1 (1956)* 179–181.

Z. MARIĆ, Grobovi ilirskih ratnika iz Kacnja. *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 87–102.

Z. MARIĆ, Donja Dolina. *Glas. Zem. muz. 19 (1964)* 5–82.

Z. MARIĆ, Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca. *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 237–256.

Z. MARIĆ, Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca. *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73)* 257–260.

Z. MARIĆ – J. A. SAKELLARAKIS, Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo. *Germania 53 (1975)* 153–156.

Z. MARIĆ, Novootkrivena obloga pojasne ploče sa Gradine u Ošanicima kod Stoca. *Glas. Zem. muz. 39 (1974)* 1976, 35–40.

Z. MARIĆ, Obala = Ošanici – centar Daorsa kulturno-historijske značajke. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. Simpozijum održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1974, Izdanja Hrv. arh. dr.,* Zagreb 1976, 247–254.

Z. MARIĆ, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada DAORS...a na gradini u Ošanićima kod Stoca, od 1967. do 1972. godine. *Glas. Zem. muz. 30–31 (1977)* 5–50.

Z. MARIĆ, Depo pronađen u ilirskom gradu Daors... (2. st. pr. n. e.). *Glas. Zem. muz. 33 (1978)* 23–114.

Z. MARIĆ, Archäologische Erforschung der Akropolis der illyrischen Stadt Daors... auf dem Gradina in Ošanići bei Stolac. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 61–181.

Z. MARIĆ, Bronze Gußformen aus der Stadt Daors... oberhalb des Dorfes Ošanići bei Stolac. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 211–242.

Z. MARIĆ, Münzen aus dem dritten und zweiten Jahrhundert v. u. Z. von Gradina in Ošanići bei Stolac. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 183–204.

Z. MARIĆ, Neuentdeckter Beleg einer Gürtelplatte auf dem Gradina von Ošanići bei Stolac. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 295–310.

Z. MARIĆ, Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini. *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici. Materijali 20 (1985)* 47–53.

Z. MARIĆ, Daorsi i Narona (koreferat uz referat Nenada Cambija o Naroni). *Međunarodni simpozij »Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi«, Sarajevo 6–7. oktobar 1989,* Sarajevo 1989, 57–59.

Z. MARIĆ, Daorson, ilirski grad (300–50/40 pr. n. e.). *Slovo Gorčina,* Stolac 1990, 25–28.

Z. MARIĆ, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978). *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe 1 (9) 1995,* 43–93.

Z. MARIĆ, Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890–1978), II. dio. *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe 2 (10) 1996,* 7–33.

Z. MARIĆ, Unutrašnja vrata akropole ilirskog grada Daorsona (Ošanići, Stolac). *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1992–1997)* 79–95.

B. MARIJAN, Novija arheološka istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima. *Slovo Gorčina*, Stolac 1990, 29–32.

B. MARIJAN, Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju. u: *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno 1994, 31–41.

B. MARIJAN, Željezno doba = Željezno doba na području istočne Hercegovine (doktorska disertacija), Zagreb 1997.

E. MARIN, O antičkim kultovima u Naroni. u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka.* Znanstveni skup, Metković, 4–7. listopada 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5*, Split 1980, 207–212.

E. MARIN, Ave Narona, Zagreb 1997.

I. MAROVIĆ, *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 125 i d

I. MAROVIĆ, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu. *God. Cent. balk. isp. 13 (1976)* 221–244.

I. MAROVIĆ, *Obala* = L'elmo greco – illirico. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972*, Izdanja Hrv. arh. dr., Zagreb 1976, 287–306.

R. MATEJČIĆ, Baška, o. Krk, uvala Dubno – hidroarheološka akcija. *Arh. pregl. 10 (1968)* 122–124.

R. MATEJČIĆ, Podvodna arheološka istraživanja na području sjevernog Jadrana. Podmorske djelatnosti. *Mornarički glasnik.* Beograd 1969.

R. MATEJČIĆ, – M. ORLIĆ, Rezultati prve faze hidroarheoloških istraživanja u cresko-lošinjskim vodama. u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7*, Zagreb 1982, 161–171.

R. MATIJAŠIĆ, Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche. *MEFRA, T. 95 (1983) 2*, 961–995.

R. MATIJAŠIĆ, Radionički žigovi na antičkim opekama zbirke Arheološkog muzeja Istre. *Jadr. zbor. 12 (1982–1985)* 287–303.

R. MATIJAŠIĆ, Antichita = Aquileia e l'Alto Adriatico. *Antichita Altoadriatiche 29 (1987) 2*, 528–529.

R. MATIJAŠIĆ, Tegole = La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia. *Vita sociale artistica e commerciale di Aquileia Romana II.* Udine 1987, 459–531.

R. MATIJAŠIĆ, Opeke = Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije. *Arh. istr. na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrv. primorju. Znanstveni skup, Krk 24–27. IX. 1985, Izdanja Hrv. arh. dr.*, Zagreb 1989, 61–71.

R. MATIJAŠIĆ, Nomenclatura oeconomica antičke Istre. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 171–188.

J. M. F. MAY, Damastion = The Coinage of Damastion and the Lesser Coinages of the Illyro-Paeonian Region, London 1939.

H. MATTINGLY, Roman Coins = Roman Coins, From tehe earliest times to the fall of the western Empire, London 1960.

A. MAYER, Studije iz toponomastike rimske provincije Dalmacije. *Vjes. arh. hist. dalm. 50 (1928–29)* 85–126.

A. MAYER, Položaj Damastija. *Numismatika 2–4 (1934–1936)* 17–25.

A. MAYER, Bosna = Bosna u ilirsko doba. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942.

A. MAYER, Sprache = Die Sprache der Alten Illyrier I. Einleitung. Wörterbuch der illyrischen Sprachreste. *Österr. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. Ling. Abt. XV. Schr. d. Balkank.* Wien 1957.

J. MEDINI, Le culte de Cybčle dans la liburnie antique. *Hommage à M. J. Vermasseren*, vol. 2, Leiden 1978, 732–756.

J. MEDINI, Uloga oslobođenika u životu Narone. u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup Metković 4–7. x. 1977, *Izdanja Hrv. arh. dr. 5*, Split 1980, 195–206.

J. MEDINI, Ein taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi. *Arch. Iug. 20–21 (1980–81)* 96–102.

J. MEDINI, Kult Jupitra i Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji. *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 53–90.

R. MEIGGS, Roman Ostia, Oxford 1960.

J. MELVILLE JONES, A Dictionary = A Dictionary of Ancient Roman Coins, London 1990.

E. MEYER, Geschichte = Geschichte des Altertums V², Stuttgart – Berlin 1913.

G. MEYER, Wörterbuch = Albanisches etymologisches Wörterbuch, Wien 1883.

B. MIGOTTI, Otok Lastovo u dodiru s grčkim svijetom. *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 133–154.

V. MIKOLJI, Željezo = Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni, Zenica 1969.

I. MIKULČIĆ, Pelagonija = Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza, Skoplje – Beograd 1966.

A. MILOŠEVIĆ, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine. *Zbor. Cet. kraj. 2 (1981)* 1–137.

T. E. MIONNET, Description = Description des médailles antiques des rois, des peuples et des villes, VI, Paris 1837.

Z. MIRDITA, Intervention sur la communication de P. C. Sestieri. *Iliria 4 (1976)* 431–432.

Z. MIRDITA, Političke, socijalne i ekonomske strukture ilirskih plemena u svjetlu podataka antičkih autora. *Predmet i metoda izučavanja patrijahalnih zajednica u Jugoslaviji. Radovi sa naučnog skupa, Titograd, 23. i 24. novembra 1978. godine. CANU,* Titograd 1981, 230–231.

M. MIRKOVIĆ, Novi natpisi iz oblasti rimskog limesa u Gornjoj Meziji. *Živa ant. 15 (1965)* 381–395.

M. MIRKOVIĆ, Eine frühchristlische Inschrift aus der Umgebung von Krupanj. *Arch. Iug. 9 (1968)* 91–95.

M. MIRKOVIĆ, Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens. Über die Anwendung der statistisch – onomastischen Forschungsmethode. *Živa ant. 19 (1969)* 239–262.

M. MIRKOVIĆ, Beneficijanrna stanica kod Novog Pazara. *Živa ant. 21 (1971)* 263–271.

M. MIRKOVIĆ, Iz istorije Polimlja u rimsko doba. *God. Cent. balk. isp. XIV/12 (1975)* 95–108.

M. MIRKOVIĆ, Ein Barbareneinfall in Obermoesien und das noröstliche Dalmatien im Jahre 254. *Limes. Akten des XI. int. Limesk., Székesfehérvár 30. 8.-6.9. 1976*, Budapest 1977, 249–258.

M. MIRKOVIĆ, Antistes Stefanus i građevinska delatnost Justinijanova vremena u Polimlju. *Zbor. Viz. inst. 18 (1978)* 1–8.

A. MIRNIK, Hoards = Coin Hoards in Yugoslavia, *BAR International Series 95*, Oxford 1981.

I. MIRNIK, Skupni nalaz novca iz Hrvatske III. Skupni nalaz afričkog bronzanog novca i *aes rude* iz Stikade. *Vjes. arh. muz. Zagreb 15 (1982)* 149–174.

K. MISILO, Rimski spomenici iz Bosne. *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 15–26.

J. MLADIN, Spomenici = Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Pula 1964.

A. MÓCSY, Bevölkerung = Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest 1959.

A. MÓCSY, Pannonia = Pannonia. u Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. IX. 515–776, Stuttgart 1962.

A. MÓCSY, Munizipale Gemeinden und ihre Territorien in Moesia Superior. *God. Cent. balk. isp. V/3 (1967)* 151–166.

A. MÓCSY, Latrones Dardaniae. *Acta Ant. Acad. Sc. Hung. 16 (1968)* 351–354.

LITERATURA

A. MÓCSY, Gesellschaft = Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Amsterdam 1970.

A. MÓCSY, Pannonia = Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire, London-Boston 1974.

E. v. MOJSISOVICS – E. TIETZE – A. BITTNER – M. NEUMAYR – C. v. JOHN, Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina, *Jb. geol. Reichsanst., Bd. 30 (1880)* 157–492.

Th. MOMMSEN, Schriften = Historische Schriften, Berlin 1906.

J. S. MORRISON – J. F. COATES, Triere = Die athenische Triere. Mainz am Rhein 1990.

R. MOWAT, Éclaircissements sur les monnaises des mines. *Rev. num., ser. III, 12 (1894)* 373–413.

St. MROZEK, Zur Frage der Verbretung von Strafgefangenarbeit in römischen Bergwerken. *Eos 55 (1965) 2,* 341–346.

St. MROZEK, Bergwerksprokuratoren = Die kaiserlichen Bergwerksprokuratoren in der Zeit des Prinzipates. *Zeszyty naukowe Uniwerstetu Mikolaja Kopernika w Toruniu. Nauki humansistyczno – spoleczne – zeszyt 32 – Historia IV (1968)* 45–67.

St. MROZEK, Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie. *Apulum 7/1 (1968)* 307–326.

St. MROZEK, Die Goldbergwerke im römischen Dazien. *ANRW II 6,* Berlin – New York 1977, Berlin – New York 1977, 95–109.

St. MROZEK, Zur Religion der römischen Bergleute in der Prinzipatzeit. *Eos 70 (1982)* 139–148.

St. MROZEK, Lohnarbeit = im Klassischen Altertum. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bonn 1989.

Š. MUSA – K. ŠEGO, Zri znak. Dvadeset broćanskih pjesnika, Čitluk 1996.

M. MUTAVDIĆ, Iskopavanje rimskih ostanaka iz Dubice. *Vjes. Hrv. arh. druš. 4 (1899)* 225–228.

Á. M. NAGY, Nouvelle reconstruction du sarcophage attique Budapest-Split, u: Katalog izložbe u povodu svečanog otvaranja Konzulata Savezne Republike Njemačke u Splitu: *Atički sarkofag s prikazom Lova Budapest-Split,* Split 1992, 61–73.

T. NAGY, *A. Dobó: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Budapest 1968. Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 21 (1969)* 395–409.

M. L. NAVA, Greek Colonists = Greek and Adriatic Influences in Daunia in Early Iron Age. *Greek Colonists and Native Populations. Proceedings ot the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honor of Emeritus professor A. D. Trendall. Sydney 9–14. July 1985.* (ed. J.-P. DESCOEUDRES), Oxford 1990, 559–578.

Neolithic Greece, Athens 1973.

V. NENADIĆ, Prilog proučavanju antičke Sisciae. *Prilozi Inst. pov. znan. 3/4 (1986/87)* 71–102.

M. NIKOLANCI, Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji. *Vjes. arh. hist. dalm. 61 (1959)* 81–93.

M. NIKOLANCI, Arhajski import u Dalmaciji. *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 89–118.

M. NIKOLANCI, Otok Faros prije dolasaka Parana. *Hvarski zbornik 1 (1973)* 105–123.

M. NIKOLANCI, Tragovi antike na dijelu područja bivše općine Jelsa. *Zapisi o zavičaju IV,* Jelsa 1973.

M. NIKOLANCI, Obala = Maloazijski import u istočnom Jadranu. *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi. Simpozijum održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1974,* Zagreb 1976, 273–286.

M. NIKOLANCI, Neretva = Iris illyrica. *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup Metković 4–7 listopada 1977, Izdanja Hrv. arh. dr.,* Split 1980, 155–160.

M. NIKOLANCI, Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta. *Diadora 9 (1980)* 205–227.

M. NIKOLANCI, O Liburnu Joniju. *Vjes. arh. hist. dalm. 82 (1989)* 13–34.

P. NISETEO, Sulla sede des re illirico Balleo. *Gazz. Zara (1844) Nr. 74, 15. IX. 431–432; 75, 17. IX, 437–439, 20, IX, 431.*

H.-Chr. NOESKE, Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit. *Bonner Jb. 177 (1977)* 271–416.

R. NOLL, Altertums = Vom Altertums bis Mittelalter. Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitlcihe und früchmittelalterliche Denkmäler, Wien 1958.

D. NONY, A propos des nouveaux procurateurs d'Astorga. *Arhivio Espanol de Arqueología 43 (1970)* 195–201.

G. NOVAK, Strena Bulićiana = Dim(os) i Herakleia. *Strena Bulićiana, Bulićev zbornik. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja,* Zagreb – Split 1924, 655–658.

G. NOVAK, Serta Hoffilleriana = Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu. *Serta Hoffilleriana,* Zagreb 1940, 112–128.

G. NOVAK, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Hist. zbor. 1 (1948)* 129–152.

G. NOVAK, Najstarija slika lađe u Europi. *Jugoslavenski mornar VII/9 (1951),* 201–205.

G. NOVAK, Prethistorijski Hvar, Zagreb 1955.

G. NOVAK, Povijest Splita I. (Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.). Split 1957.

G. NOVAK, Jadransko more = Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća, Beograd 1962.

G. NOVAK, Issa i isejska država. *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 37–70.

G. NOVAK, Vis I, Zagreb 1972.

G. NOVAK, Corola = War Epidaurum *colonia* oder *municipium*? *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata.* Graz – Köln 1966, 167–172.

G. NOVAK, Dubrovnik = Povijest Dubrovnika. I dio. Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća do propasti Epidauruma, Dubrovnik 1972.

G. NOVAK, Hvar = Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1972.

G. NOVAK, Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora. *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966) 1973,* 119–125.

A. OCETEA, Istorija = Istorija rumunjskog naroda, Novi Sad 1979.

Đ. ODAVIĆ, Antička naselja u Dživarima – rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja. *Tribunia 1 (1975)* 65–72.

P. ØRSTED, Economy = Roman Imperial Economy and Romanisation. A study in Roman imperial administration and the public lease system in the Danubian provinces from the first to the third century A. D., Copenhagen 1985.

L. OGNENOVA, Alcune notazioni sulle lamine d'oro sui pettorali rivenuti in Tracie e Macedonia. *Atti del VII cong. int. di arch. classica, Vol. 8, Roma 1961,* 117–121.

B. OLUJIĆ, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et graeca 35 (1990)* 3–30.

F. OREB, Pregled arheoloških lokaliteta i nalaza na području Vele Luke i neke mogućnosti istraživanja i prezentacije. *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 123–130.

F. OREB, Rimska villa kod Blaga. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 14–15 (1988–89)* 203–211.

P. OREČ, Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica). *Glas. Zem. muz. 32 (1977)* 181–291.

M. ORLIĆ, Podmorsko arheološko nalazište Ilovik. u: *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju,* Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju,* Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979, *Izdanja Hrv. arh. dr.* 7, Zagreb 1982, 153–159.

M. ORLIĆ, Antički brod kod otoka Ilovika, Zagreb 1986.

M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, Podmorska arheološka istraživanja na Jadranu u godini 1986, *Obav. Hrv. arh. dr. 18 (1986) 3*, 49–51.

M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, Rekognosciranja i istraživanja u jadranskom podmorju, *Obav. Hrv. arh. dr. 18 (1986) 1*, 42–44.

M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, Istočna obala Jadrana. Rekognosciranje podmorja. *Arh. preg. 1987*, 199–200.

M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, Otok Sv. Klement uvala Stori Stoni. Potonuli antički brod s teretom. *Arh. preg. 28 (1987)* 89–90.

M. ORLIĆ – M. JURIŠIĆ, Zaštitno istraživanje antičkog brodoloma na Paklenim otocima, *Obav. Hrv. arh. dr. 19 (1987) 3*, 39–40.

M. ORLIĆ, Rekognosciranje podmorja oko otoka Palagruže, *Obav. Hrv. arh. dr. (1988)* 3, 42–44.

H. A. ORMEROD, Piracy in the Ancient World. An Essey on Mediterranean History[2]. Liverpool 1978.

A. D'ORS, Sobre la *lex metalli Vipascensis II. Riv. inter. dir. Rom. e ant., 2 (1951)* 127–133.

A. D'ORS, Epigrafia = Epigrafia iuristica de la Espana Romana, Madrid 1953.

I. OSTOJIĆ, Povlja = Spomenici u Bujama, Povlja – povijesni prikaz, Split 1968.

F. OSWALD – T. D. PRYCE, *Terra Sigillatta* = An Introduction to the Study of *Terra Sigillatta*, London 1966.

A. OXE – H. COMFORT, Corpus = Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata. Bonn 1968.

A. PALAVESTRA, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd 1984.

A. PALAVESTRA, Ćilibar = Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. Beograd 1993.

S. PANCIERA, Aquileia = Vita economica di Aquileia in čta romana. Aquileia 1957.

F. PAPAZOGLU, Le *municipium Malvesiatium* et son territoire. *Živa ant. (1957) 1*, 114–122.

F. PAPAZOGLU, Les origines et la destinée de l'état Illyrien: Illyrii proprie dicti. *Historia 14 (1965)* 143–179.

F. PAPAZOGLU, Plemena = Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *Djela ANUBiH XXX, Cent. balk. isp. knj. 1*, Sarajevo 1969.

F. PAPAZOGLU, Tribes = The Central Balkan Tribes in Pre- Roman Times: Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians, Amsterdam 1978, 136.

F. PAPAZOGLU, O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca. *God. Cent. balk. isp. XXX/28 (1992–1997)* 97–104.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. *Starinar n. s. 11 (1960)* 21–45.

M. D. PARKER, The Roman Legions[3], Cambridge 1961.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, Les Illyriens an contact de Grecs. *Arch. Iug. 5 (1964)* 61–81.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, Mala Gruda, Tivat – Tumul ranog brončanog doba, *Arh. preg. 13 (1971)* 21–23.

M. PAROVIČ-PEŠIKAN, Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj. *Starinar 28–29 (1977–78) 1979*, 19–67.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, A New Find of Arhaic Ceramic from Herzegovina. *Starinar 43–44 (1992–1993) 1994*, 129–137.

E. PAŠALIĆ, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa. *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 345–348.

E. PAŠALIĆ, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini. *Glas. Zem. muz. 8 (1953)* 276–287.

E. PAŠALIĆ, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini. *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 47–75.

E. PAŠALIĆ, Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana. *Pregled, 7–8* Sarajevo 1954, 73–79.

E. PAŠALIĆ, Questiones de bello dalmatico-pannonicioque (a. 6–9 n. ae.). *God. Ist. druš. Bos. Herc. 8 (1956)* 245–300.

E. PAŠALIĆ, Rimska cesta od Podrasničkog polja do Banjaluke. Naše *star. 3 (1956)* 239–244.

E. PAŠALIĆ, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. *Glas. Zem. muz. 14 (1959)* 113–135.

E. PAŠALIĆ, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. *Arch. Iug. 3 (1959)* 61–73.

E. PAŠALIĆ, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

E. PAŠALIĆ, Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen limes an der Donau. *Arh. rad. raspr. 3 (1963)* 167–176.

E. PAŠALIĆ, Production of Roman Mines and Iron-works in West Bosnia. *Arch. Iug. 6 (1965)* 81–88.

E. PAŠALIĆ, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere. *Kult. ist. Bos. Herc.* Sarajevo 1966, 169–300.

E. PAŠALIĆ, Polozenie rudokopov v rimskih rudnikah na teritorri provincii Dalmacii. *Akad. nauk SSSR. Otdel. istor.* Moskva 1967, 51–56.

E. PAŠALIĆ, Rolle und Bedeutung der römischen Eisenbergwerke in Westbosnien für den pannonischen Limes. *Stud. zu den Militärgr. Roms. Beihefte der Bonner Jahrbücher, 19 (1967)* 127–130.

E. PAŠALIĆ, Sabrano djelo, Srajevo 1975.

E. PAŠALIĆ, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kult. ist. Bos. Herc.*[2], Sarajevo 1984, 191–308.

V. PAŠKVALIN, Bronzana votivna ruka iz Sasa. *Glas. Zem. muz. 15–16 (1960–1961)* 203–209.

V. PAŠKVALIN, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *Glas. Zem. muz. 18 (1963)* 127–153.

V. PAŠKVALIN, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana. *Glas. Zem. muz. 24 (1969)* 165–168.

V. PAŠKVALIN, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba. *Glas. Zem. muz. 25 (1970)* 19–28.

V. PAŠKVALIN, Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. *Glas. Zem. muz. 29 (1974)* 289–293.

V. PAŠKVALIN, Tombeaux antiques tardifs de Jajce. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 5 (1975)* 69–80.

V. PAŠKVALIN, Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. *Glas. Zem. muz. 29 (1976)* 289–293.

V. PAŠKVALIN, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine. *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 139–157.

V. PAŠKVALIN, O staklu iz rimskog doba u istočnoj Hercegovini. *Tribunia 3 (1977)* 99–122.

V. PAŠKVALIN, Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibele i Dionisa. *Zbor. Arh. dr. Bos. Herc. 1,* Sarajevo 1983, 167–177.

V. PAŠKVALIN, Stele = Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz muzeja na Humcu kod Ljubuškog. u: *100 godina Muzeja na Humcu (1884–1984),* Ljubuški 1985, 119–131.

V. PAŠKVALIN, Dva reljefa s prikazom boga Liber iz jugozapadne Bosne. *Glas. Zem. muz. 40/41 (1985/1986)* 61–70.

V. PAŠKVALIN, O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. *Materijali XXII. Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije.* XII kongres arheologa Jugoslavije Novi Sad 1984, Novi Sad 1986, 153–161.

V. PAŠKVALIN, Starokršćanska bazilika na Grudinama u Bugojnu. *Nova obzorja 8 (1990)* 43–51.

V. PAŠKVALIN, Arheološko nalazište Ograje u Putovićima kod Zenice. *Glas. Zem. muz. 45 (1990).*

LITERATURA

V. PAŠKVALIN, Prozorska tranzena sa starokršćanske crkve na Grudinama u Bugojnu. *Napredak. Hrvatski narodni kalendar 1991,* 194–200.

V. PAŠKVALIN, Ulomak = Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 209–219.

V. PAŠKVALIN, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba. *Glas. Zem. muz. 47 (1992– 1995), 1996,* 93–116.

K. PATSCH, Rimska cesta u kotaru srebreničkom. *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 239–245.

C. PATSCH, Bericht über eine Reise in Bosnien. *Arch. epigr. Mitt. 16 (1893)* 75–93; 125–141.

K. PATSCH, Novi i revidirani natpisi. *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 341–358.

K. PATSCH, Rimske starine iz Goražda. *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 53–56.

K. PATSCH, Sandžak novopazarski u rimsko doba. *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 465–490.

K. PATSCH, Epigrafski nahogjaji iz god. 1896. *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 573–586.

C. PATSCH, Kleine römische Funde und Beobachtungen. I Die Vrbasebene Skoplje in römischer Zeit. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1895)* 237–242.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 243–295.

C. PATSCH, Die griechischen Münzen des bosnisch-hercegovinischen Landesmuseums. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 113–128.

C. PATSCH, Japodi. *Glas. Zem. muz. 8 (1896)* 113–139.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphissche Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 177–241.

C. PATSCH, Dalmacija i Dacija. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 665–673.

C. PATSCH, Die griechisch – römische Privatsammlungen Bosniens und der Hercegovina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 173–176.

K. PATSCH, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 177–241.

C. PATSCH, Mali rimski nahogjaji i posmatranja. I Skopaljsko polje na Vrbasu u rimsko doba. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 511–516.

K. PATSCH, Novi spomenici iz Županjac – Delminiuma. *Glas. Zem. muz. 9 (1897)* 227–243.

K. PATSCH, Japodi. *Glas. Zem. muz. 10 (1898)* 335–364.

C. PATSCH, Rimska nalazišta u kotaru novljanskom. *Glas. Zem. muz. 10 (1898)* 493–501.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 6 (1899)* 154–273.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 7 (1900)* 33–166.

C. PATSCH, Die Lika = Die Lika in der römischen Zeit, Wien 1900.

K. PATSCH, Nahogjaji novca. I. Iz numizmatičkog kabineta i isusovackog kolegija u Skadru. *Glas. Zem. muz. 12 (1900)* 543–545.

C. PATSCH, Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine. *Glas. Zem. muz. 12 (1900)* 169–199.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 61–131.

K. PATSCH, Nahogjaji novca. *Glas. Zem. muz. 14 (1902)* 391–438.

C. PATSCH, Untersuchungen der römischen Provinz Dalmatia. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 222–226.

C. PATSCH, Die Saveschiffahrt in der Kaiserzeit. *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb.* 139–141.

C. PATSCH, Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 151–182.

C. PATSCH, Arheološko – epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. *Glas. Zem. muz. 19 (1907)* 431–470.

C. PATSCH, Narona = Zur Geschichte und Topographie von Narona. *Schrift. d. Balkan-komm. Antiqu. Abt. Kais. Akad. d. Wiss.* Wien 1907.

C. PATSCH, Thrakische Spuren an der Adria. *Jh. Österr. Arch. Inst. 10 (1907) Bb* 169–174.

C. PATSCH, Aus Doclea. *Jh. Österr. Arch. Inst. 11 (1908) Bb* 103–104.

C. PATSCH, Kleine Untersuchungen in und um Narona. *Jb. Altkde 2 (1908) J. 2–3,* 87–117.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1909)* 104–183.

C. PATSCH, Prilozi našoj rimskoj povijesti. *Glas. Zem. muz. 22 (1910)* 177–208.

C. PATSCH, Bosnien und Hercegovina in römischer Zeit. Sarajevo 1911.

C. PATSCH, Archäologisch – epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 12 (1912)* 68–167.

K. PATSCH, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. *Glas. Zem. muz. 26 (1914)* 141–229.

C. PATSCH, Herzegowina = Die Herzegowina einst und jetzt. *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria*, Wien 1922.

C. PATSCH, Donauraum = Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil.-hist. Kl., Sitzungsb. 217, Bd. 1, Abhand.*, Wien – Leipzig 1937.

C. PATSCH, Lika = Lika u rimsko doba, Gospić 1990.

C. PATSCH, Narona = Povijest i topografija Narone, Metković 1996.

U. PAUSE-DREYER, Albanien = Münzprägung in Illyrien. *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz a/R 1988, 85–90.

M. PAVAN, Pannonia Superior = La provincia Romana della Pannonia Superior. *Atti Acad. naz. Linz., Memorie Class. Sc. morali; stor. filol. Ser. VIII, vol. VI, Fasc. 5,* Roma 1955.

M. PAVAN, Dalmazia = Ricerce sulla provincia Romana di Dalmazia. *Ist. Ven. Sc. Lett., Atti Mem. XXXII*, Venezia 1958.

M. PAVAN, Dall'Adriatico = Dall'Adriatico al Danubio: i problemi di tradizione indiretta. Padova 1991.

I. PEDIŠIĆ, Antički sarkofazi u Skradinu i bližoj okolici. *Izdanja HDA-a 19 (1998)* 131–142.

E. PEGAN, Najdba numidijskih novcev iz okolice Obrovca u srednji Dalmaciji. *Vjes. arh. hist. dalm. 61 (1959)* 154–156.

E. PEGAN, Najdba damastionskih staterjev. *Argo 1 (1962)* 25–26.

E. PEGAN, Der Fund der römischen Aurei aus Zvonigrad bei Bakovići (Fojnica). *Argo 3 (1964)* 75–76.

E. PEGAN, Die antiken Prägstempel aus Jugoslavien. *Atti Cong. int. num. Roma 11–16. settembre 1961, vol. 2,* Roma 1965, *vol. 11*, 435–441.

A. PELLEGRINO, I navicularii maris Hadriatici ad Ostia. *Miscellanea greca e romana 11 (1987)* 229–236.

N. PETRIĆ, Komunikacije u prethistoriji Jadrana. Putevi i komunikacije u praistoriji. *Materijali 16 (1980)* 21–42.

N. PETRIĆ, Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu. *Diadora 9 (1980)* 197–204.

N. PETRIĆ, Pretpovijest jadranskog pomorstva. Arheološki podaci, fragmenti sadržaja. *Adrias. 4–5 (1993–94)* 3–9.E. PETROVA, Pajonija i Damastion. *ŽA 9 (1991)* 188–193.

N. PETRIĆ, Pretpovijest Trogira. *Diadora 14 (1992) 23–38.*

J. PETROVIĆ, Numizmatičke novosti. Ad Damastion. *Numizmatičar 2 (1925)* 33–37.

J. PETROVIĆ, Smjena kultura na Lašvi. *Napredak. Kalendar,* Sarajevo 1947.

J. PETROVIĆ, Rimski novac iz Obudovca. *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 181–197.

J. PETROVIĆ, Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa. *Glas. Zem. muz. 15–16 (1960–61)* 229–234.

P. PETROVIĆ, Paleografija = Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji. Beograd 1975.

K. E. PETZOLD, Rom und Illyrien. Ein Beitrag zur römischen Außenpolitik im 3. Jahrhundert. *Historia 20 (1971)* 199–223.

H. G. PFLAUM, Les Procurateurs = Les Procurateurs Ecquestres sous le Haut - Empire Romain, Paris 1950.

H. G. PFLAUM, Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana. *Libyca. 3 (1955)* 123–154.

H. G. PFLAUM, Les Carrierès = Les carrierès procuratoriennes équestres sous le Haut - Empire romain, Paris 1960, 1961.

G. PICCOTTINI, Die Stadt auf dem Magdalenensberg – ein spätkeltisches und frührömisches Zentrum im südlichen Noricum. *ANRW II 6,* Berlin – New York 1977, 263–301.

K. PINK, Ostkelten = Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nahbarn. *Diss. Pann., Ser. II, Fasc. 15,* Budapest 1939.

K. PINK, Lokale Prägungen aus Sinus Rhizonicus. *Serta Hoffilleriana,* Zagreb 1940, 527–535.

D. PINTEROVIĆ, Mursa u svjetlu novih izvora i novije literature, *Osj. zbor. 11 (1969).*

K. PINTNER, Apollonia- i Dyrrhachium- novci iz moje zbirke. *Glas. Zem. muz. 16 (1904)* 237–243.

R. PLANT, Types = Greek Coin Types and their Identification, London 1979.

L. POGATSCHNIK, Stari rudokopi u Bosni. *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 125–130.

L. POGATSCHNIK, Alter Bergbau in Bosnien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 152–157.

E. POLOMÉ, Balkan Languages (Illyrian, Thracian and Daco-Moesian). *CAH III/1.* Cambridge 1982, 866–888.

Z. PONGRACZ, Instrumenta = Stempel und Inschriften auf Lampen. *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog.* Pécs 1991, 31–33.

LJ. POPOVIĆ, Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956.

LJ. POPOVIĆ, Srebrno posuđe iz nekropole kod Trebeništa. *Živa ant. 8 (1958) 1,* 149–154.

LJ. POPOVIĆ, Keltoi = Trebenište, Novi Pazar, Pećka Banja. *Keltoi. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije,* Ljubljana 1983, 29–30.

LJ. B. POPOVIĆ, Halkidski šlem iz nekropole kod Trebeništa. *Zbor. Nar. muz. Beog. 4 (1964)* 85–88.

LJ. B. POPOVIĆ, Helenistički reljefni pehari iz Grčke zbirke Narodnog muzeja. *Zbor. Nar. muz. Beog. 12 (1986)* 105–112.

M. POPOVIĆ, Crkvina u Paniku, *Glas. Zem. muz. 27–28 (1972–73) 1973,* 347–363.

M. POPOVIĆ, Crkvina Panik. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. Landesm. 6 (1979)* 249–270.

P. POPOVIĆ, Novac = Novac Skordiska. Novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV do I v. pr. n. e. Le monnayage des Scordisques. Les monnaies et la circulation monétaire dans le centre des Balkans IVe-Ier s. av. n.č., Beograd – Novi Sad 1987.

V. POPOVIĆ, Les masques auréraires de la nécropole archaique de Trebenište. *Arch. Iug. 5 (1964)* 33–44.

V. POPOVIĆ, O poreklu grčkih arhajskih predmeta iz nekropole kod Trebeništa sa posebnim osvrtom na problem zlatnih maski. *Starinar 15–16 (1964–1965)* 15–30.

C. PRASCHNIKER, Durazzo. *Jh. Österr. Arch. Inst. 21/22 (1922/24) Bb* 203–223.

C. PRASCHNIKER, Zur Topographie von Dyrrachium. *Jh. Österr. Arch. Inst. 23 (1926) Bb* 231–239.

C. PRASCHNIKER, Zu den Funden von Trebenischte. *Jh. Österr. Arch. Inst. 27 (1932)* 106–114.

C. PRASCHNIKER – A. SCHOBER, Forschungen = Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien 1919.

A. v. PREMERSTEIN – N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 3 (1900) Bb* 103–178.

F. PRENDI, Materiale te kultures ilire te zbulueme ne Shqiperine e veriut. *Bul. Univ. shtet. Skoq. (1958)* 2, 109–136.

F. PRENDI – K. ZHEKU, La ville illyrienne de Lissus son origine et son systeme de fortifications. *Iliria 2 (1972)* 239–268.

F. PRENDI, Considration sur le dveloppement urbain de Lissus (fin du IVe-Ier siecles av. n. e.). *Iliria 16 (1986) 1*, 57–66.

F. PRENDI – K. ZHEKU, Rreth zhvillimit urbanistik te Lisit. *Iliria 16 (1986) 1*, 57–66.

K. PRIJATELJ, Kasnoantička palača u Polačama na otoku Mljetu, *Arhitektura 25–27 (1949) 3*, 89–93

G. PROTIĆ, Nalaz antičkih sidara na otoku Visu, *Obav. Hrv. arh. dr. 16 (1984) 3*, 45

N. PURCELL, Wine and Wealth in Ancient Italy. *Jour. Rom. St. 75 (1985)* 1–19.

I. PUŠIĆ, Glogovik, Kuti, Herceg Novi – Ilirska gomila. *Arh. preg. 4 (1962)* 76–79.

H. QUIRING – G. BERG – F. FRIEDENSBURG, Gold = Das Gold. Die metallischen Rohstoffe 3. Stuttgart 1940.

H. QUIRING, Geschichte = Geschichte des Goldes. Die Goldenen Zeitalter in ihrer kulturellen und wirtschaftlichen Bedeutung. Stuttgart 1948.

F. RAČKI, O dalmatinskih i ilirskih novcih najstarije dobe. *Rad JAZU 14 (1871)* 45–87.

D. R. Inschriften aus Serajevo. *Arch. epigr. Mitt. 13 (1890)* 210.

D. RADIĆ, Potirna na otoku Korčuli. *Obav. Hrv. arh. dr. 21 (1989) 3*, 45–46.

F. RADIĆ, Ostanci rimske naselbine u selu Lumbardi na otoku Korčuli. *Starinar 4 (1887)* 10–24

I. RADIĆ, o. Saplun / Lastovo. Antički brodolom. *Arh. preg. 29 (1988)* 120–121.

I. RADIĆ, Olovne prečke antičkih sidara – dva nova nalaza iz podmorja otoka Visa. *Diadora 12 (1990)* 65–78.

I. RADIĆ, Rekognosciranje jadranskog podmorja na području Republike Hrvatske tijekom 1990. godine. *Obav. Hrv. arh. dr. 23 (1991) 1*, 29–30.

V. RADIMSKY, Dva rimska kamena iz okolice Srebreničke. *Glas. Zem. muz. 1 (1889)* 44–46.

V. RADIMSKY, O nekojim prehistoričkim i rimskim gragjevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni. *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 431–445.

V. RADIMSKY, Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi. *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 1–19.

V. RADIMSKY, Arheološke crtice. *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 119–120

V. RADIMSKY, Dalji predmeti nagjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja. Glas. *Zem. muz. 4 (1892)* 190–192.

V. RADIMSKY, Majdanska gradina, novo nalazište latenskih bronzova u Bosni. *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 231–235.

V. RADIMSKY, Prekopavanja u Domaviji kod Srebrenice god. 1891. *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 1–24.

V. RADIMSKY, Die Gradina von Majdan, ein neuer Fundort von la Tčne – Bronzen in Bosnien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 180–183.

W. RADIMSKY, Die römische Befestigung auf der Crkvenica und das Castrum bei Doboj. *Wiss. Mitt. Bos. Herc. 1 (1893)* 264, sl. 6.

V. RADIMSKY, Generalbericht über die bischerigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradiska bei Srebrenica. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 218–253.

V. RADIMSKY, Nekropola na Jezerinama u pritoci kod Bišća. *Glas. Zem. muz. 5 (1893)* 37–92, 237–308, 369–466, 575–636.

V. RADIMSKY, Prähistorische und römische Ruinen und Bauwerke im Flussgebiet der Sana. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 203–217.

V. RADIMSKY, Das Bišćepolje bei Mostar. Archäologisch-topographische Studie. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 2 (1894)* 3–34.

V. RADIMSKY, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893. *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 1–47.

V. RADIMSKY, Starine kotara županjačkog u Bosni. *Glas. Zem. muz. 6 (1894)* 282–319.

V. RADIMSKY, Arheološke crtice. *Glas. Zem. muz. 7 (1895)* 217–228.

V. RADIMSKY, Die römische Ansiedlung von Majdan bei Varcar Vakuf. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 3 (1895)* 248–256.

V. RADIMSKY, Bericht über die Ausgrabungen von Domavia bei Srebrenica in den Jahren 1892 und 1893. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 202–242.

V. RADIMSKY, Die Gradina Cungar bei Cazin. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 73–93.

V. RADIMSKY, Die vorgeschichtliche und römischen Alterthümer des Bezierkes Zupanjac in Bosnien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 4 (1896)* 135–169.

V. RADIMSKY, Archäologische Tagebuchblätter. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 5 (1897)* 262–275.

V. RADIMSKY – M. HOERNES – F. FIALA, Butmir = Die neolitische Station von Butmir, I-II, Wien 1895–1898.

M. RADIVOJAC, Mezeji. Panonsko pleme u sjeverozapadnoj Bosni. *Zbor. kraj. muz. 7 (1983)* 111–133.

Z. RAKNIĆ, Kultna slika Silvana s područja Liburna. *Diadora 3 (1965)* 85–90.

J. RAMIN, La technique des Anciens. *Latomus 153*, Bruxelles 1977.

M. RAMOVIĆ, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka. *Članci i građa 4 (1960)* 34–42.

M. RAMOVIĆ, Rudnici = Stari rudnici, Sarajevo 1981.

Ž. RAPANIĆ, Antički brod s teretom keramike kod Vignja. *Zbor. otoka Korč. 2 (1972)* 141–147.

Ž. RAPANIĆ, Viganj na Pelješcu – ostaci antičkog broda. *Arh. pregl. 14 (1972)* 79–80.

D. RATHBONE, Italian wines in Roman Egipt. *Opus. Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichita 2 (1983)* 81–98.

R. RAU, Zur Geschichte des pannonisch-dalmatinischen Krieges der Jahre 6–9 n. Chr. *Klio 19 (1925)* 313–346.

B. RAUNIG, Rimska ciglarska peć u selu Ljusini kod Bosanske Krupe. *Zbor. kraj. muz. 6 (1974)* 203–214.

S. REBENICH, Hieronymus = Hieronymus und sein Kreis. Stuttgart 1992.

J. REMESAL-RODRIGUEZ, Ölproduktion und Ölhandel in Baetica: Ein Beispil für die Verbindung archäologischer und historischer Forschung. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 2 (1983)* 2, 91–111.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prozor, Otočac, Luka-antički Arupium. *Arh. pregl. 16 (1974)* 74–78.

A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 121–140.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali. *Numizmatika 5 (1953)* 3–9.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Nova solinska turnjača sjeverno od Foruma. *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953)* 205–212.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju. *Arh. vest. 4 (1953)* 211–226.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata. *Glas. Zem. muz. 10 (1955)* 5–40.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Oko datiranja zoomorfna nakita iz goričke ostave. *Peristil (1957)* 29–38.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Monnaies = Quelques remarques sur les monnaies de Dalmatie. *Actes. Cong. int. de num., Paris 6–11 juillet 1953, tom II,* Paris 1957, 83–87.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ballaios et Pharos. Contribution a la typologie et ŕ l'iconographie des monnaies gréco-illyrienes. *Arch. Iug. 5 (1964)* 83–92.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *P. Cornelius Dolabella* legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis. Problčmes de chronologie. *Akte des IV. Internat. Kongr. für griech. und latein. Epigr.,* Wien, 17. bis 22. September 1962, Wien 1964, 338–347;

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prolegomena ilirskoj numografiji. *God. Cent. balk. isp. III/1 (1965)* 77–94.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja. *Vjes. arh. hist. dalm. 68 (1966)* 133–141.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora. *Hist. zbor. 19–20 (1966–67)* 295–310.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina. *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 339–356.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ein Beitrag zu den Emissionen der Silberminzen des illyrischen König Ballaios. *Num. vij. 14 (1967)* 1–6.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prilog emisijama srebrnog novca ilirskog kralja Baleja. Uz dva neobjavljena primjerka. *Num. vij. 14 (1967)* 1–6.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Novi Dolabelin »terminacijski natpis« iz okolice Jablanca. *Vjes. Arh. muz. Zag. 3 (1968)* 63–73.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Einige Fragen betreffend die Typologie und Chronologie der Münzen des illyrisschen Königs Genthios. *Num. vij. 16 (1969)* 1–7.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Einige Fragen betreffend die Typologie und Chronologie der Münzen des illyrisschen Königs Genthios. *Num. vij. 17 (1970)* 1–10.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Adriatica = *Iónios »to génos Illyriós«* i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu. *Adriatica praehistorica et antiqua,* Zagreb 1970, 347–376.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Onomasticom Riditinum.* Ilirske onomastičke studije III. *Živa ant. 21 (1971)* 159–174.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *Vjes. Arh. muz. Zagreb 6–7 (1972–73)* 260–264.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Monnaies des rois illyriens au Museé archéologique de Zagreb. *Vj. Arh. muz. Zagreb 6–7 (1972–73)* 253–267.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Frappe = L'atelier monetaire de Rhizon et ses èmissions. *Actes du simposium: Frappe et atelers monetaires dans l'antiquité et moyen âge,* Beograd 1976, 35–46.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule. *Diadora 9 (1980)* 229–250.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike. u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa, 14.–17. april 1980,* 73–88.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri između barabarskog i helenskog svijeta. *Rad JAZU 20 (1981)* 1–19.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Prilog nekim neriješenim pitanjima ilirske numografije. *Num. vij. 26 (1983)* 6–15.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Carmina epigraphica, Split 1987.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja Manijskog zaljeva. *Adrias 2 (1988)* 5–19.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Iliri = Iliri i antički svijet. Ilirološke studije, Split 1989.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike. iz: *Antički teatar na tlu Jugoslavije. Saopštenja sa naučnog skupa, 14.-17. april 1980,* 73–88; u: Antička Salona, Split 1991, 255–267.

R. A. RICHARD, The Mining of the Romans in Spain. *Jour. Rom. St. 18 (1928)* 129–143.

I. A. RICHMOND, Britain = Roman Britain and Roman Military Antiquites, Oxford 1955.

M. St. RIZNIĆ, Starinski ostaci u srezu zviškom (okr. požarevački). *Starinar 5 (1888) 1,* 31–39.

G. RODENWALDT, Ein attischer Jagdsarkophag in Budapest, u: Katalog izložbe u povodu svečanog otvaranja Konzulata Savezne Republike Njemačke u Splitu: *Atički sarkofag s prikazom Lova Budapest-Split,* Split 1992, 39–50.

E. RODRIGUEZ-ALMEIDA, Graffiti e produzione anforaria della Betica. *The Inscribed Economy. Produktion and distribution in the Roman empire in the light of instrumentum domesticum* (ed. W. V. HARRIS), Ann Arbor, Mi 1992, 95–106.

Roman Pannonia = The Archaeology of Roman Pannonia. (ed. A. LENGYEL – G. T. B. RADAN) Budapest 1980.

E. RÖMER-MARTIJNSE, Instrumenta = Blei in Antike. *Instrumenta inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog,* Pécs 1991, 46–48.

V. ROSENBERGER, *Bella et expeditiones = Bella et expeditiones.* Die antike Terminologie der Kriege Roms, Stuttgart 1992.

L. ROSSI, Column = Trajan's Column and the Dacian Wars, London 1971.

M. ROSTOWZEW, Staatspacht = Geschichte der Staatspacht in der römischen kaiserzeit bis Diocletian. Leipzig 1902.

B. M. ROSTOWZEW, Studien = Studien zur Geschichte des römischen Kolonates, Leipzig – Berlin 1910.

M. ROSTOVTZEFF, Gesellschaft = Gesellschaft und Wirtschaft in römischen Kaiserreich I, Leipzig 1929.

M. ROSTOVTZEFF, History = The Social and Economic History of the Roman Empire I. Oxford 1963.

B. ROTHENBERG – F. GARCIA PALOMERO – H.-G. BACHMANN – J. W. GOETHE, The Rio Tinto Enigma. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas I. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985,* Madrid 1989, 57–70.

J. ROUGÉ, Commerce = Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain. Paris 1966.

M. M. ROXAN, Diplomas = Roman Military Diplomas 1954–1977. *University of London, Institute of Archaeology, Occassional Publication No. 2,* London 1978.

J. C. RUBRIGHT, Lamps = Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica. *Sirmium III,* Beograd 1973, 45–81.

A. RÜCKER, Goldvorkommen = Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien, Wien 1896.

A. RÜCKER, Silberbergbau = Einiges über Blei und Silberbergbau bei Srebrenica in Bosnien. Wien 1901.

I. RUSSU, Illirii = Illirii. Istoria, limba si onomastica romanizarea, Bucuresti 1969.

E. de SACKEN, Neuere Erwerbungen der Antikensammlung des A. h. Kaiserhauses. *Arch. epigr. Mitt. 3 (1897)* 126–152.

R. SALATA, Il ripostiglio di denari della republica romana scoperto ad Ossero. *Rev. Belge de Numism.,* Bruxelles 1901, 5.

A. V. SALLET, Beschreibung = Beschreibung der antiken Münzen I, Berlin 1888.

J. B. SALMON, Corinth = Wealthy Corinth. A History of the City to 338 B. C., Oxford 1984

Fr. SALVIAT, Le vin de Thasos. Amphores, vin et sources écrites. *Bull. de corresp. hellén. Suppl. XIII (1986)* 145–195.

R. de SALVO, Corpora = Economia privata e pubblici servizi nell'Imperio Romano. I corpora naviculariorum. Samperi-Messina 1992.

P. SALWAY, Britain = Roman Britain, Oxford 1981.

M. SANADER, Vilicus – Prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika, *Opusc. arch. 19 (1995)* 97–109.

M. SANADER, Prilog istraživanju upravljanja rimskim imanjima. *Histria Antiqua 1 (1995)* 169–173.

M. SANADER, Novi aspekti božice Terra mater. *Opusc. arch. 20 (1996)* 119–130.

M. SANADER, Tragovi Vulkanova kulta u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 257–268.

F. J. SANCHEZ-PALENCIA, La explotacion del oro en la Hispania romana. Su inicios y precedentes. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II.* Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985, Madrid 1989, 35–53.

B. SARIA, Iz numizmatičke zbirke Narodnog muzeja u Beogradu. Damastionske tetradrahme iz Kutine. *Starinar 3 (1924–25)* 97–99.

A. SCHALLMAYER, Corpus = Der römische Weihebezirk von Osterburken I. Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier – Inschriften des Römischen Reiches. Stuttgart 1990.

U. SCHILLINGER-HÄFELE, Datierung = *Consules, Augusti, Caesares.* Datierung von römischen Inschriften und Münzen, Stuttgart 1986.

J. SCHLOSSER, Beschreibung I = Beschreibung der altgriechischen Münzen I. Thessalien, Illyrien, Dalmatien und die Inseln des Adriatischen Meeres. Epeiros, Wien 1893.

H. SCHNEIDER, Republik = Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik, Darmstadt 1976.

H. SCHNEIDER, Kaiserzeit = Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1981.

R. v. SCHNEIDER, Bericht über eine Reise in Dalmatien. II. Über die bildlichen Denkmäler Dalmatiens. *Arch. epigr. Mitt. 9 (1885)* 31–84.

F. SCHOENBAUER, Beitrage zur Geschichte der Bergbaurechts. *Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte.* München 1929, 1–158.

W. SCHULTZE, Eigennamen = Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. *Abh. d. könig̣. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Philol.-hist. Kl., N. F. Bd. V, Nr. 5.*, Berlin 1933.

D. SERGEJEVSKI, Epigrafski nalazak u Šipovu. *Glas. Zem. muz. 38 (1926)* 155–158.

D. SERGEJEVSKI, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog Polja. *Glas. Zem. muz. 39 (1927)* 255–267.

D. SERGEJEVSKI, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 79–97.

D. SERGEJEVSKI, Epigrafski i arheološki nalasci. *Glas. Zem. muz. 42 (1930)* 157–167.

D. SERGEJEVSKI, Nalaz rimskog novca kod Livna. *Glas. Zem. muz. 42 (1930)* 119–132.

D. SERGEJEVSKI, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje. *Glas. Zem. muz. 43 (1931)* 19–23.

D. SERGEJEVSKI, Spätantike Denkmäler aus Zenica. *Glas. Zem. muz. 44 (1932)* 35–56.

D. SERGEJEVSKI, Rimski spomenici iz Bosne (I). *Spom. Srp. kralj. akad. 77 (1934)* 1–28.

D. SERGEJEVSKI, Rimska groblja na Drini. *Glas. Zem. muz. 46 (1934)* 11–41.

D. SERGEJEVSKI, Aquae S... bei Sarajevo. *Novitates Musei Saraievoensis 13 (1936)* 1–5.

D. SERGEJEVSKI, Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice. *Glas. Zem. muz. 48 (1936)* 4–14.

D. SERGEJEVSKI, Rimski spomenici iz Bosne. *Spom. Srp. kralj. akad. 88 (1938)* 3–33.

D. SERGEJEVSKI, Arheološki nalazi kod Bihaća i Bos. Novog. *Glas. Zem. muz. 51 (1939)* 7–14.

D. SERGEJEVSKI, Rimski natpisi iz Bosne, Užickog kraja i Sandžaka. *Spom. Srp. kralj. akad. 93 (1940)* 133–160.

D. SERGEJEVSKI, Rimski nadpisi novi i revidirani. *Glas. Zem. muz. 52 (1940)* 15–26.

D. SERGEJEVSKI, Epigrafske bilješke. *Glas. Zem. muz. 53 (1941)* 3–10.

D. SERGEJEVSKI, Archäologische Forschungen in Bosnien in der Jahren 1920–1940. *Südostdeutsche Forschungen 8 (1943)* 156–177.

D. SERGEJEVSKI, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. *Glas. Zem. muz. 2 (1947)* 13–50.

D. SERGEJEVSKI, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja. *Glas. Zem. muz. 3 (1948)* 167–187.

D. SERGEJEVSKI, Nekoliko rimskih reljefa iz centralne Bosne. *Zbornik Gavril Kacarov, Sofija 1950,* 81–87.

D. SERGEJEVSKI, Doba rimske vladavine. u: *Kult. ist. Bos. Herc.*, Sarajevo 1955, 55–112.

D. SERGEJEVSKI, Epigrafski nalazi iz Bosne. *Glas. Zem. muz. 12 (1957)* 109–125.

D. SERGEJEVSKI, Žrtvenik Dolihena i Kasija. *Glas. Zem. muz. 20 (1965)* 7–15.

C. SESTIERI, Contributi allo topografia dell'Albania antica. *Rend. Lincei, Sc. Morali 1949, S. VIII, vol. 4, fasc. 11–12 (1949)* 554–571.

V. SIMIĆ, Rudarstvo = Istorijski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951.

V. M. SIMIĆ – M. R. VASIĆ, La monnaie des mines romaines dans l'Illyricum. *Rev. num., VIe série T. 19 (1977)* 48–61.

B. SIRKS, Food = Food for Rome. The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople. Amsterdam 1991.

V. SKARIĆ, Apollo Tadenus. *Glas. Zem. muz. 38 (1926)* 101–104.

V. SKARIĆ, Römische Ansiedlung in Mala Rujiška. *Glas. Zem. muz. 40 (1928)* 99–108.

V. SKARIĆ, Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa i Fojnice. *Glas. Zem. muz. 47 (1935)* 23–34.

V. SKARIĆ, Sarajevo = Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Sarajevo 1937.

P. SKOK, Bereisung = Zweiter vorläufiger Bericht über die toponomastische Bereisung Dalmatiens. *Anzeiger der Phil.-hist. Klass. d. Wiener Akademie,* Wien 1914.

P. SKOK, Slavenstvo = Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I-II, Zagreb 1950.

B. SLAPŠAK, Tegula Q. Clodi Ambrosi. Opuscula Iosepho Kastelic Sexagenario dicata. *Situla 14–15 (1974)* 173–161.

V. SOKOLOVSKA, Pajonskoto pleme Agrijani i vrskite so Damastion. *Mac. acta arch. 11 (1987–1989) 1990,* 9–34.

H. SOLIN, Personennamen = Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch. Berlin – New York 1982.

S. SOPRONI, Limes = Die letzten Jahrzente des Pannonischen Limes. München 1985.

F. SPAHO, Turski rudarski zakoni. *Glas. Zem. muz. 25 (1913).*

M. P. SPEIDEL, Ausstellung = Jupiter Dolichenus. *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik Frankfurt am Main. 16. Dezember 1983 bis. 11. März 1984,* 138–144.

D. SREJOVIĆ, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961–1962. *Članci i građa 6 (1965)* 1–48.

D. SREJOVIĆ – C. MARKOVIĆ, A Find from Lisjevo Polje near Ivangrad. *Arch. Iug. 20–21 (1980–81)* 70–79.

D. SREJOVIĆ – A. CERMANOVIĆ, Rečnik = Rečnik grčke i rimske mitologije, Beograd 1987.

A. STARAC, Morfologija sjeverojadranskih amfora: Primjeri iz Istre. *Diadora 16–17 (1995)* 135–162.

A. STARAC, Napomene o amforama Dressel 6 B. *Izdanja Hrv. arh. dr. 18 (1997)* 143–161.

B. STECH, Senatores = Senatores Romani qui fuerint inde a Vespasiano usque ad Traiani exitum, Leipzig 1912.

A. STENICO, Ceramica, Arte e civilta romana nell'Italia settentrionale. Katalog 2. Bologna 1965.

S. W. STEVENSON – C. ROACH SMITH – F. W. MADDEN, Dictionary = A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial 2, London 1964.

P. STICOTTI, Die römische Stadt Doclea in Montenegro, Wien 1913.

A. STIPČEVIĆ, Oruđa za rad kod Ilira. *Diadora 2 (1960–1961) 1962,* 135–178.

A. STIPČEVIĆ, O nalazu Spondylusa iz Ražanca uz problem porijekla podunavskog spondylusa. *Rad. Inst. JAZU Zad. 9 (1962)* 373–378.

J. STIPIŠIĆ, Znanosti= Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi. Zagreb 1985.

DJ. STOJANOVIĆ-GABRIČEVIĆ, Konverzacija i rekonstrukcija halkidskog šlema iz nekropole kod Trebeništa. *Zbor. Nar. muz. Beograd 4 (1964)* 89–92.

L. STRACK, Untersuchungen = Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, T. I. Die Reichsprägung zur Zeit des Traian, Stuttgart 1931.

K. STROBEL, Dakenkriegen = Untersuchungen zu den Dakenkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in den Hohen Kaiserzeit, Bonn 1984.

K. STROBEL, Donaukriege = Die Donaukriege Domitians, Bonn 1989.

K. STROBEL, Krise = Das Imperium Romanum in '3. Jahrhundert'. Modell einer historischen Krise? Zur Frage Mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungschniten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr., Stuttgart 1993.

E. STURMS, Der ostbaltische Bernsteinhandel in der vorchristlichen Zeit. *Commentationes Balticae 1 (1954)* 167–205.

M. SUIĆ, Iskopavanje rimske *villae* u Maloj Proversi. *Vjes. arh. hist. dalm. 54 (1952)* 174–187.

M. SUIĆ, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. *Vjes. arh. hist. dalm. 55 (1953) 1956,* 71–97.

M. SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća. *Radovi Instituta JAZU u Zadru 2 (1955)* 273–296.

M. SUIĆ, Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu. *Rad JAZU 306 (1955)* 128–185.

M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera. *Zbor. Hist. inst. Zad. 2 (1956–57) 1,* 13–50.

M. SUIĆ, Arheološka istraživanja u mulinama na otoku Ugljanu. *Ljetopis JAZU 64 (1957) 1960,* 230–249.

M. SUIĆ, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca. *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Pos. Izd. Cent. balk. isp. 5/2 (1967)* 99–110.

M. SUIĆ, Nin = Antički Nin (*Aenona*) i njegovi spomenici. Povijest grada Nina, *Rad. Inst. JAZU Zad. 16–17 (1969)* 61–104.

M. SUIĆ, Zadarski otoci u antici. *Zbornik Zadarsko otočje 1 (1974)*, Zadar 1974, 47–64.

M. SUIĆ, Grad = Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.

M. SUIĆ, Zadar = Zadar u starom vijeku. *Prošlost Zadra I,* Zadar 1981.

M. SUIĆ, Hieronim Stridonjanin – građanin Tarsatike. u: *Rad JAZU 426 (1986)* 213–278.

M. SUIĆ, Tragurium marmore notum. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 285–295.

M. SUIĆ, MANIOS KOLPOS (Manijski zaljev). *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 269–282.

R. SYME, Tacitus II, Oxford 1958.

R. SYME, C. Vibius Maximus, Prefect of Egipt. *Historia 6 (1957)* 480–487.

R. SYME, *A. Jagenteufel. Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien von Augustus bis Diocletian. Gnomon 31 (1959)* 510–518.

R. SYME, C. Vibius Maximus, Prefect of Egipt. *Roman Papers 1 (1979)* 353–360.

R. SYME, Pollio, Saloninus, and Salonae. *Roman Papers 1 (1979)* 18–30.

R. SYME, The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan. *Roman Papers 1 (1979)* 1–17.

R. SYME, Les Grandes Routes balkaniques sous l'Empire romain. *Roman Papers 6 (1991)* 97–102.

R. ŠALABALIĆ, Eine umbrisch-etrurkische Inschrift aus Bosnien. *Arh. Iug. 8 (1967)* 35–45.

F. ŠANJEK, Spomenica = Angelo Bojanić, Spomenica dominikanskog samostana u Bolu, Bol 1976.

I. ŠARIĆ, Kamenolomi gdje su se u rimsko vrijeme izradivali sarkofazi. *Vjes. Arh. muz. Zag. 15 (1982)* 43–58.

I. ŠARIĆ, Tri antička spomenika s otoka Lopuda. u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području.* Znanstveni skup Dubrovnik, 1–4. X. 1984, *Izdanja Hrv. arh. dr. 12,* Zagreb 1988, 111–117.

I. ŠARIĆ, Dva nadgrobna spomenika. *Vjes. Arh. muz. Zag. 24–25 (1991–92)* 111–120.

I. ŠARIĆ, Antički kamenolom u Prozoru (Tehnologija vađenja kamena). *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru.* Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6–8. XII 1976, Zagreb 1980, 115–123.

J. ŠAŠEL, SEPETION. *Živa ant. 3 (1953)* 262–267.

J. ŠAŠEL, Caesernii. *Živa ant. 10 (1960)* 201–221.

J. ŠAŠEL, *E. Černkov, Municipium DD kod Sočanice. Dissertationes et monographiae 10 (1970) Pristina – Beograd. Arh. ves. 21/22 (1971)* 307–310.

J. ŠAŠEL, Die Limes – Entwicklung in Illyrien. *Actes du IXe congres sur les Frontières Romaines,* Bucuresti – Köln – Wien 1974, 193–199.

J. ŠAŠEL, Keltoi = Pregled plemen. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije, *Keltoi.* Ljubljana 1983, 111–116.

J. ŠAŠEL, Handbuch 1 = Die Donau- und Balkanprovinzen. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1,* Stuttgart 1990, 572–480.

J. ŠAŠEL, Opera selecta, Ljubljana 1992.

M. ŠAŠEL-KOS, Podoba = Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana 1986.

M. ŠAŠEL KOS, From the Tauriscan Gold Mine to the Goldenhorn and the Unusual Alpine Animal. *Studia mythologica Slavica 1 (1998)* 169–182.

F. ŠIŠIĆ, Povijest = Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925.

A. ŠKEGRO, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora). *God. Cent. balk. isp. XXIX/27 (1991)* 53–161.

A. ŠKEGRO, Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Pos. izd. ANUBiH XCV, Odj. društv. nauka 28,* Sarajevo 1991, 221–237.

A. ŠKEGRO, Ostava iz Matijevića i njezino značenje za klasifikaciju ofanzivnog oružja s delmatskih prostora. *Opusc. arch. 16 (1992)* 89–101.

A. ŠKEGRO, Rimski rudnički novac. *Opusc. arch. 18 (1994)* 173–180.

A. ŠKEGRO, Epigraphische Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, *Ztschr. Pap. Epigr. 101 (1994)* 287–298.

A. ŠKEGRO, Uskoplje = Uskoplje I. Uskoplje na Vrbasu od prapovijesti do kraja austrougarske uprave. Uskoplje 1996.

A. ŠKEGRO, Ulomak stele s motivom *porta Inferi* s Liba kod Tomislavgrada (Zapadna Bosna). *Obav. Hrv. arh. dr. XXIX (1997) 3,* 83–86.

A. ŠKEGRO, Bergbau der römischen Provinz Dalmatien. *Prilozi Hrvatskog instit. za povijest 17 (1998)* 17–105.

A. ŠKEGRO, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije. *Opusc. Arch. 22 (1998)* 89–117.

A. ŠKEGRO, Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba. *Bosna franciscana 10 (1998)* 142–160.

A. ŠKEGRO, Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba. *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XXVI/28 (1999)* 17–45.

A. ŠKEGRO, Inschrift eines Veteranen von *legio I adiutrix. Rad. Fil. fak. Zad. (24) 1998.*

A. ŠKEGRO, Rimski kameni spomenici iz Bosne. *Diadora (1998).*

A. ŠONJE, Putevi = Putevi i komunikacije u prethistoriji i antici na području Poreštine, Poreč 1991.

U. TÄCKHOLM, Studien = Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit, Upsala 1937.

N. TASIĆ, Skordisci = Predkeltsko stanovništvo srpskog Podunavlja i severnog Balkana. *Skordisci i starosedeoci u Podunavlju.* Beograd 1992, 75–82.

B. TERŽAN, O jantarju z Debeloga vrha nad Podgradom. *Arh. ves. 35 (1984)* 110–118.

B. E. THOMASSON (B. THOMAE), *Laterculi = Laterculi praesidium*, Vol. I, Göteborg 1984.

B. E. THOMASSON, *Legatus = Legatus*. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte, Stockholm 1991.

M. THOMPSON – O. MOERKHOLM – C. M. KRAAY, An Inventory of Greek Coin Hoards, New York 1973.

D. TIBOLD, Rudarstvo u Bosni i Hercegovini. *Rud.-top. ves. 38 (1938).*

W. TOMASCHEK, Die Vorschlavissche Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna – Gora und der angrenzenden Gebiete. *Mitth. der k. k. Geog. Gesellschaft 23, Heft 11*, Wien 1880, 497–528; *Heft 12*, 545–567.

S. TONKOVIĆ, Antičke stele iz Prološca (Imotski). *Obav. Hrv. arh. dr. 30 (1998) 3*, 88–93.

D. TRAJKOVIĆ, Podmočilo, Tišina Zenica – villa rustica. *Arh. pregl. 13 (1971)* 70–72, Tab. XLVI 1–5.

A. TRANOY, La Galice Romaine = La Galice Romaine. Recherches sur le nord – ouest de la péninsule ibérique dans l'Antiquité. Paris 1981.

Ć. TRUHELKA, Afrikanski novci od tuča (mjedi) nadjeni na Vrankamenu kod Krupe. *Glas. Zem. muz. 1 (1889)* 38–43.

Ć. TRUHELKA, Predhistorijski nalaz iz Podzvizda. *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 64–67.

Ć. TRUHELKA, Rimske starine. *Glas. Zem. muz. 2 (1890)* 95–99.

Ć. TRUHELKA, Rimska cesta u kotaru srebreničkom *Glas. Zem. muz. 3 (1891)* 239–245.

Ć. TRUHELKA, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine. *Glas. Zem. muz. 4 (1892)* 340–365.

Ć. TRUHELKA, Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 273–302.

Ć. TRUHELKA, Die römische Drinathalstrasse in Bezierk Srebrenica. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 308–314.

Ć. TRUHELKA, Depotfund afrikanischer und anderer Bronzemünzen vom Vrankamen bei Krupa. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 7 (1893)* 184–188.

Ć. TRUHELKA, Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegowina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 1 (1893)* 273–302.

Ć. TRUHELKA, Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezierk Ljubuški). *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 8 (1902)* 3–48.

Ć. TRUHELKA, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 171–301.

Ć. TRUHELKA, Der vorgeschichtliche Pfahlbau in Savebette bei Donja Dolina. *Wiss. Mitt. Bos. Herz. 9 (1904)* 3–156.

Ć. TRUHELKA, Sojenica u Donjoj Dolini. *Glas. Zem. muz. 18 (1906)* 99–109.

Ć. TRUHELKA, Gromila latenske dobe u Mahrevicima kod Čajnica. *Glas. Zem. muz. 21 (1909)* 425–441.

A. TSCHERNIA, Amphorae = Amphorae et marques d'amphores de Bétique à Pompéi et à Stabies'. *Mélanges d'archéologie et d'histoire 76 (1964)* 419–449.

A. TSCHERNIA, Le vin de l'Italie romaine. *Ecole Française de Rome*, Roma 1986.

F. TUĆAN, Slike = Slike iz rudarstva. Zagreb 1914.

F. TUĆAN, Blago = Naše rudno blago, Zagreb 1919.

W. UHDEN, Monunius = Über die Münzen des Königs von Illyrien, Monunius, *Akad. Berolinensis. Abh. der Kgl. Preussischen Akad. d. Wiss.* Berlin 1830.

L. VÁRADY, Pannonia = Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. Amsterdam 1969.

M. M. VASIĆ, Nekropola u okolini Ohrida. *Srp. knj. glas. 25 (1928)* 221–231, 299–309.

R. VASIĆ, Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. *God. Cent. balk. isp. XX/18 (1982)* 5–24.

R. VASIĆ, Greek Bronze Vessels Found in Yugoslavia. *Živa ant. 33 (1983) 2,* 183–194.

R. VASIĆ, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji. *God. Cent. balk. isp. XXIII/21 (1985)* 121–155.

R. VASIĆ, Umetničke težnje na tlu Jugoslavije u gvozdeno doba. *Starinar 37 (1986)* 1–24.

R. VASIĆ, Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice. *Praist. jug. zem. 5 (1987)* 644–650.

R. VASIĆ, Ein neuer späthallstattzeitlicher Silbergürtel vom Typ Mramorac. *Arch. Korrbl. 18 (1988)* 43–46.

R. VASIĆ, An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late Archaic imports in the central Balkan area. *Arh. vest. 43 (1992)* 56–66.

R. VASIĆ, Recenzija = Recenzija Palavestrine knjige. *Starinar 43–44 (1992–1993) 1994,* 219–221.

V. P. VASILEV, Bemerkungen zum Transport von Bronzegefässen in der Antike. *Acta arch. Acad. Sc. Hung. 1983,* 179–185 und pass.

S. VASILJ, Novčić Oite sa Ošanića. *Pril. Inst. arh. Zagreb 9 (1992)* 131–133.

R. VASILJEVIĆ, Metalogenija područja Jezera i Sinjakova kod Jajca. *Zbor. kraj. muz. 5 (1973)* 9–42.

M. VEGO, Statueta iz Studenaca. *Glas. Zem. muz. 9 (1954)* 175–178.

M. VEGO, Historija Broćna = Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961.

M. VEGO, Historija Brotnja = Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine, Čitluk 1981.

M. VELIČKOVIĆ, Prilog proučavanju rimskog rudarskog bazena na Kosmaju. *Zbor. Nar. muz. Beog. 1 (1956–1957)* 95–118.

M. VELIČKOVIĆ, Tipologija i hronologija rimskog stakla iz Budve u zbirci Narodnog muzeja u Beogrdu. *Arh. vest. 25 (1974) 1976,* 165–174.

O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, Nalaz u Momišićima. *Starinar 15–16 (1964–65)* 193–207.

S. z. B. M. VENTRIS – J. CHADWICK, Documents in Mycenean Greek², Cambridge 1973.

M. H. VERMASEREN, Corpus = Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae I, Den Haag 1956.

M. H. VERMASEREN, Corpus = Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae II, Den Haag 1960.

S. J. VESTDAL, Dictionary = Dictionary of Roman Coin Inscriptions, New York 1977.

H. VETTERS, Virunum. *ANRW II 6,* Berlin – New York 1977, 302–354.

L. VILLARONGA, Numismatica = Numismatica antigua de Hispania. Iniciación su estudio, Barcelona 1979.

Z. VINSKI, O prethistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji. *Arh. rad. raspr. 1 (1959)* 207–236.

P. VISONÀ, Issa = La monetazione di Issa. Teri di Laurea. Padova 1974–75.

P. VISONÀ, Coinage = Coinage Early Greek Bronze Coinage in Dalmatia and the Škudljivac Hoard: A Reapraisal of *IGCH 418–420. Actes du 9čme cong. int. de num., Vol. I, Berne 1979,* Louvain – Laneuve, Luxemburg 1982, 147–155.

P. VISONÀ, Late bronze coins of Pharos in Venice's Correr museum. *Num. vij. 28 (1985)* 11–18.

P. VISONÀ, The Škudljivac Hoard: Further Remarks. *Arh. rad. raspr. 10 (1987)* 125–131.

P. VISONÀ, Colonization and Money Supply at Issa in the 4th Century B. C. *Chiron 25 (1995.)* 55–62.

B. VRANKOVIĆ, Ritrovamenti antichi a Vrbanj nell'isola Lesina. *Bull. dalm. 19 (1896)* 19.

D. VRSALOVIĆ, Pretpovijest i stari vijek. *Bracki zbornik 4 (1960)* 31–110.

D. VRSALOVIĆ, Istraživanja = Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj. Dosadašnji rezultati i prijedlozi za daljnji rad. Zagreb 1974.

D. VRSALOVIĆ, Arheološka istraživanja = Arheološka istraživanja u podmorju istočnoga Jadrana. Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici, (doktorska dizertacija – rukopis), Zagreb 1979.

N. VULIĆ – A. v. PREMERSTEIN, Antički spomenici u Srbiji I. *Spom. Srp. kralj. akad. 38 (1900)* 15–58.

N. VULIĆ – F. LADEK – A. v. PREMERSTEIN, Antički spomenici u Srbiji II. *Spom. Srp. kralj. akad. 39 (1903)* 43–88.

N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 7 (1904) Bb. 1–11.*

N. VULIĆ, Antički spomenici u Srbiji III. *Spom. Srp. kralj. akad. 42 (1905).*

N. VULIĆ, Antike Denkmäler in Serbien. *Jh. Österr. Arch. Inst. 8 (1905) Bb.* 1–24.

N. VULIĆ, Antički spomenici u Srbiji IV. *Spom. Srp. kralj. akad. 47 (1909).*

N. VULIĆ, Serbien. *Arch. Anz. (1912)* H. 3, 545–558.

N. VULIĆ, Nekoliko pitanja iz rimske prošlosti III. *Glas Srp. kralj. akad. 114 (1925)* 69–101.

N. VULIĆ, Antički spomenici naše zemlje. *Spom. Srp. kralj. akad. 71 (1931)* 1–259.

N. VULIĆ, Ein neues Grab bei Trebenište. *Jh. Österr. Arch. Inst. 27 (1932)* 1–42.

N. VULIĆ, Jedan nov grob kod Trebeništa. Glas. *Skop. nauc. dr. 11 (1932)* 1–41.

N. VULIĆ, Antički spomenici naše zemlje. *Spom. Srp. kralj. akad. 75 (1933)* 1–89.

N. VULIĆ, Arheološka otkrića kod Trebeništa. *Let. Mat. srp. 107 (1933) 1,* 22–31.

N. VULIĆ, Neue Gräber bei Trebenište. *Jb. Deutschen arch. Inst. 47 (1933) H. 3–4., Arch. Anz.,* 459–482.

N. VULIĆ, Neue Gräber in Trebenište. *Jh. Österr. Arch. Inst. 28 (1933)* 164–186.

N. VULIĆ, Novi grobovi kraj Trebeništa. *Spom. Srp. kralj. akad. 76 (1933)* 3–31.

N. VULIĆ, La nécropole archaique de Trebenište. *Rev. arch. VIe ser. 3 (1934) janvier – avril,* 26–38.

N. VULIĆ, Novi grobovi kraj Trebeništa. *Spom. Srp. kralj. akad. 77 (1934)* 85–104.

N. VULIĆ, Une nécropole antique prés de Trebenište. *Rev. int. ét. balk. 1 (1934)* 156–164.

N. VULIĆ, Première guerre d'illyrie. *Bulletin de l'Academie des lettres, No. 1 (1935)* 231–237.

N. VULIĆ, Antički spomenici naše zemlje. *Spom. Srp. akad. nauk. umjet. 98 (1941–1948)* 1–279.

B. WALTER, Erzlagerstätten = Beitrag zur Kenntnis der Erzlagerstätten Bosniens sammt geologischer Erzlaterstättenkarte von Bosniens, Wien 1887.

G. WALSER, Die Ursachen des ersten Römisch-Illyrischen Krieges. *Historia 2 (1954)* 308–318.

P. R. C. WEAVER, *Familia Caesaris = Familia Caesaris.* A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves, Cambridge 1972.

E. WEBER, Tabula Peutingeriana. *Codex Vindibonensis,* Graz 1976.

P. R. C. WEAVER, Freedmen Procurators in the Imperial Administration. *Historia 14 (1965)* 460–469.

M. R. WERNER, The Moesian Limes and the Imperial Mining Districts. *Stud. zu den Militärgr. Roms. III. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983. Vorträge,* Stuttgart 1986, 561–564.

K. D. WHITE, Equipment = Farm Equipment of the Roman World, Cambridge 1975.

C. R. WHITTAKER, Trade and the Aristocracy in the Roman Empire. *Opus. Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichita 4 (1985)* 49–75.

J. WIELOWIEJSKI, Bernstraße und Bernsteinweg während der römischen Kaiserzeit im Lichte der neueren Forschung. *Münst. Beitr. z. ant. Handelsgesch. 3 (1984) 2,* 69–87.

J. J. WILKES, SPLAYNON – *Splonum* again. *Acta ant. Acad. Sc. Hung. 13 (1965)* 111–125.

J. J. WILKES, Dalmatia, London 1969.

J. J. WILKES, Adriatica = Equestrian Rank in Dalmatia under the Principate. *Adriatica praehistorica et antiqua.* Zagreb 1970, 529–551.

J. J. WILKES, Boundary Stones in Roman Dalmatia. *Arh. ves. 25 (1974)* 258–274.

J. J. WILKES, Bricks = Importation and manufacture of stamped bricks and tiles in the Roman province of Dalmatia. *Roman Brick and Tile. Studies in Manufacture, Distribution and use in the Western Empire. BAR international Series 68.* (ed. A. MCWHIRR) Oxford 1979, 65–72.

J. J. WILKES, The Illyrians. Cambridge, Massachusetts, 1992.

G. WINKLER, Reichsbeamten = Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. *Österr. Akad. der Wiss., Philosoph.-hist. Kl. Sitzungsb., 261. Bd., 2. Abhandl.,* Wien 1969.

G. WINKLER, Noricum und Rom. *ANRW II 6,* Berlin – New York 1977, 183–262.

V. WOLLMANN, Nouvelles données concernant la structure socio – ethnique de la zone minière de la Dacia Superior. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterraneas y Europeas II. Coloquio internacional asociado, Madrid 24–28 octobre 1985.* 107–118.

R. YARON, Law = Sale of Wine. u: D. DAUBE, *Studies in the Roman Law of Sale. Dedicated to the memory of F. de Zulueta.* Oxford 1959, 71–77.

S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER – M. KANDLER, Burnum I = Burnum Erster Bericht über die Kleinfunde der Grabungen 1973 und 1974 auf dem Forum. *Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss.,* Wien 1979.

M. ZANINOVIĆ, Tri Antička reljefa sa Hvara. *Opusc. arch. 6 (1966)* 15–24.

M. ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati. I. politicka povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata. *God. Cent. balk. isp. IV/2 (1967)* 27–91.

M. ZANINOVIĆ, Ilirsko pleme Delmati. II. Materijalna i duhovna kultura. *God. Cent. balk. isp. V/3 (1967)* 5–101.

M. ZANINOVIĆ, Neki primjeri smjestaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije. *Arh. rad. raspr. 4–5 (1967)* 357–371.

M. ZANINOVIĆ, Limitacija Stonskog polja. *Adriatica praehistorica et antiqua,* Zagreb 1970, 489–501.

M. ZANINOVIĆ, Congress = The Delmatae in Britain. *Acta of the Fifth Epigraphic Congress of Greek and Latin Epigraphy. Cambridge 1967.* Oxford 1971, 299–304.

M. ZANINOVIĆ, Lađa = Lađa iz Grapčeve spilje. Liburna. *Modeli nasih brodova. List Vojnopomorske oblasti.* Split 1975, 155–161.

M. ZANINOVIĆ, Iliri i vinova loza. *God. Cent. balk. ispit. XIII/11 (1976)* 261–272.

M. ZANINOVIĆ, The Economy of Roman Dalmatia. *ANRW II 6,* Berlin – New York 1977, 767–801.

M. ZANINOVIĆ, Antička naselja ispod Velebita *Senj. zbor. 8 (1980)* 187–196.

M. ZANINOVIĆ, Salona Antička luka. *Karaka. Revija za pomorstvo 1–2 (1980)* 13–15.

M. ZANINOVIĆ, Greek Land Division at Pharos. *Arch. Iug. 20–21 (1980–81)* 91–95.

M. ZANINOVIĆ, Kult božice Dijane u Seniji. *Senj. zbor. 9 (1981–1982)* 43–52.

M. ZANINOVIĆ, Otoci kvarnerskog zaljeva – arheološko-strateška razmatranja, u: *Arheoloska istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Znanstveni skup *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju*, Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979, *Izdanja Hrv. arh. dr. 7*, Zagreb 1982, 43–51.

M. ZANINOVIĆ, Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji. *Opusc. arch. 7 (1982)* 61–76.

M. ZANINOVIĆ, Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru. *Arh. rad. raspr. 8–9 (1982)* 141–149.

M. ZANINOVIĆ, Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa. u: *Prilozi povijesti otoka Hvara 7 (1983)* 3–10.

M. ZANINOVIĆ, The Frontier between Dalmatia and Moesia Superior. *Pulpudeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace, Plovdiv 13–17 octobre 1980*, Sofia 1983, 88–94.

M. ZANINOVIĆ, Stanovništvo velebitskog podgorja u antici. *Senj. zbor. 10–11 (1983–1984)* 29–40.

M. ZANINOVIĆ, New contributions to archaeology of Pharos. *Vjes. arh. hist. dalm. 77 (1984)* 93–101.

M. ZANINOVIĆ, Liber = Stovanje Libera na istočnom Jadranu. *Simpozijum »Duhovna kultura Ilira« Herceg-Novi, 4–6. novembra 1982. Pos. izd. ANUBiH LXVIII, Cent. balk. isp. 11*, Sarajevo 1984, 245–252.

M. ZANINOVIĆ, Prata legionis u Kosovu kraj Knina. *Opusc. arch. 10 (1985)* 63–79.

M. ZANINOVIĆ, Villae rusticae u području Epidaura. u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području.* Znanstveni skup Dubrovnik, 1–4. X 1984, Zagreb 1988, 88–100.

M. ZANINOVIĆ, Dionizijske tradicije Pharosa. u: *Antički teatar na tlu Jugoslavije – Istorija i savremenost.* Zbornik radova Matice srpske, Novi sad 1989, 133–147.

M. ZANINOVIĆ, Pharos. Od polisa do municipija. *Arh. rad. raspr. 11 (1989)* 35–48.

M. ZANINOVIĆ, Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji. *Diadora 12 (1990)* 47–64.

M. ZANINOVIĆ, Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu. *Arh. ves. 41 (1990)* 725–732.

M. ZANINOVIĆ, Some Examples of Traffic Continuity in Central Dalmatia. *Materijali 17 (1990)* 39–51.

M. ZANINOVIĆ, Heraclea Pharia. *Vjes. Arh. muz. Zagreb 24–25 (1991–92) 1993.*

M. ZANINOVIĆ, Pomorstvo Ardijejaca. Temelj njihove moći. *Opusc. arch. 16 (1992)* 103–115.

M. ZANINOVIĆ, *Classis Flavia Pannonica.* u: *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju.* Znanstveni skup, Slavonski Brod 18.-20. listopada 1988., *Izdanja Hrv. arh. dr. 16*, Zagreb 1993, 53–58.

M. ZANINOVIĆ, Naselje i teritorij u antici srednje Dalmacije. u: *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju.* Znanstveni skup, Slavonski Brod 18.-20. listopada 1988., *Izdanja Hrv. arh. dr. 16*, Zagreb 1993, 181–191.

M. ZANINOVIĆ, Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia. *Opusc. arch. 19 (1995)* 111–115.

M. ZANINOVIĆ, Khora Farou – grčki zemljišni katastar. *Pharos. Antički grad (katalog)*, Zagreb 1995., 115–117.

M. ZANINOVIĆ, *Villae rusticae* u pejzažu otoka i obale antičke Dalmcije. *Histria Antiqua 1 (1995)* 86–96.

M. ZANINOVIĆ, Od Helena = Od Helena do Hrvata, Zagreb 1996.

M. ZANINOVIĆ, Rider između Salone i Scardone, *Arh. rad. raspr. 12 (1996)* 307–323.

M. ZANINOVIĆ, Grčka podjela zemljšta na otoku Visu. *Opusc. Arch. 21 (1997)* 77–84.

M. ZANINOVIĆ, Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije. *Histria antiqua 3 (1997) 1998.*, 37–45.

F. ZEVI, Amfore = Amfore istriane ad Ostia. *Atti e memorie N. S. XV*, Venezia 1967.

LITERATURA

F. ZEVI, Nuovi frammenti dei Fasti Ostienses. *Akten des VI Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinissche Epigraphik, München 1972,* München 1973, 437–439.

F. ZEVI – A. TCHERNIA, Amphores de Bqzacene au Bas Empire, *Antiquites Africanes 3 (1969)* 184–187

G. ZIPPEL, Herrschaft = Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877.

B. ZMAJIĆ, Rudnički novci rimskog carstva. *Num. vij. 11 (1964)* 1–11.

M. ZOTOVIĆ, Jugozapadna Srbija u doba Rimljana. *Užički zbor. 2 (1973)* 5–40.

M. ZOTOVIĆ, Mitraizam = Mitraizam na tlu Jugoslavije, Beograd 1973.

M. ZOTOVIĆ, Problemi = Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Beograd 1985.

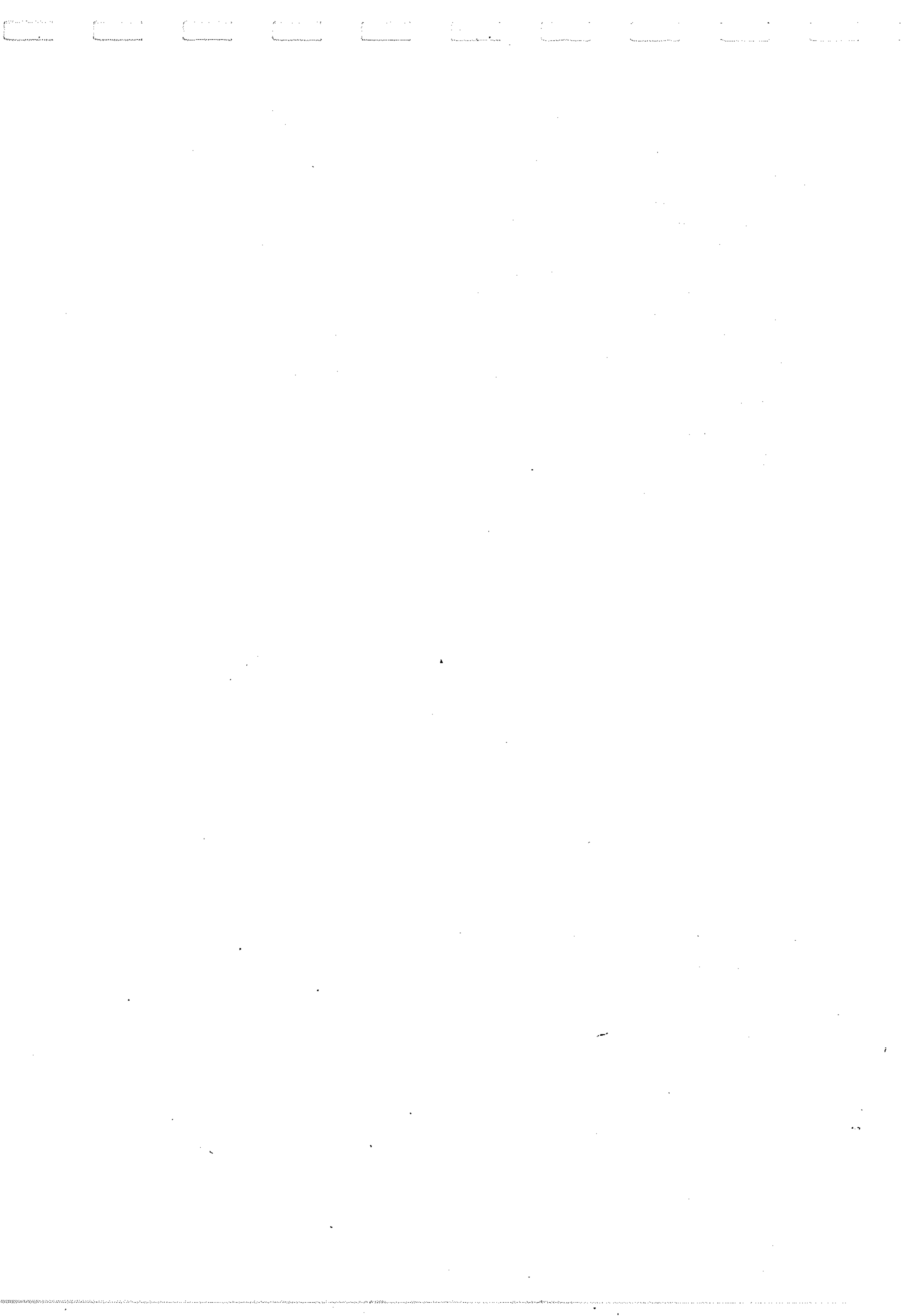
M. ZOTOVIĆ, Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u krajcinovićima kod Priboja. *God. Cent. balk. isp. XXV/23 (1987)* 51–62.

M. ZWIKKER, Studien = Studien zur Marcussäule I, Amsterdam 1941.

L. ŽERAVICA, Arheološka topografija sjeverozapadne Bosne. *Zbor. kraj. muz. 7 (1983)* 61–110.

O. ŽIŽIĆ, *Sahranjivanje* = Grobovi ilirskih ratnika – Kličevo kod Nikšića. *Sahranjivanje kod Ilira. Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu SANU i Balkanološkog instituta SANU, Zlatibor, 10–12. maj 1976,* Beograd 1979, 205–218.

Š. ŽUPANOVIĆ, Hrvati i more I. Od koga Hrvati naučiše ribarstvo i ribarsku terminologiju?, Zagreb 1995.



KAZALO OSOBNIH IMENA

A

Abdeunor, 177.
Abramić, M., 146, 149, 165, 166, 167, 220, 235, 255, 281, 288, 290, 291, 295, 299, 359.
Acastus, 286.
Aco, 286
Publius Aelius Callimorphus (v. Publije Elije Kalimorf).
Sextus Aelius Domitianus, 95.
Publius Aelius Menander, 95.
Publije Elije Mucijan, 82.
L. Aemilius Blastus, 299.
Aem[ilius] Licin[ianus], 252.
Aem(ilius) Licin(ius), 165.
Aequitas, 58.
Agatarchides Cnidius (v. Agatarhid).
Agatarhid, 158, 353.
Agilis, 288.
Agripa, 234.
Agron, 144, 226.
Aillourd, H., 355.
Marko Albije Ruf, 293, 294.
Albiji, 293.
Alcman, 353.
Aleksanadar Veliki, 307.
Aletus Romanus, 295.
Aleksandar IV., 307.
Alexander, J., 25, 119, 146, 359.
Alföldy, G., 21, 44, 49, 51, 53, 54, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 73, 76, 78, 84, 87. 99, 105, 118, 120, 122, 126, 201, 225, 232, 233, 237, 254, 255, 256, 291, 292, 359.
Alkman, 279.
Alvius Obultronius, 261.
Aly, W., 30, 31, 360.
Am[-], 175.
Am, 148, 175.
Amandry, M., 29, 306, 317, 364.
Amijan Marcelin, 188.
Anamali, S., 41, 149, 236, 360.
M. Ancar(ius) Primio, 299.
Anđelić, P., 45, 48, 49, 54, 123, 126, 360.
Lucije Anicije, 35, 227.
Antioh III., 231, 232.
Marko Antonije Fabijan, 76.
Antonin Pije, 20, 21, 69, 82, 95.
Antonini, 288.
Marcus Antonius Fabianus, 95.
Aolipor, 148, 175.
Apijan, 227, 234, 353.
Apolaust, 288.
Apollonius, 146.
Appolonios de Rhodes (v. Apolonije Rođanin).
Appianus (v. Apijan).
Appio, 288.
Apolonije Rođanin, 215, 353.
Aprio, 288, 289.
Arce, J., 360.
Archelaus, 146.
Ardijejci, 15, 35, 141, 144, 193, 205, 207, 218, 219, 221, 224, 226, 227, 229, 243, 244, 268, 326, 337, 338, 339.
Argonauti, 154, 214.
Marko Arije, 84, 85.
Marko Arije [--]nian, 84, 85, 97.
Armat, 172.
Arnaud-Lindet, M.-P., 354.
Marcus Arrius [?Iu]nianus (v. Marko Arije [--]nian).
Artemida, 306, 308.
L. Aruncije Stela, 42.
Asbth, v. J., 46, 109, 360.
Asheri, D., 354.
Aspicije, 242, 300, 360.
Atanacković-Salčić, V., 146, 165, 218, 255, 269, 282, 290, 291, 360.
Atena, 311.
Atenjani, 217.
Ath (Atih), 286.
Athenaios, 144.
Athenaeus, 353.
Atimetus, 288.
Atila, 55.
Attia Mulsula Tertia, 295.
Atto, 158, 159.
August, 40, 42, 52, 53, 56, 174, 292.
Aurelijan, 22, 63, 88, 89.

Aurelije, 118, 131, 265.
Αυρελιυς Διονισιυς Ιυδ(α)ευς Τιβε[ρ]ιευσις, 172.
Marko Aurelije, 57, 65, 68, 69, 73, 75, 77, 79, 81, 95, 102, 108, 128, 135, 136, 324, 331, 332.
Aurelius (v. Aurelije).
M(arcus) Aurelius A[---], 146.
Marko Aurelije Rustik, 78, 96, 108, 130.
M(arcus) Aur(elius) Rusticus (v. Marko Aurelije Rustik).
Marko Aurelije Suro (*Marcus Aurellius Surus),* 118.
Tit Aurelije Atik, 73.
Tit Aurelije Saturnin, 69.
T(itus?) Fl(avius?) Verecundus (v. Aurelije Verekund).
Aurelije Verekund, 88, 89, 97, 130.
Aurelius Victor, 154.
Autarijati, 144, 205, 207, 268, 325.
Avid(ius), 146.
Rufius Avid[---]ono, 146.

B

Babelon, E., 295, 318,360.
Babić, I., 360.
Bachmann, H. G., 57, 395.
Badian, E., 360.
Baebidius Titianus, 185.
Baebii, 318.
Bahrfeld, M., 296, 360.
Bailly, K. C., 45, 360.
Sekst Baj Pudens, 82, 96.
Sextus Baius Pudens (v. Sekst Baj Pudens).
Kaj Balbinijan, 161.
Bailey, D. R. Sh., 353.
Balej, 19, 36, 305, 307, 314, 315, 316, 345.
Balen-Letunić, D., 282, 360.
Balestrazzi, E. F., 360.
Ballaios (v. Balej).
Βαλλάιος *(v. Balej).*
Ballif, Ph., 51, 63, 105, 111, 122, 124, 360.
Baratte, F., 54, 360.
Bardylis, 19, 27, 28.
Bas[---], 131.
Basler, Đ., 40, 49, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 128, 250, 259, 265, 266, 284, 289, 315, 319, 360, 361.
Batović, Š., 211, 213, 216, 217, 239, 250, 277, 278, 279, 280, 286, 297, 361.
Bauer, A., 226, 361.
Baum, M., 64, 80, 91, 289, 361.
Bayer, K., 355.
Beaumont, R. L., 30, 33, 34, 54, 215, 279, 280, 300, 315, 361.
Beck-Managetta, G., 153, 361.
Begi, 204.
Belleus, 36.
Beltrán Lloris, F., 45, 361.
Benac, A., 9, 25, 28, 66, 118, 153, 187, 213, 216, 229, 259, 260, 261, 262, 277, 282, 283, 361.
Benić, G., 310, 311, 361.
Berg, G., 48, 392.
Bersa, J., 361.
Bernhart, M., 357.
Berthelot, M., 92, 353, 361.
Beševliev, V., 53, 362.
Betz, A., 44 , 254, 362.
Bezecky, T., 178, 362.
Bidn-Neptun, 204.
Bietti Sestieri, A. M., 282, 362
Bird, D. G., 39, 45, 362, 376.
Birley, A. R., 87, 362.
Birley, A., 76, 362.
Bitiner, A., 45.
Bitrakova-Grozdanova, V., 27, 33, 362.
Bittner, A., 385.
Bizos, M., 354.
Blau, O., 362
Blawatskij, W. D., 278, 362.
Blázquez, J. M., 39, 62, 83, 362.
Blázquez Martinez, J. M., 79, 83, 109, 362.
Blau, O., 45, 47, 49.
Blawatskij, W. D., 143.
Blinkenberg, Chr., 28, 362.
Blurnett, A., 306.
Boardman, J., 143, 160, 213, 276, 278, 362.
Böcking, E., 354.
Böhme, W., 76, 362.
Bojanovski, I., 21, 41, 45, 48, 49, 51, 52, 54, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 80, 81, 84, 86, 87, 91, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 147, 164, 165, 179, 180, 183, 184, 187, 189, 190, 254, 256, 258, 265, 290, 291, 317, 319, 362, 363.
Bonačić-Mandinić, M., 307, 308, 363.
Bormann, E., 356.
Borzsák, St., 353.
Bosio, L., 52, 357, 363.

Bošković, D., 40, 103, 363.
Boué, M. A., 32, 45, 363.
Braccesi, L., 213, 276, 363.
Briscoe, J., 354.
Brizzi, G., 31.
Bronsted, J., 167.
Brouchton, T. R. S., 363.
Bruhl, A., 149, 363.
Bruns, C. g., 356.
Brunšmid, J., 36, 84, 105, 142, 155, 157, 224, 231, 296, 307, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 363.
Brunt, P. A., 292, 363.
Brusić, Z., 90, 149, 150, 153, 158, 165, 169, 170, 171, 176, 177, 212, 222, 223, 228, 233, 235, 236, 237, 238, 242, 251, 262, 276, 281, 285, 286, 287, 310, 311, 363, 364.
Bucicius Norbanus, 286.
Buchi, E., 288, 364.
Budimir, M., 291, 364.
Bulat, M., 22, 58, 72, 88, 101, 102, 109, 116, 364.
Bulić, F., 80, 254, 255, 267, 268, 282, 316, 364.
Burian, J., 21, 65, 189, 364.
Burić, T., 166, 235, 269, 281, 284, 364.
Burnett, A., 29, 317, 364.
Burton Gulik, Ch., 353.
Buzov, M., 88.

C

Cabanes, P., 226, 364.
Thascus Caecilius Cyprianus, 87, 353.
Q. Caecilius Flavianus, 296.
Calderini, A., 99, 365.
Callimorphus (v. Kalimorf).
Callender, M. H., 164, 175, 365.
Calentum (v. Kalent).
Cambi, N., 9, 145, 147, 148, 149, 150, 156, 158, 159, 164, 166, 174, 176, 177, 178, 185, 220, 228, 229, 230, 231, 235, 237, 241, 264, 266, 290, 297, 298, 299, 311, 365, 366.
Cameron, A., 132, 366.
Caminii, 64, 76.
Carrara, F., 366.
Carre, M.-B., 367.
Carson, R. A. G., 59, 76, 80, 83, 87, 366, 367.
Cary, E., 354.
Cassius Ligurinus, 97.
Magnus Aurelius Cassiodorus, 353.
Casson, L., 224, 226, 366.
Casson, S., 28, 32, 35.
T. Cas(s)ius Fronto, 164.
Castius, 52.
Castor (v. Kastor).
Castorius, 357.
Catii, 191.
Catilii, 64.
Cavii, 53.
Kvint Cecilije Flavijan, 293, 294.
Lucije Cecilije Metel, 234, 318.
Ceka, H., 29, 36, 315, 366.
Ceka, N., 34, 35, 213, 277, 306, 315, 316, 366.
Cerdoni(s), 146.
Cerera, 104, 189.
Cermanović, A., 26, 154, 172, 200, 258, 288, 366, 397.
Cermanović-Kuzmanović, A., 67, 68, 299, 366.
Cessi, R., 180, 366.
Cezar, 292, 301, 326, 339, 344
Chadwick, J., 151, 401.
Chaniotis, A., 145, 366.
Chapman, J., 184, 366.
Charlesworth, M. P., 367.
Chevallier, R., 99, 367.
Chic Garcia, G., 178, 367.
Christus, 127.
Cia, 148, 175.
Cicero, 353.
Cichorius, C., 235, 367.
Ciliberto, F. M., 298, 367.
Kaj Cilnije Prokul (*Caius Cilnius Proculus*), 43.
Cinna, 293.
[---]cius Macer, 42, 43.
Cipriano, M. R., 367.
Clamae, C., 353.
Claudius (v. Klaudije).
Claudius Claudianus, 353.
Rutilius Claudius Namatianus, 355.
Ti(berius) Cl(audius) Proculus Cornelianus, 96, 130.
Claudius Ptolomeus, 355.
Titus Claudius Xenophontus, 96.
Clemens, 286.
Clodia Fausta, 220.
P. Clodius Proculus, 287.
Coates, J. Fl, 228, 229, 385.
Tit Celije, 294.
T(itus) Coelius, 291.
Cohen, H., 20, 58, 72, 73, 319, 367.

Colapiani, 262.
Collingwood, R. G., 100, 356, 367.
Colnago, A., 255, 281, 288, 290, 291, 294, 295, 299, 367.
Comfort, H., 286, 387.
Condurachi, É., 66, 367.
Conrad, A., 40, 41, 45, 47, 49, 367.
Cons, H., 269, 367.
Consta[--], 257.
Conze, A., 367
Cornelia Heroida, 179.
Cornelii, 49, 126.
M. Cornelius Carpo, 179.
Publius Cornelius Dolabella (v. Publije Kornelije Dolabela).
M. Cornelius Hiero, 179.
P. Cornelius Nasica (v. Publije Kornelije Scipion Nazika).
Publius Cornelius Tacitus (v. Tacit).
C. Cosconius (v. Gaj Koskonije).
Cossitianus Firmus (v. Kositijan Firmij).
Crawford, D. J., 367.
Crawford, M. H., 41, 357.
Crawford, M., 296, 297, 315, 316, 318, 319, 367.
Lucius Crepeius Paulus, 95.
Cresces, 288, 289.
Crnobrnja, B., 311, 367.
Cuntz, O., 236, 357.
Cuq, E., 367.

Č

Čače, S., 9, 142, 165, 186, 201, 235, 236, 238, 269, 281, 284, 364, 367.
Čajkanović, V., 26, 367.
Čečuk, B., 177, 200, 213, 239, 275, 281, 367, 368.
Čerškov, E., 35, 86, 90, 91, 368.
Čović, B., 23, 24, 26, 28, 123, 124, 125, 204, 205, 216, 249, 280, 282, 283, 361, 368.
Čremošnik, I., 51, 111, 115, 127, 164, 165, 183, 190, 191, 192, 252, 253, 295, 368.

Ć

Ćurčić, V., 23, 24, 25, 28, 45, 117, 119, 282, 283, 287, 368, 369.

D

Dabeli, I., 235.
Daicoviciu, C., 44, 53, 68, 280, 369.
Damevski, V., 299, 369.
Daorsi, 25, 146, 188, 193, 214, 218, 220, 229, 243, 271, 313, 314, 320, 328, 335, 338.
Daparia, 27.
Dard, 163.
Dardanci, 31, 32, 205.
Dasareti, 32.
Dasius, 287.
Dautova-Ruševljanin, V., 163, 175, 288, 281, 369.
Davies, O., 23, 24, 31, 32, 34, 39, 45, 54, 57, 60, 62, 72, 87, 92, 93, 99, 100, 115, 369.
De Bersa, G., 254.
De Saint-Denis, E., 355.
De Sacken, E., 213, 275.
De Salvo, L., 150, 221, 396
Decije Trajan, 63.
Degmedžić, I., 224, 369.
Degrassi, A., 42, 43, 174, 356, 369.
Dell, H. J., 35, 224, 225, 369.
Delage, E., 353.
Delmatae (*v. Delmati*).
Delmati, 25, 44, 53, 67, 68, 142, 188, 201, 202, 203, 207, 234, 268, 271, 134, 184, 233, 313, 318, 325, 330, 337, 342.
Demetrije Hvarski, 226, 227.
Deremisti, 282.
Descoeudres, J.-P., 379, 385.
Desdevises-du-Dezert, Th., 30, 369.
Desitijati, 123.
Dessau, H., 44, 356, 369.
C. Dessius, 288.
Detschew, D., 118, 369.
Deuriopi, 32.
Deus, 128.
Devetak, Z., 50.
Devijver, H., 41, 369.
Di Fillipo Balestrazzi, E., 288, 372.
Dyesti (v. Diesti).
Diesti, 30, 36.
Dijana, 20, 59, 69, 72, 79, 172.
Diller, A., 355.
Dinić, M., 64, 369.
Dio Cassius, 354.
Diodor Sikulski, 315, 353.
Διογέιτον, 280.
Dioklecijan, 89, 90.
Dion C[---], 146.
Dion Kasije, 187.
Dionis, 73, 145, 155, 159, 172, 173.
Dionis-Liber, 171.

Dionizije Mlađi, 155, 310.
Dionizije Perieget, 201.
Dionizije Sirakuški, 205.
Dionizije Stariji Sirakuški, 155, 310, 315.
Diophanes, 286.
Dmistas, M. 33.
Dobl-Hofer, E., 355.
Dóbo, A., 72, 78, 101, 109, 369.
Dodona, 27.
Doelter, Con., 31, 34, 369.
Dokleati (*Docleatae*), 204.
Domaszewski, A., 73, 75, 356, 369.
Domergue, C., 39, 42, 83, 85, 87, 3370.
Domicijan, 42, 53, 154, 174.
Lucije Domicije Akvila (*L. Domitius L. f(ilius) A[n]n. Aquila*), 190.
Kaj Domicije Akvilin (*C(aius) Domitius [L. f(ilius)] A[nn? A]qui[l]inus*), 190.
Lucije Domicije Eros, 78, 96, 109, 130.
Domić-Kunić, A., 370.
Dominicus Marcus Negrus Venetus, 370
Domjan, M., 236.
L(ucius) Domitius [E]ros (v. Lucije Domicije Eros).
Dorminger, g., 353.
Dorn, A., 177.
Dragendorf, H., 287, 370.
Drechsler-Bižić, R., 213, 275, 370.
Drexhage, H.-J., 300, 370.
Drexler, W., 126.
Druz Cezar, 292.
Dubrovčani, 62.
Dukat, Z., 171, 370.
Dunad, F., 66.
Duncan-Jones, R., 288, 370.
Durman, A., 23, 103, 105, 370.
Dušanić, S., 20, 21, 35, 45, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 101, 104, 105, 106, 109, 113, 114, 115, 116, 125, 189, 206, 319, 356, 370, 371.
Dyggve, E., 165, 181, 182, 183, 189, 290, 371.

Đ

Đuknić, M., 26, 371.
Đurašin, H., 371.

E

Eck, W., 43, 371.
Eckhel, J. J., 20, 58, 72, 371.
Edmonson, J. C., 45, 87, 371.
Egeokrećani, 151, 243.
Egger, R., 21, 99, 299, 371.
Eginćani, 29.
Eibner, E., 39.
Elagabal, 84.
Elkios, 175.
Ἔλκιος, 148.
Publije Elije Kalimorf, 113.
Publije Elije Mucijan, 82.
Emeleus, V. M., 29, 380.
Marko Emilije, 225.
En, 148.
Eneja Flor, 40.
Eneti, 279.
Enhelejci, 30, 36, 162.
Enslin, W., 90, 371.
Epidii, 295.
Gaj Epidije, 295.
Lucije Epidije Theodor, *295.*
Marko Epidije, 295.
Ergovac, P., 182.
Erodoto (*v. Herodot).*
Errington, R. M., 371.
Eshil, 203.
Etruščani, 24, 99.
Europa, 216.
Eustatije, 201.
Eutropius, 354.
Evans, A. J., 36, 316, 371.

F

Faber, A., 237, 279, 284, 371.
L(ucius) F(abrius) C(rescens) Cuc(um), 178.
Fabre, P., 353.
Fadić, I., 166, 168, 213, 235, 269, 281, 284, 299, 364, 371, 372.
Faor, 289.
Cn(aeus) Faust(us), 295.
Fekeža, L., 236.
Felix, 288.
Aul Fesonije Afrikan, 293, 294.
Festus, 159, 206, 288.
Fiala, F., 25, 110, 119, 190, 282, 283, 284, 372.
Filip Arapin, 116.
Filip II. Makedonski, 28, 63, 317.
Filip III., 307.
Filip IV., 307.
Filip V., 232.

Filipi, A. R., 100.
Filocir, 106, 110.
Filow, B. D., 26, 372.
Fishwick, D., 125, 372.
Fisković, C., 161, 162, 181, 235, 372, 374.
Fisković, D., 160, 179.
Fitz, J., 72, 77, 81, 82, 83, 101, 103, 109, 111, 372.
Flach, D., 372.
Flavije Marcijan, 206.
Flavijevci, 288.
Flavijevci, 44, 123, 175.
Flor, 24, 40, 41, 226, 250, 354.
Florescu, G., 356, 372.
Florus (v. Flor).
Fluss, M., 42, 73.
Foka, 128.
Fokejci, 278.
Forbes, R. J., 24, 31, 45, 48, 99, 100, 372.
Fortis, 288, 289.
Fortis, A., 372.
Foster, B. O., 354.
Foullon, H. B. v., 41, 45, 46, 47, 48, 49, 372.
Frank, T., 21, 76, 83, 178, 372.
Frid, A. J., 353.
Friedensburg, F., 48, 392.
Friedlaender, L., 42, 372.
Frommer, H., 373.
Fronto, 288.
Marko Fulcinije Klement, 293.
Sevije Fulvije Flak, 227.
Publije Fundan Eutihet, 82.
Funisulanus Vetonianus, 164.
Fuscus, 286

G

Gabler, D., 178, 286, 373.
Gabričević, B., 154, 166, 171, 179, 183, 217, 226, 278, 373.
Gaebler, H., 33, 372.
Gaettens, 296.
Gaisford., Th., 354.
Gaj-Popović, D., 36, 315, 316, 373.
Gala Placidija, 55, 133.
Galaxidoros, 256.
Galba, 62.
Gali, 244.
Galić, D., 10.
Galijen, 88, 113, 115, 126, 135, 331.
Gamicus (v. Gamik).
Gamik, 109.
Gamulin, V., 157, 373.
Garašanin, D., 27, 315, 316, 373.
Garašanin, M., 26, 27, 68, 282, 373.
M. i D. Garašanin, 72, 75, 373.
Garcia Palomero, F., 57, 395.
Gardner, P., 29, 36, 307, 316, 373.
Garzetti, A., 77, 373.
Gassner, V., 373.
Gen. Tivi, 163.
Genthios (v. Cencije).
Gencije, 35, 36, 144, 219, 227, 305, 315, 320, 345.
Genij, 85.
Germanik, 52.
Gernet, L., 354.
Gerov, B., 63, 356, 373..
Gesztelyi, T., 373.
Geta, 113.
Gherardini, M., 373.
Gjivoje, J. 160, 260, 373.
Glavičić, A., 171, 188, 370, 373.
Glavičić, M., 237, 374.
Glavinic, M., 374.
Glicerije, 133.
Gliubich, S., 315.
Glušćević, S., 149, 150, 169, 174, 176, 177, 179, 180, 220, 237, 288, 299, 374.
Γλύκων, 252.
Gnerardini, M., 76, 81.
Kvint Gnorije, 21.
Göbl, R., 374.
Goethe, J. W., 57, 395.
Gordijan III., 64, 85, 86, 97,126.
Gorini, G., 296, 308, 312, 313, 316, 374.
Gothus, 127.
Goti, 116, 128.
Gotovac, V., 201, 374.
Gounaropoulou, L., 213, 277, 374.
Gow, A. S. F., 354.
Gozenbach, V., 285, 287, 374.
GPRF, 288.
Grace, V. R., 150, 374.
Gracilis, 122.
Kvint Granije Prisk, *Q(uintus) Granius Prisc(us)* 295.
Grant, M., 57, 374.
Grassl, H., 62, 374.
Grbić, M. 26.
Grci, 23, 141, 142, 160, 172, 184, 192, 203, 217, 221, 228, 234, 260, 279.

Gregorutti, C., 292, 374.
Grbić, M., 374.
Griffith, G. T., 26, 27, 28, 29, 31, 32, 36, 375.
Grisebach, A., 31, 32, 374.
Grmek, M. D., 143, 184, 374.
Groag, E., 374.
Grubač, J., 168.
Grützmacher, G., 127, 374.
Gunjača, Z., 291, 374.
Gusić, B., 161, 235, 374.

H

Hadrijan, 20, 58, 59, 67, 86, 95, 113, 136, 169, 171, 287, 332.
Haertel, g., 353.
Hadži-Kalfa, 32.
Hahn, J. g., 374.
Haley, E. W., 62, 76, 374.
Halfmann, H., 375.
Hall J. B., 353.
Halporn, J. W., 353.
Hammond, N. G. L., 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 213, 226, 277, 375.
Har[---], 158.
Harris, W. V. , 288, 289, 375, 395.
Hartel, Gv., 353.
Hatzopoulos, M. B., 213, 277, 374.
Hayes, J. W., 177, 375.
Head, B. V., 307, 375.
Healy, J. F., 24, 28, 39, 45, 57, 85, 93, 99, 100, 374.
Heesch, J. van, 20, 375.
Hekatej iz Mileta, 30, 119, 184, 185, 216, 279, 354.
Hekataios (v. Hekatej iz Mileta).
Heleni, 36, 142, 144, 153.
Heliodorus (v. Heliodor).
Heliodor, 106, 114, 131.
Henderson, B. W., 375.
Henzen, G., 356.
Hera, 310.
Hérail, G., 39, 42, 370, 375.
Heraklije 48.
Heraklo, 308.
Herenije Etrusk, 63.
Herkul, 261.
Hermann, A., 158, 375, 375.
Hermija, 43.
Herodian, 85, 354.
Herodot, 215, 278, 354.
Herzikrates, 214.
Heubner, H., 353.
Heurtley, W. A., 31, 375.
Hieronymus (v. Euzebije Jeronim).
Higgins, R., 284, 375.
Higieja, 79.
Hilarus, 287.
Hirschfeld, O., 41, 44, 45, 49, 51, 90, 101, 116, 356, 375.
Histri, 205, 224, 225, 243, 244, 339.
Hoffer, A., 45, 46, 47, 48, 125, 375.
Hoffiller, V., 356.
Holleaux, M., 375.
Homer, 224.
Honorije, 132.
Hopp., J., 354
Höring, M., 111, 376.
Hörmann, K., 52, 376.
Hörnes, M., 28, 165, 190, 283, 375.
Hort, A., 355.
Horvat, B., 31, 36, 376.
Hoti, M. 88, 108.
Howgego, Ch. 76, 376.
Hrčić, S., 376.
Huelsen, Ch., 356.
Huni, 55, 133.

I

Ianuarius (*v. Januarij*).
Iarpo, 163.
Iegidius, 288, 289.
Ilakovac, B., 169, 170, 180, 237, 250, 161, 287, 376.
Iliri, 66, 143, 153, 200, 218, 224, 231.
Iluk, J., 55, 376.
Imamović, E., 45, 49, 51, 52, 58, 62, 79, 86, 89, 101, 109, 113, 114, 123, 125, 126, 153, 154, 170, 171, 173, 184, 185, 279, 376.
Imhoff-Blumer, F., 30, 377.
Ingenij, 88, 116, 266.
Ingenuus (v. Ingenij).
Ionios, 310.
Ippen, A., 293, 315, 377.
M. Ippolitus M. Lutasius, 256.
Isaia, 143.
Islami, S., 41, 143, 278, 315, 377.
Istočni Goti, 133.
[I]ucundus (v. Jukund).
[---] [---] Iul(ianus?) [---], 131.
[---] [?I]uli[---] [---], 130.

C(aus) Iul(ius) Afr(icanius), 295.
C(aius) Iuli(ius) Africani(us), 291.
C(aius) Iul(ius) Agathopus (v. Gaj Julije Agatop).
C. Iulius Caesar, 353.
M(arcus) Iul(ius) Macer (v. Marko Julije Macer).
Caius Iulius Silvanus Melanio, 97.
Iunia[b]a [--]ena, 256.
L(ucius) Iunius Mellissus, 177.
Ivanyi, D., 288, 377.
Izaac, H. J., 354.
Izida, 67, 126, 168, 169.

J

Jacoby, F., 354.
Jal, P., 354.
Gaj Julije Afrikan, 294.
Kaj Julije Agatop, 58, 81, 101, 103, 108, 109, 110, 128, 130, 137, 323, 333.
Gaj Julije Cezar (Γαίος 'Ιουλί[ος] Καίσ[αρος]), 233.
Gaj Julije Cisaik (Cisiak) (*C. Jul(ius) Cis(saicus)* ili *Cis(iacus)*, 158.
Marko Julije Macer, 114, 131.
Kaj Julije Silvan Melanion, 83.
Jacoby, F., 216, 279.
Jadasini, 224, 231.
Ἰαδασίνοι (*v. Jadasini).*
Jagenteufel, A., 41, 43, 377.
Januarij, 114, 118, 131, 183, 288.
Japodi, 142, 204, 205, 207, 234, 268, 271, 277, 296-297, 325, 326, 337.
Sanchez-Palencia, F. J., 377, 396.
Jazigi, 76, 116.
Jeličić-Radonić, J., 155, 157, 377.
Jelić, Lj. 182, 377.
Jensen, J., 213, 276, 377.
Euzebije Jeronim 127, 188, 354.
Jireček, C. J., 31, 34, 41, 45, 49, 51, 54, 62, 377.
John, C. v., 385.
Johne, Kl.-P., 126, 377.
Jones, A. H. M., 54, 55, 377.
Jones, B. W., 42, 377.
Jones, F. F. J. 39, 377.
Jones, G. D. B., 39, 76, 377, 381.
Jones, H. L., 355, 377.
Jones, J. M., 357, 377.
Jordan, J., 355.
Josifović, J. 41, 377.
Jovanović, B., 26, 371, 377.
Jukić, F., 47, 48, 378.
Jukund, 115, 131.
Julija Domna, 113.
Julija Mameja, 84, 114.
Iulius Tacitianus (v. Julijan Tacitijan).
Julijan Tacitijan, 84, 85, 97.
Julijan, 114.
Julije Nepot, 133.
Julije, 114, 118.
Jung, J., 51, 378.
Junona, 79, 84.
Iuppiter (v. Jupiter).
Jupiter, 65, 70, 79, 84, 85, 109, 110, 115.
Jupiter Dolihen (*Iuppiter Dolichenus*), 110, 111.
Jupiter Kapitolijski, 79.
Jupiter Kohortalijski, 79.
Jupiter Liber, 116.
Jupiter Magalus, 79.
Jurišić, M., 90, 91, 146, 148, 149, 150, 156, 159, 161, 162, 168, 171, 175, 176, 177, 178, 180, 230, 231, 232, 236, 239, 242, 250, 287, 299, 378, 387.
Jurukova, J., 34.
Justinijan, 127.

K

Κάδμος, 279.
Καικίλιος Μέτελος *(v. Lucije Cecilije Metel).*
Kaiser, T., 177, 375.
Kaj Kamarije Prisk, 293.
Kaj Ketronije, 84.
Kajanto, I., 44, 378.
Kajmaković, Z., 65, 378.
Kalent (*Calentum*), 238.
Kalija, 231.
Kalimorf, 109, 110, 113, 128, 130.
Kallia (v. Kalija).
Kan, A. H., 378
Kandler, M., 254, 291, 403.
Kanii, 148.
Kanitz, F., 72, 74, 378.
Kapitolska trijada, 79.
Karakala, 83, 113, 114, 117.
Karaman, Lj., 167, 182, 364.
Kasije Dion, 41.
Kasije Ligurin, 82.
Kasiodor, 133, 223.

Kastelic, J., 26, 380.
Kastor, 110.
Katičić, R., 29, 66, 67, 201, 213, 214, 275, 276, 378.
Katzer (Kacer), F., 40, 45, 46, 49, 50, 59, 60, 120, 125, 126, 378, 379.
Keil, J, 292, 294, 295, 367.
Kelemen, M. H., 178, 372.
Kellner, I., 20, 58, 59, 120, 319, 379.
Kelti, 23, 144.
Kent, J. P. C., 133, 379.
Keramidčiev, A., 32, 379.
Keune, J. B., 293, 295.
Kienast, D., 52, 379.
Kiepert, H., 52, 73, 104, 189, 357.
Kilian, K., 281, 379.
Kirigin, B., 146, 153, 157, 159, 161, 177, 213, 231, 232, 233, 251, 277, 280, 285, 305, 307, 308, 309, 311, 375, 379.
Kisić, A., 150, 161, 175, 176, 177, 235, 236, 379.
Kitanoski, B., 28.
Kitzinger, R., 57, 374.
Klaudije, 262, 233, 292.
Klaudije Etrusk, 42.
Klaudije II. Gotik, 86, 87, 88, 97, 135, 331.
Klaudije Klaudijan, 93.
Klaudije Tacit, 63.
Tiberije Klaudije Heraklej (*Tiberius Claudius Heraclaeus*), 101.
Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, 78, 109.
Μα(ρκος) Κλαυδιος 'Ετραντονεικος, 172.
Μα(ρκος) Κλαυδιος Μαρκειανος, 172.
Klemenc, J., 296, 316,379.
Kleonim, 225.
Klodiji, 293.
Kneissl, P., 59, 379.
Knežević, J., 66, 379.
Koch, G., 299, 379.
Kolb, A., 43, 59, 81, 379.
Kolendo, J., 74, 91, 380.
Komod, 22, 58, 78, 80, 81, 82, 93, 96, 102, 128, 135, 137, 324, 331, 333.
König, R., 354.
Korkuti, M., 283, 380.
Kornelije Kota, 234.
Publije Kornelije Scipion Nazika, 234.
Korošec, J., 26, 239, 380.
Kos, P., 34, 69, 307, 308, 380.
Kositijan Firmij, 115.
Gaj Koskonije, 234.
Kosorić, M., 79, 263.
Köstermann, E., 41, 281, 380.
Koščević, R., 101, 105, 108, 380.
Kovačević, D., 48, 60, 62, 380.
Kozličić, M., 146, 186, 211, 213, 215, 218, 276, 277, 279, 314, 380.
Kraay, C. M., 29, 309, 357, 367, 380, 400.
Krahe, H., 380.
Kraljević, G., 48, 124, 191, 380.
Lucije Krepej Paul, 76, 205, 232.
Kreševljaković, M., 47, 125, 380.
Križman, M., 185, 226, 276, 380.
Kroll, W., 224.
Krueger P., 354.
Kubitschek, W., 36, 316, 374, 380.
Kuntić-Makvić, B., 156, 380.
Kuripešić, B., 48, 380.
Kurz, K., 296, 380.
Kustura, I., 149, 236.
Kuzman, P., 26, 380.
Kvadi, 63, 67, 76, 80, 103, 116, 128, 324.
Kvint Klodije Ambrozije, 293.
Publije Kornelije Dolabella, 51, 70, 111, 123, 204, 297, 298.

L

Labeati, 219, 243, 315, 327, 338, 339.
Labourt, J., 354.
Ladek, F., 21, 73, 75, 78, 380, 402.
Laelia Quinta, 281.
Lahtov, V., 26, 28, 380.
Lamatini, 206.
Langmann, G., 76, 380.
Laqueur, R., 381.
Lanza, Fr., 307, 381.
Laszowski, E., 40, 381.
Latte, K., 381.
Laufer, S., 73, 381.
Lazović, K., 10.
Leake, W. M., 34, 54, 381.
Lengyel, A., 395.
Lenormant, F., 20, 58, 102, 319, 381.
Lewis, P. R., 39, 381.
Liber, 73, 146, 154, 155, 160, 165, 166, 168, 171, 172, 173.
Liber-Bakho, 165.
Liber Pater, 79, 161, 171.
Liber Torc(u)lensis, 160.
Liburni, 15, 141, 184, 203, 207, 214, 221, 224, 225, 226, 243, 268, 277, 325, 326, 337, 339.

Λίβυρνοι *(v. Liburni).*
Licinijan, 261.
Licinije, 132, 271, 341.
Liebel, H., 254, 290, 291, 294, 295, 381.
Lieke, H., 292.
Lindsay, W. M., 354.
Linkesti, 32.
Lisičar, P., 28, 32, 33, 144, 157, 160, 185, 199, 203, 216, 217, 269, 278, 279, 280, 284, 285, 286, 307, 309, 310, 311, 317, 381.
Litogenus, 288.
Tit Livije, 205, 227, 232, 235, 255, 354.
Lizija, 217.
Tit Loancije Ruf, 203, 204.
Titus Loantius Rufus (v. Tit Loancije Ruf).
Lokošek, I., 157, 381.
Lommatzsch, E., 355.
Lucius, 288, 289.
Lupatius, 288.
Luria, 256.
P. Lurius Firmus, 256.
Lysia, 354.

LJ

Ljubić, Š., 34, 36, 54, 280, 294, 306, 311, 312, 381.

M

Macer, 42, 43.
Mack, R., 34, 381.
Macmulen, R., 381.
Macpherson, R., 381.
Madden, F. W., 59, 73, 398.
Magie, D., 355.
Magnus, 161.
Maier, A., 29.
Maidl, V., 381.
Maier, A., 381.
Maier, F., 28, 381.
Mailey, D. M., 288.
Majka Zemlja, 73, 82, 109, 113, 114, 115, 116, 118, 137, 334.
Makanec, A., 296, 317, 381.
Makjanić, R., 105, 108, 286, 380, 381.
Makrin, 68, 83, 84, 167.
Maksimin Tračanin, 68, 85.
Lucije Maltinije Abaskant, 256.
Maly, K., 153, 381, 382.
Mandić, M., 25, 49, 119, 382.
Manlii, 49, 126.
Mano, A., 217, 280.
Mano-Zisi, Đ., 26, 280, 283, 382.
Marasović, T, 183, 373.
Marcelin, 133.
Marcelina, 133.
Ammianus Marcellinus, 353.
Gaj Marcije Figul, 234.
Marco Simón, F., 45, 361.
[?Ma]rcus, 131.
Marić, R., 64, 72, 74, 382.
Marič, Z., 25, 36, 40, 145, 214, 229, 230, 250, 280, 282, 284, 296, 313, 314, 315, 316, 382.
Marijan, B., 145, 188, 206, 383.
Marin, E., 147, 185, 298, 311, 383.
Marko (*Marcus*), 114.
Markomani, 76, 80, 103, 127, 128, 324, 331, 333.
Marković, Č., 68, 258, 283, 366, 398.
Marović, I., 24, 36, 249, 282, 283, 312, 314, 316, 383.
Mars, 21, 79, 102, 318.
Matejčić, R., 44, 147, 150, 170, 174, 175, 177, 230, 285, 290, 383.
Martial (*v. Marko Valerije Marcijal*).
Matijašić, R., 291, 292, 293, 294, 295, 296, 383
Mattingly, H., 88, 89, 357, 383.
Maximinus, 270, 340.
May, J. M. F., 27, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 383.
Mayer, A., 31, 32, 52, 188, 200, 201, 383.
Mazalić, Đ., 46.
McDonald, A. H., 354.
Medini, J., 110, 111, 118, 230, 383, 384.
Meinekius, A., 355.
Meiggs, R., 384.
Melia Anniana, 236.
Melville Jones, J., 59, 319, 384.
Μένανδρος, 146.
Mendeonci, 29.
Menol, 175.
Menop, 159.
Menop(olis), 158.
Mentori, 285.
Mercur, 159.
Mercurius (v. Merkurije).
Merkurije, 95, 116, 131, 159.
Messor, 40, 184, 250, 270, 340.
Sekst Metilije Maksim (*Sextus Metillius Maximus*), 255.
Metr, 258.
Meyer, A., 201, 315.

Meyer, E., 384.
Meyer, G., 384.
Mezeji, 134, 330.
Mi, 175.
Mia, 288.
Micipsa, 296.
Migotti, B., 311, 384.
Mikenjani, 151, 154, 243.
Mikolji, V., 108, 111, 115, 128, 384.
Mikulčić, I., 28, 384.
Miller, K., 52, 62, 357.
Milošević, A., 384.
Kaj Minicije Fundan, 43, 122.
Miniciji, 293.
Caius Minicius Fundanus (v. Kaj Minicije Fundan).
Lucije Minucije Pudens, 293, 294.
Mionnet., T. E., 384.
Mirdita, Z., 34, 384.
Mirković, M., 53, 63, 64, 67, 68, 69, 73, 74, 206, 356, 384.
Mirnik, I., 27, 171, 296, 297, 308, 309, 316, 317, 318, 370, 384.
Misilo, K., 48, 49, 123, 384.
Mitil (Μίτιλος), 306.
Mitra, 67, 79, 110, 263.
Mittrea, B., 311.
Mlađin, J., 154, 384.
Mócsy, A., 72, 73, 74, 75, 76, 77, 85, 88, 90, 101, 116, 132, 384, 385.
ModestiA, 256.
Moerkholm, O., 309, 400.
Mojsisovic, E. v., 45, 385.
Mommsen, Th., 42, 44, 353, 355, 356, 385.
Moneta, 58.
Monunij, 19, 29, 306.
Monounios (v. Monunij).
Μονόυνιος *(v. Monunij).*
Morkholm, O., 357.
Morrison, J. S., 228, 385.
Mowat, R., 20, 58, 59, 72, 73, 74, 319, 385.
Mozley, J. H., 355.
Mrozek, St., 34, 36, 41, 52, 53, 66, 68, 69, 83, 385.
Müller, G., *201*, 353.
Müller, K., 355.
Müllerus, C., 355.
Murrus, 288.
Musa, Š., 165, 385.
Musti, D., 354.
Mutavdić, M., 105, 385.
Muttieni, 255.
Myres, J. N. L., 100, 367.
Mytilos, 19.

N

Nagy, T., 20, 72, 385.
Narensis, 95.
Nava, M. L., 214, 278, 286, 385.
Negrus Venetus, D. M., 46.
Nemesa Pia (v. Nemesa Pija).
Nemesa Pija, 114, 118.
Nenadić, V., 88, 385.
Nepotijan, 133.
Neptun, 169.
Neralić, J., 171, 370.
Neron, 40, 41, 53, 56, 121, 133, 292, 322, 329.
Nerus, 289.
Nerva, 42.
Neumayr, M., 385.
Nicander, (v. Nikandar).
Nicep(horus), 146.
Nie, 166.
Nikandar, 279, 354.
Nikarh, 28.
Nikolanci, M., 30, 149, 156, 157, 220, 224, 231, 232, 235, 280, 282, 285, 306, 310, 312, 385, 386.
[---] [---]Nic[o]ma[chus] (v. Nikomah).
Nikomah, 115, 131.
Niseteo, P., 36, 316, 386.
Nobbe, C. F. A., 355.
Nocnetae, 53.
Noeske, H.-Chr., 21, 34, 39, 44, 52, 53, 55, 65, 66, 69, 77, 78, 79, 116, 386.
Noll, R., 68, 206, 386.
Nony, D., 83, 386.
L. Norbanus, 286.
Noreia, 65, 103.
Novak, G., 19, 153, 158, 159, 199, 202, 211, 213, 216, 226, 236, 269, 275, 277, 278, 307, 308, 309, 311, 312, 315, 386.

O

Gnej Oktavije Sekund, 101, 130.
C(aius) Octav(ius) Secundus (v. Gaj Oktavije Sekund).
Ocatavii, 150.
Marko Oktavije, 234.
Octavius, 288, 289.
M(arcus) Oct(avius) Papi[us], 148.

Oc(tavius) Pa(ternus), 177.
Octea, A., 52, 386.
Odavić, Đ., 386.
Q. Ohapul, 296.
Ognenova, L., 26, 386.
Oktavijan August, 133, 148, 227, 234, 244, 301, 322, 329, 339.
Oldfather, lC. H., 353.
Olujić, B., 154, 386.
Omerod, H. A., 144, 226.
One(simus), 175.
Opitr, L., 163.
C. Oppius Urisnius, 296.
Oreb, F., 386.
Oreč, P., 25, 386.
Orest, 133.
Orkija, 89.
Orlić, M., 148, 149, 150, 156, 160, 161, 168, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 180, 232, 236, 242, 250, 285, 287, 290, 300, 364, 383, 386, 387.
Ormerod, H. A., 224, 387.
Orosius Paulus, 354.
D'Ors, A., 387.
Ørsted, P., 21, 58, 77, 78, 101, 104, 109, 118, 386.
Ostojić, I., 387.
Oswald, F., 387.
Oxe, A., 286, 387.

P

Paconii, 67.
Palavestra, A., 277, 387.
Pan, 172, 200.
Panciera, S., 99, 242, 387.
Papajani, L., 213, 277, 366.
Papazoglu, F., 21, 28, 32, 35, 72, 73, 78, 144, 213, 277, 356, 387.
Papii (v. Papiji).
Marko Papije, 148.
Gaj Papije Celso, 148.
Papiji, 91, 147, 184, 193, 230, 252, 336.
Papinii, 64.
Publije Papinije Stacije, 42, 44, 355.
Parker, H. M. D., 254, 387.
Parović-Pešikan, M., 26, 28, 143, 145, 164, 278, 281, 284, 387.
Pasini, U., 228, 365.
Pastor, 288.
Pašalić, E., 21, 41, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 59, 62, 65, 78, 80, 101, 105, 106, 108, 110, 111, 114, 117, 120, 122, 124, 125, 126, 175, 191, 251, 252, 257, 290, 360, 387, 388.
Paškvalin, V., 110, 111, 114, 115, 118, 164, 172, 251, 264, 265, 299, 388, 389.
Patera, 232.
Paton, W. R., 355.
Patsch, C., 25, 29, 31, 34, 44, 45, 49, 52, 53, 61, 62, 63, 68, 64, 65, 66, 68, 80, 83, 84, 85, 87, 90, 91, 104, 105, 106, 109, 117, 123, 124, 125, 146, 147, 165, 171, 172, 184, 189, 190, 202, 205, 206, 217, 227, 229, 230, 231, 238, 254, 256, 257, 258, 265, 281, 283, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 301, 305, 312, 317, 318, 389, 390.
Paulinus, 288.
Pausania, 354.
Pause-Dreyer, U., 34, 35, 390.
Pavan, M., 21, 64, 101, 281, 292, 390.
Pedišić, I., 236.
Pegan, E., 20, 27, 296, 390.
Pellegrino, A., 390.
Peonci, 32.
Pere.Sat, 287.
M. Perennius, 287.
M. Perennius Crescens, 287.
M. Perrenius Saturninus, 287.
M. Perennius Tigranus, 287.
Pérez Garcia, L. C, 39, 375.
Perzefona, 306.
Perzej, 232.
Perzijanci, 63.
Petolescu, C. C., 356.
Petricoli, I., 168.
Petrić, N., 156, 213, 214, 232, 239, 240, 277, 278, 286, 390.
Gaius Petronius Aper, 295.
Petrova, E., 34.
Petrović, J., 27, 47, 52, 54, 64, 259, 390, 391.
Petzold, K.-E., 226, 391.
Pflaum, H.-G., 77, 78, 80, 81, 82, 102, 109, 391.
Phil, 147.
Ti(berius) Philargur(us), 296.
Philippson A., 30, 31.
Philocirus (v. Filocir).
Philoda(mus), 146.
Phoetaspus, 288.
Piccottini, G., 391.
Pilades, 287.
Pilipi, 158, 159.
Pink, K., 35, 62, 316, 391.
Pinterović, D., 88, 113, 116, 391.

Pintner, K., 391.
Piranus, 149.
Pirusti, 34, 53, 66, 134, 330.
Plant, R., 28, 307, 391.
Lucije Plaucije, 293.
Plereji, 162, 224, 227, 229, 243, 338, 339.
Pletorii, 67.
Plinije Stariji, 41, 44, 45, 56, 200, 203, 240, 279, 293, 322, 329, 354, 355.
C. Plinius Secundus, (v. Plinije Stariji).
Plotii, 125.
Pogatschnik, L., 61, 62, 391.
Polibije, 218, 226, 232, 233, 355.
Policarpus, 287.
Polomé, E. C., 201, 391.
Polyaenus, 355.
Polybius, 355.
Pompej, 234.
Marcus Porcius Cato, v. Katon.
Kvint Pomponije Ruf, 43.
Pomponius Mela, 355.
Pongracz, Z., 289, 391.
Pontii, 49, 126, 159.
Pontius Cn(aei) f(ilius), 159.
L(ucius) Po(n)t(ius), 159.
C(aius) Pont(ius) Philarrus, 159.
Popović, Lj. B., 26, 382, 391.
Popović, Lj., 26, 280, 283, 391.
Popović, M., 164, 190.
Popović, P., 27, 29, 32, 35, 36, 37, 186, 297, 307, 311, 315, 316, 317, 391.
Popović, V., 26.
Marcus Porcius Cato, 353.
Postum, 64.
M. Pot, 158.
Praschniker, C., 26, 143, 148, 278, 292, 315, 391, 392.
Prelas, O., 163.
Premerstein, A. V., 21, 55, 73, 75, 78, 380, 392, 402.
Prendi, F., 283, 315, 392.
Prijap (*Priappus*), 110.
Prijatelj, K., 161, 392.
Prim (*Primus*), 114.
[---] Primus [---]rcus, 131.
Prob, 63, 88, 112, 117, 154.
Prokopije, 53, 223.
Protić, G., 150, 231, 392.
Prxce, T. D., 387.
Pseudo-Aristotel, 145, 185, 199, 205, 229, 285.
Pseudo-Skilak, 141, 144, 185, 217, 228, 243, 278, 307, 338, 355.
Pseudo-Skimno, 185, 199, 355.
Pseudo-Skylax (v. Pseudo-Skilak).
Pseudo Skymnos (v. Pseudo-Skimno).
Ptolomej I. Soter, 307.
Pulius, 288.
Purcell, N., 392.
Pušić, I., 284, 392.

Q

QGC, 288, 289.
Quadus, 127.
Quiring, H., 24, 48, 49, 392.

R

Rački, F., 312, 392.
Radan, G. R. B., 395.
Radić, D., 392.
Radić, F., 392.
Radić, I., 150, 158, 159, 160, 231, 250, 287, 378, 392.
Radić, Lj., 291, 364.
Radimsky, V., 25, 61, 62, 63, 74, 79, 80, 84, 90, 119, 117, 120, 122, 165, 191, 192, 202, 252, 258, 269, 291, 392, 393.
Radivojac, M., 25, 110, 393.
Raknić, Z., 203, 393.
Ramin, J., 45, 393.
Ramović, M., 60, 61, 62, 393.
Rapanić, Ž., 162, 250, 287, 393.
Rathbone, D., 150, 393.
Rau, R., 281, 393.
Raunig, B., 259, 393.
Ravennatus Anonymus, 357.
Rebenich, S., 127, 393.
Redon, 315.
Regalijan (*Regalianus*), 116.
Regling, K., 20, 319.
Reich, E., 254.
Remesal-Rodriguez, J., 178, 393.
Rendić-Miočević, A., 393.
Rendić-Miočević, D., 36, 53, 67, 68, 111, 153, 156, 160, 161, 167, 181, 199, 201, 204, 219, 220, 231, 250, 306, 307, 309, 310, 311, 313, 315, 316, 393, 394, 395.
Riccobono, S., 356.
Richard, R. A., 57, 395.
Richardson, E. C., 354.
Richmond, I. A., 57, 395.
Rimljani, 232, 234, 321, 322.
Ripalles, P. P., 29, 317, 364.

Ritterling, E., 254.
Riznić, M., 21, 395.
Rlipalles, P. P., 306.
Roach Smith, C., 59, 73, 398.
Robertson, An. S., 357.
Rodenwaldt, G., 298, 395.
Rodriguez-Almeida, E., 395.
Rolfe, J. C., 353.
Romanesis, 288.
Römer-Martijnse, E., 90, 395.
Rosenberg, V., 76, 395.
Rossi, L., 395.
Rostovtzeff, M., 101, 154, 174, 178.
Rostovtzeff, M., 395.
Rostowzew, B. M., 73, 395.
Rothenberg, B., 57, 395.
Rougé, J., 354, 395.
Roxan, M. M., 41, 395.
Rubright, J. C., 288, 395.
Rücker, A., 45, 47, 48, 49, 60, 395.
[R]ufin[i--], 299.
Russu, I., 53, 356, 395.
Rutilius Namatianus, 100.

S

L(ucius) Salvius, 146.
Sánces-Palencia, F. J., 39.
Sabazije, 79.
Sabdus, 146.
Sabinus, 288.
Sacken, E., de, 395.
Sakellarakis, 284.
Salata, R., 395.
Sallet, A. V., 72, 395.
Salmon, J. B., 31, 54, 395.
Salonia Palestrice, 44.
Salonina, 44.
Salustius, 289.
Salvii, 64.
Slviat, Fr., 395.
Salway, P., 57, 100, 396.
Sanader, M., 69, 73, 118, 142, 396.
Santini, C., 354.
Sapuatae, 206.
Sardeati, 53, 134, 330,
Saria, B., 27, 356, 395.
Sarius-Surus, 286.
L. Sarius L. l. Surus, 286.
Sarmati, 76.
Sasi, 62.
Saturninus, 257.
Schallmayer, E., 77, 79, 85, 104, 118, 189, 396.
Schillinger-Häfele, U., 84, 396.
Schkorpil, K., 26, 372.
Schlosser, J. v., 36, 314, 316, 396.
Schneider, H., 292, 396.
Schneider, R., v., 396.
Schober, A., 143, 148, 278, 292, 315, 392.
Schoenbauer, F., 396.
Scholfield, A. F., 354.
Schultze, W., 44, 396.
Schwartz, C., 184, 366.
Schwertheim, E., 111, 376.
Sclaietae, 53.
Secum, 177.
Secundus, 95.
Sedat, 89, 114, 118, 137, 138, 334,
Sextus Pompeius Festus, 354.
Sekst Pompej, 148, 244, 326, 339, 344,
Sen F., 148.
Sen[-], 175.
Sentius, 289.
Lucius Sept[---] Petronianus, 76, 95.
Quintus Septueius Clemens (v. Kvint Septuej Klemens).
Q(uintus) Septueius Valens (v. Kvin Septuej Valens).
Kvint Septuej Klemens, 101, 108, 130, 137, 323, 333,
Kvint Septuej Valens, 101, 130.
Serapis, 67, 168.
Sergejevski, D., 40, 48, 54, 58, 65, 67, 68, 78, 79, 81, 101, 103, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 122, 123, 126, 164, 172, 173, 186, 206, 251, 257, 265, 266, 396, 397.
Servilia, 256.
Sesareti, 30, 36.
Sestieri, C., 31, 397.
Aleksandar Sever, 84, 85, 90, 97, 114, 115, 288.
Septimije Sever, 53, 54, 58, 64, 81, 82, 83, 103, 109, 111, 113, 135, 331.
Otacilija Severa, 116.
Seius Severinus, 185.
Severi, 288.
Sextus, 146, 288.
Sherman, Ch. L., 354.
Shiel, R. S., 184, 366.
Shipley, F. W., 355.
Sichterman, H., 299, 379.
Siculi, 233, 262.

Silberman, A., 355.
Silvan, 65, 79, 156, 172, 186, 200, 201, 202.
Quintus Silvius Speratus, 261.
Simeon, 127.
Simić, M., 127, 141, 142, 146, 148, 153, 168, 169, 170, 180, 184, 201, 214, 215, 218, 225, 227, 236, 259, 260, 261, 262.
Simić, V. M., 20, 21, 59, 72, 73, 74, 319, 397.
Simić, V., 45, 60, 62, 64, 72, 75, 105, 120, 399.
Simon, 28.
Simplicije, 89, 97.
Simplicius (v. Simplicije).
Sirks, B., 178, 397.
Skarić, V., 45, 48, 49, 54, 106, 111, 119, 397.
Skerdilaida, 227.
Skok, P., 290, 397.
Slapšak, B., 292, 293, 397.
Slokar, T., 10.
Sokolovska, V., 26, 27, 28, 31, 35, 397.
Solin, H., 43, 397.
Sonic, 158, 159.
Sonu, 158.
Soproni, S., 397.
Spaho, F., 48, 397.
Speidel, M. P., 111, 397.
Speratus, 177.
Srejović, D., 62, 64, 68, 80, 91, 154, 172, 200, 258, 283, 288, 289, 361, 366, 397, 398.
Lucije Stacije Just, 293, 294.
Staciji, 293.
Starac, A., 148, 174, 175, 230, 397, 398.
Statii, 67.
Statius (v. Publije Papinije Stacije).
Stech, B., 42, 398.
Stefančić, M., 26, 380.
Stein, A., 374.
Stenico, A., 286, 398.
Stephanus Byzantinus (v. Stjepan Bizantinac).
Stevenson, S. W., 59, 73, 357, 397.
Sticotti, P., 259, 398.
Stilihon, 131.
Stipčević, A., 23, 25, 117, 119, 139, 398.
Stipišić, J., 251, 398.
Stjepan Bizantinac, 184, 186, 200, 203, 355.
Stojanović-Gabričević, Dj., 26, 398.
Strabo (v. Strabon).
Strabon, 29, 30, 31, 36, 153, 185, 186, 192, 201, 205, 214, 335,355.
Strack, P. L., 20, 398.
Strobel, K., 398.
Strobilus, 288, 289.
Sturms, E., 213, 398.
Suić, M., 275, 278, 279, 284, 290, 297, 308, 398, 399.
Super, 256.
Surus, 286.
Surus Sari L. s., 286.
Sv. Ciprijan (*v. Thascus Caecilius Cyprianus*).
Svetonije Ioin (*Svetonius Ioinus*), 241.
Svetonius, 355.
Sydenham, E. A., 357.
Syme, R., 41, 42, 43, 44, 52, 105, 122, 213, 277, 398, 399.

Š

Šalabalić, F., 124, 280, 399.
Šanjek, F., 161, 399.
Šarić, I., 164, 262, 263, 397.
Šarjanović, P., 230.
Šašel, J., 39, 44, 45, 51, 72, 202, 242, 399.
A. et J. Šašel, 356.
Šašel-Kos, M., 39, 76, 82, 226, 399.
Šego, K., 165, 385.
Šegvić, M., 281.
Šišić, F., 45, 399.
Škegro, A., 20, 39, 46, 51, 52, 72, 102, 110, 123, 124, 126, 256, 268, 289, 290, 313, 318, 319, 356, 399, 400.
Šonje, A., 400

T

Täckholm, V., 21, 45, 48, 65, 73, 74, 75, 78, 79, 101, 116, 132, 400.
Tacit, 353.
Tallus, 288.
Tasić, N., 26, 400.
Tchernia, A., 154, 177, 178, 405.
Telesfor (*Telesphorus*), 122.
Tenestini, 28.
Teodorik Veliki, , 55127, 183.
Teodozije II., 55, 133.
Teodozije Veliki, 88.
Teofrast, 279.
Teopomp, 145, 185, 228, 229.
Marko Terencije Varon, 142, 203.
A. Terentius, 287.
A. Terentius Co(rnelianus), 287.
Termin, 65, 104, 189.
Terminus (v. Termin).
Terminus-Liber, 65, 104, 189.

Terra Mater (v. Majka Zemlja).
Teržan, B., 154, 277, 399.
Tessii, 64.
L(ucius) Tettius Desede(sius), 255.
Teuta, 144, 226.
Teutana, 226.
Thalus, 288.
Thaumast, 40, 43, 44, 55, 56.
Thaumastus Aug(usti libertus), 40, 56.
Theofrast, 30, 355.
Theophrastos, Theophrastus (v. Teofrast).
Thomasson, B. E. (*B. Thomae*), 43, 122, 400.
Thompson, M., 309, 357, 400.
Tiberije, 287, 292.
Tibold, D., 120, 400.
Tietze, E., 45, 385.
Gaj Tit Hermeros, 293.
Gaj Tit Hermes, 293.
Tomaschek, W., 400.
Tonković, S., 281, 400.
Torelli, M., 354.
Tovertae, 53.
Tračani, 118.
Tragulae, 255.
Trajan, 20, 40, 43, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 65, 67, 72, 74, 75, 95, 122, 133, 136, 174, 178, 206, 322, 329, 332,
Trajković, D., 191, 400.
Tranoy, A., 83, 400.
Trebonijan Gal, 87.
Truhelka, Ć., 54, 63, 66, 106, 111, 115, 282, 283, 296, 297, 400, 401.
Tschernia, A., 401
Tućan, F., 40, 46, 48, 103, 120, 124.
M. Tullius, 318.
Turner, J., 184, 366.
Turranius Clementianus, 281.
Turranius Clementinus, 281.
Tutu, 175.
Tyche Salonitana, 167.
Tyrannus, 95.

U

Uhden, W., 306, 401.
Ulpii, 126.
Ulpianus (v. Ulpijan).
Ulpijan, 81, 103.
Marko Ulpije Gemelijan, 67.
M(arcus) Ulpius Aug(usti) lib(ertus) Thaumastus, 43.
Marcus Ulpius Thaumastus, 43.
Marcus Ulpius Traianus (v. Trajan).
Ursio, 288.
Kaj Utije (*C. Utius*), 220.
P. Utius, 220, 221.

V

Valens, 91, 117, 132, 143, 188.
Valentini, Z., 34, 125.
Valentinijan, 91, 117, 132, 263.
Valeria Magna, 295.
Valerij Super, 83, 84, 97.
Valerius Super, (v. Valerij Super).
Valerijan III., 126.
Valerijan, 63.
Valerius Valerianus, 261.
Marko Valerije Marcijal, 42, 44, 203, 354.
Valianus, 159.
Kaj Valije Fest, 159.
Caius Valius Festus, 159.
Vandali, 76, 127.
Várady, L., 133, 401.
Vasić, M. M., 26, 401.
Vasić, M. R., 20, 26, 59, 72, 73, 74, 319, 397, 401.
Vasić, M., 20, 21, 401.
Vasić, R., 28, 213, 214, 249, 277, 280, 282, 283.
Vasilev, V. P., 26, 401.
Vasilj, S., 314, 401.
Vasiljević, R., 401.
Vegetius, 206.
Vegetius Renatus, P., 355.
Vego, M., 401.
Velej Paterkul, 41, 281, 355.
Veličković, M., 21, 73, 74, 78, 299, 401.
Velimirović-Žižić, O., 283, 288, 401.
Velleius Paterculus (v. Velej Paterkul).
Ven, 175.
Venera, 79.
Veneti, 205.
Ventris, S. Z. B. M., 151, 401.
Lucije Ver, 65, 95.
Verecunde, 288.
Verekund (*Verecundus*), 113.
Vermaseren, M. J., 84, 401.
Verus, 288.
Vesius, 164.
Vespazijan, 62, 63, 106, 122, 123, 125, 292.
Vestdal, S. J., 401.

Vetters, H., 21, 101, 165, 189, 371, 401.
Vettius, 288.
Tib(erius) Vettius Avitus, 291.
Tib(erii) Vetti Avitianius, 295.
Vi[ni?], 174.
Vibianus, 288, 289.
Gaj Vibije Postum 41, 56, 322.
Vibius, 150.
Caius Vibius Pansa, 292.
Caius Vibius Postumus (v. Gaj Vibije Postum).
Vibuleus, 288.
Vibulus, 289.
Victor, 288.
Villaronga, L., 401.
Vinski, Z., 24, 249, 401.
Marko Vipsanije Agripa, 227.
Visonà, P., 280, 309, 310, 311, 316, 402.
Vian, F., 353.
A(ulus) Volumnianus Ianuarius, 299.
Volusijan, 63, 87.
Volusus et Potitus, 287.
Vranković, B., 156, 402.
Vrsalović, D., 149, 158, 159, 160, 161, 170, 171, 178, 200, 231, 235., 238, 241, 262, 290, 402.
Vubule, 289.
Vujnović, N., 375.
Vukadin, O., 283.
Vulić, N., 21, 26, 49, 67, 68, 69, 73, 75, 78, 79, 91, 206, 226, 285, 380, 392, 402.
Vulkan, 89, 118.
Vurus, 95,

W

Walter, B., 45, 46, 47, 120, 402.
Walser, G., 402.
Watzinger, C., 287.
Weawer, P. R. C., 42, 402.
Weber, E., 52, 357, 402, 403.
Wellesley, K., 353.
Werner, M. R., 74, 403.
White, H., 353.
White, K. D., 154, 403.
Whittaker, C. R., 354, 403.
Wielowiejski, J., 213, 276, 403.
Wilberg, W., 254, 290, 291, 292, 294, 295.
Wilkes, J. J., 21, 32, 41, 43, 45, 53, 62, 68, 73, 75, 78, 80, 109, 123, 126, 142, 146, 153, 164, 184, 185, 186, 187, 190, 201, 203, 206, 254, 255, 256, 290, 292, 293, 295, 300, 308, 318, 381, 403.
Wimmer, F., 355.
Winkler, G., 21, 82, 99, 354, 355, 403.
Wollmann, V., 39, 403.
Woodhead, G., 310.
Woodman, A. J., 355.
Wright, R. P., 356.

Y

Yaron, R., 403.

Z

Zabehlicky-Scheffenegger, S., 254, 291, 403.
Zaninović, M., 9, 29, 41, 45, 51, 53, 66, 74, 141, 144, 145, 146, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 169, 171, 179, 180, 186, 187, 188, 189, 190, 201, 202, 205, 206, 211, 212, 218, 225, 227, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 241, 260, 261, 275, 277, 285, 290, 295, 306, 307, 312, 317, 403, 404
Zangemeister, C., 356.
Zapadni Goti, 131, 132, 133, 138.
Zevi, F., 43, 175, 177, 404, 405.
Zheku, K., 315, 392.
Zippel, G., 14, 146, 226, 227, 230, 291, 405.
Zmajić, B., 51, 405.
Zotović, Lj., 67, 74.
Zotović, M., 66, 67, 120, 282, 405.
Zwicker, W., 76, 405.

Ž

Žeravica, L., 117, 120, 122, 405.
Žižić, O., 283, 405.
Županović, Š., 239, 405.

KAZALO ZEMLJOPISNIH IMENA

A

Abdera, 305, 317.
Acruvium, 256.
Ad Fines, 104, 189.
Ad Matricem, 52.
Ad Turres, 146, 189.
'Αδρία (*v. Adrija*)
Adrija, 213, 280.
Aenona, 150, 168, 169, 220, 236, 237, 245, 255, 256.
Aequum, 172.
Afrika, 81, 87, 100, 174, 176, 178, 325.
Agij, 307.
Agrigent, 307, 309, 317,
Akantos, 305.
Akarnanija, 227.
Akragas, 305, 307, 311.
Akruvij, 292.
Akvileja, 175, 236, 237, 286, 288, 293, 295, 336.
Akvitanija, 100.
Albanija, 33, 213, 277.
Alburnus maior, 53.
Aleksandrija, 285, 305,
Aleš, 34.
Αλλεσσίος (*v. Aleš*).
Alpe, 242.
Alpes Iuliae, 127.
Alpollonia (*v. Apolonija*).
Amfipolis, 305, 307.
Ampel, 173.
Ampelum, 85.
Ampusa, 100.
Anaktorij, 314.
Anchiale, 307.
Andeira, 100.
Andetrium, 255.
Ankona, 294.
Antigoneja, 30.
Aous, 30.
'Απολλωνία (*v. Apolonija*).
Apolonija, 29, 31, 36, 124, 125, 143, 171, 193, 214, 217, 226, 277, 278, 280, 306, 307, 316, 317, 319, 320, 335, 345.
Apsirtidi, 238.
Apsosrus, 297.
Apsus, 30.
Apulija, 243, 278, 281, 282, 286, 338.
Aquae S[---], 59, 175, 176, 191.
Aquileia (*v. Akvileja*).
Arabija, 177.
Arba, *297*.
Arezzo, 287.
Argirunt, 240, 290.
Argos, 305, 307.
Argyruntum (*v. Argirunt*).
Ariconium, 100.
Ariminium, 293.
Armenija, 92, 93.
Arrubium, 85.
Aserija, 253, 254.
Aspalatus, 269.
Asseria (*v. Aserija*).
Asturija, 99.
Atena, 25, 217, 285, 288, 298, 307, 311.
Atenica kod Čačka, 282.
Aternum, 235.
Atika, 133.
Attaleia, 95.
Augusta Traeveriorum, 266.
Ausij, 238.
Avala, 72, 89, 136.
Azija, 81.
Azlići, 60.

B

Babac, 60.
Babanovac, 190.
Babe na Kosmaju, 74.
Baetis, 177.
Bahići, 122.
Bakovići, 48.
Balkan, 24, 27, 28, 38, 40, 134, 228, 229, 236, 245, 277.
Baloie, 266.
Baltik, 154.

Banovac, 48.
Banovina, 103.
Banjaluka, 27, 104.
Banjevine, 117.
Barice, 124.
Barlovci kod Laktaša, 259.
Baška luka, 175.
Batajnica, 311.
Batalaža, 169.
Batuša, 46, 47.
Bela Zemlja, 34.
Belgica, 82.
Benevent, 213.
Benkovačka cesta, 168.
Beocija, 151.
Beograd, 136, 167, 332.
Berkovina, 63.
Bešnjevo, 120, 122.
Bigeste, 254, 255, 290.
Bihać, 25, 152, 173, 292.
Bihaćko polje, 192.
Bihovo kod Trebinja, 164.
Bijela Gomila, 46.
Bijelo Polje, 70, 95, 136, 332.
Bila, 23, 47.
Bilbilis, 100.
Bileća, 27, 282.
Bilica kod Šibenika, 181.
Biograd na Moru, 169, 262, 268.
Bistrica, 46, 47, 56, 120, 322.
Bistue nova, 52, 257.
Bistue vetus, 52,
Bistues, 259.
Bitinija, 100.
Bitola, 32.
Bizant, 223, 231, 236.
Bjelaja, 122.
Blagaj, 106, 107, 108, 137.
Blato na Korčuli, 284.
Bojana, 213, 277.
Boka Kotorska, 145, 146, 149, 164, 220, 256.
Bol, 241.
Borćele, 164.
Borovica, 49.
Borovo Polje, 159.
Bosanska Dubica 105.
Bosanska Gradiška, 152, 334.
Bosanski Novi, 103, 115.
Bosna, 59, 60, 99, 137, 239, 282, 322, 324, 333.
Bošani, 238.
Brač, 160-161, 200, 238, 241, 243, 260, 282, 285, 298, 309, 338, 342.
Brački kanal, 221, 222.
Brane, 60.
Brattia, 200.
Bregava, 183, 190.
Brekovica, 173.
Breza, 51.
Bribir, 149.
Brijuni, 240.
Briševci u Mrkodolu, 119.
Briševo, 25, 113, 115, 116, 117, 129, 137, 173, 324, 333.
Britanija, 57, 100.
Brotnjo, 165, 178.
Brundizij, 227, 307.
Brusje, 312.
Budim, 238.
Budva, 282, 284, 285, 316, .
Bugar-grad, 292.
Bugojno, 24, 124.
Bulbina kod Imotskog, 283.
Bulgari, 34.
Bunje, 161, 200.
Burnum, 254, 264, 272, 290, 343.
Busovača, 120.
Butmir, 187.

C

Calcehdon, 143.
Calentum (v.Kalent).
Carkvica, 157, 179, 241.
Carthago Nova, 62.
Cavtat, 149, 163, 284, 285.
Cazin, 25.
Cesarica, 175.
Cetina, 67, 282, 287.
Cibale, 178.
Ciglana u Bugojnu, 259.
Cikote kod Prijedora, 118, 119.
Çinamik u Kukësu, 219.
Constantinopolis, 127, 266.
Corcyra Nigra (v. Korčula).
Corcyra Nigra (v. Korčula).
Corinthus, 280.
Cres, 153, 170, 171, 215, 222, 279, 284, 326.
Crkvenjak, 50.
Crkvica (Skelani), 79.
Crkvina (Blagaj) na Japri, 324, 333, 334, 342.

Crkvina kod Bugojna, 108, 110, 112, 129, 137.
Crkvina kod Velike Kladuše, 255.
Crkvina u Blagaju na Japri, 271.
Crkvina u Kalači kod Goražda, 65.
Crkvina, 183.
Crni Drim, 32.
Crno More, 214, 343.
Crvena Zemlja, 45, 46.
Crveno Polje, 123.
Cuklje kod Travnika, 125.

Č

Čačak, 77.
Čadinje, 66, 67, 69, 120, 137, 333.
Čapljina, 179, 190, 258, 318.
Časka, 169.
Čehotina, 57, 59, 66, 68, 70, 78, 84, 93, 136, 322, 330, 332.
Čerin kod Čitluka, 165, 166.
Čičevac, 60, 61.
Čifluk, 122.
Čikat, 170.
Čiovo, 166, 177, 233, 285.
Čitluci na Glasincu, 283.
Čitluk kod Sinja, 172.
Čumavići, 60.
Čungar kod Cazina, 25.
Čunski, 171.

Ć

Ćele, 106.

D

Dacia Mediterranea, 132.
Dacija, 34, 44, 52, 53, 56, 59, 66, 68, 81, 127, 133, 235, 321, 323, 330.
Dalmatia, 187, 256.
Δάλμιον (*v. Dalmion*).
Dalmion, 186, 201, 234.
Damastion, 280, 323, 330.
Damastionski rudnici, 25-37, 94, 134.
Danilo, 213, 275.
Danilo-Bitinja kod Šibenika, 239.
Dardagana, 79.
Dardagani kod Zvornika, 263.
Dardanija 32, 36, 57, 70, 127, 132, 134, 135, 136, 277, 301, 330, 344.
Debar, 31, 32.
Debelo Brdo, 23, 63, 251, 283, 284, 285.
Delfi, 155.
Delminium, 172, 265.
Delmion , 313.
Δέλμιον (*v. Delmion*).
Delos, 285, 288.
Desilo, 165.
Devetaci, 46.
Diklo, 168.
Diluntum, 190, 256.
Δίμαλλε *(v. Dim(ale))*.
Dim(ale), 309.
Dimos, 309.
Δίμος *(v. Dimos)*
Dingački Školj, 176.
Dioklecijanova palača, 182, 183, 327, 343.
Dirahij, 29, 31, 32, 36, 124, 125, 171, 214, 277, 278, 280, 306, 305, 307, 314, 316, 317, 319, 320, 345,
Divjaci, 48.
Divovića Vlaka, 162.
Doboj kod Kaknja, 266.
Dobro kod Splita, 176.
Dobrošin, 46.
Dokleja *(Doclea)*, 193, 268, 259, 272, 292, 293, 299, 302, 327, 336, 343, 344.
Dol, 156.
Dolabije, 259.
Dolac u Kaštel Gomilici, 182.
Dolac, 125.
Domavia (v. Domavija).
Domavija, 21, 22, 51, 57, 63, 64, 66, 73, 77, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 97, 102, 108, 109, 121, 124, 128, 135, 136, 137, 252, 258, 323, 330, 331, 332, 333, 342.
Donja Dolina, 152, 153, 282, 334.
Donja Mezija, 81, 85.
Donja Neretva, 335,
Donja Sanica, 117.
Donje Čele, 164.
Donje Hrasno, 285.
Drač, 141.
Dračevac, 168, 180.
Dračevica kod Ljubuškog, 190.
Dračevo polje, 158, 159.
Drilon (v. Drim).
Δρίλων *(v. Drim)*.
Drim, 213, 228, 236, 279, 280, 302, 344.
Drina, 60, 62, 64, 66, 70, 132, 135, 136, 173, 330, 332.
Drino (v. Drim).

Drveni, 222.
Dubno kod Baške, 174.
Duboka na Hvaru, 176.
Dugi Dol, 262.
Dugi otok, 178, 240.
Dukađin, 34.
Duljci, 122.
Dunav, 133, 214, 329.
Duoro, 99.
Δυρράχιον *(v. Dirahij).*
Duvanjsko polje, 312.
Duvravice, 47.
Dvilin, 65.
Dvorska kod Krupnja, 64.
Dyrrhachion (v. Dirahij).

Đ

Đakovica, 26.
Đelilovac, 48.

E

Ebro, 99.
Efez, 307.
Egejsko more, 243.
Egina, 305.
Elafiti, 221.
Elaphousa, 200.
Elba, 99.
Elektridi, 154, 215, 279, 326,
'Ελευσίς *(v. Eleuzina).*
Eleuzina, 312.
Elida, 226.
Eminovo Selo kod Tomislavgrada, 259.
Enona, 299.
Epetij *(v. Stobreč).*
'Επέτιον *(v. Stobreč).*
Epidamn, 143, 193, 226, 278, 335,
Epidamnos (v. Epidamnos).
'Επίδαμνος *(v. Epidamnos).*
Epidaur, 70, 163, 190, 236, 298.
Epidaurum (v. Epidaurum).
Epir (*Epirus*), 15, 31, 27, 127, 144, 224, 225, 226.
Ephesus, 96.
Europa, 300.
Etolija, 227.
Etrurija, 280, 287.
Eubeja, 231.
Eubeja, 312.

F

Fandi (Dukađin), 34.
Faros, 36, 143, 200, 224, 226, 285, 306, 309, 312, 314, 315, 316, 320,
Φάρος *(v. Faros).*
Filovača, 190.
Flanona, 238.
Foča, 65, 70, 104.
Fojhar, 60.
Fojnica, 45, 48, 49, 50, 51, 56, 59, 133, 317, 322, 329, 333.
Fojnika, 226.
Forest of Dean, 100.
Fratrija u Luci, 164.
Frigija, 100.
Frmić, 238.

G

Gaca Potok, 50.
Gacko, 206.
Gačići, 47.
Gajtan kod Skadara, 283.
Galija, 57, 83, 100, 288.
Gardun, 255.
Germania (v. Germanija).
Germanija, 82, 87, 281.
Gjirokaster, 30.
Glamoč, 173, 186, 342.
Glamočko polje, 265.
Glasinac, 216, 282, 283, 285.
Glavat na Mljetu, 299.
Glogovci kod Selca, 200.
Glogovik kod Herceg Novog, 284.
Gomila (Gomionica), 49, 109.
Gomilica, 164.
Goražde, 65, 104, 189.
Gorica kod Ljubuškog, 283.
Gornja Mezija, 20, 44, 72, 73, 74, 301, 344.
Gornja Rama, 125.
Gornja Slimena, 47.
Gornja Strigova, 119.
Gornja Tuzla, 23.
Gornje Podrinje, 104.
Gornji Agići, 106, 110.
Gornji Humac, 200.
Gornji Molunat, 163.
Gornji Vakuf, 23, 46, 52, 54.
Gosinja, 283.
Gospa od Karmela, 181.

Gostilj kod Titograda, 283.
Grab (Gorica) na Humcu, 190.
Gračine na Humcu kod Ljubuškog, 164, 254, 255, 265, 290.
Gradac iznad Ljubinca, 124.
Gradac kod Hadžića, 263.
Gradac kod Neuma, 283.
Gradac kod Posušja, 265.
Gradina (Mačkova Peč) u Raptima, 143.
Gradina (Mačkova Peč), 278.
Gradina Alihodže, 23.
Gradina iznad Gorice, 25.
Gradina iznad Vašarovina, 25.
Gradina na Libu, 25.
Gradina u Biogracima 165.
Gradina u Čadinju, 66.
Gradina u Danilu, 187.
Gradina u Jasenju, 119.
Gradina u Majdanu, 120.
Gradina u Ošanićima kod Stoca, 25, 145, 188, 193, 194, 214, 229, 230, 250, 271, 279, 284, 313, 314, 335, 337, 341.
Gradina u Raičkama, 25.
Gradina u Sasama, 63, 102
Gradina u Vidošima, 25.
Gradina Varvara, 23.
Gradina Zecovi, 23.
Grahovišće kod Poljica, 157.
Grahovišće, 177.
Granica u Vignju, 162.
Grapčeva špilja, 239, 275.
Grčka, 224, 310.
Grmile u Šipovu, 122.
Grohote kod Čapljine, 146.
Gromile u Metalci, 123.
Gromiljak, 49.
Grude, 25.
Guadiana, 99.
Guber, 60.
Guberevac na Kosmaju, 73, 74, 95.
Gubeša kod Vele Luke, 160.
Guča Gora, 125.
Gudulija kod Potrine, 160.

H

Hadrumentum, 176, 177.
Halkidik, 29, 30.
Han Pijesak, 63.
Hasta, 287.
Hedum, 51, 52, 123, 124.
Helada, 15, 228, 305, 307, 327.
Herakleja (*Herakleia*), 305, 307, 308.
Herceg-Novi, 285.
Hercegovina, 143, 145, 206, 282.
Herzones, 305.
Hiberia, 42.
Hios, 145, 229, 285, 325, 307,
Χίος (*v. Hios*).
Hispanija Citerior, 83, 85.
Hispanija, 45, 57, 76, 62, 87, 99, 133, 177, 325.
Histieja, 312.
Histrija (*Histria*), 203, 223, 250, 268.
Ἠλεκτριδες (v. Elektridi).
Hoćevine, 66.
Homolje, 49.
Hrustovača, 187.
Hruševljani kod Ljubuškog, 190.
Hrvatska Dubica, 105.
Hudurine kod Golubića, 119.
Humac kod Ljubuškog, 254, 312.
Humac, 165, 312.
Hutovo Blato, 164.
Hvar, 141, 146, 148, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 162, 177, 179, 184, 193, 194, 212, 213, 220, 222, 226, 232, 239, 240, 243, 250, 275, 285, 286, 295, 307, 308, 312, 316, 335, 336, 338.
Hvarski kanal, 232.
Hvarsko polje, 157.
Hyrija, 305.

I

Iader (v. Jader).
Ibar, 21, 86.
Ilidža Kod Sarajeva, 59, 120, 126, 175, 176, 251.
Ilijak na Glasincu, 218.
Ilirija, 35, 36, 43, 44.
Ilirik, 21, 22, 23, 54, 57, 86, 87, 88, 89, 102, 103, 116, 127, 128, 131, 132, 135, 138, 143, 227, 234, 277, 280, 292, 330, 331, 334, 340.
Illyricum (v. Ilirik).
Illyrii, 320,
Ilovik, 150, 170.
Issa, 143, 259, 200, 239, 226, 232, 245, 251, 260, 270, 285, 297, 306, 309, 310, 311, 312, 340, 341.
Ist, 170.
Ἰστιαίη (*v. Histieja*).
Istok, 103, 111.
Istra, 178, 242, 293, 325.

Istrija, 285.
Istros, 305, 317.
Italija, 15, 43, 56, 74, 99, 133, 136, 151, 157, 166, 178, 195, 207, 213, 215, 220, 223, 224, 225, 227, 228, 237, 293, 295, 298, 305, 316, 322, 325, 326, 332.
Ivanja kod Prijepolja, 69.
Ivinj, 167.
Izbično kod Prijepolja, 68, 206.
Izmetišće, 250, 287.
Iž, 262.

J

Jadar, 60, 62, 63, 64, 236, 332.
Jader, 150, 159, 169, 174, 179, 180, 193, 194, 236, 240, 268, 272, 290, 293, 297, 299, 302, 326, 327, 336, 340, 343, 344,
Jadovik, 120.
Jadran, 133, 136, 141, 142, 143, 144, 145, 153, 186, 188, 214, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 226, 227, 228, 231, 233, 235, 236, 242, 243, 245, 260, 269, 277, 279, 280, 282, 290, 301, 312, 320, 321, 325, 326, 327, 329, 335, 336, 338, 339, 345.
Jadransko more, 217, 224, 226.
Jadro, 235.
Jagnjid, 52.
Jajce, 50, 120, 123.
Janj, 120, 122, 137, 333.
Janjevo, 26, 34.
Janjina, 162.
Japra, 103, 105, 106, 107, 108, 129, 137, 188, 259.
Japra, 333,
Japygija, 216, 279.
Jardol, 47.
Jarnovac kod Priboja, 24.
Jelsa, 141, 156, 1157, 241, 312.
Jezerine-Sanski Most, 285.
Jezero na Rudniku, 97, 135.
Jezero, 50, 82, 331.
Ježevica kod Užičke Požege, 74.
Jonsko more, 214, 217, 224, 225, 226, 227, 229, 242, 243.
Josipdol, 104, 189.
Jošanica, 120.
Južna Morava, 68.

K

K(astellum) Ansum, 53.
K(astellum) Dalmatas, 53, 68.
Kakmuze, 66.
Kalača, 65.
Kalbrija, 281.
Kalcedon, 188.
Kalent, 238.
Kamen kod Glamoča, 78, 95, 109.
Kamenica, 49.
Kantabrija, 99.
Kapadocija, 100.
Kapljuč u Saloni, 167, 168, 181.
Karahodže, 125.
Karan, 63.
Karija, 100.
Karlobag, 238, 256.
Kartaga, 174, 296.
Kastrum kod Stojnika, 135.
Kaštel Novi, 153.
Kaštel Sućurac, 167.
Kašteli, 181, 182.
Katalonija, 99.
Katina, 240.
Katon, 355.
Kaviertum, 53, 66.
Keraunijsko gorje, 36.
Κέρκυρα ἡ μέλαινα (*v. Korčula*).
Kijevo, 117.
Kikladi, 227.
Kiseljak, 49, 51, 126.
Kišnica, 34.
Klazomena, 305.
Klepačka Gradina, 165.
Klepci, 165.
Kličevo kod Nikšića, 283.
Klimenti, 123.
Klisina, 111.
Knidos, 160, 285, 288, 305.
Knin, 298, 299.
Kninsko polj, 206.
Kobila, 41, 45, 51, 124, 133, 329.
Koločep, 164, 299.
Kolovrat, 67, 69, 70, 95, 136, 332.
Kolubara, 72, 136, 332.
Kolumna, 65.
Komagena, 110.
Komar, 124, 137, 333.
Komine kod Čapljine, 165.
Komini kod Pljevalja, 68.
Konavli, 285.
Konjic, 191.
Kopačina kod Donjeg Humca, 200, 239.
Kopaonik, 35.

Korča, 32.
Korčula, 154, 160, 162, 193, 227, 244, 260, 278, 285, 295, 300, 301, 305, 306, 307, 309, 339, 342,
Korčulanski kanal, 160, 231.
Kordun, 263.
Korenići kod Donjeg Vakufa, 124.
Korinij, 238.
Korint, 279, 285, 288, 314,
Korkira, 27, 31, 143, 144, 145, 160, 193, 213, 214, 226, 277, 305, 308, 335.
Korkyra (v. Korkira).
Korkyra Melaina (v. Korčula).
Kornati, 241.
Kos, 164.
Kosmaj, 22, 57, 59, 72, 74, 76, 85, 90, 91, 93, 94, 135, 136, 322, 323, 325, 330, 332.
Kosovo kod Knina, 206.
Kosovo, 27, 31, 33, 34, 35.
Kostrine kod Nerežišća, 200.
Kotor, 316.
Kovačnice, 123.
Kozarac, 117.
Kozjak, 201.
Kozje Brdo, 201.
Krapanj kod Šibenika, 177.
Kreševo, 50, 59, 123, 126, 324.
Kreta, 151, 325.
Krf *(v. Korkira).*
Krk, 170, 174, 175, 215, 216, 237, 279, 284, 285, 292, 298, 326.
Krka, 67, 184, 286, 287.
Krmenjača, 237.
Kroton, 305, 317.
Krstac, 46.
Kruhari, 117.
Krupa, 45, 46, 49, 56, 322.
Krupanj, 72, 73, 136, 332.
Kruševo kod Raške, 283.
Kruševo, 66.
Kulijaš, 49.
Kumanovo, 26, 35.
Kumenat, 169, 170, 180.
Kupa, 105, 262, 278, 286.
Kupari, 164.
Kupinovik kraj Dola, 179, 180, 295.
Kutc', 156, 190.
Kuti, 63.
Kutina kod Leskovca, 26.
Kutlići, 60.
Kvarc, 60.
Kvarner, 278, 286, 318

L

Laktaši, 104, 188, 189.
Lambaesis, 96.
Larisa, 307.
Lastovo, 146, 150, 152, 212, 243, 275, 311, 338.
Lašva, 23, 45, 48, 47, 56, 125, 133, 137, 322, 329, 333.
Lavadra, 262.
Lazine (Čangar), 285.
Lepenica, 45, 48, 49, 51, 125, 126, 133, 329.
Leptis Minor, 177.
Leptis, 175, 177.
Leukada, 305.
Leukas, 307.
Lezbos, 145, 228, 325.
Liburnija, 185, 223, 237, 238, 250, 268, 286.
Lihnid, 32.
Liješće kod Skelana, 79, 258.
Lika, 171, 238.
Lim, 57, 59, 66, 67, 69, 135, 136, 330, 332, 333, 340.
Linkestis, 32.
Lipari, 275.
Lipenovići, 60.
Lisac, 60.
Lisjevo Polje kod Ivangrada, 283.
Lisos, 36, 149, 193, 226, 236, 244, 245, 292, 293, 315, 316, 336, 340.
Lissos (v. Lisos).
Λίσσος *(v. Lisos).*
Λί(σ)σες *(v. Lisos).*
Lišće (Srinjine) kod Splita, 292.
Livno, 265, 342.
Loara, 100.
Lokr Opuntijski, 305.
Lonjine, 60.
Lopsica, 238.
Lopud, 164.
Lošinj, 170, 171, 175, 184, 215, 222, 279, 326.
Lošinjsi kanal, 237.
Loznica, 64, 72, 136, 332.
Ložišće, 285.
Ludmer, 60.
Lugdunum, 100.
Luka, 63.
Lukanija, 307.
Lumbarda, 160, 260, 311.

LJ

Lješansko polje, 258.
Ljubija, 103, 106, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 129, 137, 138, 173, 324, 333, 334.
Ljubljanica, 214.
Ljubuški, 165, 190.
Ljubuško polje, 143.
Ljuć, 66.
Ljusina (Otoka) kod Bosanske Krupe, 192, 258.

M

Macedonia (v. Makedonija).
Macin, 85.
Mačkare, 23, 45.
Mađarska, 307.
Magdalensberg, 99.
Magnezija, 100.
Majdan, 120, 122, 123.
Majdanište, 106, 107, 108, 111.
Majdanska planina, 113, 115, 129.
Majkovac, 66.
Majsan, 160, 179.
Makarska, 177.
Makedonija, 31, 32, 33, 36, 127, 132, 134, 296, 307, 317, 330.
Makljenovac kod Doboja 253.
Mala Azija, 100, 190, 231, 298, 305.
Mala Gruda u Tivtu, 284.
Mala Kopašnica, 53, 68.
Mala Lavdara kod Sali, 262.
Mala Palagruža, 149.
Mala Proversa, 240.
Male Rujiške, 106.
Mali Mošunj, 48, 125, 257.
Mali Srakan, 170.
Manastirine, 167, 181.
Manijski zaljev, 222, 232, 233.
Μάνιος Κόλπος *(v. Manijski zaljev).*
Maoča, 66.
Marcinium, 53.
Markova špilja, 239, 275.
Maroneja, 305.
Martvilo u Visu, 251.
Marušići kod Titograda, 283.
Masilija, 317,
Maslovare, 106.
Mauretania, 95.
Maximin, 257.
Medak, 307.
Mediolanum, 266.
Memaliaj, 31.
Menda, 305.
Meroe, 100.
Mesenija, 226, 227.
Messana, 307.
Metal u Gornjem Molunatu, 163.
Metapont, 305.
Mihaljevići, 60.
Milijada, 190.
Miljacka, 257.
Miljevina kod Foče, 65.
Minturna, 149.
Mirditë, 34.
Miri u Klobučenu, 182.
Mizenum, 234.
Mlaska kod Sućurja, 157.
Mlječanica, 119.
Mljet *(Melita)*, 154, 161-162, 177, 178, 227, 235, 244, 300, 301, 326, 339.
Moesia, 132.
Mogorjelo, 165, 183, 189, 190, 256, 259.
Molat, 170.
Molunat kod Cavtata, 175, 236.
Monte Gargano, 14, 150, 212, 213, 220, 243, 275, 338.
Montegrotto Terme, 286.
Morovik, 176.
Mošunj, 125.
Mračaj, 23, 45.
Mratovo, 206.
Mrkonjić-Grd, 120, 122.
Mujdžići kod Tomislavgrada, 259.
Muline, 149, 170, 180, 181.
municipium Aureus Mons, 75.
municipium Bistuensium, 123.
municipium Malvesiatium, 21, 63, 70.
municipium S[---], 68, 77.
municipium Salvium, 265.
municipium Siculatorum, 68.
municipium Splonum, 68.
Mursa, 88, 105, 109, 113, 116, 129, 137, 324, 333.
Murter, 238, 309.
Murvica, 200.
Murvička cesta, 168.
Mutina, 287.
Mutogas kod Stobreča, 285.
Mytilena, 307.

N

Nadkrstac, 46.
Napoje, 159.
Narbonska Galija, 100.

Naron (v. Naron).
Naron, 144, 185, 217, 279, 285.
Νάρων *(v. Naron).*
Narona, 15, 141, 144, 145, 146, 147, 150, 162, 164, 188, 190, 217, 218, 221, 223, 228, 229, 230, 231, 244, 256, 264, 268, 280, 285, 287, 290, 293, 294, 297, 298, 300, 301, 302, 305, 318, 325, 326, 327, 339, 344.
Nauport, 286.
Neapolis, 305, 307, 317.
Nebo kod Travnika, 187.
Negočine, 25.
Neretva, 141, 146, 164, 179, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 194, 195, 213, 228, 229, 244, 245.
Neretva, 277, 302, 336, 337, 340, 344,
Neretvanski kanal, 221.
Neretvica, 45.
Nerezi, 171.
Nerežiško polje, 200.
Nesactium, 216.
Neum, 229, 290, 293, 294.
Nikomedija, 100.
Nin (*Aenona*), 278, 285, 286, 297, 298, 326, 340.
Nin, 215.
Nola, 307.
Norik, 21, 94, 99, 137, 171, 286, 323.
Nova Rijeka, 164.
Nova Varoš, 120.
Novae, 264.
Novalja, 307.
Novi Pazar, 25, 26, 283.
Novi Travnik, 125.
Novi Vinodolski, 179.
Novillara, 215.
Novo Selo, 161.
Njive, 156.

O

Obudovac, 64.
Oeta, 313.
Ograda u Bajovcima kod Čapljine, 165.
Ograja u Putovićima, 251.
Ohrid, 213, 277.
Ohridsko jezero, 32.
Οἴνωτρια, 151.
Oksford, 316.
Okulje, 161.
Olib, 176, 177, 222, 242.
Olint, 305.
Olovo, 60.
Omarska, 117.
Omiš, 147, 166, 230.
Omišaljski zaljev, 175.
Oneum, 297.
Orebić, 162.
Orepak, 231.
Orjent, 237.
Orlovine, 60.
Ortopla, 238.
Osjek kod Ilidže, 126.
Osor, 153, 171, 216, 237, 245, 279, 284, 285, 287, 340.
Osorski zaljev, 177.
Osseta, 307.
Ostija, 149, 150.
Ostružnica, 49.
Otrant, 213, 222, 277.
Ovan-grad, 111.
Ovrt, 161.

P

Padova, 295.
Padska nizina, 226, 237.
Pag, 170, 176.
Pakleni otoci, 175, 222, 242, 250, 287.
Palagruža, 149, 150, 151, 177, 212, 213, 222, 243, 275, 338.
Pamphylia, 95.
Panik kod Trebinja, 164, 190.
Pannonia Secunda, 90.
Panonija (*Pannonia*), 20, 21, 22, 24, 44, 55, 63, 72, 73, 75, 81, 82, 87, 88, 90, 94, 100, 101, 104, 105, 108, 116, 127, 133, 135, 171, 178, 237, 262, 269, 286, 288, 311, 323, 329, 331, 333, 344.
Panorm, 173.
Πάνορμος *(v. Panorm).*
Paržanj, 242.
Pasičina, 316.
Pašman, 170, 262.
Pašmanski kanal, 238, 262.
Pavline, 46.
Pavlovac, 49, 59.
Peć, 26.
Pelagia, 27.
Pelagonija, 32, 34.
Peloponez, 224, 227, 232, 305.
Pelješac, 154, 162, 174, 176, 181, 193, 194, 221, 230, 335, 336.

Pelješki kanal, 160, 250, 260, 287.
Peonija, 34.
Pergam, 307.
Pern kod Sućurja, 177.
Pernat na Cresu, 170.
Pescara, 235.
Pet Mostova, 181.
Petrov Gaj kod Kozarca, 117.
Petrova Boka, 176.
Petrova Gora, 103.
Pharos, 141, 155, 307, 231, 260, 346.
Pianoza, 222.
Picenum, 157, 215, 278.
Pijavice kod Tivta, 256.
Pilatovići kod Užičke Požege, 282.
Pirej, 285.
Pirići, 48.
Pirineji, 100.
Pirovac, 167.
Plati, 261.
Plavac, 150.
Plisko Polje, 159.
Pliva, 120, 137, 333.
Ploča (Planko), 238.
Pločice kod Čikata, 290.
Pljevaljsko polje, 66.
Pljevlja, 66, 70, 95, 136.
Po, 14, 213.
Pod u Čipuljiću, 24, 271, 283, 342.
Podastinje, 126.
Podgrađe, 52.
Podgrađe-Benkovac, 285.
Podmočila u Tišini kod Zenice, 191.
Podrinje, 59, 62, 64, 65, 71, 134, 135.
Podrogatac, 66.
Podunavlje, 68, 87, 88, 99, 101, 102, 103, 116, 122, 128, 129, 239, 323, 333, 338.
Podvelebitski kanal, 175.
Pokućje kod Sresera, 181.
Polače, 161, 175, 177, 235, 236, 245, 326, 340.
Polimlje, 66, 69, 70, 76, 93, 120, 137.
Pollentia, 287.
Poljica, 312.
Pomena, 161.
Pont, 179.
Populonia, 99.
Porta Caesarea, 231, 233.
Posidarje, 142.
Potoci kod Mostara 256.
Potpeć, 65.
Povila kod Novog Vinodolskog, 176.
Povljani na Žalu, 160.
Požega kod Čačka 173.
Prača kod Pala, 317,
Pražnice, 200.
Preko, 170.
Premuda, 170, 171, 177, 179.
Prentov Most, 32.
Prespansko jezero, 32.
Priboj na Limu, 23.
Priena, 288.
Prijedor, 23, 67, 69, 103, 117, 118, 120, 136.
Prijepolje, 95, 137.
Priluka kod Livna, 203.
Primirje kod Bradata u Veloj Luci, 160.
Prirovo, 231.
Pritoka, 173.
Privilica kod Bihaća, 204.
Privlaka kod Nina, 24, 186, 249.
Privlaka u Malom Lošinju, 170.
Proboj kod Ljubuškog, 202, 256.
Prozor u Lici, 271, 263, 342.
Prozor, 124.
Puntamica, 168.
Pustograd 262.
Putičevo kod Travnika, 125, 283.
Putovići kod Zenice, 251.

R

Rab, 174, 298.
Radovan, 47, 124, 137, 333.
Radovina kod Zadra, 216, 279.
Rajna, 63.
Rakani, 106.
Rakanske Barice, 106, 115, 258.
Rama, 24, 125.
Ramići kod Laktaša, 259.
Rankovići, 125.
Rapac, 225.
Rapti kod Trebinja, 278.
Rasohe, 250, 261.
Rat u Bolu, 150, 161.
Rat u Sreseru, 162.
Ratent, 307.
Rava, 262.
Ravanci, 126.
Ravena 234, 286.
Ravni Kotari, 141, 154, 168, 169, 179, 184, 185, 186, 195, 245, 255, 335, 336, 337, 340,

Regij, 307.
Res publica Aquae S[---], 251.
Resen, 32.
Resnik, 153, 165, 158, 213, 233, 251, 277, 285.
Reuci, Skadar, 35.
Rhizonski zaljev, 225.
Rignanum, 43.
Rim, 45, 56, 81, 82, 85, 90, 96, 125, 124, 136, 154, 175, 204, 252, 280, 298, 307, 314, 318, 322, 325, 332,
Ripač, 25, 152, 153, 187, 334.
Risan, 27, 36, 149 256, 292, 307, 315, 316,
Risan-Carine, 285.
Risinium (v. Risan).
Rizon (v. Risan).
Rižinice, 183, 267.
Robovići, 65.
Rodos, 145, 164, 285, 307, 325,
Rogatica, 173.
Rogoznica, 138,149, 179, 213, 277, 307.
Roma (v. Rim).
Romanija, 63.
Romuliana, 266.
Rosinj, 45, 46.
Rosulje, 119.
Roški Slap, 206.
Ruda, 282.
Rudine, 283.
Rudnica (Rudnik), 95.
Rudnice, 124.
Rudnik, 22, 57, 59, 75, 82, 93, 94, 135, 322, 323, 325, 330, 331,
Rumunjska, 311.
Runović, 264.
Rusanovići, 283.

S

Sabaina, 92.
Sabina, 92.
Sabya, 92.
Sadovača, 47.
Σάλων *(v. Salona).*
Salona, 15, 40, 42, 43, 44, 51, 53, 55, 56, 62, 63, 111, 133, 136, 149, 150, 153, 166, 167, 168, 178, 181, 182, 183, 193, 194, 201, 202, 220, 222, 233, 234, 235, 244, 250, 253, 254, 255, 256, 260, 264, 267, 268, 269, 272, 285, 290, 292, 293, 294, 297, 298, 299, 300, 302, 307, 318, 327, 332, 335, 336, 343, 344,
Salonitanski zaljev, 233.
Samos, 307.
Samovita, 117.
Sana, 25, 103, 105, 106, 108, 119, 137, 188, 324, 333.
Sandžak, 57, 59, 120, 135, 136, 330, 332.
Sanski Most, 103, 112, 117, 283.
Santić, 176.
Saplun, 152.
Sarajevo, 23, 257, 258.
Sarajevsko polje 191, 251.
Sardinija, 57, 100.
Sarića Greda, 206.
Sarmisegethusa, 52.
Sase, 79.
Sasine, 117.
Sasna, 333,
Sastavci, 111.
Sava, 105, 129, 278, 286, 324.
Savra, 262.
Scardona, 225, 236, 238, 292.
Scythia, 127.
Segestika, 234.
Seget (*Sicata*), 262.
Selci (Skadar), 35.
Semeni, 30.
Senia, 150, 171, 172, 188, 194, 222, 237, 245, 255, 302, 336, 337, 340,
Sermila, 305.
Servitium, 53.
Sestrunj, 262.
Sicilija, 148, 151, 222, 228, 305.
Sidon, 305.
Σιδονίος, 279.
Sikion (*Sikyon*), 305, 307.
Sikirići, 79.
Silba, 171, 176, 177, 222.
Sinaj, 100.
Singidunum, 89, 129.
Sinopa, 305.
Sinus flanaticus, 227.
Sinj, 27, 254.
Sinjakovo, 120, 122, 123, 192.
Sinjsko polje 282.
Sirakuza, 296, 305, 307.
Sirija, 111.
Sirmij, 21, 54, 62, 70, 73, 105, 116, 129, 136, 137, 260, 261, 266, 324, 332, 333,
Sirmium (v. Sirmij).
Sisak, 85, 87, 88, 101, 104, 105, 111, 116, 129, 135, 137, 164, 189, 259, 262, 324, 331, 333.

Siscia (v. Sisak).
Siscija *(v. Sisak).*
Sjenica, 120.
Sjeverna Afrika, 336.
Sjeverna Italija, 337.
Sjeverni Jadran, 343.
Skadar, Skodra (*Scodra*), 27, 34, 35, 164, 190, 219, 283, 315, 316.
Skelani, 21, 77, 79, 173, 258, 271, 342.
Skhumbi, 213, 277.
Skindeli, 31.
Skiros, 231.
Skoplje 26.
Slatina, 124.
Slavonija, 239.
Smilčić kod Zadra, 239.
Smokovenjak na Kornatima, 262.
Smokovo polje, 159.
Smrdelji, 254.
Sobra, 177.
Sobri, 161.
Sočanica, 35, 86.
Sol, 72.
Solila, 164.
Solun, 28.
Spalatum, 266.
Spina, 213.
Σπίνα *(v. Spina).*
Split, 24, 146, 176, 161, 182, 249, 256, 260, 269, 272.
Splitska vrata, 150, 161, 212, 213, 222, 231, 243, 275, 338.
Splitska, 164.
Srbija, 57, 59, 73, 74, 120, 135, 323,
Srebrenica, 61, 62, 64, 93, 94, 258, 322, 325.
Srebreno, 164.
Sredozemlje, 221, 223, 224, 226, 229, 243, 245, 279, 296, 300, 301, 305, 310.
Stagnjica, 157.
Stanići-Čeline, 147, 230.
Stara Rijeka, 103, 117.
Starč, 156.
Stari Brod, 173.
Stari Grad, 220.
Stari Majdan, 25, 49, 103, 112, 114, 116, 117, 118, 129, 137, 138, 334.
Stari Most, 25.
Stari Stoni, 148, 175.
Starigrad, 141, 155, 156, 157, 232, 285, 309, 312.
Starigradsko polje 156, 157.
Starinski Dol, 32, 33.
Staroglavci kod Srebrenice, 64.
Staroglavica, 60.
Stipanska, 178.
Sto, 162.
Stoba, 161.
Stobi, 26.
Stobreč, 143, 153, 165, 232, 233, 244, 311, 340.
Stojnik, 135, 331.
Stojnički kastrum, 98.
Stonca na Visu, 251.
Stonsko polje, 162.
Stražišće,260, 261.
Stridon, 127.
Strigova, 119.
Studena Vrila u Mesihovini, 258.
Stup u Sarajevu, 191.
Sućidar, 176, 268.
Suhodolpotok, 45.
Supetar, 170.
Susak, 290.
Sussentum, 287.
Suvaja, 104, 105, 119, 189.
Sv. Filip i Jakov, 238.
Sv. Jakov, 171.
Sv. Juraj kod Senja, 285.
Sv. Klement, 148.
Sv. Kuzma i Damjan, 167.
Sv. Luka, 156.
Svetac, 150, 212, 275.
Sveti Luka, 164.
Svič, 156.
Svršata, 241.

Š

Šantići, 47.
Šar-planina, 31.
Šatorija ispod Debelog Brda, 257.
Šćedro, 157, 285.
Šćitovo, 126.
Šekovci, 117.
Šibenik, 146, 150, 167, 181, 298, 307.
Šilo, 262.
Šipan, 164.
Šipovo, 122.
Široki Brijeg, 165.
Škadra, 170.
Škrip, 161, 260.
Škrljevite, 117.

Škudljivac, 308, 312.
Šolta, 178, 222.
Španjolska, 85, 174.
Špinut kod Splita, 175, 178.
Štrbci kdo Višegrada, 283.
Štrikovac kod Topuskog, 262.
Šuplja Stijena, 66.

T

Tanger, 176.
Taras, 305.
Tarent, 227.
Tarsatica, 299, 318.
Tarsos, 305.
Tasos(Q³soj), 145, 164, 229, 230, 285, 305, 317, 325,.
Tasovčići, 147, 148, 185, 193, 229, 252, 318, 336,
Teba, 305.
Tepelenë, 31.
Tesalija, 307.
Tesalonika (Thesalonika), 307, 266.
Tetovišnjaci, 262.
Tetovo, 27.
Thessalia, 127.
Thracia, 127, 131.
Tiber, 85.
Tijat kod Šibenika, 177.
Tilurij, 268.
Tilurium, 254.
Tirensko more, 224.
Tisovac, 63.
Tješilske Staje, 126.
Todorovići kod Ključa, 259.
Tomašice, 117.
Tomi, 179.
Tomislavgrad, 202, 265, 342.
Tomori, 31.
Toplice kod Fojnice, 125.
Topusko, 242.
Τραγούριον *(v. Tragurij).*
Tragurij, 143, 153, 165, 201, 232, 233, 244, 261, 262, 311, 340,
Tragurion (v. Tragurij).
Tragurium (v. Tragurij).
Trakija, 151.
Travničko polje, 191.
Travnik, 120, 125.
Trebenište, 25, 26.
Trebinje, 143, 193.
Trebišnjica, 164.
Trebižat, 183, 190.
Tregovska Gora, 103.
Tremiti, 222, 338.
Tribljevine, 124.
Trnovo, 122.
Trogir, 285, 298, 299, 307, 311, 342,
Trogirska zagora, 201.
Trogirski otočić, 213, 277.
Troska, 117.
Trošnik, 48.
Tunis, 177.
Turbe, 47.
Turij, 225.

U

Ugljan, 149, 170, 180, 181. Unije, 170, 175, 177, 184.
Uložnica, 45.
Ulpiana, 330,
Ulpijana, 57, 137.
Una, 25, 103, 104, 105, 119, 137, 188, 278, 286, 324, 333,
Uskoplje, 23, 45, 46, 49, 51, 52, 54, 56, 123, 124, 318,
Ustikolina, 65, 104, 173, 189.
Uzdolj kod Knina, 206.
Užička Požega, 74.

V

Vaganj kod Jajca, 206.
Valjevo, 72, 332.
Varcar-Grad, 117.
Vareš, 120, 137, 324, 333,
Varošluk (Turbe), 47.
Varvara u Rami, 271, 342,
Vašarovine, 172, 269.
Vegij, 238.
Vegij, 238.
Vela Luka, 160.
Vela Svitnja, 158, 159.
Vela Svršata, 241.
Velebit, 204.
Velebitski kanal, 222.
Veleševo kod Benkovca, 169, 180.
Veli Srakan, 170.
Velija, 305.
Velika Gradina iznad Donjih Rujana, 25.
Velika Gradina kod Stipanića, 25.

Velika Grčka (*Magna Graecia*), 135, 280, 305, 307, 327,
Veliki Vranjak, 49.
Velo Polje, 159.
Venecija, 223, 286.
Verige, 240.
Vesela kod Bugojna, 259.
Via Egnatia, 277.
Viča, 161.
Vičja Luka, 285.
Vid, 318,
Vidovgrad, 238.
Viganj, 250, 287.
Vigništa iznad Eldovine u Livnu, 25.
Vijos, 30.
Viminacij, 87, 95, 105, 116.
Viminacium (v. *Viminacij*).
Vinopolj, 159.
Vipasca, 51.
Vis, 146, 150, 154, 157, 158, 159, 177, 193, 194, 212, 213, 222, 226, 231, 232, 243, 251, 275, 285, 298, 309, 310, 335, 336, 338, 342,
Visibaba, 74.
Višegrad, 192.
Višići, 165, 183, 189, 252, 258, 294, 295.
Višnjica, 49, 51, 123, 126.
Vitallis, 85.
Vitez, 47, 48.
Vitlovac, 60.
Vitrenjak, 167.
Vizače kod Pule, 216.
Vlasinski rudnici, 68.
Volari kod Šipova, 172.
Volubilis, 176.
Vračar Grad, 25.
Vranci kod Kreševa, 125.
Vranica, 41, 45, 46, 51, 52, 56, 124, 134, 137, 322, 329, 333,
Vranje, 26.
Vrbanje, 156, 308.
Vrbas (Verbas), 45, 46, 46, 52, 56, 123, 133, 137, 318, 329, 333,
Vrbica, 66.
Vrboska, 157, 177.
Vrgada, 262.
Vrganj, 162.
Vrnice kod Selca, 200.
Vrnik, 260.
Vrse, 124.

Z

Zabilje, 47.
Zabrđe, 66.
Zadar, 236, 278, 286, 298, 336,
Zadarski kanal, 222.
Zajača, 72, 136, 332.
Založje kod Bihaća, 192.
Zamošće kraj Kučišta, 181.
Zapadno Rimsko Carstvo, 93, 131, 135, 136, 164, 190, 194, 223, 322.
Zastražišće, 177, 312.
Zaton kod Bijelog Polja, 95.
Zaton kod Nina, 237.
Zavala, 157.
Završće, 49.
Zecovi, 111.
Zenica, 54, 125, 173, 191, 266.
Zeta, 213, 277.
Zlarin, 150.
Zlatna, 85.
Zlatno Guvno, 46.
Zlopolje, 159.
Zrinska Gora, 103, 137, 188, 333.
Zrmanja, 285, 286.
Zujevina, 263.
Zvornik, 249.

Ž

Žali kod Trpnja, 162.
Žanjice, 164.
Žbano, 104, 189.
Ždrijelo kod Nevesinja, 258.
Ždrimci, 46.
Željeznica, 45, 50, 51, 56, 133, 137, 322, 333,
Žirje, 176, 177.
Žitomislić kod Mostara, 259.
Žrnov (Avala), 97.
Žrnov kod Splita, 179.
Žrnova Banja, 160.
Žrnovica kod Stobreča, 268.
Žrnovnički zaljev, 233.
Žrnovo, 160.
Žuljan, 176.
Žurno, 200.
Žut, 178.
Žuta, 241.

PREDMETNO KAZALO

A

actor, 69, 70.
Adiecti, 291.
adiutor tabularii, 69, 70, 136, 332.
aedicula, 172, 265.
Aelia Pincensia, 20.
Ambrosiana, 290, 293.
amphorae oleariae, 174.
APHM, 146.
AQVA, 177.
arcarius, 101, 109.
arcarius fisci, 74.
aregenti actor, 69, 70, 136.
Argentaria, 60-64, 85, 136, 138, 332.
argentariae, 57-98, 148.
argentariae Dardaniarum, 138.
argentariae Delmaticae, 58-60, 95, 138.
argentariae Delmaticarum, 21.
argentariae Pannoniarum et Dalmatiorum, 80–87, 96, 138.
argentariae Pannonicae, 70, 76, 95, 138.
argentariae Pannonicarum, 21.
argenteus, 88.
argenti actor, 332,
Arheološki muzej u Zadru, 234.
Arriana, 291.
Asinus asinus, 200.
Attiae Mulsulae Tertiae Figulina, 295.
C. Auc. Ep. S., 296.
augustalis coloniae, 113.
Augusti nostri servus, 114.
Augusti nostri verna, 128.
aurariae Delmaticae, 322.
aureus, 88.
aurrariae Dacicae, 138.
aurrariae Delmatarum, 20, 39-56, 133, 138, 330.

B

Beita, 291.
ben(e)f(iciarius) Erb(onius), 165, 252.
Bos primigenius, 200.
Βυσάντιος ναύκλερος, 236.
Butmirska kultura, 187.

C

Calpra ibex, 200.
Canis sp. 200.
Capreolus capreolus, 200.
Caprinae, 200.
CARB, 318.
Cartoriana, 291.
caseus Dalmatenus, 202, 205.
caseus Delmaticus, 202.
cella olearia, 164, 179, 183.
cella vinaria, 154, 164.
Cervus elaphus, 200.
Cesati Flavia, 108.
Cinniana, 290, 293.
civitas Solonata, 293.
clades Mursina, 88, 116.
classis Flavia Pannonica, 105, 324.
Q(uinti) Clod(i) Ambrosi(i), 291.
Q(uinti) C(lodi) Ambrosi, 290, 291, 295.
cohors equitata II Aurelia nova, 77.
cohors I Belgarum, 255, 161.
cohors I milliaria Delmatarum, 77.
cohors II milliaria Delmatarum, 77.
cohors III Alpinorum Antoniniana, 261.
cohors VIII voluntariorum civium Romanorum, 255.
colleg(ium), 114.
collegae, 86, 118, 137.
collegia, 86, 117, 118, 129, 266, 324, 334.
collegium naviculariorum, 105, 324.
collegium dendrophorum, *300*.
collegium Isidis, 166.
collegium Serapis, 166.
collegium tignuariorum fabrum, 300.
collegius, 114, 137.
coloni, 86, 138, 334.
comes, 78, 109.

comes commerciorum, 269.
comes metallorum per Illyricum, 132, 138, 334.
commentariens, 85.
commentariensis consularis, 84.
commentariensis procuratoris, 84.
conductor ferrariarum Noricarum Pannonicarum Dalmaticarum, 101, 137, 323, 333.
conductor ferrariarum Pannoniarum itemque provinciarum transmarinarum, 101, 323.
conmentariesis, 43, 55.
conventus civium Romanorum, 318.
Corn. Aga et T. Fl. Agt, 296.
corpora naviculariorum maris Hadriatici, 149, 178, 221, 325, 326.
Cossii, 175.
cuculli Liburnici, 203.
curagens theatri, 261.
curator Illyrici metallarius, 22, 87, 88, 135, 331.

D

Dalmatici montes, 44.
T.R.Diad, 291.
dispensator, 43, 55, 103, 110, 108, 129, 137, 333.
domen, 104.
domus aurea, 41.
ducenarii, 94, 109, 323.
duoviri, 89.

E

Epidiana, 295.
Equus silvestris, 200.
ergastulum, 260.
Erinaceus europaeus, 200.
Euaristi, 294.
Europa, 279.
exfrumentarius, 104.

F

fabricanea amphitheatri, 261.
Fae(sonia), 291.
Faesonia, 290, 291.
familia Caesaris, 14, 43, 57, 67, 69, 84, 110, 323.
Felis silvestris, 200.
ferraria ad provinciam Dalmatiam, 102.
ferrariae, 81, 99-101.
ferrariae Delmaticae, 119-126, 138.
ferrariae Pannoniarum et Delmatiarum, 138.
ferrariae Pannoniarum, 102.
ferrariae Pannonicae, 22, 138.
ferrariae venae Dalmatiae, 102.
ferrifodinae, 112.
ferrum, tres species, 127.
figlinae, 253.
fiscus, 331, 333.
(figlina) Saxo Ferr(eo) vel *Ferr(i)*, 177, 178.
(figlinae) Scorobr(ens)es, 177.
formaces, 333,
formae, 117.
fornaces, 106, 124, 137.
fundusi, 188, 189, 190.

G

garum, 242, 300.
Granum gnidium, 285.
gynaecia, 269.

H

halex, 243, 300.
helix, 239.
[H]eraclis, 292.
Higijenski zavod u Sarajevu, 251.
honesta missio agraria, 143, 165, 184.
horrea, 236.
Hrvatski institut za povijest, 10.
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 10.
H(I)SPA, 242.

I

Ilirska država, 146, 243.
Ἰλλυρικὴ ἶρις, 279.
illyrici argenti, 320.
Illyricum, 127, 131, 143.
intra fines metallorum, 319.
ius commercii, 118.

L

Lamboglia 2, 175, 230.
latrones Dalmatiae atque Dardaniae, 77.
legio III F(lavia) f(elix), 164, 254.
legio VII Claudia pia fidelis, 254.
legio VIII Augusta, 254.
legio X Gemina, 118.
legio XI Claudia pia fidelis, 192, 206, 254, 272, 288, 343.
legio XIIII gemina, 255.

Lepus sp., 200.
lex metallis dicta, 47, 51.
lex metallis Vipascensis, 51.
limes, 102, 132, 135, 137, 331, 333.
liquaman, 242, 300.
λέμβοι, 338,

M

macellum, 80.
P.MAE ANT M.F., 318.
magister conquilarius, 269.
magister, 266.
Markomanski ratovi, 135, 137.
massae argentariae, 134, 330.
massae plumbariae, 136, 332.
Meles meles, 200.
metal(li) Delm(atici), 102, 136, 138, 323, 332.
metal(lis) Pannonicis, 136, 332.
metal(lis) Ulpianis, 74, 76.
metalla, 82, 101.
metalla Aelia Pincensia, 138.
metalla Illyrici, 22, 131.
metalli Aureliani, 138.
metalli Dardanici, 138.
metalli Delm(atici), 120, 136.
metalli Norici, *138*.
metalli Pannonici, 136, 138, 332.
metalli Ulpiani, 20, 74, 76, 138.
metalli Ulpiani Delm(atici), 332,
metalli Ulpiani Delmatici, 20, 138.
metalli Ulpiani Pann(onici), 136, 332.
metalli Ulpiani Pannonici, 20, 138.
metlla Pannonicorum et Dalmaticorum, 76, 96, 100, 138.
missio nummaria, 118.
Mons Pentelikon, 297.
munera, 86.
muria, 242, 300.

N

naves onerariae, 220, 231.
navicularii maris Hadriatici, 149, 178, 220, 325, 326.
navis oneraria, 175.
negotians materiarius, 300, 317, 318.
negotiatores, 292.
Nero, 295.
Norin, 231.
Notitia Dignitatum, 127.
nummi metallorum, 58, 102, 104, 120, 319.

O

occupator, 118.
officinae, 88, 254.
officinae ferrariae, 99, 100, 114, 123, 124, 137, 333.
officinae vascularii, 89.
oleum Liburnicum, 179.
opus mixtum, 289.
ordo colonorum, 86, 87.

P

Pagus scunasticus, 143, 144.
Pansa Vibi, 292.
Pansiana, 167, 290, 291, 292, 293, 295.
Cl(audii) Pans(iana), 295.
Q(uinti) C(lodi) P(ansi) Pansiana, 290.
C(ai) Caeras(is) Pansi(ana), 291.
C(ai) Caes(ari) Pansiana, 292.
Neronis Cla(udi) Pan(siana), 291.
T(iberi) Claud(i) Pansiana, 291.
Ti(berii) Pansiana, 291, 292.
N(e)r(onis) Claud(ii) Pansiana, 295.
Claud(ii) Pans(iana) Ner(onis) Claud(ii) Pans(iana) 292.
Vesp(asiani) Caes(aris) Pansia(na), 291.
Pas, 258.
Patromini, 299.
pedum, 186.
Periplus, 278, 338,
plumbariae, 90–93.
plumbum Pannonicum, 93.
plumbum Saviense, 93.
praedia, 188.
praedium Gellianum, 180.
praefectura phariaca Salonitana, 235.
praefectus, 266.
praefectus et patronus, 266.
praepositus, 101.
praestatio auraria, aeraria i *ferraria*, 132.
prata legionis, 206.
probator, 85.
procurator, 57, 69, 70, 94, 135, 269, 324, 331,
procurator argentariarum Delmaticarum, 63, 136, 332.
procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum, 58.
procurator argentariarum Pannonicorum, 136, 332.
procurator Augusti, 22, 76, 81, 82, 83, 93, 101, 102, 103, 113, 128, 135, 137, 333.

procurator baffii Salonitani, 202, 269.
procurator ferrariarum, 100.
procurator ferrariarum Gallicarum, 100.
procurator gynaecii Bassianensis, 202, 269.
procurator gynaecii Ioviensis, 269.
procurator gynaecii Savensis, 202.
procurator metallorum Dardanicorum, 86.
procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum, 58, 77, 323, 324, 331, 333.
procuratores argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum, 22, 81, 93, 102, 135.
procuratores argentariarum, 58, 82, 83, 88, 89, 93, 135, 331.
procuratores Augusti argentariarum Pannonicorum, 136.
procuratores Augusti, 57, 58, 110, 129, 331, 334.
procuratores metallorum, 132.
Procuratores metallorum Pannonicorum et Delmaticorum, 21, 77, 128, 137.
Procuratores metallorum Pannonicorum, 102.

Q

quatuorviri, 162.

R

Ragulae, 291.

S

sabaia, 144, 188.
sabaiarius, 188.
sabaium, 335.
sabbaium, 144, 188, 193.
sacerdos Romae et Augusti, 125.
Satriae Didymes, 295.
Seminar für Alte Geschichte, 9.
sessio, 184.
silvae et compascua, 206.
situla, 216.
societates, 118, 129, 324.
Solonas, 290, 291, 293, 295.
Solon(as) Muttieni, 291.
Sononas Cypro, 293.
Spondylus gaederopus, 239, 275.
Spondylus gaederopus, 275.
stabulae, 206.
statio vectigalis ferrariarum, 101.
Sus scrofa, 200.

T

Tabula Peutingeriana, 52.
tabularius argentariarum, 69, 70.
tabularius ferrariarum, 100.
tabularius rationis ferrariarum, 100.
terra sigillata, 289.
terraque marique, 281.
Ti Nucl (Ti Nucula), 295.
torcular, 180, 183.
torculum, 154.
trapetum, 175.
tribunal, 80.
tribuni maritimorum, 223.
Tul. Cal, 295.

V

Ve Aviti F Rus, 295.
vectigal ferrariarum stationis Siscianae, 324.
Via Egnatia, 213.
vicus, 135, 331.
vila rustica, 295, 337,
vila suburbana, 163, 165, 183.
vilicus, 63, 70, 103, 104, 114, 129, 136, 137, 332, 333, 334,
vilicus ferrariarum, 115, 138, 334.
vilicus officinarum ferrariarum, 106, 114, 115, 117, 138, 334.
villa rustica, 154, 155, 156, 157, 160, 162, 164, 167, 168, 169, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 189, 190, 191, 192.
villa urbana, 156, 164, 189, 190.
vineae, 155.
vir egregius, 89, 90.
vir perfectissimus, 90.
vitis vinifera, 151, 334.
vivarii, 240.
vivarium piscium, 241.
vrata podzemlja (*porta Inferi*), 265.
Vrhbosanska visoka teološka škola, 10.
Vulpes vulpes, 200.

Bilješka o piscu

Ante ŠKEGRO je rođen 1961. godine na Okolišću, Bugojno, Bosna i Hercegovina. Maturirao je 1979. godine na *Klasičnoj gimnaziji »Ruđer Bošković«* u Dubrovniku. Godine 1986. diplomirao je na *Filozofskom fakultetu* (*Odsjek za istoriju i latinski jezik i rimsku književnost*) u Sarajevu. Početkom 1991. godine magistrirao je na *Filozofskom fakultetu* u Zagrebu. Na *Filozofskom fakultetu* u Zadru doktorirao je početkom 1998. godine na temu *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije u vrijeme principata*.

Od 1986. g. do listopada 1992. g. djelatnik je *Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* u Sarajevu. Uz potporu *Akademie der Wissenschaften und der Arten Baden-Würtemberg* te *Deutschen Akademischen Austauschdienst e. V.* od kraja 1992. do sredine 1994. g. radi kao gost istraživač u *Seminaru für Alte Geschichte der Universität Heidelberg* u Heidelbergu u SR Njemačkoj. Od rujna 1994. g. do kolovoza 1996. profesor je na *Nadbiskupskoj klasičnoj gimnaziji s pravom javnosti* u Zagrebu, a od rujna 1996. g. do travnja 1997. g. na *Ženskoj općoj gimnaziji Sestara milosrdnica s pravom javnosti* u Zagrebu. Od sredine 1997. g. djelatnik je *Hrvatskog instituta za povijest* u Zagrebu. Na *Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu* od akad. god. 1996./97. predaje kolegije *Starovjekovna povijest* te *Stara povijest hrvatskih zemalja.* Objavio je dvije knjige te više znanstvenih i stručnih radova u domaćim i inozemnim publikacijama.

IZDAVAČ:
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

UREDNIK:
dr. sc. Mirko Valentić

KOREKTURA:
Autor

KORICE:
Rebernak & Waldgoni

PRIJELOM TEKSTA:
Stjepan Ocvirk

TISAK:
»August Šenoa« d.d. – Zagreb

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 94(497.5-3 Dalmacija) »-04/04«:33
338(497.5-3 Dalmacija) »-04/04«

ŠKEGRO, Ante
Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije / Ante Škegro. – Zagreb : Hrvatski studiji – Studia Croatica, 1999. – 444 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Povijest ; sv. 2)

Bibliografija: str. 353–405 i uz tekst. – Kazala. – Zusammenfassung.

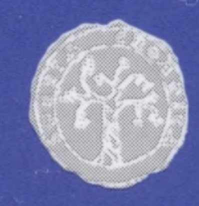
ISBN 953-6682-02-8

990610030


Filozofska fakulteta
OHK-Knjižnica Oddelka za arheologijo
UNIVERZA V LJUBLJANI

ISBN 953-6682-02-8
9 789536 682027

Biblioteka
POVIJEST



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
STUDIA CROATICA